

To Robert Bedrosian
for a more rewarding
future in Armenian
studies.

P. Bedrosian

8/30/82

SELECTED NUMISMATIC STUDIES

of

Paul Z. Bedoukian

ՏՈՔԹ. ԶԱՐԵՀ ՊՏՈՒԿԵԱՆԻ

ԴՐԱՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐՈՒ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆ

ՀԱՅ ԴՐԱՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

ՄԱՍՆԱԻՈՐ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ԹԻՒ 1

ԼՈՍ ԱՆՃԵԼԸՍ

1981

SELECTED NUMISMATIC STUDIES

of

Paul Z. Bedoukian

Armenian Numismatic Society

Special Publication No. 1

Los Angeles

1981

The text and illustrations of the following pages have been reduced in size from the original in order to conform to the dimensions of this book: pp. 161-171, 269-276, 298-317, 504-564.

© Armenian Numismatic Society.
All rights reserved.
ISBN NO. 0-9606842-0-4

Typesetting by Rosekeer Co., Fair Lawn, N.J. 07410

TABLE OF CONTENTS

Paul Z. Bedoukian.....	Frontispiece
List of Articles.....	VII
Abbreviations.....	XI
Books.....	XII
Preface.....	XIII
Appreciations.....	XV
Excerpts from Congratulatory Letters.....	XXXI
Articles (In English).....	1
(In Armenian).....	334
Index.....	565

ARTICLES

1952	
1. A Rare Armenian Coin, ANSMN No. 5 (1952), pp. 181-184	1
1954	
2. Coinage of Constantine III and IV, Kings of Cilician Armenia, ANSMN No. 6 (1954), pp. 193-199, Pl. XX.	5
1957	
3. The Bilingual Coins of Hetoum I, (1226-1270), King of Cilician Armenia, ANSMN No. 7 (1957), pp. 219-230, Pl. XXX.	13
1958	
4. Two Hoards of Hetoum-Zabel Trams, ANSMN No. 8 (1958), pp. 145-180, Pl. XXXIX.	26
5. Կիլիկիոյ Թագաւոր Կոստանդին Ա.ի 1298-1299 Դրամները, Հանդէս Ամսօրեայ Թիւ 10 (1958), 381-390. (The Coinage of Constantine I (1298-1299), King of Cilician Armenia, HA No. 10 (1958), pp. 381-390, illust.)	334
1959	
6. Թէ ինչ էին «Bissancios Sarracinatos» կոչուած Կիլիկիոյ Հալկական Դրամները Հ.Ա. Թիւ 5-8 (1959), 241-249. (The Identity of the so-called "Bissancios Sarracinatos" Coins of Cilician Armenia, HA No. 5-8 (1959), pp. 241-249, illust.)	339
1960	
7. Կիլիկիոյ Հալ Թագաւորներու Ոսկերամները, Հ. Ա. Թիւ 1-3 (1960), 16-27. (The Gold Coins of the Kings of Cilician Armenia, HA No. 1-3 (1960), pp. 16-27, illust.)	344
8. Լեւոն Ա. Թագաւորին Դրամներուն Պատկերաստիպին Ծագումը, Հ. Ա. Թիւ 10-12 (1960), 525-534. (The Origin of the Design of the Coins of King Levon I, HA, No. 10-12 (1960), pp. 525-534, illust.)	351

9. Լեւոն Ա.ի՝թէ Լեւոն Բ.ի Դրամներ, Հ.Ա. Թիւ 10-12 (1960), 534-536.
(Coins of Levon I or Levon II (?). HA No. 10-12 (1960), pp. 534-536.) 355
  10. Գեղամ Գալայճեանի Արծէքաւոր Նուէրը Հայաստանի Պետական Թանգարանին, Հայաստանի Կոչնակ, 60, Մայիս 21, 1960. 495-495. (A Valuable Gift of Mr. Kegham Kalaijian of New York to the State Museum of Armenia, The Gotchnag, An Armenian Weekly, Vol. 60 (New York, 1960, May 21, pp. 495-496.) 357
- 1961
11. Կիլիկեան Հայաստանի Վաճառականութիւնը, Հ.Ա. Թիւ. 10-12, 1961, 733-756. (The Commerce of Cilician Armenia, HA No. 10-12 (1961), pp. 733-756.) 359
- 1962
12. Armenian Gold Coins of the Roupenian Dynasty, ANSMN No. 10 (1962), pp. 113-120, Pl. XXV. 63
-
- 1963
13. Դրամահատութիւնը Կիլիկեան Հայաստանի Մէջ, Հ.Ա. Թիւ 4-6, 1963 247-264. (Minting Techniques in Cilician Armenia, HA No. 4-6 (1963), pp. 247-264.) 371
- 1964
14. Gold Forgeries of Tigranes the Great of Armenia, ANSMN No. 11 (1964), pp. 303-306, Pl. XLIX. 72
  15. Aluminum Foil Impressions for Numismatic Studies, ANSMN No. 11 (1964), pp. 333-335, Pl. LVII-LIX. 77
  16. A Survey of Publications on Armenian Numismatics from 1925 to 1963. REA, Nouvelle Serie, Tome I, (1964), pp. 415-426. 83
  17. Սմբատ Թագաւորին Դրամագիտը, Հ. Ա. Թիւ 1-3, 1964 37-44. (The Coinage of King Smpad, HA, No. 1-3 (1964), pp. 37-44, illust.) 380
- 1965
18. Ռուբինեան Իշխաններու Դրամները, Հ.Ա. Թիւ 4-6, 1965, 261-270. (The Coinage of the Roupenian Princes, HA No. 4-6 (1965), pp. 261-270, illust.) 384
- 1966
19. Coins of the Baronial Period of Cilician Armenia (1080-1198), ANSMN No. 12 (1966), pp. 139-145, Pl. XLI. 95
- 1967
20. A Unique Billon of Levon I of Cilician Armenia and its Historical Significance, NC Seventh Ser., Vol. VII (1967), pp. 189-197, Pl. XIV. 103

21. Լեւոն Ա. Թագաւորին Եզակի Մէկ Դրամը եւ անոր Պատմական Նշանակութիւնը Հ. Ա. Թիւ 4-6, 1967, 171-184. (A Unique Billon of Levon I and its Historical Significance, HA No. 4-6 (1967), pp. 171-184, illust.) 389

1968

22. A Classification of the Coins of the Artaxiad Dynasty of Armenia, ANSMN No. 14 (1968), pp. 41-68, Pl. IX-XI. 113
23. Five Hoards Containing Coins of the Artaxiads of Armenia, REA (1968), pp. 421-433. 142
24. Հայաստանի Արտաշէսեան Հարստութեան Թագաւորներու Դրամներու Դասաւորումը Հ.Ա. Թիւ 7-9, 1968, 319-354. (A Classification of the Coins of the Artaxiad Dynasty of Armenia, HA No. 7-9 (1968), pp. 319-354, illust.) 396

1969

25. The Copper Coins of the Later Kings of Cilician Armenia, AMSMN No. 15 (1969), pp. 131-135, Pl. XXII. 155
26. Some Armenian Coins Overstruck in Arabic, Armeniaca, St. Lazare-Venice (1969), pp. 138-147. Plate. 161
27. Արտաշէսեան Դրամներ՝ Ա. Արտաշէսեան Դրամներու Դասաւորումը
Անցեալին Մէջ
Բ. Մեծն Տիգրանի Պղինձէ Դրամ մը Կոխուած
Կոմագէին Մէջ
Գ. Մեծն Տիգրանի Կեղծ Ոսկեդրամները
Դ. Արտաշէսեան Հարստութեան Դրամներու
Կարեւոր Հատաբաժնէր Հ.Ա. Թիւ 1-3, 1969, 41-70.
(Artaxiad Coins; a. Classification of Artaxiad Coins in the Past.
b. A Copper Coin of Tigranes Struck in Commagene.
c. Gold Forgeries of Tigranes the Great.
d. Important Collections of Artaxiad Coins.
HA, No. 1-3 (1969), pp. 41-70, illust.) 414
28. Կիլիկեան Հայաստանի Վերջին Թագաւորներու Պղինձէ Դրամները Հ.Ա. Թիւ 7-9, 1969, 351-356. (The Copper Coins of the Later Kings of Cilician Armenia, HA No. 7-9 (1969), pp. 351-356, illust.) 429

1970

29. Three Notes on Armenian Coins, ANSMN No. 16 (1970), pp. 87-94, Pl. XXII-XXIII. 172
30. A Coin of Tigranes the Great Struck in Commagene, NC Seventh ser. Vol. X (1970), pp. 19-22, illust.) 182

1971

31. Coinage of the Later Artaxiads, ANSMN No. 17 (1971), 137-139, Pl. XXXV. 186
32. Medieval Armenian Coins, REA (1971), Nouvelle Serie, Tome VIII, pp. 365-431, Pl. LXXXII-XCI. 191

1972

33. Արտաշեսեան Վերջին Թագաորներու Պատմութիւնը Հիմնուած Անոնց Նորագիտ Դրամներու Ուսումնասիրութեանց Վրայ, Հ.Ա. Թիւ 4-6, 1972, 213-224. (The History of the Later Kings of the Artaxiad Dynasty Based on the Study of Recently Discovered Coins, HA No. 4-6 (1972), pp. 213-224, illust.) 432
34. Հայ Դրամագիտութեան Մութ Էջերը, Բազմապէս, 2-3, 1972. 291-302 (Some Obscure Pages in Armenian Numismatics, PA No. 2-3 (1972), pp. 291-302, illust.) 438
35. Կիլիկիոյ Կոստանդին Գ. ,Լեւոն Բռնակալ, Կոստանդին Դ.ի Կարեւոր Դրամագիտ Մը, Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Գ. Հատոր, Պէյրութ, 1972, 151-183. (An Important Hoard of the Coins of Gosdantin III. Levon the Usurper, Gosdantin IV, Kings of Cilician Armenia, HAR (1972), Vol. III, pp. 151-183, Plates.) 451

1973

36. Գրախօսական, Հայաստանի Դրամական Գանձերը, Խ.Ա. Մուշեղեան, Երեւան, 1973, Հ.Ա. Թիւ 10-12, 1973, 497-504. (Review of Kh. Mousheghian's book; The Coin Hoards of Armenia. HA, No. 10-12 (1973), pp. 497-504.) 484
37. Օշին Թագաորին Օծման Արծաթներու Դրամագիտ Մը, Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Դ. Հատոր, Պէյրութ 1973, 81-96. (A Hoard of Silver Trams of King Oshin, HAR (1973), Vol. IV, pp. 81-96, Plates.) 488

1974

38. Some Unpublished Coins of the Artaxiads of Armenia, Near Eastern Iconography, Epigraphy and History (Studies in honor of George C. Miles), American University of Beirut (1974), pp. 27-35, Plate. 269

1975

39. Book Review, The Coin Hoards of Armenia, Kh. A. Mousheghian, Erevan, Armenia (1973). NC Seventh Ser. Vol. XV, (1975) pp. 232-233. 277

1976

40. The Double Tram Series of Levon I of Cilician Armenia, NC Seventh Ser. Vol. XVI, (1976), pp. 98-108, Pl. XVIII-XXV. 279
41. In Search of an Armenian Gold Coin, Arm. NJ Ser. I Vol. II, No. 3-4 (1976), pp. 22-25, illust. 298
42. A Large Hoard of Coronation Trams of Levon I, HA No. 1-12 (1976), pp. 409-440, Plates. 302
43. Հայ Ոսկեդրամի Մը Հետազոտումը, Հայ Դրամագիտական Հանդէս, Հոր.

- 2, Թիւ 3-4 Դեկտ. 1976, 26-27. (In Search of an Armenian Gold Coin, Arm. NJ Ser. I, Vol. II, No. 3-4 (1976), pp. 26-27.) 504

1977

44. Հոլանտա Կոխուած 18րդ Դարու Հայ Մետալները, Բազմապէս, 1977, Թիւ 3-4 728-751. Վեց Տախտակներ. (Eighteenth Century Armenian Medals Struck in Holland, PA No. 3-4 (1977), pp. 728-751, illust. and Plates.) 506

1978

45. A Hoard of Bilingual Trams of Hetoum I of Cilician Armenia, ANSMN No. 23 (1978), pp. 149-160, Pl. 32-35. 318

1980

46. Սմբատ Թագաւորի Երկու Անտիպ Դրամները, Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Է. Հատոր, Պէյրուս 1980, 111-120. (Two Unpublished Coins of King Smpad, HAR Vol. VII (1980) pp. 111-120, illust.) 538
47. Հայկական Դրամներու Նոր Հաւաքածոն Թանգարանէն Ներս, Սիոն, Երուսաղէմ, 1979, ԾԳ, էջ 270-275: 1980, ԾԴ, էջ 30-33, 71-73. Հինգ Տախտակներ. 548
(A New Collection of Armenian Coins Donated to the Museum, Sion, A Monthly of Religion, Literature and Philology, Official Publication of the Armenian Patriarchate, Jerusalem. Vol. 53 [1979], pp. 270-275; Vol. 54 [1980], pp. 30-33, 71-77, Plates.), ...548

ABBREVIATIONS

- ANSMN American Numismatic Society, Museum Notes (New York).
Arm. NJ Armenian Numismatic Journal (Los Angeles).
HAR Haigazian Armenological Review (Beirut, Lebanon).
HA Handes Amsorya (Vienna).
NC Numismatic Chronicle (London).
PA Pazmaveb (Venice).
REA Revue des Etudes Armeniennes (Paris).

BOOKS

- 1962 COINAGE OF CILICIAN ARMENIA, American Numismatic Society, New York (1962). Numismatic Notes and Monographs, No. 147. XXI, Map, 494 pages. 48 plates.
- 1971 MEDIEVAL ARMENIAN COINS, Reprinted from *Revue des Études Armeniennes*, Tome VIII (1971) Paris. Map, 69 pages, 8 plates.
- 1978 COINAGE OF THE ARTAXIADS OF ARMENIA, Royal Numismatic Society, Special Publication No. 10, London (1978) VII, Map, 81 pages, 8 plates.
- 1979 COINAGE OF CILICIAN ARMENIA, Revised edition of ANSNM No. 147, Paul Z. Bedoukian, Danbury, CT. (1979). XXXIE, Map, 494 pages, 12 plates.
- 1963 ԿԻԼԻԿԻԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐԱՄՆԵՐԸ, Մխիթարեան Տպարան, Վիեննա 1963 XXXII, Քարտեզ, 496 էջ, 48 տախտակ. (The Armenian translation of ANSNM No. 147, with identical catalog and plates).
- 1969 ԱՐՏԱՇԷՍԵԱՆ ՀԱՐԱՍՏՈՒԹԵԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐԸ, Մխիթարեան տպարան, Վիեննա 1969 118 էջ, 8 տախտակ. (Coinage of the Artaxiad Dynasty, Mekhitarian Press, Vienna (1969), 118 pages, 8 plates).
- 1971 ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ ՀՈՌՄԷԼԱԿԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐ ԵՒ ՄԵԴԱԼԻՈՆՆԵՐ, Մխիթարեան Տպարան, Վիեննա 1971, 212 էջ, 38 տախտակ. (Roman Coins and Medallions Relating to Armenia, Mekhitarian Press, Vienna (1971), 212 pages, 38 plates).
- 1981 ԱՐՏԱՇԷՍԵԱՆ ՀԱՐԱՍՏՈՒԹԵԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐԸ, Մամուլի տակ. (The Armenian translation of RNS, Special Publication No. 10, with identical catalog and plates).

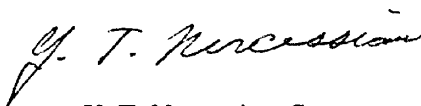
P R E F A C E

For over thirty years, the field of Armenian numismatics has been heartened and strengthened by the researches, writings, and contributions of one man, Dr. Paul Z. Bedoukian. His lectures and exhibits on the theme. "The Coinage of Armenia," have aroused the interest of many hundreds of people; his articles, books, and donations to American, British, French and Armenian institutions have shed new light on many aspects of Armenian history. They have been indirectly responsible for saving thousands of coins from being melted for their silver content and have elevated Armenian numismatics from relative obscurity to a position of importance and international recognition.

His earliest article, on a copper coin of Kiurike, appeared in the Museum Notes of the American Numismatic Society in 1952. His first major book, *The Coinage of Cilician Armenia*, published by the American Numismatic Society in 1962, and his latest book, *The Coinage of the Artaxiad Dynasty of Armenia*, published by the Royal Numismatic Society in 1978, have become standard reference works. In between, he has penned about 50 articles and several books, both in English and Armenian.

The purpose for the present volume is two-fold. His monographs are to be found in scholarly periodicals such as the ANS Museum Notes, Handes Amsorya, Numismatic Chronicle, Revue des Etudes Armeniennes, Haigazian Armenological Review, Armenian Numismatic Journal, Pasmaveb and Sion, which are not always readily accessible. This publication will make the material available to the entire numismatic community.

The volume also constitutes a tribute to a universally respected Armenian numismatist who for three decades has eagerly shared with us the wealth of information gained from his studies.

Y. T. Nercessian, Secretary
Armenian Numismatic Society

Compiled in this publication are the writings of Dr. Paul Z. Bedoukian so that numismatists everywhere; both Armenian and non-Armenian now and in the future, will be able to benefit from the fruit of his labors.

Through his countless hours of study and many articles and books, he has succeeded in giving us an awareness and appreciation of our background, and has brought Armenian numismatics to the attention of the numismatic world. A perusal of the contents of this volume provides the reader with a new understanding of the history of Armenia as seen through its coinage.

I extend my sincere thanks to all who have joined me in expressing their appreciation of Dr. Bedoukian's loving and untiring contributions to the cause of Armenian numismatics and culture.

A handwritten signature in black ink, reading "Luther Eskijian". The signature is fluid and cursive, with a long horizontal flourish extending to the right.

Luther Eskijian, President
Armenian Numismatic Society

PAUL ZAREH BEDOUKIAN

The collected essays of a single scholar in Armenian studies is an unusual event, more so that the scholar is of Armenian origin and the works are related to a single area within this discipline. To the best of my knowledge, in the post-World War II period, only two Armenologists in the diaspora have had their collected studies published, Nicholas Adontz (medieval history) and Sirarpie Der Nersessian (medieval art and history). By joining this limited circle, the present volume adds a new dimension in subject matter, Armenian numismatics, and a new but familiar name, Paul Bedoukian. Yet in many respects Paul Bedoukian's scholarly achievement is quite apart from the previous cases, for though he is truly Dr. Bedoukian, a Ph. D. and not a medical doctor, nevertheless, he is by training and profession neither historian nor numismatist, but an organic chemist. Rare, perhaps unknown, are the examples of individuals who have been able to elaborate an avocation to the level of serious scholarship, producing a corpus of outstanding articles and books, while at the same time practicing a totally different profession within which he or she also produces an equally large and scientifically original body of writing.

This fact is perhaps as eloquent a testimony to Bedoukian's energy and commitment to Armenological scholarship as is the fine research itself. Throughout his still flourishing occupational career, Dr. Bedoukian has been involved in the fragrance and flavor industry; directing a research corporation specializing in the field and serving as consultant to major American and European companies. Though he has benefited neither from sabbatical leaves or scholarly grants like university academics, nor even had the customary three-month annual summer vacation of the professor, he has become an international authority in perfume chemistry, author of the standard, award-winning reference work in the field, *PERFUMERY AND FLAVORING SYNTHETICS* and of more than fifty scientific monographs on the subject.

In September, 1980, he was elected an honorary member of the Society of Flavor Chemists in recognition for his devotion to the objectives of the Society and his distinctive service and significant contributions to the flavor industry.

A member of the American Chemical Society, the American Society of Perfumers, and the New York Academy of Sciences, he has also served as Adjunct Professor at Columbia University, lecturing on Odorant Chemistry.

It is this same scientist, this chemist, who is recognized as the world's authority on the coinage of the Armenian kingdom of Cilicia and on Armenian numismatics in general. Over the past three decades, his "avocation" has extracted from him essays which have systematized the study of Armenian coins and have provided not just a scientific foundation to the discipline but have stimulated international interest in the subject and made the collection and study of Armenian coins meaningful and exciting. Bedoukian has often stated that it was precisely the rigorous scientific methodology of chemistry that aided him in the work of rationalizing Armenian numismatics.

Paul Bedoukian was born on June 11, 1912, in the ancient city of Sebastia, now Sivas, in Asia Minor. In the course of the first genocide of this century perpetrated by the Turks against the Armenians during the first World War, his father, a brother, and a sister were killed. He escaped to Constantinople and eventually to Bulgaria with his mother, two sisters, and an older brother, Kerop, whose recent book, *THE URCHIN* vividly describes the period of the massacres.

He was the youngest and highest ranking student in the first graduating class (1926) of the Mesrobian College in Sofia. There he developed a lasting love and appreciation for Armenian history in the classes of the renowned historian, Kevork Mesrob.

That same year he migrated to Canada with his family. He attended McGill University in Montreal, receiving a degree in Chemical Engineering in 1936 and a doctorate in Organic Chemistry in 1942. He married Victoria Hagopian of New York, a Phi Beta Kappa graduate of Hunter College, and in 1945 moved to New York City.

Another famous Armenian, Calouste Gulbenkian, the legendary Mr. Five Per Cent (rather than study works of art and archaeology he had time only to collect them and in so doing amassed one of the great private collections of ancient coins now housed, along with his art, in the Gulbenkian Museum in Lisbon, Portugal), was fond of telling the story of how, at a very young age, with the first money he earned, he secretly went to the famous antique bazaar of Istanbul and purchased a Greek coin, the start of a life-long fascination with works of art. So too, Paul Bedoukian began collecting as a youth and already had a good acquaintance with Armenian coins when he, almost involuntarily, began his serious numismatic career. In the early 1950's, during one of his visits to the American Numismatic Society in New York, he noticed a coin of Kiurike, the only known issue struck by any of the Armenian rulers during the renaissance of the 9th to the

11th centuries, and commented on its rarity to the Curator of Medieval Coins, William L. Clarke. The latter and Sawyer McA. Mosser, Director of the ANS, encouraged Bedoukian to submit a paper on the coin. Thus, with the publication of "A Rare Armenian Coin" in volume V (1952) of the *ANS Museum Notes*, began an unceasing flow of articles and books on Armenian coinage.

Within a decade, his monumental *COINAGE OF CILICIAN ARMENIA* was published by the Society in its monograph series; in this effort, he was also encouraged by George C. Miles, Curator of Islamic Coins. This vast corpus of coins from the twelfth to the fourteenth century struck in the southern kingdom of Armenia surveyed no less than 10,000 pieces and rigorously classified them according to a new typology established by Bedoukian himself. For its preparation, he carefully examined all the major and most of the minor public and private collections of Armenian coins throughout the world. With its historical and numismatic introduction, its many charts, bibliography and numerous illustrations, it immediately gained acceptance as the major work on the subject and within a decade of its publication, when it became out of print, was eagerly sought in auctions and rare book stores. Fortunately, a revised and supplemented edition has just been published by the author. An Armenian translation of the volume was issued by the Mekhitarist Fathers of Vienna in 1963.

Shortly thereafter, Bedoukian turned his attention to coins of the second great moment of Armenian minting, those of the pre-Christian Artaxiad dynasty of the first two centuries before Christ. The most noted king of this period was Tigran the Great, Tigranes as he was known on his coins and in Greek sources. By 1964, an article on the gold forgeries of Tigran appeared, followed in 1968 by his pioneering "Classification of the Coins of the Artaxiads of Armenia," both published in the *ANS Museum Notes*. As with the work on the coinage of Cilicia, so too with this earlier period, a new stimulus was given to the collection of these two millenia-old coins. The author himself was and is an untiring collector; his persistence and insistence on buying any Armenian coins which come on the international market has put a virtual stop to their destruction by melting for bullion value in both Turkey and the Middle East where they are found in relatively large quantities, especially the Cilician silver issues, in authorized as well as illicit excavations. Thus, new issues of Artaxiad silver and bronze coins were discovered or became known through re-attribution by Bedoukian and other scholars. The most recent work is Bedoukian's splendid corpus, published by the Royal Numismatic Society of London in 1978, *THE COINAGE OF THE ARTAXIADS OF ARMENIA*.

Two other major studies appeared in book form, in addition to scores of articles in Armenian and English on detailed subjects or new hoard finds, namely, *ROMAN COINS RELATING TO ARMENIA*, published in Armenian in 1971 by the Mekhitarists of Vienna describing some 600 issues on Armenian history, and *MEDIEVAL ARMENIAN COINS*, appearing in the *Revue Des Etudes Armeniennes* in Paris, also in 1971.

In the process of studying Armenian coins, Paul Bedoukian has amassed the finest private collection known, but he has never been exclusivistic in this or in any way tried to make a profit through Armenian coins. On the contrary, thanks to his continuing acquisitions coupled with a natural generosity and a genuine desire to see fine collections of Armenian coins in major public museums and institutions, he has over the years made enormous donations of entire collections of Armenian coins. Of the twenty or more recipients of his unassuming legacy, the most important include the American Numismatic Society, of which he became a Benefactor in 1974, the Armenian Historical Museum in Erevan, the Catholicosate at Holy Etchmiadzin, The Smithsonian Institution, Harvard University and Columbia University. His philanthropy has also supported the kindergarten of the Armenian Patriarchate of Jerusalem, in memory of his maternal aunt, Mania Der Mesrobian who founded the first kindergartens in the Ottoman Empire for Armenian and later for Turkish children.

Bedoukian's tireless achievements in Armenian numismatics have earned him international recognition and honor. In 1957, he was elected a Fellow of the American Numismatic Society, and in 1963, Fellow of both the Royal Numismatic Society of England and the Societe Numismatique Francaise. Recently, the Armenian Patriarchate of Jerusalem named the coin section of its new Mardigian Museum, the "Bedoukian Room" in recognition of his contributions to Armenian numismatics. Paul Bedoukian has also supported and encouraged others in the study and collection of coins. He has been an unfailingly generous supporter of the Armenian Numismatic Society and has helped it and its journal grow during the past decade. He willingly gives his time to answer questions on numismatics and helps younger scholars get launched in the field. On a personal note, he was instrumental in encouraging this writer's first serious contact with coins by supporting his participation in the ANS Summer Seminar in Numismatics in 1965.

The collected essays in this volume also have a significance which transcends the personal achievement of the author. The bringing together of these varied works, focused exclusively on the small pieces of gold, silver and bronze minted as Armenian coins, almost simultaneously along with

the first volume of essays on Armenian numismatics by different scholars, the FR. CLEMENT SIBILIAN MEMORIAL volume, make it clear that as a discipline, the study of Armenian coins has been firmly established in the realm of international scholarship. It has arrived, as they say. This has been possible more than anything else because of the scholarship of Paul Bedoukian, a scholarship which is neither dry nor obscure, but reachable to all, in part from the author's interest in fields other than coins. His interest in all forms of Armenian art has resulted in the assembling of impressive collections of early printed books, metal work, and textiles. Wishing to make his joy in collecting and living with these beholders of Armenia's ancient cultural heritage and patrimony a collective joy to all members of the community, he has, with the help of his wife, assembled and mounted four special exhibitions of Armenian art: Armenian Coins and Medals in 1971; Armenian Books, Early Printing, 1512-1700 in 1975; Thirty Centuries of Armenian Metal Work in 1978; Armenian Woven Art in 1980. Each of these public exhibitions has been accompanied by a handsomely designed and highly informative catalogue printed in English and Armenian.

The volume to hand, a gathering of three decades of scholarly reflections on Armenian coins might well represent for other intellectuals the culmination of a career. For Paul Bedoukian, it is just another step in his persistent efforts to present the artistic and historical richness of the coinage of Armenia as a testament to the age and creativity of its civilization and culture.

For us, the readers, these essays will serve as a veritable handbook of Armenian numismatics and more, a window looking into the art and history of a nation that once minted some of the most beautiful money in the ancient and medieval world.

Dickran Kouymjian, Director, Armenian Studies Program,
California State University, Fresno

Paris, August 1980

Դրամագիտությունը հնագիտութեան մի կարեւոր մասն է կազմում: Որեւէ ազգի պատմությունը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է դիմել իրենց անցեալի դրամների օգնութեան: Այս իրողությունը պատմագետները հասկացան 19-րդ դարու կեսերից սկսած միայն, որից յետոյ դրամագիտութեան մեծ կարեւորութիւն տրեց եւ կարճ ժամանակում մէջտեղ եկան յայտնի դրամագետներ, որոնք իրենց ուսումնասիրություններով եւ հրատարակություններով՝ հիմքը դրին այսօրուայ դրամագիտութեան արուեստին:

Հայաստանը դժբախտաբար իր 2500 տարուայ պատմութեան ընթացքին չունեցաւ մի երկարատեւ եւ ուժեղ ու անկախ թագաւորութիւն, որ մեզ աւանդ թողած լիներ ինքնատիպ եւ առատ դրամներ: Բացառութիւն են կազմում Արտաշեսեան շրջանը Քրիստոսից առաջ եւ Ռուբենեանը՝ միջին դարում:

Հ. Կղեմէս Վ. Սիպիլեանը առաջինն եղաւ, որ լուրջ ուսումնասիրութիւն կատարեց Կիլիկեան դրամների մասին եւ 1892-ին, իր մահից յետոյ, հրատարակուեց իր արժէքաւոր գիրքը «Դասաւորութիւն Ռուբենեան դրամոց»:

1909-ին Ատրպէտը, օգտուելով հայ եւ եւրոպացի դրամագետների ուսումնասիրություններից՝ հրատարակեց «Հայ Թագաւորների Դրամները Նախնական Ժամանակներից Մինչեւ Տրդատ»:

Հ. Սիպիլեանի Կիլիկեան դրամների դասաւորումը թէեւ բաւական ճիշդ եւ գիտական հիմքերի վրայ էր դրուած, բայց Զ. Պտուկեանը որոշ փոփոխությունների ենթարկելով եւ ճշխացնելով հետազայում պիտի հրատարակէր իր սքանչելի գործը: Սակայն Ատրպէտի աշխատությունը թէ պատմագրական եւ թէ դրամագիտական տեսակետից՝ հեռու էր իրականությունից:

Նոյնպէս Հ. Յ. Վ. Տաշեանի կողմից գրի առնուած կամ հայագգի Աղեքսանդր Պետրովիչի Արշակունեաց դրամների մասին գերմաներէն ուսումնասիրությունը այսօր ընդունելի չէ, քանզի վստահօրէն կարող ենք ասել, որ Հայ-Արշակունեաց դրամ գոյութիւն չի ունեցել:

Մի առ ժամանակ Հայկական դրամագիտական ասպարէզը մնում է բաց, մինչեւ որ 1936-ին լոյս է տեսնում պատմագետ Կ. Յ. Բասմաջեանի (Jacques de Morgan-ի մտերիմ բարեկամ եւ աշխատակից) երկասիրությունը «Հայկական Ընդհանուր Դրամագիտութիւն եւ Հայաստանի Վերաբերեալ Դրամները», որը չնայած արդի գիտութեան տեսակետից բաւական ճշգրիտ աշխատանք էր, բայց լիովին չէր կարող բաւարարութիւն տալ հայկական դրամագիտական աշխարհին եւ յատկապէս սկսնակ դրամհաւաքողներին: Ինչպէս գրքի վերնագիրը կը շեշտէ «Ընդհանուր Դրամագիտութիւն» է միայն, որ իր մէջ կ'առնէ 2500 տարուայ մի շրջան՝ համառօտ նկարագրութեամբ եւ մեծ թով դրամներ չեն ներկայացնում:

1962-ին մեծ անակնկալ եղաւ ինձ համար ստանալով The American Numismatic Society-ից Paul Z. Bedoukian-ի ստուարածաւալ աշխատութիւնը Կիլիկեան դրամների մասին, որի մէջ ներկայացրուած էր աւելի քան 10,000 արծաթեայ, պղնձեայ եւ հազուագիւտ ոսկե հայատառ դրամներ:

Նախքան այս գրքի հրատարակելը հեղինակը գրած էր բազմաթիւ յօդուածներ Վիեննայի «Հանդէս Ամսօրեայում» Կիլիկիայի դրամների մասին, սակայն այս գիրքը պարունակում է իր մէջ ամէն ինչ ի մի առած: Ներկայացրուած են հարիրաւոր դրոշմի զանազանութիւններ (variations) իրենց ճիշդ եւ սխալ խորագիրներով: Անգլերէն լինելով՝ բացի Հայերից օտարներն էլ կարողանում են օգտուել եւ ծանօթանալ մեր անցեալի պատմութեանը:

Մէկ տարի անց՝ այս գիրքը թարգմանուեց եւ հրատարակուեց Հայերէն Վիեննայի Միփթարեան Միաբանութեան կողմից: Կարճ ժամանակում թէ անգլերէնը եւ թէ հայերէնը սպառուեց, այնպէս որ որոշ դրամահաւաքներ պատրաստ էին բուն արժէքից աւել վճարել ունենալու համար: Զ. Պտուկեանը երեւի ըմբռնելով կացութիւնը, անցեալ տարի, Revised Edition-ի խորագրին տակ երկրորդ տպագրութիւնը մէջտեղ բերաւ:

Նա չբաւականացաւ միայն Կիլիկեան դրամներով զբաղուելու: Կային դեռ եւս Երուսաղէմէան եւ ապա Հայաստանի փառքը կազմող Արտաշէսեան հարդստութիւնների դրամները, որոնք թէւ քանակով քիչ եւ հազուագիւտ, բայց աւելի արժէքաւոր եւ ուսումնասիրելու աւելի կարօտ:

1968-ից սկսած Ամերիկեան Դրամագիտական Միութիւնը հետզհետէ լոյս կ'ընծայէր The Coins of Artaxiad Dynasty վերնագրի տակ Պտուկեանի գրչին պատկանող որոշ աշխատութիւններ: Մանրագնին քննութեան ենթարկելով զանազան միւզէների, մասնաւոր դրամահաւաքների եւ իր անձնական ճոխ հաւաքածոյի վերոյիշեալ շրջանի դրամները վերանայեց թողարկուած դրամների ժամանակագրութիւնը եւ տուեց մի նոր դասակարգում հիմնուած այդ ժամանակաշրջանի պատմական, տնտեսական եւ քաղաքական հիմնունքների վրայ:

1978-ի վերջերին լոյս տեսաւ Coinage of the Artaxiads of Armenia իր սքանչելի գործը՝ դասակարգման թեթեւ բարեփոխութիւններով շնորհիւ նոր յայտնաբերուած դրամների: Յամառ ջանքերով կազմուած այս աշխատասիրութիւնը եկաւ լրացնելու այն մեծ պակասը, որ զգացում էր Հայկական դրամների լրիւ ուսումնասիրութեան մարզում:

Հայ Արշակունեաց դինաստիայից, ինչպէս յիշեցինք մեզ դրամ չէ հասած: Զնայած ունէին ներքին անկախութիւն, բայց երբեք իրենց ինքնուրոյն դրամը չկերտեցին, որովհետեւ տնտեսապէս եւ քաղաքականապէս ենթակայ էին

Իրանի Արշակունիներին: Իրանի «Արքայից Արքան» միայն իրատունք ուներ դրամ կերտելու:

Դեռ մեկ կողմ թողած Հայկական մանր թագաւորութիւնները Բագրատունիք եւ Արծրունիք նոյնպէս իրենց փառաւոր շրջանին նոյնիսկ՝ չկերտեցին իրենց յատուկ դրամը. ենթակալ լինելով իրենց գերիշխան Արաքներին կամ Բիւզանդիոնին:

Տիգրան Մեծի ժամանակից սկսած Հռոմէացիք արշաւանքներ կազմակերպեցին տիրանալու Հայաստանին: Հակառակ Հայերի քաջաբար եւ երկարատեւ դիմադրութեան Հռոմէացիք յաջողեցան Հայաստանին պարտադրել, որ լինի իրենց հակամէտ ընդդէմ Իրանի. եւ իրենց ուզած թագաւորը կը նշանակէին Հայաստանի վրայ կողմնակից Հռոմի: Այս քաղաքականութեան արդիւնքը այն եղաւ, որ Արտաշիսեան Հարստութիւնը թուլացաւ եւ իր գոյութեանը վերջ տրուեց: Նոյն սխալ քաղաքականութիւնը գործադրուեց իրենց յաջորդող Բիւզանդիոնի կողմից Կիլիկիայի բուն Հայաստանի Հայերի հանդէպ, որը աղետաբեր եղաւ հենց իրենց համար էլ: Մինչդէռ մի ուժեղ Հայաստան կարող էր պատնէշ լինել կենդրոնական Ասիայից խուժող սելջուկ-թուրք վայրենի հորդանքի դէմ:

Հռոմի կայսերն ժողովրդականութիւն ձեռք բերելու համար եւ արդարացրնելու արշաւանքների հսկայական ծախսերը իրենց որոշ յաջողութիւնները յաւերժացնում էին դրամների վրայ՝ յիշատակելով *Armenia capta* եւ այլն: Օգոստոս կայսեր ժամանակից սկսած զարնեցին զանազան տեսակի դրամներ ու շքադրամներ յիշատակելով զանազան տարած յաղթանակները Հայաստանի կամ Պարթեւաստանի վրայ: Սրանք թէւ այնքան էլ պատուաբեր չէին մեզ համար բայց գոնէ պատմական փաստեր են ապացուցելու որ գոյութիւն է ունեցել Հայկական մի կարեւոր պետութիւն՝ հզօր Հռոմի կողմից դիտւած: Թուրքերը թող աշխատեն նենգափոխել Հայոց պատմութիւնը ասելով որ անկախ Հայաստան գոյութիւն չի ունեցել եւ Հայերը տաճիկների ցեղակից են Բրիտոննայ դարձած:

2. Պտուկեանը ամփոփելով միջազգային դրամագիտական զանազան հրատարակութիւնների մէջ նկարագրուած եւ միզէներում գոյութիւն ունեցող Հայաստանի վերաբերեալ Հռոմէական դրամները՝ 1971-ին Վիեննայի Միութարեան տպարանի միջոցով հրատարակուեց «Հայաստանի Վերաբերեալ Հռոմէական Դրամներ եւ Մետալիոններ» անմման գրքոյկը:

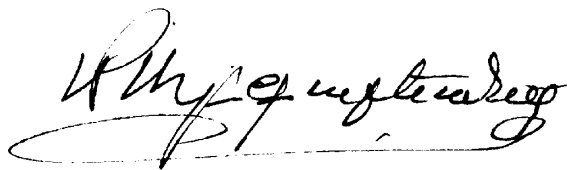
2. Պտուկեանի ուսումնասիրութիւնների ասպարէզը շատ ընդարձակ է: 1978-ին լոյս ընծայեց «Հոլանտա Կոխուած 18-րդ Դարու Հայ Մեդալները». շատերին անձանօթ, բայց շատ հետաքրքիր ուսումնասիրելու նիւթ:

2. Պտուկեանը բացի դրամագիտական եւ պատմաբանական զբաղմունքից, մասնագիտութեամբ հմուտ օրգանական քիմիկոս է, լաւ ճանաչուած թէ Ամերիկայում եւ թէ Եւրոպայում:

Անձամբ իրեն հետ ծանօթ լինելով՝ կարող եմ ասել, որ նա բնատրոյթեամբ նոյնպէս շատ հաճելի անձնատրոյթիւն է: Վերին աստիճանի հայասէր եւ շարունակ հետամուտ մեր անցեալի արժէքաւոր հնութիւնները՝ լինեն դրանք դրամներ, գրքեր, յախճապակեայ կամ պղնձեայ իրեր, ձեռագործներ, կնիքներ եւ վերջապէս ինչ որ Հայի ձեռակերտ է ի մի հաւաքելու, հրատարակելու, ցուցադրելու եւ օտարներին ծանօթացնելու:

Անցեալ ամառ Հայաստանում, Երեւանի դրամագիտական բաժնի վարիչ Խաչատուր Մուշեղեանի հետ տեսակցութեան ընթացքին շատ գովեստով էր արտայայտուում Պտուկեանի մասին: Ինձ ասաց, որ ան 1968-ից սկսած հետըզհետէ խոշոր նուիրատուութիւններ է արել Երեւանի Թանգարանին: Մի ստուար հաւաքածոյ Հայ-Հռոմէական դրամների, յետոյ 250 Պարթեական շրջանի արծաթեայ եւ պղնձեայ դրամներ, մի արժէքաւոր հաւաքածոյ Կիլիկեան շրջանի. իսկ վերջերս Բիւզանդական 60 հատ ոսկէ եւ բազում արծաթեայ դրամներ: Նուիրել է նոյնպէս շատ հազուագիւտ գրքեր Երեւանի Հանրային Թանգարանին: Կը սպասէին որ նորից այցելի իրենց նոր նուիրատուութիւններով:

Նուաստս, ցանկանում է սիրելի Տոքթ. Զարեհ Պտուկեանին երկար կեանք եւ եռանդ նորանոր նուաճումներ կատարելու Հայ դրամապատմական աւպարէզում: Հնադրամների պատմութիւնը անվերջանալի է. երբեմն անսպասելի նորութիւններ են յայտնաբերում որոնցմով հին տեսակէտները վերանայելու եւ նոր դասաւորումներ տալու կարիք է լինում:

Տոքթ. Մեսրոպ Տ. Արգաթեանց
Սան Ֆրանսիսկո, 1980

ՆՇԱՆԱՎՈՐ ԴՐԱՄԱԳԵՏԸ

(Զարեհ Պտուկյանի ծննդյան 70-ամյակի առթիվ)

Պատմ. գիտ. դոկտոր իւ. Ա. ՄՈՒՇԵՂՅԱՆ

Հայագիտության դարգացման մեր օրերում Զարեհ Պտուկյանը իր մեծարժեք գործերով արդարև դասվում է հայ դրամագիտության երախտավորների շարքը: Վիկտոր Լանգուալից, Կղեմիս Միպիլյանից, էոնեստ Բաբելոնից, Կարպետ Բասմաջյանից ու նրանց ժամանակակիցներից հետո հայ դրամագիտության առաջ նոր խնդիրներ էին ծառացել: Զարեհ Պտուկյանը եկավ նվիրելու իրեն այդ խնդիրների կատարմանը և նրա ջանքերի շնորհիվ առավել

լայն ասպարեզ բացվեց հայկական ծագում ունեցող հին ու միջնադարյան դրամների քննության համար: XX դարի կեսերին թանգարաններում հայկական անցյալին վերաբերող նոր դրամագիտական նյութեր էին հավաքվել, որոնք չէին մտել գիտական լայն շրջանառության մեջ: Գիտակցելով այն հսկայական աշխատանքը, որ կատարվել էր հունահռոմեական, բյուզանդական, արևելյան և այլ ծագում ունեցող դրամների քննության ուղղությամբ, Զարեհ Պտուկյանը չէր կարող շտեմնել, թե դեռևս որքան անմշակ էին մնացել հայ ժողովրդի հարուստ պատմության տարբեր փուլերին վերաբերող դրամագիտական վկայությունները: Եվ Զարեհ Պտուկյանը ձեռնարկեց իր պրպտումնե-

րը՝ սկսելով Կիլիկիայի հայկական դրամներից: Այդպես էին վարվել և նրա նախորդները: 1945 թ. հետո հրատարակվեցին նրա անդրանիկ հոդվածները հայերեն և անգլերեն լեզուներով: Այնուհետև Պտուկյանը շարունակեց իր հետազոտությունները Կիլիկիայի դրամների ուղղությամբ և ի վերջո, 1962 թ., Ամերիկայի դրամագիտական ընկերության հրատարակությամբ, անգլերեն լեզվով լույս տեսավ Զարեհ Պտուկյանի «Կիլիկիայի Հայաստանի դրամները» սովորածավալ մենագրությունը, որի տեսական մասը հայերեն թարգմանեցին և անգլերեն կորպուսի հետ լույս ընծայեցին Վիեննայի Մխիթարյանները 1963 թ.:

Զարեհ Պտուկյանը առաջինն էր, որ կարողացավ, համաշխարհային ա-

ռումով, ի մի հավաքել հայկական դրամների մեծ ու փոքր ժողովածուները և, հենվելով փաստացի նյութի վրա, կուռ դասակարգումով ներկայացնել Կիլիկիայի հայոց թե՛ իշխանական և թե՛ թագավորական շրջանների դրամական միավորները: Նա մշակեց կիլիկյան դրամների մի այնպիսի քանակություն, որպիսին չունեին իրենց տրամադրության տակ այդ գործով զբաղվող նրա բուլղոսի նախորդները: Իր եզրահանգումները Զ. Պտուկյանը շարադրեց ելնելով ոչ թե գրականության հայթայթած նյութից, այլ ավելի քան տասը հազար ոսկե, արծաթե ու պղնձե դրամների պատկերազրույցյան ու կշռային չափերի տրվելուներից: Այդ նպատակի համար նա իր ձեռքի տակ ուներ քննության ենթակա բոլոր դրամական միավորների նմանահանությունները՝ ստացված իր իսկ հնարած պատճենահան գործիքով, մի հիանալի ու պարզ միջոց, որով մեկ ժամում կարելի է ստանալ մինչև 100 դրամի պատկերազրույցյան մանրամասները մետաղե թղթի վրա: Զարեհ Պտուկյանը հիմնովին ցրեց այն շփոթը, որ առաջացել էր Կիլիկյան Հայաստանի ոսկե դրամների վավերականության մասին և փաստեց նրանց իսկությունը: Ի տարբերություն անցյալի, նա առավել ծավալուն քննեց և ներկայացրեց տնտեսական բնույթի վկայություններ Կիլիկյան Հայաստանի վաճառականության մասին: Հերյովի, առանց ապրանքափոխանակության տվյալների կարող էին անըմբռնելի դառնալ հայկական քաղաքների առնչությունները դրամական շրջանառության միջազգային ոլորտում:

Կիլիկիայի հայության մեջ զանազան դրամների համար ընդունված անվանումների մասին նրա տված բացատրությունները (բաղված պատմիչներից և հայագիտական աշխատություններից) դրամագիտական բառարանի նշանակություն ունեցան: Մանրամասնորեն ներկայացնելով Կիլիկիայի հայոց դրամների պատկերազրույցյան տվյալները, Զարեհ Պտուկյանը շատ բարձր մակարդակով տվեց Թուրքիայի դրամների չափագիտության հիմունքները՝ արտահայտելով դրանք հատուկ աղյուսակներով:

Դրամագիտական մտքի զարգացման պահանջով այդ նշանավոր աշխատությունը վերջերս վերահրատարակվեց (1979) և «Կիլիկյան Հայաստանի դրամները» գրքի այդ երկրորդ (վերամշակված) հրատարակությունը էապես հաստատեց միջազգային առումով նրա մնալուն տեղը դրամագիտության մեջ:

Անուշեհուն դրամագետը միջնադարից անցավ անտիկ շրջանին և իր ուշադրությունը բեռեց հայոց Արտաշեսյան թագավորության դրամների վրա: Հին հայկական պետականության այդ կարևոր շրջանի մետաղե դրամների քննությունը շատ ավելի մեծ ջանքեր էր պահանջում, եթե նկատի ունենանք, որ անմիջական վկայություններ քիչ են պահպանվել և նրանց մասին եղած աշխատությունները ներկայացնում են առավելապես Փարիզի ազգային մատենադարանում և Բրիտանական թանգարանում հավաքված նմուշները, չհաշված համեմատաբար փոքր ժողովածուները: Մինչդեռ XX դարի երրորդ քառորդին արդեն բավական նոր նյութեր էին հայտնաբերվել, որոնք հատուկնեւտ օրինակներով ցրված էին աշխարհով մեկ: Պետք էր հավաքել այդ օրինակները, գումարել դրանք հնուց հայտնի նյութերին և ելնելով պատմագիտության առաջընթացի արդյունքներից՝ նորովի քննության ենթարկել: Հիմք ընդունելով նախ և առաջ իր հավաքած հին հայկական դրամները, Զարեհ Պտուկյանը երախտագիտության ազնիվ զգացումով ուսումնասիրեց անցյալի բոլոր գործերը և ստեղծեց արտաշեսյան դրամների դասակարգման իր նոր սկզբունքը: Վեր-

չինիս հիմնական դրույթները նախապես հրատարակվեցին անգլերեն լեզվով¹, այնուհետև Միխիթարյանները առանձին գրքով լույս ընծայեցին այն հայերեն²:

Արտաշեսյանների պետությունը նշանավոր դեր էր խաղացել Մերձավոր Արևելքում մ. թ. ա. II—I դդ.: Արդեն հավաքված նոր նյութերը՝ արտաշեսյան դրամները, Զարեհ Պտուկյանին հնարավորություն ընձեռեցին հիմնովին վերանայելու անցյալում ընդունված դասակարգումը և լրացնելու այն բացերը, որ դիտվում էին այդ գործում: Հաջողվեց բացահայտել Տիգրան I-ի (մ. թ. ա. 123—96) գահակալության տարիների դրամները, ցույց տալ նրանց պատկերագրությանը բնորոշ տվյալները, որոնք իսկական հայտնություն եղան դրամագիտության մեջ: Զարեհ Պտուկյանը ներկայացրեց ոչ միայն Տիգրան Մեծի գահակալության տարիներին (մ. թ. ա. 95—55) թողարկված պղնձե դրամների տարբերակները, այլև վերջին Արտաշեսյան արքաներին պատկանող դրամական միավորները: Կարևոր նշանակություն ունեցան մասնավորապես Արտաշես II (մ. թ. ա. 30—20), Արտավազդ III (մ. թ. ա. 5—2), Տիգրան IV և էրատո (մ. թ. ա. 8—5 և մ. թ. ա. 2—մ. թ. 1) և, ի վերջո Տիգրան V (մոտ 6 թ.) Արտաշեսյան արքաների պատկերներով մետաղե դրամների հայտնագործումները: Նորահայտ օրինակներով համարվեցին Տիգրան III (մ. թ. ա. 20—8) և Տիգրան IV թագավորների դրամների շարքերը: Այսօր արդեն, երբ սեղանի գիրք է դարձել Զարեհ Պտուկյանի «Արտաշեսյան հարստության դրամները» մենագրությունը, որի անգլերեն հրատարակությունը (1978 թ.) մեծապես ընդարձակեց նրա ընթերցողների շրջանակները, կարելի է արդարև նշել, որ լայն ճանապարհ է բացվել հայոց հին դրամների քննության համար:

Օգտվելով անտիկ հնդինականներից (Հերոդոտ, Ստրաբոն, Քսենոփոն, Պոլիբիոս), ինչպես նաև Ն. Արոնցի, Հ. Մանանդյանի, Կ. Թումանյանի և ուրիշների գործերից, Զ. Պտուկյանը միաժամանակ համեմատական պրպտումներ կատարեց թանգարաններում և առանձին հաստատությունների մոտ պահվող դրամագիտական նյութերի շուրջ: Նա իր գրքով ընթերցողին ներկայացրել է Արտաշեսյանների տիրապետության քարտեզը և նրանց ծագումնաբանության սխեման, որից հետո անցել է բուն նյութին՝ տալով դրամների պատկերագրության տվյալները, խորագրերը, մենագրերը, կշռային չափերը, ինչպես նաև հիշատակություններ յուրաքանչյուր միավորի պահպանության վայրի մասին: Ութ պատկերաախտակներով ներկայացված են դրամների (168) երկու կողմերին վերաբերող լուսանկարները բնական չափերով: Ուշագրավ է, որ գրքի վերջին էջերում զետեղված են արդեն մ. թ. I դարի սկզբի հայ-պարթևական և հայհռոմեական առնչություններին վերաբերող դրամագիտական տվյալները: Հայտնի է, որ Հռոմի շահերի թելադրանքով գորավար Գերմանիկոսի կողմից 18 թ. հայոց զահին թագավոր է կարգվում Պոնտոսի արքայազն Զենոնը: Վերջինս հանդես է գալիս հայոց արքայական տոհմին հատուկ Արտաշես անունով: Հնդինակը իրավացիորեն ցույց է տվել, որ այդ ժամանակներում Արտաշեսյանների քաղաքական իշխանությունը սպառվել էր և երկիրը ենթակա էր դարձել հռոմեական գավթիներին: Սակայն, բացի ընդհանուր կարգի կայսե-

¹ Paul Z. Bedoukian, A Classification of the Coins of the Artaxiad Dynasty of Armenia, „The American Numismatic Society. Museum Notes“, 14 (1968).

² Զարեհ Պտուկյան, Արտաշեսյան հարստության դրամները, Աղաղիկ Մատենադարան, հատ. 210, Վրեննա, 1989:

րական դրամներից, բուն Հոռոմում թողարկվել են ոսկե, արծաթե ու պղնձե դրամներ, որոնց վրա դրոշմվել են Հայաստանին վերաբերող պատկերներ ու գրություններ (լատիներեն)։ Նկատի ունենալով այդ կարգի դրամների նշանակությունը հայ-հոռոմեական առնչությունների լուսաբանման համար, Զարեհ Պտուկյանը Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության միջոցով հրատարակեց իր մենագրությունը՝ «Հայաստանի վերաբերյալ հոռոմեական դրամներ և մեդալիոններ» վերնագրով³։ Աշխարհով մեկ ցրված դրամների պատկերագրության ու չափագիտության տվյալները հավաքել և ամփոփել մի գրքի մեջ՝ էապես կարևոր աղբյուրագիտական գործ է։ Հայաստանին վերաբերող հոռոմեական պատկերագրության նյութերը բազմաթիվ հրատարակություններով հայտնի էին դեռևս անցյալ դարից, բայց ներկայացված էին հոռոմեական դրամների տարբեր հավաքածուներում։ Զարեհ Պտուկյանը, սեփական ջանքերով հավաքած նյութերի վրա հենվելով և լայնորեն օգտվելով այլ ժողովածուներից, տվեց ինչպես նախակայսերական, այնպես էլ կայսերական ժամանակներում թողարկված՝ Հայաստանին վերաբերող հոռոմեական դրամների ու մեդալիոնների պատկերագրության տվյալները։ Վերջիններիս շարքին է նա դասել հայոց զահի վրա հոռոմեական դրածո, այսպես կոչված «Նոր Տիգրանի» և Օգոստոս Օկտավիանոսի պատկերներով պղնձե դրամը, որի վրա հայոց արքան պատկերված է արտաշեսյան հինավուրց թագով և տեղական ավանդույթների բնորոշ՝ միապետի անվան ու տիտղոսի հունարեն արձանագրություններով։

Զ. Պտուկյանը իրավացիորեն նշում է, որ Հայաստանին վերաբերող վաղագույն հոռոմեական դրամները շրջանառության մեջ են մտել մ. թ. ա. 35—31 թթ. և հիշատակում է այն օրերը, երբ Մարկոս Անտոնինոսի զորքերը գրավել էին Արտաշատը, ձերբակալել հայոց արքա Արտավազդ II-ին և ընտանյոք քշտորել Եգիպտոս (Ալեքսանդրիա)։ Այնուհետև Զ. Պտուկյանը ներկայացրել է I—II դդ. թողարկված Օգոստոս Օկտավիանոսի, Ներոնի, Տրայանոսի, Անտոնինոս Պիոսի, Մարկոս Ավրելիոսի, Լուկիոս Վերոսի և Կոմմոդոսի դիմաքանդակներով տարբեր դրամներ ու շքադրամներ, որոնց վրա դրոշմված պատկերներն ու արձանագրությունները պատմում են հոռոմեական զավթիչների սին փառքի մասին՝ Հայաստանի դեմ տարած նրանց հաղթանակների առթիվ։ Շուրջ երկու հարյուր տարի ընդգրկող այդ ժամանակահատվածը Հայաստանի համար Արշակունյաց թագավորության ծագման ու զարգացման դարաշրջանն էր, երբ հայոց երկիրը գտնվում էր Արևելքի ու Արևմուտքի երկու հզոր տիրակալությունների՝ Հոռոմեական կայսրության ու Պարթևական թագավորության միջև, որոնց զորքերը հաճախ բախվում էին հայկական հողի վրա։ Զարեհ Պտուկյանը վարպետորեն ցույց տվեց հոռոմեական այդ դրամների լատիներեն համառոտագրությունների ընթերցման կարգը, պատկերների իմաստը և ընդհանրապես պատկերագրության մանրամասնությունների նկատմամբ հանդես բերեց հմուտ դրամագետին բնորոշ նրբանկատություն։

Գիտական շրջաններում գնալով ծավալվում է հետաքրքրությունը Զարեհ Պտուկյանի աշխատությունների նկատմամբ։ Եվրոպական նշանավոր պարբերականները հաճախ են իրենց էջերը տրամադրում Զ. Պտուկյանի հոդվածնե-

3 Ազգային Մատենադարան, հատ. 215, Վիեննա, 1971, էջ 212+38 պատկերատախտակներ։

քին: Վիեննայում հայերեն լեզվով Մխիթարյանները շարունակում են հրատարակել նրա դրամագիտական գործերը՝ նվիրված ինչպես Կիրիկիայի, այնպես էլ Մեծ Հայքի պատմության հարցերին: Հայերենից բացի այդ ստեղծագործությունները նախապես հրապարակ են գալիս անգլերեն լեզվով ամերիկյան ու եվրոպական գիտական տարեգրքերում: Կարևոր նշանակություն ունեցան Զ. Պտուկյանի քննությունները կիրիկյան Հայաստանի վերջին թագավորների պղնձն գրամների, արաբերեն գրություններով կրկնադրոշմ մի քանի հայկական գրամների, Արտաշեսյան վերջին գահակալների գրամների և շատ այլ հարցերի մասին: Նա գործուն մասնակցություն է ունեցել դրամագիտական միջազգային կարևոր միջոցառումներին: 1971 թ. Փարիզում գործող հայագիտական հանդեսը իր ութերորդ համարում հրատարակեց Զարեհ Պտուկյանի աշխատությունը՝ «Միջնադարի հայկական դրամները» վերնագրով (անգլերեն): Այդ ծավալուն հոդվածում նա ամփոփ ձևով նորովի ներկայացրեց ոչ միայն Կիրիկիայի հայկական դրամների հիմնական խմբերը՝ նրանց պատկերագրության բնորոշ տվյալներով, կապված երկրի քաղաքական պատմության փուլերի հետ, այլև մայր Հայաստանում թողարկված հայերեն գրերով երկու բացառիկ դրամների մասին իր բացատրությունները: Դրանցից մեկը Բագրատունյաց Լուսիս Կյուրիկե Կյուրապաղատի անվան և տիտղոսի հայերեն արձանագրությամբ, XI դարում թողարկված հազվագյուտ դրամն է, իսկ մյուսը՝ Հուլադույան Աբաղա խանի (1265—1282) գահակալության տարիներին ղրվազված, ուլդուրերեն, արաբերեն և հայերեն գրություններով, նույնպես պղնձն դրամն է: Ըստ էության «Միջնադարի հայկական դրամները» վերնագիրը կրող հիշյալ աշխատությունը դասվում է Զ. Պտուկյանի մենագրությունների շարքը և մեծապես նպաստում հայ դրամագիտության առաջընթացին:

Զարեհ Պտուկյանի աշխատությունների ընդհանուր ցուցակը կարող է որոշակի պատկերացում տալ ընթերցողին նրա հետաքրքրությունների ուղղության և բեղուն գործունեության մասին: Սակայն գիտության անխոնջ մշակը սոսկ քննող ու շարադրող չէ, այլ բյուրավոր թելերով կապված է տարբեր թանգարանների ու մասնագետների հետ և մեծապես նպաստում է դրամագիտության զարգացմանը: Շատ թանգարաններ Զարեհ Պտուկյանին են պարտական իրենց ունեցած լրացուցիչ նյութերով: Եթե անգամ անտեսվին եվրոպական ու ամերիկյան հիմնարկները, որոնց Զ. Պտուկյանը դրամագիտական նյութեր է տվել, ապա միայն Հայաստանի պատմության պետական թանգարանին պարգևած նրա դրամագիտական ժողովածուները փայլուն օրինակ են այն անմահ ցորդ նվիրումի, որ նա ցուցաբերել է այդ գործում: Հիշավի, վերջին շուրջ 30 տարիների ընթացքում Զարեհ Պտուկյանը ավելի քան երկու հազար հին ու միջնադարյան արժաթե, ոսկե ու պղնձն դրամներով համալրել է Հայաստանի պատմության պետական թանգարանի դրամագիտական ժողովածուները: Կարելի է վստահորեն ասել, որ եթե այսօր բուն Հայաստանում ստեղծվել է Կիրիկիայի հայկական դրամների հարուստ ժողովածու, ապա այդ դործում մեծ է եղել նաև Զարեհ Պտուկյանի վաստակը: Ավելին, Զ. Պտուկյանը ջանքեր չխնայեց օժտելու Հայաստանի թանգարանը հոռմեական, պարթևական ու բյուղանդական դրամներով: Հոռմեական ծագում ունեցող դրամներից նա Հայաստանի թանգարանին նվիրել է այնպիսի նմուշներ, որոնք հիշատակում են հայ-հոռմեական ռազմաքաղաքական կարևոր իրադարձությունները I—II դդ.: Պարթևական դրամների գծով նա թանգարանին նվիրել է գրեթե բոլոր պարթև

գահակալների դրամներից առանձին նմուշներ: Պետք է ասել, որ քչերին է հաջողվել նախաքրիստոնեական ժամանակներից ավելի քան 30 պարթև գահակալների պատկերներով դրամական միավորներ հավաքել: Առանձնապես ուշագրավ են վաղ պարթևական Միհրդատ, Հրահատ, Արտաբան, Գոտարզ, Որոդես, Սանատրուկ, ինչպես նաև նրանց հաջորդներ Վոռնո, Վարդան, Վաղարշ արքաների և այլոց դրամները, որոնց կնիքները ստեղծվել են տարբեր վարպետների կողմից:

Եթե այսօր Հայաստանի պատմության պետական թանգարանում և նրա ցուցասրահներում կարելի է տեսնել հիանալի պահպանվածությամբ պարթևական գրեթե բոլոր գահակալների դիմաքանդակները, իսկ դա անհրաժեշտ է նրանց, ովքեր հետաքրքրվում են Պարթևաստանի պատմությամբ, ապա դա ևս հնարավոր է դարձել Զարեհ Պտուկյանի նվիրած պարթևական դրամների հարուստ ժողովածուի շնորհիվ: Իր նվիրատվություններով Զարեհ Պտուկյանը շնչառել է նաև բյուզանդական դրամների հավաքման և ուսումնասիրման կարևորությունը: Հայտնի է, որ Բագրատունյաց թագավորության վերջին ժամանակներում Հայաստանում լայն տարածում են ունեցել բյուզանդական կայսրության դրամները: Զարեհ Պտուկյանը Հայաստանի պատմության պետական թանգարանին նվիրել է շուրջ 25 կայսրների պատկերներով 70-ից ավելի ոսկե բյուզանդական դրամներ, որոնցից ամենահինը վերաբերում է V դարին, իսկ նորագույնը՝ XIII դարի սկզբին: Դրանց հետ միասին նա նվիրել է XI—XII դդ. բյուզանդական հազվագյուտ արծաթե դրամներ: Հայտնի է, որ հենց այդ դարերում Մերձավոր Արևելքի երկրներում կանգ էր առել արծաթ դրամների թողարկումը: Հայաստանում այդ երևույթը լրիվ զրոսերով էր XII դարում: Սակայն ի տարբերություն Հայաստանի և Իրանի, բյուզանդական կայսրությունը շարունակում էր արծաթե դրամներ թողարկել: Հայաստանի պատմության թանգարանին Զ. Պտուկյանի նվիրած արծաթե բյուզանդական դրամները կարևոր պատմական վկայություններ են փաստելու համար այն ներքին առանձնահատկությունները, որ եղել են դրամագործության մեջ այսպես կոչված «արծաթի ճգնաժամի» ժամանակներում: Հազվագյուտ արծաթե դրամներից բացի բյուզանդական պղնձե դրամների բազմաթիվ նմուշներ է նվիրել Հայաստանի թանգարանին Զարեհ Պտուկյանը: Դրանցով ներկայացված են շուրջ 40 գահակալների տարիներին թողարկված բյուզանդական ֆոլիսների բնորոշ տեսակները: Քաջ գիտակցելով, որ Հայաստանը իր հնություններով, էջմիածին հնամյա վանքով մի յուրօրինակ թանգարան է բաց հրկնքի տակ, նա կիրիկյան հայոց դրամների ևս մի բովանդակ ժողովածու էլ նվիրել է էջմիածնի Մայր աթոռի հնադարանին:

Նշանակալից է Զ. Պտուկյանի վաստակը նաև նոր հայկական մեդալիոնների ստեղծման գործում, մասնավորապես «Սուրբ Վարդան» եկեղեցու կառուցման (Նյու Յորքում) և Կոմիտասի ծննդյան 100-ամյակի տոնակատարության առիթներով: Դրանք լավագույնները եղան ժամանակակից հայկական մեդալիոնների շարքում:

Հնագիտական և ազգագրական նյութերը գնահատող, նրանց կորստից փրկող, միշտ որոնող, կենսահարուստ մտքով օժտված, աշխատանքի մեջ անընկճ Զարեհ Պտուկյանը անձնական օրինակ է որպես նվիրյալ գիտությունն ու հայրենիքին:

ВИДНЫЙ НУМИЗМАТ

(К 70-летию со дня рождения Зарэ Птукяна)

Доктор историч. наук Х. А. МУШЕГЯН

(Резюме)

В развитии арменоведения заметную роль сыграли труды профессора Зарэ Птукяна (США, Нью-Йорк) — создателя «Корпуса киликийских монет». Более чем тридцать лет он изучает нумизматический материал армянского происхождения, который ныне хранится в музеях разных стран. Благодаря Зарэ Птукяну историки, нумизматы, археологи, этнографы и другие специалисты получили важные данные относительно классификации и хронологии монет династий Арташесидов, Рубенидов и Хетумидов. Значительным вкладом в нумизматику следует считать также монографию Птукяна, посвященную описанию римских монет. С появлением в свет нумизматических статей и монографий З. Птукяна (Paul Z. Bedoukian), как на английском, так и на армянском языках, открывается новый этап изучения нумизматических памятников Армении. За последние тридцать лет ученый принес в дар многим музеям, в том числе Государственному музею истории Армении, ценные коллекции античных и средневековых монет, а также научную литературу.

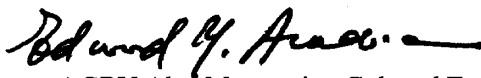
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՀ ԴԻՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР

ՊՍՏՄԱ-ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ
ՀԱՆԴԵՍ

ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

Excerpts from letters of appreciation received by the Armenian Numismatic Society on the publication of this volume. Listed in alphabetical order:

Dr. Bedoukian's scholarly publications are endowed with unique qualities, and they reflect our Armenian history and rich cultural heritage.

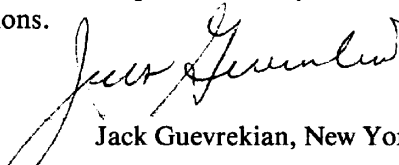
Edmond Y. Azadian, Chairman AGBU Alex Manoogian Cultural Fund

The publication of the works of Dr. Bedoukian will be an event of great importance not only for numismatists but for all historians in the Near East.

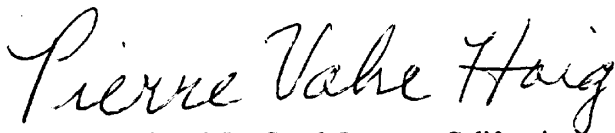
I. Dobrovolsky, Keeper of Near East Coins, The State Hermitage Museum

A meticulous and persevering explorer-recorder of Armenian culture, Paul Zareh Bedoukian whom I have known for a quarter century has enriched a superb legacy for future generations.

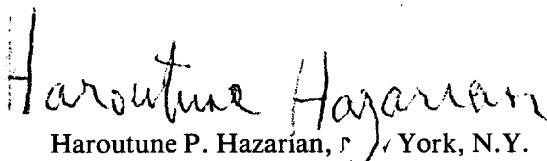
Jack Guevrekian, New York

The contributions of Dr. Bedoukian to Armenian numismatics cannot be overestimated.

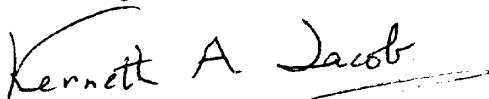
P. V. Haig, M.D., South Laguna, California

I greatly appreciate Dr. Paul Bedoukian's fine work in the field of Armenian numismatics which has brought Armenian coinage to the attention of the world.

Haroutune P. Hazarian, New York, N.Y.

My interest in the coins of Cilician Armenia and my knowledge of the series has been increased greatly by the writings of Dr. P. Z. Bedoukian.

Kenneth A. Jacob, Cambridge, England

He is distinguished by scientific integrity of the highest level. . . (and) has brought the numismatic history of Armenia into the forefront of international scholarly interest.

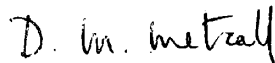
David M. Lang, University of London

Dr. Bedoukian has a unique place in the Armenian Numismatic world through his scholarly publications.

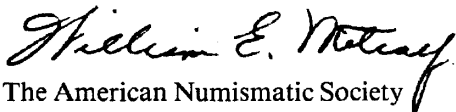
Alex Manoogian, Grosse Pointe Farms, Michigan

In the perspective of the future, his name will far outshine those of the great figures of the past, Langlois and Sibilian. His patient and determined hard work is an inspiration to other researchers.

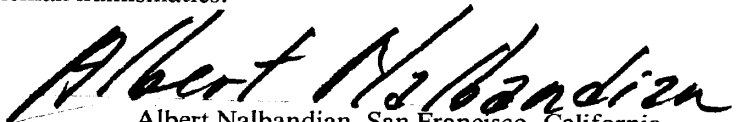
D.M. Metcalf, Ashmolean Museum, Oxford, England

I am very pleased to hear that the collected articles of Paul Bedoukian will be brought together in one place, since he has certainly contributed more than anyone else to the understanding of the coinage of Armenia.

William E. Metcalf, Chief Curator, The American Numismatic Society

We owe him a great debt of gratitude for his unselfish, unrelenting pursuit in the field of Armenian numismatics.

Albert Nalbandian, San Francisco, California

No doubt Dr. Bedoukian has done more than anyone else for the promotion of Armenian Numismatics, and it will be most useful to have all his studies available again.

H. D. Schultz, Staatlich Museum Zu Berlin

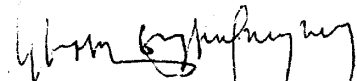
Die liebevolle Akribie, die dieser rastlose Forschergeist mit so grossen Erfolg der armenischen Numismatik der Antike wie des Mittelalters zuwandte, verdient unsere uneingeschränkte Bewunderung.

Dr. Werner Seibt, Universität Wien

Տողեր ստացուած գնահատական նամակներէ այս հատորին տպագրութեան տոթիւ:

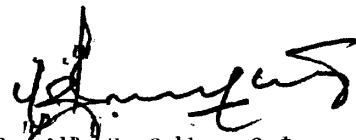
Կը սպասենք անձկագինս, ծրագրուած հաւաքածոյ հատորին, ու մանաւանդ Ձեր նորանոր աշխատութիւններուն որոնք Հայ Դրամագիտութեան ու պատմագիտութեան կալուածին մէջ ոչ միայն պիտի ըլլան շատ դրական յաւելում մը այլեւ Ձեր ճակատը արդար հպարտութեամբ պսակող դափնեպսակին շարականը:

Ձերդ խորին յարգանքով եւ հիացում աղօթարար՝

Կիրեղ Եպս. Գարիբեկյան

Հայ դրամագիտութեան սակաւաթիւ «նոտիրեալներուն» մէջ անգնահատելի է Տոքթ. Պտուկեանի վաստակը: Առանց այդ վաստակին մեծ բաց մը մնացած պիտի ըլլար այսօր հայ դրամագիտութեան մասին ունեցած մեր ծանօթութեան մէջ:

Յարգանքով՝

Վահրամ Մ. Եղիկեր, Լիզպոն, Փորթուկալ

Սիրելի բարեկամս, պատիւ քեզի որ բարձր մակարդակի վրայ ուսումնասիրեցիր մեր դրամագիտութիւնը եւ Հայուն անցեալը փայլեցուցիր ամբողջ աշխարհի առջեւ:

ՆԵԿՐԱՅԻՐ ՔԵՐԷՆԱՆ

Անդրանիկ Թերզեան

«Հնասեր, նշանավոր դրամագետ, Պրոֆ. Զարեհ Պտուկեանի կյանքի եւ պատմական հետաքրքրությունների առանցքը եղել է կորուստից փրկել իր ժողովրդի պատմության վերաբերող նյութերը եւ արժեքները, հատկապես դրամագիտական վկայությունները: Կիլիկյան շրջանի դրամների ամբողջական հավաքածուի ստեղծման գործում Զ. Պտուկեանի նպաստը կմնա անզուգական:

Nessett

The British Library, Department of Oriental Manuscripts & Printed Books

Հայ Ազգի պատմութեան լուսաբանութեան եզակի նպաստ մը բերած է Տոքթ. Պտուկեան, բժախնդրութեամբ եւ լայնօրէն սերտելով հայկական դրամագիտութիւնը, իր մեծաշարժ հեղինակութեամբ եւ գիտական նախանձախնդրութեամբ: Տոքթ. Պտուկեանի տուրքը հայկական դրամագիտութեան՝ իր անունը յաւէտ մեծարանքի արժանի ընծայած է:

Ամենաբարի մաղթանքներով՝ մնամ Զերդանկեղծ զգացմամբ եւ օրհնութեամբ

ՄԻԽԱՅԷ ԱՆՆ.ՆԵՍԵՏԵԱՆ

Տիրան Արք. Ներսիսեան

Ընդրհիւ Պտուկեանի թանկարժեք ուսումնասիրութիւններուն, Հայ դրամագիտութիւնը իր պատկան տեղը կը գրաւէ մեծ ազգերու դրամագիտութեան շարքին մէջ:

Ասպետ Զ. Մ. Տօնապետեան

Ասպետ Զ. Մ. Տօնապետեան, Պէյրութ

Ծառ ուրախացայ, որ Ձեր ընկերությունը նախաձեռնել է այդպիսի մի արժեքավոր գործ, այն է՝ ի մի հավաքել եւ տպագրել այր. Պտուկյանի, այդ մեծ գիտնականի եւ ազնիվ հայրենասերի 30 տարիների տքնաշան աշխատանքի պըտողները:

Նիճել Ոսկանյան, Մյասնիկյանի Անվան Հանրապետական Գրադարանի Հայ Գրքի Մատենագիտության Բաժնի Աշխատակիցներ, Բաժնի Վարիչ

Նիճել Ոսկանյան

Եթէ Հ. Կղեմէս Վրդ. Սիսիլեանի Միխիթարեանը հիմնադիրն եղաւ Հայ Դրամագիտութեան՝ Պր. Զարեհ Պ. Պտուկեան այսօր հեղինակաւոր ճարտարապետն է Հայ արդի Դրամագիտութեան:

Խորին յարգանքներով՝

Հ. Օ. Վրդ. Սեբուկեան, Միխիթարեան Միաբանութիւն

ARMENIAN COIN COLLECTIONS DONATED TO VARIOUS INSTITUTIONS BY DR. BEDOUKIAN

- 1960 Armenian Cultural Foundation, Boston (Medieval Armenian Coins)
- 1961 American Numismatic Society, New York (A representative collection of 500 Roupinian coins)
- 1964 Harvard University, Armenian Department (A representative collection of 200 Roupinian coins)
- 1965 National Museum in Erevan (A representative collection of 362 Roupinian coins)
- 1966 Diocese of the Armenian Church, New York (Collection of 160 Roupinian coins)
- 1967 Armenian Cultural Foundation, Boston (A collection of 50 Roupinian and 31 Roman-Armenian coins)
British Museum, London, (Selected 41 Roupinian coins)
Bibliothèque Nationale Paris (Selected 10 Roupinian coins)
- 1968 Holy See, Etchmiadzin, Armenia (A representative collection of 369 medieval Armenian coins)
- 1970 National Museum in Erevan (A collection of 270 Parthian silver and copper coins)
- 1971 Smithsonian Institution, Washington (A representative collection of 246 Roupinian coins)
- 1972 Diocese of the Armenian Church, New York (Entire exhibition collection of 148 Roupinian, 25 Artaxiad, 49 Byzantine gold and silver coins)
- 1973 National Museum in Erevan (Byzantine collection of 101 gold, 42 silver and 365 copper coins)
- 1974 Vienna Mekhitarist Museum (Collection of 150 Byzantine gold, silver and copper coins)
- 1975 American Numismatic Society (Roman-Armenian gold coins)
- 1976 Armenian Museum and Library, Boston (A representative collection of 112 Roupinian coins)
Armenian Prelacy, New York, (A collection of 64 Roupinian coins)
- 1977 Armenian Patriarchate in Jerusalem (A representative collection of 386 Medieval Armenian coins)
- 1978 American Numismatic Association, Denver (A collection of 200 Roupinian coins)
- 1979 Columbia University, Armenian Department (A representative collection of 160 Roupinian coins)
- 1979 National Museum in Erevan, (A collection of 30 Artaxiad copper coins)
- 1980 American Numismatic Society (A collection of 50 Roman Sestertii)
- 1981 Museum of St. John's Armenian Church in Detroit (A representative collection of 170 Roupinian coins)

1952

A RARE ARMENIAN COIN

(SEE PLATE XXIV, 5-6)

The writer recently visited the American Numismatic Society where he was shown the Society's collection of Armenian coins. In this collection was a Gorige coin which to the best of our knowledge is the first to possess Armenian lettering. The presence of this coin seemed of particular interest in view of the fact that Brosset,¹ Langlois² and Basmadjian³ have reported a Gorige coin in the Leningrad Asiatic Museum and considered it to be the only specimen in existence.

Brosset and Langlois have discussed at some length various interpretations of the inscription on the Leningrad coin (PLATE XXIV, 5) and speculated on the period to which it belonged. A survey of the literature, which, incidentally, is mostly in the Armenian language and not readily accessible to readers, revealed some interesting facts concerning this coin, as for example, the existence of a third and possibly other specimens, the correct interpretation of the coin's inscription and the probable period of its issue.

In his booklet on the history of the Gorigian kingdom, Movsesian⁴ discloses that the existence of a Gorige coin in the Mekhitarian convent in Vienna prompted him to write this study. He states (f otnote, p. 89): "It is said that there are examples of this coin in the collection of the Mekhitarian

M. Brosset, *Monographie des Monnaies Armeniennes*, (Bull. hist.-phil. de l'Academie des Sciences de St. Petersburg, VI, 1840), p. 29ff., Pl. I, 1.

² V. Langlois, *Numismatique de l'Armenie au Moyen Age* (Paris, 1855), p. 28-30.

³ K. J. Basmadjian, *Numismatique générale de l'Arménie*, (Venice, 1936) (in Armenian), p. 48-50.

⁴ L. Movsesian, *History of the Gorigian Kingdom* (Vienna, 1923), (in Armenian).

convent in Venice." The writer wrote to the proper authorities in Venice and was informed by them that it was impossible to verify Movsesian's statement since all of the convent's coins had been placed in strong boxes during World War II and had not yet been re-opened.

In the preface of the classic treatise on Roubenian coins by Sibilian⁵ there is a comment by the editor to the effect that a silver Gorige coin has been discovered by H. Lalayan and donated to the Museum of the Seat of the Armenian Church in Etchmiadsin, Armenia. The identity of this silver coin with that of the copper Gorige coins under discussion was not, however, established.

It thus becomes apparent that there are at least three Gorige coins definitely in existence, probably a few more in the Mekhitarian convent in Venice, and possibly a silver one in Etchmiadsin, Armenia.

The second point of interest is the correct reading of the inscription on this coin. The reverse side of the Gorige coin in the Leningrad collection unfortunately lacked a number of letters, thus leading to considerable speculation as to the wording. Neither Brosset nor Langlois could give a correct reading. The Vienna specimen which is similar to the one found in the American Numismatic Society's collection (PLATE XXIV, 6) is in better condition and more legible, so that Movsesian was able to give the complete wording on this coin. A correct reading also appears in the preface of Sibilian's book published in 1892, probably as a result of examination of the Vienna coin.

The incomplete lettering of the Leningrad coin, and the more complete lettering of the Vienna coin, together with the full interpretation and translation, are shown in Figs. 1 and 2 respectively. It is thus seen that the key word is GORA-

⁵ C. Sibilian, *Classification of Roubenian Coins* (Vienna, 1892), (in Armenian).

BAGhAD, which is the Armenian for the Greek word *κουροπαλάτης*, a title given by the Byzantine emperors to the governors of provinces. Although Langlois read this word as

ՅՍ - ԺՍ	I[SOU]S-K[RISDO]S	JESUS-CHRIST
---------	-------------------	--------------

ԺՄՐ ՈԳ	+ D[E]R OK	MAY THE LORD
ՆԵ ԿՈՐԻԿ	NE GORIG	AID GORIGE
Ի ԿՈՐԱ	I GOR[IGIAN]	THE GORIGIAN
Ա	A[RKAI]	KING

Fig. 1

INSCRIPTION ON THE LENINGRAD COIN AND ONE OF
LANGLOIS' INTERPRETATIONS

ՅՍ - ԺՍ	I[SOU]S-K[RISDO]S	JESUS-CHRIST
---------	-------------------	--------------

ԺՄՐ [ՈԳ]	+ D[E]R OK	MAY THE LORD
ՆԵ ԿՈՐԻԿ	NE GORIG	AID GORIGE
ԵԻ ԿՈՐԱ	EI GORA	THE GORA
ԿԱՂԱ	BAGhA	BAGHAD
[ՆՐԵ]	[DIN]	

Fig. 2

INSCRIPTION ON THE SOCIETY'S COIN AND ITS CORRECT READING

"Gorugian," he made a conjecture that the incomplete word might conceivably be GORABAGhAD.

There remains the problem of determining the identity of the ruler in whose name the coin was struck. The opinion of

Brosset and Langlois that it belongs to one of the Gorige kings of the Gorigian kingdom must be rejected on several grounds. The following arguments have been advanced by Movsesion and later by Basmadjian. The Gorige kings were actually referred to as kings in contemporary writings; therefore their coins would bear the notation of King (TAKAVOR or ARKA) and not GORABAGhAD which is an inferior and less desirable title. It should also be taken into account that the Gorige kings acknowledged the sovereignty of the Bagradit kings from whom we have no coinage. Since the Bagradit kings apparently did not possess the right to issue coinage, it is highly improbable that there should exist a coinage of their vassals.

The style of the epigraphy of these coins indicates that they were struck sometime between the end of the tenth and the beginning of the eleventh centuries. During this period, the princes of the province of Daik (adjacent to the southeastern corner of the Black Sea) held the title of GORABAGhAD.⁶ Gorige was a common name of the period and it seems very likely that the coins belonged to one of the princes of Daik then reigning. There is apparently no historical reference to the specific prince who issued them and this point still remains to be established.

PAUL BEDOUKIAN

⁶ J. de Morgan, *Histoire du Peuple Armenien* (Paris, 1919), p. 145.

COINAGE OF CONSTANTINE III AND IV,
KINGS OF LESSER ARMENIA

(SEE PLATE XX)

The coinage of the Armenian Dynasty of Cilicia, or Lesser Armenia (1080–1375), has been the subject of study by a number of authors. The works of Brosset,¹ Langlois,² Sibilian,³ and Basmadjian⁴ are especially worthy of mention. The first two, which are in French, have long been outdated and contain such a large number of inaccuracies that they are no longer of any numismatic value. Sibilian's book, written almost a hundred years ago though published later, remains the classic treatise on the subject. It is a reliable source of information except for pages 60–72 which are now known to be incomplete and partially inaccurate in the light of historical documents since discovered. Basmadjian's book, though more recent, is actually of less value to the reader insofar as the coinage of Lesser Armenia is concerned. Aside from these major works, a number of articles published in various journals deal with the coinage of this period, among them the recent studies of Garabetian⁵ are worthy of mention.

The study of the coinage of Lesser Armenia presents problems which are as yet unsolved. The purpose of this paper is to give the author's solution to one of these, namely, the identification of the coins of Constantine III (1344–1363), and Constantine IV (1365–1373). The historical details of the latter period of the kingdom were un-

¹ M. Brosset, *Monographie des Monnaies Arménienens*, Bull. hist.-phil. de l'Académie des Sciences de St. Petersburg, VI, 1840.

² V. Langlois, *Numismatique de l'Arménie au Moyen Age* (Paris, 1855).

³ C. Sibilian, *Classification of Roupenian Coins* (Vienna, 1892) (In Armenian).

⁴ K. J. Basmadjian, *Numismatique generale de l'Arménie* (Venice, 1936) (In Armenian).

⁵ B. Garabetian, *Hask*, Annual Number 1949–1950, pp. 16–21; *Hask*, 19, Nos. 9–10, 1950, pp. 274–280; *Hask*, 21, No. 2, 1952, pp. 48–55 (Antelias, Lebanon) (In Armenian); *Pazmaveb*, Nos. 7–9, 1952, pp. 155–168 (Venice, Italy) (In Armenian).

certain until the discovery in 1880 of the Chronicle of Dardel, the secretary and confessor of the last king of Lesser Armenia, Leo V Lusignan (1374-1375).

This manuscript was later published in the *Recueil des Historiens des Croisades, Documents Armenien*.⁶ Dardel's Chronicle establishes the following chronology of the later rulers of this kingdom:

Constantine II or Guy de Lusignan . . .	1342-1344
Constantine III	1344-1363
Leo the Usurper	1363-1365
Constantine IV	1365-1374
Leo V Lusignan.....	1374-1375

The coinage of the first king named Constantine (1298-1299) presents no problem since it is of a type completely different from the later Constantines. Constantine II was known as Guy, and his name so appears on his coins. Identification of the coins of Constantine III and IV, however, could not be accurately made because there was a great deal of similarity in the type and style of the coins of these two rulers, and no factual proof was offered differentiating one from the other. In his discussion of the coins of these two kings, Sibilian is somewhat indefinite and uncertain and ascribes only a few coins of considerable rarity to Constantine III who ruled for 19 years, and all the other Constantines to Constantine IV who ruled for only 8 years.

The writer's collection of coins of Lesser Armenia includes about 50 coins belonging to these two monarchs. A close study of these coins with due attention to their styling and particularly to the specific gravity of each coin made possible their division into two distinct classes. As can be seen from the following tables, those of Table I have specific gravities of 9.50 or over and those of Table II, 9.30 or under. It is significant that none of the coins had specific gravities between the values of 9.30 and 9.50. Since the specific gravity is a measure of the silver content,⁷ and since during the time of Constantine IV the kingdom was in dire straits and nearing its end,

⁶ Volume II, Paris (1906)

⁷ E. R. Caley, "Estimation of Composition of Ancient Metal Objects. Utility of Specific Gravity Measurements," *Analytical Chemistry*, XXIV (1952), p. 676.

it is only logical to assume that the coins of Table I belong to Constantine III and those of Table II to Constantine IV. Certain historical facts also bear this out. In Table I, coins 10, 11 and 28 bear the inscription "struck in the city of Darson." This city was lost forever to the kingdom during the latter part of the reign of Constantine III. Therefore such an inscription could not appear on any coins of Constantine IV.

There is one more significant proof substantiating the writer's identification of the coins of the two rulers. Sibilian on page 57 of his book states that in 1874 a hoard of 120 coins of Lesser Armenia was discovered. Of these, four belonged to Guy de Lusignan (1342 to 1344), seventeen to Leo the Usurper (1363-1365), eight to Constantine of the type 12 in Table I, four with the inscription "struck in the city of Darson," and thirty-five various other types of Constantines. The remainder of the hoard was of earlier rulers of Lesser Armenia. It is noteworthy that Sibilian states that on examining these coins, he found none which were of very poor silver content, but there were some which were of barbaric style. This supports the description of the coins in Table I. In other words, the hoard was buried at the time of Constantine III. Hence, there were no coins of Constantine IV (which have very poor silver content) present in this hoard. It is also clear that the coins of barbaric style (Nos. 20, 21, 25, 22, 23, 24, 26, 27 and 30 of Table I) belong to Constantine III and were probably struck during the latter part of his rule.

Examination of the coins described in Table I and II indicates clearly the difference in styling and appearance. Those of Constantine III are more or less silvery in appearance and generally fairly circular whereas the coins of Constantine IV are darker and more grayish in color and often irregular in shape. The earlier coins of Constantine III have circles, dots, etc., in the field. The later coins have a flat L usually on the obverse side of the coin. The coins of Constantine IV have either the flat L on both sides, an L or S on either side or an S shaped figure on both sides of the coin as indicated in the tables. These signs facilitate greatly the differentiation of the coins of the two monarchs.

The inscriptions on the coins of the two rulers have many similarities in common, but still they do show certain distinct differences.

The full, complete and correct inscriptions (see Table III) are never found on these coins, but instead various abbreviations are found (see Tables I, II and III). It is significant that in spite of the fact that most of the coins of Constantine IV are worn and in poor condition they all clearly possess the almost full inscription "struck in the city of Sis."

In view of the longer rule of Constantine III it is likely that a greater number of variations of the coin type were issued during his reign than during that of the later king. The variations in type are indicated by broader spacing in Table I and II. We thus find ten types in Table I and four in Table II.

In view of the fact that specific gravity determinations clearly differentiate the two classes, and the division is fully supported by the historical data and the style of the coins, there would seem to be little doubt as to the validity of the classification of the coins of Constantine III and IV proposed here. These conclusions, however, are limited to the silver coinage only. No attempt has been made to pass judgement on the copper coins of this period, for only a limited number of them have come to the writer's attention.

PAUL BEDOUKIAN

Coin No.	Obverse Field Mark	Reverse Field Mark	TABLE I		Wt. of Coin in gms.	Specific Gravity of Coin
			Obverse Legend	Reverse Legend		
10	o		ԿՈՍՄՈՆԵԴԻՆ ՐԱԳՐ	ՇԻՆԱԼ Ի ----- ՍՈՐ	2.050	9.57
11	o		ԿՈՍՄԱՆԴԻՆ ՐԱԳՐ	ՇԻՆԱԼ Բ----- ՍՐ	1.881	—
28	h		ԿՈՍՄՈՆԵԴ -----	ԵՆԵԱԼ ՔԱՂԱՔ Ի ՍՐ	1.841	9.50
12	•	•	ԿՈՍՄԱՆԴԻՆ ՐԱԳ--	ՇԻՆԱԼ ----- Ի ՍԻԼ	21.94	9.68
19	•	•	ԿՈՍՄՈՆԵԴ-- ---	ՇԻՆԱԼ ՔԱՂԱՔ ---	1.827	9.51
14	•	h	ԿՈՍՄ ՐԱԳԱԽՐ 13	ՇԻՆԱԼ ՔԱՂԱՔԸ Ի Ս	2.220	9.61
15	•	•	ԿՍՐԵՂ ՐԱ ԼԱՅՈՍ Է	ՇԻՆԱԼ ՔԱՂԱՔ ՍԻ	2.161	9.61
16	•		" " " "	" " "	2.251	9.78
29		•	" - - -	" " "	1.481	—
17	Կ		ԿՈՍՄՈՆԴԻՆ ՐԱԳ 14	ՇԻՆԱԼ ՔԱՂԱՔԸ Լ	2.075	9.62
13	Կ		ԿՈՍՄՈՆԴԻՆ ՐԱԳ	" " "	1.978	—
18	•		ԿՈՍՄՈՆԴԻՆ ՐԱԳԱԽՐ 13	" " ՍԻ	2.080	9.62
20	•		ԿՈՍՄՈՆԵԴ- ---	--- ԳԱՂԱՔ- ---	1.964	9.82
21	•	•	ԿՈՍՄՈՆԵԴ ՐԱ 13	ՇԻՆ -- ԿԱՂԱՔ Ի Ս	2.025	9.62
25	•	•	ԿՈՍՄ -- -- 13	ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔԸ Ս	2.111	9.77
22	•	•	ԿՈՍՄ-- ՐԱ 13	ՇԻՆԱԼ ԳԱՂԱՔ Ս	1.974	9.62
23	•	•	ԿՈՍՄ -- ՐԱ 1-	ՇԻՆԱ ՔԱՂԱՔԸ Ի -	1.880	9.68
24	•	•	ԿՈՍՄՈՆԵԴ ՐԱ 1	-- Կ ԳԱՂԱՔ - - -	1.764	9.60
26	Կ		ԿՈՍՄ-- - 13	ՇԻՆԱԼ Ի --- --	2.044	9.76
27	Կ	•	ԿՈՍՄՈՆԴԻՆ ՐԱ 1	ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔԸ-	2.172	9.70
30	Կ		ԿՈ-- - ՐԱ Կ	ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱ--	1.872	—

Specific Gravity of Corroded Coins Omitted

Coin No.	Obverse Field Mark	Reverse Field Mark	TABLE II		Wt. of Coin in gms.	Specific Gravity of Coin
			Obverse Legend	Reverse Legend		
110	↖	↗	ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒԼ ՔԱՅԱՊ ԷՅ	ՇԻՆԵԱԿ Ի ՔԱՅԱՊԸ Ի ՍՈՒ	1.990	9.30
114	↖	↖	" " Է	" " " " "	1.935	9.30
115	↖	↖	" " ԷՅ	" " " " "	2.182	9.30
112	↖	↖	ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒԼ ՔԱՅԱՊ Է	ՇԻՆԱԿ " " " "	2.003	9.23
113	↖	↖	" " ԷՅ	" " " " "	1.930	9.25
116	↖	↖	" " ԷՈՅ	" " " " "	2.175	9.21
118	↖	↖	ԿՈՍՏ - ՔԱՅԱՊ ԷՅ	" " " " "	1.880	9.23
130	↖	↖	ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒԼ " "	" " " " "	2.137	9.20
132	↖	↖	" " "	" " " " "	2.340	9.19
134	↖	↖	" " "	" " " " "	2.259	9.14
135	↖	↖	" " "	" " " " "	2.215	9.22
136	↖	↖	" " "	" " " " "	2.184	9.23
111	↖	↖	" " "	" " " " "	2.226	9.27
122	↖	↖	ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒԼ ՔԱՅԱՊԸ	" " " " "	2.228	9.05
123	↖	↖	" " ԷՈԷ	" " " " "	1.943	9.12
137	↖	↖	ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒԼ ՔԱՅԱՊ Գ	" " " " "	2.105	9.15
121	↖	↖	" " ԷՈՅ	" " " " "	2.291	9.11
128	↖	↖	" " ԷՈՅ	" " " " "	2.006	9.16
127	↖	↖	" " "	" " " " "	2.275	9.13
126	↖	↖	" " ԷՈՅ	" " " " "	2.213	—
125	↖	↖	" ՔԱՅԱՊ ԷՈՅ	" " " " "	1.952	—
124	↖	↖	" " ԷՈՅ	" " " " "	2.015	—
131	↖	↖	" " "	" " " " "	2.105	9.22
129	↖	↖	" " ԷՈՅ	" " " " "	2.216	9.27
133	↖	↖	" " ԷՈՅ	" " " " "	2.326	9.30
120	↖	↖	ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒԼ - ԷՅ	ՇԻՆԱԿ " " " "	2.273	9.13
141	↖	↖	" ՔԱՅԱՊ ԷՈՅ	" " " " "	1.871	9.28
138	↖	↖	ԿՈՍՏ - " "	" " " " "	2.198	9.22

TABLE III

Complete Inscription of Coins	Abbreviations Used
<p>ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԲԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ GOSDANTIN TAKAVOR HAIOTZ CONSTANTIN KING OF ARMENIANS</p>	<p>ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ, ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ etc. ԲԱԳԱՎՈ, ԲԱԳԱՎ, ԲԳ etc. ՀՈՑ, ՀԶ, Հ etc.</p>
<p>ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ՍԻՍ SHINEAL E KAGHAKN E SIS STRUCK IN THE CITY OF SIS</p>	<p>ՇԻՆԵԼ, ՇԻՆԵԼ, etc. ՔԱՂԱՔ, ՔԱՂԱԳ etc. ՍԻ, Ս, etc.</p>

XX

10

12

15

17

22

27

112

130

136

121

120

138

CONSTANTINE III AND IV
OF LESSER ARMENIA

REPRINTED FROM
THE AMERICAN NUMISMATIC SOCIETY
MUSEUM NOTES VII
1957

THE BILINGUAL COINS OF HETOUM I, (1226-1270)
KING OF CILICIAN ARMENIA

(SEE PLATE XXX)

It was mentioned in a previous article¹ that the coinage of the Armenian dynasty of Cilicia (1080-1375) was studied only to a limited extent and there were a number of problems that awaited solution. The present paper attempts to bring forth the historical events which shed light on the "raison d'être" of the bilingual coins of Hetoum I, the existence of which has never been satisfactorily explained.

The coins in question were all issued by Hetoum I (1226-1270). They are somewhat scarce, and of the two or three thousand silver coins of Hetoum in existence, less than five per cent are of the bilingual type. All of these coins are silver,² the styling and workmanship showing a greater degree of care than most of the other coins belonging to Hetoum. The weight is about three grams and the silver content as determined by specific gravity is over 90%,³ as are all the silver coins of Hetoum. Bilingual hemidrachms were also issued, but they are extremely rare, and only a few specimens are known.

All of these coins can be divided into two classes, those of Hetoum-Kaïkōbād⁴ and on the latter's death, of Hetoum-Kaïkhusraw. It is known that Hetoum reigned from 1226 to 1270; Kaïkōbād from 1219

¹ Paul Bedoukian, "Coinage of Constantine III and IV, Kings of Lesser Armenia," *A.N.S. Museum Notes* VI, 1954, pp. 193-199.

² Dr. A. Der Ghazarian of Aleppo, Syria, claims to have a unique copper bilingual coin of Hetoum, of a type different from the silver coins. (Private communication).

³ E. R. Caley, "Estimation of Composition of Ancient Metal Objects. Utility of Specific Gravity Measurements," *Analytical Chemistry*, XXIV (1952), p. 676.

⁴ The spelling of Islamic names is in conformity with the *Encyclopaedia of Islam* (London) 1927. In spelling the Christian names, either Armenian or Latin, the accepted Anglicized forms appearing in *A History of the Crusades*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1955, have been adopted.

to 1236, and Kaikhusraw from 1237 to 1245. The coins of Hetoum-Kaïkōbād bear no date but they were probably first struck late in 1228 or early in 1229, following the signing of a treaty between Hetoum and Kaïkōbād. Those of Hetoum-Kaikhusraw bear not only the Islamic date on the Arabic side, but also the name of the mint of Sis. These were struck annually. The earliest date is 635 A.H. (1237 A.D.), the year of Kaikhusraw's accession to the throne, and the last date, 643 A.H. (1245 A.D.), marks the outbreak of war between the Armenians and the Seldjuks, and Kaikhusraw's death.

On the Armenian side of the Hetoum-Kaïkōbād coins, the king is on horseback facing right, and holding a scepter. The inscription "Hetoum, King of the Armenians," does not vary, and in all of the coins known to date, the lettering is uniform. The usual all-Armenian silver coins of Hetoum show innumerable variations in the writing and spelling of this inscription. In the field there are one or more crosses and sometimes a crescent or a star.

The legend on the Armenian side reads:

ՀԵՐՈՒՄ	HETOUM	HETOUM
ԲԱԳՆԻՈՐ	TAKAVOR	KING
ՀԱՅՈՑ	HAIOTZ	OF THE ARMENIANS

It is noteworthy that on all of the Hetoum-Kaïkōbād coins, the last two letters in the word Takavor are separate, whereas on all of the Hetoum-Kaikhusraw coins, the last two letters of Takavor are joined as shown below. This fact is of considerable importance since it serves to distinguish one type from the other.

There are two varieties of Arabic legend on the reverse. One reads:

السلطان المعظم	The exalted Sultān
کیقباد بن کیخسرو	Kaïkōbād son of Kaikhusraw

The word *bin*, "son of", is generally written beneath the second line. There are no marginal legends. A specimen of this type (author's collection) is illustrated in PLATE XXX, 1.

The other type reads:

السلطان	The Sultān
المعظم علا الدين	the exalted, Glory of the Faith,
كيقبار بن كا	Kaiḳobād son of Ka-
بخسرو	ikhusraw

The name of Kaikhusraw is curiously spelled with an *alif* and is divided into two lines. Again there are no marginal legends. A specimen of this type (ANS Collection) is illustrated in PLATE XXX, 2.

A hemidrachm of Hetoum-Kaiḳobād appears in Sibilian⁵ and is shown in PLATE XXX, 3.

Since there are no dates on the coins of Hetoum-Kaiḳobād, it is difficult to classify them chronologically. Comparison of these coins with Seldjūk coins of Kaiḳobād does not suggest a solution to this problem since legends both with and without the honorific occur throughout his reign.

The various mint marks in the field probably denote periods when these coins were struck and may serve as a basis of classification.

The coins belonging to Hetoum-Kaikhusraw show a greater degree of artistic care in their design and workmanship. As seen from the accompanying illustrations, they are somewhat larger than the Hetoum-Kaiḳobād coins, but being thinner, the weight is again about three grams and the silver content is over 90% as calculated by specific gravity determinations.

On the Armenian side the King is on horseback facing right and holding a scepter, very much as on the coins of Hetoum-Kaiḳobād. The inscription and field marks are again the same but as mentioned previously, the word Takavor is different, having the last two letters joined.

ՀԵՐՈՒՄ	HETOUM	HETOUM
ԲԱԳԱՒՐ	TAKAVOR	KING
ՀԱՅՈՑ	HAIOTZ	OF THE ARMENIANS

⁵ C. Sibilian, *Classification of Roupenian Coins* (Vienna, 1892) p. 79, Fig. 44. (in Armenian)

The Arabic side of these coins reads:

السلطان الاعظم	The most exalted Sultān,
غايا الدنيا والدين	Aid of the World and the Faith,
كايخسرو بن كيقباد	Kaikhusrāw son of Kaiḳobād

The mint name, Sis, and the digit of the date (where the date contains a digit) appear at the top, the decade at the left, and the final conjunction and century at the right, all spelled out in words. Specimens of this type, dated 637 and 639 A. H. (author's collection), also 640 A. H. (ANS collection) respectively, appear in PLATE XXX, 4, 5, 6.

A specimen of the hemidrachm with identical legends, but the date off the flan (author's collection) is illustrated in PLATE XXX, 7.

These bilingual coins have led many Western authors, including Langlois,⁶ de Morgan⁷ and Cahen^{7a} as well as the *Encyclopaedia of Islam*⁸ and *Islam Ansiklopedisi*⁹ to assume that Armenia at that time was subject to the ruler of Konya. On the other hand, Armenian authors including Sibilian⁵ and Basmadjian¹⁰ have insisted that these coins were struck to commemorate the proclamation of a treaty of friendship with mutual commercial advantages. It is interesting that neither Grousset¹¹ nor Runciman¹² in their classic treatises on the Crusades say anything about the dependence of Armenia to the Seldjuk. We shall endeavor to clarify the point as much as is possible in the light of existing documents.

Throughout the entire period of the Crusades, and of the Armenian

⁶ V. Langlois, *Numismatique de l'Arménie au Moyen Age*, Paris, 1855.

⁷ Jacques de Morgan, *Histoire du peuple arménien*, Paris, 1919. Also English translation by E. F. Perry, Boston, (no date, 1949?).

^{7a} C. Cahen, *La Syrie du Nord à l'époque des Croisades*, Paris, 1940.

⁸ *Encyclopaedia of Islam*, II, London (1927) pp. 636–641, under Kaiḳā'ūs I, Kaiḳobād I, and Kaikhusrāw II.

⁹ *Islam Ansiklopedisi*, Istanbul (1954), pp. 627–651, under Keykavus I, Kaykubad I and Keyhusrev II.

¹⁰ K. J. Basmadjian, *Numismatique generale de l'Arménie*, Venice, 1936. (in Armenian).

¹¹ R. Grousset, *Histoire des Croisades*, 3 vols. Paris, 1936.

¹² S. Runciman, *A History of the Crusades*, 3 vols. Cambridge University Press, 1951–1954.

kingdom of Cilicia, the political situation was very complex and subject to sudden changes. It was not unusual for a treaty to be discarded at the first opportunity. Nor were Christians reluctant to seek the support of the Mohammedan in fighting a Christian adversary. Political expedience as always governed the actions of all rulers.

To give a clearer picture of the conditions and events leading to the issuance of the bilingual coins, it is perhaps best to cite historical events in chronological order.

In 1211, Leon I, the first crowned ruler of Cilician Armenia, invaded the lands of Kaikā'ūs I, Seldjūk Sultan of Konya, in alliance with the sultan's uncle, Tughrilshah of Erzerüm. Leon captured Eregli and Laranda and laid siege to ẖaisāriya (Caesarea) but consented to withdraw upon receiving a large sum of gold from Kaikā'ūs.¹³

Following this there was peace between the Seldjüks and the Armenians for a few years. In the latter part of 1216, Kaikā'ūs, taking advantage of the fact that the aged Leon had fallen ill, gathered a large army and laid siege to the strong fort of Gaban in northeast Cilicia. This action was apparently responsible for the eventual appearance of the bilingual coins. The Armenians were badly defeated, although there is some confusion as to the exact conditions leading to the defeat. According to Sempad,¹³ the governor of the fort, Baron Leon, defended the fort courageously and sent to the king for assistance. The king himself being sick, sent his troops under the command of Constable Constantine. The army included the Baille Adan and many other notables who represented the flower of the Armenian nobility. In the ensuing battle, Constantine defeated the sultan and pursued the retreating army. The Seldjüks, however, turned on Constantine whose troops had become separated from the part of the army under Baille Adan. The second battle proved disastrous to the Armenians. Many of their leaders, including the Constable Constantine and other princes and knights, were taken prisoner. Sempad says that the Baille Adan did not take part in this second fight.¹³

¹³ Sempad, *Recueil des Historiens des Croisades. Documents Armeniens*, Vol. 1 (Paris, 1869) p. 644.

In the face of these developments, according to Vahram,¹⁴ Leon gathered fresh troops and began ravaging the land of the Sultan. The Sultan on his part, seeing Leon's action and unable to capture Fort Gaban, was, according to Sempad¹³ fully satisfied by the number of high ranking prisoners he had captured and returned to his country saying "That's enough for me." It is quite possible that Leon's action was designed to raise the siege of Gaban and perhaps even more important, to raise the spirit of his troops and country after their overwhelming defeat at the hands of the enemy.

Ibn Bibi, the Persian historian at the court of the Seldjūks, relates a second incursion of the Seldjūks. Some time later, in 1219, after the death of Kaikā'ūs, his brother Kaiḳobād ascended the throne and sent an army into Cilicia. According to Ibn Bibi,¹⁵ the army of Kaiḳobād, under the command of Mobariz ed-Din and the Commene (of Trebizond) attacked the strong Armenian fort of Činčīn. The defenders of the fort sent to Leon for assistance. The latter's forces were defeated and the king barely escaped with a few followers. Ibn Bibi mentions that many Franks were among the prisoners. The fort surrendered and envoys from Leon soon appeared asking for peace and offering to make a treaty whereby Leon would agree to send annually one thousand horsemen and five hundred archers to the sultan as a contribution to his wars. Leon also promised to issue coins bearing the name of the sultan. The sultan accepted these terms and withdrew after annexing the province of Činčīn to his kingdom.

It is interesting that this account of Ibn Bibi seems to have escaped the attention of numismatists discussing Hetoum's bilingual coins. Even more curious is the fact that none of the contemporary historians mentions this episode, nor is there any reference to a promise to strike bilingual coins in any other volumes of *Recueil des Historiens des Croisades* (Historiens Grecs, Historiens Occidentaux, Historiens Orientaux).

According to Sempad,¹³ the prisoners remained with the Sultan

¹⁴ Vahram, *Recueil des Historiens des Croisades. Documents Armeniens*, Vol. I (Paris, 1869), pp. 513-516.

¹⁵ Ibn Bibi, Trans. by H. Massé, *Revue des Etudes Armeniennes*, Vol. IX, pp. 113-117, Paris, 1929. The original in Persian as published by M. T. Houtsma, *Recueil de textes relatif a l'histoire des Seljoucides* Holland (1886-1902), was consulted and checked by Mr. Tiryakian.

for sixteen months until Leon obtained their freedom by ceding to the Sultan the fortresses of Lu'lu'a and Lawzad. Vahram¹⁴ merely says that the Sultan made peace with the king and returned the prisoners to him. Others mention¹⁶ that the Sultan returned the prisoners for a small ransom and concluded a treaty with the king. The son of the Constable Constantine says that "the king wanted his good vassal in preference to all other wealth and after the king's death, the Constable rendered a hundred fold back in service to the king's daughter, Isabel."

No bilingual coins of Leon are in existence, possibly because Leon died shortly after the conclusion of the treaty, or because of a deliberate attempt to ignore the treaty.

Leon died on May the second, 1219. He left an infant daughter Zabel (Isabel) as his only heir. The Baille Adan was the seneschal and Constable Constantine her attendant at the palace. Not long afterward, the Baille Adan was murdered by a member of the Assassin sect. Some thought that the murder was at the instigation of Constantine who blamed Adan for his defeat and captivity by Kaikā'ūs.

The struggles for succession began. One of the pretenders was Raymond-Roupen of Antioch who had the support of the Pope. He had been rejected by Leon as his successor because of some earlier disagreements. Raymond-Roupen managed to find a few adherents and established himself at Tarsus. The Constable Constantine, however, who was now the sole regent, succeeded in defeating the pretender's forces and capturing Raymond-Roupen in early 1221. The prisoner died the following year.

During this period, Kaikōbād took advantage of the internal troubles of the Armenians and captured the fort of Galonoros from the Armenian lord, Kyr Vart.¹⁵ He advanced on Seleucia held by the Hospitallers who were vassals of the Armenian king. The combined Armenian and French forces prevented its capture.

The regent Constantine then offered the throne to Philip, the fourth son of Bohemond of Antioch. No doubt the regent felt that an alliance with Antioch would serve as a deterrent to Kaikōbād. The eighteen year old Philip was made to promise that he would accept the lithurgy

¹⁶ L. M. Alishan, *Leon le Magnifique* (Venice, 1888), pp. 297-301.

of the Armenian church, abide by the regulations of the court, and make no attempt to introduce Latin customs. A year or two after his marriage, Philip began to disregard his promises and replaced many of the Armenians at court with Latins. When it was also discovered that he was secretly transporting the royal treasures to his father in Antioch, the outraged Armenian princes seized the young king and imprisoned him in the fortress of Til-Hamdoon late in 1224, refusing to release him until the royal treasures were returned. His selfish father would not comply and Philip died in prison not long afterward.

Bohemond of Antioch could do little. He had been excommunicated by the Pope and neither the Templars nor the Hospitallers would assist him. According to Ibn al-Athîr¹⁷ Bohemond made an alliance with Kaiḳobād and the two plotted to invade Armenia together. The sultan invaded Cilicia in late 1225 and captured several fortresses. Constantine called on the Emir Tughril of Halab (Aleppo) to assist him by attacking the lands of Bohemond while the latter's forces were engaged in Armenia. Tughril complied and Bohemond was forced to turn back to protect his land without having accomplished anything.

Constantine had now become the real ruler of the land. He obtained the consent of the Catholicos, the head of the Armenian church, and of the majority of the Barons of Armenia, of whom there were over sixty, to marry his son to Zabel. Constantine belonged to the Hetoumian family, the second most powerful house in the land after the Roupenians who had ruled the country for over a century. The Hetoumians in the past had been the pro-Byzantine party and as such were often in active conflict with the Roupenians. The marriage combined the two families and had a stabilizing influence on the turbulent history of Cilician Armenia. At the time of their marriage, Hethoum was eleven years old and Zabel, nine. Three sons and five daughters were born to the couple during their long reign.

The coronation took place the fourteenth of June, 1226. Seven years had passed since the death of Leon. During this period there had been no coinage of Philip. It is quite likely that the coinage of Leon was continued and some of the barbaric style coins of Leon

¹⁷ R. H. C. *Doc. Armeniens*, Footnote p. 517, Paris, 1869.

belong to this period. It is significant that no bilingual coins were issued during this period. In the interim, as mentioned above, Kaiḳobād had twice taken the opportunity to invade Cilicia and captured some of the westernmost territory. One is forced to conclude that either the Armenians ignored any treaty made by Leon, or else that Ibn Bibi's account has no historical basis.

In 1228 Kaiḳobād again invaded Cilicia, this time with the assistance of the Armenian Lord of Lampron, and captured the Mediterranean port of Alaya, which he later converted to his winter resort.

The wise Constable Constantine now felt that it would be in the interest of his country to make peace with its neighbors. It would not do for a small country to be constantly warring against the powerful Seldjūks and be on bad terms with the Crusader principalities. Guiragos of Kantzag¹⁸ writes of Constantine that "he made peace and established amity with the Sultan of Roum Aleddin (Kaiḳobād)." Sempad¹⁹ further says that Constantine established friendship with the Pope of Rome, the Emperor Frederick of Germany (Leon had been crowned as a liege of the Emperor), and with Aleddin (Kaiḳobād).

Vincent de Beauvais¹⁹ has the following passage which apparently refers to the treaty made between Hetoum and Kaiḳobād: "Furthermore, the king of lesser Armenia shall owe the sultan of Turkey, the service of 300 knights for four months of the year; he shall also cause the law of Mohammed to be proclaimed once a year in his capital, and of the coins which he causes to be struck in his country, one half shall belong to the Sultan."

In view of Beauvais' statement, it would appear that Constantine thought it prudent to honor in part the treaty Leon had made with Kaiḳobād. The absence of struggles from 1228 to 1245 between the Seldjūks and the Armenians and the appearance of bilingual coins strongly support this thesis. It is unfortunate that no written record of a treaty between Hetoum and Kaiḳobād has reached us.

It would be a mistake to regard the treaty as anything more than a temporary measure to secure peace. Only a small proportion of the coins struck during this period were of the bilingual type. As to the

¹⁸ Guiragos of Kantzag, R. H. C. Doc. Armeniens, Vol. I, (Paris, 1869), p. 429.

¹⁹ Vincent de Beauvais, *Speculum historiale*, liv. XXX, ch. 145, Douais, 1624.

agreement to assist the Sultan in his wars, subsequent events proved that Hetoum acted quite independently, there being just one doubtful instance of military help.

In 1230, the Khwarizmian ruler, Djalāl al-Dīn, captured the great city of Khilāt from al-Ashraf of Damascus. Al-Ashraf made an alliance with Kaiḳobād and the combined forces fought and defeated Djalāl al-Dīn near Arzandjān. Of the contemporary historians, only one mentions that the Armenians took part in this war. Guiragos of Kantzag²⁰ states that Kaiḳobād called on the army of the Armenians in Cicilia and of the Franks by the sea for assistance. The Armenian and French forces numbered less than a thousand and can only be considered a token force.

In 1242 the Mongols began attacking the lands of Kaikhusraw, the successor of Kaiḳobād. Realizing the great danger, Kaikhusraw felt the need to strengthen his ties with Armenia. Aboul-faraj²¹ mentions that Constantine went to the sultan in Kaisāriya (Caesarea) (late 1242 or early 1243) and that "he was received with great honor and he collected many gifts and he promised to go and call together many Armenians and come to the help of the Sultan."

Constantine, however, had seen the terrible power of the Mongols and felt it safer to remain neutral until the outcome of the fight was more definite. No Armenian forces were sent to aid the Sultan. The Seldjūks were routed and the Mongols put an end to the Seldjūk dynasty shortly thereafter. Aboul' faraj says that when the Sultan's mother saw the destruction of the Seldjūk forces "she took her daughter, the Sultan's sister, and her hand-maidens and her treasures and she took refuge with Baron Constantine." Other contemporary writers agree with this or suggest that the Sultan himself sent his women to Cilicia for safekeeping.

As the Mongols advanced deep into Asia Minor, Hetoum deemed it wise to seek their friendship. The Mongol leader Baidju demanded the Sultan's mother and sister as a condition for sparing Cilicia from the horrors of an invasion. According to Guiragos of Kantzag²² Hetoum was greatly saddened and cried that he would prefer to

²⁰ Guiragos of Kantzag, *History* (Venice, 1865), p. 120, (In Armenian).

²¹ *The Chronography of Bar Hebraeus*, E. A. W. Budge, p. 407 (Oxford, 1932).

²² Guiragos of Kantzag, *History* (Venice, 1865), p. 156. (In Armenian).

give his sons rather than surrender his guests. He did, however, of necessity, hand over the Sultan's family, thereby incurring of course Kaikhusraw's anger. It is significant that the last date of the bilingual coins is 1245 when a fight broke out between Kaikhusraw and Hetoum.

In revenge the Seldjûks made further incursions into Cilicia in 1245 and 1246. In the latter year Kaikhusraw died and shortly thereafter the Mongols destroyed the Seldjûks as an independent kingdom.

The writer has endeavored to present all the facts available in an effort to find a satisfactory explanation for the striking of the bilingual coins.

On the one hand we have the statement of Vincent de Beauvais and the existence of numerous bilingual coins which indicate that Hetoum had accepted the suzerainty of the Sultan of Konya. On the other hand the absence of any report by other contemporary historians and the refusal of the Armenians to assist the Sultan in his wars is ample proof that if an acceptance of the suzerainty of the Sultan existed it was purely nominal and did not in any way restrict the independence of Cilician Armenia. The relationship between the two kingdoms must have been of a very friendly nature since the Sultan's family sought refuge at the court of Hetoum when the Mongols invaded Seldjûk lands.

Examination of the coins themselves shows no indication that they were struck under conditions implying dependence on the Seldjûk kingdom. On the Armenian side there is always a cross in the field of the coin, hardly suggesting a Christian subject to a Mohammedan ruler. As a matter of fact, the usual all-Armenian coins of Hetoum very rarely have a cross in the field. It is true that some bilingual coins also bear a star and crescent on the Armenian side, but at that time the star and crescent were in general use and were not considered an insignia of the Moslems.

Kaïkôbâd was the most powerful ruler of the Seldjûk Dynasty in Asia Minor and extended his domination over large territories in Asia Minor and northern Syria. It is interesting to note that the Ayyûbid Al-Malik al-Nâsir Yûsuf II of Halab (Aleppo) had accepted the suzerainty of Kaïkôbâd and issued joint coins with him.²³ We

²³ Henri Lavoix, *Catalogue des Monnaies Musulmanes* (Paris, 1896), vol. III, p. 560.

have also a bronze coin of Urtuk-Arslān (Urtuķis of Mārdīn) bearing Kaiķobād's name on one side.²⁴

It would appear that the Hetoum-Kaiķobād bilingual coins were struck upon the conclusion of a treaty between the two rulers. It is quite probable that Hetoum accepted the nominal suzerainty of the Sultan, an acceptance which in no way interfered with the independence of Armenia. The agreement was of mutual advantage and established peace between the two countries which lasted for seventeen years until the coming of the Mongols.

ACKNOWLEDGMENTS

This article could not have been written without the assistance of Dr. George C. Miles of the American Numismatic Society, who made numerous valuable suggestions in the preparation of this paper and also undertook to read the inscriptions on the Arabic side of the coins.

The author is also indebted to Mr. M. Tiřyakian of New York who so kindly translated the original Persian text of Ibn Bibi and numerous pages of the *Islam Ansiklopedisi* (in Turkish).

PAUL BEDOUKIAN

²⁴ S. Lane-Poole, *British Museum Catalogue, Catalogue of Oriental Coins*, Vol. III, p. 476, (London, 1877).

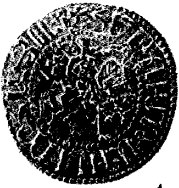
1

3

2

4

5

6

7

BILINGUAL COINS OF HETOUM I

REPRINTED FROM
MUSEUM NOTES VIII
THE AMERICAN NUMISMATIC SOCIETY
1958

TWO HOARDS OF HETOUM-ZABEL TRAMS

(SEE PLATE XXXIX)

The American Numismatic Society has recently acquired a hoard of trams of Hetoum-Zabel of the Armenian dynasty of Cilicia. The hoard is reliably reported to have been unearthed in a garden in Tarsus. With the exception of a single specimen of a rare half double-tram of Levon I, this hoard, numbering 167 pieces, consists exclusively of the well-known trams of Hetoum-Zabel. Another hoard of Hetoum-Zabel trams (280 coins) was offered for sale several years ago by Mr. Armenak Poladian of Beirut, Lebanon. The present whereabouts of this hoard is not known, and it is fortunate that the A.N.S. has in its possession rubbings of the entire hoard.

Hetoum, whose reign was from 1226 to 1270, belonged to the powerful princely family of Lampron, and was married to Zabel, the only heir of Levon I. During his long reign, Hetoum secured a period of peace with his hereditary enemy, the Sultan of Konya, by nominally accepting his suzerainty and striking a small number of bilingual coins as a token of their friendship. An account of his reign from 1226-1245 is given in a recent report on these bilingual coins.¹ Thereafter, with the coming of the Mongols, Hetoum allied himself with them and took an active part in their campaigns against the Mamluks. The protracted struggles between the Mongol-Armenian forces and the Mamluks proved costly to the Armenians, and with the subsequent retreat of the Mongols, the latter were left alone to face a very much stronger enemy. By 1266, the Mamluk leader, Baibars, had captured most of the Crusader towns along the coast of the Mediterranean and prepared to attack Hetoum's kingdom. Hetoum hurried to the court of the Mongol Ilkhan Abaga in Tabriz, leaving his two sons to guard the Syrian gates which led into Cilicia. The outnumbered Armenians, 15,000 against 45,000, were defeated, one of

¹ Paul Bedoukian, *The Bilingual Coins of Hetoum I, (1226-1270) King of Cilician Armenia*, ANSMN VII, 1957, pp. 219-230.

the king's sons, Toros, was killed, and the other, Levon, taken prisoner. The Mamluks under Qalawun entered Cilicia, sacked Tarsus, Adana and Ayas, while another army under al-Mansur reached the capital city of Sis, burned the town and looted the royal treasury. Hetoum returned with a small Mongol army to find his country in ruins, one of his sons killed, and his heir in captivity. It was a disaster from which Cilician Armenia never fully recovered.

Two years later, in 1268, Baibars captured Antioch and ruthlessly put many of its inhabitants to the sword. The Templars who were guarding Cilicia's southern frontier, now found their position untenable and gave up the important fortresses of Baghras and La Roche du Russole, without a struggle.

Hetoum, powerless to further resist his enemy, was forced to conclude a treaty with Baibars, giving him many frontier towns and large sums of money.

The crown prince's release was arranged the following year by exchanging him with one of the Sultan's favorites who had been captured by the Mongols. On Levon's return from captivity in 1269, Hetoum retired to a monastery, and Levon was crowned King in 1270.

This sketch of Hetoum's reign is given to point out the gradual deterioration of the state of the country. From 1226 until 1245, the country prospered under relatively peaceful conditions, and its coinage reflected the times. Between 1245 and 1265, although the Armenians, in alliance with the Mongols, took part in many wars against the Mamluks, they continued to enjoy a fair degree of prosperity and probably secured part of the loot from captured Arab cities in Syria and Palestine. Beginning with 1266, however, the tide turned against them, and with the invasion of Cilicia by Baibars' forces, the royal treasury was looted, the country devastated, and its economy ruined. In addition, at the conclusion of a treaty of peace, the heavy demands of Baibars had to be met. It is therefore reasonable to expect that during this period, the coinage suffered in workmanship.

The study of the two hoards makes it possible to assign definite periods to the various types. These attributions are in agreement with the political and economic state of the country.

None of the coins of the kingdom of Cilician Armenia (1080-1375)

bears a date. The Arabic side of the bilingual coins of Hetoum struck in Sis between 1229 and 1237 shows Kaikobad's name but no date, whereas the coins of his successor, Kaikhusraw, are dated annually from 1237 to 1245. Comparative studies of the styling, inscription, etc. of the Armenian side of these coins and the trams of Hetoum, did not prove helpful in ascribing definite dates to the trams. There is, however, some resemblance between the styling of the inscription on the coins in group I and II given below, and that of the bilingual coins of Hetoum-Kaikhusraw (1237-1245), and it is very likely that they all belong to the same period. Sibilian² points out repeatedly that with each successive ruler of this kingdom, there was a gradual deterioration in the styling of the coins and care in their execution.

Careful examination of over two thousand Hetoum-Zabel trams by the author disclosed the existence of certain types of cross designs which apparently indicate issues of different periods.

The following table shows the various groups and the number of pieces from each hoard.

		No. on Plate XXXIX	ANS Hoard	Poladian Hoard
Group I.	<i>Obv.</i> Cross with star	16	8	12
	<i>Rev.</i> Lion holding cross			
Group II.	<i>Obv.</i> Cross with dot	42	12	9
	<i>Rev.</i> Lion holding cross			
Transition period of mixed dies			1	2
Group III.	<i>Obv.</i> Cross with dot		46	112
	<i>Rev.</i> Lion walking	46		
Group IV.	<i>Obv.</i> Plain cross	329	40	108
	<i>Rev.</i> Lion walking			
Group V.	<i>Obv.</i> Plain cross	365	16	—
	<i>Rev.</i> Star under lion			
Group VI.	<i>Obv.</i> Plain cross	370	7	—
	<i>Rev.</i> Star under lion, No cross			

² C. Sibilian, "Classification of Roupenian Coins" (Vienna, 1892) pp. 11, 25, (in Armenian).

	<i>No. on Plate XXXIX</i>	<i>ANS Hoard</i>	<i>Poladian Hoard</i>
Group VII. <i>Obv.</i> Plain cross	377	24	—
<i>Rev.</i> No star under lion, No cross			
Last issue type Group VII with name LEVON	399	2	—
Undeciphered		7	37
	<i>Total</i>	163	280

This table brings out some interesting facts. The existence of two coins of Group VII, but bearing the name LEVON instead of HETOUUM, is extremely interesting. This type, hitherto unreported, was most likely struck shortly after the retirement of Hetouum into the monastery and Levon's accession to the throne, but before the die makers had had an opportunity to design new dies for the coins of Levon. These can thus be dated 1270, the year Levon was crowned King, or possibly 1269, when he took his father's place. The latter date is less likely since the inscription would not refer to Levon as King before his actual coronation. In his recent searches, the author discovered another coin of this type in the Mekhitarist Museum in Vienna, and one in the Achdjian collection in Paris. All four are made from different dies. The existence of the two LEVON coins in the ANS hoard dates the burial of this hoard around 1270 and also establishes Group VII as the last type struck during the reign of Hetouum.

Moreover, the Poladian hoard does not contain coins belonging to Groups V, VI or VII, indicating that these were issued after the other groups.

The relatively small number of coins in Group I and Group II in both hoards, is strong evidence that they constitute issues struck during the early part of Hetouum's reign. This conclusion is further strengthened by some similarity in the styling of their inscriptions with that of the bilingual coins issued until 1245.

Group I is placed before Group II because it represents coins executed with greater care. Also, since the cross design of Group II is the

same as that of Group III, it is probable that Group II was issued after Group I and preceded Group III.

Similarly, Group IV is considered to be a later issue than Group III because its cross design is similar to that of Group V. Carrying this system further, Group VI is placed ahead of Group VII since it has a star in common with Group V whereas Group VII has no star.

We have thus established a reasonable sequence of issue for the different types of trams of Hetoum-Zabel. It is significant that although there are numerous die sequences in each group, there is no instance where a single die appears in two groups (with rare exceptions constituting transition periods when a few usable dies were used with the dies of the succeeding group).

It is seen from the tables that in numerous cases two or more coins are from the same dies. In addition, there are many die sequences involving a number of obverse and reverse dies. Attention is drawn below (pp. 150-1) to one of the large sequences.

It appears that a number of obverse and reverse dies were used simultaneously and indiscriminately, so that we have instances where one obverse is used with several reverses, and vice versa.

In conclusion, during the long reign of Hetoum, seven groups of designs were used, and these can be arranged in a chronological order. Within each group there appears variations in the completeness of the inscription, and it is unlikely that the inscription itself is an indication of an order of issue. The gradual deterioration in the styling and care of execution of the coins is clearly indicative of the deterioration of the political and economic conditions of the country.

In the tables below, the coins are numbered consecutively, and in a separate column each coin is identified by its number in the ANS hoard (N) and Poladian hoard (P). In each group the obverse varieties are listed with the most complete inscription first, and thereafter in descending order of completeness. The same procedure is followed in listing all the sub-varieties. The cross design of each sub-variety is also given. The die positions of the coins and the weights of the ANS hoard coins are given in different columns. The last two columns show, when present, the coins issued from the same obverse or reverse dies.

All of the coins issued by other rulers of Cilician Armenia showed

<p> </p> <p>P 226</p>	<p> </p> <p>P 225</p>	<p> </p> <p>N 80</p>	<p> </p> <p>P 165</p>	<p> </p> <p>N 68</p>	<p> </p> <p>P 175</p> <p>P 168a N 79 P 171</p>	<p> </p> <p>N 74</p> <p>P 130 P 128 P 129 P 131 P 132 P 133 P 134 P 135</p>	<p> </p> <p>P 141 P 142</p> <p>P 137 P 139</p>	<p> </p> <p>P 190 P 189 P 195 N 65</p>
---	---	--	---	--	--	---	--	--

the king and his name on one side of the coin. In the Hetoum-Zabel trams the figures of the king and queen holding the cross are on one side, and the name, HETOUM, on the other side of the coin. It was decided to consider the side having the images the obverse. By so doing it was possible to classify the trams of the two hoards into seven groups. It might be interesting to note that classification of the coinage of other rulers of this kingdom is based on the obverse design and inscription.

The obverse inscription is GAROGhOUTPN ASDOUDsOY (i.e., by the power of God), with its many variations. The reverse reads HETOUM TAKAVOR HAYOTz (i.e., Hetoum King of the Armenians). For the sake of brevity we have omitted the first two words HETOUM TAKAVOR and placed the variations in the word HAYOTz. Where the word HETOUM or TAKAVOR has an unusual spelling, it has been shown in the last column.

TABLES

Coin Number	Variety	Cross Design	Weight Gms.	Die Position	Hoard Coin Number	Obverse	Reverse
						identical with	

GROUP I

Obv. Cross With Star Rev. Lion Holding Cross

A. — ԿԵՐԿԿՊՊՈՒԹ—ԻՆՆԵՅՈՒ,

1	1	ՆԵՅ	†	2.87	↗	N 1	
---	---	-----	---	------	---	-----	--

B. — ԿԵՐԿԿՊՊՈՒԹ—ԻՆՆԵՅՈՒ,

2	1	ՆԵՅՈՅ	+		↗	P 1	ՆԵՅՈՒ
3		ՆԵՅՈՅ	+		↓	P 2	P 4
4		ՆԵՅՈՅ	+		↓	P 3	P 3
5		ՆԵՅՈՅ	+		↘	P 4	
6		ՆԵՅՈՅ	+		↗	P 5	
7		ՆԵՅՈՅ	+	2.81	↖	N 2	ՆԵՅՈՒ
8	2	ՆԵՅՈ	+		↘	P 6	ՆԵՅՈՒ
9	3	ՆԵ	+	2.73	↘	N 3	ՆԵՅՈՒ

C. — ԿԵՐԿԿՊՊՈՒԹ—ԻՆՆԵՅՈՒ

10	1	ՆԵՅՈՅ	†	2.91	↗	N 44	
----	---	-------	---	------	---	------	--

D. — ԿԵՐՊՊՊՊԹ—ԻՆՆՅԷ

II	I	ՀԱՅՈՅ	†—*	↘	P 7
12		ՀԱՅՈՅ	†—*	↗	N 5
				2.88	

E. — ԿԵՐՊՊՊՊԹ—ԻՒՆՆԱՅԵ

13	I	ՀԱՅՈՅ	†—*	←	P 12
					↗

F. — ԿԵՐՊՊՊՊԹ—ԻՒՆՆԱՅ

14	I	ՀԱՅՈ	†—*	↗	P 9
					↘

G. — ԿԵՐՊՊՊՊԹ—ԻՆՆԱՅԵ

15	I	ՀԱՅՈՅ	†—*	↖	P 11
16		ՀԱՅՈՅ	†—*	↓	N 6
17		ՀԱՅՈՅ	†—*	↖	P 8
18		ՀԱՅՈՅ	†—*	↗	N 8
19	2	ՀԱՅՈ	†—*	↘	N 7
				2.82	
				2.81	
				2.82	
					P 8 N 6
					P 8 N 6
					↗
					*

H. — ԿԵՐՊՊՊՊԹ—ԻՒՆՆԱՅԵ

20	I	ՀԱՅՈ	†—*	↖	P 10
					↘

Coin Number	Variety	Cross Design	Weight Gms.	Die Position	Hoard Coin Number	Obverse	Reverse
						identical with	

GROUP II

Obv. Cross With Dot   Rev. Lion Holding Cross

A. — ԿԵՐՊՊԱԹԹ — ԻՒՆՆԱՅԵ

21	1	⊕		→	P 14		
22		⊕		↑	P 18		
23		⊕	2.98	↑	N 13		
24		⊕		↑	P 21		
25		⊕	2.96	↗	N 11		
26		⊕	2.93	↗	N 14		
27		⊕	3.05	↘	N 12		•
28		⊕		↑	P 15		↘
29		⊕	2.73	↘	N 21		↘
30	2	⊕		↘	P 22		

B. — ԿԵՐՊՊԱԹԹ — ԻՒՆՆԱՅԵ

31	1	⊕	?	←	P 17		
32	2	⊕	3.07	↗	N 9		↘
33		⊕	2.88		N 10		↘

C. — ԿԵՐՈՂ ՈՒ—ԻՆՆՆԱՅ

34	1	ՀԱՅՈՑ	+	↖	P 16	N 15, N 16 N 19, N 16 N 19, N 15
35		ՀԱՅՈՑ	+	↗	P 23	
36		ՀԱՅՈՑ	+	↓	N 19	
37		ՀԱՅՈՑ	+	↙	N 15	
38		ՀԱՅՈՑ	+	↘	N 16	

D. — ԿԵՐՈՂ ՈՒ—ԻՆՆԱՅ

39	1	ՀԱՅՈՑ	+	↖	N 17
40	2	ՀԱՅՈՑ	+	↗	N 18
41	3	ՀԱՅ	+	↘	P 19

E. — ԿԵՐՈՂ ՈՒ—ԹԻՆՆԱՅ

*	42	1	ՀԱՅՈՑ	+	↗	N 20
---	----	---	-------	---	---	------

TRANSITION PERIOD OF MIXED DIES

ԿԵՐՈՂ ՈՒ—ԻՆՆԱՅ

43		ՀԱՅՈՑ	+	↖	N 22	P 24 N 22
44		ՀԱՅՈՑ	+	↗	P 24	

ԿԵՐՈՂ ՈՒ—ԹԻՆՆԱՅ

45		ՀԱՅ	⊗*	↑	P 25	Lion Walking
----	--	-----	----	---	------	--------------

Coin Number	Variety	Cross Design	Weight Gms.	Die Position	Hoard Coin Number	Obverse	Reverse
						identical with	

GROUP III

Obv. Cross With Dot   Rev. Lion Walking

A. — ԿԵՐԿՐԱԹԹ — ԻՒՆՆԱՅԵ

46	1	⊥	⊥	↖	P 26		
47	2	⊥	⊥	↗	P 28	P 29	P 29, P 106a
48		⊥	⊥	↗	P 29	P 28	P 28, P 106a
49	3	⊥	⊥	↑	N 25	P 30, P 31	
50	4	⊥	⊥	↑	N 24		
51	5	⊥	⊥	↗	P 27		
52		⊥	⊥	→	P 30	N 25, P 31	P 31
53		⊥	⊥	↗	P 31	N 25, P 30	P 30
54	6	⊥	⊥	↗	P 32		P 88
55		⊥	⊥	↗	N 23		

*

B. — ԿԵՐԿՐԱԹԹ — ԻՒՆՆԱՅԵ

56	1	⊥	⊥	↖	P 33		
57		⊥	⊥	←	N 26		

Coin Number	Variety	Cross Design	Weight Gms.	Die Position	Hoard Coin Number	Obverse	Reverse
E. — 𐎠𐎡𐎢𐎣𐎤𐎥𐎦𐎧𐎨𐎩𐎪𐎫𐎬𐎭𐎮𐎯𐎰𐎱𐎲𐎳𐎴𐎵𐎶𐎷𐎸𐎹𐎺𐎻𐎼𐎽𐎾𐎿𐏀𐏁𐏂𐏃𐏄𐏅𐏆𐏇𐏈𐏉𐏊𐏋𐏌𐏍𐏎𐏏𐏐𐏑𐏒𐏓𐏔𐏕𐏖𐏗𐏘𐏙𐏚𐏛𐏜𐏝𐏞𐏟𐏠𐏡𐏢𐏣𐏤𐏥𐏦𐏧𐏨𐏩𐏪𐏫𐏬𐏭𐏮𐏯𐏰𐏱𐏲𐏳𐏴𐏵𐏶𐏷𐏸𐏹𐏺𐏻𐏼𐏽𐏾𐏿𐐀𐐁𐐂𐐃𐐄𐐅𐐆𐐇𐐈𐐉𐐊𐐋𐐌𐐍𐐎𐐏𐐐𐐑𐐒𐐓𐐔𐐕𐐖𐐗𐐘𐐙𐐚𐐛𐐜𐐝𐐞𐐟𐐠𐐡𐐢𐐣𐐤𐐥𐐦𐐧𐐨𐐩𐐪𐐫𐐬𐐭𐐮𐐯𐐰𐐱𐐲𐐳𐐴𐐵𐐶𐐷𐐸𐐹𐐺𐐻𐐼𐐽𐐾𐐿𐑀𐑁𐑂𐑃𐑄𐑅𐑆𐑇𐑈𐑉𐑊𐑋𐑌𐑍𐑎𐑏𐑐𐑑𐑒𐑓𐑔𐑕𐑖𐑗𐑘𐑙𐑚𐑛𐑜𐑝𐑞𐑟𐑠𐑡𐑢𐑣𐑤𐑥𐑦𐑧𐑨𐑩𐑪𐑫𐑬𐑭𐑮𐑯𐑰𐑱𐑲𐑳𐑴𐑵𐑶𐑷𐑸𐑹𐑺𐑻𐑼𐑽𐑾𐑿𐒀𐒁𐒂𐒃𐒄𐒅𐒆𐒇𐒈𐒉𐒊𐒋𐒌𐒍𐒎𐒏𐒐𐒑𐒒𐒓𐒔𐒕𐒖𐒗𐒘𐒙𐒚𐒛𐒜𐒝𐒞𐒟𐒠𐒡𐒢𐒣𐒤𐒥𐒦𐒧𐒨𐒩𐒪𐒫𐒬𐒭𐒮𐒯𐒰𐒱𐒲𐒳𐒴𐒵𐒶𐒷𐒸𐒹𐒺𐒻𐒼𐒽𐒾𐒿𐓀𐓁𐓂𐓃𐓄𐓅𐓆𐓇𐓈𐓉𐓊𐓋𐓌𐓍𐓎𐓏𐓐𐓑𐓒𐓓𐓔𐓕𐓖𐓗𐓘𐓙𐓚𐓛𐓜𐓝𐓞𐓟𐓠𐓡𐓢𐓣𐓤𐓥𐓦𐓧𐓨𐓩𐓪𐓫𐓬𐓭𐓮𐓯𐓰𐓱𐓲𐓳𐓴𐓵𐓶𐓷𐓸𐓹𐓺𐓻𐓼𐓽𐓾𐓿𐔀𐔁𐔂𐔃𐔄𐔅𐔆𐔇𐔈𐔉𐔊𐔋𐔌𐔍𐔎𐔏𐔐𐔑𐔒𐔓𐔔𐔕𐔖𐔗𐔘𐔙𐔚𐔛𐔜𐔝𐔞𐔟𐔠𐔡𐔢𐔣𐔤𐔥𐔦𐔧𐔨𐔩𐔪𐔫𐔬𐔭𐔮𐔯𐔰𐔱𐔲𐔳𐔴𐔵𐔶𐔷𐔸𐔹𐔺𐔻𐔼𐔽𐔾𐔿𐕀𐕁𐕂𐕃𐕄𐕅𐕆𐕇𐕈𐕉𐕊𐕋𐕌𐕍𐕎𐕏𐕐𐕑𐕒𐕓𐕔𐕕𐕖𐕗𐕘𐕙𐕚𐕛𐕜𐕝𐕞𐕟𐕠𐕡𐕢𐕣𐕤𐕥𐕦𐕧𐕨𐕩𐕪𐕫𐕬𐕭𐕮𐕯𐕰𐕱𐕲𐕳𐕴𐕵𐕶𐕷𐕸𐕹𐕺𐕻𐕼𐕽𐕾𐕿𐖀𐖁𐖂𐖃𐖄𐖅𐖆𐖇𐖈𐖉𐖊𐖋𐖌𐖍𐖎𐖏𐖐𐖑𐖒𐖓𐖔𐖕𐖖𐖗𐖘𐖙𐖚𐖛𐖜𐖝𐖞𐖟𐖠𐖡𐖢𐖣𐖤𐖥𐖦𐖧𐖨𐖩𐖪𐖫𐖬𐖭𐖮𐖯𐖰𐖱𐖲𐖳𐖴𐖵𐖶𐖷𐖸𐖹𐖺𐖻𐖼𐖽𐖾𐖿𐗀𐗁𐗂𐗃𐗄𐗅𐗆𐗇𐗈𐗉𐗊𐗋𐗌𐗍𐗎𐗏𐗐𐗑𐗒𐗓𐗔𐗕𐗖𐗗𐗘𐗙𐗚𐗛𐗜𐗝𐗞𐗟𐗠𐗡𐗢𐗣𐗤𐗥𐗦𐗧𐗨𐗩𐗪𐗫𐗬𐗭𐗮𐗯𐗰𐗱𐗲𐗳𐗴𐗵𐗶𐗷𐗸𐗹𐗺𐗻𐗼𐗽𐗾𐗿𐘀𐘁𐘂𐘃𐘄𐘅𐘆𐘇𐘈𐘉𐘊𐘋𐘌𐘍𐘎𐘏𐘐𐘑𐘒𐘓𐘔𐘕𐘖𐘗𐘘𐘙𐘚𐘛𐘜𐘝𐘞𐘟𐘠𐘡𐘢𐘣𐘤𐘥𐘦𐘧𐘨𐘩𐘪𐘫𐘬𐘭𐘮𐘯𐘰𐘱𐘲𐘳𐘴𐘵𐘶𐘷𐘸𐘹𐘺𐘻𐘼𐘽𐘾𐘿𐙀𐙁𐙂𐙃𐙄𐙅𐙆𐙇𐙈𐙉𐙊𐙋𐙌𐙍𐙎𐙏𐙐𐙑𐙒𐙓𐙔𐙕𐙖𐙗𐙘𐙙𐙚𐙛𐙜𐙝𐙞𐙟𐙠𐙡𐙢𐙣𐙤𐙥𐙦𐙧𐙨𐙩𐙪𐙫𐙬𐙭𐙮𐙯𐙰𐙱𐙲𐙳𐙴𐙵𐙶𐙷𐙸𐙹𐙺𐙻𐙼𐙽𐙾𐙿𐚀𐚁𐚂𐚃𐚄𐚅𐚆𐚇𐚈𐚉𐚊𐚋𐚌𐚍𐚎𐚏𐚐𐚑𐚒𐚓𐚔𐚕𐚖𐚗𐚘𐚙𐚚𐚛𐚜𐚝𐚞𐚟𐚠𐚡𐚢𐚣𐚤𐚥𐚦𐚧𐚨𐚩𐚪𐚫𐚬𐚭𐚮𐚯𐚰𐚱𐚲𐚳𐚴𐚵𐚶𐚷𐚸𐚹𐚺𐚻𐚼𐚽𐚾𐚿𐛀𐛁𐛂𐛃𐛄𐛅𐛆𐛇𐛈𐛉𐛊𐛋𐛌𐛍𐛎𐛏𐛐𐛑𐛒𐛓𐛔𐛕𐛖𐛗𐛘𐛙𐛚𐛛𐛜𐛝𐛞𐛟𐛠𐛡𐛢𐛣𐛤𐛥𐛦𐛧𐛨𐛩𐛪𐛫𐛬𐛭𐛮𐛯𐛰𐛱𐛲𐛳𐛴𐛵𐛶𐛷𐛸𐛹𐛺𐛻𐛼𐛽𐛾𐛿𐜀𐜁𐜂𐜃𐜄𐜅𐜆𐜇𐜈𐜉𐜊𐜋𐜌𐜍𐜎𐜏𐜐𐜑𐜒𐜓𐜔𐜕𐜖𐜗𐜘𐜙𐜚𐜛𐜜𐜝𐜞𐜟𐜠𐜡𐜢𐜣𐜤𐜥𐜦𐜧𐜨𐜩𐜪𐜫𐜬𐜭𐜮𐜯𐜰𐜱𐜲𐜳𐜴𐜵𐜶𐜷𐜸𐜹𐜺𐜻𐜼𐜽𐜾𐜿𐝀𐝁𐝂𐝃𐝄𐝅𐝆𐝇𐝈𐝉𐝊𐝋𐝌𐝍𐝎𐝏𐝐𐝑𐝒𐝓𐝔𐝕𐝖𐝗𐝘𐝙𐝚𐝛𐝜𐝝𐝞𐝟𐝠𐝡𐝢𐝣𐝤𐝥𐝦𐝧𐝨𐝩𐝪𐝫𐝬𐝭𐝮𐝯𐝰𐝱𐝲𐝳𐝴𐝵𐝶𐝷𐝸𐝹𐝺𐝻𐝼𐝽𐝾𐝿𐞀𐞁𐞂𐞃𐞄𐞅𐞆𐞇𐞈𐞉𐞊𐞋𐞌𐞍𐞎𐞏𐞐𐞑𐞒𐞓𐞔𐞕𐞖𐞗𐞘𐞙𐞚𐞛𐞜𐞝𐞞𐞟𐞠𐞡𐞢𐞣𐞤𐞥𐞦𐞧𐞨𐞩𐞪𐞫𐞬𐞭𐞮𐞯𐞰𐞱𐞲𐞳𐞴𐞵𐞶𐞷𐞸𐞹𐞺𐞻𐞼𐞽𐞾𐞿𐟀𐟁𐟂𐟃𐟄𐟅𐟆𐟇𐟈𐟉𐟊𐟋𐟌𐟍𐟎𐟏𐟐𐟑𐟒𐟓𐟔𐟕𐟖𐟗𐟘𐟙𐟚𐟛𐟜𐟝𐟞𐟟𐟠𐟡𐟢𐟣𐟤𐟥𐟦𐟧𐟨𐟩𐟪𐟫𐟬𐟭𐟮𐟯𐟰𐟱𐟲𐟳𐟴𐟵𐟶𐟷𐟸𐟹𐟺𐟻𐟼𐟽𐟾𐟿𐠀𐠁𐠂𐠃𐠄𐠅𐠆𐠇𐠈𐠉𐠊𐠋𐠌𐠍𐠎𐠏𐠐𐠑𐠒𐠓𐠔𐠕𐠖𐠗𐠘𐠙𐠚𐠛𐠜𐠝𐠞𐠟𐠠𐠡𐠢𐠣𐠤𐠥𐠦𐠧𐠨𐠩𐠪𐠫𐠬𐠭𐠮𐠯𐠰𐠱𐠲𐠳𐠴𐠵𐠶𐠷𐠸𐠹𐠺𐠻𐠼𐠽𐠾𐠿𐡀𐡁𐡂𐡃𐡄𐡅𐡆𐡇𐡈𐡉𐡊𐡋𐡌𐡍𐡎𐡏𐡐𐡑𐡒𐡓𐡔𐡕𐡖𐡗𐡘𐡙𐡚𐡛𐡜𐡝𐡞𐡟𐡠𐡡𐡢𐡣𐡤𐡥𐡦𐡧𐡨𐡩𐡪𐡫𐡬𐡭𐡮𐡯𐡰𐡱𐡲𐡳𐡴𐡵𐡶𐡷𐡸𐡹𐡺𐡻𐡼𐡽𐡾𐡿𐢀𐢁𐢂𐢃𐢄𐢅𐢆𐢇𐢈𐢉𐢊𐢋𐢌𐢍𐢎𐢏𐢐𐢑𐢒𐢓𐢔𐢕𐢖𐢗𐢘𐢙𐢚𐢛𐢜𐢝𐢞𐢟𐢠𐢡𐢢𐢣𐢤𐢥𐢦𐢧𐢨𐢩𐢪𐢫𐢬𐢭𐢮𐢯𐢰𐢱𐢲𐢳𐢴𐢵𐢶𐢷𐢸𐢹𐢺𐢻𐢼𐢽𐢾𐢿𐣀𐣁𐣂𐣃𐣄𐣅𐣆𐣇𐣈𐣉𐣊𐣋𐣌𐣍𐣎𐣏𐣐𐣑𐣒𐣓𐣔𐣕𐣖𐣗𐣘𐣙𐣚𐣛𐣜𐣝𐣞𐣟𐣠𐣡𐣢𐣣𐣤𐣥𐣦𐣧𐣨𐣩𐣪𐣫𐣬𐣭𐣮𐣯𐣰𐣱𐣲𐣳𐣴𐣵𐣶𐣷𐣸𐣹𐣺𐣻𐣼𐣽𐣾𐣿𐤀𐤁𐤂𐤃𐤄𐤅𐤆𐤇𐤈𐤉𐤊𐤋𐤌𐤍𐤎𐤏𐤐𐤑𐤒𐤓𐤔𐤕𐤖𐤗𐤘𐤙𐤚𐤛𐤜𐤝𐤞𐤟𐤠𐤡𐤢𐤣𐤤𐤥𐤦𐤧𐤨𐤩𐤪𐤫𐤬𐤭𐤮𐤯𐤰𐤱𐤲𐤳𐤴𐤵𐤶𐤷𐤸𐤹𐤺𐤻𐤼𐤽𐤾𐤿𐥀𐥁𐥂𐥃𐥄𐥅𐥆𐥇𐥈𐥉𐥊𐥋𐥌𐥍𐥎𐥏𐥐𐥑𐥒𐥓𐥔𐥕𐥖𐥗𐥘𐥙𐥚𐥛𐥜𐥝𐥞𐥟𐥠𐥡𐥢𐥣𐥤𐥥𐥦𐥧𐥨𐥩𐥪𐥫𐥬𐥭𐥮𐥯𐥰𐥱𐥲𐥳𐥴𐥵𐥶𐥷𐥸𐥹𐥺𐥻𐥼𐥽𐥾𐥿𐦀𐦁𐦂𐦃𐦄𐦅𐦆𐦇𐦈𐦉𐦊𐦋𐦌𐦍𐦎𐦏𐦐𐦑𐦒𐦓𐦔𐦕𐦖𐦗𐦘𐦙𐦚𐦛𐦜𐦝𐦞𐦟𐦠𐦡𐦢𐦣𐦤𐦥𐦦𐦧𐦨𐦩𐦪𐦫𐦬𐦭𐦮𐦯𐦰𐦱𐦲𐦳𐦴𐦵𐦶𐦷𐦸𐦹𐦺𐦻𐦼𐦽𐦾𐦿𐧀𐧁𐧂𐧃𐧄𐧅𐧆𐧇𐧈𐧉𐧊𐧋𐧌𐧍𐧎𐧏𐧐𐧑𐧒𐧓𐧔𐧕𐧖𐧗𐧘𐧙𐧚𐧛𐧜𐧝𐧞𐧟𐧠𐧡𐧢𐧣𐧤𐧥𐧦𐧧𐧨𐧩𐧪𐧫𐧬𐧭𐧮𐧯𐧰𐧱𐧲𐧳𐧴𐧵𐧶𐧷𐧸𐧹𐧺𐧻𐧼𐧽𐧾𐧿𐨀𐨁𐨂𐨃𐨄𐨅𐨆𐨇𐨈𐨉𐨊𐨋𐨌𐨍𐨎𐨏𐨐𐨑𐨒𐨓𐨔𐨕𐨖𐨗𐨘𐨙𐨚𐨛𐨜𐨝𐨞𐨟𐨠𐨡𐨢𐨣𐨤𐨥𐨦𐨧𐨨𐨩𐨪𐨫𐨬𐨭𐨮𐨯𐨰𐨱𐨲𐨳𐨴𐨵𐨶𐨷𐨹𐨺𐨸𐨻𐨼𐨽𐨾𐨿𐩀𐩁𐩂𐩃𐩄𐩅𐩆𐩇𐩈𐩉𐩊𐩋𐩌𐩍𐩎𐩏𐩐𐩑𐩒𐩓𐩔𐩕𐩖𐩗𐩘𐩙𐩚𐩛𐩜𐩝𐩞𐩟𐩠𐩡𐩢𐩣𐩤𐩥𐩦𐩧𐩨𐩩𐩪𐩫𐩬𐩭𐩮𐩯𐩰𐩱𐩲𐩳𐩴𐩵𐩶𐩷𐩸𐩹𐩺𐩻𐩼𐩽𐩾𐩿𐪀𐪁𐪂𐪃𐪄𐪅𐪆𐪇𐪈𐪉𐪊𐪋𐪌𐪍𐪎𐪏𐪐𐪑𐪒𐪓𐪔𐪕𐪖𐪗𐪘𐪙𐪚𐪛𐪜𐪝𐪞𐪟𐪠𐪡𐪢𐪣𐪤𐪥𐪦𐪧𐪨𐪩𐪪𐪫𐪬𐪭𐪮𐪯𐪰𐪱𐪲𐪳𐪴𐪵𐪶𐪷𐪸𐪹𐪺𐪻𐪼𐪽𐪾𐪿𐫀𐫁𐫂𐫃𐫄𐫅𐫆𐫇𐫈𐫉𐫊𐫋𐫌𐫍𐫎𐫏𐫐𐫑𐫒𐫓𐫔𐫕𐫖𐫗𐫘𐫙𐫚𐫛𐫜𐫝𐫞𐫟𐫠𐫡𐫢𐫣𐫤𐫦𐫥𐫧𐫨𐫩𐫪𐫫𐫬𐫭𐫮𐫯𐫰𐫱𐫲𐫳𐫴𐫵𐫶𐫷𐫸𐫹𐫺𐫻𐫼𐫽𐫾𐫿𐬀𐬁𐬂𐬃𐬄𐬅𐬆𐬇𐬈𐬉𐬊𐬋𐬌𐬍𐬎𐬏𐬐𐬑𐬒𐬓𐬔𐬕𐬖𐬗𐬘𐬙𐬚𐬛𐬜𐬝𐬞𐬟𐬠𐬡𐬢𐬣𐬤𐬥𐬦𐬧𐬨𐬩𐬪𐬫𐬬𐬭𐬮𐬯𐬰𐬱𐬲𐬳𐬴𐬵𐬶𐬷𐬸𐬹𐬺𐬻𐬼𐬽𐬾𐬿𐭀𐭁𐭂𐭃𐭄𐭅𐭆𐭇𐭈𐭉𐭊𐭋𐭌𐭍𐭎𐭏𐭐𐭑𐭒𐭓𐭔𐭕𐭖𐭗𐭘𐭙𐭚𐭛𐭜𐭝𐭞𐭟𐭠𐭡𐭢𐭣𐭤𐭥𐭦𐭧𐭨𐭩𐭪𐭫𐭬𐭭𐭮𐭯𐭰𐭱𐭲𐭳𐭴𐭵𐭶𐭷𐭸𐭹𐭺𐭻𐭼𐭽𐭾𐭿𐮀𐮁𐮂𐮃𐮄𐮅𐮆𐮇𐮈𐮉𐮊𐮋𐮌𐮍𐮎𐮏𐮐𐮑𐮒𐮓𐮔𐮕𐮖𐮗𐮘𐮙𐮚𐮛𐮜𐮝𐮞𐮟𐮠𐮡𐮢𐮣𐮤𐮥𐮦𐮧𐮨𐮩𐮪𐮫𐮬𐮭𐮮𐮯𐮰𐮱𐮲𐮳𐮴𐮵𐮶𐮷𐮸𐮹𐮺𐮻𐮼𐮽𐮾𐮿𐯀𐯁𐯂𐯃𐯄𐯅𐯆𐯇𐯈𐯉𐯊𐯋𐯌𐯍𐯎𐯏𐯐𐯑𐯒𐯓𐯔𐯕𐯖𐯗𐯘𐯙𐯚𐯛𐯜𐯝𐯞𐯟𐯠𐯡𐯢𐯣𐯤𐯥𐯦𐯧𐯨𐯩𐯪𐯫𐯬𐯭𐯮𐯯𐯰𐯱𐯲𐯳𐯴𐯵𐯶𐯷𐯸𐯹𐯺𐯻𐯼𐯽𐯾𐯿𐰀𐰁𐰂𐰃𐰄𐰅𐰆𐰇𐰈𐰉𐰊𐰋𐰌𐰍𐰎𐰏𐰐𐰑𐰒𐰓𐰔𐰕𐰖𐰗𐰘𐰙𐰚𐰛𐰜𐰝𐰞𐰟𐰠𐰡𐰢𐰣𐰤𐰥𐰦𐰧𐰨𐰩𐰪𐰫𐰬𐰭𐰮𐰯𐰰𐰱𐰲𐰳𐰴𐰵𐰶𐰷𐰸𐰹𐰺𐰻𐰼𐰽𐰾𐰿𐱀𐱁𐱂𐱃𐱄𐱅𐱆𐱇𐱈𐱉𐱊𐱋𐱌𐱍𐱎𐱏𐱐𐱑𐱒𐱓𐱔𐱕𐱖𐱗𐱘𐱙𐱚𐱛𐱜𐱝𐱞𐱟𐱠𐱡𐱢𐱣𐱤𐱥𐱦𐱧𐱨𐱩𐱪𐱫𐱬𐱭𐱮𐱯𐱰𐱱𐱲𐱳𐱴𐱵𐱶𐱷𐱸𐱹𐱺𐱻𐱼𐱽𐱾𐱿𐲀𐲁𐲂𐲃𐲄𐲅𐲆𐲇𐲈𐲉𐲊𐲋𐲌𐲍𐲎𐲏𐲐𐲑𐲒𐲓𐲔𐲕𐲖𐲗𐲘𐲙𐲚𐲛𐲜𐲝𐲞𐲟𐲠𐲡𐲢𐲣𐲤𐲥𐲦𐲧𐲨𐲩𐲪𐲫𐲬𐲭𐲮𐲯𐲰𐲱𐲲𐲳𐲴𐲵𐲶𐲷𐲸𐲹𐲺𐲻𐲼𐲽𐲾𐲿𐳀𐳁𐳂𐳃𐳄𐳅𐳆𐳇𐳈𐳉𐳊𐳋𐳌𐳍𐳎𐳏𐳐𐳑𐳒𐳓𐳔𐳕𐳖𐳗𐳘𐳙𐳚𐳛𐳜𐳝𐳞𐳟𐳠𐳡𐳢𐳣𐳤𐳥𐳦𐳧𐳨𐳩𐳪𐳫𐳬𐳭𐳮𐳯𐳰𐳱𐳲𐳳𐳴𐳵𐳶𐳷𐳸𐳹𐳺𐳻𐳼𐳽𐳾𐳿𐴀𐴁𐴂𐴃𐴄𐴅𐴆𐴇𐴈𐴉𐴊𐴋𐴌𐴍𐴎𐴏𐴐𐴑𐴒𐴓𐴔𐴕𐴖𐴗𐴘𐴙𐴚𐴛𐴜𐴝𐴞𐴟𐴠𐴡𐴢𐴣𐴤𐴥𐴦𐴧𐴨𐴩𐴪𐴫𐴬𐴭𐴮𐴯𐴰𐴱𐴲𐴳𐴴𐴵𐴶𐴷𐴸𐴹𐴺𐴻𐴼𐴽𐴾𐴿𐵀𐵁𐵂𐵃𐵄𐵅𐵆𐵇𐵈𐵉𐵊𐵋𐵌𐵍𐵎𐵏𐵐𐵑𐵒𐵓𐵔𐵕𐵖𐵗𐵘𐵙𐵚𐵛𐵜𐵝𐵞𐵟𐵠𐵡𐵢𐵣𐵤𐵥𐵦𐵧𐵨𐵩𐵪𐵫𐵬𐵭𐵮𐵯𐵰𐵱𐵲𐵳𐵴𐵵𐵶𐵷𐵸𐵹𐵺𐵻𐵼𐵽𐵾𐵿𐶀𐶁𐶂𐶃𐶄𐶅𐶆𐶇𐶈𐶉𐶊𐶋𐶌𐶍𐶎𐶏𐶐𐶑𐶒𐶓𐶔𐶕𐶖𐶗𐶘𐶙𐶚𐶛𐶜𐶝𐶞𐶟𐶠𐶡𐶢𐶣𐶤𐶥𐶦𐶧𐶨𐶩𐶪𐶫𐶬𐶭𐶮𐶯𐶰𐶱𐶲𐶳𐶴𐶵𐶶𐶷𐶸𐶹𐶺𐶻𐶼𐶽𐶾𐶿𐷀𐷁𐷂𐷃𐷄𐷅𐷆𐷇𐷈𐷉𐷊𐷋𐷌𐷍𐷎𐷏𐷐𐷑𐷒𐷓𐷔𐷕𐷖𐷗𐷘𐷙𐷚𐷛𐷜𐷝𐷞𐷟𐷠𐷡𐷢𐷣𐷤𐷥𐷦𐷧𐷨𐷩𐷪𐷫𐷬𐷭𐷮𐷯𐷰𐷱𐷲𐷳𐷴𐷵𐷶𐷷𐷸𐷹𐷺𐷻𐷼𐷽𐷾𐷿𐸀𐸁𐸂𐸃𐸄𐸅𐸆𐸇𐸈𐸉𐸊𐸋𐸌𐸍𐸎𐸏𐸐𐸑𐸒𐸓𐸔𐸕𐸖𐸗𐸘𐸙𐸚𐸛𐸜𐸝𐸞𐸟𐸠𐸡𐸢𐸣𐸤𐸥𐸦𐸧𐸨𐸩𐸪𐸫𐸬𐸭𐸮𐸯𐸰𐸱𐸲𐸳𐸴𐸵𐸶𐸷𐸸𐸹𐸺𐸻𐸼𐸽𐸾𐸿𐹀𐹁𐹂𐹃𐹄𐹅𐹆𐹇𐹈𐹉𐹊𐹋𐹌𐹍𐹎𐹏𐹐𐹑𐹒𐹓𐹔𐹕𐹖𐹗𐹘𐹙𐹚𐹛𐹜𐹝𐹞𐹟𐹠𐹡𐹢𐹣𐹤𐹥𐹦𐹧𐹨𐹩𐹪𐹫𐹬𐹭𐹮𐹯𐹰𐹱𐹲𐹳𐹴𐹵𐹶𐹷𐹸𐹹𐹺𐹻𐹼𐹽𐹾𐹿𐺀𐺁𐺂𐺃𐺄𐺅𐺆𐺇𐺈𐺉𐺊𐺋𐺌𐺍𐺎𐺏𐺐𐺑𐺒𐺓𐺔𐺕𐺖𐺗𐺘𐺙𐺚𐺛𐺜𐺝𐺞𐺟𐺠𐺡𐺢𐺣𐺤𐺥𐺦𐺧𐺨𐺩𐺪𐺫𐺬𐺭𐺮𐺯𐺰𐺱𐺲𐺳𐺴𐺵𐺶𐺷𐺸𐺹𐺺𐺻𐺼𐺽𐺾𐺿𐻀𐻁𐻂𐻃𐻄𐻅𐻆𐻇𐻈𐻉𐻊𐻋𐻌𐻍𐻎𐻏𐻐𐻑𐻒𐻓𐻔𐻕𐻖𐻗𐻘𐻙𐻚𐻛𐻜𐻝𐻞𐻟𐻠𐻡𐻢𐻣𐻤𐻥𐻦𐻧𐻨𐻩𐻪𐻫𐻬𐻭𐻮𐻯𐻰𐻱𐻲𐻳𐻴𐻵𐻶𐻷𐻸𐻹𐻺𐻻𐻼𐻽𐻾𐻿𐼀𐼁𐼂𐼃𐼄𐼅𐼆𐼇𐼈𐼉𐼊𐼋𐼌𐼍𐼎𐼏𐼐𐼑𐼒𐼓𐼔𐼕𐼖𐼗𐼘𐼙𐼚𐼛𐼜𐼝𐼞𐼟𐼠𐼡𐼢𐼣𐼤𐼥𐼦𐼧𐼨𐼩𐼪𐼫𐼬𐼭𐼮𐼯𐼰𐼱𐼲𐼳𐼴𐼵𐼶𐼷𐼸𐼹𐼺𐼻𐼼𐼽𐼾𐼿𐽀𐽁𐽂𐽃𐽄𐽅𐽆𐽇𐽋𐽍𐽎𐽏𐽐𐽈𐽉𐽊𐽌𐽑𐽒𐽓𐽔𐽕𐽖𐽗𐽘𐽙𐽚𐽛𐽜𐽝𐽞𐽟𐽠𐽡𐽢𐽣𐽤𐽥𐽦𐽧𐽨𐽩𐽪𐽫𐽬𐽭𐽮𐽯𐽰𐽱𐽲𐽳𐽴𐽵𐽶𐽷𐽸𐽹𐽺𐽻𐽼𐽽𐽾𐽿𐾀𐾁							

HETOUM-ZABEL TRAMS

161

90	$\frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot}$	$\frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot}$	2.81	$\swarrow$	N 30	P 55, P 56, N 31, N 32, N 33, N 39	P 55, P 56, N 31, P 107
91	$\frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot}$	$\frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot}$	2.80	$\leftarrow$	N 31	P 55, N 36, N 30, N 32, N 33, N 39	P 55, P 56, N 30, P 107
92	$\frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot}$	$\frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot}$	2.80	$\downarrow$	P 54	N 30, N 31, P 55, P 56, N 33	
93	$\frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot}$	$\frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot}$	2.80	$\leftarrow$	N 32		
94	$\frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot}$	$\frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot}$	2.90	$\rightarrow$	N 33	N 30, N 31, P 55, P 56, N 32	
95	$\frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot}$	$\frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot}$	2.77	$\swarrow$	N 34	P 59	N 53
96	$\frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot}$	$\frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot}$		$\swarrow$	P 58	P 58	P 60
97	$\frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot}$	$\frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot}$		$\nearrow$	P 59		
98	$\frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot}$	$\frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot}$		$\nearrow$	P 60		
99	$\frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot}$	$\frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot}$		$\nearrow$	N 53		
100	$\frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot}$	$\frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot}$		$\leftarrow$	P 61	N 154	P 35
101	$\frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot}$	$\frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot}$	2.89	$\swarrow$	N 154	P 61	N 58, P 69, P 68
102	$\frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot}$	$\frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot}$	3.03	$\downarrow$	N 59		
103	$\frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot}$	$\frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot}$		$\nearrow$	P 66		
104	$\frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot}$	$\frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot}$		$\nearrow$	P 67		P 81, P 82, P 87, N 45
105	$\frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot}$	$\frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot}$		$\swarrow$	P 62		
106	$\frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot}$	$\frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot}$	2.93	$\rightarrow$	N 58		N 59, P 68, P 69
107	$\frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot}$	$\frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot}$		$\swarrow$	P 63		N 135
108	$\frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot}$	$\frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot}$		$\nearrow$	P 65		P 64, P 83, N 46
109	$\frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot}$	$\frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot} \frac{\cdot}{\cdot}$	2.79	$\swarrow$	N 36		N 69, P 181

Coin Number	Variety	Cross Design	Weight Gms.	Die Position	Hoard Coin Number	Obverse	Reverse
110	⋮U3	⋮⋮	2.97	→	P 64	P 55, P 56, N 31, N 32, N 33, N 30	P 65, P 83, N 46
111	⋮U3	⋮⋮		↑	P 68		P 69, N 58, N 59
112	⋮U3	?		↑	P 69		P 68, N 58, N 59
113	6 ⋮U	⋮⋮		↙	N 39		
114	6 ⋮U	⋮⋮	2.89	↘	P 70	P 73 P 72	P 93
115	⋮U	⋮⋮		↑	P 71		
116	⋮U	⋮⋮		↗	P 72		P 73 P 72
117	⋮U	⋮⋮		↘	P 73		
118	⋮U	⋮⋮	2.78	↘	N 38	P 91	
119	⋮U	⊗		↘	P 74		
120	⋮U	?		↑	P 75		
121	⋮U	⋮⋮		↗	N 37		
122	7 ⋮U	⋮⋮		↗	P 76	P 40	

G. — 4EPM, 0P — 0P, 1U31,

123	1 ⋮U3P	⊗	2.76	↙	N 35	N 40
124	2 ⋮U	⊗	2.91	↓	N 40	N 35
125	⋮U	⋮⋮		↗		

A. N. S. MUSEUM NOTES

Coin Number	Variety	Cross Design	Weight Gms.	Die Position	Hoard Coin Number	Obverse	Reverse
I 49	⌊	⊗		↗	P 92		
I 50	⌊	⊕		↗	N 55		
I 51	⌊	⊕		→	P 93		
I 52	5 ⌊	⊕		↘	N 87		
I 53	6 ⌊	⊕		↘	N 86		
I 54	⌊	⊕		→	P 94		P 70
I. — 42999, 01-0-1'6 U31.							
I 55	1 ⌊	⊕		↗	P 95	P 96, P 100, P 101	⌊
I 56	⌊	⊕		↘	N 140		
I 57	2 ⌊	⊕		↗	P 96	P 95, P 100, P 101	P 45, P 146
I 58	⌊	⊕		↗	P 97		P 127
I 59	⌊	⊕		←	P 204		P 114
I 60	⌊	⊕	2.90	↗	N 136	N 137	P 126, P 128
I 61	⌊	⊕	2.69	↗	N 137	N 136	N 152, P 194
I 62	⌊	⊕		←	P 194		N 137, N 152
I 63	⌊	⊕		↑	P 193		N 43, N 44
I 64	⌊	⊕		↓	P 98	N 135	P 177
I 65	⌊	⊕	2.75	↘	N 135	P 98	P 63

166	⋮	→	P 201	P 84, P 85, P 42, P 157
167	⋮	↗	N 138	
168	⋮	↖	P 99	P 116
169	3 ⋮	↗	P 100	
170	4 ⋮	↗	P 101	P 95, P 96, P 101
171	⋮	↗	P 102	P 95, P 96, P 100
172	⋮	←	P 103	P 194
173	⋮	→	P 104	
174	⋮	↗	P 105	
175	5 ⋮	↘	P 106	P 122
176	6 ⋮	↑	N 139	

J. — ԿԵՐՈՂՈՒ — ԹԻՆԵԱՅ

177	1 ⋮		P 90	
-----	-----	--	------	--

K. — ԿԵՐՈՂՈՒ — ԻՒՆԵԱՅԻ,

178	1 ⋮	↖	P 106a	P 28, P 29
179	2 ⋮	↖	N 143	
180	3 ⋮	↗	P 107	
181	⋮	↗	P 108	
182	⋮	↑	N 144	N 145
183	⋮	→	N 145	N 144
184	4 ⋮	←	P 109	P 110

Coin Number	Variety	Cross Design	Weight Gms.	Die Position	Hoard Coin Number	Obverse	Reverse
185	⌊-U3	⌊-U3		↖	P 110	P 109	
186	⌊-U3	⌊-U3		↗	P 111	N 147, P 117, P 119, N 148, P 120, P 121	
187	⌊-U3	⌊-U3		↖	P 112	P 113	P 114, P 204
188	⌊-U3	⌊-U3		↗	P 113	P 112	
189	⌊-U3	⌊-U3		↖	P 114	P 115	P 112, P 204
190	⌊-U3	⌊-U3		↗	P 115	P 114	
191	⌊-U3	⌊-U3		↖	N 146		
192	5 ⌊-U1	⌊-U1	2.86	↗	P 116		P 99
193	6 ⌊-U1	⌊-U1		↖	P 117	P 111, N 147, P 119 N 148, P 120, P 121	N 147
194	⌊-U1	⌊-U1	2.89	↖	N 147	P 111, P 117, P 119, N 148, P 120, P 121	P 117
195	⌊-U1	⌊-U1	2.87	↗	P 118		
196	7 ⌊-U1	⌊-U1		↖	N 148	P 111, N 147, P 119, P 117, P 120, P 121	P 119, P 120, P 121
197	⌊-U1	⌊-U1		↖	P 119	P 111, N 147, P 117, N 148, P 120, P 121	N 148, P 119, P 121
198	⌊-U1	⌊-U1		↖	P 120	P 111, N 147, P 117, N 148, P 119, P 121	N 148, P 119, P 121

199	⌊ <u> </u> ⌋	⌊ <u> </u> ⌋	↖	P 121	P 111, N 147, P 119, N 148, P 119, P 120	N 148, P 119, P 121
200	⌊ <u> </u> ⌋	⌊ <u> </u> ⌋		P 122		

L. — ԿԵՐՈՐՈՒԹ—ԻՆՆԱՅԻ:

201	1 ⌊ <u> </u> ⌋	⌊ <u> </u> ⌋	↖	P 123		
202	2 ⌊ <u> </u> ⌋	⌊ <u> </u> ⌋	↘	P 124		
		⌊ <u> </u> ⌋	↙	N 149		

M. — ԿԵՐՈՐՈՒԹ—ԻՐՆԱՅԻ:

203	1 ⌊ <u> </u> ⌋	⌊ <u> </u> ⌋	↑	N 150		
204		⌊ <u> </u> ⌋	↓	N 151		

N. — ԿԵՐՈՐՈՒԹ—ԻՆՆԱՅԻ

205	1 ⌊ <u> </u> ⌋	⌊ <u> </u> ⌋	↘	N 140a		
-----	-----------------	---------------	---	--------	--	--

O. — ԿԵՐՈՐՈՒԹ—ԻՆՆԱՅԻ:

206	1 ⌊ <u> </u> ⌋	⌊ <u> </u> ⌋	↗	P 126	P 127, P 128, N 152	P 128, N 136
207		⌊ <u> </u> ⌋	↖	P 127	P 126, P 128, N 152	P 97
208		⌊ <u> </u> ⌋	↘	P 128	P 127, P 126, N 152	P 126, N 136
209		⌊ <u> </u> ⌋	↗	N 152	P 126, P 127, P 128	N 137, P 194

Coin Number	Variety	Cross Design	Weight Gms.	Die Position	Hoard Coin Number	Obverse	Reverse
-------------	---------	--------------	-------------	--------------	-------------------	---------	---------

P. — ሂርዋዋ, 1—ፀቲኔ ሁኔ

210	1	፲፱	3.04	↗	N 142	N 141	P 38, P 39
211	2	፲፱	2.78	↗	N 141	N 142	

GROUP IV

Obv. Plain Cross Rev. Lion Walking

A. — ሂርዋዋ, 0ፁፁ — ኮፑኔ ሁኔ

212	1	፲፱30	2.80	↑	N 63	N 88	N 88
213		፲፱30	2.97	↘	N 88		N 63
214	2	፲፱31		↗	P 128	P 129, P 165	P 129, P 165
215		፲፱31		↗	P 129	P 128, P 165	P 128, P 165
216	3	፲፱3		↑	P 130	P 168a	P 168a
217		፲፱3		↘	P 131	P 132	P 132
218		፲፱3		↘	P 132	P 131	P 131
219		፲፱3		↗	P 133		
220		፲፱3		↗	P 134		
221		፲፱3		↗	P 135		
222		፲፱3	2.85	↘	N 74		N 80

Obverse
Same
Die

HETOUM-ZABEL TRAMS

169

223	⌊	⌊	↗	P 136	Obverse Same Die	P 140
224	⌊	⌊	↖	P 138		P 136
225	⌊	⌊	↗	P 140		P 144
226	⌊	⌊	↘	P 143	Obverse Same Die	P 143
227	⌊	⌊	↖	P 144		P 139
228	⌊	⌊	↘	P 137		P 137
229	⌊	⌊	↗	P 139		P 142, N 74, N 68, P 175, P 190
230	⌊	⌊	→	P 141		P 141, N 74, N 68, P 175, P 190
231	⌊	⌊	→	P 142		

B. — ԿԵՐԳԳՈՒԹ—ԻՒՆՆԱՅ

232	1	⌊	↘	P 145
-----	---	---	---	-------

C. — ԿԵՐԳԳՈՒԹ—ԻՒՆՆԱՅ 1;

233	1	⌊	↘	P 162
-----	---	---	---	-------

D. — ԿԵՐԳԳՈՒԹ—ԹԻՒՆԱՅ 1;

234	1	⌊	↘	P 147	P 149a, P 149, P 150
235	2	⌊	→	P 148	
236		⌊	↖	P 149a	

Coin Number	Variety	Cross Design	Weight Gms.	Die Position	Hoard Coin Number	Obverse	Reverse
237	⌊ ⌋	+		↗	P 149	P 150, P 150a	P 148, P 150, P 149a
238	⌊ ⌋	+		↗	P 150	P 149, P 150a	P 148, P 149, P 149a
239	⌊ ⌋	+		↑	P 150a	P 149, P 150	
240	⌊ ⌋	+		↑	P 151	} Obverse Die Same	P 154
241	⌊ ⌋	+		↘	P 152		
242	⌊ ⌋	+		↗	P 154		P 151
243	⌊ ⌋	+	2.98	↗	N 75		
244	⌊ ⌋	+		↘	P 153		
245	3 ⌊ ⌋ 4 ⌊ ⌋	+	2.98	←	N 51		

E. — 𐎠𐎡𐎢𐎣𐎤𐎥 — 𐎦𐎧𐎨𐎩𐎪𐎫

246	1	⌊ ⌋	⌊ ⌋	↓	P 155	P 156	N 83a
247		⌊ ⌋	⌊ ⌋	↗	P 156	P 155	
248		⌊ ⌋	⌊ ⌋	↗	P 157		
249	2	⌊ ⌋	⌊ ⌋	←	P 158		
250		⌊ ⌋	⌊ ⌋	↗	P 159		
251	3	⌊ ⌋	⌊ ⌋	↘	P 160		
252		⌊ ⌋	⌊ ⌋	↗	P 161		

HETOUM-ZABEL TRAMS

171

F. — ԿԵՐՊՈՒ — ԹՒՆՆԱՅԷ:

[illegible]

A. N. S. MUSEUM NOTES

	Coin Number	Variety	Cross Design	Weight Gms.	Die Position	Hoard Coin Number	Obverse	Reverse
G. — 𐌹𐌺𐌹𐌸𐌸𐌹𐌺𐌹 — 𐌹𐌺𐌹𐌸𐌸𐌹𐌺𐌹								
273	1	𐌹𐌺𐌹𐌸𐌸𐌹𐌺𐌹	𐌹𐌺𐌹𐌸𐌸𐌹𐌺𐌹	2.94	←	N 54		
274	2	𐌹𐌺𐌹𐌸𐌸𐌹𐌺𐌹	𐌹𐌺𐌹𐌸𐌸𐌹𐌺𐌹		→	P 176		
275		𐌹𐌺𐌹𐌸𐌸𐌹𐌺𐌹	?		↗	P 180		
276		𐌹𐌺𐌹𐌸𐌸𐌹𐌺𐌹	𐌹𐌺𐌹𐌸𐌸𐌹𐌺𐌹		↗	N	N	
277		𐌹𐌺𐌹𐌸𐌸𐌹𐌺𐌹	𐌹𐌺𐌹𐌸𐌸𐌹𐌺𐌹		↗	N	N	
278		𐌹𐌺𐌹𐌸𐌸𐌹𐌺𐌹	?		↖	N		
279	3	𐌹𐌺𐌹𐌸𐌸𐌹𐌺𐌹	𐌹𐌺𐌹𐌸𐌸𐌹𐌺𐌹		↖	P 182	P 183	
280		𐌹𐌺𐌹𐌸𐌸𐌹𐌺𐌹	𐌹𐌺𐌹𐌸𐌸𐌹𐌺𐌹		↗	P 183	P 182	
281	4	𐌹𐌺𐌹𐌸𐌸𐌹𐌺𐌹	𐌹𐌺𐌹𐌸𐌸𐌹𐌺𐌹	2.90	↗	N 71		
H. — 𐌹𐌺𐌹𐌸𐌸𐌹𐌺𐌹 — 𐌹𐌺𐌹𐌸𐌸𐌹𐌺𐌹								
282	1	𐌹𐌺𐌹𐌸𐌸𐌹𐌺𐌹	𐌹𐌺𐌹𐌸𐌸𐌹𐌺𐌹		↗	P 184		
283		𐌹𐌺𐌹𐌸𐌸𐌹𐌺𐌹	𐌹𐌺𐌹𐌸𐌸𐌹𐌺𐌹		↗	P 185		
284		𐌹𐌺𐌹𐌸𐌸𐌹𐌺𐌹	𐌹𐌺𐌹𐌸𐌸𐌹𐌺𐌹		↑	P 186		
285		𐌹𐌺𐌹𐌸𐌸𐌹𐌺𐌹	𐌹𐌺𐌹𐌸𐌸𐌹𐌺𐌹		↗	P 187		
286	2	𐌹𐌺𐌹𐌸𐌸𐌹𐌺𐌹	𐌹𐌺𐌹𐌸𐌸𐌹𐌺𐌹		↖	P 189	P 190, N 65, P 195	P 141, P 142, P 175,
287		𐌹𐌺𐌹𐌸𐌸𐌹𐌺𐌹	𐌹𐌺𐌹𐌸𐌸𐌹𐌺𐌹		↖	P 190	P 189, N 65, P 195	N 68, N 74

Coin Number	Variety	Cross Design	Weight Gms.	Die Position	Hoard Coin Number	Obverse	Reverse
						identical with	
312	4	✕	2.86	↗	P 214	N 89, N 84, N 78	N 89, N 84, N 78
313	4	✕	2.92	↗	N 89	P 214, N 84, N 78	P 214, N 84, N 78
314	4	✕	3.04	↑	N 84	P 214, N 89, N 78	P 214, N 89, N 78
315	4	✕	2.85	↓	N 78	P 214, N 89, N 78	P 214, N 89, N 78
316	4	✕		↑	N 81		
317	5	✕		↘	P 215		
318	5	✕		↗	P 216		P 211, P 209
319	5	✕		↗	P 217		
I. — 4E991, 110 — 11'6'6E31,							
320	1	✕		↗	P 218		N 76
321	1	?		↗	P 219		N 60
322	1	✕	2.86	↑	N 60	N 76	
323	1	✕	2.93	↑	N 76	N 60	
324	2	?		↘	P 220		
325	3	✕		↘	P 221	P 224	
326	3	✕		↘	P 224	P 221	
327	3	✕		↘	P 222	P 223, N 73	
328	3	✕		↘	P 223	P 222, N 73	
329	3	✕	2.89	↘	N 73		

*

P 135, P 226
P 135, P 225

N 85
P 228

330	⌊ <u>⌊</u> ⌋	⌊ <u>⌊</u> ⌋	↙	P 225
331	⌊ <u>⌊</u> ⌋	⌊ <u>⌊</u> ⌋	↘	P 226
332	⌊ <u>⌊</u> ⌋	⌊ <u>⌊</u> ⌋	↓	P 227
333	⌊ <u>⌊</u> ⌋	⌊ <u>⌊</u> ⌋	↖	P 228
334	⌊ <u>⌊</u> ⌋	⌊ <u>⌊</u> ⌋	↗	N 85
335	⌊ <u>⌊</u> ⌋	⌊ <u>⌊</u> ⌋	↖	P 234
336	4 ⌊ <u>⌊</u> ⌋	⌊ <u>⌊</u> ⌋	↖	P 229
337	⌊ <u>⌊</u> ⌋	⌊ <u>⌊</u> ⌋	↗	P 230
338	⌊ <u>⌊</u> ⌋	⌊ <u>⌊</u> ⌋	↘	P 231

J. — ԿԵՐՈՂ ՈԹ — ԻՐՆ ԵՅԼ;

339	1 ⌊ <u>⌊</u> ⌋	⌊ <u>⌊</u> ⌋	↗	P 232
340		⌊ <u>⌊</u> ⌋	↗	P 233

K. — ԿԵՐՈՂ ՈԹ — ԻՐՆ ԵՅՈԼ;

341	1 ⌊ <u>⌊</u> ⌋	⌊ <u>⌊</u> ⌋	↗	P 235
342	⌊ <u>⌊</u> ⌋	⌊ <u>⌊</u> ⌋	↘	P 236
343	2 ⌊ <u>⌊</u> ⌋	⌊ <u>⌊</u> ⌋	↖	P 235
344	3 ⌊ <u>⌊</u> ⌋	⌊ <u>⌊</u> ⌋	↗	N 66
			↗	N 67

L. — ԿԵՐՈՂ ՈԹ — ԻՐՆ ԵՅԼ,

345	1 ⌊ <u>⌊</u> ⌋	⌊ <u>⌊</u> ⌋	↖	P 237
346	⌊ <u>⌊</u> ⌋	⌊ <u>⌊</u> ⌋	↘	P 239
347	⌊ <u>⌊</u> ⌋	⌊ <u>⌊</u> ⌋	↖	P 238
348	2 ⌊ <u>⌊</u> ⌋	⌊ <u>⌊</u> ⌋	↗	P 240
				P 238

A. N. S. MUSEUM NOTES

176

Coin Number	Variety	Cross Design	Weight Gms.	Dio Position	Hoard Coin Number	Obverse	Reverse
M. — ԿԵՐՈՂՈՒԹՒՆՆԷՅԻ;							
349	1 𐌺𐌺𐌺	⊠		↗	P 241		
N. — ԿԵՐՈՂՈՒԹՒՆՆԷՅՈ							
350	1 𐌺𐌺𐌺	⊠	2.96	↘	N 57		
GROUP V							
Obv. Plain Cross Rev. Star Under Lion							
A. — ԿԵՐՈՂՈՒԹՒՆՆԷՅԻ,							
351	1 𐌺𐌺𐌺	⊠	2.95	↘	N 90		
352	2 𐌺𐌺	⊠	2.90	↘	N 91		
B. — ԿԵՐՈՂՈՒԹՒՆՆԷՅԻ;							
353	1 𐌺	⊠	2.60	↓	N 92		
354	2 𐌺𐌺	⊠	2.75	↘	N 153		ԹԵԳԵԽՈՐ
C. — ԿԵՐՈՂՈՒԹՒՆՆԷՅ							
355	1 𐌺	⊠	2.87	↗	N 93		

D. — ԿԵՐԳՂ ՈՒ — ԹԻՆ ԵՅ

356	1	⋈	—	2.84	↖	N 98	N 97, N 101, N 102	N 97
357		⋈	—	2.90	↗	N 97	N 98, N 101, N 102	N 98
358	2	⋈	—	3.00	↓	N 101	N 98, N 97, N 102	
359		⋈	—	2.72	→	N 102	N 98, N 97, N 101	
360	3	— 00 — 00	—	2.84	↗	N 100		ԹՆԳՅԵԻՈՐ
361		— 00 — 00	—	2.92	↗	N 69		ԹՆԳՅԵԻՈՐ
362		— 00 — 00	—	3.03	←	N 99		ԹՆԳՅԵԻՈՐ

E. — ԿԵՐԳՂ ՈՒ — ԹԻՆ ԵՅ

363	1	⋈	—	2.76	↖	N 94		
364		⋈	—	3.04	↑	N 96		
365	2	No ⋈	—	2.89	→	N 95		

*

F. — ԿԵՐԳՂ ՈՒ — ԹԻՆ ԵՅ 1,

366	1	— 00 (No ⋈) —	⋈	2.75	↗	N 103		ԹՆԳՅԵԻՈՐ
-----	---	---------------	---	------	---	-------	--	----------

GROUP VI

Obv. Plain Cross   *Rev.* No Cross and Star Under Lion

A. — ԿԵՐԳՂ ՈՒ — ԹԻՆ ԵՅ 1,

367	1	⋈	—	2.73	↗	N 104		ԹՆԳՅԵԻՈՐ
-----	---	---	---	------	---	-------	--	----------

Coin Number	Variety	Cross Design	Weight Gms.	Die Position	Hoard Coin Number	Obverse	Reverse
B. — ԿԵՐՈՐ, ՈՒ — ԹԻՆ ԵՅ							
368	1 - ՈՐ (No. 1)	+	2.66	↗	N 106		Թ-ԵԳ-ԵԻՈՐ
369	- ՈՐ (No. 2)	+	3.03	↓	N 105		Թ-ԵԳ-ԵԻՈՐ
C. — ԿԵՐՈՐ, Ո — ԹԻՆ ԵՅ							
370	1 - ՈՐ (No. 1)	+	2.82	↖	N 108		Թ-ԵԳ-ԵԻՈՐ
371	2 - ՈՐ (No. 2)	+	2.79	↗	N 107		Թ-ԵԳ-ԵԻՈՐ
372	- ՈՐ (No. 3)	⊗	3.01	↖	N 109		Թ-ԵԳ-ԵԻՈՐ
D. — ԿԵՐՈՐ, Ո — ԻԹԻՆ ԵՅ							
373	1 - ՈՐ (No. 1)	+	2.94	↗	N 110		Թ-ԵԳ-ԵԻՈՐ
GROUP VII							
<i>Obv.</i> Plain Cross <i>Rev.</i> No Cross and No Star Under Lion							
A. — ԿԵՐՈՐ, ՈՒ — ԹԻՆ ԵՅ Ի,							
374	1 - ը	+	2.83	←	N 111	N 114, N 115	Թ-ԵԳ-ԵԻՈՐ Ի
375	2 - ը	+	2.81	↗	N 114	N 111, N 115	Թ-ԵԳ-ԵԻՈՐ Ի
376	2 - ը (No. 1)	+	2.86	↗	N 115	N 111, N 114	Թ-ԵԳ-ԵԻՈՐ

*

Coin Number	Variety	Cross Design	Weight Gms.	Die Position	Hoard Coin Number	Obverse	Reverse
391	-00 (No. 1)	+	2.88	↑	N 129	N 132	ՀԵԹՈՒՄ
392	5 -0 (No. 2)	+	2.86	↗	N 125	N 125	ՀԵԹՈՒՄ
393	-0 (No. 3)	+	2.81	↗	N 132	N 127, N 126	ՀԵԹՈՒՄ
394	-0 (No. 4)	+	2.79	↗	N 124	N 124, N 126	
395	-0 (No. 5)	+	2.99	↗	N 127	N 124, N 127	
396	-0 (No. 6)	+	2.99	↗	N 126		
C. — ԿԵՐՈՂՈ—ԹԻՆԱՅԻ,							
397	1 -0 (No. 7)	+	2.66	↗	N 134		

LAST ISSUE

GROUP VII Type but Bearing Name LEVON

A. — ԿԵՐՈՂՈ—ԻԹԻՆԱՅԻ							
398	1 ՀԱՅ	+	2.96	↗	N 129	ՀԵԹՈՒՄ	ՀԱՅ
399	2 ՀԱՅՈ	+		↗	N	ՀԵԹՈՒՄ	ՀԱՅՈ

+ 7 ANS Hoard Not Deciphered

+ 37 Poladian Hoard Not Deciphered

443 Total

PAUL BEDOUKIAN

XXXIX

16

42

46

329

365

370

377

399

HETOUM-ZABEL TRAMS

REPRINTED FROM
THE AMERICAN NUMISMATIC SOCIETY
MUSEUM NOTES X
1962

ARMENIAN GOLD COINS OF THE ROUPENIAN
DYNASTY

(SEE PLATE XXV)

The existence of a total of sixteen Armenian gold coins of the Roupinian dynasty (1080-1375) has been reported at various times in the past. The purpose of this paper is to present evidence of their authenticity.

Langlois in 1855¹ mentioned a gold coin of Gosdantin I (1298 to 1299). This coin belonged to Peter Markar Alishan, and after his death in 1834 in Constantinople, was given to the museum of the Mekhitarist Fathers in Venice, where it is to be found today. A second gold coin, struck by Levon I (1199-1219) was reported by Schlumberger² in 1881, with a full description. Father Alishan, the son of Peter Markar Alishan, and a member of the Mekhitarist Monastery in Venice, mentioned another variety of a gold coin of Levon I in his monumental treatise on Cilician Armenia. This publication appeared in Armenian in 1885³ and in French in 1899.⁴

Thereafter, more extensive listings of the known gold coins of this period were given by Sibilian.⁵ Sibilian wrote his manuscript in 1877 and it is obvious that at that time he was familiar with the gold coin of Gosdantin I only. When the book was published in 1892, the editor, Father Kalemkarian, made many additions to the text including a listing of the reported gold coins. On pages 13-14 of this book, Father Kalemkarian quoted excerpts from a letter written on the 24th of December, 1885, by Serovpe M. Alishan, Father Alishan's brother, who was then a well-known numismatist in Constantinople.

¹ V. Langlois, *Numismatique de l'Arménie au Moyen Age*, p. 90, Pl. III, 9 (Paris, 1855).

² G. Schlumberger, *Archives de l'Orient latin*, Vol. I, pp. 675-678 (Paris 1881).

³ L. M. Alishan, *Sissouan*, p. 378 (Venice, 1885). (In Armenian).

⁴ L. M. Alishan, *Sissouan ou l'Arménie-Cilicie*. Description géographique et historique, avec carte et illustrations. Traduit du texte arménien, p. 453 (Venice, 1899).

⁵ C. Sibilian, *Classification of Roupinian Coins*, pp. 7, 13-18, 24, 29-31, 33-34, 48 (Vienna, 1892). (In Armenian).

This letter is of interest in that it lists all the gold coins known to the writer. A free translation of the relevant passages follows:

"1. I have in my possession an old letter written to my father by Father Phillippe of the Mekhitarists, who recalls that they had a gold coin of Levon which was destroyed in the great fire of Pera in 1831.⁶

"2. A gold coin of Gosdantin which belonged to my father.

"3. A gold coin of Levon was found upon the death of Djanig Amira.⁷ Its whereabouts now unknown.

"4. Many years ago a friend of mine saw a gold piece in the possession of a monk in an Armenian monastery in Caesarea.

"5. A gold coin of Levon I, which is now in Venice and is illustrated in Sissouan.³

"6. One in possession of Schlumberger brought from Caesarea.

"7. A gold coin of Levon sold in Caesarea which eventually found its way to Rollin.⁸

"8. I know of another one, possibly from Caesarea.

"I know of these eight only. The last four being similar, it is possible that a group of these have been found, possibly along with the silver coins of Levon I which we received from Father Sibilian. I am in doubt and consider the possibility of the ones written ԼԵՎՆ, being forgeries. One lip of the king is missing but possibly the ancient die cutter made it as such, as it is."

At a later date, a few other gold coins were discovered and these were also reported by Serovpe M. Alishan.

"9. A gold coin of Levon in possession of someone in Constantinople which is identical with number 7 and 9.

"10. A gold coin of Levon-Hetoum, now in the Mekhitarist Museum in Venice.

"11. A gold coin of Levon in the Bibliothèque Nationale in Paris.

"12. Another one found identical with No. 10.

⁶ In a footnote on page 13 of Sibilian's book, Father Kalemkarian mentions that he obtained a copy of the letter written by Father Philippe to Serovpe M. Alishan, in which this coin is described in some detail. It is obvious from this letter that it belonged to Levon II.

⁷ The death of Djanig Amira occurred between 1850 and 1860.

⁸ The firm of Rollin & Feuardent, dealers in coins and medals, appear to have ended its activities in 1911.

"13. A gold coin which was offered for sale to the Bibliothèque Nationale but was not purchased by the latter because it was identical with their piece No. 11."

Basmadjian⁹ in 1936, listed the thirteen coins mentioned above, and added three others known to him:

14. A gold coin of Levon I in Rollin's possession.

15. A gold coin of Levon I in the collection of N. Kalebjian.

16. A gold coin of Levon I in the collection of H. Habeshian.

No other gold coins have been reported since that date. It is interesting to note that 5, 7 and 9 are identical, also 6, 11 and 13. Basmadjian does not give a detailed description of his three pieces.

Recently, Garabetian¹⁰ claimed that all the gold coins were forgeries, with the exception of the Gosdantin coin. He does not give reasons for this statement, but promises to return to that question at a future date. To the best of the writer's knowledge, no further report has been published on this subject.

During the course of preparation of a corpus on the coinage of this period, the writer examined most of the important existing collections and obtained rubbings of over 10,000 specimens. Among these were ten gold coins, consisting of four types as follows:

LEVON I [Half-Double Tram Type]

Obv. ԼԵՒՆ ԹԵԳԵՒՈՐ ՀԱՅՈՑ

Rev. ԿԱՐՊՈՒԹԻՆ ԵՍՏԻՈՒՅ

- * I. 4.80 gm. Bibliothèque Nationale, [No. 6 of list]
- II. 5.30 gm. Bibliothèque Nationale, [No. 11 of list]
- III. — Collection of Mr. Baghdadian, Nice, [No. 15 of list]

LEVON I [Two Lion Tram Type]

Obv. ԼԵՒՆ ԹԵԳԵՒՈՐ ՀԱՅՈՑ

Rev. ԿԱՐՊՈՒԹԻՆ ԵՍՏԻՈՒՅ

- IV. 6.3 gm. Bibliothèque Nationale, [No. 7 or 9 of list]
- * V. 6.25 gm. Vienna Mekhitarian Museum [No. 7 or 9 of list]
- VI. 7.00 gm. Mme. N. Kapamadjji, Paris, [No. 7 or 9 of list]
- 7.00 gm. Venice Mekhitarian Museum [No. 5 of list]

⁹ K. J. Basmadjian, *Numismatique générale de l'Arménie*, p. 143 (Venice, 1936). (In Armenian).

¹⁰ B. Garabetian, *Pazmaveb*, Nos. 7-9, p. 166 (Venice, 1952). (In Armenian).

LEVON I—HETOUM I [Tram Type]

Obv. ԼԵՈՆ ԹԵՂԵՄՆԻ ԶԱՅՆՈՑ*Rev.* ԶԵԹՈՒՄ ԹԵՂԵՄՆԻ ԶԱՅՈՑ

VII. 5.3 gm. Vienna Mekhitarian Museum [No. 12 of list]

* VIII. — Venice Mekhitarian Museum [No. 10 of list]

GOSDANTIN I

Obv. ԿՈՍԴԱՆՏԻՆ ԹԻ ԶԱՅՈՑ*Rev.* ՍՈՑ ԴԵՐԻՆ Ի ԹԵՂԵՄ

* IX. 3.60 gm. Venice Mekhitarian Museum [No. 2 of list]

X 3.65 gm. Istanbul Archeological Museum.

Of the sixteen coins listed above, no. 1 was destroyed in the fire, while nos. 2, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12 and 15 are known to be in the collections mentioned above. No. 5 was apparently in the Mekhitarist Museum in Venice, but on a recent visit, I was not able to find it, nor does Garabetian mention it in describing the collection of this museum.

It is also possible that coin VI is one of the sixteen listed. The number lost or unreported is therefore five, and it may be that some of these were duplications. The existence of coin X was discovered only recently.

Although over 12,000 silver and copper coins of this period are known to be in existence, there are few gold coins because they were struck in very limited numbers, and only on special occasions. Levon I, being the first and most powerful king, may have struck the greatest number of gold coins. One can reasonably expect some day to find gold coins of the regular Hetoum-Zabel tram variety. The Levon I-Hetoum I gold coins were undoubtedly struck by Hetoum (1219-1270). The loss of the unique gold coin of Levon II is indeed unfortunate, and it is hoped that others will be discovered at some future date. The existence of a gold coin of one of the sons of Levon II indicates that the custom of striking gold coins continued at least until 1289. The possibility of finding gold coins of the succeeding rulers, Oshin and Levon III, should not be excluded.

It may be well to point out here that the Levon I-Hetoum I gold piece has been erroneously attributed to Hetoum I-Levon II. This

error was first made by Kalemkiarian and repeated by Basmadjian and Garabetian. The Levon side of the gold coin is identical with that of a number of silver trams struck by Levon I. As a matter of fact, there is an illustration of this tram in Sibilian (Pl. 1, No. 11) as well as of the gold Levon I-Hetoum I coin, although because of the poor work on the part of the artist who prepared the drawings of this book, the two do not appear identical.

Some of the reasons put forth in support of claims that the gold pieces are forgeries are as follows:

1. The gold coins are not uniform in weight.
2. In the case of the silver trams, there is a free movement of the die positions, whereas the die positions are fixed in the gold coins.
3. The authentic Gosdantin gold coin has a design different from the silver pieces, whereas in all other gold coins, the design is similar to the silver trams.
4. There are silver trams having a design similar to that of the gold pieces, indicating that the forger copied the die for the gold coins from these trams.

At first glance, these arguments may seem plausible, but these counter arguments appear to be more valid:

1. The gold coins are not of uniform weight because they were struck as medals commemorating certain occasions. They were not intended for circulation or trade.
2. The uniform position of the dies may be due to the greater care taken in striking these small issues. However, the first six are $\uparrow \uparrow$, the seventh and eighth are $\uparrow \downarrow$, while the Gosdantin pieces are $\downarrow \nearrow$ and $\uparrow \uparrow$.
3. It appears that the die used for the gold coins was also used to strike some silver coins. While it is true that there are no silver trams having the Gosdantin gold design, it must be remembered that only five silver trams are known to exist from this king who ruled for less than a year, all being struck from different dies.¹¹ It may therefore be too much to expect to find a tram struck from the gold coin die.

¹¹ P. Bedoukian, The Coins of Gosdantin I, King of Cilicia (1298-1299), *Handes Amsorya*, No. 10, pp. 381-390 (Vienna, 1958). (In Armenian).

4. The fact that there are silver trams having designs identical with those of gold coins can certainly be interpreted as evidence supporting the authenticity of the gold coins.

It may be worth mentioning that in the past those who studied Armenian numismatics expressed no doubts regarding the authenticity of the gold pieces. Langlois, Sibilian, Kalemkarian, Alishan, Schlumberger and Basmadjian never questioned it. Quite recently, the Chief Abbot of the Mekhitarist Congregation in Vienna, Archbishop M. Habozian, wrote to me that he had called in two experts to examine the two gold pieces in their collection, both of whom declared the coins to be genuine. At a recent meeting Dr. Paul Balog informed me that he had had the opportunity of examining the gold coins at the Mekhitarist Museum in Venice, and that he considered them to be genuine. The ten gold coins described in this paper were carefully examined by the writer and all appear to be authentic. In style and workmanship they resemble the genuine trams of this period.

In addition, it may be recalled that the records on some of these gold coins date back to the beginning of the nineteenth century when only very few Roupenian coins were known to exist. It is most unlikely that forgeries of this caliber would be made at a time when very little was known about these coins and few people seemed particularly interested in them.

A gold coin struck in the name of two kings would have immediately aroused suspicion if it had been the work of a forger. Although these considerations support the view that the gold coins are genuine, they constitute circumstantial evidence rather than proof of their authenticity.

The writer felt that if silver trams of indisputable authenticity could be found which were struck with the same dies used for the gold pieces, it could then be concluded that the latter were struck during the same period and were genuine. The possibility that original dies were found and used later for the gold coins was eliminated because it seems extremely unlikely. Of the thousands of dies used during the Roupenian dynasty, none has come to light, and the chances of a forger finding several in good condition six hundred years later would appear to be very slight indeed.

As mentioned earlier, it is quite possible that a silver Gosdantin coin identical with the gold piece (PLATE XXV, 9) will never be found because of the extreme rarity of these coins. Of the other three types, it was our good fortune to find trams from four out of the six dies used for the gold pieces. Gold coins I, II and III are all from the same dies, (PLATE XXV, 1). We have found two trams from the same dies, one in the Bibliothèque Nationale (PLATE XXV, 3) and the other in the museum of the Venice Mekhitarians (PLATE XXV, 2). We have not been successful in locating silver trams from the dies of gold coins IV, V and VI, which are from the same dies (PLATE XXV, 4).

Coins VII and VIII offer the strongest support for the authenticity of the gold pieces. The Levon side is of a unique design and is presumably from a die made especially for the gold issue (PLATE XXV, 5). It is readily distinguishable from the usual tram types and we were able to find no less than fifteen trams of this type, all from one die, that of the gold piece. It is even more interesting to note that the fifteen trams had on the reverse four varieties of the usual two lion-cross design used on the common trams of Levon I. Two illustrations of these trams are given on PLATE XXV, 6, 7, both from the Mekhitarian Museum in Vienna.

The reverse of the gold coin shows the common type of lion holding the cross found on the reverse of the Hetoum-Zabel trams. Fortunately, a single specimen of a tram struck from this die was found in the writer's own collection (PLATE XXV, 8).

The existence of these authentic trams struck from the same dies as the gold coins proves beyond reasonable doubt that these gold coins are genuine.

FORGERIES

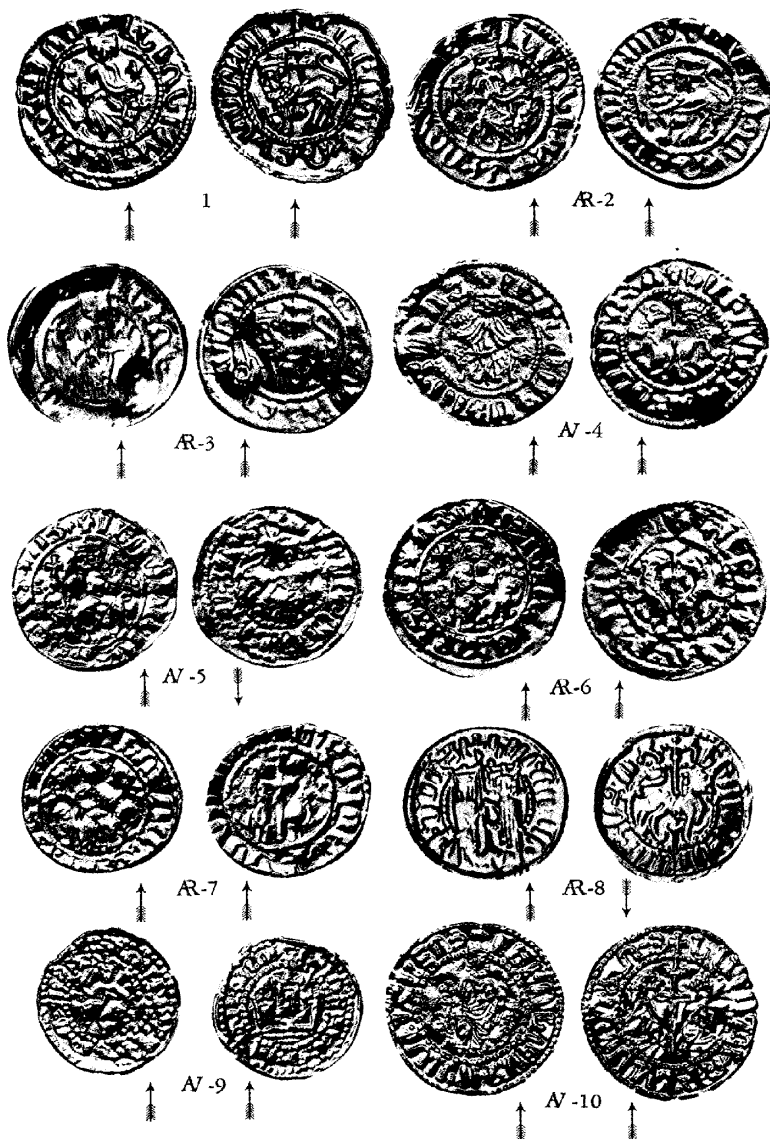
In the past few years, a number of new gold coins of Levon I have appeared on the market, all struck from the same dies. These pieces, of which at least eight are known to the author, are obvious forgeries. Their average weight is only 2.5 grams, which is even less than that of the silver trams, the design and workmanship are poor, and unlike those of the regular silver coins. The writer has been

informed on several occasions that these were made recently by a jeweler in Antakya and placed on the market. An illustration of this forgery is given (PLATE XXV, 10).

PAUL BEDOUKIAN

ACKNOWLEDGEMENT

The author wishes to express his thanks to Miss Nakriman Olcay, curator of non-Islamic coins in the Istanbul Archeological Museum, for permission to photograph their gold coin of Gosdantin I, and Father Berard Marthaler for photographing and supplying other data concerning this coin.

ARMENIAN GOLD COINS

REPRINTED FROM
THE AMERICAN NUMISMATIC SOCIETY
MUSEUM NOTES XI
1964

GOLD FORGERIES
OF TIGRANES THE GREAT OF ARMENIA*

(See PLATE XLIX)

The coinage of the Artaxias dynasty of Armenia (190 B.C. to A.D. 6) has been subjected to a few cursory studies.¹ Because of the paucity of numismatic material and the uncertainty regarding historical events, however, it has been impossible to attribute the existing material with any degree of accuracy; consequently, the coinage of this period has generally been neglected.

Most of the extant coins of the Artaxias dynasty belong to Tigranes II (often called the Great), who established an empire by conquering Sophene, Syria, Cappadocia, and parts of neighboring countries. Most of these were struck in the mint of Antioch, which was under Armenian domination during the period 83–69 B.C.

In some instances,² the Tigranes coins struck at Antioch have been considered part of the Seleucid series, but this belief seems untenable in view of the fact that the obverse represents a type entirely different from the earlier Seleucid coins, and is typical of the coins struck by other Armenian rulers in Armenia proper.

As the Tigranes tetradrachm struck at Antioch was the most popular type of coin of the Artaxias dynasty, it is not surprising that all

* The writer wishes to thank His Holiness, Catholicos Vazken I, of the Armenian Church for the permission to take a plaster cast of the gold piece in the Etchmiadsin Museum, and Mr. Kh. Mousheghian of the Numismatic Department of the State Historical Museum in Erivan, Armenia, for a photograph of the cast. Thanks are also due to Mr. K. Jenkins of the British Museum for sending reproductions of the casts in their collection.

¹ V. Langlois, *Numismatique de l'Arménie de l'Antiquité* (Paris, 1859); E. Babelon, *Les Rois de Syrie, d'Arménie et de Commagene* (Paris, 1890); G. Macdonald, "The Coinage of Tigranes I," *NC*, 4th Ser., Vol. II (1902), pp. 193 to 202; E. T. Newell, *Late Seleucid Mints in Ake-Ptolemais and Damascus*, *NNM* 84 (1939), and *Some Unpublished Coins of Eastern Dynasts*, *NNM* 30 (1926); H. Seyrig, "Trésor Monétaire de Nisibe," *RN* (1955), pp. 85–128; G. Le Rider, "Monnaies grecques acquises par le Cabinet des Médailles en 1959," *RN* (1959–60), pp. 7–35.

² *BMC Seleucid Kings in Syria*, pp. 103–105.

of the gold forgeries of this period which have come to the writer's attention belong to this ruler. The fact that Tigranes the Great was one of the most illustrious kings of Armenia may also have been a deciding factor in the choice of this type for the gold forgeries.

It is interesting that these forgeries represent several varieties, both cast and struck, indicating that they were prepared by different forgers at different times.

The following are the six specimens described in this note:

1. Perhaps the earliest is the specimen which has long been in the museum of the Etchmiadsin Monastery in Armenia.

Obv.: Head of Tigranes right, wearing an ornate five-pointed tiara, decorated with an eight-rayed star flanked by two standing eagles facing outwards, their heads turned toward the star. The tiara is bordered with pearls. Diademed and the diadem ends hang down. A second diadem starting at the forehead joins the main one under the star. Part of the king's hair and earring (?) appear to the left of the eye.

Rev.: ΒΑΣΙΛΕΩΣ on right downward, ΤΙΓΡΑΝΟΥ on left downward. Tyche of Antioch, draped and wearing a turreted crown, seated on a rock facing right. In her right hand she holds a vase rather than the usual palm branch. At her feet, the river-god Orontes, swimming right, the left hand holding or touching the fillet border.

4.80 gr. ↑

Aderbed^a gives the following romantic background to this coin. According to his account, it belonged to Muzzafar ed-Din, the Shah of Persia (1896-1906), who used it as an ornament on his watch chain. It then passed to his son, Mohammed Ali, who in turn presented it to Olferiev Sergei Petrovich, the Russian vice-consul in the city of Van. In 1910, Mr. Yervant Lalayan succeeded in acquiring this coin and presented it to the Catholicos Matthew II of the Armenian Church. His Holiness placed it in the Museum of Etchmiadsin in Armenia where it remains to this day. Aderbed does not consider this coin a forgery and gives an illustration and description of it. His contention that Tyche holding a vase represents a type different from all other

^a Aderbed, *Azhakragan Hantes* (Tiflis), pp. 199-231 (1912); pp. 27-56, 200-223 (1913); pp. 57-67, 83-89 (1914) (Armenian).

tetradrachms is not valid, since a very similar type of tetradrachm is to be found in the Museum of the Mechitarist Monastery at St. Lazare, Venice. There is a six-pointed star on the Venice tetradrachm to the left of the ear, on the tiara. Because of the worn condition of the gold specimen, the star is not visible. There is a clasp attached to the lower part of this coin which partially obliterates the design. The coin appears to be struck rather than cast, on a thin flan, unlike the usual Tigranes silver tetradrachms which have the same diameter but are much thicker and weigh over 15 grams.

2, 3. Both are made with the same die, although the forgery from which the cast in the British Museum was made was struck on a much larger flan. The workmanship is very artistic.

Obv.: Smaller version of No. 1.

Rev.: As above, but Tyche wearing a three-pointed crown. In her right hand, she holds a palm branch under which there is the monogram Φ . The river-god Orontes also holds a branch with her left hand. There is a branch to the left of ΤΙΓΡΑΝΟΥ. No trace of border.

BM forgery—4.36 gr. ↗

Author's specimen—1.55 gr. →

The British cast was obtained from Nussbaum, a Zurich dealer, in 1938. The author's specimen was acquired in 1950 from Mr. A. Poladian of Beirut.

4. This cast, again from the British Museum, is from a coin which was in the possession of Mr. Empedocles, a private collector in Athens. It is of very crude workmanship and lacks any resemblance to the coins of Tigranes.

Obv.: Very gross representation of the head of Tigranes, with a crown, unlike the characteristic Armenian tiara. Dotted border.

Rev.: ΒΑΣΙΛΕΩΣ on right downward, ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΤΙΓΡΑΝΟΥ on left downward. As usual, Tyche seated on rock and facing right, holding palm branch in her right hand. River-god Orontes swimming right, below the figure of Tyche.

4.73 gr. ↓

5. In the ANS collection, acquired in 1946.

Obv.: Head of king, wearing tiara.

Rev.: Usual type with legend.

This coin appears to be struck. The king's features bear no resemblance to those of the Tigranes coins. On the reverse Tyche is portrayed very crudely.

7.25 gr. ↑

6. The author saw this specimen some years ago, and was able to get an impression of it through the kind permission of its owner, the late Dr. Khantamour of Hollywood, California. It appeared to be a tetradrachm, either gilded or covered with gold foil. The present whereabouts of this coin is unknown.

Obv.: Head of Tigranes right, wearing tiara.

Rev.: Usual type with legend.

Probably over 15 gr. ↑

Two other specimens have been mentioned in the literature. Aderbed discusses the existence of a Tigranes gold coin in the Vatican Museum, which he was unable to see because of the absence of the curator.

Recent inquiries made to Dr. L. M. Tocci of the Vatican Numismatic Museum disclosed the fact that no such gold coin was to be found in their collection. Apparently, Aderbed had been misinformed.

Another gold coin has been mentioned by Mr. Kurdian.⁴ The present whereabouts of this coin is not known.

The author has recently been informed that a small gold Tigranes was acquired by the Mechitarist Monastery in Venice. No particulars of this coin are available.

The fact that all the Tigranes gold pieces have turned out to be forgeries is not surprising. No gold coins are known to have been struck by the rulers of the Artaxias dynasty.

PAUL BEDOUKIAN

⁴ H. Kurdian, *Gotchnag, An Armenian Weekly*, XLVI, 5 (New York, Feb. 2, 1946), p. 113.

XLIX

1

2

3

4

5

GOLD FORGERIES OF TIGRANES

REPRINTED FROM
THE AMERICAN NUMISMATIC SOCIETY
MUSEUM NOTES XI
1964

ALUMINUM FOIL IMPRESSIONS
FOR NUMISMATIC STUDIES

(See PLATES LVII-LIX)

In this age of fast travel and communication, it seems appropriate to discuss the availability of a more rapid means of communication between numismatists.

The time-honored custom of preparing plaster casts of coins for numismatists who wish to study them is still the most satisfactory method when the specimen itself is not available.

Unfortunately, it is not always practical to prepare a large number of casts, especially when the number reaches into the hundreds or thousands; in such cases, a quicker and more convenient method of securing images of coins becomes imperative.

In the preparation of the Corpus of his book *Coinage of Cilician Armenia*, the author was faced with the problem of preparing several thousand images of coins within a two-week period. Paper impressions could not be used because of the time factor—each one takes at least fifteen minutes—and also because paper impressions do not show sufficient detail of the coin.

After some experimentation, it was found that aluminum foil gave excellent impressions of coins when pressed with rubber sheets. Eventually, this led to the use of a blank corporation seal with a circular rubber sheet glued permanently to the upper jaw. A rectangular piece of aluminum foil was folded over the coin, placed on a small sheet of rubber, and pressed between the jaws of the seal. The result was an excellent reproduction of the coin, and it was possible to prepare about one hundred impressions an hour.

It was considered more satisfactory to use thin sheets of aluminum foil for worn specimens as this reproduced the maximum detail. Somewhat thicker foil and softer rubber sheets were preferable when the coin possessed greater relief. It was also found advisable to fold the

aluminum with the bright side to the coin so that the image appeared on the dull side. This made its study and photography easier.

In the case of coins with high relief and especially thick coins with high relief such as Ancient Greek, this technique proved inapplicable as the limited tensility of the aluminum foil causes it to tear.

The method described above is in no sense a discovery, but is perhaps an improvement over older techniques. Excellent impressions of coins have been made in the past on thick tin foil. The use of both tin foil and aluminum foil using screw presses has also been reported. But the employment of a corporation seal does make possible a more rapid and practical method of preparing a large number of impressions. These impressions must, of course, be shipped in boxes to prevent flattening.

Although aluminum impressions are fragile, they may, nevertheless, be catalogued and mounted, provided they are not subjected to pressure. Pertinent notations can be made on the unused portion of the foil.

Photographing aluminum foil impressions proved to be rather difficult and the results not as good as photographs of casts. Photographing slightly dented impressions was particularly difficult because of light reflections from the shiny surface.

In order to achieve the best results, the student takes aluminum impressions of a collection, studies them at his leisure and chooses the specimens to be photographed for publication. A plaster cast is then prepared from each aluminum impression in the same manner as from a wax impression of a coin, and photographed.

For purposes of comparison, three different coins possessing varying degrees of relief and wear were chosen to demonstrate this technique: a large Munster Taler, Sede Vacante 1683 (PLATE LVII, 1, 2; PLATE LVIII, 1, 2), a worn English Testoon of Henry VIII (1509-1547) (PLATE LVII, 3, 4; PLATE LVIII, 3, 4), and a Teston of Francis I (1515 to 1547) (PLATE LIX, 1-4).

Shown are photographs obtained from the coin, its aluminum impression, the cast prepared from the aluminum impression, and the cast prepared from a wax impression. It will be seen that while the photographs obtained from the latter are slightly better than those obtained from the cast prepared from aluminum foil, both are satis-

factory for publication purposes. The photographs obtained directly from the foil or from the coins themselves show less contrast and are not as satisfactory.

It is hoped that the above-mentioned technique will help the student to secure a large number of impressions of specimens from many sources with the least delay and effort, and make it possible for him to pursue his studies with greater ease. The writer's fifteen thousand aluminum impressions of the coins of Cilician Armenia certainly proved a boon in the preparation of his book.

PAUL BEDOUKIAN

LVII

1

Silver Coin

2

Aluminum Coin

3

Silver Coin

4

Aluminum Coin

ALUMINUM FOIL IMPRESSIONS

1

Aluminum Cast

2

Plaster Cast

3

Aluminum Cast

4

Plaster Cast

ALUMINUM FOIL IMPRESSIONS

LIX

1
Silver Coin

2
Aluminum Foil

3
Aluminum Cast

4
Plaster Cast

ALUMINUM FOIL IMPRESSIONS

REVUE DES ÉTUDES ARMÉNIENNES

1964

CHRONIQUES

A SURVEY OF PUBLICATIONS ON ARMENIAN NUMISMATICS FROM 1925 TO 1963

Brosset's memorable studies on Armenian coins in the early part of the 19th century were followed by those of Langlois in 1850, and Sibilian in the last quarter of the century. Thereafter, for a period of nearly fifty years, very little significant work was done in the field of Armenian numismatics.

Since 1925, and especially during the past decade, there has been a revival of interest in this area of numismatics, as evidenced by the large number of scholarly studies published both in Armenian and in Western languages.

For the sake of convenience, these publications have been divided into three main classes : namely, those dealing with the coinage of Ancient Armenia, of Greater Armenia during the Middle Ages, and Cilician Armenia.

As some of the Russian language articles were not available to the writer, their titles have been obtained from a recent bibliographical survey of the numismatic literature of the Soviet Union during the years 1917-1958. (И. Г. Спасский и В. Л. Янин, Советская Нумизматика Библиографический Указатель 1917-1958 гг.)

ANCIENT ARMENIA

ARGARIANTZ — M. T. Abgariantz, A coin of Tigranes the Great. Alik (Daily), Tehran, Jan. 29 (1963. (In Armenian). [*Մ. Թ. Աբգարեանց, Տիգրան Մեծի և Արտաւազդ Գ. ի Դրամները, Ալիք, Թեհրան, 29 յունուար 1963*].

A unique Tigranes tetradrachm, forming part of a large hoard of Parthian coins discovered in Iran is described. It lacked the eagles to the left and right of the star on the Tiara.

BAIKAR — Baikar Daily, August 14, 1959 (In Armenian). [*Պայքար Օրաթերթ, օգոստ. 14, 1959*].

Report of finding of a hoard of 500 dirhems in Soviet Armenia struck by Anoushirvan Khan of the Houlaguan dynasty of Persia.

They were struck in the cities of Ani, Erivan and Nakhichevan.

BASMADJIAN — K. J. Basmadjian, *Numismatique générale de l'Arménie*.

Venice, 1936. (In Armenian). [**Կ. Յ. Բամաջեան Հայկական
Ընդհանուր Դրամագիրութիւն, Վենետիկ, 1936.**]

Several sections in this book are devoted to the coinage of ancient Armenia.

BEDOUKIAN — P. Z. Bedoukian, «Kegham Kalaijian's Valuable Gift to the State Museum of Armenia», «Gotechnag Weekly, Vol. LX, No. 21, (1960), pp. 495-496. [**Զ. Պ. Պտուկեան, Գեղամ Գալայճեանի Արժէքաւոր Նուէրը Հայաստանի Պետական Թանգարանին, Հայաստանի Կոչնակ: 60 րդ տարի թիւ 21, (1960), էջ 495-496.**]

A description of twelve ancient Armenian coins forming part of the collection donated to the State Museum of Armenia by Mr. K. Kalaijian of New York.

DE MORGAN — Jacques de Morgan, *Manuel de Numismatique Orientale*. Publication achevée sous la direction de K. J. Basmadjian. Tome I, Paris (1923-1936).

This volume devotes five pages (189-194) to the coinage of ancient Armenia. Numerous illustrations.

GARABÉTIAN — Berj M. Garabétian, «The Collection of Ancient Armenian coins in the Museum of the Mekhitarists in Venice», *Pazmaveb*, CX, (1952) Venice, pp. 102-109. [**Պերճ Մ. Կարապետեան, Վենետիկի Մխիթարեան Միաբանութեան Ս. Ղազարու Թանգարանին Հայկական Հին Դրամներու Հաւաքածոները, Բազմավէպ, 1952, էջ, 102-109.**]

The author describes the 34 tetradrachms, 2 drachms and 5 bronze Tigranes coins in this collection and classifies them according to their monograms.

GARABÉTIAN — Berj M. Garabétian, «Monnaie de Bronze Inédite de Tigrane le Grand, frappée à Démétrias», *Congrès International de Numismatique*, Paris (1957), Tome II, pp. 133-136.

The author claims that the three Greek letters ΔΗΜ in exergue denote the ancient name of Damascus, namely, Demetrias.

GOLIKOV — A. G. Golikov, «Armenian Copper Coin of Tsar Aristobulus and his Wife Salome», *Sovetskii Kollektioner*, (1930), No. 4-5, pp. 116-117, Illustrated. ГОЛИКОВ А. Г. Армянская медная монета царя Аристобула и жены его Саломеи. Советский коллекционер, 1930, № 4-5, стр. 116-117, илл.

GOYAN — George Goyan, «2000 Years of Armenian Theatre», Vol. I, Moscow (1952), 543 pp. Illustrated. [**Դեպք լրեւնայ արմենի, Դեպք Դոյան, Մոսկւան, 1952.**] [**Հայ Թատրոնի Երկուհազարամյակը.**]

This book contains illustrations of a number of coins, including those of Tigranes and Artavastes.

KURDIAN — H. Kurdian, «A Newly Discovered Coin of Tigranes III,»

Gotchnag Weekly, Vol. XLVI, No. 5, Feb. 2, 1946, pp. 112-113.
 [Հ. Քիլրտեան, Տիգրան Երրորդի Նորագիւտ Արծաթ Դրամ
 ժը, Հայաստանի Կոչնակ, 1946, էջ, 112-113.]

A translation of Newell's article in Numismatic Notes and Monographs, No. 30, with few additional comments.

LE RIDER — Georges Le Rider, « Monnaies Grecques Acquisées par le Cabinet des Médailles en 1959, » Revue Numismatique (1959-1960), pp. 7-35. Illustrated. Pl. III, Nos. 29-36.

The author describes in some detail six bronze coins of various Tigranes monarchs which were recently acquired by the Cabinet des Médailles.

LISITSIAN — S. D. Lisitsian, « A Study of Tigranes the Great from his Coins, » A Scientific Review devoted to the Twentieth Anniversary of the Establishment of the Soviet Rule in Armenia. Erivan, Armenia (1941), pp. 107-123, Illustrated.

ЛИСИЦИАН С. Д. Тигран Великий по монетам. « Научный сборник, посвящ. 20-летию установления Советской власти в Армении ». Ереван, 1941, стр. 107-123, илл.

NEWELL — Edward T. Newell, « Some Unpublished Coins of Eastern Dynasts, » Numismatic Notes and Monographs No. 30, American Numismatic Society, New York (1926), pp. 13-15. Illustrated P. II, No. 10.

The author describes a bronze coin attributed to Tigranes II (20-12? B. C.).

NEWELL — Edward T. Newell, « Late Seleucid Mints in Ake-Ptolemais and Damascus, » Numismatic Notes and Monographs No. 84, American Numismatic Society, New York (1939), pp. 95-100, Illustrated. Plates XVI, Nos. 147-152.

Three tetradachms, two bronze units and two bronze half units are discussed at some length.

REGLING — K. Regling, Dynastenmünzen von Tyana, Morima und Anisa in Kappadosien, Zeitschrift für Num. 42, p. 11, (1932).

A discussion of the coins of Zariades of Armenia (Sophene).

ROBERT — Louis Robert, Bulletin Épigraphique, Revue des Études Grecques, LXV, p. 185 (1952).

The coins attributed to Zaradres of Armenia (See Regling) are now given to Anisa of Cappadocia.

ROBINSON — E. S. G. Robinson, « British Museum Acquisitions for 1935-1936, » Numismatic Chronicle (1937), pp. 250-254. Pl. XXXII. Nos. 29-31.

Description of a copper coin attributed to Artavastes of Armenia.

SEYRIG — Henri Seyrig, « Trésor Monétaire de Nisibe, » Revue Numismatique (1955), pp. 85-128, Illustrated. Pl. I.

In this hoard of 624 coins, all but one being bronze were found 11 coins belonging to various Tigranes kings. The author discusses the history of this period and describes each coin.

SHAHNAZARIAN — A. Shahnazarian, A hoard of Sarnakunk', in the district of Sisian. Studies of the State Historical Museum of Armenia, Vol. II, pp. 32-33, Erivan 1949. (In Armenian). [*Ա. Շահնազարյան, « Սիսիանի Շրջանի Սառնակունք Գյուղի Մոտ Հայտնաբերված Գանձը », Հայաստանի Պետական Պատմական Թանգարանի Աշխատություններ. Հատոր Բ, էջ 7-35. Երեվան, 1949*].

In a hoard of 178 coins, representing eight countries of Asia Minor, there were a tetradrachm and a drachm of Tigranes II and a drachm of Artavasdes II.

TIRATZIAN — G. Tiratzian, A bronze coin of Tigranes II. Bulletin of the Academy of Sciences of Armenia, Erivan, No. 11, 1962, p. 79. (In Armenian).

A bronze coin of Tigranes II has been discovered during the excavations of the fortress of Hac'awan.

TREVER — K. B. Trever, « The Portrait of the Armenian King Tigranes II, » The Hermitage, Issue I, Egypt, Bactria, Iran and Byzantium (1937), pp. 28-29 .

ТРЕВЕР К.В. Портрет армянского царя Тиграна II. В кн.: ГЭ. Выставка портрета, вып. I. Египет, Бактрия, Иран, Византия. Л., 1937, стр. 28-29.

MEDIEVAL ARMENIA

BASMADJIAN — K. J. Basmadjian, « Numismatique générale de l'Arménie, » Venice (1936) (In Armenian). [*Կ. Յ. Բասմաջեան, Հայկական Ընդհանուր Դրամագիտություն, Վենետիկ, 1936*].

This book contains chapters on coins struck in Graeter Armenia by foreign invaders, including Arab, Mongol and Turkish rulers.

BEDOUKIAN — P. Bedoukian, « A Rare Armenian Coin » The American Numismatic Society Museum Notes V (1952), pp. 181-184, Pl. XXIV.

A specimen of a Kiurike copper coin in the ANS museum is described.

EBEYAN — A. H. Ebeyan, « Histoire Numismatique Arabo-Arménienne, 632-892, » Beirut (1940) (In Armenian), 39 pp. [*Ա. Ա. Էպեյան, Արաբահայ Դրամագիտական Պատմություն, Պէյրուք, 1940, 39 էջ*].

GARABÉTIAN — Berj M. Garabétian, « Monnaies Quadrilingues au nom

d'Abagha, Khan de Perse » Congrès International de Numismatique, Paris (1957), Tome II, pp. 497-502.

A quadrilingual coin of Abagha Khan having Armenian characters on one side is described.

GRIERSON — Philip Grierson, « Kiurike I or Kiurike II of Lori-Armenia, A note on Attributions. » The American Numismatic Society Museum Notes X (1962), pp. 107-112.

The author attributes these copper coins to Kiurike I rather than to Kiurike II.

LANG — David M. Lang, Notes on Caucasian Numismatics, Numismatic Chronicle, 6th Ser. Vol. XVII, pp. 145-6, (1957).

Garabetian's quadrilingual coin is shown to be actually trilingual and most likely struck in the Transcaucasus.

LANG — David M. Lang, « Supplementary Notes on Kiurike II, King of Lori in Armenia and his Coins, » The American Numismatic Society Museum Notes VI (1954), pp. 183-191, Pl. XIX.

Based on a study of the history of the medieval Armenian kingdom of Lori and a stylistic examination of copper coins bearing the name of Kiurike, the author attributes these coins to Kiurike II (1048 ca. 1100).

MELIKSET-BEK — L. M. Melikset-Bek, « On the Comments of Pakhomov on the Coins of the Kiurike Kuropalates, » Izv. Kavkazskogo Istoriko-arkheologicheskogo Instituta, v. III, Tiflis, 1925, pp. 46-48.

М.-Б. Л. [МЕЛИКСЕТ-БЕК Л.М.]. По поводу статьи Е.А. Пахомова «О монете Корикэ Куропалата». «Изв. Кавказского Историко-археологического ин-та», т. III. Тифлис, 1925, стр. 46-48.

The author favors the attribution of the Kiurike coins to the Kuropalates of the Bagratids of Tao-Klarjet'i.

MOUSHEGHIAN — Kh. A. Mousheghian, « A History of the Circulation of Money in Dvin, » Izvest. Akademiya Nauk Arm. S.S.R. Erivan, 1956, pp. 81-96. (In Russian with Armenian summary).

МУШЕГЯН Х.А. К истории денежного обращения Двина по монетным находкам. «Изв. АН Арм. ССР», № 11. Ереван, 1956, стр. 81-96; рез. на арм. яз.

A discussion of the money in circulation in medieval Armenia based on the coins discovered in Dvin.

MOUSHEGHIAN — Kh. A. Mousheghian, « Circulation of Money and Trade Relations of Dvin, based on coins discovered. » A thesis towards the degree of Master of History (1957). Leningrad.

МУШЕГЯН Х.А. Денежное обращение и торговые связи Двина по монетным данным. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Ленинград, 1957, 16 стр.

MOUSHEGHIAN — Kh. A. Mousheghian, « Coins Found in the Excavations of Dvin. » *Kratkie Soobshcheniya Inst. Istorii Material. Kult. Akad. Nauk SSSR.* 66, 1956, pp. 89-92, 2 pl.

МУШЕГЯН Х.А. Монетные находки из раскопок Двина. Краткие Сообщения Инст. Истории Матер. Култ. Акад. Наук. СССР., 66, 1956, стр. 89-92, 2 вкл.

A number of Mohammedan and Byzantine coins excavated in Dvin are described.

MOUSHEGHIAN — Kh. A. Mousheghian, « A Hoard of Cufic Coins of the Ninth and Tenth Centuries Found in 1955 in the Ruins of Dvin, » *Izvest. Akademiya Nauk Arm. S.S.R. Erivan*, 1957, No. 12, pp. 77-84, 2 Pl.

МУШЕГЯН Х.А. Клад куфических монет IX-X вв., найденный в 1955 г. в развалинах Двина. « Изв. АН Арм. ССР », обществ. науки, 1957, № 12, стр. 77-84, 2 вкл.

МУШЕГЯН Х. А. Денежное обращение Двина по нумизматическим данным, Ереван, (1962).

MOVSESIAN — Gh. Movsesian, « Histoire des Rois Kurikian de Lori, » Trad. par F. Macler, *Revue des Études Arméniennes*, VII, 1927, fasc. 2, pp. 209-266.

A translation of Movsesian's book which was published in Armenian in 1923. It gives the history of this medieval Armenian kingdom and describes a copper coin of Kiurike in the Mechitarist museum of Vienna.

MOUSHEGHIAN — Kh. A. Mousheghian, *Monetary Circulation in Dvin Based on Numismatic Studies*, Armenian S.S.R. Academy of Science Publication, Erivan, (1962), 204 pp. (In Russian with Armenian summary).

This book describes the numismatic findings during the recent archeological excavations at Dvin, an important commercial and manufacturing center in medieval Graeter Armenia. The 1126 coins from Sassanian, early Byzantine, Arab, medieval Byzantine and other periods are fully described.

MOUSHEGHIAN — Kh. A. Mousheghian, « A New Hoard of Armenian Coins », *Historico-philological Journal*, Vol. I, No. 4 (1959), pp. 293-294. Erivan, Armenia. (In Armenian). [Ն. Ա. Մուշեղյան, Հայկական Դրամները մի նոր դանձ : Պատմա-ֆանադորական Հանդես, Հատ. 1, թիվ 4, 1959, էջ 293-294 : Երեվան :]]

A report on the Daphne hoard now in the State Historical Museum in Armenia.

ПАХОМОВ — E. A. Pakhomov, « The Coins of Kiurike Curopalates, »

Izv. Kavkazskogo Istoriko-arkheologicheskogo Instituta, v. III, Tiflis, 1925, pp. 37-45.

Пахомов Е.А. О монете Кори́кэ Куропалата. «Изв. Кавказского Историко-археологического ин-та», т. III. Тифлис, 1925, стр. 37-45.

After examination of four specimens of these coins, the author attributes them to Kiurike II.

ПАХОМОВ — Е. А. Pakhomov, «The Story of a Few Copper Coins Struck in Armenia in the 13-14th Centuries» Izv. Kavkazskogo Istoriko-arkheologicheskogo Instituta, v. IV, 1927, pp. 147-164, illustrated.

ПАХОМОВ Е.А. О нескольких медных монетах, чеканенных в Армении в XIII-XIV вв. «Изв. Кавказского Историко-археологического ин-та», т. IV. Тифлис, 1927, стр. 147-164, илл.

A discussion of Kiurike coins.

VASMER — R. Vasmer, «Chronology of the Rulers of Armenia in the Days of the First Abbasids,» Akademiya Nauk Aziatski Musei Kollegia Vostokovedov Zapeski Kollegiya, I, 1925, pp. 381-400.

ФАСМЕР Р.Р. Хронология наместников Армении при первых Аббасах. Академии. Наук. Азиатский Музей Коллегии Востоковедов. Записки Коллегии, I, 1925, стр. 381-400.

A discussion of coins struck in Armenia by these rulers.

VASMER — R. Vasmer, «Chronologie der Statthalter von Armenien unter der Halifen al-Amin und al-Mamun,» Handes Amsorya, 1927, 40, 866-880. Also in Monumenta Armenologica, 1927, pp. 129-136, Vienna

A description is given of the coins struck in Armenia by these two rulers.

VASMER — R. Vasmer, «Chronologie der arabischen Statthalter von Armenien unter der Abbasiden von as-Saffach bis zur Kronung Aschots I. 750-887,» Studien zur armenischen Geschichte, Wien, 1931, pp. 1-118. See also Armenian translation by V. Inglisian, 1933 (Vienna).

A lengthy and thorough study of the coins struck in Armenia by Arab rulers from the 7th to the 10th century.

CILICIAN ARMENIA

BASMAJIAN — K. J. Basmadjian, *Numismatique générale de l'Arménie*. Venice, 1936. (In Armenian). [Կ. Յ. Բասմաճյան, Հայկական Նոմիսմատիկ Դրամագիտություն, Վենետիկ, 1936.]

This book contains a large section on the coinage of Cilician Armenia.

BEDOUKIAN — P. Bedoukian, «The Coinage of Constantine III and IV, Kings of Lesser Armenia,» *The American Numismatic Society Museum Notes* VI (1954), pp. 193-199. Plate XX.

The coins of Constantine III are distinguished from those of Constantine IV by noting the higher specific gravity of the former.

BEDOUKIAN — P. Bedoukian, «The Bilingual Coins of Hetoum I,» *The American Numismatic Society Museum Notes* VII (1957), pp. 219-230. Plate XXX.

The historical basis of the issuance of bilingual coins of Hetoum I is discussed.

BEDOUKIAN — P. Bedoukian, «Two Hoards of Hetoum-Zabel Trams,» *The American Numismatic Society Museum Notes* VIII (1958), pp. 145-180. Plate XXXIX.

On the basis of examination of two hoards, it was possible to arrange the different issues in a chronological order.

BEDOUKIAN — P. Bedoukian, «Armenian Gold Coins of the Roupinian Dynasty,» *The American Numismatic Society Museum Notes* X (1962), pp. 113-120. Pl. XXV.

The ten known specimens of gold coins of this period are discussed and their authenticity indicated.

BEDOUKIAN — P. Z. Bedoukian, «Coins of Levon I or II?» *Handes Amsorya*, LXXXIV (1960), pp. 534-536. [Ջ. Պ. Պաուկեան, Լեւոն Ա. ի թէ Լեւոն Բ. ի Դրամներ, Հանդէս Ամսօրեայ: ՀԴ. Վիեննա, 1960, էջ, 534-536.]

A polemic with Sekoulian, establishing the gold coin as belonging to Levon I.

BEDOUKIAN — P. Z. Bedoukian, «The Coins of Constantine I (1298 to 1299), King of Cilician Armenia,» *Handes Amsorya*, LXXII (1958), pp. 381-390. (In Armenian.) [Ջ. Պ. Պաուկեան, Կիլիկիոյ Թագաւոր Կոստանդին Ա. ի (1298-1299) Դրամները, Հանդէս Ամսօրեայ, ՀԲ, Վիեննա, 1958, էջ. 381-390.]

Gold, silver and copper coins of this king are described.

BEDOUKIAN — P. Z. Bedoukian, «What were the Armenian Coins Called «Bissancios Stauratos?»» *Handes Amsorya*, LXXIII (1959), pp. 241 to 250. (In Armenian.) [Ջ. Պ. Պաուկեան, Թէ Ի՞նչ էին «Bissancios Stauratos» Կոչուած Կիլիկիոյ Հայկական Դրամները Հանդէս Ամսօրեայ, ՀԳ, Վիեննա, 1959, էջ. 241-250.]

The identity of «Bissancios Stauratos» mentioned in medieval documents is established. They are shown to be the trams of Levon I and Hetoum-Zabel.

BEDOUKIAN — P. Z. Bedoukian, «The Gold Coins of the Armenian Kings of Cilicia,» *Handes Amsorya*, LXXIV (1960), pp. 16-27. (In Armenian.) [Ջ. Պ. Պաուկեան, Կիլիկիոյ Հայ Թագաւորներու Ոսկե-դրամները, Հանդէս Ամսօրեայ, ՀԳ, Վիեննա, 1960 էջ. 16-17.]

The gold coins of the Roupenian dynasty are described and their authenticity proven.

- BEDOUKIAN — P. Z. Bedoukian, « The Origin of the Designs of the Levon I coins, » *Handes Amsorya*, LXXIV (1960), pp. 525-534. (In Armenian.) [Զ. Պ. Պտուկեան, Լեւոն Ա. Թագաւորին Պատկերատպին Մարումը, Հանդէս Ամսօրեայ, ՀԴ, Վիեննա, 1960, էջ. 525-534.]

A study of the designs of the coins of Levon I indicates some originality in their art.

- BEDOUKIAN — P. Z. Bedoukian, *Coinage of Cilician Armenia, Numismatic Notes and Monographs*, No. 147, *The American Numismatic Society*, New York (1962). 494 pp., 48 plates.

A comprehensive treatise on the coinage of this period.

- BEDOUKIAN — P. Z. Bedoukian, « Kegham Kalaijian's Valuable Gift to the State Museum of Armenia », *Gotchnag Weekly*, Vol. LX, No. 21, (1960), pp. 495-496. [Զ. Պ. Պտուկեան, Գեղամ Գալայճեանի Արժէքաւոր Նուէրը Հայաստանի Պետական Թանգարանին, Հայաստանի Կոչնակ, 60 ր տարի Թիւ 21, (1960), էջ, 495-496.]

- BEDOUKIAN — P. Z. Bedoukian, « The Trade and Commerce of Cilician Armenia, » *Handes Amsorya*, LXXV (1961), pp. 733-755. (In Armenian.) [Զ. Պ. Պտուկեան, Կիլիկեան Հայաստանի Վաճառականութիւնը, Հանդէս Ամսօրեայ, ՀԵ, Վիեննա, 1961, էջ, 733-755.]

A number of medieval documents are given to show the exentensive trade and commerce in the 13th and 14th centuries.

- BEDOUKIAN — P. Z. Bedoukian, « Coinage of Cilician Armenia », Vienna (1963), 494 pp. 48 plates. (In Armenian.) [Զ. Պ. Պտուկեան, Կիլիկեան Հայաստանի Դրամները: Վիեննա, 1963:]

Armenian translation of « Coinage of Cilician Armenia » *Numismatic Notes and Monographs*, No. 147. *The American Numismatic Society*, New York (1962).

- BEDOUKIAN — P. Z. Bedoukian, « The Art of Striking Coins in Cilician Armenia », *Handes Amsorya*, LXXVII (1963), pp. 249-264.

The author describes the possible techniques used in Cilician Armenia in the preparation of dies and the striking of coins.

- DER GHAZARIAN — H. Der Ghazarian, *A Copper Coin of Prince Levon II, Pazmaveb*, Venice, 1920, p. 167; *Zouartnotz*, Paris, 1930, pp. 409 to 410. (In Armenian.) [Հ. Տէր Ղազարեան, Լեւոն Իշխանի Պղինձէ

Դրամը, Բաղձավէպ, Վենետիկ, 1920, էջ. 167. Զուարթնոց, Բարեղ, 1930, էջ. 409-410.]

ERETZIAN — M. Eretzian, «A silver Tram of Levon III,» Pazmaveb, (1932), pp. 22-23. [Մ. Երեցեան, Արծաթ Դրամ Լեւոն Գ.ի, Բաղձավէպ, 1932, էջ. 22-23.]

A description of a silver tram of Levon III (actually, Levon II) is given.

GARABÉTIAN — B. M. Garabétian, *The Roupenian Coins in the Museum of the Mekhitarist Congregation*, St. Lazare, Venice, Pazmaveb, CX, Venice, 1952, pp. 155-168. (In Armenian.) [Պ. Կարապետեան, Ս. Ղազարու Թանգարանին Ռուբինեան Դրամները, Բաղձավէպ, ԾԺ, Վենետիկ, 1952, էջ. 155-168.]

The collection of 648 Roupenian coins in this museum is described.

GARABÉTIAN — B. M. Garabétian, *The Lion on the Armenian Coins*, Hask, Annual Number, Antelias (Lebanon), 1949-1950, pp. 265-293. (In Armenian.) [Պ. Կարապետեան, Առիւծը Հայ Դրամներու Վրայ, Հասկ. Հայագիտական Տարեգիրք, Անթիլիաս, Լիբանան, 1949-1950, էջ. 265-293.]

A lengthy historical discussion of the lion motif and its presence on the coinage of the Roupenians.

GARABÉTIAN — B. M. Garabétian, *The Hoard of Daphne*, Hask, Annual Number, Antelias (Lebanon), 1949-1950, pp. 16-21. (In Armenian.) [Պ. Կարապետեան, Տաֆնէի Դրամաւելաւը, Հասկ, Հայագիտական Տարեգիրք, Անթիլիաս, Լիբանան, 1949-1950, էջ. 16-21.]

A partial description of the Daphne hoard which includes many rare double trams, half double trams and a quarter double tram.

GARABÉTIAN — B. M. Garabétian, *The Origin and Development of Armenian Numismatics*, Hask, Antelias (Lebanon), XIX, 1950, pp. 274 to 280. (In Armenian.) [Պ. Կարապետեան, Հայկական Դրամագիտութեան Ծագումն ու Զարգացումը, Հասկ, ԺԹ. Անթիլիաս, Լիբանան, 1950, էջ. 274-280.]

A bibliographical review of publications on Armenian numismatics.

GARABÉTIAN — B. M. Garabétian, *An Outline of Armenian Numismatics*, Pazmaveb, CIX, Venice, 1951, pp. 317-324. (In Armenian.) [Պ. Կարապետեան, Ուրուագիծ Հայ Դրամագիտութեան Պատմութեան, Բաղձավէպ, ԾԺ. Վենետիկ, 1951, էջ. 317-324.]

A lecture on the history of the study of Armenian numismatics.

SEKOULIAN — O. Sekoulian, «The Coronation Coins of Levon II», *Handes Amsorya*, LXXIV (1960), pp. 204-208. (In Armenian.) [Հ. Օ. Սեքուլեան, Լեւոն Բ. ի Օծման Դրամները, Հանդէս Ամսորեայ, ՀԴ. (1960), էջ. 204-208.]

The Levon I-Hetoum I gold coins mentioned by Bedoukian are claimed to be coronation trams of Levon II.

SMITH — H. R. Smith, « A Meeting of East and West. » *Semetic and Oriental Studies, University of California Publications of Semitic Philology*, XI (1951), pp. 423-427.

A description of a half double tram is given and the origin of its design is discussed.

MEDALS, SEALS, ETC.

BASMADJIAN — K. J. Basmadjian, « Numismatique générale de l'Arménie, » Venice (1936) (In Armenian.) [*Կ. Յ. Բասմաջյան, Հայկական Ընդհանուր Դրամագիտութիւն, Վենետիկ, 1936.*]

On page 150 of this book, the author gives a photograph of a seal which he attributes to King Levon I of Cilician Armenia.

COIN WORLD — Coin World, No. 76 (Sept. 29, 1961), pp. 46-7, illus.

An Armenian gold medal showing St. Grigor slaying the dragon was exhibited at the Penn-Ohio Convention.

GARABÉTIAN — B. M. Garabétian, « The Collection of Ancient Armenian coins in the Museum of the Mekhitarists in Venice, » *Pazmaveb*, CX (1952), pp. 102-109. [*Գ. Մ. Կարապետեան, Վենետիկի Մխիթարեան Միաբանութեան Ս. Ղազարու Թանգարանին Հայկական Հին Դրամներու Հաւաքածոները, Բաղձալէս, ՃԺ, 1952, էջ. 102-109.*]

The author mentions the existence of a seal in this museum attributed to Tigranes the Great or one of his successors.

KRACHKOVSKAYA — V. A. Krachkovskaya, « A Seal of the Bagratid Ashod with an Arabic Inscription, » *Kratkie Soobstscheniya*, No. 12, 1946, pp. 112-117. Illus.

КРАЧКОВСКАЯ В.А. Краткие Сообщения. Институт Истории Материальной Культуры АН СССР, № 12, 1946, стр. 112-117.

A discussion and attribution of a seal to Ashod, King of Medieval Armenia.

SAKISIAN — A. Sakisian, « Pages d'Art Arménien, » Paris (1940), pp. 115-126, Pl. XLII.

A description of two Armenian medals bearing the name of a merchant in Persia, struck in 1673.

SAROUKHAN — A. Saroukhan, « Holland and the Armenians during the 16th to 18th Century, Vienna (1926), 196 pp. (In Armenian.) [*Ա. Սարուխան, Հոլանտան և Հայերը ԺՁ.-ԺԹ Դարերում, Վիեննա, 1926.*]

An illustrated description of two medals struck in Amsterdam in the 18th century.

VAN DER MEER — G. Van der Meer, « Vier Armenische penningen, » De Geuzenpenning Munst- en Penningkundig Niews, Vol. 11, No. 3 (July, 1961), pp. 29-33, Illust.

Description of four 18th century Armenian medals.

New York

Paul Z. BEDOUKIAN

REPRINTED FROM
THE AMERICAN NUMISMATIC SOCIETY
MUSEUM NOTES XII (1966)

COINS OF THE BARONIAL PERIOD OF CILICIAN
ARMENIA (1080-1198)

(PLATE XLI)

PAUL Z. BEDOUKIAN

The purpose of this paper is to report on a study made of the coinage of the Roupenian Barons of Cilician Armenia. The paucity of specimens and the poor condition of the coins make it very difficult to present a complete picture of the coinage of this period or to attribute all the known coins with any degree of assurance. Nevertheless, while attempting a reasonable attribution of the available specimens is like trying to solve a jigsaw puzzle with only about fifty per cent of the pieces, a beginning has to be made.

The writer has found no evidence of the existence of silver coins struck by these princes. All the coins involved in this study are of copper and it appears probable that the rulers of Cilician Armenia, like their contemporaries in Edessa and other Latin principalities, issued copper coins only.¹

The specimens shown (PLATE XLI) have been arranged according to design and style. The crudest ones, placed at the head of the list, are considered the earliest examples of Roupenian coinage. The series ends with a copper coin of Levon (1187-1198).

A careful examination was made of the individual coins for clues to establish a chronology.

It was interesting to note that none of the letters on the first four coins is in capital type. All are in common script. On the basis of style, the letters on coins 5 and 6 fall between the artistically executed capital letters of 7 and 8, and the crude common script of 1-4. This is some evidence in support of the sequence given. The style of lettering on 8 recalls that on the coins issued by Levon after his coronation as the first King of Cilician Armenia.

Coins 1-4, judging from their appearance and styling, are closely related, and could have been issued by Roupen I (1080-1095) or his

¹ G. Schlumberger, *Numismatique de l'Orient Latin* (Paris, 1878).

son, Gosdantin I (1095–1099). Coin 5 bears the name of Toros, and as indicated below, was struck by Toros I (1100–1129).

With the fort of Partzrper as the seat of his principality, Roupen established himself as the independent ruler of a mountainous region in the Taurus. This was a relatively small area, and it is not too probable that Roupen issued any coins.

His son, Gosdantin I, the real founder of the Roupenian dynasty,² was able to expand his territory because of favorable circumstances. During his reign, the armies of the First Crusade arrived and were welcomed by the Armenians as natural allies against the Moslems. Also during this period, Baldwin I became the ruler of Edessa. Curiously enough, though his reign was short, Baldwin I struck a number of coins bearing his name.³ Following the example of the Crusader princes, Gosdantin may have decided to strike coins of his own. It should be recalled that he bore allegiance to no one. Alishan,⁴ in his comprehensive treatise on Cilician Armenia, states that he recalls a passage in a contemporary manuscript (the name of which he has forgotten) reading: "Gosdantin, the son of Roupen, called himself king and struck coins."

The legends on coins 1, 2 and 3 cannot be deciphered, but it is possible to see letters which are similar to each other.

Thus, on 2: *||||wknun|||* — *||||w|||||||*

and 3: *|||||knwn|||* — *||jwwkz|||*

The last word is perhaps an abbreviation for Gosdantin. The condition of 4 is a little better, and the legend apparently reads *||||wnwtk||||* — *δwnw wj |||||* (Servant of E [?]-Servant of God).

Coins 5 has on the obverse: *(P)npnht tk n(p)* (Toros of the Roupenians) and the typical Greek cross in the center. No legend appears on the reverse which contains an unfamiliar cross of a type peculiar to the coins struck by this prince. I have not found this cross in any

² For a historical account of this period, see: S. Der Nersessian in *A History of the Crusades*, Vol. II, pp. 630–660 (University of Pennsylvania, 1962); S. Runciman, *A History of the Crusades*, 3 vols. (Cambridge, 1951); R. Grousset, *Histoire des Croisades*, 3 vols. (Paris, 1934); L. M. Alishan, *Sissouan ou l'Arménio-Cilicie* (Venice, 1899).

³ G. Schlumberger, pp. 10–12, 18–25; pls. I, II.

⁴ Alishan, p. 452.

reference works on contemporary Byzantine or Crusader coins. In the left field under the wing of the cross is an abbreviated word as indicated by the horizontal line above it. The two letters appear to be *ս**բ*, the abbreviated form of *սուրբ* (Saint). The abbreviation on the right looks like *ղ* *Թ* (GhT) and its meaning is not known. A second specimen of this coin in the Museum of the Mekhitarists in Vienna is too worn to be of any assistance in reading the complete legend.

Another example of this type (No. 6), seems to be a seal or medal rather than a coin. It is much thicker than coin 5 and is of bronze. The legend on the obverse is the same, but is written counter-clockwise. On the reverse, the cross is somewhat similar, but its lower part is divided into two legs instead of three. There are no lines under the horizontal wings of the cross to indicate an abbreviation, but one sees various undeciphered signs to the left of the cross and two letters in the right field similar to the ones on coin 5.

Coin 5 is quite different from coins 7 and 8 which have been attributed to Toros II (1145-1169). For this reason, and because of the styling of the legend, coin 5 has been ascribed to Toros I (1100-1129).

During the reign of Toros I, a number of Crusader princes struck coins in copper. These coins were rather coarse examples of the Byzantine type, with the legend usually in Greek characters. They were struck by Baldwin II of Edessa (1100-1118) and his liege, Richard, Lord of Marash; Bohemond of Antioch (1098-1111); Tancred (1104-1112); Roger (1112-1119); Bohemond II (1119-1130); also, by the counts of Tripoli: Bertrand (1109-1112), and possibly Pons (1112-1136). It should be mentioned that the deniers of Bertrand are different from the Byzantine type, having the typical Greek cross and the name of Bertrand on one side, like the coins of Toros I.

After the death of Toros I, his brother, Levon I (1129-1138) ruled Cilicia and succeeded in taking over several important cities in the lowlands of Cilicia. Although no coins have yet been found which can be attributed to him, there is little doubt that this ambitious ruler followed precedent and struck coins in his name. Levon's reign ended when the Byzantine Emperor, John Comnenus, entered Cilicia with a large army, captured Levon together with his two sons, and took them as prisoners to Constantinople.

Toros, one of Levon's sons, eventually escaped and returned to Cilicia in 1145. The Armenians rallied around their leader and Toros II became master of the major part of Cilician Armenia.

Two coins bearing the name Toros (PLATE XLI, 7, 8) are attributed to Toros II. They bear a striking resemblance to the coins struck by the neighboring princes of Antioch and Tripoli during this time. The typical Greek cross is on the obverse and the name Toros is clearly legible, followed or preceded by another word which cannot be deciphered.

On coin 7, the obverse legend appears to be $\text{Ϡ}\eta\rho\eta\sigma\upsilon\ \text{////}\text{ϰ}\omega\omega\omega\omega\text{L}\text{////}$ while on coin 8 it is $\text{Ϡ}\eta\rho\eta\sigma\upsilon\ \text{////}\omega\omega\omega\omega\text{L}\text{////}$. Although the second word is not intelligible, it appears to be the same on both coins.

The reverse of coin 7 shows a castle or gate, and in the field, a number of letters: $\omega\text{Ϡ}$ to left, and $\omega\omega$ to right. On the reverse of 8, we again see a gate or castle, as well as signs or letters; however, the appearance of the castle is different.

The occurrence of a castle or gate on one side of the coin definitely puts it in the period of contemporary Crusader coins with similar illustrations. Raymond II (1152–1187) struck deniers with a cross on the obverse and a gate or castle on the reverse⁵ and Baldwin III of Jerusalem (1144–1162) also issued coins of this type.⁶

After the death of Toros II, the country was ruled by his brother Mleh, an impetuous man of some ability. With the aid of the Sultan of Aleppo, Nur-al-Din, he captured some territory from the Byzantines and consolidated his position in Cilicia.

Alishan,⁷ following Brosset,⁸ mentions that Mleh struck coins. The coin attributed to Mleh, however, has Arabic characters, and Langlois⁹ has shown that it belongs to another ruler in Asia Minor. Nevertheless, it is possible that during his five-year reign, Mleh struck coins even though none has been attributed to him to date.

Mleh's rule was a tyrannical one, and after the death in 1174 of his chief supporter, the Sultan of Aleppo, he was condemned to death by rebelling Armenian nobles.

⁵ G. Schlumberger, pl. IV, 9–15.

⁶ Ibid., pl. III, 19–26.

⁷ Alishan, p. 56.

⁸ M. Brosset, *Histoire du Bas-Empire* (Paris, 1824–1836), XVI, p. 305.

⁹ V. Langlois, *Numismatique de l'Arménie au moyen âge* (Paris, 1855), p. 34.

Roupen II (1175-1187) the son of Mleh's brother Stephen, succeeded Mleh and further expanded and consolidated his rule over the entire territory of Cilicia. It may be assumed that in the course of his twelve-year reign he struck coins in his name.

There is a copper coin first reported by Alishan¹⁰ and attributed by him to either Toros I or Gosdantin I. An attribution to these early rulers does not seem plausible for several reasons. The presence of the gate or castle on the coin puts it in the latter half of the twelfth century rather than in the first half. In addition, the styling of the letters is quite artistic, unlike the crude representations found on the early examples. The letters are similar to the ones on the coins of the last prince, Levon II (1187-1198). It is therefore reasonable to place this coin just prior to that period. It is noteworthy that coins issued by Amaury of Jerusalem (1162-1173) show a marked resemblance to the coin under discussion.¹¹

These considerations would justify attribution of this coin to Roupen II. Indeed, although the poor condition of the coin makes the legend rather unintelligible, one is tempted to give the following interpretation on the basis of the characters which can be deciphered: *Obv.*: Castle (ՌՌԻՎ)ԷՆ ՈՐԳԻ (ՍՏ)ԵՓ(ԵՆ)Է (Roupen, Son of Stephen).

Rev.: Cross (ԿՐՈՂՈՒԹՎՆ ԵՅ Է (By the Power of God).

Admittedly, much of this interpretation is conjecture, but the obverse legend appears on the coinage of Roupen's successor (his brother, Levon II), and the reverse legend occurs on numerous coins issued at a later date.

Roupen II retired to a monastery in 1187. Levon II was perhaps the most capable and ambitious of all the Roupenian barons. The Armenians were now masters of Cilicia and during the Third Crusade were in a position to assist the Crusaders in their wars against the Saracens. Levon's goal to establish a kingdom was finally achieved when he was crowned Levon I in Tarsus on January 6, 1198. The coronation took place in the presence of the head of the Armenian National Church, Catholicos Gregory VI, who anointed him, and of Archbishop Conrad of Mainz, the Papal legate, who presented him with the royal insignia.

¹⁰ Alishan, p. 452.

¹¹ G. Schlumberger, pl. III.

Following his coronation, Levon began an extensive coinage in silver and copper, and possibly gold¹² but this paper is concerned mainly with his coinage prior to his coronation.

The existence of copper coins bearing Levon's name has been known for some time. Two specimens were mentioned in Sibilian.¹³ They are in poor condition and a correct interpretation of their legend was not made until 1930:¹⁴

Obv.: Knight galloping left ԼԵՎՈՆԻ ՆԵՆԻ ԱՅ (Levon, Servant of God).

Rev.: Greek cross ՈՐԳԻՒՍԵՖԵՆԵՅԻ (Son of Stephen).

It is interesting that Schlumberger shows a coin having the same obverse illustration, issued by a Latin ruler.¹⁵ However, he was not able to attribute his coin to a particular ruler.

Ten of the fourteen specimens known of Levon's copper coinage are included in the writer's Corpus.¹⁶

The following chart summarizes the attributions which have been made to the princes of the Baronial period of the Roupenian dynasty (1080-1198).

Coin Number	Ruler	Location	Weight (Grams)
	Roupen I (1080-1095)	No known specimens	
1, 2,	Gosdantin (1095-1099)	3 in writer's collection	3.43,
3, 4.		(1, 2, 4)	2.40,
		1 in Guevrekian coll. (3)	2.24,
			3.64
		1 in Mekhitarist Museum, Vienna	
5, 6.	Toros I (1099-1121)	1 in writer's collection	0.75
		1 in Mekhitarist Museum, Vienna	
	Levon I (1129-1137)	No known specimens	

¹² P. Z. Bedoukian, *Coinage of Cilician Armenia*, NNM 147 (1962).

¹³ C. Sibilian, *Classification of Roupenian Coins* (Vienna, 1892), p. 78.

¹⁴ H. Der Ghazarian, *Zouartnotz* (Paris, 1930), p. 409.

¹⁵ G. Schlumberger, pl. III, No. 11.

¹⁶ P. Z. Bedoukian, op. cit. pp. 129-130.

BARONIAL PERIOD OF ARMENIA

145

Coin Number	Ruler	Location	Weight (Grams)
7, 8.	Toros II (1145-1169)	2 in writer's collection	1.25, 1.30
	Mleh (1170-1175)	No known specimens	
9.	Roupen II (1175-1187)	1 in Mekhitarist Museum, Venice	
10.	Levon II (1187-1198)	14 known specimens	
		2 in writer's collection	2.65, 2.60
		2 in Mekhitarist Museum, Vienna	
		1 in Mekhitarist Museum, Venice	
		2 in A. Donabedian coll., Beirut	
		1 in Mardikian Museum, Beirut	
		1 in Nubarian Library, Paris	
		2 in Bibliothèque Nationale, Paris	
		1 in State Museum, Erivan, Armenia	
		1 in J. Guevrekian coll., New York	3.70
		1 in H. Der Ghazarian coll. (Lost)	

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

BARONIAL PERIOD OF CILICIAN ARMENIA

A UNIQUE BILLON OF LEVON I OF CILICIAN ARMENIA AND ITS HISTORICAL SIGNIFICANCE

By PAUL Z. BEDOUKIAN

[SEE PLATE XIV]

THE recent discovery of a unique billon of Levon I (1187–1219) in a hoard of 845 Crusader coins¹ sheds new light not only on an interesting phase of the coinage of this ruler but also on certain historical events of this period.

Upon the death of Bohemond III of Antioch in 1201, Levon attempted to establish his niece's son, Raymond-Roupen, as the rightful ruler of Antioch. Standard publications on the history of this period² tend to give the impression that Levon was championing the right of his nephew in the succession of Antioch. The discovery of this billon, together with other pertinent numismatic evidence, indicates that the bitter struggles which took place from 1201 to 1216 were not so much in the interest of the succession of Raymond-Roupen as for the purpose of achieving Levon's goal of annexing Antioch to his kingdom.

A chronological review of the historic events of this period will be given in support of the annexation theory. The billons of Levon will be introduced as additional evidence.

The Armenians settled in Cilicia mainly in the eleventh century,³ took advantage of certain political circumstances, and gradually gained control of that territory. While this involved a partial displacement of the Greek population, it is clear that as the Armenian princes enlarged their territorial holdings, they absorbed many localities which had mixed or non-Armenian populations. In general,

¹ The hoard was discovered in 1966 in the vicinity of Antioch. So far as can be ascertained, it consisted entirely of the billons of Bohemond IV of Antioch, with the exception of the Levon I piece described in this article.

² For a detailed review of the history of this period, see R. Grousset, *Histoire des Croisades* iii, 246–63; S. Runciman, *A History of the Crusades* iii, 99–100, 135–9; K. M. Setton, *A History of the Crusades* ii, 532–6, 649; C. Cahen, *La Syrie du Nord*, 596–623. See also L. M. Alishan, *Leon le Magnifique* (Venice 1888) (in Armenian): (Venice, 1899) (in French). All references in this article are from the original Armenian text.

³ See S. der Nersessian, in Setton, *A History of the Crusades* ii, 630–59.

the Greeks and other Christians were tolerated, but there is no evidence that any Turkish tribes remained in Cilicia after its conquest by the Armenians.

Levon, who had reigned as Prince Levon II from 1187 to 1198 and became King Levon I in 1198, was a man of considerable ability and ambition. He painstakingly planned the establishment of an Armenian dynasty in Cilicia and towards this end cultivated the friendship and goodwill of both the Pope and Emperor Frederick Barbarossa. He obtained their assistance in acquiring his crown by bringing about a *rapprochement* between the Armenian Church and the Roman Catholic Church.

All Levon's successes involved long-range planning. His kingdom, though predominantly Armenian in population, contained substantial numbers of Greeks and other Christians. The addition of Antioch with its large Greek population to his kingdom would not have seemed incongruous to Levon, especially since it had been under the rule of other foreign princes (Norman and Latin).

There had been considerable intermarriage between the families of the Armenian and Crusader princes, and at the time of Levon's coronation Armenia was perhaps the strongest and most prosperous of the Christian kingdoms in the East.

Dynastic circumstances also favoured Levon's plans for the annexation of Antioch. At the beginning of the thirteenth century Levon had no heir to the crown. He had a daughter by his first wife, who married John of Brienne, the king of Jerusalem. The principality of Antioch was ruled by the aged Bohemond III. Levon arranged a marriage between his niece, Alice, and Raymond, the elder son of Bohemond, with the understanding that the offspring of this marriage would rule the combined territories of Armenia and Antioch.¹ There is evidence that by this arrangement Bohemond of Antioch accepted the suzerainty of Levon.²

The marriage took place in 1195, and a son was born in 1198, shortly after the death of Raymond. The child was named Raymond-Roupen after his father and Armenian grandfather. Levon took Alice and her son, now the heir apparent to Armenia and Antioch, to his court where the boy grew up under royal tutelage.

¹ *Chronicle of General Sempad* (in Armenian), Venice, 1956, 207. See also Alishan, 456, and Grousset, iii, 133.

² *Chronique d'Ernoul et de Bernard le Tresorier* (Mas Latrie) 321. See also Alishan, 456, and Grousset, iii, 133; Setton, ii, 533.

Shortly after Levon's coronation (6 January 1198) and the birth of Raymond-Roupen, the Pope's legate, Conrad of Mainz, came to Antioch, and in his presence Bohemond and his barons swore to uphold the succession of Raymond-Roupen.¹ The legate had attended Levon's coronation and was perhaps anxious to secure Antioch for Levon who now legally owed allegiance to the Pope.

There is little doubt that Levon would have succeeded in his plans to acquire Antioch had it not been for Bohemond IV of Tripoli who took vigorous steps to acquire the city for himself. The latter was kept well informed of events in Antioch, and when his father (Bohemond III) died in 1201, he hurried to Antioch and was present at the funeral.² He immediately proclaimed himself Prince of Antioch, so that by the time Levon reached that city he was faced with a *fait accompli* and forced to retire. He subsequently prepared to take steps to assert his rights.

An analysis of the opposing forces shows that Bohemond IV had the support of the Greek element in Antioch. The Greeks were strongly opposed to Levon's intentions, especially in view of the rapid Armenianization of the formerly Byzantine Cilicia. Moreover, Bohemond had the backing of the Templars who could not forgive Levon for not returning the fortress of Baghras to them. This fortress commanded the passes between Cilicia and Antioch and was captured from the Templars by Saladdin in 1188. When the latter retreated in 1190,³ Levon acquired it along with several neighbouring fortresses. Of these he gave Tarbsak to the Hospitallers but retained Baghras, thus incurring the enmity of the Templars.

Levon recognized the power of the Templars and apparently, after the death of Bohemond III, attempted to win them over. He offered to submit to arbitration by the Pope and to return Baghras to them if they would defend the rights of Raymond-Roupen. In addition he sent them the sum of 25,000 besants as a gesture of goodwill.⁴ His efforts of conciliation were, however, fruitless.

Levon attacked Antioch in 1203. The Templars and the Greeks were with Bohemond, while the Latin prelate of Antioch, Peter of Angoulême, along with at least a part of the ruling Latin elements

¹ Arnold of Lubeck, *Chronica Slavorum*, M.G.H.Ss., 1868, 207. See also Sempad, 220, indicating that the Armenian barons had likewise sworn to uphold the succession of Raymond-Roupen to the throne of Armenia.

² *Estoire d'Eracles*, R.H.C. Occ., ii, 213, 313; E. Rey, 'Histoire des princes d'Antioche', *Rev. de l'Orient Latin* 1896, 386.

³ R.H.C. Doc. Arm. i, 171.

⁴ Cahen, 600.

and the Hospitallers, sided with Levon.¹ It appears that some Flemish Crusaders who were in Antioch also declared themselves for Levon.² On 11 November 1203 a small detachment of the Armenian army entered Antioch through the port of St. George.³ Bohemond was in Tripoli, but his adherents were in control of the citadel defended by the Templars. They called for the assistance of the Malik of Alep, al-Zahir, and the latter, conscious of the advantages of interfering in the affairs of Christian princes, and being a long-time enemy of Levon, hurried to Antioch. Upon learning of al-Zahir's approach and seeing the serious turn of events, Levon retired to Armenia after only a short occupation of Antioch.

It seems to the writer that Levon had undoubtedly counted on a successful occupation of Antioch, as evidenced by the billon which he struck bearing Armenian characters.

The early silver coins of Levon, consisting of double trams, trams, and half-trams,⁴ were of high silver content and differed in this respect, as well as in styling, from the regular small billons of Antioch. In the hope of making his coins readily acceptable in Antioch, Levon apparently struck Antiochene-type billons in his capital city of Sis and brought them with his army to Antioch. The inscription on this coin reads:⁵

Obv. ԼԵՒՈՆ ԹԵՂՈՐ ՀԵՅԻՈՅ (Levon, king of the Armenians)

Rev. ՇԼԵՆԵՆ ԼԻԳԵՂԵՂՆ Ի ՍԻՍ (Struck in the city of Sis)

Weight: 0.70 gm. (corroded) [Pl. XIV. 1, 2]

Curiously enough, the inscription is of a type found on the copper tanks of Levon rather than on his silver trams.

The styling of this billon is also of considerable interest. The obverse shows the crowned head of the king, a design not uncommon in Europe, but hitherto not used in the Levant. The coins of John of Brienne of Jerusalem are similarly styled but bear a later date. However, a stylistically different coin, with the crowned head facing of

¹ G. Delaville Leroulx, *Les Hospitaliers en Terre Sainte et à Chypre* 134.

² Eracles, 257.

³ Cahen, 604; Setton, 533; Alishan, 494. Alishan quotes that Levon occupied Antioch for three days; Runciman in Setton states that Levon left Antioch in December when al-Zahir's army reached the Orontes.

⁴ P. Z. Bedoukian, *Coinage of Cilician Armenia*, NNM 147.

⁵ The tracing was made with indian ink directly on the enlarged photograph. The photograph was then bleached to leave the black ink lines. Thus, these are exact tracings and not drawings of the two coins. See R. I. Nesmith, *The Coinage of the First Mint of the Americas at Mexico City*, NNM 131, 1955.

Guy of Lusignan of Jerusalem, was struck at an earlier date.¹ Levon's image on this coin is very similar to the one found on seals of his letters addressed to the Pope.² The cross on the reverse of the coin is the usual type found on contemporary coins of Antioch.

The extreme rarity of this coin may be explained by the fact that it was struck in anticipation of an event which never took place. Had the city been acquired, it is likely that the striking of this type of billon would have continued until it was eventually displaced by the regular royal issues of Armenia.

This setback did not discourage Levon. The Latin patriarch (Peter of Angoulême) and many of the barons were still faithful to their vow and favoured Levon. In anger Bohemond removed the patriarch and established the Greek patriarch, Simeon II. Peter of Angoulême reacted violently and when Levon arrived with his army and Raymond-Roupen early in 1208 the city opened its doors and Levon entered triumphantly. The young heir apparent, aged ten, was acclaimed Prince of Antioch by the Latin patriarch in the Cathedral of St. Peter.

Nevertheless, the Templars and Bohemond controlled the citadel which they firmly held. Again Bohemond called upon al-Zahir of Aleppo to come to his assistance. The latter, smarting from his recent defeat at the hands of Levon at Hamk,³ hastened to Antioch. As before, Levon retreated to Armenia.

Levon's possession of Antioch was obviously short-lived. Runciman and Grousset⁴ mention three or four days; Cahen and others, in obvious error, three years. It must have lasted long enough for Levon to reinstate the Latin patriarch and certain Latin nobles who had aided him when he entered the city. These arrangements were apparently well known, because when Levon retired many nobles left the city in his service rather than face Bohemond's wrath.

There is another billon of Levon which was first described by Schlumberger⁵ who considered it to be a coin struck in Antioch by Levon during this brief period of occupation when he thought that his ambitions of annexing that city had been realized. Schlumberger

¹ G. Schlumberger, *Numismatique de l'Orient Latin*, pl. iii, nos. 25 and 31.

² See Alishan, 435 and 440; V. Langlois, *Cartulaire*.

³ See Grousset, iii, 249.

⁴ Grousset, iii, 256; Cahen, 628; Schlumberger, 40; Runciman, in Setton, 535.

⁵ Schlumberger, *Revue archéologique* 1875, xxx, 345, pl. xxv, 1. See also *Num. de l'Orient Latin* 40, pl. iii, 10. The billon illustrated in this article appears to be the one described by Schlumberger. It is now in the author's collection (*Münzen und Medaillen*, A. G. Basel, Auktion 30, 5-6 Nov. 1965, no. 789).

does not entirely exclude the possibility that this was merely a prestige piece announcing his new status as a crowned king of Armenia. The legend on this coin reads:

Obv. LEO DEI GRATIA

Rev. REX ARMENIOR

Weight: 1.06 gm. [Pl. XIV. 3, 4]

Five specimens of this type of coin are known to exist representing three varieties. The legend on the second variety reads:

Obv. LEO DEI GRATIA

Rev. REX ARMENOR

The third variety reads:

Obv. LEO REX

Rev. ARMENOR

The fact that at least three types are known is a good indication of the issuance of a substantial number of these billons.

Levon's occupation of Antioch was not of sufficient duration to enable him to plan and execute the design and construction of several varieties of dies. It must therefore be assumed that, like the earlier billon with the Armenian legend, these were also struck in Sis and brought to Antioch. There is little likelihood that they were struck in Antioch as the mint and treasury of that city were undoubtedly located in the citadel held by Bohemond and his followers.

These coins were apparently struck for Antioch since they are entirely different in fabric and type from the common coinage of Levon struck in Armenia, of which there are many thousands in existence. In addition, of course, the use of Latin characters, unique in the coinage of Levon I, gives strong support to the theory that they were intended for circulation in a non-Armenian locality. Nor can they be considered to be 'prestige pieces' since Levon had already struck a set of beautiful coronation trams when he was crowned.

It may be repeated here that if Levon's sole aim had been to assure the succession of Raymond-Roupen, the billons would have been struck in the latter's name. The fact that they bear Levon's name may be considered sufficient proof that the struggle concerned the annexation of Antioch.

After Levon's retreat, Bohemond IV took his revenge upon his opponents. The Latin patriarch was imprisoned and died of forced thirst on 8 July 1208.¹

¹ Eracles, 313-14; Grousset, 256; Cahen, 612-13.

The efforts of Pope Innocent III to mediate and bring about an amicable solution to these struggles were in vain. Bohemond continued to support the Greek patriarch and to plot with the Mohammedan rulers to prevent Levon from making further attempts to annex Antioch. Bohemond's policies antagonized the Latin elements. On his part, Levon had won the Hospitallers and many Latin barons by liberal financial and territorial awards. As a result a more carefully laid plot was formulated to unseat Bohemond and replace him with Raymond-Roupen. The new Latin patriarch, Peter II of Locedio, was violently opposed to Bohemond. Possibly under his direction both the seneschal of Antioch and the mayor of the commune of Antioch invited Levon to return to Antioch. The latter opened the gates of Saint Paul to him on the night of 14 February 1216.¹ Bohemond was in Tripoli so that there was no effective leadership to oppose Levon. The Templars who were still in charge of the citadel capitulated in a few days² and at long last the city was entirely in Levon's hands.

Levon entrusted the protection of the citadel to the Hospitallers. Raymond-Roupen, now eighteen years old and still the heir apparent to the kingdom of Armenia, was consecrated as Prince of Antioch by the Latin patriarch in the Cathedral of Saint Peter. The Pope enjoined all Latin nobles to obey the new prince and protect him.

Strangely enough, Raymond-Roupen did not show any gratitude to his protector. It is reported³ that the deteriorating relationship between the two forced the ageing king to leave Antioch. This, of course, would not have been the sole reason for Levon's departure, although it could have hastened it. Having accomplished his purpose, Levon would naturally have returned to his own capital. In any case, contemporary chroniclers condemn the conduct of Raymond-Roupen and claim that he continued to antagonize Levon as well as the populace of Antioch, including the barons. His adversary, Bohemond IV of Tripoli, readily succeeded in a conspiracy to overthrow him in the summer of 1219.⁴

The possibility should not be entirely excluded that the billons of Levon bearing Latin characters were struck in 1216 when Antioch was finally under full Armenian control. But the existence of a relatively large number of billons bearing the name of Raymond-Roupen does raise the question of why some billons should also have been

¹ Rey, 384, 396. Grousset, iii, 261; Runciman, in Setton, ii, 538.

² Sempad, R.H.C. Doc. Arm. i, 643.

³ Eracles, 318, 347.

⁴ *Gestes des Chiprois*, R.H.C. Doc. Arm. ii, 665.

struck by Levon. The obvious answer that Levon may have struck them before his departure from Antioch and before Raymond-Roupen issued his own coins is hard to accept because of the extremely short period that he remained in Antioch before returning to Armenia. Levon entered Antioch on 14 February 1216. A privilege granted to the Genoese that same month bears the names of both Levon and Raymond-Roupen,¹ but on the privileges granted to the Pisans, dated 7 April 1216, only the name of Raymond-Roupen appears, indicating that Levon was no longer in Antioch.² Subsequent privileges also lack Levon's name. It would appear that Levon stayed in Antioch a few weeks at most and had little time to design and strike coins.

There is even stronger historical evidence which supports the argument that Levon did not strike these billons after his occupation of Antioch in 1216. It was mentioned earlier that, having no successor, Levon chose Raymond-Roupen as the heir to the Armenian throne. Both the Frankish barons of Antioch and the princes of Armenia had vowed to support Levon's choice. In 1210 Levon married Isabel, the daughter of Amalric, the king of Cyprus, and had a daughter by her in 1215 or 1216.³ Sempad⁴ says that the Armenian princes advised him to declare his daughter Zabel as his successor and to release them from their vow to support the succession of Raymond-Roupen to the throne of Armenia. They argued that Levon had already done enough for Raymond-Roupen by establishing him as the prince of Antioch.

In other words, by 1216 Levon no longer considered Raymond-Roupen his heir apparent and was content to leave him as the rightful prince of Antioch. Even if Zabel was not yet born at the time of the occupation of Antioch, Levon may have anticipated the birth of an offspring, which in turn may explain why he no longer seemed especially interested in annexing Antioch. He may also have become more aware of the difficulties in reconciling all the different groups. Otherwise, why did he permit Raymond-Roupen to issue acts and

¹ Langlois, 136-7.

² Ibid. 138-9.

³ The exact date of Zabel's birth is not known. Alishan, 512, mentions 1215 or 1216 without giving his source. H. Adjarian in his *Dictionary of Armenian Proper Names* ii, 159, gives the date as 1215, but does not indicate his source. In addition, he writes that the manuscript of King Oshin contains a colophon mentioning the birth of Zabel in 1216 (see Archbishop Artavazd, *Description of the Manuscript of King Oshin*, 1319, 97). Sempad, 22, indicates that Zabel was born in 1216. I am indebted to Professor S. der Nersessian for the reference in Adjarian, and to Professor Garo Kafatarian of Erivan for the reference in King Oshin's manuscript.

⁴ Sempad, 220.

coins in his name only? In effect, he had abandoned his old ambition of annexing Antioch. There would then have been no reason for him to strike coins in Antioch. Furthermore, while Antioch billons have the word 'Antiochia', Levon's do not.

This leaves the year 1208, the time of his second brief occupation of Antioch, as the most probable date for the issuance of the Antiochene billon bearing Latin characters.

Numismatic evidence strongly supports the theory that Levon installed Raymond-Roupen as prince of Antioch with full powers. All Raymond-Roupen's billons are of a type identical with those struck by Bohemond III and Bohemond IV of Antioch.¹ These billons are by no means rare, although they are not as common as those struck by other princes who ruled for a longer period of time.

To summarize, the billon bearing Armenian characters states that it was struck in Sis. Historical evidence indicates that the billon with Latin characters was in all probability also struck in Sis. The former coin was apparently struck in 1203, and the latter in 1208.

The discovery of the Antiochene Armenian billon, coupled with the existence of similar billons bearing Latin characters, strongly supports Schlumberger's² view that Levon's original ambition was to annex the city of Antioch to his kingdom.

¹ Schlumberger, *Num. de l'Orient Latin*, 51-56, pl. iii.

² *Ibid.* 40.

1

3

2

4

A CLASSIFICATION OF THE COINS OF THE ARTAXIAD DYNASTY OF ARMENIA¹

(PLATES IX–XI)

PAUL Z. BEDOUKIAN

During the reign of the Artaxiads which lasted almost two hundred years (189 B.C.–A.D. 6), Armenia rose to the height of its political power, and under one of its kings, Tigranes the Great, became an empire ranging from the Caspian and Black Seas to the Mediterranean.

Very little is known about the coinage of this period, however, and the published information is largely speculative, often contradictory. One reason for this confusion is the fact that, with the exception of certain coins of Tigranes the Great, not much material was available for a comprehensive study because political conditions in historical Armenia made archaeological excavations impossible. In recent years the situation has improved sufficiently and with reliable references on the history of this dynasty now available,² an attempt to classify the coinage of the Artaxiad period is perhaps in order.

The origin of the Artaxiads has been conclusively established by occidental sources and is supported by recent archaeological discoveries in Soviet Armenia. According to Strabo,³ Zariadres and Artaxias ruled over Armenia as governors appointed by Antiochus the Great (223–187). When Antiochus was defeated in the battle of Magnesia, they took advantage of the situation and declared themselves independent. Both Strabo and Polybus⁴ state that Artaxias ruled over the major portion of Armenia. From their accounts, it would appear that in the third century B.C., Armenia occupied a large

¹ The author is grateful to the British Museum, the Bibliothèque Nationale, the Mechitarist Monastery in Vienna, Prof. A. Donabedian of Beirut, and the American Numismatic Society for permission to study and publish the material in their collections.

² H. Manandian, *A Critical History of the Armenian People* (in Armenian), 4 Vols. (Erevan, Armenia, 1944–46); R. Grousset, *Histoire de l'Arménie* (Paris, 1947).

³ Strabo XI. 14.5.

⁴ Polybus XXV. 2.12.

territory and the Armenian language was spoken uniformly throughout the land. The Indo-European Armenians who had come from the west some four centuries earlier had thus completely blended with the local population and become a well-organized, national entity.

The report of the Armenian historian, Moses of Khorene, that the Artaxiads were of Parthian origin is rejected by modern historians.⁵ It was this report that led Petrowicz to assume that certain Parthian coins belonged to the kings of Armenia.⁶

Artaxias, son of Zariadres⁷ founded the capital city of Artaxata on the banks of the Araxes river. Located in the fertile valley of the Araxes, Artaxata was capable of supporting a relatively large population. In addition, the main trade routes from Central Asia and China passed through this region to reach the Black Sea. Artaxata remained the capital of the kingdom, and in all likelihood, the royal mint was situated in this city.

It appears that Artaxias left several sons,⁸ two of whom, Artavasdes and Tigranes, became kings. Artavasdes was forced to wage war against Mithridates II of Parthia.⁹ The Parthians did not accomplish their aim of subjugating Armenia, but they achieved a measure of success as witnessed by the fact that the king's nephew, Tigranes, was taken to Parthia as a hostage.¹⁰

According to Strabo the Parthians again tried to conquer Armenia but were opposed by Tigranes and defeated by him.¹¹ It is clear from these reports that Artavasdes succeeded his father, Artaxias, and in

⁵ Moses of Khorene, II (Tiflis, 1913), p. 3, but he confuses them with the later Arsacids, cf. C. Toumanoff, *Studies in Christian Caucasian History* (Washington, D. C., 1963), p. 111.

⁶ A. Petrowicz, *Arsaciden Munzen* (Vienna, 1904), pp. 183-199.

⁷ Two land markers found on the shores of Lake Sevan list King Artaxias as the son of a Zariadres who, however, does not bear the title of king. The latest study of this Aramaic inscription is A. Perikhanian, "Une inscription araméenne du roi Artasēs trouvée à Zanghézour (Siwnik)," *Revue des Etudes arméniennes* (1966), pp. 17-29. The Zariadres listed is not to be confused with the homonymous strategus who declared himself king of Sophene.

⁸ Moses of Khorene, II, p. 184. Georgian sources also mention two sons of Artaxias, Melikset-Peg, *Georgian Sources Concerning Armenia and the Armenians* (in Armenian, Erevan, 1934), pp. 158-160.

⁹ Justin, *Epit.* XLII. 2.3-6; Moses of Khorene, II, Ch. XXX.

¹⁰ Justin XXXVIII. 3.1; Strabo XI. 14.15.

¹¹ Strabo XVI. 1.19.

turn was succeeded by his brother, Tigranes I. Reinach's conclusion based on the writings of Appian is the most acceptable, and supposes that Tigranes II was the son of Tigranes I, the brother of Artavasdes.¹²

Tigranes II (the Great) secured his freedom from the Parthians upon returning to them seventy valleys.¹³ He probably ascended the throne in the year 95 B.C. as the report of Plutarch states that when Appius Claudius visited Tigranes in the year 70 B.C., the latter had been reigning for twenty-five years.¹⁴

Tigranes was able to expand his territory rapidly. First, he conquered the neighboring Armenian kingdom of Sophene. Then, in 93 B.C., he attacked Cappadocia, forcing Ariobarzanes I to seek asylum in Rome. This brought Armenia in conflict with the expansionist policies of Rome. The struggles, which lasted for decades, have been described in detail by Plutarch, Appian, and others, and have been the subject of detailed studies by modern historians.¹⁵

After the conquest of Cappadocia and Sophene, and the subjugation of Commagene and neighboring lands, Tigranes turned his attention to the east. The seventy valleys given to Mithridates II were recaptured and the defeated Parthians were forced to give up additional territories in Mesopotamia. Furthermore, the Parthian king had to abandon the title of "King of Kings" to Tigranes.¹⁶ Tigranes took special pains to organize Mesopotamia and its trade routes. The government of Nisibis was given to Guras, a brother of Tigranes.¹⁷ These territorial expansions took place in the period 89–85 B.C.

Thereafter, according to Strabo, Syria and, probably later, Phoenicia were added to the Armenian empire.¹⁸ In 83 B.C., Antioch was acquired,¹⁹ and some time later, part of Cilicia.

¹² Reinach, *Mithridate Eupator* (Paris, 1890), p. 104, citing Appian, *Syr.* 48.

¹³ Strabo XI. 14.15.

¹⁴ Plutarch, *Lucullus* 21.7.

¹⁵ Reinach, *Mithridates Eupator*; H. Manandian, Tigranes Second and Rome (in Armenian, Erevan, 1940 — French trans. *Tigrane II et Rome* [Lisbon, 1963]); *CAH*, Vol. IX, Ch. 14; H. Asdourian, Political Relations between Armenia and Rome (in Armenian, Venice, 1912); R. Grousset, *Histoire de l'Arménie* (Paris, 1947).

¹⁶ Justin XL. 3.

¹⁷ Plutarch, *Lucullus* 21; Plinius VI. 28.142.

¹⁸ Strabo XI. 14.15.

¹⁹ Justin XL. 1.1–3.

The center of the empire was the newly founded city of Tigranocerta. It was apparently populated by forcibly bringing several hundred thousand inhabitants from Cappadocia²⁰ and Cilicia.²¹

It appears that the capture of Phoenicia and Palestine took place at a later date. Ptolemais was taken in 70 B.C.²² It was during this period that Tigranes heard that the Roman army under Lucullus had put Mithridates of Pontus to flight and was approaching Armenia proper.

Mithridates was an ally and father-in-law of Tigranes. Lucullus demanded that Mithridates, who had taken refuge in Armenia, be handed over to him. Upon being refused, the Roman army marched into Armenia in 70 B.C. without a declaration of war. A decisive battle took place near Tigranocerta on October 6, 69 B.C. The disciplined Romans won the victory, and after several months of siege, Tigranocerta itself was captured. According to Plutarch, Lucullus seized in booty eight thousand talents, and in addition, each soldier was given the sum of eight hundred drachms.²³ These figures give an indication of the tremendous wealth of Tigranes.

Tigranes, on the advice of Mithridates, reorganized his army and employed a new strategy against the Romans—hit and run tactics and avoidance of large-scale decisive battles against the superior Roman forces.

In order to force a decisive battle, Lucullus decided to strike at the capital where Tigranes had his royal residence. Tigranes could not avoid this challenge, and a battle took place near Artaxata.²⁴ The Romans were the victors on the battlefield, but their losses at the hands of the Armenian heavy cavalry were so serious that there was danger of open rebellion. Lucullus was forced to retreat rapidly. Tigranes with his armies not only recovered the lost lands but also assisted Mithridates in freeing his own people from Roman domination.

Faced with disaster, Rome elected Pompey to continue the war against Tigranes. Pompey defeated Mithridates, incited the Parthians

²⁰ Appian, *Mithr.* 67; Strabo XII. 2.9.

²¹ Plutarch, *Pomp.* XXVIII. 4.

²² Plutarch XXI. 2.

²³ Plutarch, *Lucullus* XXIX. 3.

²⁴ Plutarch, *Lucullus* XXXI. 7-8; Cass. Dio XXXVI. 4-5.

against Tigranes, and secured the assistance of a younger son of the king, also named Tigranes. When Pompey moved with his legions on Artaxata, assisted by the forces of the younger Tigranes, the aged monarch went to the camp of Pompey and accepted the terms imposed on him. Pompey received six thousand talents as the price of peace. Tigranes was allowed to keep his title of "King of Kings" and was left as master of Armenia proper. The kingdoms of Asia Minor which the Romans had conquered became Roman provinces.

In effect, Armenia became a buffer state between Rome and Parthia. Tigranes reigned until 56 or 55 B.C., as evidenced by a speech of Cicero.²⁵ In the wars of Crassus in 54 B.C., the son of Tigranes, Artavasdes II, was king of Armenia.

Crassus entered Mesopotamia in 54 B.C. and won initial victories against the Parthians. He did not pursue his victories, however, and the Parthians under Orodes had a full year to make war preparations. The following year, the Parthians entered Mesopotamia under the able general, Suren, and at the same time, invaded Armenia which was allied to Rome. Artavasdes sent envoys to Crassus explaining his inability to aid Rome since he was forced to protect his own country against the Parthians.²⁶ He also advised Crassus to avoid the plains in favor of the mountainous regions in order to avoid the maneuvers of the Parthian cavalry. This advice went unheeded, and in the battle of Carrhae the Roman army was defeated and Crassus killed.

Just as the Romans under Pompey had wanted an ally in Armenia to face the Parthians, so Orodes wanted an alliance with Armenia against the Romans. He sealed this alliance by marrying his son to the sister of Artavasdes. The head of Crassus was exhibited at the wedding banquet held in Artaxata.

As a result of the Parthian-Armenian alliance, the combined armies of the two countries under the command of an Armenian, Osaces, reached Antioch but were unable to capture it. The internal struggles between Pompey and Julius Caesar prevented the Romans from stopping these incursions. The Parthian-Armenian armies, under Pacorus, the son-in-law of Artavasdes, seized Syria, Phoenicia and Palestine. For a second time, the people of these countries were moved

²⁵ *Pro Sestio* XXVII. 59.

²⁶ Plutarch, *Crassus* XXII. 2.

to Armenia to populate cities which had been laid waste during these extended wars.

Finally, Mark Antony, who was given the eastern provinces, sent an army in 39 B.C. and inflicted a severe defeat on the Parthians the following year.

The death of Pacorus in this battle was a sorrowful blow to Orodes. He gave the crown to his son, Phraates IV, who in order to secure his position, had his father and brothers, along with their partisans, put to death. This weakened the kingdom and gave Mark Antony an opportunity to move against Parthia. Although Mark Antony planned eventually to convert Armenia into a province, he thought it wise for the moment to establish friendly relations with Artavasdes; as a result of these negotiations, Armenia again became an ally of Rome in 37 B.C.

In moving against Parthia, Mark Antony followed the advice which Artavasdes had given Crassus. He moved through Armenia and entered Parthia from the north. The movement of this huge army of Romans, Spaniards and Gauls, along with their war machines, is described by Plutarch.²⁷ The movement necessitated the use of well-paved and wide roads, and is evidence of the existence of such highways in mountainous Armenia. The Roman armies failed in their plans and, as the summer advanced, they were forced to retreat. Their lack of success at this point prompted Artavasdes to return to Armenia. As the Romans retreated, they were under constant attack by the Parthians.

The Roman losses were disastrous, and Mark Antony put the entire blame on what he considered the desertion of Artavasdes. He now planned to punish him and to subdue Armenia. He invited Artavasdes to visit him in Egypt but the invitation was not accepted.²⁸ The following year (34 B.C.), he again called on Artavasdes to visit him in order to discuss a marriage between his son and the daughter of Artavasdes. As a last resort, Mark Antony suddenly invaded Armenia and marched on Artaxata. This military measure forced Artavasdes to go to the camp of Mark Antony, where he was put in chains and imprisoned in spite of prior assurances and guarantees of his safety.

²⁷ Plutarch, *Antonius* XXXVII. 2.

²⁸ Cass. Dio XLIX. 33.2-3.

Following this act, Mark Antony attempted to sack the Armenian towns in an effort to acquire their wealth. The Armenian noblemen, however, opposed his moves and declared Artaxias (Artashes) II, son of Artavasdes, to be their lawful king. Mark Antony succeeded in destroying the opposition and continued his program of impoverishing the country. Artaxias was forced to take refuge in Parthia. In 34 B.C., Mark Antony returned to Cleopatra in Egypt, taking with him Artavasdes, two of his sons, Tigranes III and Artavasdes III, and other members of the royal family. To commemorate his victories, Antony struck portrait denarii on which he is entitled *Armenia Devicta*.

In 32 B.C., the antagonism of Octavian toward Mark Antony resulted in the Roman Senate's proclaiming the latter an enemy of Rome. The battle of Actium in 31 B.C. ended the career of Mark Antony. In the hope of securing the assistance of Artavasdes of Media Atropatene, Cleopatra had the imprisoned Artavasdes II decapitated.

During the struggles between Octavian and Mark Antony, Artaxias II, probably aided by the Parthians, re-established himself in Armenia. The country was still well-organized and the memories of the glorious period of Tigranes the Great had not been forgotten. Artaxias continued the policy of expanding over Sophene, Armenia Minor, and other lands adjacent to Armenia, at the same time encouraging the influx of large numbers of people from Syria and Palestine. He wished to prevent the transformation of Armenia into a Roman province, such as Spain or Gaul, where national identities had been obliterated.

From 30 to 20 B.C., Artaxias II ruled as an independent king.²⁹ Octavian was not in a position to assert his authority over Armenia because the extensive wars against Mark Antony had exhausted his army. Nevertheless, diplomatic measures were taken to weaken both Armenia and Parthia with a view to their eventual conquest. A show of force cowed the Parthians into returning the Roman prisoners and the insignias captured by Suren. In Armenia, the pro-Roman party asked Octavian to send Tigranes, the son of Artavasdes II, to be placed on the throne in Armenia. The reigning monarch, Artaxias II, was assassinated, and the Roman general, Tiberius Claudius Nero,

²⁹ Tacitus, *Annales* II. 3.

crowned Tigranes III, king of Armenia.³⁰ The Romans had achieved their aims without a major war, and Armenia again fell under the influence of Rome. Media Atropatene, which had been conquered by Artaxias II, was given to Ariobarzanes II. In commemoration of this event, Tiberius struck many coins bearing inscriptions such as *Armenia Capta*.

The Armenians were aware of the danger of their situation. To them, Rome was a mortal enemy with the single purpose of ending their national entity. The Parthians, on the other hand, were their natural allies against Rome and had no ambitions of destroying their national aspirations. Actually, Armenia was still as powerful as Parthia, but suffered from the geographical disadvantage of being first in line against Rome. Just as Pontus was destroyed before Armenia could be invaded, Armenia had to be destroyed to reduce Parthia.

Tigranes III died in 8/6 B.C. and was succeeded by Tigranes IV who had married his half-sister, Erato. This was a rash move on the part of Armenia as it was done without the consent of Rome. A Roman army was sent to Armenia, Tigranes IV was dethroned in 5 B.C., and a brother of Tigranes III, Artavasdes III, was placed on the throne.

The Armenians who were opposed to Artavasdes III succeeded in defeating the Roman garrisons and forced Artavasdes to flee.³¹ Tigranes IV, who had apparently taken refuge in Parthia, returned to the throne in 2 B.C. Rome, again forced to take action, organized a large army and sent it east. The Parthians sought peace, and the Armenian king followed suit. Arrangements were made for Tigranes to receive the crown from Augustus, but it appears that he was killed in a war against northern barbarians in A.D. 1 before he received his crown.³²

With the death of Tigranes IV, the only remaining Artaxiad of royal blood was Queen Erato. Gaius Caesar, Augustus' grandson, gave the Armenian throne to Ariobarzanes II of Media Atropatene, the son of the faithful ally of Rome, Artavasdes of Media Atropatene. The

³⁰ Tacitus, *Annales* II. 3; see also Cass. Dio LIV. 94-95.

³¹ Tacitus, *Annales* II. 4; Velleius Paterculus II. 94.4.

³² Cass. Dio LV. 10.5.

Armenian nobles were unwilling to accept a foreigner as their king and rebelled. The rebellion was crushed by Gaius himself in A.D. 2. Ariobarzanes died two years later, and the crown was given to his son, Artavasdes IV, who governed both Media Atropatene and Armenia from A.D. 4 to 6.

The Armenian princes rebelled again and, according to Tacitus, assassinated this foreign king.³³ Seeing that they were unwilling to be governed by foreign rulers, Augustus sent to the throne Tigranes V, who was distantly related to the Artaxiads and who ruled for less than a year, in A.D. 6.³⁴ An attempt was apparently made to establish the former queen, Erato, on the throne but this was short-lived and the Artaxiad dynasty ended with her death.

The coins issued by the Artaxiads are not difficult to identify. All the known specimens have the characteristic Armenian tiara, distinctly different from the tiaras used on the coinage of adjacent lands such as Commagene or Media. In addition to its general shape, the Armenian tiara as depicted on the coinage is easily recognized in that it is always adorned with a star and almost always with an eagle or eagles.³⁵

ZARIADRES This single specimen may be attributed to Zariadres, the father of Artaxias I, but one must agree with Basmadjian³⁶ that it is a forgery. The king's head is turned right and bears a tiara. The name ΖΑΔΡΙ-ΑΔΟΥ appears on the obverse, and the reverse says: ΒΑΣΙΛΕΩΣ/ΒΑΣΙΛΕΩΝ. It is almost unthinkable that this minor ruler, probably appointed by the Seleucids, could have taken upon himself such a pompous title. Yet the presence of the tiara dissociates this coin from Zariadres of Sophene who is always represented on the coins wearing yet another distinctive headdress (see Babylon, *Rois de Syrie*, etc., pp. cxcvii-cxcix).

ARTAXIAS I AND ARTAVASDES I No coins have yet been found which can be attributed to Artaxias I or his son, Artavasdes I.

³³ Tacitus, *Annales* II. 4.

³⁴ *CAH*, Vol. X, p. 277.

³⁵ J. H. Young, *AJA* 1964, pp. 30-31, pl. 11.

³⁶ K. J. Basmadjian, *General Numismatics of Armenia* (in Armenian, Venice, 1936), p. 32.

ARTAXIAD DYNASTY OF ARMENIA

ZARIADRES (Before 189 B.C.)

Mentioned in stele of Artaxias but not called king

ARTAXIAS I (189-160 B.C.)

Strategus of Armenia from Antiochus III. Later king of Armenia

ARTAVASDES I (160-123 B.C.)

TIGRANES I (123-96 B.C.)

TIGRANES II, THE GREAT (95-56 B.C.)

Guras

Viceroy at Nisibis

m. (1) Cleopatra d. of Mithridates VI Eupator, k. of Pontus

(2) Zosime

ARTAVASDES II (56-34 B.C.)

Imprisoned by M. Antony,

killed by Cleopatra of

Egypt (30 B.C.)

Zariadres

Tigranes the Younger

Prince

Princess

k. of Sophene, m. d. of

Phraates III, Great k.

of Parthia

m. Mithridates, m. Pacorus,

k. of Atropatene

s. of

Orodes

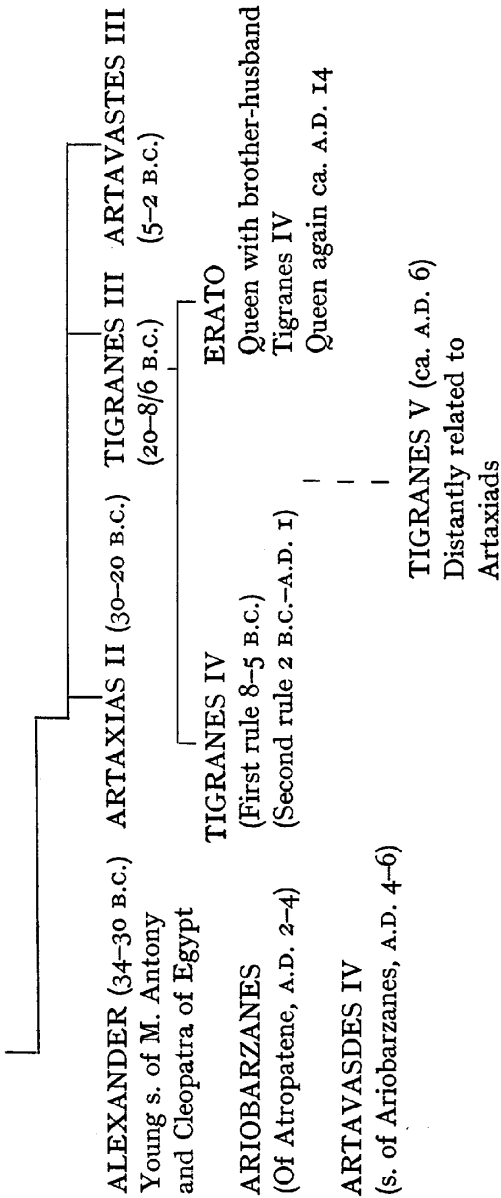
I, Great

k. of

Parthia

ARTAXIAD DYNASTY OF ARMENIA

51

TIGRANES I In his studies on the hoard of Nisibis,³⁷ Seyrig reviewed the coinage of the Artaxiads and attributed the eleven copper Tigranes coins of the hoard to Tigranes II. The writer believes that more convincing arguments can be made in favor of attributing these eleven coppers to Tigranes I, father of Tigranes II. It may be mentioned here that the hoard consisted of 715 copper coins, of which 624 have been attributed. The attributions cover a period from 147 B.C. to 31 B.C., with the great majority of coins assigned to the later dates.

The evidence in support of the attribution of the eleven Tigranes coppers to Tigranes I is as follows:

1. Tigranes I ruled circa 123–96 B.C. Tigranes II reigned from 95 to 56 B.C. The coins of the Nisibis hoard encompass both periods and it is not possible to attribute them definitely to either king purely on the basis of the span of the dates of the hoard.

2. Seyrig reports that nine of the eleven Tigranes copper coins bear dates—16, 30, and 41. He assumed that these dates designated regnal years. If so, the first two numbers may apply to either king. The last may possibly apply to Tigranes II who ruled for forty years, from 95 to 56 B.C. He may have issued coins for the beginning of a 41st year. But this assumption of the indication of regnal years is considered untenable by Macdonald who pointed out that some numbers are too large to indicate regnal years and appear to fit in perfectly with a different dating system.³⁸ On the other hand, only one of the numerous known issues of Tigranes II has a number on it.

3. Seyrig rightly points out the different styling of these coins as compared with the known copper coins of Tigranes II. The differences are so great that there does not seem to be any justification for attributing these coins to Tigranes II.

4. Furthermore, in all eleven cases, the king's head is turned left, whereas on all the known specimens of the silver and copper coins of Tigranes II and his successors, the king's head is invariably turned right. The reason for this significant difference may be that until the conquests of Tigranes II, Armenia was closely allied to Parthia, both politically and culturally. The Armenian kings preceding Tigranes II may have wished to follow the Parthian custom of showing the king's

³⁷ H. Seyrig, *RN* 1955, pp. 85–128.

³⁸ G. MacDonald, *NC* 1902, pp. 193–201.

head facing left. Tigranes II, however, was an enemy of Parthia from the beginning and did all he could to encourage Hellenization of his country. Armenia turned west and adopted the customs and the coinage of the Greeks and the Seleucids.

6. The legends on all eleven coppers read:

BACIAEΩC/MEΓAΛOY//TIPANOY

BACIAEΩC/TIPANOY//ΦIAEΛΛHNOC

BACIAEΩC/MEΓANOY//TIPANOY/ΦIAEΛΛHNOC

and are thus radically different from those found on the coins of Tigranes II. This fact strongly supports their attribution to Tigranes I.

7. A total of 63 Tigranes II copper coins are known to the writer, all with the king's head facing right. In addition, there are four coins of the Nisibis hoard type in museums. Thus, until the discovery of the Nisibis hoard, the frequency of occurrence was in the ratio of 16:1 in favor of the Tigranes II type coin. If the Nisibis hoard coins belonged to Tigranes II, the odds are that the hoard would contain about 176 pieces of the regular Tigranes II coins. The absence of a single specimen may be taken as strong evidence that the Nisibis hoard contained no Tigranes II coins.

8. Recently, the author acquired a hoard of seven coppers; six of them were the regular Tigranes II types (all three varieties), and one belonged to a successor. The lack of a single Nisibis hoard type Tigranes is again significant.

We can thus assign with a reasonable degree of certainty all the Tigranes coppers with the king's head turned left to Tigranes I.

TIGRANES II (The Great) (95–56 B.C.) Because of his long reign and political successes, by far the largest portion of the surviving coins of the Artaxiads belong to this king.

Tetradrachms, drachms, and large and small coppers were struck by Tigranes II, but all his known gold coins have been proven to be forgeries.³⁹ Most of the tetradrachms were struck in Antioch, but we have examples from Damascus⁴⁰ and possibly from Tigranocerta.⁴¹

³⁹ P. Bedoukian, *MN* 11 (1964), pp. 303–306.

⁴⁰ E. T. Newell, *Late Seleucid Mints in Ake-Ptolemais and Damascus* (New York, 1939), pp. 95–100.

⁴¹ The title "King of Kings" indicates an eastern mint.

The drachms may have been struck in Armenia proper,⁴² most likely in his new capital, Tigranocerta. While the tetradrachms carry the title ΒΑΣΙΛΕΩΣ//ΤΙΓΡΑΝΟΥ and rarely, ΒΑΣΙΛΕΩΣ//ΒΑΣΙΛΕΩΝ/ΤΙΓΡΑΝΟΥ, the drachms invariably bear the legend, ΒΑΣΙΛΕΩΣ//ΒΑΣΙΛΕΩΝ/ΤΙΓΡΑΝΟΥ in keeping with the accepted custom of the East. It is possible that Tigranes brought die cutters and metal workers from Antioch in order to establish a mint in his new capital. This may explain the similarity in design between the drachms and tetradrachms.

The bronze coins of Tigranes include several varieties. The Antiochene type is similar to the drachms and bears the legend, ΒΑΣΙΛΕΩΣ/ΒΑΣΙΛΕΩΝ/ΤΙΓΡΑΝΟΥ. Although there is a considerable variation in the weight of the bronze coins, they were undoubtedly struck in full weight, half weight, and possibly one-third weight bronzes.

Another type of bronze struck in Damascus⁴³ has the draped figure of Tyche of Damascus on the reverse, and the legend ΒΑΣΙΛΕΩΣ//ΤΙΓΡΑΝΟΥ.

A third type of Tigranes bronze has on the reverse Heracles holding a club in his right hand and a lion's skin in his left. It would be more appropriate, perhaps, to say that the figure represented Vahagn, the Armenian counterpart of Heracles. The king's title, ΒΑΣΙΛΕΩΣ//ΒΑΣΙΛΕΩΝ/ΤΙΓΡΑΝΟΥ indicates that this type coin was struck in Armenia, possibly in Artaxata. Although full weight and half weight bronzes of this type have been found, no specimen of one-third weight has been discovered.

A fourth type represents Victory marching left with a crown in the right hand. The king's title, ΒΑΣΙΛΕΩΣ//ΤΙΓΡΑΝΟΥ points to a Seleucid mint for this coin. Garabetian's⁴⁴ contention that it was struck in Damascus has been convincingly disproven by Le Rider,⁴⁵ and the opinion that it was struck in Antioch appears to be justifiable. Both full weights and half weights of this type are known.

In addition to these four main types which account for most of the bronze coins of Tigranes II, there are a number of other types which cannot be attributed to any mint with certainty. Since at various

⁴² Newell, p. 98 and MacDonald, pp. 193-201.

⁴³ Newell, p. 100.

⁴⁴ M. Garabetian, *CIN*, Vol. 2, *Actes* (Paris, 1953), pp. 133-136.

times Tigranes controlled large territories, it is possible that some of these types were struck in the mints of conquered lands.

ARTAVASDES II (56–34 B.C.) In spite of the length of his reign, the coins of this ruler are quite scarce. We do have, however, specimens of his drachms and coppers, and the recent discovery of a tetradrachm completes the series of this monarch.⁴⁵

The tetradrachm was in all probability struck in Artaxata. It has the typical Armenian tiara on the obverse and an entirely new design on the reverse—a chariot driven by the king, and the title, ΒΑΣΙΛΕΥΣ/ΒΑΣΙΛΕΩΝ/ΑΡΤΑΥΑΖΔΕΩ/ΘΕΙΟΥ.

The drachms are similar in design to the tetradrachms and bear the title, ΒΑΣΙΛΕΥΣ/ΒΑΣΙΛΕΩΝ/ΑΡΤΑΥΑΖΔΟΥ.

The bronze coins, of which only two are known, also have a new design—Nike facing left—but the same title, ΒΑΣΙΛΕΥΣ/ΒΑΣΙΛΕΩΝ/ΑΡΤΑΥΑΖΔΟΥ.

ALEXANDER (son of Antony and Cleopatra, 34–30 B.C.) Mark Antony designated his six year old son as king of Armenia. It is not known whether any coins were issued in his name.

ARTAXIAS II (30–20 B.C.) When Antony went to Greece to face Octavian, an opportunity was presented to the Armenians to regain control of their country. The eldest son of Artavasdes, Artaxias, who had taken refuge at the court of Phraates IV of Parthia, now returned to Armenia and was declared king in 30 B.C.

No coins have been attributed to this king who ruled for ten years. The writer recently acquired a hoard of seven copper coins discovered in a village not far from the site of ancient Tigranocerta. Six of them represented the known types of Tigranes II bronzes, but the seventh is a new type with the typical Armenian tiara on the obverse and a figure on the reverse. Unfortunately, the inscription is not legible. The reverse is quite different from the known specimens, the legend being circular rather than vertical or square. In the absence of any

⁴⁵ G. Le Rider, *RN* 1959/60, pp. 22–24.

⁴⁶ Kh. Mousheghian, "A Tetradrachm of Artavasdes II," *Badma-Panasiragan Handes*, 2(25) (in Armenian, Erevan, 1964), 317–323.

feature identifying this coin with that of any of the other rulers, one may tentatively attribute it to Artaxias II.

TIGRANES III (20-8/6 B.C.). Artaxias II was succeeded by his younger brother; and during his reign, Armenia and Parthia drew closer together in a developing opposition to the imperialistic policies of Rome.

Newell first reported a drachm of this monarch, noting the distinguishing bearded portrait of the king on the obverse; reverse Tigranes, bearded, standing left.⁴⁷

The obverse type of the copper coins is similar to that of the drachm, noticeably the tiara with its five very pointed spikes and large, eight-pointed star without eagles. However, the king is beardless on the copper coins.

On the drachm the legend reads:

ΒΑΣΙΛΕΩΣ/ΜΕΓΑΛΟΥ/ΤΙΓΡΑΝΟΥ
ΦΙΛΟΠΑΤΟΡΟΣ/ΚΑΙ ΦΙΛΕΛΛΗΝΟΣ

The bronze coins also introduce new elements. The legend is inscribed so as to form a square. ΒΑΣΙΛΕΩΣ/ΜΕΓΑΛΟΥ/ΤΙΓΡΑΝΟΥ/ΘΕΟΥ. Within the square are, variously, an elephant, a horse or a lion's head.

During the reign of Tigranes III, Armenia and Parthia were united in their enmity toward Rome. The adoption of the square legend was perhaps a reflection of Parthian influence, the formula Βασιλεὺς Μέγας most certainly was.

TIGRANES IV (8-5 B.C.; 2 B.C.-A.D. 1) The succession of Tigranes IV in 8 B.C. took place without the approval of Rome. He was forced by the Romans to leave the throne in 5 B.C. but was restored through the assistance of the Parthians in 2 B.C. No attempt is made here to distinguish between the issues of the first and second reigns of Tigranes IV. To this ruler are assigned a number of bronze coins with the obverse showing a heavily bearded king, quite different in appearance from the portraits of previous kings. Since Tigranes IV is the only Artaxiad left bearing that name to whom a homogeneous series has not been assigned, it is logical to attribute these coins to him. Three different types of bronzes are known, the obverse of each bearing

⁴⁷ E. T. Newell, *Some Unpublished Coins of Eastern Dynasts* (New York, 1926), pp. 13-15, pl. II.

a portrait of the same king. The reverse of each type has a different design, indicating either issues from different mints or changes in the design of the coinage during the divided reign of this monarch.

The legends, although exhibiting differences, do not constitute a serious objection to the attribution of the coins to the same ruler.

Legends: ΒΑΣΙΛΕΩΣ/ΤΙΓΡΑΝΟΥ

ΒΑΣΙΛΕΩΣ/ΜΕΓΑΛΟΥ//ΤΙΓΡΑΝΟΥ/ΦΙΛΕΛΛΗΝΟC.

ARTAVASDES III (5-2 B.C.) The rule of Tigranes IV was interrupted by the Romans who replaced him with his paternal uncle, Artavasdes III. The latter ruled for three years. No coins are known which can be attributed to him.

TIGRANES IV AND ERATO (2 B.C.-A.D. 1) It is curious to note the use of the title Βασιλεὺς Βασιλέων at this time. It is inconsistent with the evidence of the coins of the period. Toumanoff argues effectively that the successors of Tigranes II continued to use the title⁴⁸ but, in fact, this exact title is not found on the coinage of any other Artaxiad following the reign of Artavasdes II.

In the year 1 B.C., Augustus sent his grandson, Gaius Caesar, with a powerful army to depose Tigranes and establish Roman rule over Armenia. According to Xiphilinus,⁴⁹ Tigranes followed the example of the Parthians and arranged for a meeting with the Romans. His death came before the meeting took place, thus ending the Artaxiad dynasty. Reports from various sources state that several years later an attempt was made to declare Erato, the last Artaxiad, queen of Armenia, but if this attempt succeeded, her reign in any case was of very short duration and no coins have been found bearing her name alone.

ARTAVASDES IV (A.D. 4-6) After the death of Tigranes IV, Gaius placed Ariobarzanes of Media Atropatene on the throne of Armenia; and when the latter died in A.D. 4, the throne passed to his son Artavasdes. His son ruled for only two years and it is therefore interesting that a coin was struck to commemorate this short reign. It is also noteworthy that this does not at all resemble an Artaxiad coin.

⁴⁸ C. Toumanoff, *Studies*, pp. 77-78. Toumanoff considers Βασιλεὺς Μέγας as the equivalent of Βασιλεὺς Βασιλέων, cf. p. 47, n. 86.

⁴⁹ Xiphilinus, *Epitome* 55.100.3.

In both style and appearance it suggests a Roman-Seleucid issue. The legend too is unusual: ΘΕΟΥ ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΕΥΕΡΓΕΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΑΡΤΑΒΑΣΕΔΟΥ.

TIGRANES V (ca. A.D. 6) After the assassination of Artavasdes, Augustus tried to conciliate the Armenians by appointing as their ruler Tigranes V who was distantly related to the Artaxiads.

There is one copper coin bearing the inscription ΒΑΣΙΛΕΩΣ/ΜΕΓΑΛΟΥ/ΤΙΓΡΑΝΟΥ which may be assigned tentatively to Tigranes V. The modelling of both obverse and reverse strongly suggests a later Tigranes especially with reference to the appearance of the tiara in comparison to the copper coins of Tigranes III. That the king is shown beardless on this coin dissociates it from the issues of Tigranes IV.

THE CATALOGUE

ZARIADRES (Before 189 B.C.)

Copper

1. *Obv.*: Head of Zariadres r. wearing Armenian tiara without star or eagles. Circular legend clockwise ΖΑΔΡΙ-ΑΔΟΥ.

Rev.: Above ΒΑΣΙΛΕΩΣ. Below ΒΑΣΙΛΕΩΝ. Thunderbolt between two lines of legend.

Mechitarist Museum, Vienna, 4.70 gr. (forgery).

ARTAXIAS I (189-160 B.C.)

No coins known.

ARTAVASDES I (160-123 B.C.)

No coins known.

TIGRANES I (123-96 B.C.)

Copper

2. *Obv.*: Head of king l., beardless, wearing Armenian tiara. Overstruck with letters APK to right of king's head.

Rev.: To l. ΒΑΣΙΛΕΩΣ/ΜΕΓΑΛΟΥ; To r. ΤΙΓΡΑΝΟΥ. A tree or branch between legends. To l. of tree l and to r. Ϛ.

BN, 2.50 gr.⁵⁰ Seyrig (*RN* 1955) attributes both BN specimens to Tigranes II.

3. *Obv.*: Head of king l., beardless, wearing Armenian tiara.

Rev.: ΒΑΣΙΛΕΩΣ/ΤΙΓΡΑΝΟΥ//ΦΙΛΕΛΛΗΝΟΣ. Zeus Nicephorus seated to l. and resting l. hand on scepter. In l. field Λ.

BN, 5.28 gr. Seyrig (*RN* 1955) attributes this to Tigranes II.

4. *Obv.*: As 3.

Rev.: ΒΑΣΙΛΕΩΣ/ΜΕΓΑΛΟΥ//ΤΙΓΡΑΝΟΥ/ΦΙΛΕΛΛΗΝΟΣ.

Type as 3.

BM, 4.27 gr. Seyrig (*RN* 1955) attributes this to Tigranes II.

5. *Obv.*: As 3.

Rev.: Το l. ΒΑΣΙΛΕΩΣ/ΜΕΓΑΛΟΥ Το r. ΤΙΓΡΑΝΟΥ/ΦΙΛΕΛΛΗΝΟΣ.

Nike standing to l. with crown (?) in l. hand. In the field to l. M, to r. A.

BN, 5.00 gr. Seyrig (*RN* 1955) attributes this to Tigranes II and Babelon (*Rois de Syrie*) to Tigranes III.

6. *Obv.*: As 3.

Rev.: Το l. ΒΑΣΙΛΕΩΣ/ΜΕΓΑΛΟΥ. Το r. ΤΙΓΡΑΝΟΥ/ΦΙΛΕΛΛΗΝΟΣ

Standing figure r. wearing tiara, tunic descending to his knees; l. hand holds an eagle and r. hand a long spear or scepter.

BN, 3.68 gr. Seyrig (*RN* 1955) attributes this to Tigranes II and Babelon (*Rois de Syrie*) to Tigranes III.

TIGRANES II (95-56 B.C.)

Tetradrachms

7. *Obv.*: Head of Tigranes r., diademed and wearing ornate five pointed tiara, edged with pearls. Eight pointed star flanked with two eagles back to back and heads turned toward each other. Fillet border.

Rev.: To r. ΒΑΣΙΛΕΩΣ To l. ΒΑΣΙΛΕΩΝ/ΤΙΓΡΑΝΟΥ Tyche of Antioch, draped and wearing turreted crown, seated r. on rock, holding palm-branch in her r. hand; at her feet, the river-god Orontes swimming r.; whole within wreath.

To r. ΝΑ and below river god ΕΚ.

BN, 16.20 gr. Another specimen with the title "King of Kings" is known, (Leningrad, 14.40 gr.). Both weights are abnormal. These specimens were probably struck in Tigranocerta.

⁵⁰ Weight given is, in each case, for the specimen here illustrated. In general, the weights of the copper coins vary considerably.

8. *Obv.*: As 7.

Rev.: To r. ΒΑΣΙΛΕΩΣ. To l. ΤΙΓΡΑΝΟΥ. Type as 7. Various monograms or letters on the rock or in the field, but none similar to 7.

ANS, 14.92 gr. This is commonest of all the coins of Tigranes. Of the nearly 100 specimens known to the author the weights vary from 14.92 to 15.90. All were struck in Antioch.

9. *Obv.*: As 7, but eight pointed star and a single eagle to r. facing r., head turned back.

Rev.: To r. ΒΑΣΙΛΕΩΣ. To l. ΤΙΓΡΑΝΟΥ. Turreted and draped Tyche of Damascus seated to l. upon a rock and at her feet, the upper portion of a swimming figure. Tyche extends her r. arm at full length and in her l. hand holds cornucopiae. In field and in exergue various letters, dates or monograms. The whole surrounded by a laurel wreath.

BM, 15.80 gr. Newell (NNM 84) has shown that these were struck in Damascus. Weights similar to tetradrachms struck in Antioch.

Drachms

10. *Obv.*: Head of Tigranes as 7. Border of dots.

Rev.: To r. ΒΑΣΙΛΕΩΣ. To l. ΒΑΣΙΛΕΩΝ/ΤΙΓΡΑΝΟΥ. Type as 7. Various letters in field, to r. of the head of Tyche and below river-god Orontes.

ANS, 4.13 gr. The workmanship of the 25 drachms known to the writer is somewhat more artistic than that of the tetradrachms. The drachms were struck in Tigranocerta.

Copper coins-Tigranocerta Mint

Unit Bronze

11. *Obv.*: As 10. One specimen has countermark A on tiara.

Rev.: As 10. Letter T between Tyche and palm on certain specimens.

P. Bedoukian, 6.13 gr. The weights of 20 known specimens vary considerably. Most are in poor condition and some are overstruck on other coins.

Half Unit Bronze

12. *Obv.*: As 11.

Rev.: As 11.

BM, 4.65 gr. These are no doubt smaller denominations of the unit bronze struck in Tigranocerta. Another specimen (Mme. Kapamadjı Coll.) has T in the field.

*Copper Coins-Damascus Mint**Unit Bronze*

13. *Obv.*: As 9 (Damascus tetradrachm). Circle of dots.

Rev.: As 9. Circle of dots. In most there is the letter N in the field. Some have in l. field ΘΕ above ΟΦ.

BM, 8.47 gr. Twelve specimens known.

Half Unit Bronze

14. *Obv.*: As 13.

Rev.: As 13.

ANS, 4.60 gr. The BN specimen (3.00 gr.) is a half unit bronze.

One-Third Unit Bronze (?)

15. *Obv.*: As 13.

Rev.: Legend as 13. Nike advancing l. with outstretched r. hand holding wreath. Palm in l. hand. In outer l. field ΘΕ above ΟΦ.

State Museum of Armenia (Erevan), 2.67 gr. Newell (*NNM* 84) considers the possibility that this may be a one-third unit bronze.

*Copper Coins-Unknown Mint (Nike Reverse)**Unit Bronze*

16. *Obv.*: Head of Tigranes r. wearing Armenian tiara with centered eight pointed star, no eagles. Some specimens have A to l. Border of dots.

Rev.: To r. ΒΑΣΙΛΕΥΣ. To l. ΤΙΓΡΑΝΟΥ. Nike advancing l., holding crown or wreath in l. hand and r. arm extending downward. Various letters below Nike and in field.

State Museum of Armenia (Erevan), 7.0 gr. Le Rider (*RN* 1959/60) attributes this type to Antioch.

Half Unit Bronze

17. *Obv.*: As 16.

Rev.: As 16.

BM, 5.33 gr.

*(Ornate Tiara and Nike reverse)**Half Unit Bronze*

18. *Obv.*: Head of Tigranes r. wearing very ornate tiara with four spikes instead of the usual five. Centered eight-sided star is

flanked by columns of beads (?). All have letter A to left of king's head.

Rev.: As 17, but no letters in field.

BM, 3.67 gr. The styling of this coin definitely suggests a different mint. Possibly struck in Media.

(Heracles [Vahagn] reverse)

Half Unit Bronze

19. *Obv.*: Typical head of Tigranes r. with star and two eagles.

Rev.: To r. ΒΑΣΙΛΕΩΣ. To l. ΒΑΣΙΛΕΩΝ/ΤΙΓΡΑΝΟΥ. Bearded nude Heracles (Vahagn) standing, head l; l. hand leaning on club and r. arm folded holding lion's skin. On some, letter to l. and r. of figure.

BN, 3.02 gr. These were most likely struck in Artaxata as indicated by Le Rider (*RN* 1959/60).

(Palm Branch reverse)

Half Unit Bronze

20. *Obv.*: As 19.

Rev.: To r. ΒΑΣΙΛΕΩΣ. To l. ΤΙΓΡΑΝΟΥ. Palm branch between legends. Monogram to l. of stem and letters to r.

BN, 4.15 gr. Described by Babelon (*Rois de Syrie*, p. 214). Possibly an early issue struck in Artaxata.

(Seated figure reverse)

Half Unit Bronze

21.⁵¹ *Obv.*: as 19. Border of dots.

Rev.: To r. ΒΑΣΙΛΕΩΣ. To l. ΒΑΣΙΛΕΩΝ/ΤΙΓΡΑΝΟΥ. Figure seated l. (?). Letters in field and below figure.

BM, 2.44 gr. Possibly a one-third unit bronze. The legend suggests Armenia proper as the location of the mint.

ARTAVASDES II (56-34 B.C.)

Tetradrachm

22. *Obv.*: Head of Artavasdes r., diademed, wearing earrings and Armenian five pointed tiara with eight pointed square star flanked by floral design. Bead and reel border.

Rev.: Above ΒΑΣΙΛΕΩΣ/ΒΑΣΙΛΕΩΝ. Below ΑΡΤΑΥΑΖΔΕΩ/ΘΕΙΟΥ.

⁵¹ A Unit Bronze of this type has recently been reported to the author.

Quadriga 1. Charioteer wearing crown and holding reins.

In l. field, IH below monogram. All in wreath.

State Museum of Armenia (Erevan), 14.85 gr. This unique tetradrachm was recently reported by Mousheghian (see n. 46).

Drachms

23. *Obv.*: Head of king r., diademed, wearing earrings and five pointed Armenian tiara with eight pointed star flanked by eagles. Fillet border.

Rev.: Above ΒΑΣΙΛΕΩΣ. Below ΒΑΣΙΛΕΩΝ/ΑΡΤΑΥΑΖΔΟΥ. Type as 22 but monogram to l. and letter above.

P. Bedoukian, 3.78 gr. Of the eight specimens known to the author, all have the same monogram but different letters in the field.

Copper coins

24. *Obv.*: As 22 but no earrings visible. In l. field, A.

Rev.: To r. ΒΑΣΙΛΕΩΣ. To l. ΒΑΣΙΛΕΩΝ/ΑΡΤΑΥΑΖΔΟΥ. Nike advancing l., holding a crown (?) in extended r. hand.

BN, 9.0 gr. Another specimen (State Museum of Armenia) is overstruck on a Phoenician bronze.

ARTAXIAS II (30–20 B.C.)

Copper coin

25. *Obv.*: Head of king r. wearing Armenian tiara with five (?) pointed star.

Rev.: Traces of Βασιλεὺς Μεγας inscription. Nike standing to r. with crown (?) in l. hand.

P. Bedoukian, 4.35 gr. Found in a small hoard of Tigranes II copper coins.

TIGRANES III (20–8/6 B.C.)

Drachm

26. *Obv.*: Head of king r., slightly bearded, wearing a tall five pointed tiara adorned with a large eight pointed star. Fillet border.

Rev.: To r. ΒΑΣΙΛΕΩΣ/ΜΕΓΑΛΟΥ. To l. ΤΙΓΡΑΝΟΥ/ΦΙΛΟΠΙΑΤΟΡΟΣ/ΚΑΙ ΦΙΛΕΛΛΗΝΟΣ. Bearded figure standing l., draped in mantle and wearing three pointed tiara. Holds thunderbolt (?) in his outstretched r. hand and rests l. hand on tall scepter or spear.

ANS, 3.83 gr. (small piece broken off). Newell (*NNM* 30) attributes this coin to Tigranes III. Both styling and legend support this attribution. Probably struck in Artaxata.

Copper coins

Unit Bronze

27. *Obv.*: Bust of diademed king r., beardless, wearing a tall five pointed tiara with a large eight pointed star.

Rev.: Square legend reading clockwise. Above ΒΑΣΙΛΕΩΣ; to r. ΜΕΓΑΛΟΥ; bottom ΤΙΓΡΑΝΟΥ; to l. ΘΕΟΥ. Elephant to l. with trunk turned down.

P. Bedoukian, 7.08 gr. Probably struck in Artaxata.

28. *Obv.*: As 27.

Rev.: Square legend reading clockwise as 27, but beginning to r. Nike advancing l., holding crown (?) in l. hand and r. arm extending downward.

A. Donabedian.

Half Unit Bronze

29. *Obv.*: As 27.

Rev.: Square legend as 27 but does not read clockwise. Above ΒΑΣΙΛΕΩΣ; to r. ΜΕΓΑΛΟΥ; bottom ΤΙΓΡΑΝΟΥ; to l. ΘΕΟΥ. Lion's head to r.

A. Donabedian, 1.60 gr.

30.⁵² *Obv.*: As 27.

Rev.: Square legend as 27. Horse l. with foreleg raised.

BN 2.85 gr. Babelon (*Rois de Syrie*, p. 216) attributes this to Tigranes IV. However, the style of the portrait and the identical square legend on the reverse leave little doubt that this coin belongs to Tigranes III.

TIGRANES IV (8–5 B.C.).

Copper coins

Unit Bronze

31. *Obv.*: Head of heavily bearded king r., diademed and wearing Armenian tiara.

Rev.: To r. ΒΑΣΙΛΕΩΣ/ΤΙΓΡΑΝΟΥ. Fortune seated on throne l. In her l. hand holding cornucopiae and in r. an uncertain object.

⁵² A Unit Bronze (4.5 gr.) of this type has recently been acquired by Professor A. Donabedian.

BN, 5.55 gr. Babelon (*Rois de Syrie*, p. 215) attributes his coin to Tigranes III.

32. *Obv.*: Heavily bearded Tigranes as 31. Dotted border.

Rev.: To r. ΒΑΣΙΛΕΩΣ/ΤΙΓΡΑΝΟΥ. To l. illegible inscription. Victory standing r. Upraised r. hand holding wreath and l. arm holding cornucopiae.

Mechitarist Museum, 6.5 gr.

33. *Obv.*: Head of Tigranes r. as 31.

Rev.: To r. ΒΑΣΙΛΕΩΣ/ΜΕΓΑΛΟΥ. To l. ΤΙΓΡΑΝΟΥ/ΦΙΛΕΛΛΗΝΟΣ. Athena standing l., shield in l. hand and in r. hand a spear.

BN, 4.78 gr. Le Rider (*RN* 1959/60) attributes this to Tigranes III.

34. *Obv.*: Head of Tigranes r. as 30.

Rev.: To r. ΒΑΣΙΛΕΩΣ. To l. ΜΕΓΑΛΟΥ/ΤΙΓΡΑΝΟΥ. Bearded nude Heracles (Vahagn) standing l. Left hand leaning on club and r. arm folded holding lion's skin.

P. Bedoukian, 6.77 gr. The coin was acquired in Iran.

Half Unit Bronze

35. *Obv.*: Heavily bearded Tigranes as 31.

Rev.: Above ΒΑΣΙΛΕΩΣ. Below ΜΕΓΑΛΟΥ/ΤΙΓΡΑΝΟΥ. Elephant to l. with trunk turned up.

P. Bedoukian, 4.47 gr. The obverse of this coin (two specimens in the author's collection) is strikingly similar to no. 31 and must be attributed to the same king.

36. *Obv.*: Heavily bearded Tigranes as 31.

Rev.: Inscription illegible. Eagle standing r.

P. Bedoukian, 2.45 gr.

37. *Obv.*: Uncertain.

Rev.: To r. only ΒΑΣΙΛΕΩΣ legible but probably inscription as 33. Athena standing as 33.

Mechitarist Museum, probably the half unit of No. 33.

TIGRANES IV AND ERATO (2 B.C.—A.D. 1)

Copper coin

38. *Obv.*: Bust of Tigranes r. wearing Armenian tiara and diademed. Clockwise legend ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΤΙΓΡΑΝΗC.

Rev.: Bust of Queen Erato l. Counterclockwise legend ΕΡΑΤΩ ΒΑΣΙΛΕΩC ΤΙΓΡΑΝΟΥ ΑΔΕΛΦΗ.

BN, 7.0 gr. Recorded by Babelon (*Rois de Syrie*, p. 216).

ARTAVASDES IV (A.D. 4-6)

Silver coin

39. *Obv.*: Head of Augustus r., laureate. Clockwise legend ΘΕΟΥ
ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΕΥΕΡΓΕΤΟΥ.

Rev.: Head of Artavasdes IV r., diademed. Clockwise legend
ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΑΡΤΑΒΑΣΕΔΟΥ.

BM, 3.53 gr.

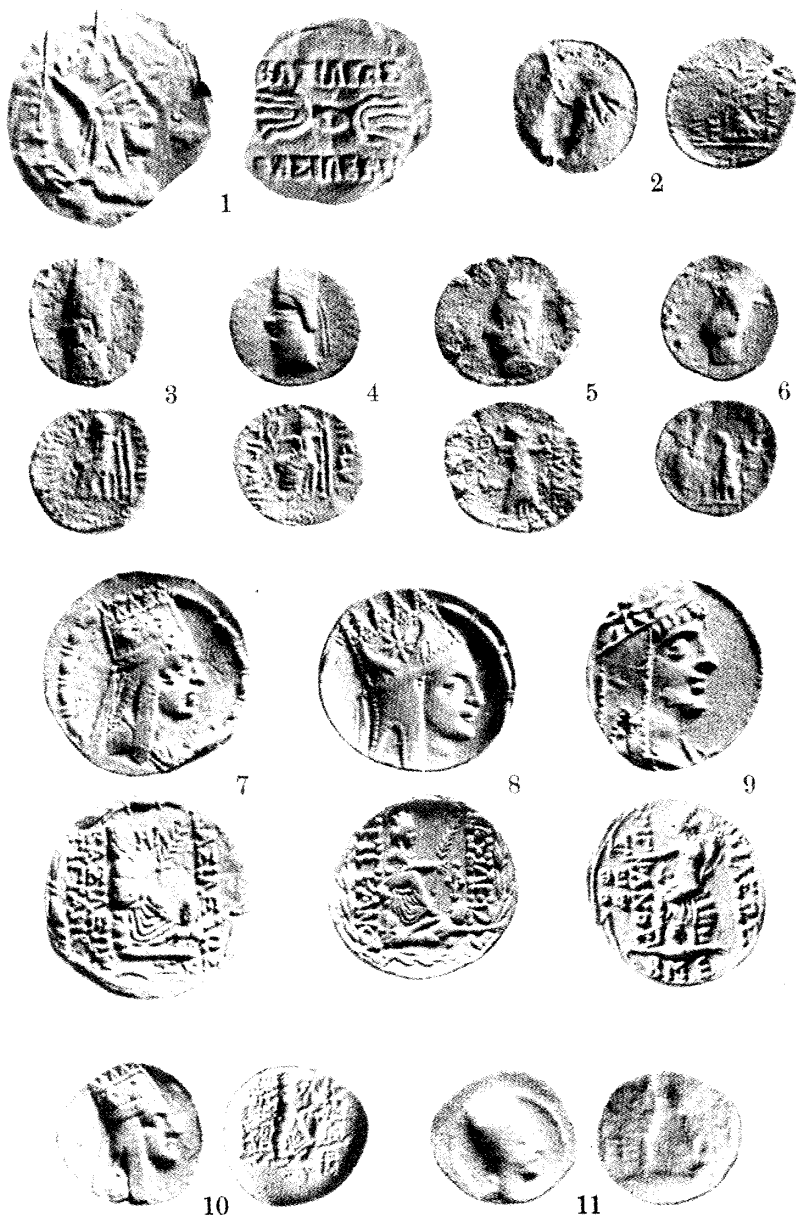
TIGRANES V (Ca. A.D. 6)

Copper coin

40. *Obv.*: Head of Tigranes r., beardless. In l. field, A.

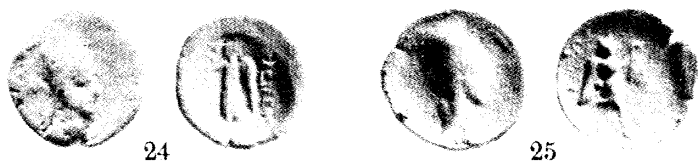
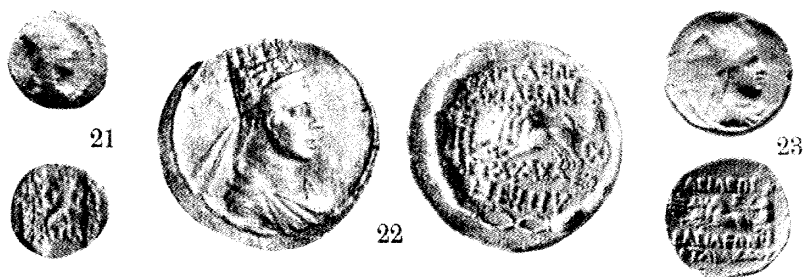
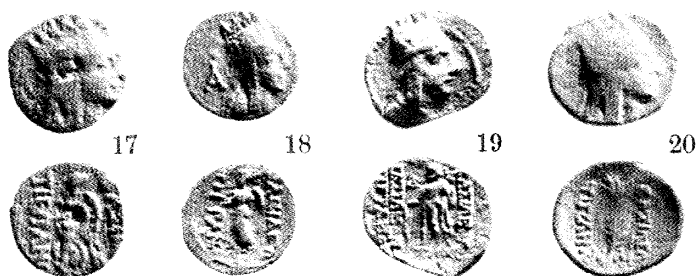
Rev.: Above ΒΑΣΙΛΕΩΣ/ΜΕΓΑΛΟΥ. Below ΤΙΓΡΑΝΟΥ. Biga l.
The king wearing a tiara and holding reins with l. hand and
palm (?) with r. hand.

BN, 6.44 gr. Le Rider (*RN* 1959/60) lists this coin as uncertain and in the discussion which follows, he did not consider this late Tigranes as a possibility.

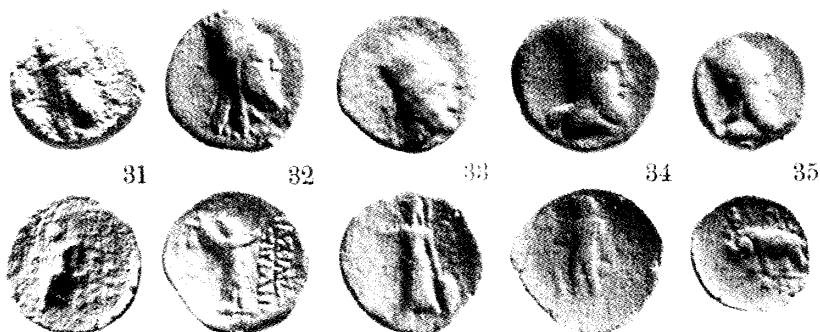

ARTAXIAD DYNASTY OF ARMENIA

X

ARTAXIAD DYNASTY OF ARMENIA

ARTAXIAD DYNASTY OF ARMENIA

REVUE DES ÉTUDES ARMÉNIENNES

1968

FIVE HOARDS CONTAINING COINS OF THE ARTAXIADS OF ARMENIA

In 1966 and 1967, five small hoards of coins reported to have been recently discovered were offered for sale. The first (ANS Hoard) was purchased in its entirety by the American Numismatic Society; the others were acquired by the author (Hoards PB-2, PB-3, PB-4, and PB-5). Most of the pieces from the four latter hoards were donated to the American Numismatic Society, and the balance, including all the Artaxiad coins, is now in the author's possession.

It is always difficult and often impossible to obtain reliable information regarding the provenance and integrity of hoards, especially when they have changed hands before reaching the supplier. The best information available indicated that the ANS hoard was discovered at Nisibe, near Kamichly, around the end of 1966. It appeared that hoards PB-2, PB-3, and PB-4 were found in the same area during 1966-1967. Hoard PB-5, consisting of seven Artaxiad coins, was discovered in 1965 near the village of Derik, some 150 kilometers from Kamichly. No other coins or objects were unearthed with this hoard.

The composition and the information available on the ANS and PB-5 hoards leave little doubt that these were indeed hoards which had not been adulterated.

A study of the other three hoards does raise some doubts as to their integrity. A strong possibility exists that these were originally of a composition similar to the ANS hoard but were later mixed with Mesopotamian coins before being delivered to the author. In any case, a study of all five «hoards» is of numismatic interest and sheds some light on the circulation of money during the Artaxiad era.

Few records exist of hoards containing Artaxiad coins, the main reason being that historic Armenia is at present mostly within the borders of Turkey. Because of the political situation long existing in that area, little, if any, archeological work has been carried out in the past century. This area is potentially a treasure house of antiquities and holds the key to the solution of many problems relating to the coinage of the Artaxiad dynasty of Armenia.

With the exception of a large hoard of silver coins found in Soviet Armenia in 1945¹, the only other noteworthy hoard containing Artaxiad coins reported in recent years was the Nisibe hoard of 624 bronzes (and one silver) discovered in 1955 and described in detail by Seyrig². The Artaxiad coins found in this hoard numbered eleven.

In the catalog of the hoards given below, the following abbreviations are used :

BMC	The seleucid Kings of Syria, Percy Gardner, A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum (Bologna 1963 Reprint)
BMC-AMP	Arabia, Mesopotamia and Persia, George Francis Hill, A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum (Bologna 1965 Reprint)
BMC-GCS	Galatia, Cappadocia and Syria, Warwick Wroth, A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum (Bologna 1964 Reprint)
BMC-PH	Phoenicia, George Francis Hill, A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum (1910)
WSM	The Coinage of the Western Seleucid Mints, Edward T. Newell, The American Numismatic Society (New York, 1941)
Babelon	Rois de Syrie, d'Arménie et de Commagene, E. Babelon (Paris, 1890)
Le Rider G.	Revue Numismatique, 1959-1960, p. 7-35 (Paris)
Bedoukian P.	The American Numismatic Society, Museum Notes 14, p. 41-66 (New York, 1968)
Seyrig H.	Revue Numismatique, 1955, p. 85-128 (Paris).

SUMMARY OF THE CONTENTS OF THE FIVE HOARDS

	Total				
	No.	ANS	PB-2	PB-3	PB-4 PB-5
THE SELEUCIDS OF SYRIA					
Antiochus I Soter					
(B.C. 280-261)	2		1		1

¹ A. SHAHNAZARIAN, « A Hoard of Sarnakunk, in the district of Sisian », *Studies of the State Historical Museum of Armenia*, vol. II, p. 7-35, Erivan, 1949. (In Armenian.)

² H. SEYRIG, *Revue Numismatique*, Paris, 1955, p. 85-128; P. BEDOUKIAN, « The American Numismatic Society », *Museum Notes 14*, New York, 1968, p. 41-66.

COINS OF THE ARTAXIADS OF ARMENIA

423

Seleucus II					
(Apamea B.C. 244-226)	1			1	
Seleucus III Ceraunus					
(B.C. 226-222)	4	2		1	1
Antiochus IV Epiphanes					
(B.C. 175-164)	8	5	1	1	1
Demetrius I Soter					
(B.C. 162-150)	1		1		
Alexander I Bala					
(B.C. 152-144)	11	7	2		2
Antiochus VI Dionysus					
(B.C. 145-142)	1	1			
Antiochus VII Sidetes					
(B.C. 138-129)	3	2	1		
Demetrius II Nicator					
(B.C. 130-125)	1			1	
Alexander II (B.C. 128-123)	1			1	
Antiochus VIII Grypus					
(B.C. 121-96)	1			1	

THE ARTAXIADS OF ARMENIA

Tigranes the Great						
(B.C. 95-55)	10	1	1	1	1	6
Artaxias II (B.C. 30-20)	1					1
Tigranes IV (B.C. 8-5)	2		2			

SYRIA — APAMEA

Second Century B.C.	2		2
First Century B.C.	2		2

LAODICEA AD MARE

First and Second Century A.D.	1		1
-------------------------------	---	--	---

PHOENICIA — SIDON	1		1
-------------------	---	--	---

424

P. Z. BEDOUKIAN

MESOPOTAMIA

Commagene-Samosata

(B.C. 31 - A.D. 38)	2	1		1
Nisibis (Uncertain Dates)	4		2	2
Abgar VII (Septimus Severus A.D. 193-211)	1		1	
Caracalla (A.D. 211-217)	1			1
Caracalla and Geta (A.D. 198-212)	1		1	
Rhesaena under Caracalla (?)	3		2	1
Rhesaena under Severus Alexander	1		1	
Macrinus (A.D. 217-218)	2		2	

UNCERTAIN

Corroded	2		1	1
----------	---	--	---	---

Grand Total   70   19   19   15   10   7

CATALOGUE OF THE HOARDS

(Because of the poor condition of most of the coins, the legends which in many cases are illegible, have been omitted. The reference to a similar coin may be consulted for the inscription. The legends of the Artaxiads are given below.)

THE SELEUCID COINS

ANTIOCHUS I SOTER (B.C. 280-261)

1. PB-2   Obv. Head of Zeus r., laureated.
               Rev. Thunderbolt.
               2.9 gms. → . 8 mm.
               BMC p. 12, 43. Pl. IV, 14.
2. PB-4   Obv. Head of Athena r. in helmet.
               Rev. Trophy. In field to r. monogram.
               6.5 gms. ↑ 14 mm.
               Babelon, p. 17, 108. Pl. IV, 6.

SELEUCUS II (Apamea B.C. 244-226)

3. PB-3 Obv. Draped bust of Athena to r. Circle of dots.
 Rev. Winged Nike standing to l., holding palm branch
 in l. and wreath in extended right hand.
 8.2 gms. ↗ . 16 mm.
 WSM p. 169, 1172. Pl. XXXVI, 10-12.

SELEUCUS III CERAUNIA (B.C. 226-222)

4. PB-4 Obv. Bust of Artemis to r., quiver at shoulder.
 Rev. Apollo seated to left on omphalos. In exergue
 indefinite monogram.
 4.1 gms. ↑ 13 mm.
 WSM p. 131, 1032-1041. Pl. XXVI, 3-6.
5. PB-3 As in 4.
 3.5 gms. ↑ 16 mm.
6. ANS As in 4.
 3.6 gms. ↑ 14 mm.
7. ANS As in 4.
 4.9 gms. ↑ 15 mm.

ANTIOCHUS IV EPIPHANES (B.C. 175-164)

Seleucia on the Tigris

8. FB-4 Obv. Head of Antiochus r., radiate.
 Rev. Female figure turreted, seated l. on throne
 holding in r. Nike. To l. a bird.
 8.4 gms. Two chalki. ↑ 19 mm.
 BMC p. 36, 24. Pl. XII, 2.
9. ANS As in 8.
 3.7 gms. One chalkus. ↘ 15 mm.
10. ANS. As in 8.
 4.0 gms. One chalkus. ↗ . 15 mm.
11. ANS. As in 8.
 4.0 gms. One chalkus. ↑ 16 mm.
12. PB-3 As in 8.
 4.7 gms. One chalkus. ↑ 17 mm.

Nisibis

13. PB-2 Obv. Head of Antiochus r., radiate.
 Rev. Apollo naked, advancing r., holds bow in extended
 l. and draws arrow with l. from quiver.
 3.8 gms. ↘ 11 mm.
 BMC p. 37, 35. Pl. XII, 8.

Struck in Nisibis under Macrinus

14. ANS Obv. Bust of Macrinus r., laureate.
 Rev. Bust of city-goddess r., turreted and veiled.
 2.9 gms. ↓ . 17 mm.
 BMC-AMP p. 119, 1-3. Pl. XVII, 7.
15. ANS As in 14.
 2.9 gms. ↓ . 16 mm.

DEMETRIUS I SOTER (B.C. 162-150)

16. PB-2 Obv. Head of bridled horse l.
 Rev. Elephant's head to r.
 4.5 gms. ↗ . 13 mm.
 BMC p. 49, 60. Pl. XIV, 15.

ALEXANDER I BALA (B.C. 152-144)

Uncertain Mint

17. PB-4 Obv. Head of Alexander r., radiate.
 Rev. Zeus, wearing over shoulder himation, seated l. on
 throne; holding Nike in r. hand and l. resting on
 scepter. In exergue monogram.
 9.7 gms. ↑ 20 mm.
 This coin resembles the silver coins of Antiochus IV,
 BMC Pl. XIII, 14.
18. ANS As in 17.
 10.7 gms. ↗ . 20 mm.
19. ANS Obv. Head of Alexander r., wearing crested helmet.
 Rev. Nike l., holds in l. palm and with r. crowns the
 name of Alexander. To left ear of corn.
 6.0 gms. ↑ 18 mm.
 BMC p. 55, 51. Pl. XVI, 11.

20. ANS As in 19.
5.3 gms. ↑ 18 mm.
21. ANS As in 19.
6.0 gms. ↑ 18 mm.
22. PB-4 As in 19.
5.3 gms. ↑ 17 mm.
23. ANS As in 19 but with monogram.
6.3 gms. ↑ 17 mm.
24. ANS As in 19, a smaller coin with monogram in exergue.
5.6 gms. ↑ 16 mm.
25. ANS Obv. Head of young Dionysos r., bound with ivy.
Rev. Elephant l.
2.4 gms. ↑ 14 mm.
BMC p. 56, 58. Pl. XVI, 13.
26. PB-2 As in 25.
2.9 gms. ↑ 13 mm.
27. PB-2 As in 25.
4.1 gms. ↑ 13 mm.

ANTIOCHUS VI DIONYSUS (B.C. 145-142)

28. ANS Obv. Head of Antiochus to r., radiate and diademed.
Rev. Amphora. In the field on r. a palm.
7.1 gms. ↑ 16 mm.
Babelon p. 188, 1446. Pl. XXV, 13.

ANTIOCHUS VII SIDETES (B.C. 138-129)

29. ANS Obv. Bust of Eros r., wearing myrtle wreath.
Rev. Head-dress of Isis, consisting of horns, globe, and ears of corn. Below crescent and date.
7.3 gms. ↑ 17 mm.
BMC p. 73, 49. Pl. XX, 11.
30. ANS As in 29.
4.6 gms. ↑ 16 mm.
31. PB-2 As in 29.
5.8 gms. ↑ 17 mm.

DEMETRIUS II NICATOR (B.C. 130-125) (Second reign)

32. PB-3 Obv. Head of Zeus r., laureated.

Rev. Nike advancing l., holding wreath and palm.
 5.1 gms. ↑ 15 mm.
 BMC p. 79, 3. Pl. XXI, 12.

ALEXANDER II (B.C. 128-123)

33. PB-3 Obv. Head of Alexander r., radiate.
 Rev. Pallas l. holding Nike in r. and spear with shield
 in l. hand.
 7.7 gms. ↑ 20 mm.
 BMC p. 83, 17. Pl. XXII, 7.

ANTIOCHUS VIII (GRYPUS) (B.C. 121-96)

34. PB-3 Obv. Bust of Artemis r., hair tied above.
 Rev. Apollo l., naked; holds bow and arrow.
 3.0 gms. ↗. 12 mm.
 BMC p. 90, 30. Pl. XXIV, 5.

ARTAXIADS OF ARMENIA

TIGRANES II, THE GREAT (B.C. 95-55)

35. PB-2 Obv. Head of Tigranes r. wearing Armenian tiara with
 centered eight-pointed star, no eagles.
 Rev. On r. *ΒΑΣΙΛΕΥΣ* on l. *ΤΙΓΡΑΝΟΥ*
 Nike advancing l., holding crown or wreath in
 l. hand; r. arm extending downward. In exergue
ΔΗΜ.
 5.9 gms. ↑ 18 mm.
 Bedoukian p. 61, 16. Pl. XX, 16.
36. PB-3 As in 35, but no letters in exergue.
 7.8 gms. ↑ 16 mm.
37. PB-4 As in 35, but no letters visible in exergue.
 7.2 gms. ↑ 18 mm.
38. PB-5 As in 35, with *ΔΗΜ* in exergue.
 8.9 gms. ↑ 19 mm.
39. PB-5 As in 35, with *ΔΗΜ* in exergue.
 5.4 gms. ↓ 18 mm.
40. PB-5 As in 35, but letters *Δ/Μ* to left in field.
 6.0 gms. ↑ 18 mm.
 Le Rider p. 22, 29. Pl. III, 29.

41. PB-5 Obv. As in 35.
 Rev. On 4. *ΒΑΣ/ΛΕΩΣ* on 1. *ΒΑΣΙΑΕΩΝ/ΤΙΓ-ΠΑΝΟΥ*
 Tyche of Antioch, draped and wearing turreted crown, seated r. on rock, holding palm branch in her r. hand; at her feet, the river god Orontes swimming r. Letter A stamped on neck.
 5.3 gms. ↑ 19 mm.
 BMC p. 105, 17. Pl. XXVII, 10.
42. ANS As in 41.
 4.1 gms. ↑ 18 mm.
43. PB-5 Obv. Head of Tigranes r., wearing Armenian tiara with centered eight-pointed star flanked with two eagles back to back and heads turned towards each other.
 Rev. On r. *ΒΑΣΙΑΕΩΣ* on 1. *ΒΑΣΙΑΕΩΝ/ΤΙΓ-ΠΑΝΟΥ*
 Bearded nude Heracles (Vahagn) standing, head l., l. hand leaning on club and r. arm folded holding lion's skin. Traces of letters in field.
 5.7 gms. ↑ 19 mm.
 Le Rider p. 23, 31. Pl. III, 31.
44. PB-5 Obv. As in 43.
 Rev. On r. on 1.
 As in 43.
 4.9 gms. ↑ 18 mm.

ARTAXIAS II (B.V. 30-20)

45. PB-5 Obv. Head of king r. wearing Armenian tiara with five (?) pointed star.
 Rev. Traces of *ΒΑΣ/ΛΕΩΣ ΜΕΓΑΣ* inscription.
 Nike standing to 4. with crown (?) in l. hand.
 4.3 gms. ↑ 19 mm.
 Bedoukian p. 63, 25. Pl. X, 25.

TIGRANES IV (B.C. 8-5)

46. PB-2 Obv. Head of heavily bearded king to r. diademed and wearing Armenian tiara.

430

P. Z. BEDOUKIAN

Rev. To r. *ΒΑΣΙΛΕΩΣ/ΤΙΓΡΑΝΟΥ*

Fortune seated on throne l. In her l. hand holding cornucopiae and in r. an uncertain object.

6.3 gms. ←. 19 mm.

Bedoukian p. 64, 31. Pl. XI, 31.

47. PB-2 Obv. As in 46.

Rev. Legend illegible.

Eagle standing r.

2.3 gms. ↑ 8 mm.

Bedoukian p. 65, 36. Pl. XI, 36.

SYRIA — APAMEA

Second Century B.C.

48. PB-3 Obv. Female head, Tyche of Apamea, with turreted head r.

Rev. Nike advancing l.

6.2 gms. ↖ 17 mm.

Not in BMC-GCS.

49. PB-3 As in 48.

5.5 gms. ↖ 17 mm.

First Century B.C.

50. PB-3 Obv. Bust of Athena.

Rev. As in 48.

8.1 gms. ↑ 20 mm.

BMC-GCS p. 234, 8. Pl. XXVII, 3.

51. PB-3 Obv. Head of Zeus r. laureated.

Rev. Elephant r.

6.7 gms. ↑ 20 mm.

BMC-GCS p. 235, 14. Pl. XXVII, 6.

LAODICEA AD MARE

First or Second Century A.D.

52. PB-4 Obv. Bust of Athena r., wearing helmet.

Rev. Owl standing towards r., head facing.

3.0 gms. ↑ 15 mm.

BMC-GCS p. 250, 28. Pl. XXIX, 13.

PHOENICIA-SIDON

53. PB-3 Obv. Tyche of Sidon r. with turreted head-dress.
 Rev. Forepart of galley r.
 3.5 gms. ↑ 15 mm.
 BMC-PH p. 171. Pl. XXIII, 6.

MESOPOTAMIA

COMMAGENE — SAMOSATA (B.C. 31-38 A.D.)

54. ANS Obv. Lion walking r.
 Rev. Turreted Tyche of Samosata seated r. on rock,
 hold in r. palm branch.
 12.0 gms. ↑ 25 mm.
 BMC-GCS p. 116, 4. Pl. XVI, 4.
55. PB-3 Obv. Head of Zeus r. laureated.
 Rev. Lion walking r.
 4.6 gms. →. 18 mm.
 BMC-GCS p. 115, 3. Pl. XVI, 3.

NISIBIS (Uncertain date)

56. PB-3 Obv. Head of Zeus r. laureated.
 Rev. Bust of Tyche r., turreted head-dress.
 6.8 gms. ↑ 17 mm.
 Seyrig p. 88, 10. Pl. I, G.
57. FB-3 As in 56.
 5.5 gms. ↗. 17 mm.
 Seyrig p. 88, 10. Pl. I, 10B.
58. PB-2 As in 56.
 5.9 gms. ↑ 16 mm.
59. PB-2 As in 56.
 4.7 gms. ↑ 18 mm.
 Seyrig p. 88, 10. Pl. I, F.

VARIOUS RULERS

Abgar VII. (Septimus Severus) (193-211 A.D.)

60. PB-2 Obv. Bust of Severus r., bearded laureate.
 Rev. Bust of Abgar r., bearded, wearing diademed tiara.

3.9 gms. ↑ 19 mm.
BMC-AMP p. 94, 31. Pl. XIV, 6.

Caracalla and Geta (A.D. 198-212)

61. PB-2 Obv. Busts confronted of Caracalla r., laureate and Geta l. bareheaded.
Rev. Crescent with horns upward, with star of eight points between horns.
5.2 gms. ↓ 18 mm.
BMC-AMP p. 87, 45-48.
62. PB-4 Obv. Bust of Caracalla r.
Rev. Vexillum (?).
4.4 gms. ↖ 18 mm.
Unpublished (?).

Rhesaena under Caracalla

63. PB-2 Obv. Bust of Caracalla r. (?).
Rev. Centaur Sagittarius r. (?).
7.3 gms. ↑ 19 mm.
Unpublished (?).
64. PB-2 Obv. Bust of Caracalla r.
Rev. As in 62.
7.8 gms. ↑ 21 mm.
Unpublished (?).
65. PB-4 Obv. Crude bust to r.
Rev. Uncertain design.
3.5 gms. ↑ 15 mm.
Unpublished (?).

Rhesaena under Severus

66. PB-2 Obv. Bust of Alexander r. laureate.
Rev. Centaur Sagittarius r., standing.
3.9 gms. ↑ 15 mm.
BMC-AMP p. 126, 9. Pl. XVII, 6.

Macrinus (217-218 A.D.)

67. PB-2 Obv. Bust of Macrinus r., bearded, laureate.
Rev. Bust of city-goddess r., wearing turreted crown.
3.1 gms. ↑ 14 mm.

BMC-AMP p. 98, 47. Pl. XIV, 13.

68. PB-2 As in 67.
3.6 gms. ↓ 14 mm.

Uncertain

69. PB-4 Obv. Head to r.
Rev. Uncertain.
1.6 gms. 11 mm.
70. PB-2 Obv. Bust to r.
Rev. Figure with horses to r.
5.7 gms. ↑ 18 mm.

CONCLUSION

It may be concluded from the study of these hoards that Armenian money was freely circulated, along with Seleucian and Mesopotamian currency, following the conquest of Tigranes the Great.

Paul Z. BEDOUKIAN.

ACKNOWLEDGMENT

The writer wishes to thank Miss Margaret Thompson and the American Numismatic Society for giving him access to the numismatic material in their possession.

1969

THE COPPER COINS OF THE LATER KINGS OF CILICIAN ARMENIA

(PLATE XXII)

PAUL Z. BEDOUKIAN

The existence of copper poghs of Levon the Usurper (1363-1365) and Gosdantin IV (1365-1374) has only lately come to light. Recent acquisitions by the writer and others of poghs issued by these kings of Cilician Armenia are reported in this paper. The whole series of the coinage of this kingdom is now complete, with the possible exception of gold coins.¹

It is interesting that of the 3000 copper coins examined before the publication of the author's book on the coinage of Cilician Armenia, only 101 were struck by the last five kings of this dynasty. Moreover, none of the typical copper coins (poghs) could be attributed to Levon the Usurper or Gosdantin IV who were represented only by copper billons struck with dies used for silver coins (takvorins).

The known specimens were distributed as follows:

Guy or Gosdantin II (1342-1344)	2 specimens of typical poghs
Gosdantin III (1344-1363)	21 specimens of typical poghs
Levon the Usurper (1363-1365)	No true copper poghs. 14 copper billons struck with takvorin dies.
Gosdantin IV (1365-1374)	No true copper poghs. 45 copper billons struck with takvorin dies.
Levon V (1374-1375)	19 specimens of typical poghs.

Thus, out of 3000 copper coins attributed to the fourteen kings of the Cilician dynasty, only 101 belonged to the last five kings and, of these, 42 were poghs and 59 were copper billons.

In the past few years, several large accumulations of copper coins (numbering in the thousands) have found their way into the hands of dealers—among them a number of copper poghs belonging to the later kings, including Levon the Usurper and Gosdantin IV.

¹ See Paul Z. Bedoukian, *Coinage of Cilician Armenia*, NNM 147 (New York, 1962).

It was not difficult to make the attribution of certain poghs to Levon the Usurper since he spelled his name ԼԵՎՈՆԻ whereas the other five Levons used ԼԵՎՈՆ. The attribution of poghs to Gosdantin IV was made on the basis of style, type of legend, and weight. For example, the copper coins of Gosdantin I are much larger and of a different type than those of the later kings.² The second Gosdantin, a Lusignan prince, was called Guy, so that there is no confusion between his coins and those of Gosdantin IV. The only remaining problem was that of distinguishing the coins of Gosdantin III from those of his homonymous successor. Examination of the many known specimens of poghs of Gosdantin III and the recently found poghs bearing the name Gosdantin pointed up some basic differences. The former are larger, better made, and the lettering is much more artistic—differences readily apparent. Some confirmation of this attribution is seen in the way that the average weight of the Gosdantin IV coppers fits neatly between those of Levon the Usurper and Levon V, in a pattern of steadily descending weights.

The design of the coins of the later kings shows a general similarity, although the gradual deterioration of workmanship is apparent. On the obverse, the king is seated on a bench-like throne, wearing a crown and vestments very much like those appearing on the silver trams of Levon I. The king holds a cross in his right hand and a fleur-de-lys in his left. The fleur-de-lys is clear on the poghs of Guy, but on some of the poghs of Gosdantin III, it has taken the appearance of a cross. This is also true of the poghs of Levon the Usurper. On all the poghs attributed to Gosdantin IV, the king's image is so poorly done that one sees a cross-like object in the king's left hand, while the right arm is barely visible and is partly fused to the body. On the reverse of these poghs is a simple cross, sometimes ornamented, as on the large tanks of Hetoum I.

The poghs of Levon V show a variation in the design. The characteristic lion of Cyprus (Levon V was from Cyprus) is represented on the obverse, walking right as a rule, left more rarely. The usual cross appears on the reverse.

As was the custom, the legend on the obverse states the king's name, and on the reverse, the fact that it was struck in Sis (Tarsus).

² Bedoukian, *NNM* 147, pp. 91, 335f., p. 38.

LATER KINGS OF CILICIAN ARMENIA

133

The present record of the poghs issued by the later kings of Cilician Armenia is as follows:

	Average Weight in grams	
Guy or Gosdantin II	1.36	3 specimens known
Gosdantin III	1.30	Many known
Levon the Usurper	1.25	8 specimens known
Gosdantin IV	0.95	5 specimens known
Levon V	0.80	Many known

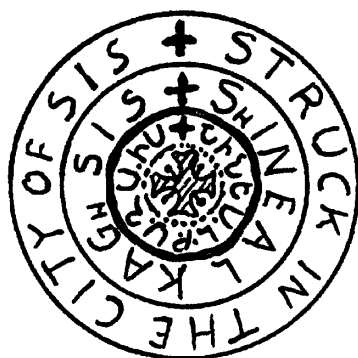
Although there is some variation in the weights of the copper coins of each king, these variations may be considered normal and do not invalidate the significance of the average weights.

Some questions still remain unanswered. It is not clear why we have so few specimens of poghs struck by Gosdantin IV who ruled for nine years and so many more coins of Levon V who ruled for less than a year. It is also difficult to understand why the last five kings of Cilician Armenia issued large numbers of silver coins (grossly debased) and relatively few coppers. Examination of the rare poghs showed that they were all struck from different dies, an indication that these copper coins were issued with some regularity.

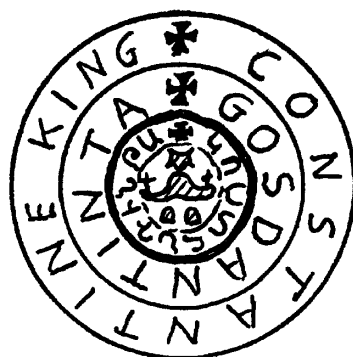
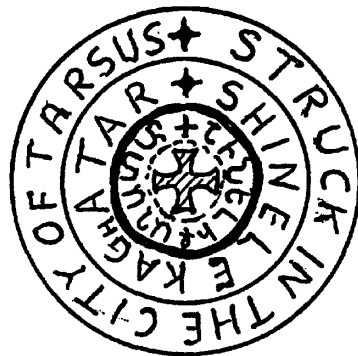
We can hazard a guess that one reason for their comparative rarity is that because of their small size and poor workmanship, they were more apt to be lost or discarded in the course of centuries than the silver coins. It is also possible that more of these coins in private hands will now be recognized and reported. The following illustrations will facilitate the reading of the legends on these coins.

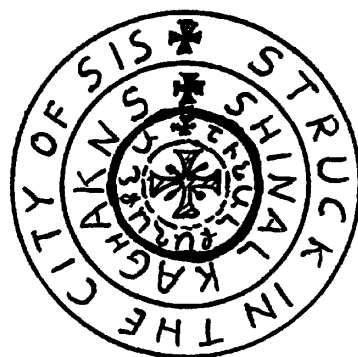
ԿԻ
I
GUY

ԿՈՍ.
2
GOSD.III

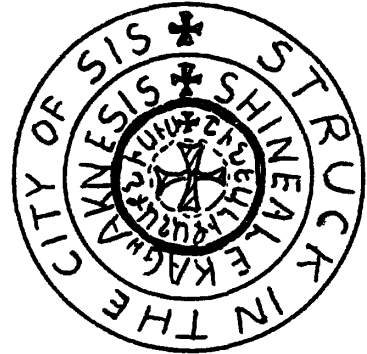

ԿՈՍ.
3
GOSD.III

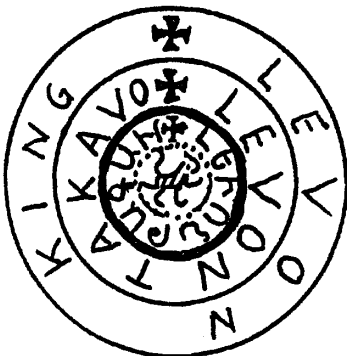

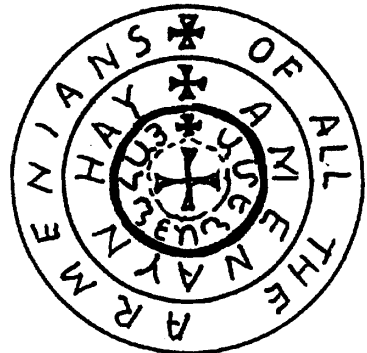
ԼԵՎՈՆ
4
LEVON

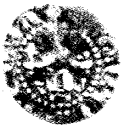
ԿՈՍ. Գ.
5
GOSD. IV

ԼԵՎՈՆ Ե.
6
LEVON V

XXII

1

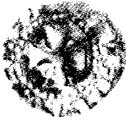
2

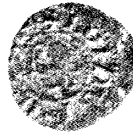
3

4

5

6

COPPER COINS OF CILICIAN ARMENIA

SOME ARMENIAN COINS OVERSTRUCK IN ARABIC

Numismatists have long been aware of the existence of a relatively large number of silver coins of Cilician Armenia overstruck in Arabic. Without exception, all the specimens hitherto reported have been overstruck takvorins of Oshin (1308-1320) and Levon IV (1320-1342). The present article was prompted by the writer's recent acquisition of a number of coins of other kings, overstruck in Arabic.

It appears that Lelewel¹ was the first to report on an overstruck Armenian coin in 1846. He erroneously believed that this was a Muslim coin overstruck in Armenian. Moreover, he was unable to read the Arabic legend because of the poor condition of the coin.

Langlois² in his memorable work on the coinage of medieval Armenia mentioned Lelewel's publication and illustrated the coin. In spite of the fact that the Armenian legend is clearly shown and only a portion of the coin is covered by the Arabic letters, Langlois stated that this was a coin of Kilidj-Arslan (1188-1210) of Konya, overstruck in Armenian. A closer examination of the size, weight, and fabric of the coin would have eliminated any doubts that it was a typical takvorin of a later king of Cilician Armenia and could not possibly have been issued by an early king of Konya³.

In his treatise on the classification of Roupenian coins, Sibilian⁴ did not discuss the coins overstruck in Arabic, although he acknowledged Lelewel's publication in his bibliography.

It was Codrington who in 1883 published several specimens of Armenian coins overstruck in Arabic⁵ and in his *Manual of Musalman Numismatics*⁶ correctly attributed the Islamic legend to al-Nasir Muhammad (1310-1341), the Mamluk sultan of Egypt.

-
1. J. Lelewel, Notes in *Genie de l'Orient*, by L. L. Sawaszkiewicz, Bruxelles, 1846, p. 215, Pl. XI, 95.
  2. V. Langlois, *Numismatique de l'Arménie au Moyen Age*, Paris, 1855, p. 84, Pl. VI, 5.
  3. W. Marsden, *Oriental Coins, Ancient and Modern*, London, 1823, Vol. 1, pp. 85-151, Pl. VI.
  4. C. Sibilian *Classification of Roupenian Coins*, Vienna, 1892, (in Armenian).
  5. O. Codrington, *The Broach Hoard of Islamic Dinars*, 1883.
  6. O. Codrington, *Manual of Musalman Numismatics*, London 1904, pp. 15-16.

A discussion of these coins also appeared in *The Coinage of Cilician Armenia*⁷, along with brief historical notes explaining their occurrence.

Balog⁸ in *The Coinage of the Mamluk Sultans of Egypt and Syria* discussed the overstruck takvorins and published the complete legend reconstructed from a number of coins, since in most cases the Arabic legend is poorly struck and incomplete. It is interesting that according to Balog this legend occurs only on the very early dinars (711 and 713 H.) of the Cairo mint and possibly on some Damascus dirhems. It is also noteworthy that examination of a large number of overstruck takvorins did not reveal either the location of the mint or the date. One must agree with Balog that these coins were overstruck without regard to date or other factors because they were received as tribute.

The history of Cilician Armenia was largely shaped by external circumstances. Formed as a result of the break-up of the Byzantine empire in Asia Minor and bolstered by the coming of the Crusaders, it soon had to face the Seljuk Turks who now occupied most of Asia Minor. When the Mongols destroyed the sultanate of Konya, the Seljuk menace ended. Hetoum I of Cilician Armenia allied himself with the Mongols and thus not only secured his country against the ravages of a Mongol attack but also removed any danger from Seljuk quarters.

The Crusader principalities on its southern borders protected the kingdom from Arab pressures, so that for a while there appeared to be an opportunity to establish a strong and prosperous Christian kingdom in Cilicia.

This period of relative security did not last long, however. The Mamluk (Bahri) dynasty of Egypt spearheaded attacks against both Christians and Mongols, gradually destroyed the Crusader principalities and eventually, the kingdom of Cilician Armenia. The outcome of these attacks is clearly seen in Armenian coins which are overstruck in Arabic.

Before the coming of the Mamluks, when the major enemy was in the north and Seljuk sultans were continuously warring against the Armenians, Hetoum I issued bilingual coins which were struck to satisfy treaty obligations with the Seljuks⁹. These were, of course, regular issues from the mint in Sis and should in no way be confused with overstruck coins.

It is noteworthy, however, that Langlois¹⁰ gave an illustration of

---

7. P. Z. Bedoukian, *Coinage of Cilician Armenia*, American Numismatic Society, Num. 147, N. Y. 1962, pp. 16, 120, 368, 380, pl. XLII, XLIV.

8. P. Balog, *The Coinage of the Mamluk Sultans of Egypt and Syria*, The American Numismatic Society, NS No. 12, New York, 1964.

9. P. Z. Bedoukian, *American Numismatic Society*, MN VII, pp. 219-230, Pl. XXX, New York, 1957.

10. See Ref. 2, Pl. II, No. 1.

a bilingual Hetoum-Kaikhuraw tram which has a counterstamp ٱ or « to God » on the Armenian side. This was probably done to facilitate its circulation in Muslim countries, and represents an exceptional case, since out of over 100 such coins known, it is the only one recorded having such a counterstamp.

With the destruction of the Seljuk sultanate in the North, the Armenians turned their attention to the greater danger from Mamluk attacks in the South.

The Armenians had assisted the Mongols in their campaigns against the Mamluks. In addition, they had helped the Crusaders in their desperate struggles against the Mamluks. Not unexpectedly, therefore, the latter attacked Cilicia at the first opportunity. In 1266, the Mamluk sultan, Al Zahir Rukn al-Din Baybars I (1260-1277), having captured most of the Crusader towns, threatened Armenia. Hetoum left his army in the charge of his two sons and hurried to see the Mongol, Ilkhan Abagha, in Tabriz in order to seek his assistance. In the meantime, Baibars' army invaded Cilicia with overwhelming forces and in the course of battle, one of Hetoum's sons, Toros, was killed and the other, Levon, was taken prisoner. The Mamluks, finding no further opposition, sent an army to sack the towns of Ayas, Adana and Tarsus, and another to Sis to burn the town and loot the treasury. This major disaster permanently weakened the country.

There are no known specimens of coins of Hetoum which have been overstruck in Arabic. It may be that whatever silver or gold fell into the enemy's hands was melted down and struck as Mamluk coinage.

Hetoum returned too late with a small Mongol army which the Ilkhan had placed at his disposal. The country was in ruins and he had no choice but to accept Baibars' terms of peace and cede to him some frontier forts which left his southern borders in a vulnerable position. He did succeed in obtaining the release of the crown prince, Levon, by arranging an exchange with a Mamluk prisoner held by the Mongols.

Levon succeeded his father and ruled for a period of nineteen years (1270-1289). It was a period of constant struggles with Baibars who was making a determined effort to destroy both the Crusader principalities and Cilician Armenia. In 1272, the Mamluks again invaded Cilicia and captured Adana and Mamistra. The Mongols joined the Armenians in several bloody encounters in 1280 and 1281, without any conclusive results.

The new Mamluk sultan, Al-Mansur Sayf al-Din Qala'un (1279-1290), relentlessly continued the attacks against Armenia until he forced Levon to accept the peace terms he wished to impose.

The terms of the peace, which according to contemporary custom were to last « ten years, ten months, ten days and ten hours », imposed

an annual tribute of half a million takvorins, of which sum half was to be paid in cash, the balance in horses and mules, and ten thousand metal bars¹¹.

Thus, the Mamluks took in tribute the sum of 250,000 takvorins each year beginning May 7, 1285. It is again apparent that this large sum was melted down to silver and then probably used for striking Mamluk coins. There are no known specimens of coins of Levon II overstruck in Arabic.

In effect, the peace proved to be a boon to the kingdom of Armenia. The port of Ayas prospered, and being the only Christian port open to the vast Mongol hinterland, handled such large volumes of goods that the duties collected more than made up for the annual tribute exacted by the Mamluks. In this turbulent age, it was a rare occurrence to have peace for a decade or more. Trade and commerce flourished, the country recovered, institutions were strengthened, and cultural development was encouraged.

Numerous manuscripts were written for distribution to monasteries and churches, and some of the finest illuminated manuscripts which have reached us belong to this period.

Toward the end of this period, the Mongols invaded Syria and in the years 1299 and 1300 won several resounding victories over the Mamluks. The Armenians, as allies of the Mongols took part in these campaigns and as a result of victories regained much lost territory, including the fortresses guarding the southern frontiers of the country.

However, the tide of victory soon ran in favor of the Mamluks and Armenia was again invaded and ravaged. Historical sources mention repeated incursions of Mamluks with the resultant weakening of the country. Till-Hamdoun, the main fortress guarding the lowlands of Armenia, was captured in 1304. However, it appears that that Armenians were not entirely powerless, since the following year an Egyptian army of eight thousand was trapped and annihilated. As a result of this disaster, the Egyptians refrained from attacking Armenia for several years.

With one exception, all the overstruck coins of Cilician Armenia are silver and were overstruck by Mamluk rulers. The exception is represented by a copper in the writer's collection which belongs to Hethoum II (1298-1301). It is unfortunate that the condition of the coin and the overstruck legend are such that it is impossible to make a definite attribution of the Islamic legend. The styling of the legend is quite different from that of the Arabic legend on the overstruck silver coins, a fact which decreases the likelihood that it was overstruck by a Mamluk sultan.

---

11. V. Langlois, *Cartulaire*, Venice, 1863, pp. 217-231.

From all appearances, the legend seems to belong to a Seljuk sultan; since the coins of Hetoum II were struck in the period between 1298 and 1301, we must consider the probability that the coin in question was overstruck by Kay-Qubad III, the Seljuk sultan of Konya who ruled from 1296 to 1307.

An absolutely positive identification must await the discovery of a better specimen. It may be concluded, however, that this copper coin of Hetoum II somehow wandered into Central Asia Minor, and in order to validate its circulation, it was overstruck by the local ruler.

During the reign of Levon III (1301-1307), the Mamluks invaded Cilicia several times, but no tribute was paid and if any coinage passed into the hands of the enemy, it was probably melted and converted into Muslim coinage.

There is, however, a single specimen of a takvorin of Levon III (N° 2) overstruck in Arabic, in the writer's collection, and it obviously refers to Al-Našir Našir al-din Muhammad who reigned intermittently during 1293-1294, 1299-1309 and 1310-1341. In view of the extreme rarity of overstruck coins of Levon III, it may be safe to assume that this coin had been included in a quantity of Oshin (1308-1320) coins paid in tribute to the Mamluks who, in turn, overstruck them in Arabic. There is absolutely no historical or numismatic evidence that any wholesale overstriking of Levon III coins ever occurred.

On the other hand, we find a considerable number of overstruck coins of Oshin (1308-1320) (N° 3 and 4). The Mamluk sultan, Al-Našir Muhammad invaded Armenia in 1314-1315 and captured Melitene (Malatia). The following year, Laranda was lost, further shrinking the boundaries of the kingdom. The most determined Mamluk attack took place in 1320, when the enemy laid waste much of the lowlands and approached Ayas. The Armenians were, however, able to prevent the capture of this profitable port at this time. Two years later, during the reign of Levon IV, Cilicia was again raided by a strong force, and the port of Ayas was captured and partially destroyed. The Mongols were no longer able to offer any assistance to the Armenians and all hope of aid from the West was lost. The Armenians were obliged to sue for peace, and in 1323 a fifteen-year truce was signed whereby Levon IV agreed to pay Al-Našir the sum of 1.200.000 takvorins annually, as well as half the income from the port of Ayas and half the income from salt revenues. On his part, the sultan undertook the necessary reconstruction of Ayas to place it in an operating condition¹².

Al Našir had good reason to do this. Only the Armenians were in a position to operate the port, and its destruction would simply have

12. *Ibid.*, pp. 232-233.

diverted the Christian trade to some remote port, thus depriving the Egyptians of a substantial source of revenue. Moreover, the Mamluks were in dire need of silver for their coinage, and a prosperous port would help alleviate this shortage.

It is curious that in spite of the general silver shortage in the Near East, as evidenced by the paucity of Byzantine and Arabic silver coins, the kingdom of Cilician Armenia continued to make silver its main currency. It must either have possessed silver mines in the Taurus mountains, of which we know nothing, or must have acquired silver from the West in the form of duties and taxes on goods which passed through its ports.

The payment of large sums of cash by Levon IV and the fact that the majority of the overstruck coins belong to this king indicate that tribute money was paid beginning in 1323, and any Oshin takvorins overstruck in Arabic were simply part of the treasury which contained some coins of the former king. If by chance a few coins of an even earlier king remained in the treasury, this could explain the rare occurrence of overstruck Levon III coins.

As expected, all the takvorins of Levon III (N° 2), Oshin (N° 3 and 4) and Levon IV (N° 5 and 6) overstruck in Arabic bear the name of Al-Nasir Muhammad. The complete legend, reconstructed from a number of specimens by Balog, reads as follows:

الله	الله
وما النهر الا من عند	وما النهر الا من عند
السلطان الملك الناصر	لا اله الا الله
ناصر الدنيا والدين	محمد رسول الله
محمد بن الملك المنصور	ارسله بالهدى
قلادون	ودين الحق

Al-Nasir Nasir al-Din Muhammad

Levon III. Obv. ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ
Rev. ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ ՍԻՍ

Oshin. Obv. ՍԻՇԻՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ
Rev. ՇԻՆԱԾ Ի ՔԱՂԱՔՆ ՍԻՍ

Levon IV. Obv. ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ
Rev. ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ ՍԻՍ

The Armenian coins are of the type shown in Bedoukian Nos. 1734-1739, 1853-1855, 1966-1988.

In the Corpus of the author's Coinage of Cilician Armenia¹³ are listed 295 takvorins of Oshin, of which 13 are overstruck in Arabic. Of the 399 takvorins of Levon IV listed, 113 are overstruck Arabic. The king's name is illegible on 63 of these, but the coins probably belong to Levon IV. These figures support the contention that the occurrence of a small number of overstruck Oshins may best be explained by assuming that these coins were merely part of the tribute money paid by Levon IV to the Egyptians, and not part of a tribute paid by Oshin since there is no record of any tribute paid by the latter.

The Mamluks, on their part, were apparently so short of ready cash that they used the takvorins without any alteration and were content to overstrike them with the name of their sovereign, al-Naṣir. The overstriking was often incomplete and haphazardly done, sometimes with the Armenian legend remaining clearly visible.

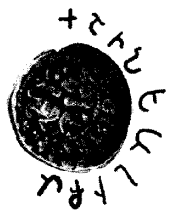
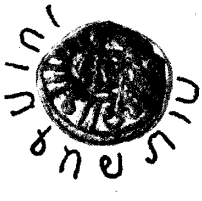
The peace between the Armenians and the Mamluks did not last the full 15-year term. There were repeated invasions in 1335 and 1336 with much destruction and loss of life. A new treaty was signed in 1337 which gave to the Mamluks all the lands east of the Djehiun River, including the port of Ayas.

Levon's successor was Guy of Lusignan who was distantly related to the Armenian royal family. He refused to pay any tribute to the Egyptians and managed to ward off Mamluk retaliation. He was, however, unpopular with the ruling Armenian princes and was assassinated after a rule of only two years.

Guy's coins are relatively scarce, undoubtedly because of his short reign. This fact, coupled with his refusal to pay tribute, may account for the absence of any of his coins overstruck in Arabic. It is not impossible, however, that some of his coins were subsequently handed over to the Muslims along with the coins of later kings as tribute, and overstruck in Arabic. There is always a chance that some takvorins of Guy overstruck in Arabic may come to light.

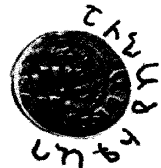
Gosdantin III, an Armenian nobleman distantly related to the royal house, succeeded Guy. Efforts were made to secure the assistance of Western nations, and in 1347, with the help of the Knights of Rhodes, Armenia recaptured the port of Ayas. This victory was short lived; the following year the Egyptians recaptured the port and maintained possession of it thereafter. The enemy's attacks and incursions continued without let-up until in 1360, Al Naṣir Naṣir al-Din Hasan's army, under the Emir of Aleppo, captured the cities of Adana and Tarsus and devas-

13. See Ref. 7, p. 120.

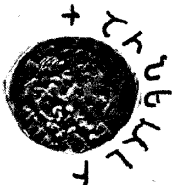
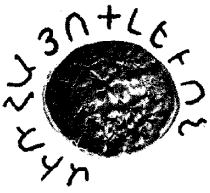
1

2

3

4

5

6

7

8

9

tated Sis. A permanent Egyptian garrison was placed in Adana and Tarsus and Mamluk coins were struck in Tarsus in the name of Hasan. Gosdantin III was left with only a small mountainous territory as his domain.

There seem to be no written accounts of any treaty under which Gosdantin was to pay tribute to Al-Naşir Haşan, but the existence of considerable numbers of overstruck coins of this king is strong indication that the Armenians were forced to yield silver takvorins to the enemy. Incidental acquisitions by the Mamluks of various amounts of takvorins would not lead to overstriking, and it is logical to conclude that only when relatively large sums were handed over would there be the necessity of taking the trouble to overstrike them in Arabic. Such events would most likely occur when prearranged and stipulated sums of money were turned over to the Arab mint.

Nº 8 and 9 shows a takvorin of Gosdantin III overstruck in Arabic. The Arabic legend is given below, along with the types of Armenian coins on which it is overstruck. (See Bedoukian Nos. 2097-2098).

As seen from the Arabic legend, the sultan's name is Al-Ashraf Naşir al-Din Shaban II, who ruled from 1363-1377. This would indicate that the takvorins of Gosdantin III (1343-1363) were acquired near the end of his reign, so that by the time they were overstruck in Arabic, Al-Naşir Hasan had died and been succeeded by Al-Ashraf Shaban II whose name thus appeared on the coins.

The occurrence of an overstruck coin of Levon the Usurper (1363-1365) (Nº 7) is also interesting, and as expected, bears the name of Al-Ashraf Shaban II. The legend, as usual incomplete, may be reconstructed to read:

لا اله الا الله
محمد رسول الله
ارسله بالهدى

السلطان الملك
الاشرف ناصر الدنيا
والدين شعبان
بن الملك ال....

Al-Ashraf Nasir al-Din Shaban II

Gosdantin III. Obv. ԿՏՀՆԻԻՆ ԹԳ ՀԱՅՈՅ
Rev. ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ս

Levon Usurper. Obv. ԼԵՎՈՆ ԹԱԳԱԽՈՐ ՀԱ
Rev. ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ ՍԻ

The Armenian coin on which it is overstruck is the type Bedoukian No 2154-2158.

One would expect to find overstruck takvorins of the last kings of Cilician Armenia, Gosdantin IV (1365-1374) and Levon V (1374-1375). Gosdantin struck a very large number of greatly debased silver coins and there is little doubt that much of his coinage passed to the enemy. Yet not a single specimen, of the hundreds examined by the author, has been found to be overstruck in Arabic. Perhaps the coins of Gosdantin IV were too debased to be acceptable for general circulation; but the earlier issues certainly had an adequate silver content. It may be that with the establishment of a Mamluk mint in Tarsus, the Egyptians were in a position to melt the Armenian coins and issue their own coinage without recourse to overstriking. In any case, the absence of even a single specimen among the large number of Gosdantin IV coins is significant.

There are records of hoards which contain unaltered takvorins mixed with overstruck coins and Arabic dirhems, indicating that all three types were freely circulated without discrimination¹⁴.

At this point, it may be of interest to note the contents of an unpublished hoard having all three types (from the author's collection, now in the Museum of the American Numismatic Society, Accession Number 65.104). This hoard, found in 1965, consisted of twenty-one silver coins as follows:

<i>N° of Coins</i>	<i>Ruler</i>	<i>Description of Coins</i>
1	Oshin (1308-1320)	Overstruck in Arabic
2	Levon IV (1320-1342)	Armenian legend only
1	Levon IV	Overstruck in Arabic
1	Guy (Gosdantin II) (1342-1344)	Armenian legend only
3	Gosdantin III (1344-1363)	Armenian legend only
5	Gosdantin III	Overstruck in Arabic
2	Levon the Usurper (1363-1365)	Armenian legend only
1	Gosdantin IV (1365-1374)	Armenian legend only
1	Alexius II of Trebizond (1297-1330)	
2	Mamluk sultan Al-Salih Imad al-Din Isma'il (1342-1345)	
	Mint Hamah (Balog N° 282)	
2	Mamluk sultan Al-Naṣir Naṣir al-Din Hasan (1347-1351)	
	Mint and date effaced (Balog 324-326)	

14. P. Balog, *op. cit.*, p. 146.

A review of the conclusions drawn from this study follows. It appears that the Mamluks, whose own supply of silver was very short, obtained large quantities of silver takvorins from Levon IV in the form of tribute and overstruck them in Arabic. It also appears that this operation was carried out without sufficient care or interest, without heating the takvorins, since in many cases the Armenian legend is clearly legible.

The existence of a rare overstruck coin of Levon III and a small number of takvorins of Oshin indicates that they were merely part of the supply of coins in the treasury which passed to the hands of the Mamluks when they obtained substantial quantities of takvorins as tribute from Levon IV. There are no historical records stating that Oshin paid tribute to the Mamluks.

It is almost impossible to find an overstruck coin in a good state of preservation with the Armenian inscription and the Arabic overstriking legible. The Arabic inscriptions were deciphered by reconstructing the legend from a number of specimens. The coins were attributed from their Armenian legend.

For the benefit of the reader, the photographs in the text include the king's name in handwriting adjacent to the legend on the coin. Where the reverse of the coin reads ՇԻՆԱԾ the coin may safely be attributed to Oshin.

The existence of hoards containing overstruck coins along with Armenian and Mamluk coins shows that all three types were indiscriminately circulated in the Levant.

PAUL BEDOUKIAN

Acknowledgment

The writer wishes to express his gratitude to Dr. George C. Miles, Executive Secretary and Chief Curator of the American Numismatic Society, for providing the Arabic legends on the coins. Many thanks are also due to the American Numismatic Society for the permission to report on the hitherto unpublished hoard of coins.

REPRINTED FROM
THE AMERICAN NUMISMATIC SOCIETY
MUSEUM NOTES 16
1970

THREE NOTES ON ARMENIAN COINS

(PLATES XXII-XXIII)

PAUL Z. BEDOUKIAN

The Notes are organized under the following headings:

1. The Reverse Legend of the Copper Coins of Baron Toros I.
2. A Unique Double Tram of King Levon I.
3. A Unique Tank of King Levon II.

1. THE REVERSE LEGEND OF THE COPPER COINS OF TOROS I

The coinage of the Barons of Cilician Armenia has not been studied extensively, no doubt because of the paucity of specimens. In a recent effort by the author to attribute and classify the existing specimens, it was still not possible to offer a reading of the reverse inscription of the coins of Toros I (A.D. 1100-1123).¹

Since the publication of the above-mentioned study, however, additional coppers of Toros I have come to light, furnishing more evidence for the reading of the abbreviated reverse legend. It was first assumed that, since the Armenians were in such close contact with the Crusader princes, the meaning of the legends of the Armenian coins and the contemporary Crusader coins must be related. Both coinages stood at the beginning of their respective systems. When Toros succeeded his father, Gosdantin I (A.D. 1100), the Armenians and the Crusaders were at war with the Mohammedans. Antioch had been captured in 1098 and Bohemund had become its first ruler. In 1100, Bohemund was taken prisoner by the Saracens, and Tancred became Regent of that city until his death in 1112. The principality of Antioch was adjacent to Cilician Armenia and its history was closely tied to developments in Armenia.² Under these circumstances, it would not be surprising to find a relationship between the coinages of the two newly established principalities.

¹ Bedoukian, *ANSMN* 12 (1966), pp. 139-145, esp. pp. 140f.

² See Bedoukian, *NC* 1967, pp. 189-197, where this fact is discussed in the context of the late 12th-early 13th centuries.

The most prominent inscription on the reverse of the copper coins of Tancred is IC XC NI KA (IHOU XRISTOU NIKA—"Jesus Christ conquers") placed in the four sections of the cross. It should be recalled that the same type of legend appears on the copper coins of Alexius I (1081-1118);³ in all likelihood, Tancred followed the Byzantine example of striking coins with this legend.

On the reverse of the copper coins of Toros, of which about ten specimens are known, is a cross with letters in the third and fourth quarters. None of the small number of coins known has letters in the first and second quarters of the cross. However, a new type copper of Toros I recently acquired by John J. Slocum (PLATE XXII, 1 and Fig. 1, a)⁴ has letters in four sections of the cross. The groups of letters read: *ՏԲ ՅԱ ՂԹ ՈՂ*. The last six letters form the complete word *ՅԱՂԹՈՂ*—"one who conquers." Examination of other specimens of Toros' coins revealed that in all cases the two letters in the fourth section of the cross are clearly *ՂԹ* and as such represent an abbreviation of the word *ՅԱՂԹՈՂ*. Furthermore, all the coins examined, including the Slocum specimen, have as the second letter of the legend, *Բ*, which obviously stands for *ՔՐԻՍՏՈՍ* or "Christ." Although a true representation of this letter should be *Ք* rather than *Բ* (the horizontal bar should extend to the left of the vertical line), many variations of this letter are found on coins of Cilician Armenia, including numerous cases where the horizontal bar is missing entirely. Thus the words "Christ conquers" are completed, but an explanation of the first letter must still be found. The first letter of the Slocum specimen differs entirely from that on all the other specimens. The letter is clearly *Տ* and stands for *ՏԷՐ* or "Lord," giving a complete phrase *ՏԷՐ ՔՐԻՍՏՈՍ ՅԱՂԹՈՂ* or "Lord Christ conquers." In the other specimens (PLATE XXII, 2 and Fig. 1, b) the first letter differs in appearance, and must be taken for *Խ*, (*ԽԱՉԷ* or "cross"). The phrase now becomes *ԽԱՉԷ ՔՐԻՍՏՈՍ ՅԱՂԹՈՂ*, "the cross of Christ con-

³ Wroth, *BMCByz.*, p. 553, Type 11.

⁴ I wish to express my sincere appreciation to Mr. John J. Slocum for affording me the opportunity to study and publish his coin. I am also indebted to His Grace Archbishop T. Nersoyan without whose assistance and advice it would not have been possible to complete the reading of the legend of this coin. I am obliged to Mr. Edwin P. McIntyre for the photography of all specimens illustrated herein.

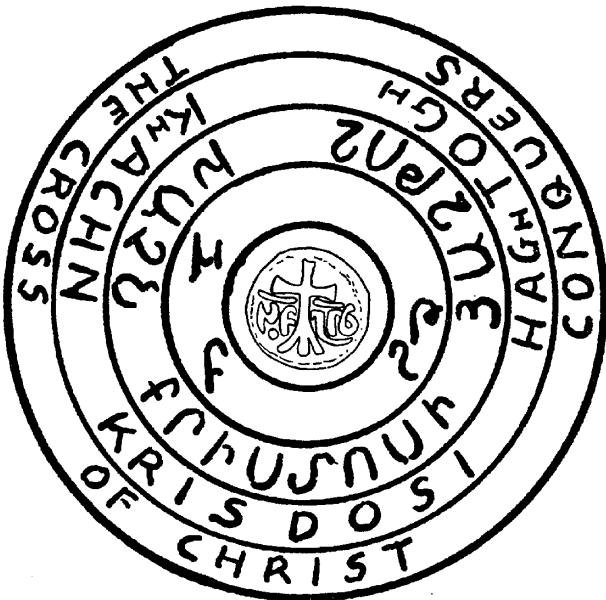
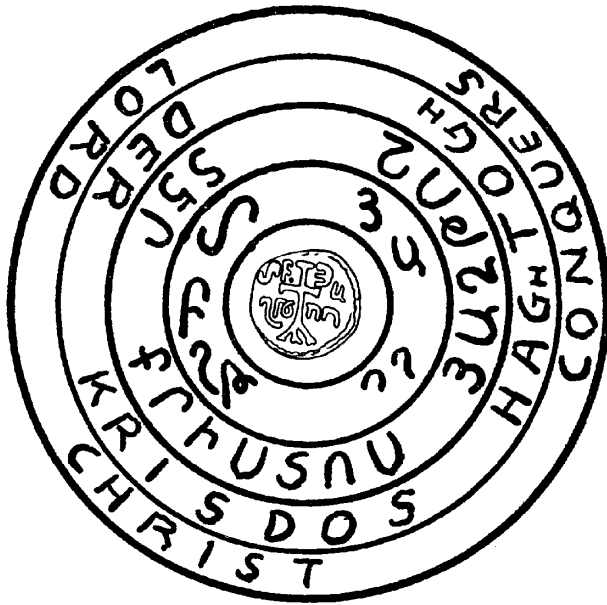

FIG. I

quers." Both this phrase and "Lord Christ conquers" are linguistically correct and represent proper usage in mediaeval Armenian writings.⁵

The legend on the obverse is clear and has already been deciphered as *ԹՈՐՈՍԻ Է ՌԲ*, or "Toros of the Rupinians." The cross on the reverse is of an unusual type and is peculiar to Toros I.

It is noteworthy that the coins of Alexius I, Tancred and Toros I all fall within a very short period of time and their legends illustrate the struggles of the three Christian powers against a common foe. There is little doubt that the Armenian coins belong to Toros I rather than Toros II who reigned a half century later.

2. A UNIQUE DOUBLE TRAM OF LEVON I

Recently, the author acquired a small hoard consisting of eight double trams, reportedly found near Sis, the ancient capital of Cilician Armenia. The small number of coins in the hoard made it of little value for numismatic study, except for the presence of a unique double tram of Levon I (A.D. 1198-1219).

Most of the silver coins of Levon I which have come down to us are trams. On the obverse, the king is portrayed seated on a throne ornamented with lions. He wears a crown and royal vestments and holds a globus cruciger in his right hand, and a fleur-de-lis in his left. On the reverse, a crowned lion to left, facing, holds a double bar cross with his right paw. The legend in Armenian reads, "By the power of God." There are various field marks.

The double trams of Levon I are rare; to date the writer has seen somewhat less than 150 specimens. All of them are of the type described above, except that the king's feet rest on a pedestal (PLATE XXII, 3). The legend in Armenian reads, "Levon King of all the Armenians." The discovery of a new type with the lion facing left and walking (PLATE XXII, 4) is significant in that it may represent the beginning of a type which eventually became standard in Cilician Armenia.

⁵ In all cases there is a dot between the letters *h* and *β*; its meaning remains unexplained unless one assumes that it indicates that the two letters represent separate words. The lines above the letters indicate that the words are abbreviated.

NOTES ON ARMENIAN COINS

91

The hoard contained the following coins:

1. *Obv.*: ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՄԱՆԵԱՅՆ ՀԱՅՈՑ
Rev.: ԿԱՐՈՂՈՒԹԵՄԱԲՆ ԱՍՏՈՒԾՈՑ No field mark.
 (NNM 147⁶, no. 13)
2. *Obv.*: Same die as no. 1.
Rev.: ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՍՏՈՒԾՈՑ Cinquefoil to left of lion.
 (NNM 147 not)
3. *Obv.*: ԼԵՒՈՆ ԹԳՐ ՄԱՆԵԱՅՆ ՀԱՅՈՑ
Rev.: Same die as no. 2.
4. *Obv.*: ԼԵՒՈՆ ԹԳՐ ՄԱՆԵԱՅՆ ՀԱՅՈՑ
Rev.: ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՍՏՈՒԾՈՑ Cinquefoil to left of lion.
 (NNM 147, no. 23)
5. *Obv.*: ԼԵՒՈՆ ԹԳՐ ՄԱՆԵԱՅՆ ՀԱՅՈՑ
Rev.: ԿԱՐՈՂՈՒԹԵԲՐ ԱՍՏՈՒԾՈՑ No field marks.
 (NNM 147 not)
6. *Obv.*: ԼԵՒՈՆ ԹԳՐ ՄԱՆԵԱՅՆ ՀԱՅՈՑ
Rev.: ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՍՏՈՒԾՈՑ Cinquefoil to left of lion and „
 above lion.
 (NNM 147 not)
7. *Obv.*: ԼԵՒՈՆ ԹԳՐ ՄԱՆԵԱՅՆ ՀԱՅՈՑ
Rev.: ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՍՏՈՒԾՈՑ Cinquefoil to left of lion and „
 above lion.
 (NNM 147, no. 25)
8. *Obv.*: ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՄԱՆԵԱՅՆ ՀԱՅՈՑ
Rev.: ԿԱՐՈՂՈՒԹԵՄԱԲՆ ԱՍՏՈՒԾՈՑ No field marks.
 (PLATE XXII, 4)

Lion crowned and walking to left. Double bar cross behind and above lion. The styling is very similar to the trams of succeeding kings except that lion is to left instead of right.

It should be mentioned that Levon I struck smaller denominations of the regular double tram type, consisting of half and quarter double

⁶ P. Z. Bedoukian, *Coinage of Cilician Armenia*, NNM 147 (New York, 1962).

trams. In every case, the lion is to left and holds a double bar cross with his right paw. No coin of this type showing the lion walking has yet been discovered.

There are, however, a few coronation trams of Levon I which portray a lion walking right, facing, with a double bar cross above (PLATE XXII, 5). The great majority of the coronation trams have on the reverse two lions rampant regardant, with a cross between them. The same reverse design appears on Levon's ordinary trams, which constitute the bulk of his silver currency.

All the succeeding rulers issued trams with the lion to left or right, facing. Hetoum-Zabel (1226-1270) first struck trams with the lion to right, holding the cross (PLATE XXII, 6), and later with the lion walking right (PLATE XXII, 7), the cross behind and above it. For a century after, subsequent rulers struck silver coins with the lion walking right or left but very rarely holding the cross (PLATE XXII, 8-9, trams of Levon II).

The existence of a double tram of Levon I with the lion walking can hardly be the result of a die engraver's whim. It is so similar in type and design to the coins of later rulers that it should be considered a new, planned design in Levon's coinage. If this explanation is accepted, it then follows that this coin was most likely struck toward the end of Levon's reign, since none of the common trams show a single lion. Perhaps half double trams with a single lion will be discovered in the future, thus confirming a definite change in the pattern of the coinage of Levon I.

3. A UNIQUE COPPER TANK OF LEVON II

In reviewing the coinage of Cilician Armenia, one is struck by the gradual reduction of the weight and size of the copper coins. The early silver trams were of very high silver content and of uniform weight.

The first king, Levon I (1198-1219) struck only large copper tanks averaging 7-8 gr. They are of an original, distinctive style (PLATE XXIII, 1). On the obverse the leonine head of the king, bearded and crowned, is portrayed. The legend in Armenian reads "Levon King of the Armenians." On the reverse is a patriarchal cross with two

stars in the field. On a small number of coins, the cross has steps, recalling the Byzantine style. The legend in Armenian reads, "Struck in the city of Sis."

Levon's successor, Hetoum I (1226-1270) struck copper tanks similar in size and weight to the coppers mentioned above (PLATE XXIII, 2), as well as smaller copper coins called kardez (PLATE XXIII, 3-4), averaging 3.5-4.5 gr. in weight. On the obverse of the tanks, the king is shown seated on a throne, often ornamented with lions, wearing a crown and royal vestment, a scepter in his right hand and a globus cruciger in his left. The legend in Armenian reads: "Hetoum King of the Armenians." On the reverse is a cross potent with various field marks. The legend is again "Struck in the city of Sis."

The kardez coppers are smaller versions of the tank, but with the addition of a second obverse type, king on horseback, reminiscent of the bilingual trams of Hetoum. On the reverse appears the usual cross with field marks. The legend on the kardez is similar to that on the tank.

Until recently, there was no evidence of tanks struck by Hetoum's successor, Levon II (1270-1289), and it was assumed that none had been issued. Moreover, a diminution in the size of copper coins with each succeeding king led to the belief that the striking of tanks ceased during the reign of Hetoum in favor of the issuance of the smaller kardez. It therefore appeared that tanks were struck by Levon I and continued by Hetoum, who at some point terminated this series and limited his copper coinage to the smaller kardez.

The discovery of a tank of Levon II (PLATE XXIII, 5) dictates a modification of this theory. This coin, found in an accumulation of Armenian copper coins, is obviously authentic. It must now be concluded that Levon I struck only large tanks and his successor struck both tanks and kardez coppers throughout his reign. Levon II apparently began his reign by continuing to strike both the tank and the kardez (PLATE XXIII, 6) but was soon forced to limit his coinage to the smaller kardez coppers.

It will be seen that the design of this unique tank is identical with the common kardez struck by Levon II. On the obverse the lion is

walking left; the legend in Armenian reads, "Levon King of the Armenians." On the reverse is the typical cross of the copper coins of Hetoum I, with field marks and the legend "Struck in the city of Sis." The similarity in the design of the two denominations is striking.⁷

⁷ The inscription naming the king (and therefore denoting the obverse) appears variously with the lion and cross types, see *NNM* 147, nos. 1540-1558-obv. lion; 1559-1564-obv. cross.

XXII

NOTES ON ARMENIAN COINS

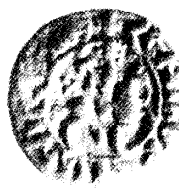
1

2

3

4

5

6

A COIN OF TIGRANES THE GREAT OF ARMENIA, STRUCK IN COMMAGENE

By PAUL BEDOUKIAN

TIGRANES II (the Great) was the most renowned of all the kings of Armenia and established an empire which stretched from the Caspian to the Mediterranean seas. It follows that his coinage has been subjected to more studies than that of any of the other kings of the Artaxiad dynasty.¹

Tigranes II struck coins in Antioch,² Damascus,³ and, of course, in Armenia proper.

FIG. 1.

This paper deals with a copper coin (of which at least a half-dozen specimens are known to exist, plus a half-unit bronze which was recently acquired by the author)⁴ which until now has not been attributed to Tigranes II but rather to Antiochus I Theos of Commagene.⁵ The writer believes that all the numismatic and other evidence leads to the conclusion that this coin type was struck by Tigranes when Commagene formed part of the Armenian empire (82–69 B.C.).

¹ V. Langlois, *Numismatique de l'Arménie de l'antiquité* (Paris, 1859). E. Babelon, *Les Rois de Syrie, d'Arménie et de Commagène* (Paris, 1890). G. Macdonald, 'The Coinage of Tigranes I', *NC* 4th ser., vol. ii (1902), pp. 193–202. E. T. Newell, 'Late Seleucid Mints in Ake-Ptolemais and Damascus', *NNM* 84 (1939), 95–100.

² See Babelon and Macdonald.

³ E. T. Newell, *op. cit.*

⁴ Examples of this coin are to be found in: the Bibliotheque Nationale, the British Museum, the American Numismatic Society, the Congregation Mechitariste in Vienna, and in the author's collection.

⁵ E. Babelon, *op. cit.*, pp. ccxii–ccxiv, 218, pl. xxx, no. 5. *B.M. Catalog of Greek Coins, Galatia, Cappadocia and Syria*, pp. xlv–xlv, 105, pl. xiv, no. 8.

Examination of the obverse of this coin shows that in style and fabric it resembles both the copper and silver coins of Tigranes; so much so, in fact, that one is surprised to find on the reverse a design and legend not belonging to Tigranes.

The typical features of Tigranes appear on the obverse, with the head turned right and the characteristic five-pointed Armenian tiara. The tiara is, as usual, adorned with an eight-rayed star flanked by two standing eagles facing outwards, but their heads turned toward the star.

Without exception, all the coins of the Artaxiad dynasty,¹ of which some forty types are known, have on the obverse the typical Armenian tiara adorned with an eight-rayed star and often accompanied by eagles. In addition, there is not a single instance (with the notable exception of the copper coin in question) of a coin with the typical Armenian tiara having been attributed to any but an Artaxiad king.

Why was this copper attributed to Antiochus? The reason becomes apparent on examining the reverse. There is the inscription ΒΑΣΙΛΕΥΣ ANTIOXOY and a lion walking right. This type of lion is common on the coins of Galatia and Samosata² of this period. Undoubtedly, the reverse refers to Antiochus I of Commagene.

The generally accepted theory is that Antiochus succeeded his father in 69 B.C. after the defeat of Tigranes by Pompey. If this is correct, then this coin must have been struck after that date. It should be kept in mind, however, that this date of succession was taken from Roman sources, when Rome finally took permanent control of Commagene. There is no mention of Antiochus before that date. Lack of evidence, however, does not constitute proof that Antiochus did not reign prior to that date.

It is difficult to explain why Antiochus would have placed the image of Tigranes, a defeated enemy of Rome, on his coin after 69 B.C. Antiochus was actually a puppet of Rome and would hardly have risked the displeasure of his masters by issuing a coin bearing the tiara and image of Tigranes. Moreover, the territories given to Antiochus by the Romans were not Armenian lands, and placing the Armenian tiara on the coin would have no significance.

¹ P. Bedoukian, 'The Coinage of the Artaxiad Dynasty' *MN* xiv (1968), pp. 41-66, pls. ix, x, xi.

² *B.M. Catalog*, op. cit., pl. i, no. 7; pl. xvi, nos. 3, 4, 5.

A COIN OF TIGRANES THE GREAT OF ARMENIA 21

It should be mentioned here that tiaras are to be found on the coins of Media and Commagene. However, the tiaras on Commagenian coins are adorned with a scorpion¹ and those of Media with a globe²; they are thus quite different from the Armenian³.

The Nemrud Dagħ excavations⁴ have yielded some interesting sculptured reliefs which have a direct bearing on the design of the tiaras of Antiochus and his father. Photographs of reliefs on stele⁵ clearly show the typical Commagenian tiara adorned with a lion walking right, very much like the lion on the reverse of the copper coin. These reliefs are further evidence that although the tiara was worn by contemporary kings, each dynasty displayed its own distinguishing features. If for some unknown reason Antiochus had decided to adopt the Armenian tiara, it should have appeared on the sculptured reliefs also. But in no instance do the latter show the Armenian tiara with a star; only the Commagenian tiara with the lion has been found.

It becomes obvious that one must search for another explanation for the characteristic Tigranes obverse and Antiochus reverse. The writer has come to the conclusion that these copper coins were issued prior to 69 B.C. when Commagene formed part of the empire of Tigranes and the name of Antiochus was included, to show that the latter was an ally.

Occupying a strategic location between Armenia and Antioch, Commagene must have passed under the control of Tigranes before he took over Antioch in 83 B.C. Reinach⁶ states that Tigranes assured himself of complete control of the river passages and trade routes of Commagene and the neighbouring lands before entering Antioch. The arrangement seems to have been made by peaceful means.

The date of issuance of these coins is most likely between 83 and 69 B.C. It is not known with certainty just when Antiochus succeeded his father, Mithridates; possibly, this event took place when Commagene became part of Armenia. In any case, the coins were probably

¹ Ibid., pl. xv, nos 6, 9.

² Babelon, op. cit., pl. xxx, nos. 18, 19. E. S. G. Robinson, *NC* (1937), pp. 250-5, Pl. xxxii, nos. 29, 30.

³ J. H. Young, *Am. Jour. Arch.* lxviii, 29-34, pls. 11 and 12 (1964), makes no such distinction between tiaras.

⁴ C. Humann and O. Puchstein, *Reisen in Kleinasien und Nordsyrien* (Berlin, 1890).

⁵ Ibid., pls. xxxviii and xxxix. T. Goell, photographs of sculptural reliefs of Nemrud Dagħ (private communication).

⁶ T. Reinach, *Mithridate Eupator* (Paris, 1890), 312 ff.

first struck some years before 69 B.C. since there are several varieties of them in existence, indicating more than one issue.

One other question remains to be answered. On all the coins of Tigranes struck outside of Armenia, there is on the obverse the portrait of Tigranes with the Armenian tiara, and on the reverse, ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ with the image of the local deity. The coins struck in Antioch, for example, have the Tyche of Antioch and the goddess of the river Orontes; those struck in Damascus show the Tyche of Damascus. One would expect that the reverse of the Commagenian coin of Tigranes would bear the legend ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ along with the lion, instead of the name of Antiochus. The answer seems to be that since Antiochus peacefully accepted the suzerainty of Tigranes, his name was allowed to appear on the coins struck in Commagene during this period.

It is strange that no other coins have been attributed to Antiochus I who ruled for several decades after the defeat of Tigranes. All the coins attributed to his successors are of the Commagenian type,¹ and perhaps some of them were struck by Antiochus I. A man who deified himself by building a sacred precinct on the summit of Nemrud Dagħ would in all probability have wished to leave to posterity a range of coins perpetuating his own image. It is, therefore, not unreasonable to assume that after 69 B.C. he struck coins of the usual Commagenian type, even though none has yet been recognized as his.

¹ Babelon, pl. xxx and *B.M. Catalog*, op. cit., pl. xv.

COINAGE OF THE LATER ARTAXIADS

(PLATE XXXV)

PAUL Z. BEDOUKIAN

Since the publication of the author's "Classification of the Coins of the Artaxiad Dynasty of Armenia,"¹ additional material has come to light which contributes substantially to the record.

The existence of jugate coins of Tigranes IV with his sister-queen Erato confirms their joint rule. Moreover, these coins support the author's earlier attribution of the bearded types to Tigranes IV. The discovery of several copper coins attributed to Artavasdes III supports the reports that he succeeded Tigranes IV. Three little-known coins of the "new" Tigranes have now been reattributed to Tigranes V on the basis of the study of the style of these coins and evidence elicited from a critical review of historical material.

TIGRANES IV AND TIGRANES IV-ERATO

1. *Obv.*: Head of heavily bearded king r., diademed and wearing Armenian tiara.

Rev.: To r. ΒΑΣΙΛΕΩΣ/ΤΙΓΡΑΝΟΥ. To l. illegible inscription ΜΕΓΑΛΟΥ(?) Victory standing r., upraised r. hand holding wreath and l. arm holding cornucopiae.

Mechitarist Museum (Vienna), 6.5 gr.

2. *Obv.*: The king as r., accompanied by Queen Erato r.²

Rev.: To r. ΒΑΣΙΛΕΩΣ/ΤΙΓΡΑΝΟΥ. To l. ΜΕΓΑΛΟΥ(?) Fortune to l. seated on throne, holding cornucopiae in l. hand and in r. an uncertain object.

(a) Guevrekian collection (New York), 6.6 gr.

(b) P. Bedoukian, 5.7 gr.³

¹ *ANSMN* 14 (1968), pp. 41-66.

² *ANSMN* 14, no. 31 may actually be a jugate coin (see pl. XXXI) but the condition of the obverse is such that a final decision will have to be deferred until sufficient examples of this type are available for comparative study.

³ Two other specimens are known to the author.

3. *Obv.*: The king as 1., accompanied by Queen Erato 1.

Rev.: To 1. ΒΑΣΙΛΕΩΣ/ΤΙΓΡΑΝΟΥ. To 1. ΜΕΓΑΛΟΥ.

Below TCY.

Front part of horse prancing 1.

Donabedian Collection (Beirut, Lebanon).

ARTAVASDES III

Attributions are based on the fact that these coins differ markedly in style from the coins of Artavasdes II and Artavasdes IV.

4. *Obv.*: Head of Artavasdes 1. diademed and wearing Armenian tiara.

Rev.: To 1. ΒΑΣΙΛΕΩΣ. To 1. ΒΑΣΙΛΕΩΝ/ΑΡΤΑΥΑΖΔΟΥ. King's(?) figure standing 1., holding wreath (?) in his outstretched hand and resting 1. hand on tall spear.

(a) Guevrekian collection, 6.2 gr.

(b) P. Bedoukian, 5.2 gr.

5. *Obv.*: As 4.

Rev.: To 1. ΒΑΣΙΛΕΩΣ/ΒΑΣΙΛΕΩΝ(?) To 1. ΑΡΤΑΥΑΖΔΟΥ. Figure standing to 1., right hand holding tall spear, left hand resting on shield.

P. Bedoukian, 6.9 gr.

TIGRANES V

About A.D. 6 Augustus put on the throne of Armenia a Tigranes whom he described as a scion of the royal stock of Armenia.⁴ J. G. C. Anderson⁵ says of Tigranes V that "he was, beyond a reasonable doubt, a grandson of Herod the Great, son of Alexander and Glaphyra, daughter of the Cappadocian king, Archelaus, whose first wife was in all probability of the Armenian royal house."

The following three coins are so similar in style and type that they must be attributed to one monarch. They are distinct from the coinage of Tigranes IV in that the latter's portraits are all heavily bearded and no explanation exists for calling him the "new" Tigranes.

⁴ *Res Gestae*. 25-32.

⁵ *CAH* X, p. 277.

COINAGE OF THE LATER ARTAXIADS

139

Therefore, previous attributions of these three coins to Tigranes IV must be abandoned and a new attribution made to Tigranes V.⁶

6. *Obv.*: Bust of Tigranes r., diademed and wearing Armenian tiara. Clockwise legend ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΤΙΓΡΑΝΗΣ.

Rev.: Bust of Queen Erato l. Counterclockwise legend ΕΡΑΤΩ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ ΑΔΕΛΦΗ.

BN, 7.0 gr.⁷

7. *Obv.*: Bust of Tigranes r. as 6. Clockwise legend ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΜΕΓΑΣ ΝΕΟΣ ΤΙΓΡΑΝΗΣ.

Rev.: Bust of Queen Erato as 6. Counterclockwise legend ΕΡΑΤΩ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ ΑΔΕΛΦΗ.

Hunterian, 6.95 gr.⁸

8. *Obv.*: Bust of Tigranes r. as 6. Clockwise legend ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΜΕΓΑΣ ΝΕΟΣ ΤΙΓΡΑΝΗΣ.

Rev.: Head of Augustus l. Counterclockwise legend ΚΑΙΣΑΡ ΘΕΟΣ ΘΕΟΥ ΥΙΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟΣ.

Ashmolean, 15 gr.⁹

In the legend "The great king, the new Tigranes," the words ΝΕΟΣ ΤΙΓΡΑΝΗΣ must be taken to mean a new or different Tigranes, not to be confused with the previous Tigranes IV. On the reverse, the legend "Erato, the sister of king Tigranes," must refer to Tigranes IV. Therefore while the obverse belonged to Tigranes V, the reverse placated the Armenians by honoring Erato and the royal line.

⁶ *ANSMN* 14, no. 40, which was tentatively assigned to Tigranes V must now be reattributed to some other Tigranes, possibly Tigranes III.

⁷ *ANSMN* 14, no. 38 (under Tigranes IV).

⁸ G. Macdonald, *Cat. of the Greek Coins in the Hunterian Collection*, III, p. 4, pl. LXIII, 6. I wish to thank Dr. Anne S. Robertson for sending me a cast of this coin.

⁹ I am grateful to Dr. D. M. Metcalf for informing me of the presence of this coin and for sending me a cast. I am told that the coin belonged to Dr. S. G. Milne who bought it from Mr. E. Rogers in 1934. It was earlier a part of the Prowe collection (Th. Prowe, *Trudi of the Moscow Num. Soc.*, III [1905], p. 155, pl. IV, 21) and was sold at the Egger sale in Vienna in 1904. It is probable that it passed into Mr. Rogers' hands at this sale.

XXXV

1

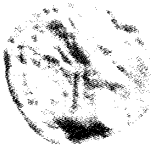
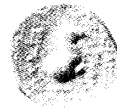
2a

2b

3

4

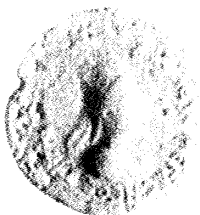
5a

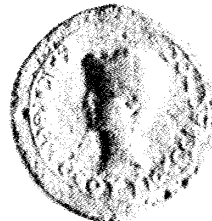
6

7

8

COINAGE OF THE LATER ARTAXIADS

PAUL Z. BEDOUKIAN

MEDIEVAL ARMENIAN COINS

Reprinted from
Revue des Études Arméniennes
Tome VIII (1971)

PARIS

1971

MEDIEVAL ARMENIAN COINS

FOREWORD

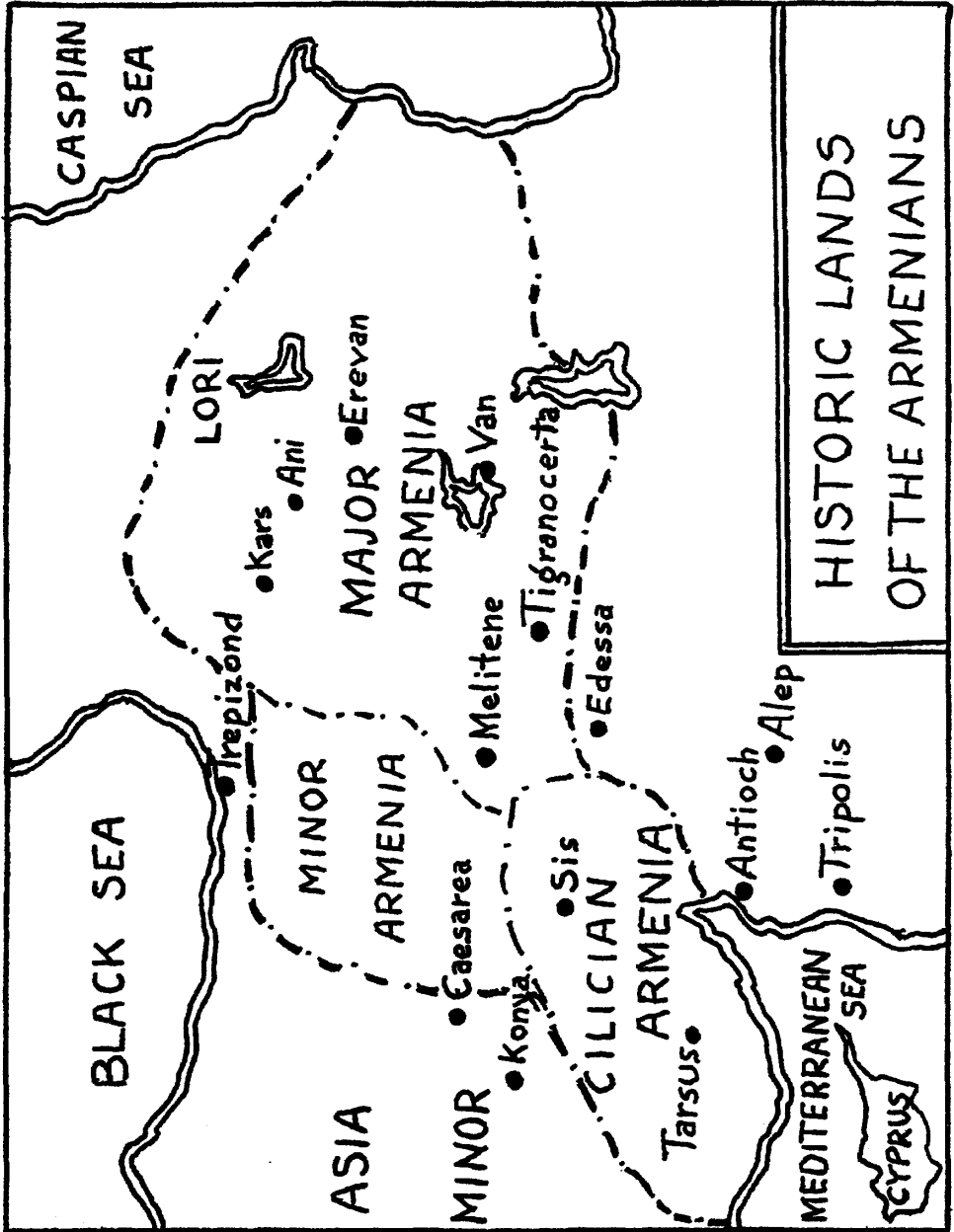
Information provided by numismatics can serve as a basic source of material for historians and is especially important in unravelling the history of Armenia where so many contemporary records were destroyed. It is difficult to conceive of the publication of a tome on the history of Cilician Armenia comparable to Sir George Hill's « History of Cyprus » (1), Runciman's « History of the Crusades » (2), or Grousset's « Histoire des Croisades » (3), without benefit of the historical data furnished by the coinage of that period.

Since the appearance of the writer's corpus on the « Coinage of Cilician Armenia » (32) in 1962, a considerable amount of new information has been brought to light; the present article was prompted by a desire to bring together all available material, old and new, in a single, concise publication.

In the catalog of coins issued by the individual rulers, gold, silver and copper coins are listed separately, and a number has been assigned to each coin. Coins issued by Levon I, for example, are Nos. 9 to 33, as shown in the table and in the chapter devoted to this ruler. In addition, in all cases where the coin also appears in the « Coinage of Cilician Armenia, » a reference number is given corresponding to its number in the latter book; e.g., Bed. 1424-1427. All the main types are covered in this article, but the many varieties have been omitted, thus simplifying the study of medieval Armenian coins. Anyone interested in varieties of a given type can readily locate them in the corpus by referring to the Bed. number mentioned.

Special efforts have been made to obtain clear photographs. Because medieval coins lack depth and are usually poorly struck, it was necessary to make plaster casts of each coin and photograph them individually. The writer is indebted to Mr. Edwin P. McIntyre for undertaking this work and for his painstaking care in preparing the casts and photographs.

The drawings throughout the book were made by enlarging the photographs, tracing the lines with India ink, then bleaching out the photographs and reducing the remaining India ink drawings to the natural

size of the coin⁹. It is hoped that the encircling transliterations and translations will be helpful.

Most of the coins used in the article and illustrations are from the author's collection. Where they are not, the source of the coin is mentioned. Whenever possible, the weight and silver content are given as pertinent metrological data. The latter was obtained by determining the specific gravity of the coins with an analytical balance (62).

The coins of the following rulers are described in this publication :

The Baronial Period (1080-1198)

	<i>Coin No.</i>	<i>Page No.</i>
Roupen I (1080-1085)		
Gosdantin (1095-1099)	3	7
Toros I (1100-1123)	4, 5	8
Toros II (1144-1168)	6	9
Roupen II (1175-1187)	7	10
Levon II (1187-1198)	8	11

The Royal Period (1198-1375)

Levon I (1198-1218)	9-33	13
Hetoum I-Zabel (1221-1271)	34-58	23
Levon II (1270-1289)	59-74	31
Hetoum II (1289-1306)	75-79	37
Smpad (1296-1298)	80-83	40
Gosdantin I (1298-1299)	84-88	42
Levon III (1301-1307)	89-94	44
Oshin (1308-1320)	95-101	46
Levon IV (1320-1342)	102-107	49
Guy (1342-1344)	108-109	51
Gosdantin III (1344-1363)	110-113	53
Levon the Usurper (1363-1365)	114-117	56
Gosdantin IV (1365-1373)	118-121	59
Levon V (1374-1385)	122-126	61
Post Roupenian	127-128	64
Coins of Kiurike of Greater Armenia	1	64
Coins of Abagha Khan	2	65
Bibliography		67

With two exceptions, all the coins of this period bearing Armenian characters were struck in Cilician Armenia.

One was issued by a ruler of Lori, a small district in Northeastern Armenia, and the other by a Tartar khan in the Caucasus. Both coins are discussed in the last section of this treatise.

It is disappointing that prior to medieval times, in the ninth and tenth centuries, none of the existing minor Armenian kingdoms, including Ani (Pakratunis) and Van (Kingdom of Vaspuraken), issued coinage.

After the invasion by the Seljuks and Mongols in the eleventh century, Armenia was divided and ruled by the invaders. These foreign invaders sometimes established short-lived independent states which struck coins bearing Arabic characters. Such coins have not been included in this study.

THE COINAGE OF CILICIAN ARMENIA

The Baronial Period (1080-1198).

The coinage of Cilician Armenia can be divided conveniently into two categories : the relatively small number of copper coins struck by the princes, and the extensive royal series of gold, silver and copper coins struck after Cilician Armenia achieved the status of a monarchy.

All the coins extant of the baronial period are of copper. To date, no silver coins have appeared.

Until a few years ago, the coins issued by the princes or barons received little attention because of the paucity of specimens and their poor condition. Since 1966, the situation has improved sufficiently to permit the establishment of a tentative structure of the coinage of this period.

When the first Crusaders arrived in the East shortly after the establishment of the Armenian principality in the Taurus mountains in 1080, the Armenians and Crusaders became natural allies in their fight against the infidels. It was at this time that many princelings, apparently emulating the custom of the Crusader princes, began striking coins of their own (17). The close relationship which developed between the Armenians and the Crusaders may also serve to explain certain similarities between the coinage of the Armenian barons and that of the early Crusader rulers.

Roupen I (1080-1095); Gosdantin (1095-1099). No. 3.

The classification of the coinage of the Armenian barons presents a number of problems.

The legends on the crudest specimens, of which several dozen are known, are not intelligible. These specimens have been assigned to the earliest rulers, largely because they were discovered in a hoard which contained no coins of later periods (18), and because the coins of subsequent princes bear their names.

Examples of these coins were first published in 1966 (19).

3. Obv. Cross with circular legend.

(Servant of E ... ?) —*wnw t t*—

Rev. Cross with circular legend. —*ḡwnw wj*—

(Servant of God ?)

Weight 2.40 grams.

While it is reasonable to assign these coins to either of the first two rulers, Roupen I, or his son, Gosdantin, the question arises as to which was the more likely to have initiated the striking of coinage. Roupen was burdened with the task of establishing his new, independent principality in the Taurus mountains. His dominion was quite small, the Crusaders had not yet arrived, and no evidence exists to indicate that coins other than Byzantine were in usage. Nevertheless, he did rule for fifteen years and had ample opportunity to issue coinage.

The arrival of the first Crusaders enabled Gosdantin to expand his territory and consolidate the Roupenian dynasty. It is entirely conceivable that he then decided to establish a coinage of his own, especially after observing the issuance of coins by Bohemond of Antioch.

The difficulty of a definite attribution of No. 3 can thus be seen. Discoveries of new specimens of this type would be helpful for further studies. In the meantime, it has been tentatively attributed to Gosdantin.

In Alishan's *SISSOUAN* (21), the following passage appears:

« One of the contemporary writers, whose name I have forgotten, wrote about Gosdantin, the son of Roupen, that he was called king and struck coins. »

It is noteworthy that the lettering on all the coins of this type is small, whereas all subsequent coinage is in capital letters. The unartistic capital lettering of some of the coins following this earliest period may

represent the transition from the small lettering to the more artistic capital lettering on the coins of later rulers.

Toros I. (1100-1123). Nos. 4, 5.

Gosdantin was succeeded by his son, Toros I, who ruled over a relatively extensive territory for about 23 years. He apparently reorganized the mint (probably in the fortress capital of Sis) and issued copper coins bearing his name. Since his grandson also bore the same name, it is necessary to distinguish between the coins of the two. This has been done on historical and stylistic evidence.

Alishan (21) was apparently the first to describe a coin of Toros which he found in the Mekhitarist collection in Vienna. He was able to read the inscription on the obverse and commented that it belonged either to Toros I or his grandson bearing the same name. He was unable to decipher the legend on the reverse which consisted of a number of apparently unrelated characters. Two subsequent publications (6) (19) also failed to explain the meaning of these letters.

The recent discovery (22) of a new specimen containing a somewhat different and more complete legend has made it possible to offer a solution.

4. Obv. թՈՐՈՍԻ Է ՌԲ (Toros of the Roupenians).

Legend clockwise with cross in center.

Rev. Տ.Ք. ԵԱ-ՂԹ-ՈՂ (ՏԻՐ ՔՐԻՍՏՈՍ ԵԱՂԹՈՂ)

(Lord Christ Conquers).

J. Slocum collection.

The legend is clockwise in four quarters of a cross of unusual design. The cross is reminiscent of the Khatchkar commonly seen in Greater Armenia on tombstones and church sculpture.

It is interesting to note the close relationship of the reverse legend with that of contemporary bronzes of Alexius I (1081-1118) (23) and Tancred (1104-1112) (24). Both bronzes have a cross and the abbreviated legend IC-XC-NI-KA (IHSOU XRISTOU NIKA) (Jesus Christ saves) is placed in the four sections of the cross.

A second and more common variety reads :

5. Obv. թՈՐՈՍԻ Է Ռ Բ

Similar to No. 4.

Rev. Խ.Բ.-ՂԹ (ԽԱՉՆ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ՅԱՂԹՈՂ)

(The Cross of Christ Conquers)

Weight 3.45 grams.

The reverse legend of Nos. 4 and 5 is linguistically correct medieval Armenian. Approximately a dozen specimens of these coins are known and in every one there is a dot between the first and second letter. Although the meaning of this dot is not certain, it may be assumed that it is a way of showing that each letter represents a separate word. The lines above the letters indicate that the words beneath are abbreviated.

It has been pointed out by His Grace, Archbishop Habozian (25), that in both coins the first letter may represent variations of the letter *Տ* and that the second letter is *Բ* rather than *Ք*. Consequently, the legend should include the two letters *Տ* and *Բ* and in both coins reads *ՏԷՐԱՄԲ ՅԱՂԹՈՂ* or Victory with Christ.

In any case, there appears to be little doubt that No. 4 and No. 5 belong to Toros I. The discovery of further specimens, especially as part of a hoard, should help to confirm this attribution and the interpretation of the legends.

Toros was succeeded by his brother, Levon I (1123-1138) who further extended the boundaries of his principality. To date, no coins have been found which can definitely be assigned to him.

In the year 1137, the Byzantine emperor, John Comnenus, invaded Cilicia in order to reestablish Byzantine rule. Levon and his two sons were captured and taken to Constantinople as prisoners. Levon died within a year and one of his sons, Roupen, was killed. The second son, Toros, managed to escape, and on reaching Cilicia, gained control of his ancestral domain.

Toros II (1144-1168). No. 6.

There are several copper coins in existence which can justifiably be attributed to Toros II. Their style, and the design showing a castle or gate on one side and a cross on the other, definitely place them in the

same period as that of the Crusader coins of similar design; namely, those struck by Raymond II (1152-1187) of Tripoli (26) and by Baldwin III (1142-1162) of Jerusalem (27).

6. Obv. Cross with clockwise legend *ԹՈՐՈՍ ԵՍՍԻ* (?).

(Toros by the Grace of God ?)

Rev. Castle or gate, with letters or marks in the field to the right or left. *ԱԹ — ՈԱ* (?).

Weight 1.30 grams.

Another coin with a different type of castle or gate on the reverse is also in the author's collection.

Roupen II (1175-1187). No. 7.

Toros II was succeeded by his brother Mleh (1169-1174) who for several years controlled the country despite the opposition of the ruling classes. In the end, he was put to death and was succeeded by Roupen II, the son of Mleh's brother, Stephen.

As yet, no coin has been assigned with certainty to Roupen II. Alishan (21) attributed a copper coin in the Mekhitarist Museum in Venice to Toros or Gosdantin. The coin he described and illustrated has a cross on one side and a castle on the other. In styling, it shows a remarkable resemblance to the coins issued by Amaury of Jerusalem (1162-1173). This would place it in the latter half of the twelfth century rather than at the beginning. Furthermore, unlike the earlier baronial coins, the discernible lettering is artistic and in capitals. A close examination shows that the lettering is very similar to that found on the coins of Levon II. By a process of elimination, it seems reasonable to attribute this coin to Roupen II. In spite of its poor condition, one is tempted to offer the following interpretation of the complete legend :

7. Obv. Castle, with clockwise legend. (*ՌՌԻԲ*) *ԷՆ ՈՐ (ԴԻ) (ՍՏ)*

ԵՓԱՆԷԻ

(Roupen, Son of Stephen)

Rev. Cross (*ԿԱՐՈՂՈՒԹԲ*) *Ն ԱՅ Է* (By the Power of God)

Coll. Mekhitarist Museum in Venice.

A second specimen of this type, but in very poor condition, is in the author's collection. Weight 1.45 grams.

Levon II (1187-1196) No. 8.

Roupen retired to a monastery in 1187 and was succeeded by his capable and energetic brother, Levon II. This prince assiduously worked to establish a kingdom, and was finally crowned on January 6, 1198. In the interim, he struck copper coins in continuation of the practice of his predecessors. Because of the growing power of Armenia and improved economic conditions, his coins are better executed, the lettering is artistic, and the legends clear and uniform. At least two dozen examples of his coins are known to exist and it is likely that many more will be found since Levon must have issued a large number of coins during his ten years of rule before being crowned king.

Two coppers of Levon II were mentioned by Sibilian (28) but because of the poor condition of the pieces, an incorrect reading of the obverse legend was made. It was not until 1930, with the discovery of better preserved specimens, that an accurate reading could be made (29).

8. Obv. Knight galloping left, in armor and holding a flying banner in his left hand. *ԼԵՎՈՆ ԾԱՌԱ ԱՅ*
(Levon, Servant of God).

Rev. Greek cross. *ՈՐԴԻ ՍՏԵՓԱՆԷՍ* (Son of Stephen) (30)
Weight 2.60 grams.

Schlumberger (31) shows a coin of almost identical design, probably issued by a Latin ruler. The Greek letters on the reverse indicate that it belonged to Antioch but it was not possible to attribute it to any particular ruler.

THE ROYAL ISSUES (1196-1375)

With the coronation of Prince Levon II as King Levon I of Cilician Armenia on January 6, 1198, the mint was apparently completely reorganized and regular issues were struck, a system which continued uninterrupted until the extinction of the kingdom in 1375. For the first time in the long history of the Armenian people, an extensive series of coins was struck bearing Armenian characters.

The rising interest in Armenian coins in the past two decades has saved thousands of coins from destruction (33). Ten years ago, it was estimated that the number of known coins of this period amounted to about 12,000 pieces. The present number in museums and private collections probably exceeds 30,000.

In spite of the publications and increase in the material available for study, many problems still remain to be solved. On the whole, however, encouraging progress has been made and our present knowledge on the coinage of medieval Armenia is far more complete than that of the earlier periods of the Artaxiads and Orontids.

THE LEGENDS ON ROYAL ISSUES

All the coins of this period bear Armenian characters, with the exception of the small number of bilingual coins of Hetoum I which have Arabic legends on the reverse, and the rare billons of Levon I with Latin characters.

The legends of most of the rulers follow a general formula which makes their examination and classification relatively simple even for those unfamiliar with the Armenian alphabet. In the writer's corpus (39), thousands of coins are classified according to the completeness of the obverse legends. Under each obverse legend are listed the reverse legends, again according to the completeness of the legend.

The three types of legends described below represent most of the inscriptions found on the coins. In addition, since of the fourteen kings of the Armenian dynasty of Cilicia, six were named Levon, four bore the name of Gosdantin, and two, Hetoum, it is possible to recognize and attribute most of the coins of this period by familiarizing oneself with a few legends.

The complete obverse legend of Levon coins, which has not yet been found on any single coin, consists of :

ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՏ Է
 LEVON TAKAVOR AMENAYN HAYOTz E
 LEVON IS KING OF ALL THE ARMENIANS

Any of these words may be found on a coin in an abbreviated version. Thus, the word (LEVON) may appear as ԼԵՒՆ, ԼԵՈՆ.

ԹԱԳԱՒՈՐ	(TAKAVOR)	as	ԹԱԳԱՒՈՐ, ԹԱԳՈՐ,
	(Ո and Ր ligatured)		ԹԱԳԱՈՐ.
ԱՄԵՆԱՅՆ	(AMENAYN)	as	ԱՄԵՆԱՅ, ԱՄԵՆ.
ՀԱՅՈՏ	(HAYOTz)	as	ՀԱՅՑ, ՀԱՅՈ, ՀԱՅԱՅՑ,
			ՀԱՅՈՏՈ.

Other names of kings are also abbreviated; thus,

ՀԵԹՈՒՄ (HETOUM) as ՀԵԹՈՄ, ՀԵԹՄ.

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ (GOSDANTIN) as ԿՈՍՏԸՆԴԻՆ,
ԿՈՏԸՆԴԻՆ, ԿՏԵՆԴԻՆ.

ՍՄԲԱՏ (SMPAD) as ՍԲԱՏ.

The complete reverse legend (as usual, never found on a single coin) is :

ԿԱՐՈՂՈՒԹԵԱՄԲՆ ԱՍՏՈՒԾՈԹ Է ԹԱԳԱՒՈՐ
GAROGhOUTYAMPN ASDOUDsOY E TAKAVOR
BY THE WILL OF GOD IS (HE) KING

On practically all recorded coins, the legend is limited to the first two words or their abbreviations. On some coronation trams (Bed. 76a), the entire legend is present in an abbreviated form : ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՅ Է ԹԱԳՈՐ (Ligatured *ո* and *ր*).

The word ԿԱՐՈՂՈՒԹԵԱՄԲՆ (GAROGhOUTYAMPN) may appear as :

ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ, ԿԱՐՈՂՈԹ, ԿԱՐՈՂՈՒԹ.
ԱՍՏՈՒԾՈԹ (ASDOUDSOY) as ԱՍՏՈՒԾՈ, ԱՍՏՈԾՈ,
ԱՍՏՈԾ, ԱՍՏ.

A second type of reverse legend appearing on many coins indicates that they were struck in Sis (ՍԻՍ) or in rare cases, in Tarsus (ԴարՏՍՈՆ).

ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ՍԻՍ
ShINEAL I KAGhAKN I SIS
STRUCK IN THE CITY OF SIS

Each word may appear as :

ՇԻՆԵԱԼ (ShINEAL) as ՇԻՆԵԼ, ՇԻՆԱԼ.
ՔԱՂԱՔՆ (KAGhAKN) as ՔԱՂԱՔ, ՔԱՂԱՆ, ՔԱՂ.
ՍԻՍ (SIS) as ՍԻ, ՍՍ, Ս.

Levon I (1198-1218). Nos. 9 to 33.

The coinage of Levon I sets the pattern for the succeeding kings and offers a wealth of material for study. In some respects, it is also unique, because it was so ambitious in scope that his successors found certain practices impossible to continue. Perhaps the dreams of this capable monarch to establish a powerful dynasty could have been realized if the Crusader principalities of the south had not crumbled.

The coinage of King Levon I consists essentially of three main types :

1. The so-called minor series of relatively rare gold and silver pieces, the latter in double tram, tram, and half tram (or quarter double tram) denominations. No copper issues. It is distinguished by having a single lion on the reverse.

2. The regular series, having two lions, was struck in gold, silver trams and half trams, and constitutes the main currency of the kingdom. The copper coins, although different in style, must be considered part of this series.

3. The extremely rare billons, resembling the deniers of the Crusaders, which Levon struck in Armenian and Latin characters in anticipation of adding Antioch to his kingdom.

Minor Series

The design of the obverse of this series has been the subject of considerable discussion and study (34) (35). The king is shown seated on a throne ornamented with lions. He wears a crown and royal mantle on his shoulders, usually with a cross in his right hand and a fleur-de-lys in his left. Most of the coins show the king's feet resting on a footstool. There is little doubt that the type was patterned after the contemporary bracteates of Henry VI of the Holy Roman Empire (63). Historical events support this thesis. Levon had received his crown from Henry and had thus nominally become his vassal. Perhaps in gratitude for his promotion from prince to king, he adopted his sovereign's coin design. It was a type commonly circulated in Europe during this period.

The reverse of the minor series has one lion, turned left and holding a cross. The single exception is that of a double tram, the only such piece known, in which the lion is walking (35), perhaps a precursor of the lion walking types which became prevalent in later periods. While it is not uncommon to find contemporary coins representing a lion, the design of the lions appearing on Levon's coins is so distinctive that it has become known among numismatists as the « Armenian lion. »

The rarity of all denominations of this series cannot be accounted for with any degree of certainty. Were they struck in a different mint or were they an early issue? A point indicating an early limited issue is that no double trams appeared in the coinage of other kings. There are letters of Levon I written to Pope Innocent III, dated 1207, which bear the gold seal of the king (64). This seal bears a striking similarity

to the single lion coins of Levon I. This fact, coupled with studies of hoards, establishes the attribution of the minor series to Levon I. The possibility exists that the single lion coins were struck between 1196, the date of Levon's declaration of his assumption of the royal title on receiving a crown from Emperor Alexius III Angelus of Byzantium, and 1198, when Conrad, the Archbishop of Mainz, crowned him on behalf of Pope Celestine III and Emperor Henry VI. At the same time, Catholicos Abirad, the head of the Armenian Church, anointed him king.

Coronation Trams

It appears that at this stage, Levon issued coronation trams in commemoration of the event. They constituted a special issue struck for a short period of time. Perhaps this is the reason that no coronation double trams or half trams are known. It is interesting that although most of the trams are of the double lion type, a few were struck showing a single lion on the reverse, similar to the coins of the minor series.

The coronation trams of Levon show Christ standing and the king kneeling with a crown on his head, and wearing the royal mantle. A ray of light or a descending dove is seen above the heads of Christ and the king. The derivation of this design has been the subject of considerable speculation (39). It appears to be related to certain Byzantine types (40) but has points of originality.

Regular Series

The reverse of the regular series is quite distinctive. It shows a cross between two lions rampant regardant. Since no contemporary coins of this design are known to exist, it is generally considered original in concept (37) (38).

All the silver trams of Levon I have a high silver content (about 90 %) and weigh about 3 grams. The titre and weight remained quite uniform throughout his reign, indicating a currency stability for trade and commerce.

(Copper Coins of Regular Series)

The copper coins or tanks show on the obverse the crowned leonine head of the king, bearded, again a distinctive design not found on

other coins (41). The reverse has a patriarchal or Calvary cross with two stars in the field. The cross is related to certain Byzantine types, but the addition of two stars is an innovation.

Billons

The third series, consisting of deniers or billons, resembles the Crusader type with the king's head on the obverse and a cross on the reverse (42). Of these, only one example is known with an Armenian legend, and a half dozen have been found bearing a Latin legend. The *raison d'être* of these pieces has been discussed in a recent publication (43).

Catalog of Coins of Levon I

Minor Issues. Nos. 9-13.

9. Gold coins. (Bed. 5)

Obv. The king seated on a throne ornamented with lions, wearing a crown and royal mantle on his shoulders. He holds a cross in his right hand and fleur-de-lis in his left. His feet rest on a footstool.

ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ

Rev. Lion crowned, turned left, holding a cross with two bars. Field mark to left of lion.

ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՍՏԻՍՈՅ

Weight 5.40 grams. (Gold content 96 %). (Bed. 5)

Three examples of this coin are known, two in the Bibliotheque Nationale (4.80 and 5.30 grams), and one in the author's collection (formerly in the N. Kalebjian and K. Baghdadian collections. (45).

10. Silver double trams. (Bed. 13-37)

Obv. As in 9.

ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Rev. As in 9. Cinquefoil to left of lion.

ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ

Weight 5.1 grams. (Silver content 76 %). (Not in Bed.)

Approximately 150 specimens of these double trams are known.

11. Unique double tram.

Obv. As in 9.

ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Rev. Lion crowned and walking to left. Double bar cross behind and above lion. The styling is very similar to the trams of succeeding kings except that lion is to left instead of right.

ԿԱՐՈՂՈՒԹԵԱՄԲԸ ԱՍՏՈՒԾՈՅ

Weight 5.80 grams. (Silver content 76 %). (Not in Bed.)

12. Half double trams. (Bed. 38-67)

Obv. As in 9.

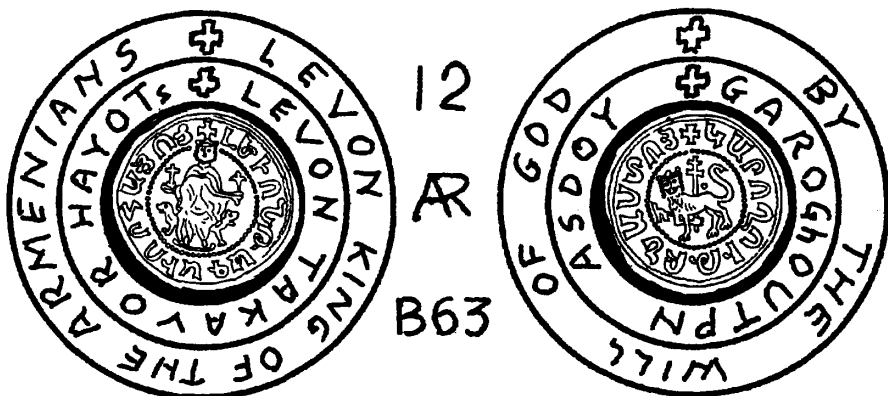
ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ

Rev. As in 9.

ԿԱՐՈՂՈՒԹԲԸ ԱՍՏՈՅ

Weight 2.8 grams. (Bed. 63)

Fewer than 200 half double trams are known to exist.

LEVON I

13. Quarter double trams. (Bed. 68)

Obv. As in 9.

ԼԵՒՈՆ ԹԱԳ

Rev. As in 9. No field mark.

ԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ

Weight 1.27 grams. (Silver content 79 %). (Bed. 68)

Only three specimens are known to exist — in the British Museum, the Hermitage Museum, and in the author's collection.

Apparently no copper coins were issued in the single lion series.

Coronation Issues. Nos. 14-15.

14. Silver tram with single lion. (Bed. 76a-81)

Obv. Christ standing left and facing. King kneeling to left with a crown on his head and wearing royal mantle. Ray of light descending from above.

ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ (Ո and Ր ligatured)

Rev. Lion walking right. Behind him, a cross with two bars.

ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՍՏ

Weight 2.55 grams. (Bed. 78)

Less than 25 specimens known.

15. Silver tram with double lion. (Bed. 82-122a)

Obv. As in 14.

ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ (Ո and Ր ligatured).

Rev. As in 16.

ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՍՏՈՒԾՈ

Weight 2.65 grams. (Silver content 79 %). (Bed. 119 var.)

Over 200 specimens known.

No coronation half trams are known to exist.

The Regular Two-Lion Series. Nos. 16-33.

16. Gold Coin. (Bed. 6)

Obv. As in 9.

ԼԵՒՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ

Rev. A long cross between two lions rampant regardant.

ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՍՏՈՒԾՈ

Weight 6.3 grams. (Bed. 6) Bibl. Nationale Coll.

Five specimens known (45) : Bibliotheque Nationale, 6.25 grams; Vienna Mekhitarian Museum, 6.25 grams; Venice Mekhitarian Museum, 7.0 grams; M. Kapamadji Coll. (Paris), 7.0 grams; Hermitage Museum.

17. Silver double lion tram. (Bed. 123-146a)

Obv. As in 9.

ԼԵՒՈՆ ԹԱԳՈՐ ԱՄԵՆ ՀԱՅՈՑ

Rev. As in 16.

ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ

Weight 2.85 grams. (Silver content 85 %). (Bed. 125)

A scarce variety of the common type.

18. Silver double lion tram. (Bed. 147-191)

Obv. As in 9.

ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ Է

Rev. As in 16.

ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ

Weight 2.80 grams. (Silver content 85 %). (Bed. 176)

Another scarce variety of the common tram.

19. Silver half tram. of type 18. (Bed. 69)

Weight 1.3 grams. (Bed. 69).

Only a few specimens of this half tram known.

20. Silver double lion tram. (Bed. 192-207)

Obv. As in 9.

ԼԹՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ

Rev. As in 16.

ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՍՏՈՒԾ

Weight 3.0 grams. (Silver content 87 %). (Bed. 449).

21. Silver double lion tram. (Bed. 2210-300)

Obv. As in 9.

ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ

Rev. As in 16.

ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ

Weight 2.93 grams. (Silver content 84 %). (Bed. 236)

22. Silver half tram of type 21 with different spelling of **ԹԱԳԱՒՈՐ** (Bed. 71-74)

Weight 1.32 grams (Silver content 85 %). (Bed. 73)

A number of these rare half trams known.

23. Silver two lion tram with star instead of cross in legend circle. (Bed. 301-321a)

Obv. As in 9.

ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ

Rev. As in 16.

ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ

Weight 2.8 grams. (Silver content 89 %). (Bed. 808)

24. Silver two lion tram of less artistic type. (Bed. 429-440b)

Obv. As in 9.

ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ (Ո and Ր ligatured).

Rev. As in 16.

ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ

Weight 2.80 grams. (Silver content 84 %). (Bed. 429)

25. Silver two lion tram with legend variation. (Bed. 543-551a)

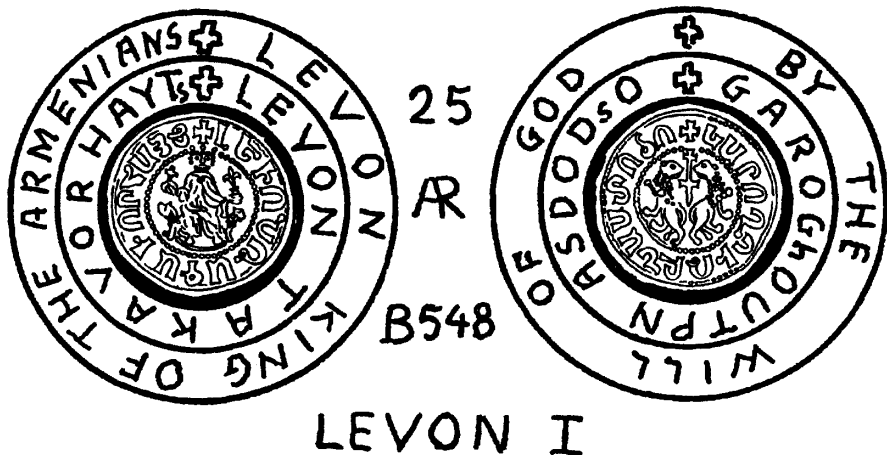
Obv. As in 9.

ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՌՐ ՀԱՅՑ

Rev. As in 16.

ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՍՏՈՒԾՈ

Weight 2.90 grams. (Silver content 93 %). (Bed. 548)

26. Silver half tram of type 25. (Bed. 75)

Weight 1.24 grams. (Bed. 75)

The spelling ԹԱԳԱՌՐ with Ռ-Ր ligatured, has not been found on trams of this type.

Half trams are rare. Few examples of this type known

27. Silver two lion tram with king's name abbreviated. (Bed. 552-563, 657)

Obv. As in 9.

ԼԵՒՆ ԹԱԳԱՌՐ ՀԱՅՈՑ

Rev. As in 16.

ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ

Weight 2.80 grams. (Bed. 657)

28. Silver two lion tram, late issue. (Bed. 569-573b)

Obv. As in 9, but with considerable change in the appearance of

the fleur-de-lys and the cross. Note also various designs introduced in the legend.

ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅ ՈՅ

Rev. As in 16.

ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՍՏՈՒԾ

Weight 2.75 grams. (Silver content 94 %). (Bed. 571e)

A die of this type was used in striking the Levon-Hetoum commemorative gold coin. (Bed. 7)

No issues of copper two lion coins.

The Copper Coins of Levon I. Nos. 29-31.

29. Copper tank with six dots on crown. (Bed. 706-714)

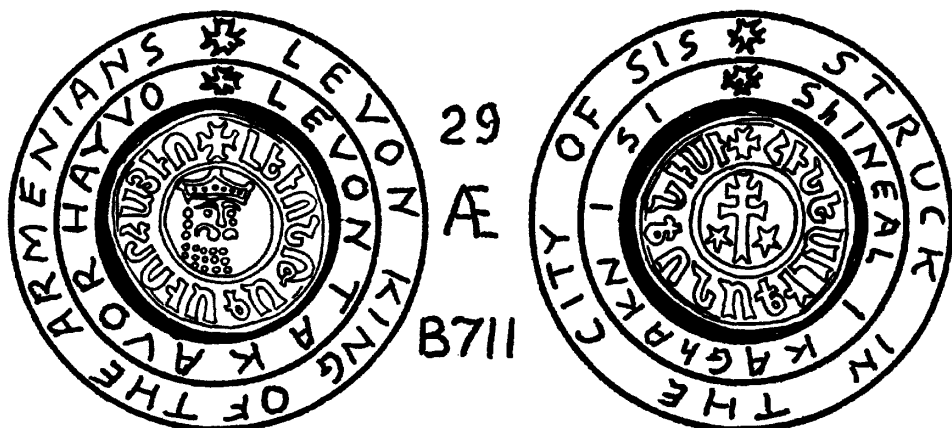
Obv. Bearded leonine head of king facing, wearing crown with six dots.

ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅԻՈ

Rev. Patriarchal cross with two stars in field.

ՇԻՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԱԳՍ Ի ՍԻ

Weight 7.60 grams. (Bed. 711)

LEVON I

30. Copper tank with six dots on crown, single curl in hair. (Bed. 715-719)

Obv. As in 29, but with single curl in king's hair.

ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅԻՈՅ

Rev. As in 29.

ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՍ Ի ՍԻ

Weight 7.60 grams. (Bed. 718)

31. Copper tank with five dots on crown, two curls in hair. (Bed. 703-705)

Obv. As in 29, but with five dots and two curls.

ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՇԱՅԻՈՑ

Rev. As in 29, but cross has three steps.

ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՍ Ի ՍԻՍ

Weight 7.80 grams. (Bed. 703)

The Rare Billons of Levon I. Nos. 32-33.

32. A Crusader type billon, with Armenian legend.

Obv. Crowned head of king facing.

ԼԵՒՈՆ ԹԱԳՈՐ ՇԱՅԻՈՑ

Rev. Cross with dots in first and third quarter.

ՇԻՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի ՍԻՍ

Weight 0.70 grams (corroded)

Unique specimen (43).

33. Crusader type billon with Latin legend. (Bed. 9-12)

Obv. As in 32.

LEO DEI GRATIA

Rev. As in 32 without dots.

REX ARMENIOR

Weight 1.06 grams. (Bed. 9)

There are four variations of this legend, represented by only six specimens (43).

The Interim Period (1219-1226).

Levon I died on May 2, 1219, leaving a three-year old daughter, Zabel, as his sole heir, under the capable guardianship of Constable Constantine of Lampron. The customary struggles for succession began, with John of Brienne of Jerusalem claiming priority over Zabel because of his marriage to Rita, Levon's daughter from a previous marriage. The Armenians appealed to the Pope who succeeded in dissuading John from interfering in the internal affairs of Cilicia. Another pretender, Raymond-Roupen, who had a more legitimate

claim to the throne since he had been designated by Levon as heir apparent before the birth of Zabel (43), managed to gather his adherents and seized the city of Tarsus. He was soon captured by the regent, Constable Constantine, and died in prison, probably by poisoning, in 1222.

The throne was then offered to Philip, the second son of Bohemond of Antioch, in the hope that an alliance with Antioch would strengthen the military position of Armenia. The eighteen-year old Philip promised to join the Armenian church, adopt Armenian customs and refrain from attempts to latinize the court. Accordingly, in 1222 he was married to Zabel, who was then barely seven years old. His promises to the contrary, Philip antagonized the Armenian princes, placed Latin officials in many high positions, and to add insult to injury, began to transfer the royal treasures of Cilicia to his father's court in Antioch. The outraged Constantine had him imprisoned in the fortress of Till-Hamdoon, and demanded that Bohemond return the treasures if he wished to see his son freed. Bohemond refused, and Philip died in prison in 1225.

No coins have been attributed to Philip, even though he reigned for three years. Perhaps he was never officially crowned. The crude coinage of Levon I probably belongs to this period.

Zabel and her Prince Consort, Hetoum I (1226-1271). Nos. 34-58.

Failing to find a suitable consort for the queen, Constantine decided to marry Zabel to his son, Hetoum, with the consent of the Catholicos and the Armenian princes. The marriage which took place in 1226 joined the two most powerful families of the realm and had a stabilizing influence on the kingdom.

Perhaps to commemorate the event and to announce the legitimate succession of Hetoum to the throne of the Roupenian dynasty, gold coins were struck having on one side the name of Levon and the design of the late tram issues of this king (king seated on throne, etc.). On the other side is the name Hetoum and a lion holding the cross, the type of design which appeared widely on the early regular issues of Hetoum. The extreme rarity of these pieces can be explained by the fact that the gold coins were struck as commemorative pieces rather than for circulation. It is also of interest that the commemorative pieces were struck with tram dies — there are trams extant of both Levon I and

Hetoum which were struck with the same dies used for the gold coins. At present, there are only two known examples of the gold coins of Levon I-Hetoum I. The theory that the name Levon represents Levon II and not Levon I (53) cannot be accepted since all the silver coins of this type which have been found in hoards have always been in hoards of Levon I coins (54) and never in hoards of Levon II (55). Moreover, there are no coins of Levon II with an obverse design of the king seated on a throne. All the silvers of Levon II are of the equestrian type.

The coinage of Hetoum and Zabel differs considerably from the more ambitious efforts of Levon I. No double trams were issued, the silver coinage being limited to trams and half trams, none of which was of the two lion type. Only single lions were shown on the coins of this period. A new type of bilingual coin made its appearance, with Armenian letters on one side and Arabic on the other. These coins were apparently in fulfillment of certain treaty obligations incurred by Levon I with the sultan of Konya (48) and signed by Constantine in 1228. The treaty remained in effect until 1245 when the Armenians allied themselves with the Mongols, thus becoming the enemies of the Seljuks. It is noteworthy that the bilingual coins of Hetoum-Kaikhosrew were not struck after 1245. For some reason, the limited issues of the bilingual coins are among the most beautiful coins struck during the rule of Hetoum-Zabel.

The coppers underwent a change and a smaller coin, named kardez, was introduced. Weighing about half as much, it had half the value of the tank. The tanks and some of the kardez coppers were patterned after the silver trams of Levon I. In addition, an equestrian kardez was introduced with a design similar to that of the bilingual trams.

Silver Trams and Half Trams

The regular trams and half trams, of which there are many thousands in existence, show on the obverse the image of the king and queen. The representation of a female on a coin, the only such instance during the entire period of the kingdom of Cilician Armenia, was undoubtedly for the purpose of acknowledging that the queen was of royal lineage and Hetoum was prince consort.

The obverse shows Zabel on the left, turned toward Hetoum but facing. The king likewise is turned left toward the queen but facing.

They hold a cross between them, each wearing a crown and royal vestments. A similar representation appeared on the coins of Constantine X and Eudocia (1059-1067) of Byzantium (49).

The crowned « Armenian lion » on the reverse bears a notable resemblance to the lions of the double trams (No. 13-17). The single lion is holding the cross or walking with the cross behind him. However, on all coins, the lion is turned right (the lion is always turned left on the double trams).

It is interesting that the Hetoum-Zabel trams, though showing the image of the king and queen on the obverse, have the name of Hetoum only on the reverse, as king of the Armenians.

Silver Bilingual Coins

In the bilingual coins, the king is on horseback. The styling and epigraphy are very artistic, possibly because of the importance attached to the treaty with the sultan of Konya. This may also explain the fact that no copper issues of this type exist. The equestrian design, perhaps related to the bracteates of Thuringia (49) and more probably to the coins of the Seljuks of Konya (50) (51), also appears on most of the coins of the succeeding kings. It can be considered characteristic of Armenian coins, since it was not a type in use on contemporary Byzantine or Crusader coins. After the demise of the Armenian kingdom, the kings of Cyprus assumed the title of « King of Armenia » and for the first time struck equestrian coins strikingly similar in design to the coins of Cilician Armenia (52).

Copper Tanks and Kardez

The copper tanks of Hetoum are obviously patterned after the trams of Levon. However, the coins are cruder, and small changes in design can be noted — the king holding the globus cruciger in his left hand, with a fleur-de-lis over his right shoulder. In addition, later issues of tanks show a growing carelessness in the representation of the throne ornamented with lions, and a gradual transformation of the throne into a bench type. One issue of the kardez has the same design as the tanks, but another issue, struck in very large numbers, is a variation of this design. These are on the whole poorly struck, but show a very ornate and artistic lettering and design, with the king seated on a wide bench.

A second type of kardez is the equestrian variety, very similar in design to the bilingual silver coins.

On the reverse of all the copper coins, there is the Potent (Jerusalem) cross, with numerous field marks in the four quarters. This type of cross appears widely on the coins of the Crusaders.

Catalog of Coins of Hetoum I

Gold coin of Levon I-Hetoum I. (Bed. 7)

34. Obv. As in 29.

ԼԵՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ

Rev. Crowned lion turned right and holding cross, very similar to No. 40.

ՀԵՐՈՒՄ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ

Weight 5.3 grams. Vienna Mekhitarist Museum. A second example is in the Venice Mekhitarist Museum.

Bilingual silver coins. Nos. 35-39.

35. *Hetoum I-Kaikobad tram. (Bed. 776-784)*

Obv. King on horseback to right, wearing a crown and holding in his right hand a sceptre which extends over his right shoulder.

ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ

Rev. Arabic inscription in four lines.

السلطان | المعظم | علا الدين | كيقباد بن كا | يخسرو

Weight 2.55 grams. (Silver content 90 %). (Bed. 776)

36. *Hetoum-I-Kaikobad half tram. (Bed. 836-838)*

Obv. As in 35.

ՀԵՐՈՒՄ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈ

Rev. Arabic inscription.

السلطان | المعظم | علا الدين | كيقباد بن كا | [يخسر]و

Weight 1.1 grams. (Chipped) (Silver content 82 %). (Bed. 837).

Fewer than ten are known to be in existence.

37. *Hetoum I-Kaikhosrew tram, without date. (Bed. 785-791)*

Obv. As in 35.

ՀԵՐՈՒՄ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ

Rev. Arabic legend in four lines.

السلطان الا عظم | غياث الدنيا والدين | كيخسرو بن | كيقباد

Weight 2.60 grams. (Bed. 785).

38. *Hetoum I-Kaikhosrew tram, with date.* (Bed. 805-835)

Obv. As in 35.

ՀԵՐՈՒՄ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ (H and P ligatured).

Rev. Arabic legend with date.

ضرب بيسس سنة سبع وثلاثين وستائة

Weight 2.70 grams. (Silver content 96 %). (Bed. 806, but year 637).

39. *Hetoum I-Kaikhosrew half tram.* (Bed. 839-841)

Obv. As in 35.

ՀԵՐՈՒՄ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ

Rev. Arabic legend in four lines.

السلطان الا عظم | غياث الدنيا والدين | كيخسرو | بن كيقباد

Weight 1.25 grams. (Silver content 84 %). (Bed. 839).

The half trams are rare — less than two dozen known.

Silver trams and half trams. Nos. 40-51.

40. *Early tram of Hetoum-Zabel.* (Bed. 842-893)

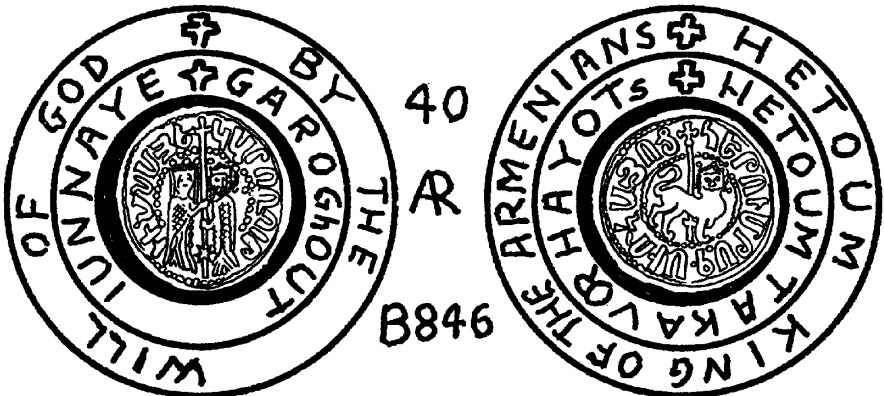
Obv. On the left, queen to right but facing. On the right, Hetoum to left and facing. Both crowned and wearing royal vestments. Both holding the cross which has a star at the lower part.

ԿԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆՆ ԱՅ Ե

Rev. Lion to right, crowned and holding cross with left paw.

ՀԵՐՈՒՄ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ (H and P ligatured)

Weight 2.70 grams. (Silver content 85 %). (Bed. 855).

HETOUN I

41. *Half tram of No. 40* (Bed. 1274-1278)
 Obv. ԿԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆՆ ԱՅ
 Rev. ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱԻՄ ՀԱՅ (Ligatured ռ and Ր)
 Weight 1.25 grams. (Silver content 85 %). (Bed. 1277)
 Scarce.
42. *Variety of No. 40 tram.* (Bed. 894-939)
 Obv. As in 40 but cross has dot instead of star.
 ԿԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆՆ ԱՅ է
 Rev. As in 40.
 ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱԻՄ ՀԱՅՈՑ (Ligatured ռ and Ր)
 Weight 2.75 grams. (Bed. 927a)
43. *Half tram of No. 42.* (Bed. 1279-1284)
 Obv. ԿԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆ ԱՅ է
 Rev. ՀԵԹՈՄ ԹԱԳԱԻՄ ՀԱՅՑ (Ligatured ռ and Ր)
 Weight 1.20 grams. (Silver content 89 %). (Bed. 1281)
 Scarce.
44. *Variety of No. 40 tram.* (Bed. 940-1104)
 Obv. As in 42.
 ԿԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆ ԱՅ է
 Rev. Lion walking right, with left paw uplifted. Cross behind lion.
 ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱԻՄ Հ (Ligatured ռ and Ր)
 Weight 2.85 grams. (Silver content 93 %). (Bed. 1069)
45. *Half tram of No. 44.* (Bed. 1284a-1287)
 Obv. ԿԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆ ԱՅ
 Rev. ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱԻՄ ՀԱ (Ligatured ռ and Ր)
 Weight 1.20 grams. (Bed. 1287a)
 Scarce.
46. *Variety of No. 42 tram.* (Bed. 1105-1216)
 Obv. As in 42 but cross is without dot.
 ԿԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆՆ ԱՅ է
 Rev. As in 44.
 ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱԻՄ ԱՅ (Ligatured ռ and Ր)
 Weight 2.60 grams. (Silver content 92 %). (Bed. 1170)
47. *Half tram of No. 46* (Bed. 1288-1291)
 ԿԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆ ԱՅ

ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒՈՐ Հ (Ligatured Ո and Ր)

Weight 1.50 grams. (Bed. 1289)

Half trams are scarce.

48. *Later issues of trams.* (Bed. 1217-1242)

Obv. As in 46.

ԿԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆ ԱՅ Է

Rev. As in 44 but with star under lion.

ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅ (Ligatured Ո and Ր)

Weight 2.65 grams. (Silver content 88 %). (Bed. 1239).

49. *Later issues of trams.* (Bed. 1243-1254)

Obv. As in 43.

ԿԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆ ԱՅ

Rev. Lion walking as in 43 but without cross.

ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒՈՐ

Weight 3.05 grams. (Silver content 94 %). (Bed. 1246).

50. *Last issue of trams.* (Bed. 1255-1273)

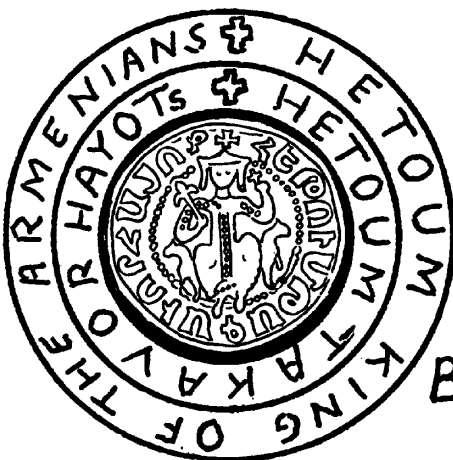
Obv. As in 43.

ԿԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆ ԱՅ Է

Rev. Lion walking right but without star and without cross.

ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒՈՐ

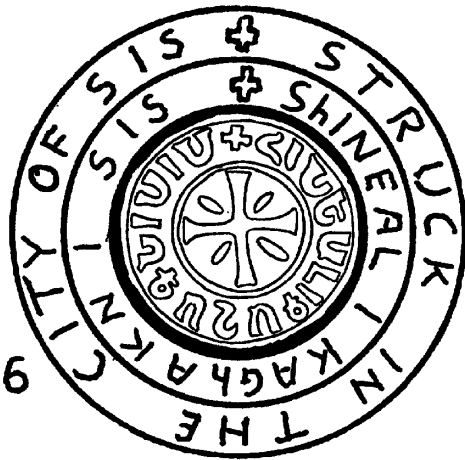
Weight 2.85 grams. (Silver content 92 %). (Bed. 1261).

52

Æ

B1296

HETOUN I

51. Half tram of No. 50. (Bed. 1292-1293)

ԿԱՐՈՂՈՒԹԻՆ ԱՅ Ի

ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒՈՐ (Ligatured Ո and Ր)

Weight 1.1 grams. (Bed. 1292)

Copper coins of Hetoum I. Nos. 52-58.

52. *Early type large tank.* (Bed. 1294-1303)

Obv. King seated on throne adorned with lions. He holds the globus cruciger in his left hand and in his right a fleur-de-lis extending over his right shoulder.

ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ

Rev. Potent cross with four lines in four quarters.

ՇԻՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի ՍԻՍ

Weight 6.65 grams. (Bed. 1296)

53. *Kardez of No. 52.* (Bed. 1405-1420)

Obv. As in 52.

ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅ

Rev. As in 52.

ՇԻՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի ՍԻՍ

Weight 3.9 grams. (Bed. 1406)

54. *Variety of tank No. 52.* (Bed. 1304-1340a)

Obv. As in 52 but conventionalized lions adorning throne.

ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ

Rev. As in 52 but with ornate cross and field marks.

ՇԻՆԵԱԼ Ի ԲԱՂԱԲՆ Ի ՍԻՍ

Weight 6.5 grams. (Bed. 1318)

55. *Variety of tank No. 52.* (Bed. 1341-1355)

Obv. As in 52 but throne has two legs on each side.

ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈ :

Rev. As in 52 but cross has short lines in four quarters.

ՇԻՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի ՍԻՍ

Weight 7.05 grams. (Bed. 1351)

56. *Variety of tank No. 52.* (Bed. 1356-1364)

Obv. As in 52 but throne has one leg on each side.

ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ

Rev. As in 52 but cross has four half moons in four quarters.

ՇԻՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի ՍԻՍ

Weight 3.3 grams. (Bed. 1360)

57. *Common kardez.* (Bed. 1394-1404)

Obv. As in 52 but king seated on a wide bench. Highly stylized, uniform design.

ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՅ

Rev. Potent cross as in 52 but in first quarter there is a half moon instead of a line.

ՇԻՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի ՍԻՍ

Weight 4.15 grams. (Bed. 1394)

58. *Equestrian kardez.* (Bed. 1365-1392)

Obv. King on horseback as in bilingual coins (Nos. 28-32). Struck crudely.

ՀԵԹՄ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՅ

Rev. Potent cross with short lines in first and third quarter and stars in second and fourth.

ՇԻՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի ՍԻՍ

Weight 3.7 grams. (Bed. 1369)

Levon II (1270-1289).

During the final years of Hetoum's reign, it was apparent that a decline had begun in the fortunes of the eastern Christian principalities, and inevitably, Cilician Armenia found herself beset by difficulties. Having reduced the power of the Crusaders, the Mamluks turned to Cilicia and launched a number of successful invasions. Hetoum retired to a monastery in 1269 and his son Levon was crowned king in Tarsus the following year. Two years later, the Mamluks, under Baibars, invaded Cilicia again and sacked several important cities, such as Tarsus, Adana, Mamistra and Ayas. They were not able, however, to capture Sis where the mint was located. The Armenians formed an alliance with the Mongols, hoping for assistance from that quarter, but the extended wars between the Mongol-Armenian forces and the Mamluks were indecisive and there was a gradual weakening of the power of the the Mongols in Asia Minor. These struggles merely resulted in fresh assaults on Cilicia by Baibars' successor, Qalaun of Egypt. The latter had all but destroyed the Crusader principalities, leaving the Armenians in the position of being the only Christian power in the area. Under the circumstances, Levon thought it prudent to come to an agreement with the Mamluks. The original Arabic text of this treaty signed in 1285 (56) has survived and sheds much light upon the econo-

mic and political conditions of the country. Under its terms, Levon was required to pay in annual tribute the equivalent of a half million takvorins (a debased tram), half in cash and the rest in horses, mules, and iron bars.

The treaty proved to be a boon since it assured peace for over eleven years, and Cilicia became the only channel through which the entire Mediterranean trade of Europe flowed to the vast Mongol hinterland. The country prospered, and monasteries became seats of learning. Most of the artistic illuminated manuscripts of Cilician Armenia were produced during this period.

All these events are clearly reflected in the coinage of Levon II. Throughout the reign of Hetoum I, the silver coinage was maintained at a constant weight (about 3 grams) and a silver content of 90 % (although the quality of workmanship gradually declined and the later issues were rather crudely struck [57]). After his accession to the throne, Levon continued for a while his father's policy of striking coins of high silver content and uniform weight. The workmanship of these coins was very artistic. However, under the pressure of repeated Mamluk attacks and the huge tribute that he became obligated to pay, he was forced to debase his coinage. Both the weight and titre of the trams were gradually lowered, and in effect, a new type of coin was evolved which was named «takvorin.» The slightly debased silvers were called new trams in order to differentiate them from the earlier high silver content trams. The final debased silvers were called takvorins, a name also used for the debased coins of the succeeding kings.

It is interesting to note the decline in international value of the Armenian silver pieces. In 1273, the sarrasin besant was worth eight new trams; in 1279, nine new trams; and in 1284, ten new trams (58), clear proof of the continuing debasement of Levon's coinage. By 1313, the besant was equivalent to twelve new trams. Four takvorins were equal to three new trams (59).

In spite of the debasement of its coinage, the country prospered. Two centuries had passed since its establishment by Roupen, the Crusaders had come and gone, and many of their descendants had remained behind and become absorbed in the Armenian kingdom.

Like his father, Levon struck silver trams and half trams, and again one finds a gradual decline in the quality of workmanship. Furthermore, the half trams which at first were apparently struck with specially made dies, as evidenced by the few specimens extant (Nos. 62

and 63), were later struck with tram dies on small flans. This change indicated an unwillingness to spend the effort to produce expensive dies for the minor issues of half trams. Examination of the trams shows that the original issues with high silver content were struck with more care. On the reverse, the lion was turned left, whereas the later issues show the lion turned right.

A few rare trams of Levon are identical in design with the last issues of Hetoum-Zabel (No. 50), but an examination of the lettering reveals the name of Levon (instead of Hetoum) on the reverse. These few coins were undoubtedly struck in the interim between the retirement of Hetoum and Levon's coronation.

Beginning with Levon II, with few exceptions, the design of the silver coins became frozen, with the obverse showing the king on horseback, much like the bilingual coins of Hetoum I, and a single lion on the reverse (similar to the reverse of the double trams of Levon I and the trams of Hetoum I).

It appears that Levon II abandoned the tank issues of copper coins in favor of the smaller kardez, with a uniform design of a lion on one side and a cross on the other. However, the recent discovery of a tank of Levon II (60) shows that he initially planned to continue his father's policy of striking both tanks and kardez, but was forced by the political and financial situation to adhere to a simpler system of striking only kardez coppers.

Catalog of Coins of Levon II

Gold coin of Levon II.

59. There are no gold coins of Levon II in existence. However, a gold coin similar in design to new tram No. 61 was lost in the Pera (Istanbul) fire of 1831 (64).

Silver coins of Levon II. Nos. 60-68.

60. Pre-coronation coin of Hetoum-Zabel type No. 50 but with legend *ԼԵՒՈՆ* (Levon). (Bed. 1424-1427)

Obv. As in 50

ԼԵՒՈՆ ՔԱԳԱՒՈՐ Հ

Rev. As in 50.

ԿԱՐՈՂՈՒԹԻՆ ԱՅ

Weight 3.0 grams (Silver content 90 %). (Bed. 1427)

61. Silver new trams. First royal issues (Bed. 1428-1484).

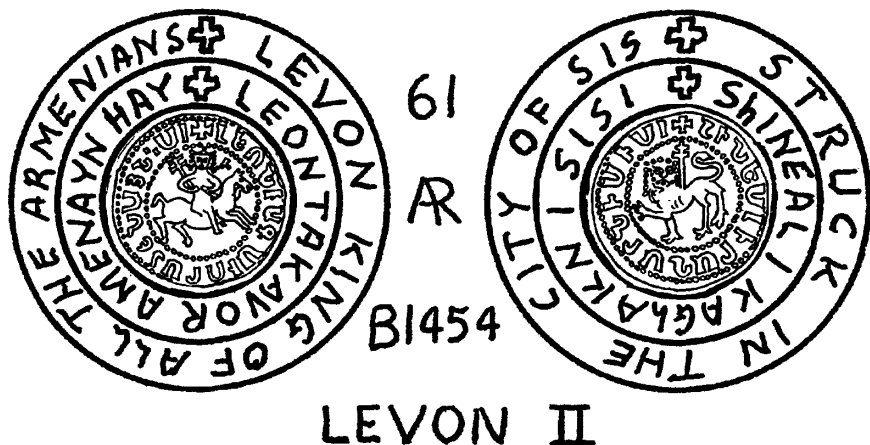
Obv. King on horseback to right, holding reins with left hand, and with right a cross with two bars extending over his right shoulder. Various field marks. Design very similar to bilingual trams.

ԼԵՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅ

Rev. Crowned lion to left walking, with left paw raised. Behind him a cross with two bars.

ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ՍԻՍԻ

Weight 2.85 grams (Silver content 77 %). (Bed. 1454)

62. Half new tram of type No. 61. with complete obverse and reverse legend (Bed. 1522).

Obv. As in 61, but with king holding fleur-de-lis.

ԼԵՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ

Rev. As in 61.

ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ ՍԻՍ

Weight 1.3 grams (Silver content 70 %). (Bed. 1522).

The half new trams with a complete legend are quite rare — five specimens known to be in existence.

63. Half new tram of type No. 61 but only obverse struck with complete legend. Reverse is struck with a new tram die (Bed. 1523).

Obv. As in 62.

ԼԵՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ

- Rev. As in 61. Struck with a new tram die on small flan. Part of new tram legend visible.
 Weight 1.4 grams (Silver content 73 %). (Bed. 1523).
 Only two specimens known.
64. Half new tram struck with tram die (Bed. 1528).
 Obv. As in 61. Tram legend partially visible.
ԼԵՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅ
 Rev. As in 61. Tram legend partially visible.
ՇԻՆԵԱԼ ԳԱՂԱԲՆ Ի ՍԻՍ
 Weight 1.4 grams (Bed. 1524).
 Half trams of this type are scarce.
65. Later new tram with lion turned right on the reverse (Bed. 1491-1521).
 Obv. As in 61, but legend without **ԱՄԵՆԱՅՆ** (AMENAYN)
ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅԻՈՑ
 Rev. Lion turned right, crowned and walking
ՇԻՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի ՍԻՍ
 Weight 2.4 grams (Bed. 1491).
66. Half new tram of type No. 65 struck with new tram die (Bed. 1537)
 Obv. As in 65.
 Legend entirely off flan.
 Rev. As in 65.
 Legend entirely off flan.
 Weight 1.2 grams (Bed. 1537).
 Scarce.
67. Later new tram with lion holding cross (Bed. 1491-1521).
 Obv. As in 61 but king holding cross.
ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅԻՈՑ
 Rev. Crowned lion right, holding a cross with one bar.
ՇԻՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի ՍԻՍ
 Weight 2.85 grams (Silver content 78 %). (Bed. 1495a).
68. Half new tram of type No. 67 (Bed. 1530).
 Obv. As in 67 but king holding cross with two bars.
 Legend mostly off flan.
 Rev. As in 67.
 Legend mostly off flan.
 Weight 1.15 grams (Bed. 1530).
 Scarce.

Copper coins of Levon II. Nos. 69-74)

69. Unique tank of Levon II (not in Bed.) (22).

Obv. Lion walking left, no cross or field marks.

ԼԵՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՍ

Rev. Cross with stars in four quarters.

ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ս

Weight 7.5 grams

70. Kardez of type No. 69 (Bed. 1540-1552)

Obv. As in 69.

ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ

Rev. As in 69.

ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ՍԻՍ

Weight 3.35 grams (Bed. 1542).

71. Kardez of type No. 69 but lion walking right (Bed. 1573-1574).

Obv. Lion walking right.

ԼԵՒՈՆ ԹԱԳ ... ..

Rev. Ornate cross.

ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ՍԻՍ

Weight 3.3 grams (Bed. 1573).

72. Kardez of type No. 69 but obv. has cross and reverse has lion walking left (Bed. 1559-1572).

Obv. Cross with stars in four quarters.

ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱ (Ligatured Ո and Ր)

Rev. Lion walking left.

ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի Ս

Weight 3.1 grams (Bed. 1562 var.)

73. Kardez of type No. 72 but with different reverse legend (Bed. 1564, 1567-1569).

Obv. Cross with no field marks.

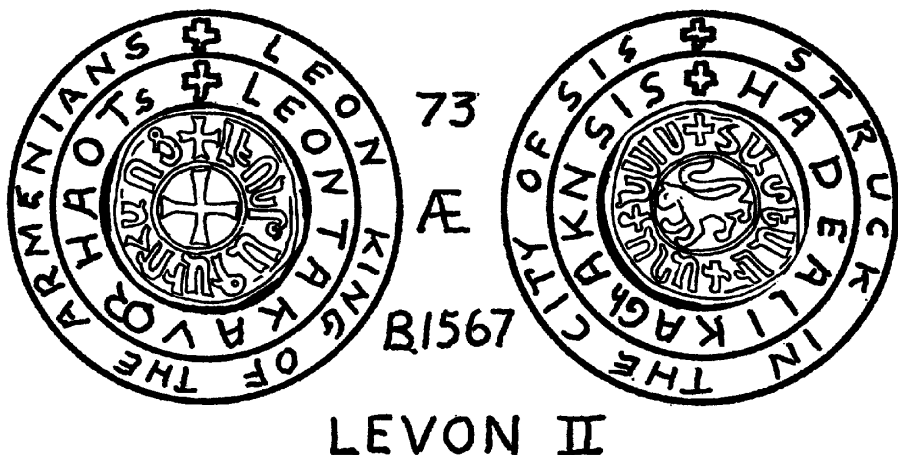
ԼԵՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՈՑ (Ligatured Ո and Ր)

Rev. Lion walking left.

ՀԱՏԵԱԼ Ի ԳԱՂԱՔՆ ՍԻՍ

Weight 3.85 grams (Bed. 1567).

74. Kardez with both sides having obverse legend (Bed. 1570-1572).

Obv. Cross with stars in four quarters.

ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅ

Rev. Lion walking left.

ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ

Weight 4.05 grams (Bed. 1572).

Hetoum II (1289-1293, 1295-1296, 1299-1301, 1301-1306);

Toros (1293-1295); *Smpad* (1296-1298); *Gosdantin* (1298-1299)

Levon II died on February 6, 1289. Of his eleven children, five sons and four daughters were alive at the time of his death. The sons fought each other and at short intervals three managed to occupy the throne. His daughter Zabel married the brother of the king of Cyprus, Rita became the empress of Byzantium, and the two others married Crusader princes.

Hetoum's intermittent reign was marked with troubles, both external and internal. It has been said that he did not relish worldly things, preferring a monastic life, and for this reason did not really wish to be crowned king or issue silver coinage. Whether or not this explanation is valid, the fact remains that there are no silver coins from Hetoum II and his copper coins were very crudely struck. Limited numbers of small billons were also issued.

In 1293, he retreated to a monastery and turned over the country to his younger brother, Toros, who ruled for two years. No coins were

struck by Toros since he was not crowned king and was merely acting as his brother's representative. In 1296, Hetoum and Toros went to Constantinople to visit their sister, Rita. Taking advantage of the king's absence, the next brother, Smpad, declared himself king, obtained the consent of the Catholicos, and after being crowned, struck silver and copper coins. When Hetoum and Toros returned, he had them imprisoned. Toros was later killed and Hetoum blinded. After these atrocities, the fourth brother, Gosdantin, rebelled and another fratricidal strife took place. Gosdantin gained the upper hand, imprisoned Smpad and freed Hetoum. Perhaps because of his blindness, Hetoum was willing to let Gosdantin rule the country. As king, Gosdantin struck his own silver and copper coins. Within a year, however, Hetoum recovered his eyesight and troubles began again as a large number of his people and princes now wanted him back on the throne. In self-interest, Gosdantin liberated Smpad and the two fought together against the lawful king. With the support of the people, and of the Hospitallers and Templars, who as his vassals, held strong forts in Cilicia, Hetoum defeated his brothers in battle and exiled them to Constantinople where they died in captivity.

Hetoum thus began his last rule in 1301 and remained in power until 1305 when he again retired to a monastery, leaving the country to his son Levon, who was actually appointed co-ruler on June 29, 1301.

Catalog of Coins of Hetoum II.

Billons of Hetoum II. Nos. 75-79.

75. Billon with Latin cross on reverse (Bed. 1575-1588).

Obv. King's head facing. Similar to Crusader types.

ՀԵՐՈՒՄ ԹԱԳԱՒՈՐ Հ (Ligatured Ռ and Ր)

Rev. Potent cross without field marks.

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՍ

Weight 0.65 grams (Bed. 1575a).

76. Billon with Byzantine cross on reverse (Bed. 1581-1588).

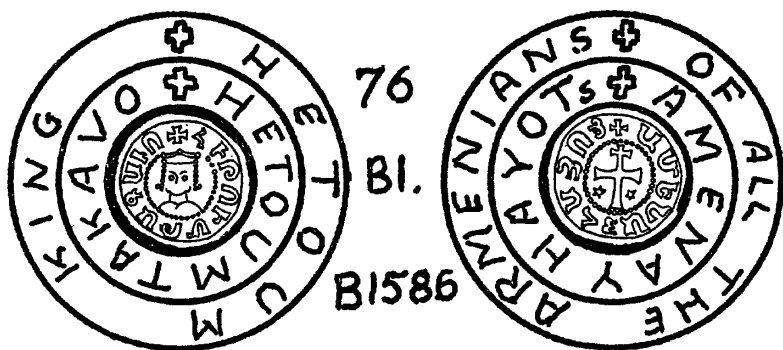
Obv. Crowned head of king facing as in 75.

ՀԵՐՈՒՄ ԹԱԳԱՒՈՐ (Ligatured Ռ and Ր)

Rev. Long cross with two bars. Moon in second quarter, star in third quarter.

ԱՄԵՆԱՅ ՀԱՅՈՑ

Weight 0.45 grams (Bed. 1586a).

HETOU M II

Copper Coins of Hetoum II. Nos. 77-79

77. Kardez, (Bed. 1589-1619)

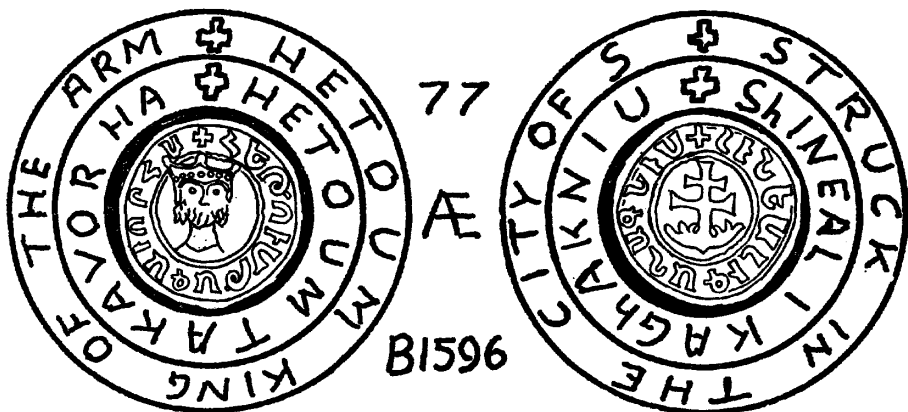
Obv. Crowned head of king facing.

ՀԵՐՈՒՄ ԹԱԳԱՒՈՐ ՉԱ

Rev. Long ornate cross with two bars.

ՇԻՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի Ս

Weight 3.8 grams (Bed. 1596).

HETOU M II

78. Kardez (Bed. 1620-1653)

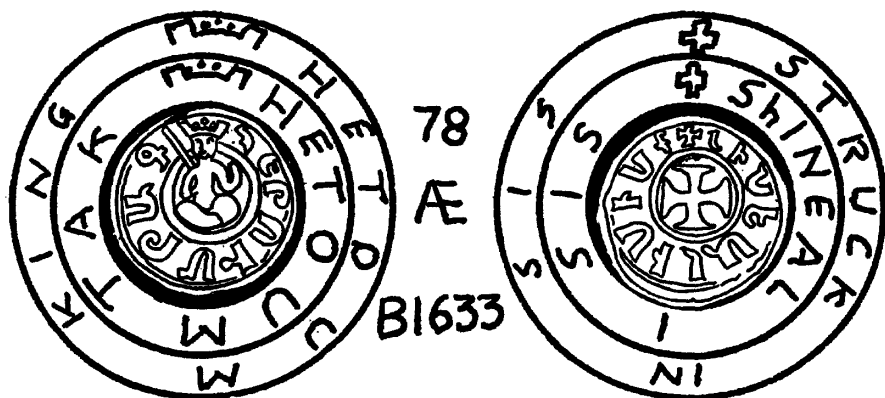
Obv. King seated in oriental fashion. Left hand raised and right hand holding mace which extends over right shoulder.

ՀԵՐՈՒՄ ԹԱԳ

Rev. Cross with or without dots in four corners.

ՇԻՆԵԱԼ Ի ՍԻՍ

Weight 3.85 grams (Bed. 1633b).

HETOUM II

79. Kardez with king's name repeated on obverse and reverse (Bed. 1649-1653).

Obv. King seated as in 78.

ՀԵՐՈՒՄ ԹԱԳԱ

Rev. Cross with dots in four quarters.

ՀԵՐՈՒՄ ԹԱԳՈՐ

Weight 2.7 grams (Bed. 1651).

Catalog of Coins of Smpad

Perhaps to legitimize his claim to the throne, Smpad issued a series of coins reminiscent of the coins of Levon I.

Silver Coins of Smpad. Nos. 80-82.

80. Early silver new tram. (Bed. 1653a-1658)

Obv. King seated on throne ornamented with lions. He holds a cross in his right hand and a fleur-de-lis in his left. His feet rest on a footstool.

ՍՄԲԱՏ ԹԱԳՈՐ ՀԱՅՈՑ

Rev. A long cross between two lions rampant regardant.

ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ

Weight 2.67 grams (Silver content 70 %). (Bed. 1555).

81. Crudely struck new trams (Bed. 1659-1676)

Obv. King seated on throne holding cross in his right hand, mace in left hand, extending over shoulder.

ՍՄԲՍԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱԾՈ

Rev. As in 80.

ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՍՏՈ

Weight 2.7 grams (Silver content 62 %). (not in Bed.)

82. Half tram of Smpad (Bed. 1677)

Obv. Lion walking right, behind him a cross.

ՍՄԲՍԹԱՄ շ (Ligatured Ո and Ր)

Rev. Fleur-de-lis.

ՇԻՆԵԼ Ի ՔԱՂԱՔ Ս

Weight 0.85 grams (Bed. 1677 var.)

Only three specimens of this very curious half tram of Smpad are known. Perhaps it should be considered a billon, in continuation of the billons of Hetoum II.

Copper Coins of Smpad. No. 83

There are a very large number of these coppers, mostly poorly struck, all having the same design. Weight is decreased to such an extent that these coins may be considered as being the precursors of the small copper pogs of the later kings.

83. Copper pogh (Bed. 1678-1723)

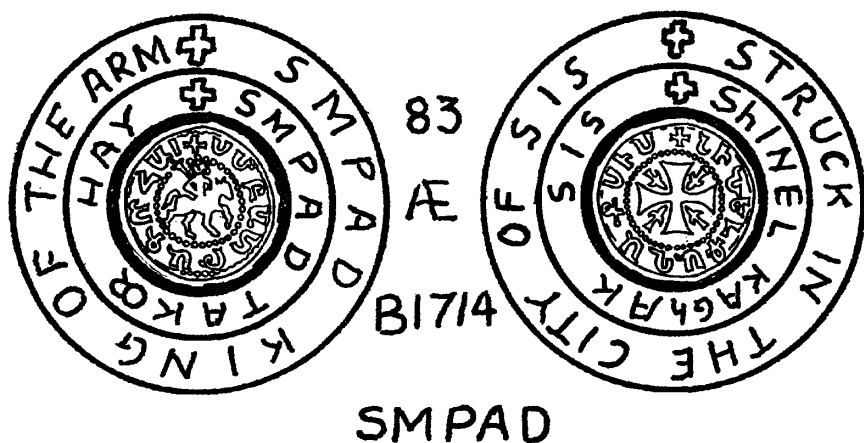
Obv. King on horseback walking right. He holds reins with left hand, and mace with his right, extending over his right shoulder. Patterned after the bilingual trams of Hetoum I.

ՍՄԲՍԹԱԳՄ ՀԱԾ (Ligatured Ո and Ր)

Rev. A cross with four lilies or doves in flight in four quarters.

ՇԻՆԵԼ ՔԱՂԱՔ ՍԻՍ

Weight 1.3 grams (Bed. 1714).

Catalog of Coins of Gosdantian I

Since Gosdantian reigned less than a year, it is not surprising that his coins are very rare. He struck coins of great originality and beauty, and the legends appear to be mainly concerned with his claim to the throne.

84. *Gold coins.*

Obv. King on horseback walking right as usual, but holding an uplifted sword with his right hand.

ԿՈՍՏԱՆԴՆԻՆԻ թԳ ՀԱՅՈՑ

Rev. Castle with three turrets.

ՍՍՈՅ ԲԵՐԴՆԻ Հ ԹԱԳԱՄ (Ligatured *n* and *p*)

Weight 3.6 grams (Bed. 8)

Only two examples of this gold coin are known, one in the Mekhitarist museum in Venice and the other in the Istanbul Archeological Museum.

85. It is interesting that Basmadjian (6) gives a second variety of a gold coin. The existence or whereabouts of this second variety has not been ascertained.

Obv. As in 84.

ԿՈՍՏԱՆԴՆԻՆԻ թԳ ՀԱՅՈՑ

Rev. A square castle with three towers

ՍՍՈՅ ԲԵՐԴՆԻ Հ ԹԱԳԱՄ (Ligatured *n* and *p*)

Silver Coins. Nos. 86-87.

86. Silver new tram (Bed. 1724-1727c).

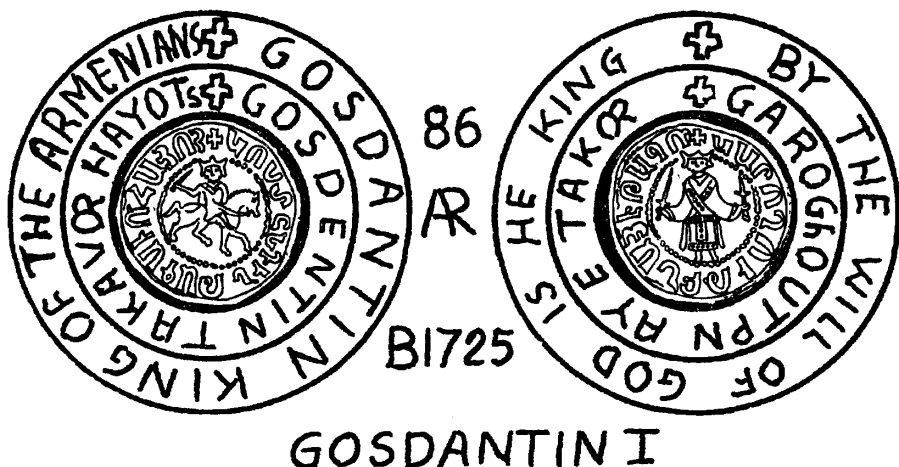
Obv. As in 84.

ԿՈՍՏՆԵՆԻՆ ԹԱԳԱԻՐ շԱՅՈ (Ligatured *n* and *r*)

Rev. King standing and facing, wearing crown and royal vestments. He holds an uplifted cross in his left hand and a sword in his right hand.

ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՅ Է ԹԱԳՈՐ

Weight 2.6 grams (Silver content 72 %). (Bed. 1725)

87. Silver new tram with a different legend.

Obv. As in 84. Letters *n* and *u* combined.

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆՈՍ ԹԱԳՐ շԱՅՈՅ (Ligatured *n* and *r*)

Rev. As in 86.

ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՅ Է ԹԱԳՐ (Ligatured *n* and *r*)

Weight 3.0 grams. Coll. Vienna Mekhitarist Museum.

Copper Coins

88. Copper pogh (Bed. 1728-1733).

Obv. King standing as in reverse of 86. Letters *n* and *u* combined.

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆՈՍ ԹԱԳ

Rev. Ornate cross with dots.

ՇԻՆԵԼ ԳԱՂԱԳՆ ՍԻՍ Է

Weight 2.7 grams (Bed. 1730).

Levon III (1301-1307)

As mentioned heretofore, Hetoum II appointed his nephew Levon as his co-ruler on June 29, 1301. Although the actual coronation of Levon did not take place until July 30, 1306, he had long been recognized as king, and from the abundance of his coins, it is reasonable to assume that he issued coins as king beginning in 1301.

Levon's rule encompassed a period of religious strife. He tried to effect a rapprochement between the Armenian and the Roman Church in the hope of securing the aid of the Western powers in his struggles against the Moslems. Nationalistic elements, however, were fiercely opposed to any unity, and may have engineered the king's death at the hands of the Mongol general, Pilarghou.

The silver coins of Levon III are all of one traditional type, showing on the obverse the king on horseback. On the reverse is the Armenian lion walking right with a cross behind him.

Levon's coinage reflects the gradual deterioration of the economic conditions of the country. The silver coins, now called takvorins, weigh about 2.3 grams. The silver content was reduced to nearly 50 %, a far cry from the silver coinage of Levon I and Hetoum-Zabel which weighed nearly 3 grams and had a silver content of 90 %. There is also a marked deterioration in the style and workmanship of these coins. No half takvorins were struck.

The copper coins, reduced in size, were generally poorly struck. On the obverse the king is seated in oriental fashion crowned, holding a staff in his right hand and a cross in his left. On the reverse is a Greek cross with various field marks. These coins are somewhat similar in design to the coppers of Hetoum II.

Catalog of Coins of Levon III

Silver coins. Nos. 89-91.

89. Early issue of takvorin (Bed. 1734-1768).

Obv. King on horseback to right, holding the reins with his left hand, and with his right, a cross which extends over his shoulder.

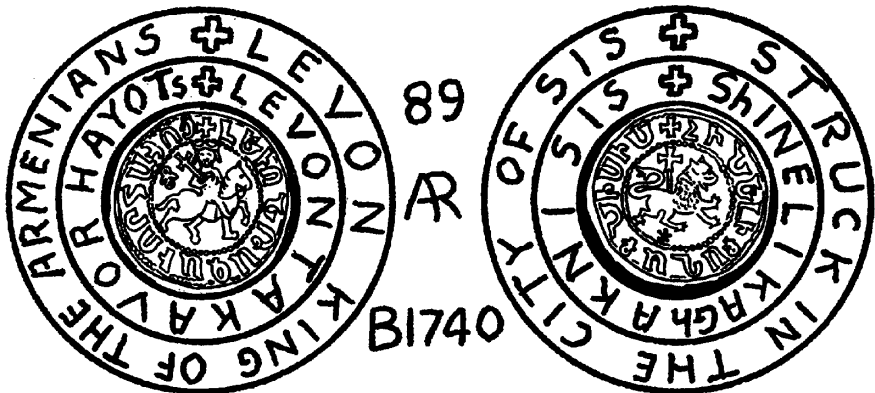
ԼԵՒՈՆ ՔԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ

Rev. Lion walking right and facing right. Cross with single bar behind him, and field marks to left of cross.

ՇԻՆԵԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ՍԻՍ

Weight 2.65 grams (Silver content 75 %). (Bed. 1740).

LEVON III

90. Later issue struck with less care (Bed. 1769-1803).

Obv. As in 89.

ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅ (Ligatured ռ and լ)

Rev. As in 89.

ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ս

Weight 2.3 grams (Silver content less than 50 %). (Bed. 1780).

91. Rare issue without cross (Bed. 1804).

Obv. As in 89.

ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ Է

Rev. Lion walking right without a cross.

ՇԻՆԵԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ՍԻՍ

Weight 2.2 grams (Silver content about 50 %). (Bed. 1804).

Copper coins. Nos. 92-94

92. Copper poghs (Bed. 1807-1812a).

Obv. King seated on bench-like throne, holding cross in right hand and staff in left, extending over left shoulder.

ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱ

Rev. Cross with lines in four quarters.

ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱ

Weight 2.7 grams (Bed. 1809).

93. Copper pogs (Bed. 1813-1831).

Obv. King seated in oriental fashion, holding cross in right hand and staff in left.

ԼԵՒՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅ (Ligatured Ո and Ր)

Rev. Plain cross.

ՇԻՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԱԳ Ի Ս

Weight 2.7 grams (Bed. 1821).

94. Pogh with king's name on both sides (Bed. 1832-1839).

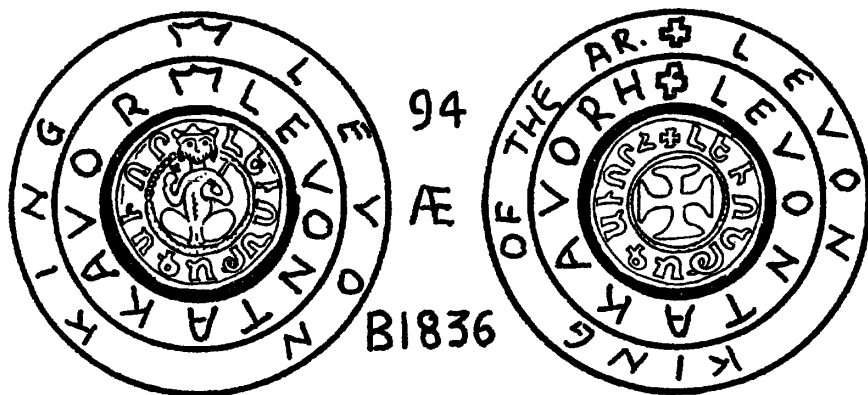
Obv. As in 93.

ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ

Rev. As in 93.

ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ

Weight 3.1 grams (Bed. 1836).

LEVON III

Oshin (1308-1320)

Upon hearing of his brother's death, Oshin sent a protest to the great Khan, who promptly had the Mongol general decapitated for his deed. Oshin was crowned king the following year and ruled for twelve years.

Religious controversies still raged, and in view of the apparent futility of cementing a union between the Armenian and Roman churches, Oshin decided to abandon all forcible attempts and let matters take their natural course.

Oshin's reign was more prosperous than that of his predecessor, in spite of repeated enemy attacks. His coins are somewhat heavier and have a higher silver content. (66).

It is also interesting that he struck a series of coins similar in type to the trams of Levon I. There are known as the coronation series and are thought to be an early issue commemorating the coronation of Oshin. These rare coins were struck with greater care than the multitude of takvorins that followed. In addition, they are generally heavier and contain more silver than the usual takvorins.

The possibility exists that coronation half trams were also struck, and if confirmed, it may be that in the early years, Oshin hoped to imitate the original coinage of King Levon I.

A number of takvorins of Oshin are overstruck in Arabic. These probably represented money in the treasury which his successor, Levon IV, paid to the Mamluks in tribute, at which time they were overstruck in Arabic along with the coins of Levon IV (61).

The copper coins of Oshin are of lesser weight, and definitely belong to the class of poghs. The design of these small coppers recalls that of the silver trams of Levon I, with the king seated on the throne holding the cross and fleur-de-lis. The reverse has the Greek cross with various field marks. The copper coins are scarce and are usually found in poor condition.

Catalog of Coins of Oshin

Silver coins. Nos. 95-99.

95. Coronation trams (Bed. 1839a-1849).

Obv. Similar to trams of Levon I. King seated on throne ornamented with lions, wearing crown and royal vestments. He holds a cross with his right hand and fleur-de-lis with his left. His feet rest on a footstool. Above the fleur-de-lis is a hand with two fingers extended.

ԱՒՇԻՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ

Rev. A long cross between two lions rampant regardant.

ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՄՈՑ

Weight 2.8 grams (Silver content 72 %). (Bed. 1841).

96. Coronation half tram. A single specimen has been reported but its present whereabouts is unknown (62).

97. Regular takvorin (Bed. 1849a-1936).

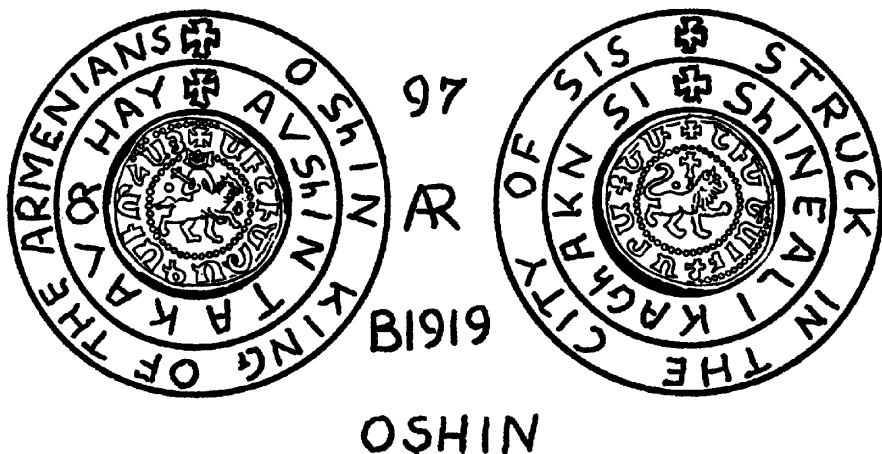
Obv. King on horseback riding right. He holds the reins with his left hand, and with his right, a mace extending over his shoulder. Various field marks.

ԱՒՇԻՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅ (Ligatured Ո and Բ)

Rev. Lion walking right and facing right. Behind him is a cross with a single bar.

ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ս

Weight 2.1 grams (Silver content less than 50 %). (Bed. 1919 var.).

98. Takvorin of Oshin (Bed. 1849a-1936).

Obv. As in 97, different mint mark.

ԱԻՇԻՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՒՆ (Ligatured Ո and Ր)

Rev. As in 97, different legend.

ՇԻՆԱՍ Ի ՔԱՂԱՔՆ ՍԻՍ

Weight 2.3 grams (Silver content less than 50 %) (Bed. 1872).

99. Takvorin of Oshin overstruck in Arabic (Bed. 1946-1947).

Obv. As in 97.

Rev. As in 97.

Weight 2.3 grams (Bed. 1946).

Copper coins of Oshin (Nos. 100-101).

100. Early issue of poghs (Bed. 1936a-1940).

Obv. King seated on bench-like throne holding cross in right hand, a fleur-de-lis in left.

ԱԻՇԻՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՒՆ

Rev. Ornamental cross.

ՇԻՆԵԼ Ի ՔԱՂԱՔ Ս

Weight 1.2 grams (Bed. 1936a).

101. Usual type of pogh (Bed. 1941-1945a).

Obv. As in 100, but crudely struck.

ՍԻՇԻՆ ԹՍԳՍԻՐ ՀԱ. (Ligatured Ո and Բ)

Rev. Plain cross.

ՇԻՆԱԾ Է Ի ԳԱՂԱԳ Ա

Weight 1.8 grams (Bed. 1941a).

Levon IV (1320-1342)

Oshin was succeeded by his son who at the time was only ten years old. The youthful king could not provide the kind of leadership that the country required. The continuing attacks of the Mamluks forced Levon to agree to a fifteen-year peace treaty under the terms of which he was to pay an annual tribute of 1,200,000 takvorins plus half the income from the port of Ayas and half the income from salt revenues. Had Levon abided by the terms of the treaty, the country might still have prospered, but Levon tried instead to obtain help from the West with the result that the treaty was annulled and renewed enemy attacks eventually caused the loss of all the land east of the Djehium River, including the highly profitable port of Ayas. A new treaty imposed such heavy burdens on the country that it literally spelled the end of the kingdom.

In desperation, the king resorted to the old plan of trying to unite the Armenian church with the Roman in the hope that the West would help him to recover his territory. These steps, as before, so angered the nationalist elements that they assassinated him on August 28, 1342.

The coinage of this period is in keeping with the declining political situation. There is a decrease in the weight of the coins, accompanied by a commensurate lowering of the silver content. The workmanship is considerably poorer and it is difficult to find well struck coins. Aside from this, not much difference is noted between the coins of Oshin and Levon IV.

Since Levon paid large sums of money as tribute to the Mamluks, many coins are overstruck in Arabic. The strikeover seems to have been done with little care so that on numerous specimens it is possible to read parts of the Armenian legend. It is interesting that the overstruck coins appeared in international currency, along with regular Armenian coins (61).

The copper pogh's are also very similar in design to the pogh's of Oshin, showing on the obverse the king seated on a throne and a cross on the reverse. There are, however, several variations. The appearance of a larger pogh may represent an attempt to continue the tradition of kardez coppers.

Catalog of Coins of Levon IV

Silver Takvorins. Nos. 102-104.

102. Takvorin (Bed. 1948-1992).

Obv. King on horseback riding left as in 97.

ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈ (Ligatured Ո and Ր)

Rev. Lion walking right, a cross behind him.

ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ս

Weight 2.4 grams (Silver content 55 %). (Bed. 1973b).

103. Takvorin (Bed. 1993).

Obv. As in 102.

ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅ (Ligatured Ո and Ր)

Rev. As in 102, differing legend.

ՇԻՆԱՄ Ի ՔԱՂԱՔ ՍԻՍ

Weight 2.4 grams (Silver content 63 %). (Bed. 1990).

104. Takvorin overstruck in Arabic (Bed. 2027-2028). Overstruck with Mamluk sultan's name, Nasir Nasir. al Din Muhammad.

Weight 2.2 grams (Bed. 2027).

Copper pogh's of Levon IV. Nos. 105-107.

105. Large pogh (kardez ?) (Bed. 1999-2004).

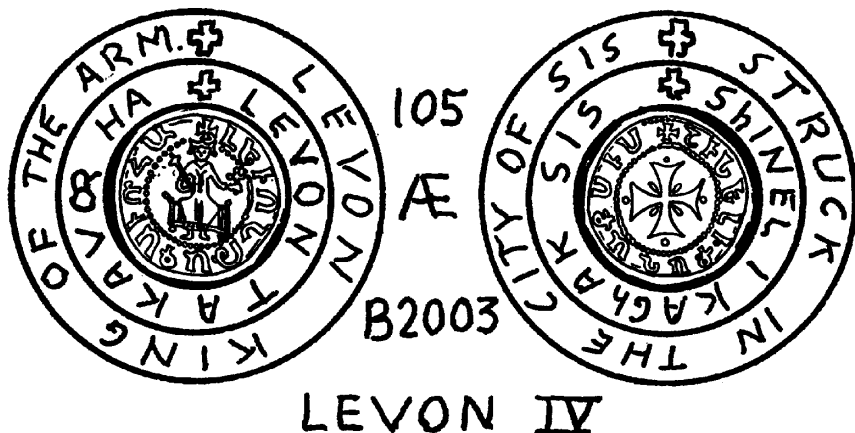
Obv. King holding in his right hand a staff, extending over shoulder; cross in left hand. He is seated on an unusual throne.

ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱ (Ligatured Ո and Ր)

Rev. Ornate cross.

ՇԻՆԵԼ Ի ՔԱՂԱՔ ՍԻՍ

Weight 3.0 grams (Bed. 2003).

106. Pogh similar in style to large tanks of Hetoum I (Bed. 1996-1998a).

Obv. As in 105, but throne is decorated with lions.

ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ (Ligatured Ո and Ր)

Rev. Ornate cross.

ՇԻՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԱԳ

Weight 1.9 grams (Bed. 1998b).

107. Pogh similar in style to coppers of Oshin (Bed. 2011b-2015).

Obv. King seated on bench-like throne holding cross in right hand and fleur-de-lis in left, as in No. 100.

ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱԾՈ

Rev. Plain cross.

ՇԻՆԵԼ Ի ՔԱՂԱՔ ՍԻ

Weight 1.2 grams (Bed. 2011c).

Guy Lusignan (1342-1344)

With the death of Levon IV, the male royal line of the Roupen-Hetoum dynasty became extinct. The closest relation was Guy Lusignan, who was the son of Levon's paternal aunt and had been designated as successor to the throne during the lifetime of the king. Although somewhat reluctant to accept the leadership of a country in constant turmoil and relentlessly pressed by its enemies, Guy nevertheless assumed the burden and was crowned king in October, 1342.

Guy was essentially a soldier. He refused to pay tribute to the Moslems and managed to keep his territory intact. He was also apparently

insensitive to the strong nationalism of the people. For example, he used the French name, Guy (*Կհ*) on his coins rather than the Armenian equivalent, Gosdantin. In addition, he tried to Romanize the Armenian church, not mindful of the fate of some of his predecessors. Finally, when he began to fill his court with non-Armenians in influential positions, the palace was attacked by Armenian nobles and Guy was assassinated, along with about three hundred soldiers in his retinue whom Guy had brought along with him.

During his short reign, Guy had little time to issue coins. Consequently, his silver takvorins are quite rare and the coppers exceedingly rare.

His silver coins are very much like those of the preceding rulers, showing the king on horseback, facing and walking right, usually holding a mace in his right hand. On the reverse is the regular cross.

The copper poghs are also similar to previous issues. The king is seated on a throne, holding a cross in one hand and a fleur-de-lis in the other. On the reverse is a cross, usually ornamented.

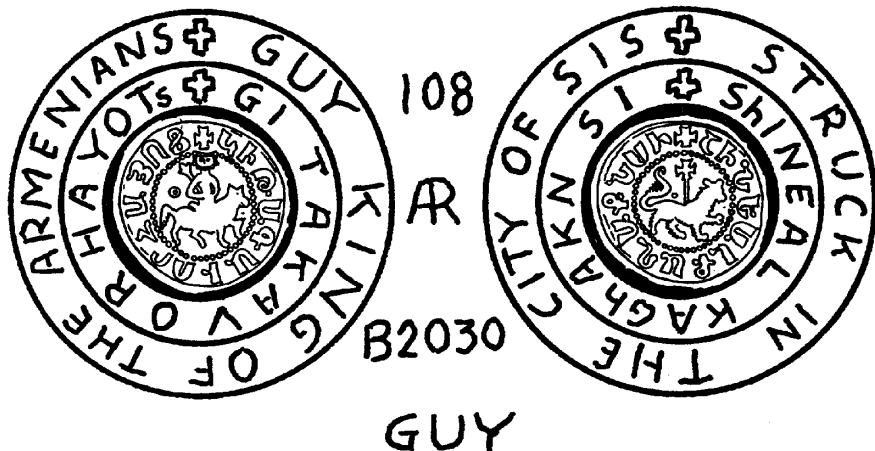
Catalog of Coins of Guy (Gosdantin II)

Silver Coins. No. 108

108. Takvorin (Bed. 2028a-2039).

Obv. King on horseback to right, holding reins with left hand, and with his right a mace or cross extending over his shoulder. Field mark to his left.

ԿԻ թԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ

Rev. Lion walking right and facing right. Behind him a cross with a single bar.

ՇԻՆԵԱՆ ՔԱՂԱՔՆ ՍԻ (?)

Weight 2.2 grams (Silver content less than 50 %). (Bed. 2030)

Silver coins of Guy are very scarce.

Copper Coins. No. 109

109. Pogh (Bed. 2040).

Obv. King seated on bench-like throne, holding cross in right hand and fleur-de-lis in left.

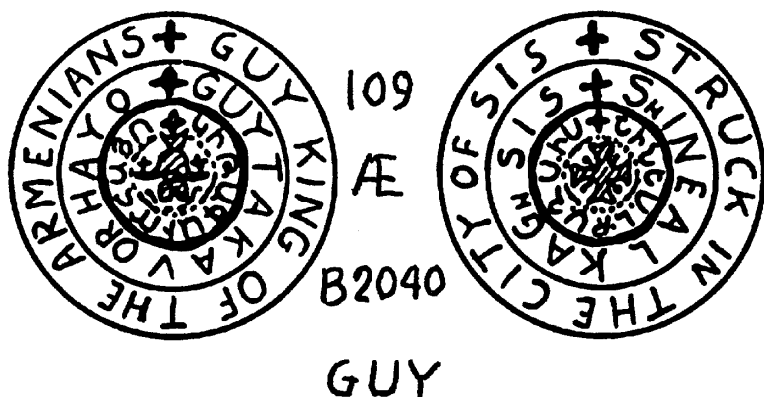
ԿԻ ՔԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈ (Ligatured *ո* and *ր*)

Rev. Cross with four lines in quarters.

ՇԻՆԵԱՆ ՔԱՂԱՔ Ս

Weight 1.4 grams (Bed. 2040).

Copper coins of Guy are extremely rare.

Gosdantin III (1344-1363)

After the assassination of Guy, Gosdantin was named king by the Armenian nobles. Although Gosdantin was not in the direct royal line, he was distantly related to the royal family and was the son of the powerful Baldwin, the Lord of Neghir in Cilicia.

On ascending the throne, Gosdantin must have thought it prudent to eliminate all possible contenders, since he imprisoned the wife and two young children of Guy's brother. They managed to escape, however, and the younger son, Leo, later became the last monarch of Cilician Armenia.

Gosdantin's position was unenviable, with the Mamluks determined to end the last Christian bastion in the Near East. With the aid of Peter I of Cyprus, Gosdantin succeeded in capturing the seaport of Ayas in 1347, but lost it permanently the following year. In 1360, the Egyptian sultan Al-Nasir's army invaded Cilicia and captured Adana and Tarsus, leaving only the inland mountainous regions to the Armenians.

Under the circumstances, the coinage suffered further both in value and workmanship. While the earlier issues, although poorly struck, retain a semblance of silver, other issues, probably later ones, have a greyish appearance due to their low silver content.

Until recently, it was not considered possible to distinguish between the coins of Gosdantin III and those of Gosdantin IV who ruled a little later. Metrological studies, however, serve admirably for this purpose and the coins of the two can be clearly distinguished (67). In general, the coins of Gosdantin IV have letters resembling an L or S on the obverse and reverse, whereas those of Gosdantin III do not.

It is interesting that some of the coins of this king have a legend stating that they were struck in Tarsus. This is the first indication of another mint beside Sis and it is not known when it was established or whether earlier kings also struck coins in Tarsus. From the time of Gosdantin's accession to the throne in 1344 until 1360 when the Mamluks captured Tarsus, both silver and copper coins were apparently struck in Tarsus. It is also noteworthy that the Mamluks made use of the mint by striking Moslem coins with the name Tarsus.

During his long reign, Gosdantin III struck a large number of silver coins in Sis. The silver pieces struck in Tarsus are scarce. The small copper coins struck in Sis are rare and very few of the coppers struck in Tarsus are found today.

The silver coins are of the conventional type with the king on horseback facing and riding right. The reverse has a lion with a cross. The copper coins are also similar to those of the previous rulers, with the king seated on a throne and holding a cross and fleur-de-lis. An ornamented cross appears on the reverse.

Catalog of Coins of Gosdantin III

Silver Coins. Nos. 110-111.

110. Silver takvorins struck in Tarsus (Bed. 2041-2050).

Obv. King on horseback to right and facing, holding reins in his left hand, and in his right a mace extending over his shoulder.

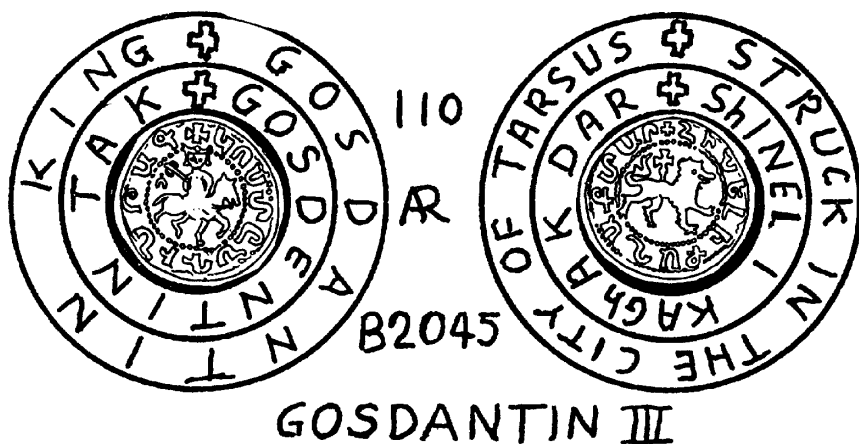
ԿՈՍՏԱՆԴՆԻՆ ԹԱԳ

Rev. Lion walking right and facing right, cross behind him.

ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔ ՏԱՐ

Weight 2.0 grams (Silver content 62 %). (Bed. 2045a).

Silver coins struck in Tarsus are rare.

111. Silver takvorins struck in Sis (Bed. 2051-2199).

Obv. As in 110.

ԿՈՍՏԱՆԴՆԻՆ ԹԳՐ ԶԶ (Ligatured Ո and Ր)

Rev. As in 110.

ՇԻՆԱԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ս

Weight 1.9 grams (Silver content less than 50 %). (Bed. 2067a).

Copper Coins. Nos. 112-113.

112. Copper poghs struck in Tarsus (Bed. 2120).

Obv. King seated on bench-like throne, holding cross in right hand, and in his left a staff which extends over his shoulder.

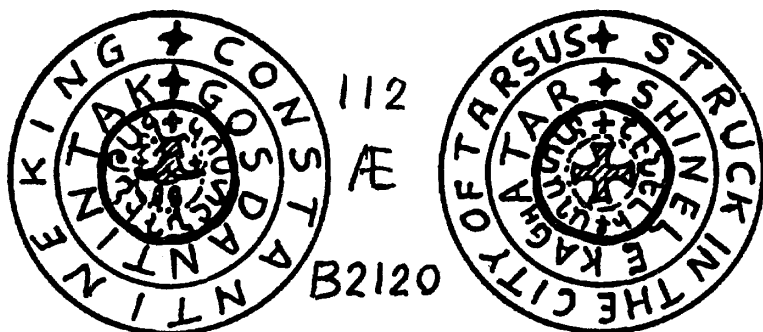
ԿՈՍՏԱՆԴՆԻՆ ԹԱԳ

Rev. Cross with dot in first quarter.

ՇԻՆԵԼ Ի ՔԱՂ ՏԱ

Weight 0.9 grams (Bed. 2120 var.).

Copper coins struck in Tarsus are extremely rare.

GOSDANTIN III

113. Copper pogh struck in Sis (Bed. 2121-2128).

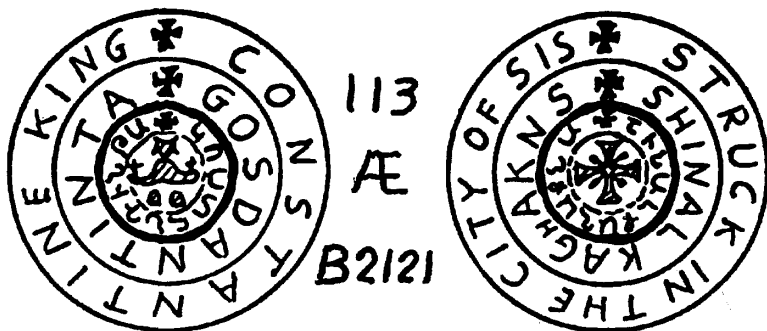
Obv. As in 112.

ԿՈՍՏԱՆԴՆԻՆԻ թԱ

Rev. As in 112.

ՇԻՆԵԼ Ի ՔԱՂԱՔԻՆ Ս

Weight 1.2 grams (Bed. 2121a).

GOSDANTIN III

Levon the Usurper (1363-1365)

With the death of Gosdantin III, the throne passed to another Levon, usually referred to as the Usurper. The history of this period is so obscure that it is not known what claim he had to the crown, although there are indications that he was one of the sons of Gosdantin (68). In that case, it is difficult to explain the designation of « Usurper. »

Although historical details are meager, numismatic evidence supports

the existence of a Levon who reigned for a brief period. There are silver and copper coins with the king's name spelled *ԼԵՎՈՆ* instead of *ԼԵՒՈՆ* perhaps representing a conscious effort on the part of the king to differentiate his coins from those of the other Levons. The styling and inscription of the coinage do not fit Levon IV or Levon V, and metrological studies place the coins between Gosdantin III and Gosdantin IV (69). Also, examination of published and unpublished hoards (70) helps to confirm an attribution of these coins to Levon the Usurper.

Until 1969 (71), no coppers of Levon the Usurper had been found comparable to the pogs of the earlier kings, although copper coins struck with takvorin dies were known to exist. The latter generally have the letter *Թ* in the field. It is now established that Levon the Usurper did strike small copper coins similar in type and style to those of his predecessors. These are extremely rare, partly because they were struck for a very short period of time and because of the usual low survival rate.

Although the silver coins follow the type of his predecessors, in most cases the reverse shows a lion with a distinctive hairy mane and legs. This type of lion appears only on the coins of Guy and Gosdantin III, and undoubtedly represents the work of a diemaker of this period. The characteristic styling and the spelling of the king's name *ԼԵՎՈՆ* serve to identify the coinage of Levon the Usurper.

Catalog of Coins of Levon the Usurper

Silver Takvorins. Nos. 114-115.

114. Takvorin, regular type (Bed. 2129-2160).

Obv. King riding right as in previous takvorins.

ԼԵՎՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ շԱՅՈՑ (Ligatured *Ո* and *Ր*)

Rev. Lion right with hairy mane and legs.

ՇԻՆԵԱՆ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի Ս

Weight 2.1 grams (Silver content 62 %). (Bed. 2130a).

115. Takvorin with obverse legend on both sides. (Bed. 2161-2163).

Obv. King riding right as usual.

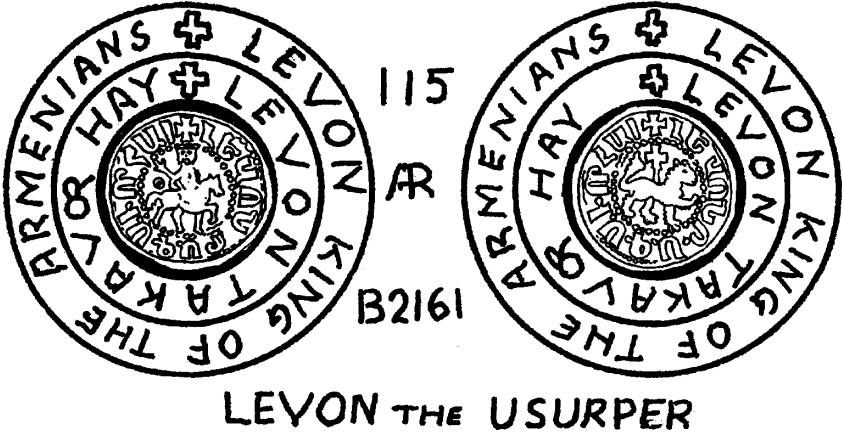
ԼԵՎՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ շԱՅ (Ligatured *Ո* and *Ր*)

Rev. Lion with hairy mane and legs to right.

ԼԵՎՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ շԱՅ (Ligatured *Ո* and *Ր*)

Weight 2.1 grams (Silver content 65 %). (Bed. 2161)

This type is quite rare.

Copper Coins. Nos. 116-117.

116. Copper poghs (not in Bed.).

Obv. King seated on throne as in No. 113.

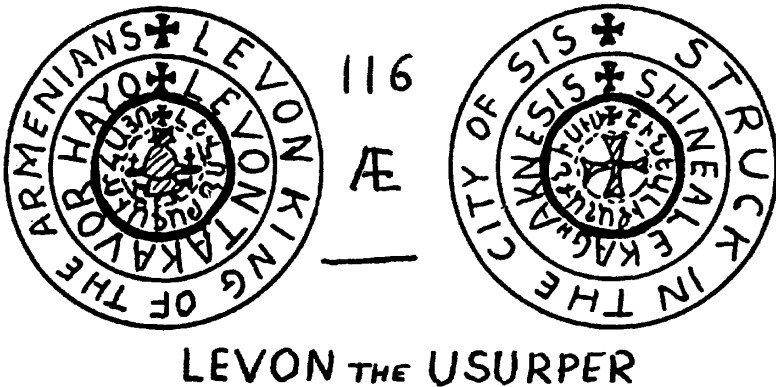
ԼԵՎՈՆ ԹԱԳԱՒ. ...

Rev. Simple cross.

ՇԻՆԵԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի Ս...

Weight 1.0 grams.

These are extremely rare.

117. Copper coins struck with takvorin die (Bed. 2164-2168).

Obv. King riding right as in No. 114. Letter to left of king.

ԼԵՂՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈ (Ligatured Ո and Ր)

Rev. Lion right, with cross.

ՇԻՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԱԳ Ս..

Weight 1.4 grams (Bed. 2164 var.).

Gosdantin IV (1365-1373)

The circumstances under which Levon the Usurper resigned or was deposed and Gosdantin IV crowned king in 1365 are not clear. It is known that the latter was the son of Hetoum, the Lord of Neghir.

The political situation had by now deteriorated to such an extent that survival was the main issue. The only Christian ruler left in the East was Peter I of Cyprus and overtures were made to him to the extent of offering him the crown of Armenia in return for military assistance. A joint effort to capture the port of Ayas in order to establish communication with Cyprus was unsuccessful and much of the remaining territory was gradually lost under the relentless attacks of the Mamluks.

In 1373, Gosdantin IV was assassinated and the widow of Gosdantin III became regent.

The coins of Gosdantin IV are very similar in appearance to those of Gosdantin III but are further debased. As mentioned previously, it has only recently become possible to differentiate between them (67). Many of the coins of Gosdantin IV have a greyish appearance because of their low silver content and are very crudely struck.

A large number of the coins of this king are in existence, indicating that in spite of the troubled times, the treasury was not empty. It is quite possible that much of this currency was struck to pay the enemy in order to ward off their attacks.

On most of the silver coins of Gosdantin IV there is an L on the obverse under the horse's feet and an S on the reverse under the lion's feet. This may serve as a simple method of distinguishing between the coins of this king and Gosdantin III.

Like his predecessor, Gosdantin IV struck copper coins using a takvorin die on a copper flan. Most of these bear the field mark *թ*.

In 1969 (71) several true copper coins were discovered which belong to this king. This discovery indicates that the custom of striking small coppers continued under Gosdantin IV, although few have survived.

The styling of both the silver and copper coins follows that of previous issues, with further deterioration in the weight and titre.

*Catalog of Coins of Gosdantin IV**Silver Takvorins. Nos. 118-119.*

118. Takvorins (Bed. 2169-2235)

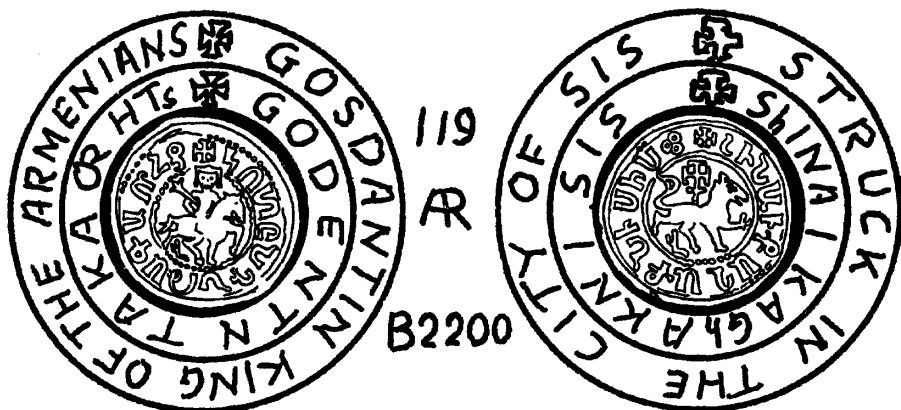
Obv. King on horseback as usual.

ԿՈՍՏԱՆԴՆ ԹԱԳԱՐ Ն (Ligatured Ռ and Ր)

Rev. Lion walking right, with cross behind him.

ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ՍԻ

Weight 2.0 grams (Silver content very low). (Bed. 2169).

GOSDANTIN IV

119. Takvorins (Bed. 2169-2235).

Obv. King on horseback as usual.

ԿՈՏԸՆԴԻՆ ԹԱԳԱՐ ՆՅ (Ligatured Ռ and Ր)

Rev. Lion walking right with ornate cross.

ՇԻՆԱ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ՍԻՍ

Weight 1.9 grams (Silver content very low). (Bed. 2200).

Copper Coins. No. 120

120. Small poghs (not in Bed.).

Obv. King seated on throne holding cross in left hand.

Right hand and arm incomplete.

ԿՈՍՏԸՆԴԻՆ ԹԱԳ.. (?)

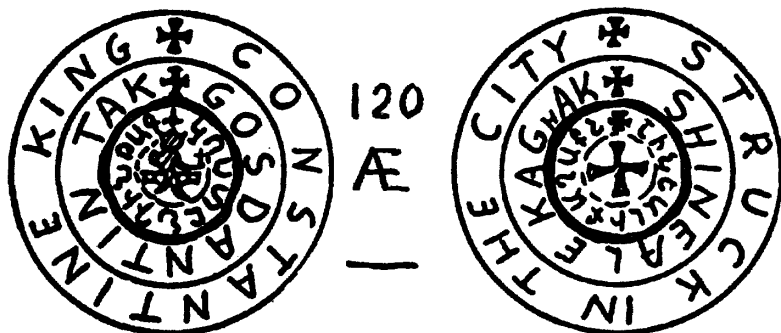

Rev. Cross with lines in four quarters.

ՇԻՆԵԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ (?)

Weight 0.95 grams (not in Bed.).

Only a few specimens known.

GOSDANTIN IV

121. Poghs struck with takvorin die (Bed. 2217-2235).

Obv. King on horseback, right.

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԹԱԳՈՐ ՀՈՅ (Ligatured *h* and *r*)

Rev. Lion walking right, with cross.

ՇԻՆԵԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ՍԻՍ

Weight 1.6 grams (Bed. 2221 var.).

Levon V (*Lusignan*) (1374-1375)

With the death of Gosdantin IV, a delegation of Armenians empowered by the Catholicos and the princes went to Peter II of Cyprus asking him to permit Leo to become the new king of Armenia. Leo, the nephew of Guy (Gosdantin II) had escaped to Cyprus along with his brother and mother following their imprisonment by Gosdantin III who wanted no contenders to the throne after the death of Levon IV. Since Peter II himself had ambitions to the throne of Armenia, he did not grant Leo permission to accept the crown. However, Peter was assassinated shortly thereafter. Leo managed to sail to Gorigos, which was still held by the Cypriots, and from there headed for Sis at the head of 25 horsemen and 100 foot soldiers. He reached Sis on July 26, 1374 and was crowned king on September 14. As a Catholic, he was crowned by a Latin bishop, but at the insistence of the nationalist elements, he was then consecrated by the Catholicos.

It appears that Levon antagonized his people by ruling his small kingdom as a Latin rather than as an Armenian. Major government posts were given to non-Armenians. The Mamluks laid siege to the city on January 5, 1375, and after some negotiations to ensure his own safety and that of his family, Levon surrendered on April 16, 1375, thereby ending the Roupenian rule in Cilicia which had lasted for three hundred year.

Levon was taken to Cairo, but at the intercession of influential Armenians there, he was released and went to Europe. All subsequent efforts to secure European assistance to regain his throne failed, and he died in Paris in 1393.

In spite of the short reign of the last king of Armenia and adverse political and military conditions, the mint continued to issue coins in debased silver and in copper.

The very small silvers, or more correctly, billons, are reminiscent of the coins of the Crusaders, having the king's head on the obverse and a cross on the reverse. The small copper coins have a lion on the obverse, but the lion lacks a cross and is more like the Cypriot type than the Armenian.

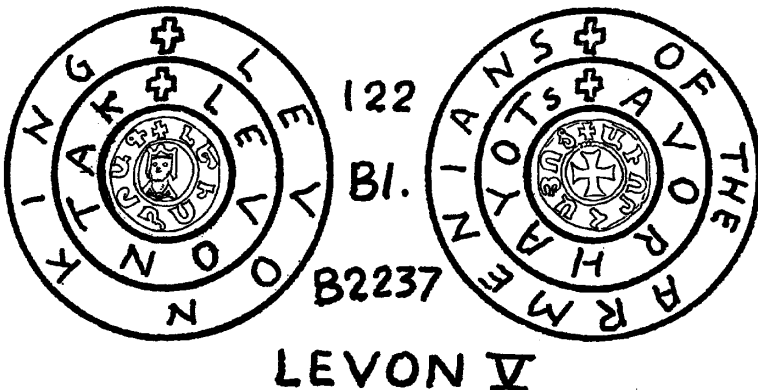
The coins of Levon V are rare today, but the many varieties of both billons and coppers in existence indicate that they were struck in large numbers.

Catalog of Coins of Levon V

Silver Coins. Nos. 122-124.

122. Billons (Bed. 2237).

Obv. King's bust, crowned, facing.

ԼԵՒՈՆ ԹԱԳ

Rev. Simple cross.

ԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ

Weight 0.7 grams (Bed. 2237).

123. Billons (Bed. 2238-2241).

Obv. King's head as in No. 122.

ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒ

Rev. Cross with lines in four quarters.

ԿԱՐՈՂՈՒԹՅՆ Ա

Weight 0.7 grams (Bed. 2241 var.)

124. Billons (Bed. 2239).

Obv. King's head facing.

ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՐ (Ligatured Ո and Ր)

Rev. Cross with moon in second quarter.

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅ

Weight 0.7 grams (Bed. 2239).

Copper Poghs. Nos. 125-125.

125. Small poghs (Bed. 2242-2244).

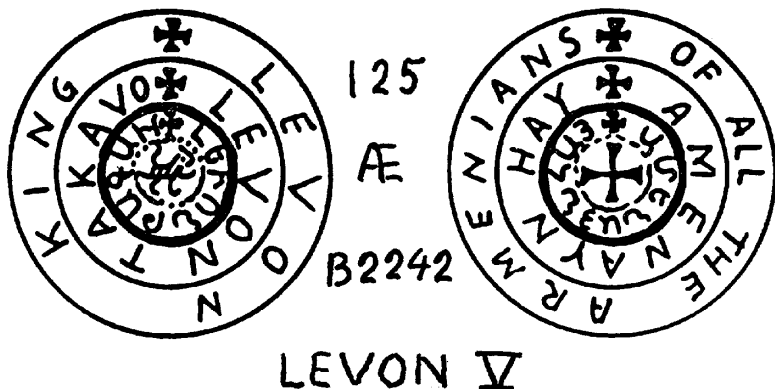
Obv. Lion of Cyprus walking right.

ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՐ Հ (Ligatured Ո and Ր)

Rev. Simple cross.

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅ

Weight 0.8 grams (Bed. 2242).

126. Small poghs (Bed. 2245)

Obv. Lion of Cyprus walking left.

ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՐ (Ligatured *l* and *r*)

Rev. Simple cross.

ԱՄԵՆԱՅԷ ՇԱՅ

Weight 0.8 grams (Bed. 2245 var.).

Post Roupenian Coins

With the end of the Armenian kingdom of Cilicia, its coinage ceased. However, there are a number of coins extant which resemble in style the coins of the later kings of Armenia, although the legend is in pseudo-Armenian and not legible.

It is possible that these coins were struck in the mint of Sis, as currency acceptable to the local population, or they may be contemporary forgeries.

127. Billons resembling the silver coins of Gosdantin IV.

Obv. King on horseback, right.

Pseudo-Armenian characters.

Rev. Lion walking right, with cross.

Pseudo-Armenian characters.

Weight 1.9 grams (Bed. 2246).

128. Copper coins resembling takvorins.

Obv. As in 127.

Pseudo-Armenian characters.

Rev. Lion walking right as in No. 127.

Pseudo-Armenian characters.

Weight 1.4 grams (Bed. 2249).

COINS STRUCK IN GREATER ARMENIA

A Bronze of Kiurike. No. 1

This is the earliest and possibly the only medieval coin bearing Armenian characters and struck in Greater Armenia. It has attracted the attention of many numismatists, including Brosset (4) who first wrote about the coin, followed by Langlois (5), Basmadjian (6), Movsesian (7), Pakhomov (8), Bedoukian (9), Lang (10), and Grierson (11).

The bronze was struck in the minor principality of Lori in northeast Armenia, in the perimeter of historic Armenia. It bears the name of Kiurike and has been attributed to either Kiurike I (979-989) (11) or Kiurike II (1048-110) (10). It is interesting that rulers of much more important states did not issue coins and that a minor prince achieved the distinction of being the only source of a coin bearing Armenian characters and struck in Greater Armenia *. Perhaps even more curious is the fact that although a number of these coins have come to light, their attribution has not yet been definitely established. To the best of the writer's knowledge, it has never been suggested that these bronzes were struck by more than one ruler, yet this possibility does exist since four rulers by the name of Kiurike reigned over Lori during the years 979-1245.

1. Obv. *ՅՄ — ՔՄ* (Isous Chrisdos — Jesus Christ)

Bust of Christ, bearded, facing, bearing numbus, tunic and mantle, the right hand raised in benediction and the left holding the Gospels.

Rev. *ՏՐ ՈՂՆԻ ԿՈՐԻԿԵԻ ԿՈՐԱՊԱՂԱՍԻՆ* (Ligatured *Ո* and *Ր*)
(Der Okne Gorigei Gorabaghadin) (May the Lord Aid Gorige the Curopalatus).

Legend in five lines across the field.

Weight 7.2 grams. (Bed. Collection).

The styling of the coin is definitely patterned after the anonymous bronzes of John I Zimisces (969-976) and Basil II (976-1025). There is ample archeological evidence to support the view that the bronzes of these two rulers were widely circulated in Armenia. (12)..

A Bronze of Abagha Khan. No. 2.

Another coin struck in Greater Armenia almost two hundred years later is equally unusual and interesting. It was first mentioned by Sibilian (13) and published in 1953 by Garabetian (14) who described it as a quadrilingual coin bearing Armenian, Mongolian, Syriac and Arabic legends. Garabetian also suggested that it was probably struck in «travelling mints» by Abagha Khan of Persia during his military campaigns in western Asia.

More recently, Lang (15) reported the existence of a 1950 Georgian publication (17) which was eventually translated into Russian (1955)

and became available to numismatists. This work describes the discovery in 1936-1937 of « comparatively large quantities » of the multi-lingual coins about 100 kilometers south-west of Tiflis. Studies on a number of these coins made it possible to reconstruct the complete legend, which proved to be trilingual — Armenian, Mongol, and Arabic. (14, 15).

2. Obv. Khaghanou darougha Abaghanen deiedkekolok. Mongol character in four lines.

Rev. *mp - md - ju - pu*

In the center, in the four corners of cross fourchee, Der Asdouadz - Isous Chrisdos (Lord God-Jesus Christ) Marginal legend

يسم الاب والابن وروح القدس اله واحد

(In the name of the Father, the Son, and the Holy Spirit — one God).

Weight. Not given.

Such legends are also seen on Mongolian-Georgian dirhems of the same ruler.

In view of Lang's publication, one must conclude that they were struck in Transcaucasia for trading purposes from 1279 to 1282, when the region was under Mongol suzerainty and contained a mixed population of Armenians, Georgians and Muslims.

- *. The earlier dynasties of the Orontids and Artaxiads which existed before the invention of the Armenian alphabet struck coins with Greek legends.
- (1) G. HILL, *A History of Cyprus*, 3 vols. (Cambridge, 1940).
  - (2) S. RUNCIMAN, *A History of the Crusades*, 3 vols. (Cambridge, 1951-1954).
  - (3) R. GROSSET, *Histoire des Croisades et du Royaume Franc de Jérusalem*, 3 vols. (Paris, 1934-1936).
  - (3) M. F. BROSET, *Monographie des Monnaies Arméniennes* (St. Petersburg, 1839), pp. 29-32.
  - (5) V. LANGLOIS, *Numismatique de l'Arménie au Moyen Age* (Paris, 1855), pp. 28-30. See also *Revue Numismatique Belge*, 1866, pp. 186-189.
  - (6) K. J. BASMADJIAN, *Numismatique Générale de l'Arménie* (Venice, 1936). pp. 48-50. (In Armenian).
  - (7) L. MOVESIAN, *History of the Gorgian Kingdom* (Vienna, 1923) (In Armenian). French translation by F. MACLER, « Histoire des Rois Kiurikian de Lori, » *Revue des Études Arméniennes*, VII, 1927, fasc. 2, pp. 209-266.
  - (8) E. A. PAKHOMOV, *O Monete Korike Kuropalata* (Izvestiya Kavkazskogo Istoriko-Arkheologicheskogo Instituta, III. Tiflis, 1925), pp. 37-45.
  - (9) P. BEDOUKIAN, « A Rare Armenian Coin » (American Numismatic Society Museum Notes, V, 1953), pp. 181-184, Pl. XXIV. Nos. 5-6.
  - (10) D. M. LANG, « Supplementary Notes on Kiurike II, King of Lori in Armenia and His Coins » (American Numismatic Society Museum Notes, VI, 1954), pp. 183-191, Pl. XIX, 3-6.
  - (11) P. GRIERSON, « Kiurike I or Kiruik II of Lori-Armenia » (American Numismatic Society Museum Notes, X, 1962), pp. 107-112.
  - (12) Kh. MOUSHEGHIAN, *Monetary Circulation in Dvin Based on Numismatic Evidence* (Erevan, 1962), p. 170 (In Russian with Armenian Summary).
  - (13) C. SIBILIAN, *Classification of Roupenian Coins* (Vienna, 1892), Editor's note. p. X (In Armenian).
  - (14) B. M. GARABETIAN, « Monnaies quadrilingues au nom d'Abagha, Khan de Perse » (Actes du Congrès International de Numismatique, 6-11 juillet, 1953. Paris 1957), pp. 497-502.
  - (15) D. M. LANG, « Notes on Caucasian Numismatics » (Numismatic Chronicle, Sixth Series, Vol. XVII, 1957), pp. 145-146.
  - (16) D. G. KAPANADZE, *Gruzinskaya Nuzimmatika* (Moscow, 1955), p. 68, Pl. VIII. 106.
  - (17) G. SCHLUMBERGER, *Numismatique de l'Orient Latin* (Paris, 1878).
  - (18) J. SLOCUM, Private Communication.
  - (19) P. Z. BEDOUKIAN, « Coins of the Baronial Period of Cilician Armenia » (American Numismatic Society Museum Notes XII, 1966), pp. 139-145, Pl. XLI.
  - (20) For a historical account of this period, see references 1, 2, 3, and : S. DER NERSESSIAN, *A History of the Crusaders*, Vol. II, (University of Pennsylvania, 1962), pp. 630-660; L. M. ALISHAN, *Sissouan ou l'Arméno-Cilicie* (Venice, 1899).
  - (21) L. M. ALISHAN, *op. cit.*, p. 452; Armenian version, p. 378.
  - (22) P. Z. BEDOUKIAN, « Three Notes on Armenian Coins » (American Numismatic Society Museum Notes, 16, 1970), pp. 87-90. Pl. XXII, 1, 2.
  - (23) W. WROTH, *British Museum Catalog, Imperial Byzantine Coins* (London, 1908), p. 553, Type 11.

- (24) G. SCHLUMBERGER, *op. cit.*, Pl. II. 7.
- (25) Correspondence with His Grace Archbishop Habozian, of the Mechitarists in Vienne dated March 24, 1971.
- (26) G. SCHLUMBERGER, *op. cit.*, Pl. IV, 9-15.
- (27) *ibid.*, Pl. III, 19-26.
- (28) C. SIBILIAN, *op. cit.*, pp. 77-78.
- (29) H. DER GHAZARIAN, *Zouartnotz*. (Paris, 1930), p. 409.
- (30) H. O. SEKOULIAN, « Comments on the Origin of the Design of the Coins of Levon I (Handes Amsorya, Vol. LXXXIV, Nos. 10-12, Vienna, 1970), p. 482. Father Sekoulian expresses the viewpoint that the spelling of Stephen is with Յ and not Φ. However, all the examples seen so far, including the illustration offered (p. 480), show clearly the letter Φ and not Յ. Furthermore, the letter Յ was non-existent in the Armenian alphabet during this period; its first appearance in the Armenian language was several centuries later.
- (31) G. SCHLUMBERGER, *op. cit.*, Pl. III, 11.
- (32) P. Z. BEDOUKIAN, *Coinage of Cilician Armenia*. Numismatic Notes and Monographs No. 147, The American Numismatic Society (New York, 1962). All references are to the English language version of this work.
- (33) It is common knowledge that in Cilicia (now Turkey), Turkish silversmiths often melted coins for jewelry purposes. Large numbers of Armenian and other coins have been destroyed in this manner.
- (34) P. Z. BEDOUKIAN, *Coinage of Cilician Armenia*, pp. 56-60.
- (35) P. Z. BEDOUKIAN, *Three Notes on Armenian Coins*, pp. 90-92, Pl. XXII, No. 4.
- (36) Omitted.
- (37) H. O. SEKOULIAN, *Comments on Origin of Coins of Levon I*, pp. 477-388 (In Armenian).
- (38) P. Z. BEDOUKIAN, *Coinage of Cilician Armenia*, pp. 57-59.
- (39) *Ibid.*, p. 57.
- (40) W. WROTH, *Imperial Byzantine Coins*, p. 584, Pl. LXXXI.
- (41) P. Z. BEDOUKIAN, *Coinage of Cilician Armenia*, p. 60. *op. cit.*,
- (42) G. SCHLUMBERGER, Pl. III, Nos. 25 and 31.
- (43) P. Z. BEDOUKIAN, « A Unique Billon of Levon I of Cilician Armenia and its Historical Significance » (Numismatic Chronicle, Seventh Series, Vol. VII, 1967), pp. 189-197, Pl. XIV.
- (44) P. Z. BEDOUKIAN, *Coinage of Cilician Armenia*, p. 76.
- (45) *Ibid.*, pp. 70, 130.
- (46) Kh. MOUSHEGHIAN, « A Gold Coin of Cilician Armenia in the Hermitage Museum » (Patma-Banasirakan Handes, No. 2, 29, Erevan, 1965), pp. 205-206.
- (47) P. Z. BEDOUKIAN, *Coinage of Cilician Armenia*, p. 131.
- (48) P. Z. BEDOUKIAN, « The Bilingual Coins of Hetoum I » (American Numismatic Society, Museum Notes VII, 1957), pp. 219-230, Pl. XXX.
- (49) W. WROTH, *Imperial Byzantine Coins*, p. 517, Pl. LXI, No. 7.
- (50) W. MARSDEN, *Oriental Coins* (London, 1823), Vol. I, Pl. CI, No. LXXXIII.
- (51) J. OSTROP, *Catalogue des Monnaies Arabes et Turques* (Copenhagen, 1938), p. 128, Pl. IV, No. 1312. See also I. GALIB, *Catalog of Seljuk Coins* (Constantinople, 1891).
- (52) G. SCHLUMBERGER, *op. cit.*, Suppl. p. 12, Pl. VII, No. 22; Pl. XIX, No. 10; Pl. XX, 18-19. See also, P. LAMBROS, *Monnaies inédites du Royaume de Chypre au Moyen Age* (Bologna, reprint).

- (53) H. O. SEKOULIAN, « The Coronation Coin of Levon II » (*Handes Amsorya*, LXXIV, Vienna, 1960), pp. 205-207. (In Armenian)
- (54) P. Z. BEDOUKIAN, « The Coins of Levon I or Levon II » (*Handes Amsorya*, LXXIV, Vienna, 1960), pp. 17-20.
- (55) Unpublished data.
- (56) V. LANGLOIS, *Cartulaire* (Venice, 1863), pp. 217-231.
- (7) P. Z. BEDOUKIAN, « Two Hoards of Hetoum-Zabel Trams » (American Numismatic Society Museum Notes, VIII, 1958), pp. 145-180, Pl. XXXIX.
- (58) L. ALISHAN, *op. cit.*, 382-383. C. DESIMONI, « Actes passés à l'Aias » (*Archives de l'Orient Latin*, Paris, 1881), pp. 434-534.
- (59) L. ALISHAN, *L'Arménie-Veneto* (Venice, 1893) II, p. 53.
- (60) P. Z. BEDOUKIAN, *Three Notes on Armenian Coins*, pp. 92-94, Pl. XXIII.
- (61) P. Z. BEDOUKIAN, « Some Armenian Coins Overstruck in Arabic » (*Armeniaca*, Venice, 1969), pp. 138-147.
- (62) E. R. CALEY, « Estimation of Composition of Ancient Metal Objects » (*Analytical Chemistry*, 24, 1952), p. 676.
- (63) E. MERTANS, *Der Bracteatenfund von Nordhausen* (Halle, 1929).
- (64) G. SCHLUMBERGER, « Bulles d'Or et Sceau des Rois Léon I et Léon V » (*Rev. de l'Orient Latin*, Tome I, 1893), p. 161-167.
- (65) C. SIBILIAN, *op. cit.*, p. 13.
- (66) P. Z. BEDOUKIAN, *Coinage of Cilician Armenia*, p. 112, graph II.
- (67) P. Z. BEDOUKIAN, « Coinage of Constantine III and IV » (*American Numismatic Society, Museum Notes*, VI, 1954), pp. 193-199, Pl. XX.
- (68) K. J. BASMADJIAN, *Léon V, Dernier Roi d'Arménie* (Paris, 1908), pp. 24, 27.
- (69) P. Z. BEDOUKIAN, *Coinage of Cilician Armenia*, p. 97.
- (70) Unpublished hoard studies. See also reference 69.
- (71) P. Z. BEDOUKIAN, « The Copper Coins of the Later Kings of Cilician Armenia » (*The American Numismatic Society, Museum Notes*, 15, 1969), pp. 131-135, Pl. XXII.

P.Z. BEDOUKIAN.

I

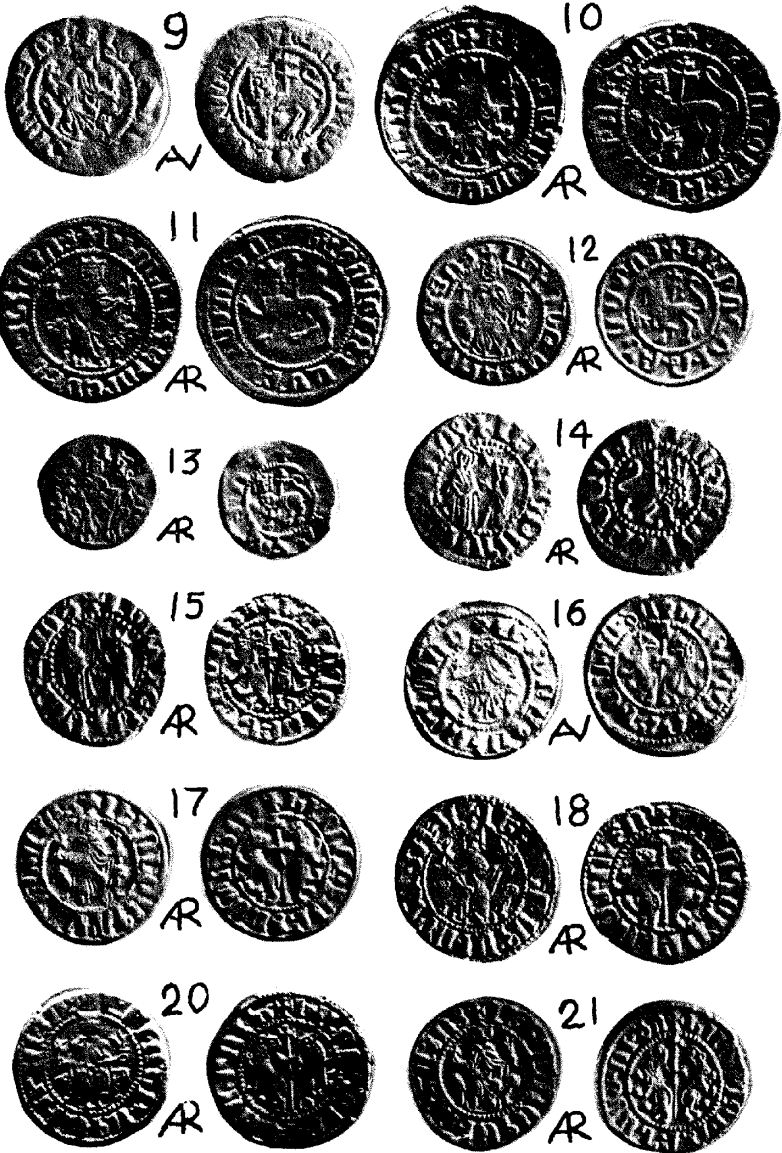

KIURIKE

ABAGHA KHAN

BARONIAL COINS

II

LEVON I

III

22

AR

23

AR

24

AR

25

AR

26

AR

27

AR

28

AR

29

Æ

30

Æ

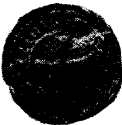
31

Æ

32

BI.

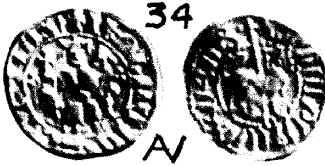
33

BI.

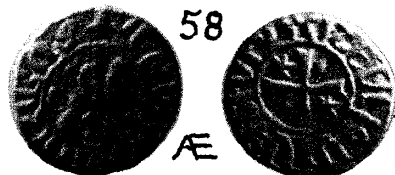
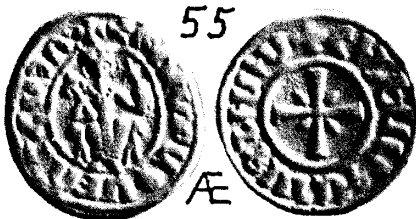
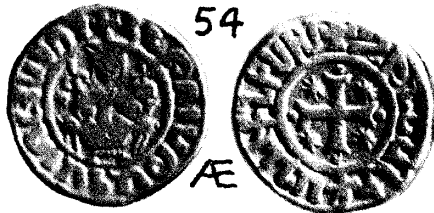
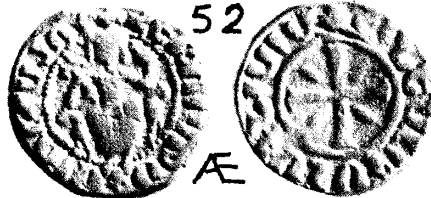
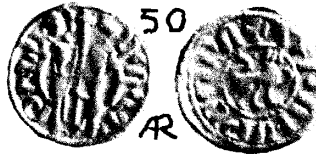
LEVON I

IV

HETOUM I-ZABEL

V

HETOUM I - ZABEL

VI

LEVON II

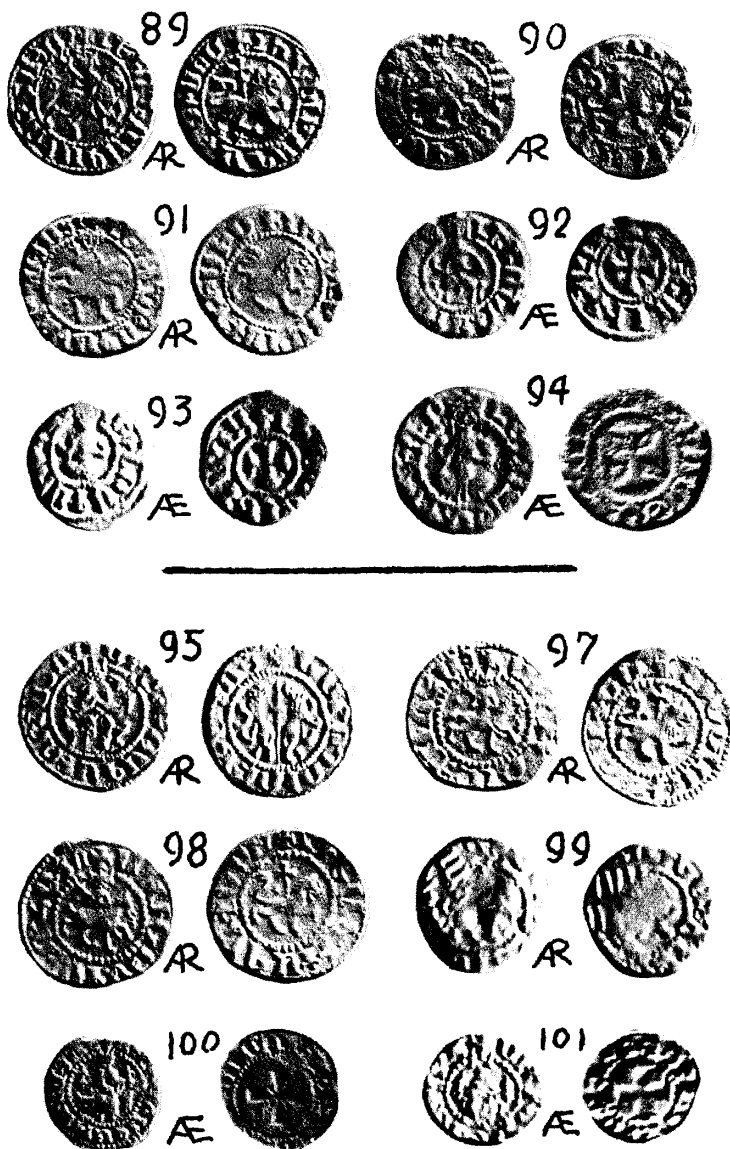
VII

HETOUM II   SMPAD
GOSDANTIN I

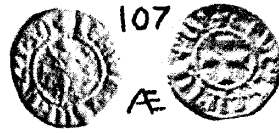
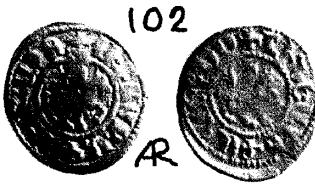
VIII

LEVON III

OSHIN

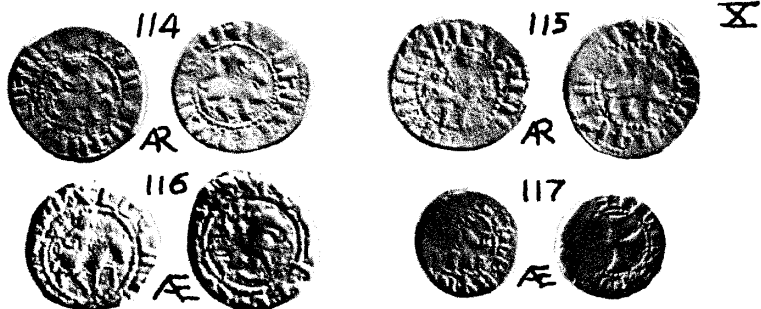
IX

LEVON IV

GUY

GOSDANTIN III

LEVON^{THE} USURPER GOSDANTIN IV
 LEVON V POST ROUPENIAN

NEAR EASTERN NUMISMATICS, ICONOGRAPHY, EPIGRAPHY AND HISTORY

Studies in Honor of George C. Miles

AMERICAN UNIVERSITY OF BEIRUT

1974

SOME UNPUBLISHED COINS OF THE ARTAXIADS OF ARMENIA

PAUL Z. BEDOUKIAN

UNTIL QUITE RECENTLY the coinage of the Artaxiad dynasty of Armenia was little studied and the few reports which had appeared in the literature were often confusing and sometimes contradictory.¹ The paucity of available specimens made it impossible for numismatists to present a satisfactory arrangement of the coins of this illustrious dynasty.

The growing interest during the past ten years in the coinage of Armenia, coupled with the discovery of a number of hitherto unknown specimens, has made it possible to propose a classification of the pieces struck in this period.² Considerably more material will be needed, however, for the preparation of a comprehensive corpus on the coinage of the Artaxiads.

Of the ten Artaxiads who ruled over Armenia for a period of about 200 years (189 B.C. to about 6 A.D.), no coins have as yet been attributed to Artavasdes I (160-123 B.C.), a single coin has been assigned to the founder of the dynasty, Artaxias I (189-160 B.C.),³ and several of a single type have been tentatively attributed to Artaxias II (30-20 B.C.).⁴

Three puppet rulers were placed on the throne of Armenia by the Romans: Alexander (34-30 B.C.), the son of Antony and Cleopatra of Egypt, Ariobarzanes of Atropatene (2-4 A.D.), and his son, Artavasdes IV (4-6 A.D.). We have coins only from the latter—Romanized drachms struck in conjunction with Augustus.⁵

The purpose of this paper is to report on a number of acquisitions of Artaxiad coins by Mr. J. Guevrekian of New York, Mr. H. Bartlett Wells of Washington, D.C., Dr. M. Abgarians of Teheran, and the author, who would like to thank each of the others for

¹ V. Langlois, *Numismatique de l'Arménie dans l'Antiquité* (Paris, 1859); E. Babelon, *Les Rois de Syrie, d'Arménie et de Commagène* (Paris, 1890); H. Seyrig, *Revue Numismatique* (1955), pp. 85-128; G. Le Rider, *Revue Numismatique* (1959-60), pp. 22-24; B. Garabetian, *CIN*, II (Paris, 1953), pp. 133-136.

² P. Z. Bedoukian, *ANS MN*, 14 (1968), pp. 41-

66, pl. IX-XI; *ANS MN*, 17 (1971), pp. 137-139, pl. XXXV.

³ A. Y. M. Donabedian, *Haigazian Armenological Review*, II (Beirut, 1971), pp. 135-143 illus. (In Armenian with English résumé).

⁴ P. Z. Bedoukian, *ANS MN*, 14 (1968), p. 63.

⁵ *Ibid.*, p. 66.

permission to study and publish their coins. Fourteen hitherto unpublished coins are listed. In addition, the full legends of three known coins are reported for the first time.

In viewing the material presented here, one is impressed by the variety of newly found coins belonging to Tigranes II, III, and IV. In a previous publication,⁶ the types of coins listed under Tigranes II numbered 25, Tigranes III was represented by 6, and Tigranes IV by 8. The discoveries of the past three years add 4 types to Tigranes II, 4 to Tigranes III, and 6 to Tigranes IV.

One is not surprised by the relatively large number of types issued by Tigranes II, the Great, since he ruled over an extensive territory for a period of forty-one years. In addition, while many of his coins were struck in Armenia proper, a considerable number were struck in territories of his empire outside Armenia, notably in Syria, Palestine and adjacent countries. On the other hand, both Tigranes III and IV ruled only over Armenia so their coins were struck at fewer mints and should be represented by fewer varieties.

The substantial number and varieties of coins of the latter two monarchs necessitate a reassessment of their reigns. The history of Armenia during this period is based almost entirely on reports of Roman and Greek historians who often did not present an impartial point of view. While the extended wars between Rome and Tigranes the Great are amply discussed in scholarly writings,⁷ very little information is available on the reigns of Tigranes III and IV. Perhaps the conquests of Rome were not as conclusive as one has been led to believe. Certainly, the discovery of so many new types of coins belonging to Tigranes III and IV suggests that Armenia was still powerful enough to resist the Roman efforts of annexation to the empire.

HISTORICAL REVIEW

It is known that Artaxias II, who ruled from 30 to 20 B.C., was actively anti-Roman and avenged his father's death by killing or driving out all Romans who had remained in Armenia after Mark Antony's campaigns. As a result of these actions, his demands for the return of his brothers from captivity in Egypt was denied.⁸

In spite of the attribution of some coins to Artaxias II, as yet none has been found on which the king's name is clearly legible. One would expect the issuance of a variety of coins from a king who ruled for about ten years, a relatively long time. He had a greater measure of independence than Tigranes III or IV and ruled over a more extensive territory. Since both his predecessors and successors struck many types of coins, it is indeed curious that only one type has been tentatively attributed to him. Time will no doubt offer a solution.

Augustus gradually built up his armies in the East, and on May 12, 20 B.C., the Parthians agreed to surrender the Roman prisoners and standards captured earlier. This event apparently strengthened the pro-Roman element in Armenia to the extent that a request was made of Augustus to place Tigranes, the son of Artavasdes II, on the throne in place

⁶ P. Z. Bedoukian, *The Coinage of the Artaxiad* (Lisbon, 1963).
⁷ H. Manandian, *Tigrane II et Rome*, trad. Library, LI, p. 45.

⁸ Dio Cassius, *Roman History*, ed. Loeb Classical

of Artaxias II. Augustus agreed, and Tiberius led an army to carry out this mission, but before he reached Armenia, Artaxias was assassinated and Tiberius had no difficulty in crowning Tigranes III king of Armenia.⁹

Having been placed on the throne by the Romans, Tigranes in the early part of his reign issued coins with a Seleucid type legend. Later, however, realizing Rome's ultimate goal of destroying Armenia's independence, he apparently leaned to a pro-Parthian policy and struck a very large number of coins having the Parthian type square legend.

On his death in 8/6 B.C., he was succeeded by his son, Tigranes IV, without the prior approval of Rome. This act of defiance was not ignored by the Romans who sent an army a few years later to depose Tigranes IV and placed his paternal uncle, Artavasdes III, on the throne. The latter's rule was short-lived as Tigranes, probably with the help of the Parthians, regained the throne.

In 1 B.C., in order to restore Rome's prestige and authority in the east, Augustus sent his grandson Gaius with a large army. Phraataces of Parthia came to terms with the Romans, and Tigranes thought it prudent to follow suit and petitioned Augustus for his kingship. It is reported that before any arrangements were made, he died in a war against the barbarians in 1 A.D.¹⁰

Numismatic evidence strongly supports the view that Tigranes struck typical Artaxiad coins, probably during the first part of his reign. There is a strong possibility that on recovering his throne from Artavasdes, he ruled jointly with his step-sister, Erato (whom he married), and during this period struck jugate coins.¹¹

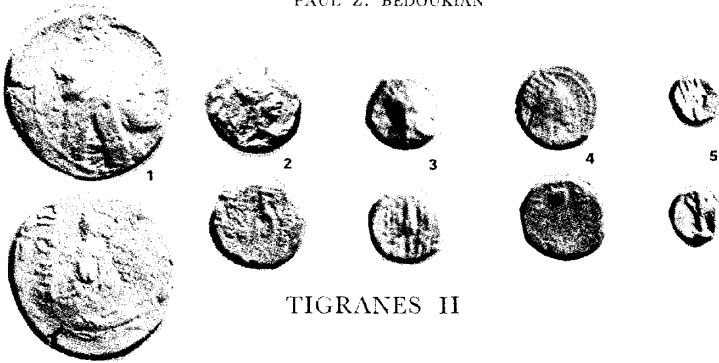
Upon the death of Tigranes, Gaius decided to give the throne to the Mede, Ariobarzanes. This led to a war between Rome and Armenia, but eventually Armenia was forced to submit to Rome's wishes. Ariobarzanes was succeeded by his son, Artavasdes IV; the latter was assassinated by the Armenians who were still unwilling to submit to the Romans. Perhaps in an effort to placate the Armenians, Augustus gave the throne to another Tigranes who was distantly related to the Artaxiad royal family. It appears from his coinage that he probably ruled for a short period, possibly with Queen Erato as mentioned above.

The coinage of Tigranes IV is interesting because it indicates that he ruled with some measure of independence, contrary to the perhaps exaggerated claims found on Roman coins. In view of the many Tigranes IV pieces which have been discovered, it would also appear that he ruled for a considerably longer period than the five or six years which had been previously assigned to him.

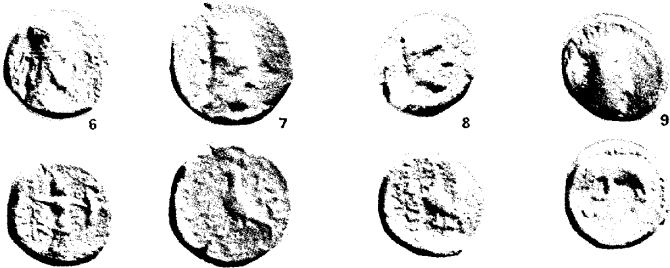
⁹ *Ibid.*, LIV, p. 303.

¹⁰ *Ibid.*, p. 419.

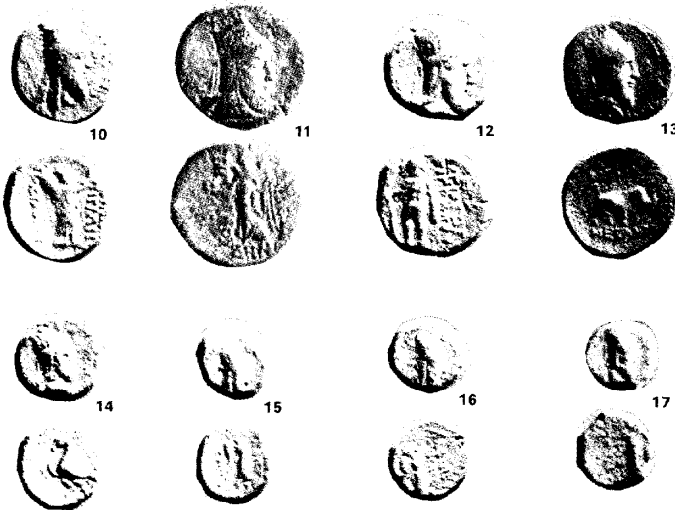
¹¹ P. Z. Bedoukian, *ANS MN*, 17 (1961), pp. 137-139, pl. XXXV.

TIGRANES II

TIGRANES III

TIGRANES IV

UNPUBLISHED COINS OF TIGRANES II, III, AND IV

Tigranes II (95-56 B.C.)

COPPER COINS

1. *Obv.* Head of Tigranes right, wearing Armenian tiara. Eight-pointed star flanked with two eagles back to back and heads turned toward each other. Fillet border.

Rev. To right ΒΑΣΙΛΕΩΣ.
To left ΤΙΓΡΑΝΟΥ.

Tyche of Antioch, draped and wearing turreted crown, seated right on rock, holding palm-branch in her right hand; at her feet, the river-god Orontes swimming right; whole within wreath. Two illegible monograms to left of Tyche.

Author's collection. 11.1 gr.

This specimen is unique and might indicate that some copper coins were struck resembling in size the common tetradrachms of Tigranes. It is also possible that originally it was a silvered coin but there is no evidence of the metal upon examination with a magnifying glass.

It appears that this coin was doubly overstruck on another unidentified one.

HALF-UNIT BRONZE

2. *Obv.* As No. 1. Circle of dots.

Rev. To right ΒΑΣΙΛΕΩΣ.
To left ΒΑΣΙΛΕΩΝ/ΤΙΓΡΑΝΟΥ.

Two cornucopiae united at bottom, bound with fillet.

Author's collection. 2.9 gr.

This half unit bronze appears to be similar to one reported previously but described differently, *ANS MN*, 14 (1968), p. 62, no. 21.

3. *Obv.* As No. 2.

Rev. To right ΒΑΣΙΛΕΩΣ.
To left ΒΑΣΙΛΕΩΣ/ΤΙΓΡΑΝΟΥ.

Ears of corn.

J. Guevrekian collection. 1.45 gr.

4. *Obv.* As No. 2.*Rev.* To right ΒΑΣΙΛΕΩΣ.

To left ΤΙΓΠΑΝΟΥ.

Tripod with lobes from which rise three laurel-twigs.

J. Guevrekian collection. 3.0 gr.

5. *Obv.* As No. 2.*Rev.* To left ΤΙΓΠΑΝΟΥ (?)

Victory standing with arms upraised?

Author's collection. 0.9 gr.

Several such small coins have come to light recently and indicate the existence of a new denomination.

Tigranes III (20-8/6 B.C.)

COPPER COINS

6. *Obv.* Head of king right slightly bearded and very similar in style to the silver drachm of this king (*ANS MN*, 14, no. 26). The tall diademed tiara is adorned with a large six-pointed star.

Rev. To right legend illegible.

To left two illegible lines of legend.

King or warrior standing to right; in his left hand he holds a large shield and in his right a long vertical spear. This design is unique and so far not found on other Artaxiad coins.

Author's collection. 3.6 gr.

7. *Obv.* Head of king right beardless wearing high Armenian tiara with a large six-pointed star but without eagles. The features of the king are rather coarsely represented and lack the fine profile of previously known specimens (*ANS MN*, 14, nos. 27-28).

Rev. To left ΒΑΣΙΛΕΩΣ/ΜΕΓΑΛΟΥ.

To right ΤΙΓΠΑΝΟΥ (?)

Eagle or dove (?) with high neck and long tail standing left.

J. Guevrekian collection. 8.65 gr.

According to information received from Mr. Le Rider, a coin of this type was found among a large hoard of Parthian coins in the collection of the Bibliothèque Nationale in Paris. The styling is semi-barbaric and may suggest an unknown mint outside of Armenia proper.

8. *Obv.* As No. 7.*Rev.* To left ΒΑΣΙΑΕΩΣ/ΜΕΓΑΛΑΟΥ.

To right ΤΙΓΠΑΝΟΥ (?)

J. Guevrekian collection. 2.40 gr. (broken).

This coin is obviously the half denomination of the previous one. The first two lines of the legend are clearly legible and the third line is assumed to be ΤΙΓΠΑΝΟΥ.

9. *Obv.* As No. 7.*Rev.* Square legend reading clockwise and is probably similar to other known specimens of this king (*ANS MN*, 14, no. 27).

Above ΒΑΣΙΑΕΩΣ; to right ΜΕΓΑΛΑΟΥ; bottom ΤΙΓΠΑΝΟΥ; to left ΘΕΟΥ.

Elephant to left with trunk turned down.

Author's collection. 5.0 gr.

The similar workmanship and crude styling of coins Nos. 7, 8 and 9 indicate a common mint.

Tigranes IV (8-5 B.C.) (First Rule)

COPPER COINS

10. *Obv.* Head of heavily bearded king right, diademed and wearing ornate six-pointed Armenian tiara. Dotted border.*Rev.* To right ΒΑΣΙΑΕΩΣ/ΤΙΓΠΑΝΟΥ.

To left ΜΕΓΑΛΑΟΥ.

Victory standing right, upraised right hand holding wreath and left arm holding cornucopiae.

Author's collection, 2 examples. 4.9 and 3.5 gr.

These coins complete the legend of a previously reported specimen (*ANS MN*, 14, no. 31).

11. *Obv.* Head of heavily bearded Tigranes right. Tiara somewhat different from No. 10.*Rev.* To right ΒΑΣΙΑΕΩΣ.

To left ΤΙΓΠΑΝΟΥ.

Nike advancing left holding crown or wreath in right hand and cornucopiae (?); in left letters ΔΗΜ below Nike. Possibly overstruck.

The cast of this coin was sent to the author by Dr. Abgarians of Teheran. It is curious that the reverse is so similar to the coppers of Tigranes II.

12. *Obv.* Head of Tigranes to right heavily bearded. The tiara seems to have a design rather than a star.

Rev. To right ΒΑΣΙΛΕΥΣ/ΤΙΓΡΑΝΟΥ.

To left ΜΕΓΑΛΟΥ (not visible on this specimen). Nude Heracles (Vahagn) standing left right hand holding a long spear and left a lion's skin (?).

Author's collection. 5.1 gr.

This coin appears to be a variety of one reported previously (*ANS MN*, 14, no. 34).

13. *Obv.* Heavily bearded head of Tigranes right, diademed and wearing ornate six-pointed tiara as in No. 10. Dotted border.

Rev. Illegible but below elephant ΜΕΓΑΛΟΥ.

Elephant walking right with trunk up.

H. Bartlett Wells collection. 3.56 gr.

This coin is somewhat similar to one reported previously (*ANS MN*, 14, no. 35) except that the elephant is walking right instead of left. Since there are no traces of ΤΙΓΡΑΝΟΥ below ΜΕΓΑΛΟΥ it must be assumed that there are two lines above the elephant reading ΒΑΣΙΛΕΥΣ/ΤΙΓΡΑΝΟΥ.

14. *Obv.* Bearded head of Tigranes right. Tiara as in No. 12.

Rev. To right ΒΑΣΙΛΕΥΣ.

To left ΤΙΓΡΑΝΟΥ/ΜΕΓΑΛΟΥ (?)

Eagle standing left and facing serpent.

Author's collection. 2.8 gr.

15. *Obv.* Heavily bearded Tigranes right.

Rev. To right ΒΑΣΙΛΕΥΣ/ΤΙΓΡΑΝΟΥ.

To left ΜΕΓΑΛΟΥ.

Winged victory to right with uplifted arms.

Author's collection. 2.1 gr.

16. *Obv.* Heavily bearded Tigranes right.

Rev. To right ΒΑΣΙΛΕΥΣ/ΤΙΓΡΑΝΟΥ.

To left ΜΕΓΑΛΟΥ.

Winged victory to right with uplifted arms.

Author's collection. 2.6 gr.

Coins Nos. 14 and 15 are similar and make it possible to complete the reading of the legend.

17. *Obv.* Heavily bearded head of Tigranes right.

Rev. To right - no legend visible.

To left ΤΙΓΡΑΝΟΥ/ΜΕΓΑΛΟΥ (?)

An upright object or figure.

Author's collection. 2.1 gr.

The Coin Hoards of Armenia. By KH. A. MOUSHEGHIAN. Vol. I. The Academy of Sciences of Armenia, Erevan, 1973. Pp. 184, 71 plates, 1 map. (In Armenian.)

IN the spring of 1945, in the village of Sarnakounk in Armenia, a pot containing a large hoard of coins was unearthed. Initially, it was dispersed among the villagers, but by 1963 a total of 373 pieces were assembled in the Museum and Mr. Mousheghian was able to begin a critical study of the entire hoard.

Dating as it does from the Hellenistic period, it inevitably presents a rich variation in its content and provides an unusual opportunity for the numismatist and the historian to study not only the history of Armenia but to explore the trade routes and monetary circulation in Eastern Anatolia.

The content of the hoard is as follows:

Roman: 225 coins (138 struck in Rome, 46 in Asia Minor, 18 in Gaul, 12 in Italy, 8 in Africa, 5 in Greece, 3 in Sicily, 2 in the East, and 1 in Spain.)

Seleucid: 58 tetradrachms

Phoenician: 39 tetradrachms

Parthian: 22 drachms

Armenian: 2 tetradrachms and 8 drachms

Cappadocian: 10 drachms

Asia Minor: 8 cistophores

A single drachm and tetradrachm of Alexander and 1 tetradrachm of Pontus complete the hoard.

Most of the coins were struck in the first century B.C. The earliest belonged to Alexander the Great (336-323 B.C.) and the latest to Artavasdes II of Armenia (56-34 B.C.). The author has concluded that all the coins were in circulation before the time of the burial of the hoard, about 20 B.C.

The entire hoard originates from three geographical centres: Italy and its neighbouring countries; Asia Minor (the cities of Pergamum and Ephesus and the kingdoms of Pontus and Cappadocia); and the Middle Eastern countries of Parthia, Phoenicia, and Syria. The author therefore speculates that these centres may represent the three main trade routes for ancient Armenia although he concedes that the lack of hoard studies in the territories of historic Armenia makes it difficult to draw general conclusions.

To strengthen his speculation, he draws on hoards discovered in the Caucasus (Georgia, Armenia, and Azerbaidjan), some of which are unrecorded in numismatic literature.

For example, he lists several finds, though small in number, of Roman coins which have been discovered within the past twenty years in Soviet Armenia, indicating that they had found their way to Armenia from the earliest times. On two occasions, Cappadocian coins have been found in Armenia, as have a few Syrian and Phoenician pieces. He also lists some discoveries of Seleucid tetradrachms, including five of Antiochus VII, three of Philip, and one of Antiochus IV. Mention is made of the publication of Pakhomov on the Seleucid hoards in neighbouring Azerbaidjan. It is noteworthy that all these hoards lack smaller denominations of silver and copper coins, showing the possibility that the tetradrachm represented money of international trade.

It would appear that local trade during the first century B.C. in Armenia was carried out in Armenian and Parthian currency. Mousheghian lists nine finds of Armenian coins in many localities of Transcaucasia. Again, the total lack of information from historic Armenia in eastern Turkey is deplored, but the hoard of Nisibis as reported by Seyrig (*RN* 1955, 85-128) is of importance. A published report by Bedoukian (*Rev. Ét. Armén.* V (1968), 421-33) on five hoards containing Armenian coins of this period is omitted in his listings.

Apparently, Parthian coins circulated freely in Armenia and Azerbaidjan. The fact that both silver and copper coins have been found in hoards indicates that in effect they constituted currency circulating along with Armenian issues.

In conclusion, Mousheghian states that the 373 pieces must have belonged to a person, possibly a merchant, who had acquired the Roman coins in the Western Mediterranean region, then travelled to Phoenicia and Syria where he accumulated some of the local coins. Probably the tetradrachms of Tigranes were acquired in Antioch. In all likelihood, the owner of the hoard at this point went through Asia Minor where he again received local currency, and finally arrived in Artaxata, the capital of Armenia, where a few Armenian coins were added to his treasure. Parthian coins in local circulation may also have been added to the hoard at this time.

Mousheghian suggests that the drachms of Mark Antony and Cleopatra bearing the Armenian tiara may have been struck in Artaxata when the city was under Roman occupation. This would hardly be acceptable to Western scholars. Nor can one agree with Mousheghian's opinion that monograms often suggest the name of the mint city, e.g., P for ARTAXATA.

When the Roman legions of Mark Antony captured the capital of Armenia in 34 B.C., the owner of the hoard apparently fled to the safety of the mountains of Sarnakounk, some 120 kilometres north-east of Artaxata. In view of the fact that the coins in the hoard struck in the 30s B.C. exhibit considerable wear, it is concluded that the actual burial of the hoard took place some time later, probably in 20 B.C. It is to be noted that there are no coins of Augustus, who continued the Roman wars against Armenia and struck many coins relating to Armenia. These date after 20 B.C.

The second section of the book describes each coin in detail and gives pertinent references.

While the main text is in Armenian, an extensive Russian translation and a two-page English summary are included.

The book is well indexed and lavishly illustrated. The author has presented each coin in the hoard, together with photographs (magnified $3\times$ and $4\times$) of no less than 30 coins each covering a full page. The plates are good, although they do not compare favourably with similar Western publications. A table of 80 monograms and a map showing the origin of the various coins in the hoard are of interest.

Mr. Mousheghian, who is the chief Curator of the Numismatic Department of the National Historical Museum in Erevan, must be congratulated for his work. Lacking the extensive material and library facilities available to the numismatist in Western Europe, he has nevertheless put forth a creditable work which introduces the reader to the art and science of numismatics and acquaints him with the historical and commercial life in Armenia as reflected by the contents of the hoard.

It is hoped that he will continue to make available to the numismatic world his studies of the much neglected area of the coins of historic Armenia and the circulation of money in one of the most turbulent geographical regions of the ancient world.

The Double Tram Series of Levon I of Cilician Armenia

P. BEDOUKIAN

[PLATES XVIII-XXV]

LEVON I, the first king of Cilician Armenia, began his reign by striking a series of silver coins which have baffled modern numismatists. These coins, called the single-lion type because they have on the reverse a lion holding a cross, were apparently struck in very limited quantities for a short period of time. They are rare, and unlike Levon's common two-lion type coins of which tens of thousands can be found today, were struck not in two but in three denominations. To illustrate, the single-lion large coin weighing about 5.5 grammes is called a double tram; the half double tram is the same weight as the ordinary two-lion tram and is so named to differentiate it from the common types; the quarter double tram has the weight of the ordinary half-tram. In addition to its radically different styling, the double tram is the only coin which weighs twice as much as the ordinary two-lion tram. Levon I is the only king of Cilician Armenia to have struck such a large silver coin.

A critical study of the history of the period immediately preceding the coronation of Levon I¹ indicates that he struck them when the Holy Roman Emperor, Henry VI, promised him a crown late in 1196 or early in 1197.² He thus assumed the legal title of king before his official coronation.³

In the meantime, Alexius, the Emperor of Byzantium, also sent him a crown, and according to many contemporary Armenian historians, the coronation took place with two crowns. Levon struck coronation trams commemorating this event. The obverse shows a pictorial representation of the coronation, but the reverse shows a cross between two lions rampant regardant.

In the writer's opinion, the change in design from one lion to two symbolizes that fact that Levon was the recipient of two crowns from two emperors. All the coins subsequently struck bear the two-lion design on the reverse.

¹ For a detailed study of the history of events leading to the coronation of Levon see a forthcoming study by P. Z. Bedoukian in *Handes Amsorya, Special Tercentenary Issue*, 1976.

² Eracles XXVI, 27.

³ K. M. Setton, *A History of the Crusades* (M. H. Hardwicke, 'The Crusader States 1192-1243'), Vol. II, 528 (1962) where it is shown that Aimery of Cyprus likewise assumed the title of king under similar circumstances.

SOME REMARKS ON THE COINS

The double tram series has always been considered part of the coinage of Levon, even though no attempt has been made to explain their *raison d'être*.^{4,5} Recently, Dr. Metcalf published a study of a hoard of double trams which had come to his attention.⁶ His hoard substantially increased the number of coins in existence, and thanks to Dr. Metcalf's willingness to make available all the photographs of the coins, it became possible to write the present paper. Information from reliable sources indicates that the hoard originally consisted of 200 pieces and that it had been dispersed among dealers without a record having been made. In addition to Dr. Metcalf's fifty-seven photographs, some twenty to thirty aluminum foil impressions were secured from dealers, presumably from this hoard. Impressions of coins obtained from various museums and private collections were likewise used for this study. It was found that the frequency of die sequences of Dr. Metcalf's hoard did not differ significantly from that of other sources, including collections. This fact suggests that all the double trams were struck from a set of dies for a very short period.

The writer also has a record of the Daphne hoard which was donated to the museum in Armenia by Armenak Poladian of Beirut in the late 1940s. Garabetian described the hoard in an Armenian publication in 1950,⁷ stating that it had been found some ten years earlier. The hoard consisted of 32 double trams, 30 half double trams and one-quarter double trams, along with 30 common two-lion trams of Levon I and 40 trams of Hetoum-Zabel. In addition, it contained some coins of the Seljuk sultans, Kay-Khosrew I and II.

Not long ago, the author came into possession of a parcel of half double trams which were apparently a hoard or part of a hoard.

For this study, the coins in the three hoards were used, as well as material from various museums and private collections.

Of the quarter double trams, only three are known to be in existence.

In spite of the discovery of the above-mentioned hoards, the double tram series is still quite rare. In his book on medieval Armenian coins published in 1855, Langlois⁸ did not mention double or half double trams. Sibilian's book published in 1892⁹ lists only fifteen double trams and twelve half

⁴ C. Sibilian, *Classification of Roupenian Coins* (in Armenian), Vienna, 1892.

⁵ P. Z. Bedoukian, *Coinage of Cilician Armenia*, NNM 147, New York (1962).

⁶ D. M. Metcalf, 'Double trams of Levon I of Cilician Armenia', *NCirc* LXXXII (1974), 186-8, 235-7.

⁷ B. Garabetian, 'The hoard of Daphne (Antioch)', *Hask* 1949-50, 16-21 (in Armenian). See also K. Mousheghian, 'A new hoard of Armenian coins', *Istoriko-filologicheskii zhurnal* I (1959), 293-4 (in Armenian).

⁸ V. Langlois, *Numismatique de l'Arménie au moyen âge*, 1855.

⁹ Sibilian, *op. cit.*

double trams, and as late as 1950, Garabetian¹⁰ does not add to this number when he discusses the Daphne hoard. By 1962, the known specimens in major collections had increased to ninety-eight double trams and 134 half double trams.¹¹ The doubling and trebling of this number in the past ten years reflects the increasing interest in the study of Armenian coins. It should also be pointed out that, relatively speaking, the rarity of the double trams has grown, since the estimated number of Armenian coins in existence is now about 50,000 (a five-fold increase in the past ten years).

Examination of the double tram series shows that the coins are more attractive and generally struck with greater care than most of the coins of Levon. As Sibilian has pointed out,¹² during the entire period of the Roupenian dynasty, each new king seems to have begun his reign by reorganizing the mint to improve the quality of workmanship, but later could not prevent a gradual deterioration in the quality of coins produced by his mint.

Sibilian's statement can be readily demonstrated by an examination of the hoards of Hetoum-Zabel (1226-70).¹³

During the reign of their successor, Levon II, we again find some very artistic coins of standard weight and high silver content, but inevitably followed by coins with inferior styling and lower silver content. Since the kingdom suffered serious political reverses during the latter part of the reign of Levon II, it is reasonable to assume that the fine coins were struck in the early years of his rule. Acceptance of the principle that the finer examples represent initial issues gives an anchor to build a sequence for the chronology of the striking of different issues of each king.

In the case of the double tram series, it is significant that although differences exist in the legends and in the styling of the letters, all the coins represent fine workmanship. The legends are complete, with none of the multitude of abbreviations seen on the regular two-lion trams which were struck in the succeeding two decades—further proof that the double trams were struck for only a brief period. The variations in the double tram series indicate that they were the work of different die makers.

As Armenian coins bear no date, a system of classification should be based on die sequences. Such a study is as yet not available, and as an alternative the author has chosen a system based on types of issues and completeness of legends.¹⁴ This method has proved very convenient in the cataloguing of coins and makes it possible to locate any coin for purposes of study and identification.

The significance of field marks has not been clarified. They appear to be die makers' marks and may have been used for a system of counting. In the

¹⁰ Garabetian, op. cit.

¹¹ Bedoukian, op. cit.

¹² Sibilian, op. cit., p. 2.

¹³ P. Bedoukian, 'Two hoards of Hetoum-Zabel trams', *ANSMN* VIII (1958) 145-80.

¹⁴ As in Bedoukian, 1962.

issues of later periods, we find the same field marks under succeeding kings, so that one can follow the work of a certain die maker from the marks he has used for a period covering the lifetime of more than one king.

The kings of Cilician Armenia must have had a source of ample silver supply for their coinage, at a time when neither the Byzantines nor the Arabs had enough silver for purposes of coinage. Even during the decline of the kingdom, when the Mamluks repeatedly invaded Cilicia, they demanded an annual tribute of 1,200,000 takvorins, half the income to come from the port of Ayas and half from the salt revenues, an indication that the Armenian kings had silver. It is possible that silver was mined in the Taurus mountains, yet reports in the past century state that most of the mines contained lead but very little silver.¹⁵ More likely, silver came from abroad. For example, in the privileges granted by the Armenian king to the Venetians and the Genoese in the years 1245, 1271, 1307, and 1321,¹⁶ it is regularly stipulated that gold and silver brought by them into Cilicia would be duty free, with the exception that if the metals were used for coinage, they would have to pay the same duty as in Acre.

With the collapse of the Crusader principalities, much of the European trade passed through Armenia to reach the vast Asiatic hinterland. This may explain why the Mamluk sultan, after invading Cilicia and imposing a heavy tribute, was quite willing to rebuild the destroyed port of Ayas at his own expense. It was perhaps the only way he could extract sufficient silver from the Armenians for his own mint.

Levon must certainly have had a good source of silver to undertake his ambitious system of coinage. All his silver coins are of uniform weight and high silver content.

CATALOGUE

In compiling the catalogue, the material used came from the Metcalf hoard (double trams), the Poladian Daphne hoard now in Erevan (double and half double trams), the Bedoukian hoard (half double trams) and from various museum and private collections.

Metcalf hoard numbers: 3, 16, 20, 21, 26, 28, 32, 40, 42, 43, 45, 49, 55, 61, 67, 71, 81, 82, 88, 89, 93, 96, 97, 98, 99, 100, 103, 110, 120, 123, 124, 125, 130, 140, 141, 144, 148, 152, 153, 156, 159, 162, 166, 167, 169.

Poladian hoard of Daphne, now in Erevan: 5, 15, 29, 35, 36, 40, 44, 48, 59, 60, 63, 72, 73, 74, 75, 93, 102, 117, 143, 150, 157, 164. Balance of double trams from various museum and private collections.

Half double tram series:

Poladian hoard of Daphne, now in Erevan: 6, 15, 20, 31, 34, 43, 47, 48, 49, 73, 79, 100, 106, 110, 132, 138, 146, 149, 151, 152, 156.

¹⁵ M. Berel, *Notes sur les mines de plomb argentifère de Bulgar-dag, Kuleket, Bereketly*, Constantinople, 1866.

¹⁶ V. Langlois, *Cartulaire. Le trésor des chartes d'Arménie*, Venice, 1863, p. 112.

Bedoukian hoard: 7, 11, 18, 19, 21, 32, 33, 39, 50, 51, 53, 54, 60, 61, 62, 70, 76, 77, 78, 87, 88, 94, 95, 97, 98, 99, 107, 113, 115, 117, 121, 124, 131, 139, 142, 144, 147, 153, 158, 160, 161, 164.

Balance of half double trams from various museums and private collections. The field marks are listed in accordance with the diagram below (Fig. 1)

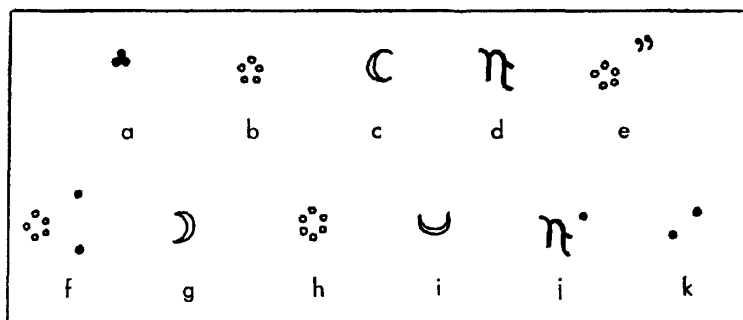

FIG. 1.

DOUBLE TRAMS

Obverse Legend

ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՆՈՐ
ԼՈՆԵՆՆԵՆ ՀԵՅՈՅ

Reverse Legend

ԿԵՐՈՂ ՈՒԹԵԼՈՐԿ
ԼՈՏՈՒՆՈՅ

Obv. Die	Style	Rev. Die	Field Mark	Specimens	Rev. Links to Obverse Dies
1 ¹	A	1 ² 2 ²	a b	1, 2, 3, 4 5	1,
ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՆՈՐ ԼՈՆԵՆՆԵՆ ՀԵՅՈՅ					
2 ³	B	3 ⁴ 4	c d	6 7, 8	
3	C	4 5	d	9 10	2, 3
4	C	6 7 ⁵	d d	11, 12 13	
5 ⁶	C	8 ⁷	—	14	
6 ⁶	C	9	—	15	
7	C	10 ⁸	d	16	

¹ King with high collar.

² King's crown with pendants. Two lions crowned.

⁴ Pendants on lion's crown.

⁶ Small E in LEVON.

⁸ Field mark inaccurate.

² Lion with bushy tail.

⁵ Mirror image of regular type.

⁷ Lion's paw up. Unique specimen.

Obv. Die	Style	Rev. Die	Field Mark	Specimens	Rev. Links to Obverse Dies
8 ^a , 8	C	11	—	17, 18	
		12	—	19	
9 ^a , 9	C	13	—	20	
ԿԼԵՐՈՂ ՈՒԹԻՐՆ ԼՍՏՈՒՆՈՅՈՑ					
9 ^a , 9	C	14	e	21	
		15	f	22	
10 ^a , 8	C	16	—	23, 24, 25	
		17	—	26, 27	10, 12
		18	—	28, 29	
11 ^a , 8	C	18	—	30	10, 11
ԼԵՒՈՆ ԹԳԻՐ ԼՍՆՆԵՐՆ ՀԼՏՈՑ					
12	D	19	e	32, 33	17
		21	e	34	17
		22	f	35, 36	14
		23	e	37	
13	D	19	e	38, 39, 40	12, 17
		20	e	41, 42, 43	
14	D	22	f	47, 48, 49	12
		24	f	50	
		25	f	45, 46	15
		27	f	44	15
15	D	25	f	53, 54	14
		26	f	52	16
		27	f	51	14
16	D	26	f	55	15
17 ¹⁰	D	19	e	59, 60, 61,	12
				62	
		21	e	63	12
		28	—	56, 57	18, 19
18	D	28	—	64	17, 19
19	D	28	—	68	17, 18
		29	—	67	
		30	b	66	
		31	b	65	
20	D	32	b	69, 70, 71	21
21 ¹⁰	D	32	b	72, 73, 74,	20
				75, 76, 77,	
				78, 79, 80,	
				81, 82, 83,	
				84, 85	
		33	b	86	22
22	D	33	b	92	21
		34	b	90	23
		36	b	83	
		37	b	88	25
		38	b	87	

^a Footstool 'knotted'.

¹⁰ Dot to left of lion? Possibly die imperfection, otherwise identical with 21.

Obv. Die	Style	Rev. Die	Field Mark	Specimens	Rev. Links to Obverse Dies
23	D	34	b	93, 96, 99	
		35 ¹¹	b	94, 97, 98	24
24	D	35 ¹¹	b	100, 101	
25	D	37	b	102, 103, 104	
26 ¹²	D	39	b	112	
		40	—	117	
		41	—	110, 111	
		42 ² , 14	—	107, 108, 109	
		43	g	106	
		44	f	105	
		44a ¹³	—	107	
27	D	45	f	115	28
28	D	45	f	109	27
		46	e	110, 111	29
29	D	46	e	123	28
		47	e	120, 121, 122	29
		48	e	119	30
30	D	48	e	131	29
	D	49 ¹⁴	e	127, 128, 129	
	D	50 ¹⁴	g	125, 126	
	D	51 ²	—	124	42
31 ¹⁶	E?	52	e	134, 135, 136, 137	

ԿԵՐՈՂ ՈՒԹԻՐՆ
ԵՍՏՈՒՆՈՒՅՑ

	E	53 ²	—	133	
	E	54 ²	f	132	32
32 ¹⁷	E	55 ² , 18	—	138, 139	33
33	E	55	—	141	32
34	E	56 ¹⁹	b	142	
35	E	57 ²⁰	h	146	
36	E	58	b	151	

ԿԵՐՈՂ ՈՒԹԻՐՆ
ԵՍՏՈՒՆՈՒՅՑ

35	E	64 ²¹	h	143	
	E	63 ² , 20, 22	h	144, 145	
36	E	59	g	150	
	E	60 ²	i	149	
	E	61	g	148	
	E	62	b	147	
37 ²³	E	65 ¹⁸	—	153, 154	
	E	66 ²¹	h	152	
38 ¹⁷	E	67 ¹⁸	—	155	

¹¹ Dot added to 94, 97, 98.¹² Dot under bushy tail.¹⁶ King's feet with toes outward.¹⁸ One dot under lion.²⁰ Six ringlets under lions tail.²² Three ringlets under lion.¹³ Obverse of 26 same as 15.¹⁴ Plus dot under tail.¹⁵ Vacat.¹⁷ Dot to right of right lion.¹⁹ Cinquefoil over lion.²¹ Six ringlets over lion.²³ Dot above each lion.

Obv. Die	Style	Rev. Die	Field Mark	Specimens	Rev. Links to Obv. Dies
----------	-------	----------	------------	-----------	-------------------------

ԼԵՎՈՆ ԹԱԳԱՆՈՐ ՀԱՅՈՅ

39	F	68	a	157	1
	F	69 ²¹	h	156	40
40	F	69 ²¹	h	158	39
41	F	70 ¹³	—	159, 160	

ԼԵՎՈՆ ԹԳԻ ԸՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՅ

42 ²⁴	G	51 ²	—	168	30
	G	71 ²	—	169	
43 ²⁴	G	72 ²	b	161	
44	G	72 ²	b	163	
	b	73 ²	—	162	
45	b	74 ²	—	164, 165,	46
				166	
46	b	74 ²	—	167	

HALF DOUBLE TRAMS

Obverse Legend

Reverse Legend

ԼԵՎՈՆ ԹԱԳԱՆՈՐ ՀԱՅՈՅ ԿԱՐՈՂՈՒԹԵԼՈՐՆ ԸՍՏՈՒԾՈՅ

Obv. Die	Style	Rev. Die	Field Mark	Specimens	Rev. Links to Obv. Dies
1 ^{1, 2}	A	1a ³	—	1, 2	
		1 ³	—	3, 4	2
2 ^{1, 2}	A	1 ³	—	5	1
3 ^{1, 2}	A	2 ³	—	8, 9	
	A	3	—	6, 7	
4 ^{1, 2}	A	4	—	10	
5	B	5	—	11	
8	B	6	—	19	

ԿԱՐՈՂՈՒԹՆ ԸՍՏՈՒԾՈՅ

6 ¹	A	7	—	17	
	A	8	—	15, 16	7, 9, 14
	A	9	—	14	8, 9
	A	10	—	13	
	A	11	—	12	
7	B	8	—	18	6, 9, 14

²⁴ King without footstool.¹ King's head within circle.³ Lion with ornate crown.² Crown on lions heads.

Obv. Die	Style	Rev. Die	Field Mark	Specimens	Rev. Links to Obverse Dies
8	B	8	—	24	6, 7, 14
	B	9	—	23	6, 9
	B	12	—	22	13
	B	13	—	21	
	B	14	—	20	
9	B	9	—	30, 31	6, 8
	B	15	—	28, 29	13
	B	16	—	27	
	B	32 ⁴	—	25, 26	
10	B	17	—	38	
	B	18	—	37	
	B	19	—	36	
	B	30 ⁵	—	32, 33, 34	
	B	31 ⁶	—	35	
11	B	20 ⁷	d		
	B	21	—	41, 42	
	B	29 ⁸	—	39, 43	
	B	40	—	40	24
12	B	22	—	51	
	B	23	—	46, 47, 48, 49, 50	
13	B	24	—	45	13
	B	12	—	52	8
	B	15	—	53	9
	B	24	—	54	12
14	B	8	—	56, 57	6, 7, 9
	B	25	—	55	
15	B	26	—	59	
	B	27	—	58	
16	B	28	—	60	
17	A	33 ⁹	j	66	
	A	34 ¹⁰	j	62, 63, 64, 65	
	A	35 ¹⁰	j	61	
18	B	36 ¹¹	j	67	19, 20, 21
19	B	36 ¹¹	j	68	18, 20, 21
20 ¹²	B	36	j	72, 73	18, 19, 21
	B	37	j	71	21, 22
	B	38	j	70	21, 42
	B	41	j	69	
21	B	36	j	74	18, 19, 20
	B	37	j	75	20, 22
	B	38	j	76, 77	20, 42
22	B	37	j	78	20, 21

⁴ Incomplete legend ԿԵՐՈՂ ՈՒԹՒՆ ԵՍՏՈՒՅՈՒ⁵ Incomplete legend ԿԵՐՈՂ ՈՒԹՒՆ ԵՍՏՈՒՅՈՒ⁶ Incomplete legend ԿԵՐՈՂ ՈՒԹՒՆ ԵՍՏՈՒՅՈՒ⁷ Field mark mirror image of d.⁸ Incomplete legend ԿԵՐՈՂ ՈՒԹՒՆ ԵՍՏՈՒՅՈՒՅ⁹ Mint mark d to left of lion, and dot above lion.¹⁰ Two dots to left of lion's crown.¹¹ Cross does not extend beyond lion's paw.¹² Two dots on lions' crowns.

Obv. Die	Style	Rev. Die	Field Mark	Specimens	Rev. Links to Obv. Dies.
23	B	39	j	80	42
	B	40 ¹¹	j	79	
24	B	42	j	81	11
25	B	43	j	82	
ԿԼԵՐՈՂ ՈՒԹԱՅՆ ԼՍՏԻՆՈՅ					
26	B	46 ¹¹	j	90	28, 27
27	B	44	j	88	
	B	45	j	89	44
	B	46	j	86	26, 28
	B	47	j	85	
	B	48	d	83, 84	28, 32
28	B	46	j	91	26, 27
	B	49	d	93, 94, 95	
29	B	50	j	96, 97, 98, 99	
	B	51	j	102, 103	
	B	52	d	100, 101	
30	B	53	j	104, 105	31
31	B	53	j	108, 107	
	B	54 ¹⁸	j	106	
32	B	55	j	104	
	B	56	j	113	
	B	57	j	112	
	B	58	d	111	
33	B	59	d	116	34
	B	66 ^{14, 8}	d	115	
34	B	59	d	117, 118, 119	33
35	B	60	d	121, 122	
	B	63 ¹⁵	j	125	37
36	B	60	j	123	35
37	B	61	j	126, 127	
	B	63 ¹⁵	j	125	35
	B	64 ¹⁶	j	124	
38	B	62	j	128	
39	B	65 ¹⁷	j	130, 131, 132	
	B	76	j	129	44
40	B	67 ¹⁸	d	133	
41	B	68	j	134, 135, 136	

ԼԵՒՈՆ ԹԱՂԵՒՈՐ**ԿԼԵՐՈՂ ՈՒԹԱՅՆ ԼՍՏԻՆՈՅ****ՀԱՅՈՅ Ի**

42	C	69	j	140	23
	C	70	j	139	20
	C	71	j	138	
	C	87	j	137	53

¹³ Two dots to left of lion's crown.¹⁴ Unusual field mark. Incomplete d.¹⁵ Incomplete legend **ԿԼԵՐՈՂ ՈՒԹԱՅՆ ԼՍՏԻՆՈՅ**¹⁶ Incomplete legend **ԿԼԵՐՈՂ ՈՒԹԱՅՆ ԼՍՏԻՆՈՅ**¹⁷ Incomplete legend **ԿԼԵՐՈՂ ՈՒԹԱՅՆ ԼՍՏՈՅ**¹⁸ Incomplete legend **ԿԼԵՐՈՂ ՈՒԹԱՅՆ ԼՍՏՆՈՅ**

Obv. Die	Style	Rev. Die	Field Mark	Specimens	Rev. Links to Obv. Dies.
43	C	73 ¹⁸	j	141, 142	
44	C	74 ¹⁹	j	143	
		75 ²⁰	j	145, 146	27
		76	j	144	23
45	C	77	j	148, 149	
		78 ¹⁹	j	147	
46	C	79 ²¹	b	150	47, 48
ԼԵՈՐՆ ՔԱՂԱՒՈՐ ՀԱՅՈՅ					
47	B	79 ²¹	b	153, 154	44, 48
	B	80 ²¹	b	152	
	B	81	b	151	
48	B	79 ²¹	b	155	46, 47
49	B	82	b	156	
50	B	83	b	157	
51	B	84 ²²	k	158	
52	B	85	e	159	
<i>LION TURNED RIGHT</i>					
53	B	86	d ⁷	162	
	B	87	d ⁷	160, 161, 162	42
54	B	88	d ⁷	163, 164	55
55	B	88	d ⁷	165	
56	B	89	d ⁷	166	

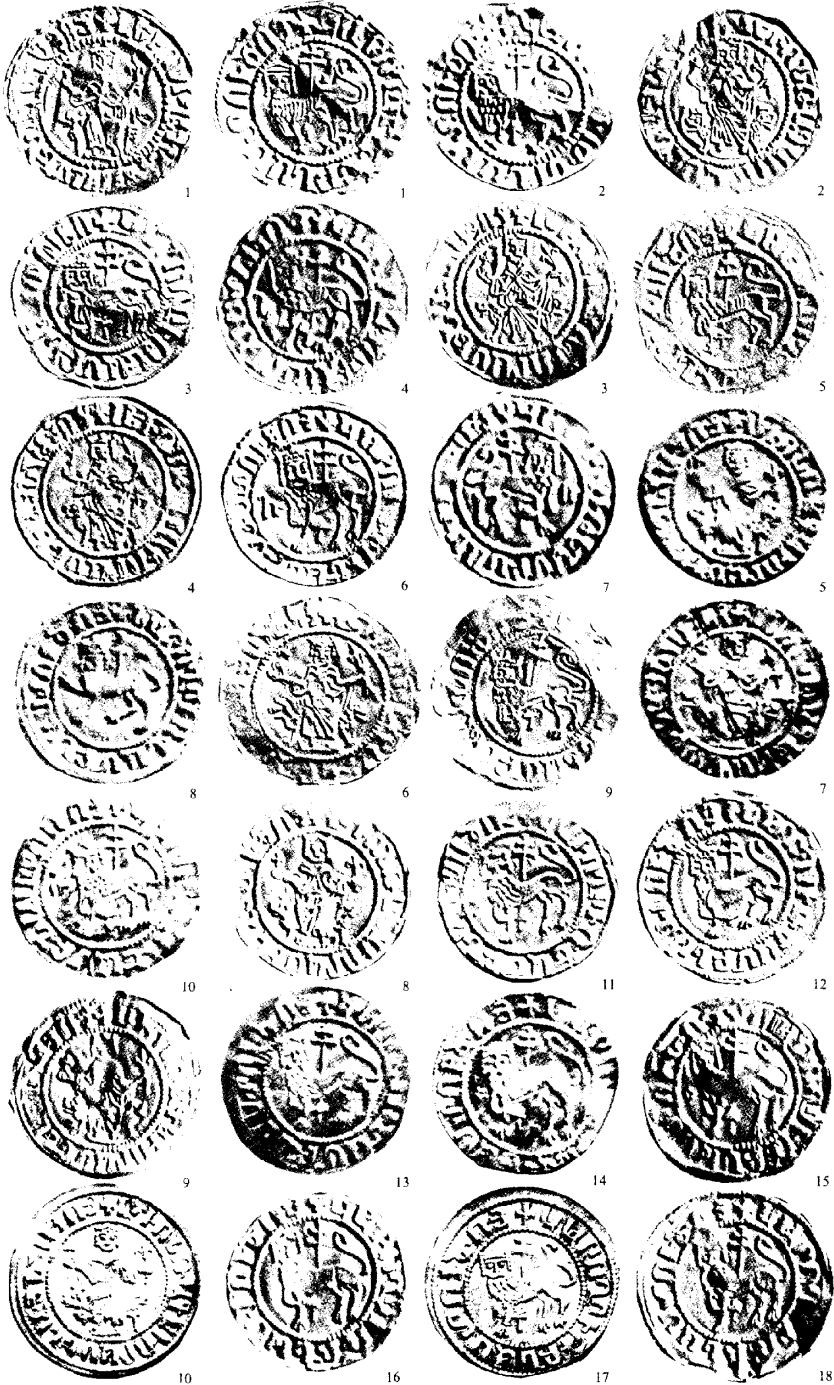
¹⁸ Incomplete legend ԿԱՐՈՂ ՈՒԹԱՐՆ ԸՍՏՈՒՅՈՒՆ

²⁰ Incomplete legend ԿԱՐՈՂ ՈՒԹԱՐՆ ԸՍՏՈՒՅՈՒՆ

²¹ Cinquefoil with dot under lion's tail.

²² No footstool under king's feet.

BEDOUKIAN, DOUBLE TRAM SERIES (1)

11

12

19

20

21

13

22

23

14

25

15

26

27

16

17

28

18

19

29

30

31

20

32

21

33

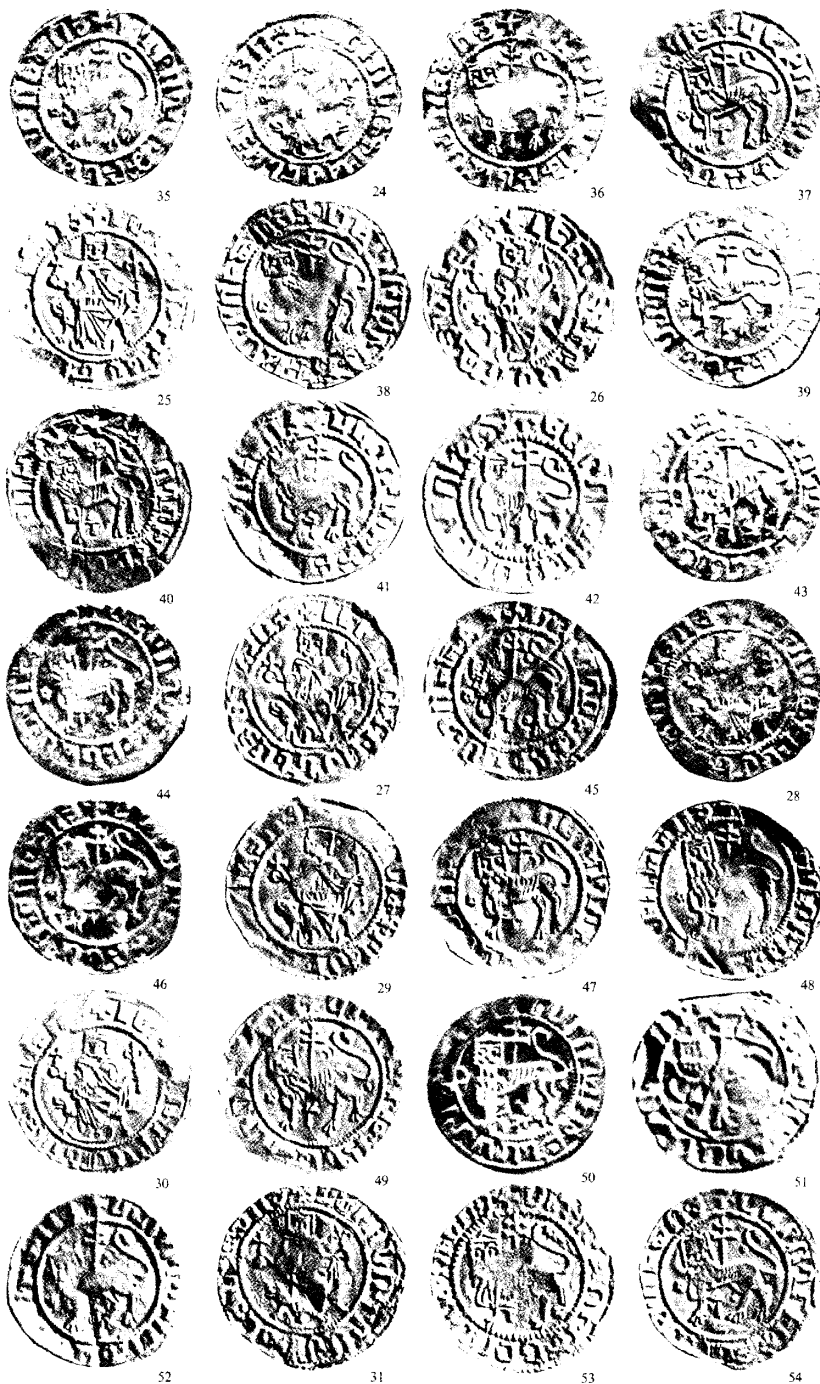
22

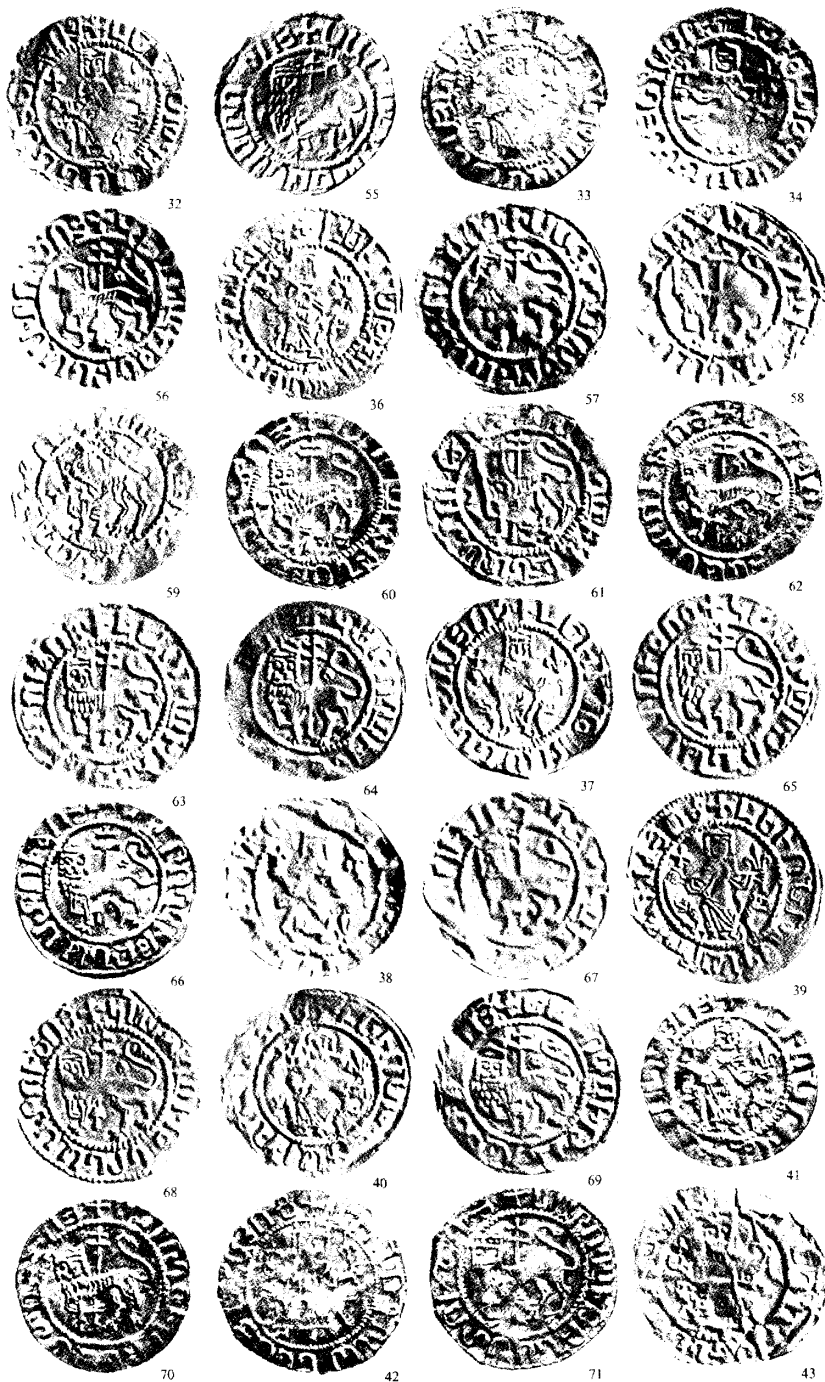

34

23

BEDOUKIAN, DOUBLE TRAM SERIES (4)

72

44

73

45

74

46

1

1

1a

1

2

3

2

3

4

4

5

6

6

7

7

8

8

9

10

11

12

13

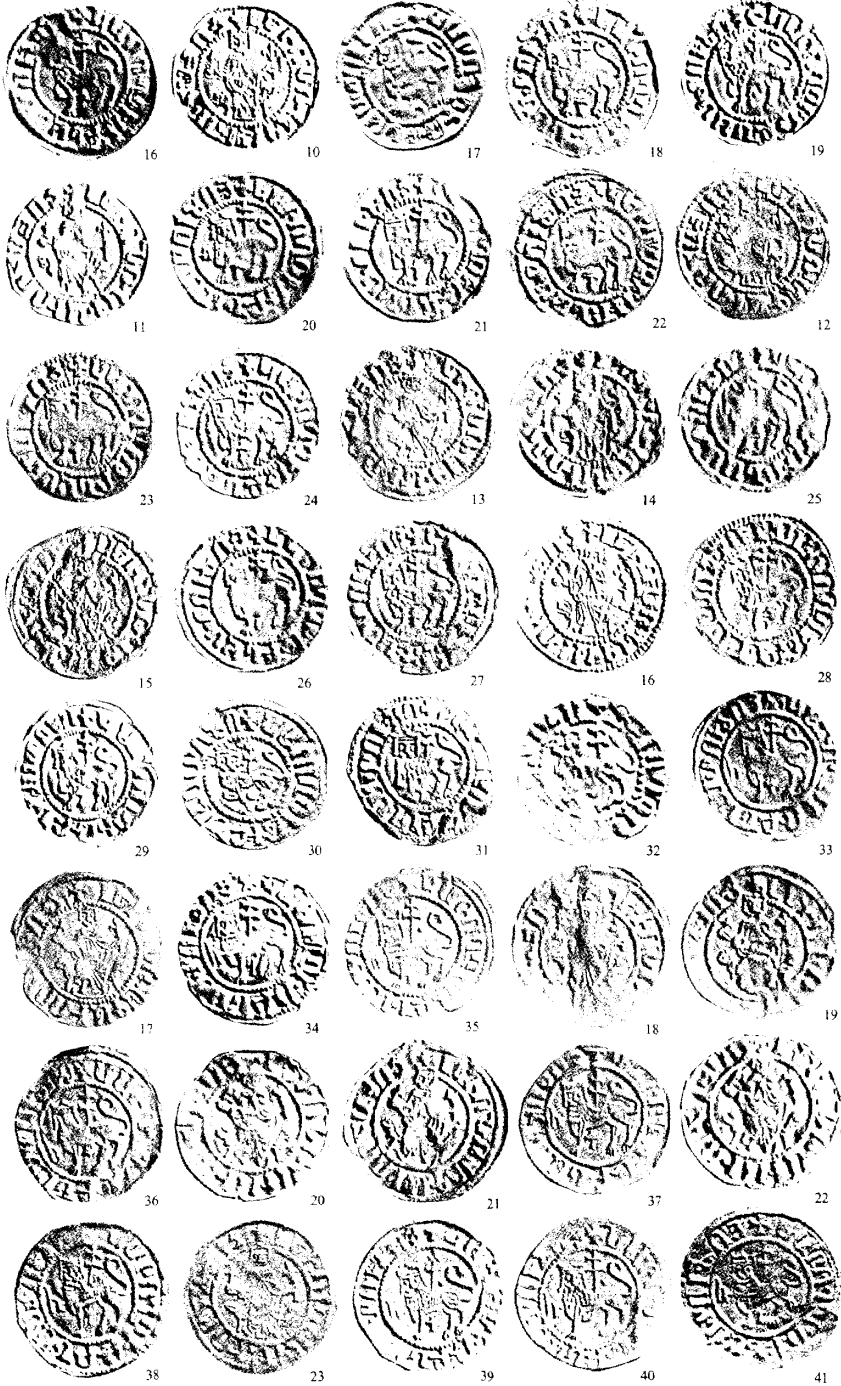
14

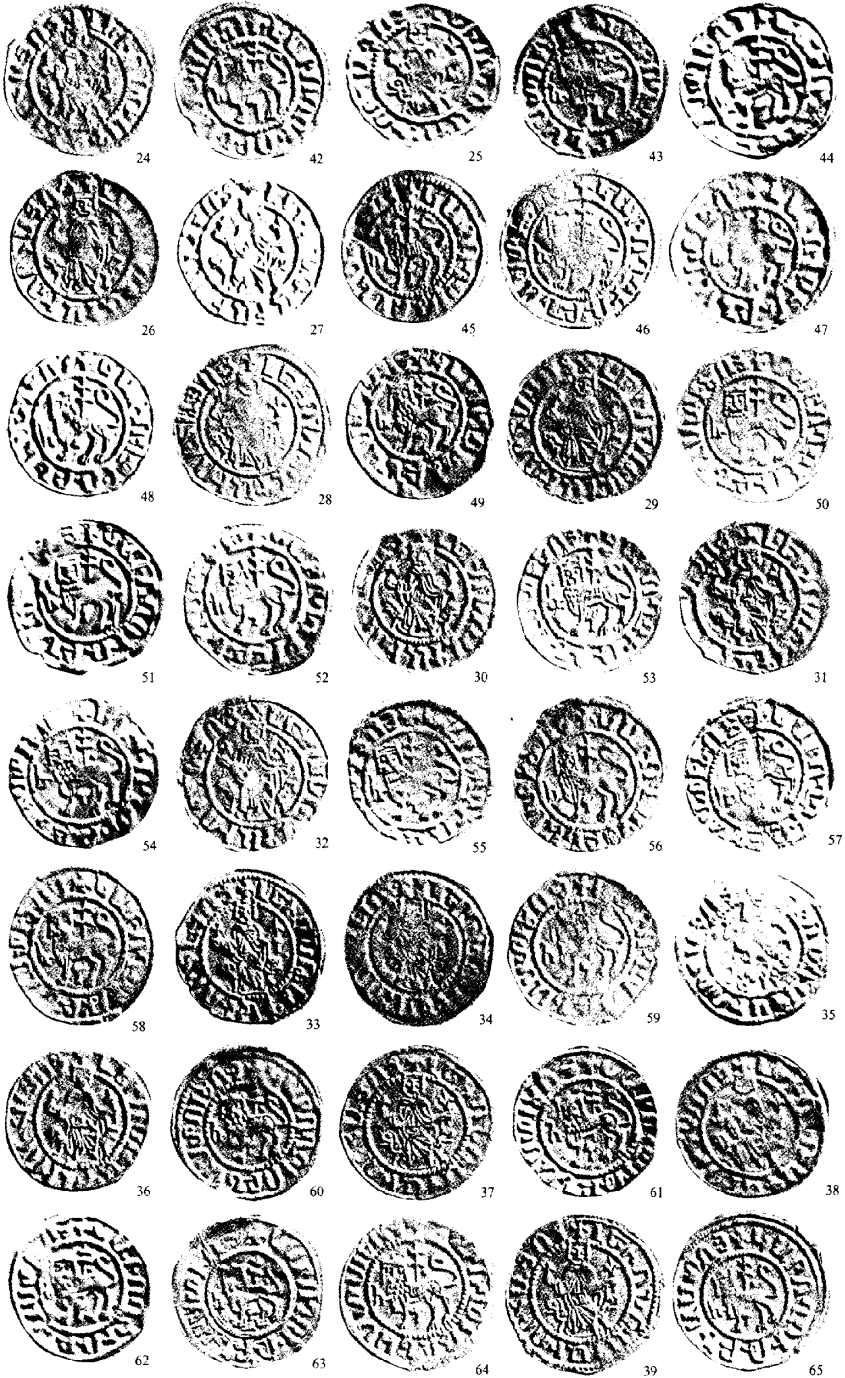
9

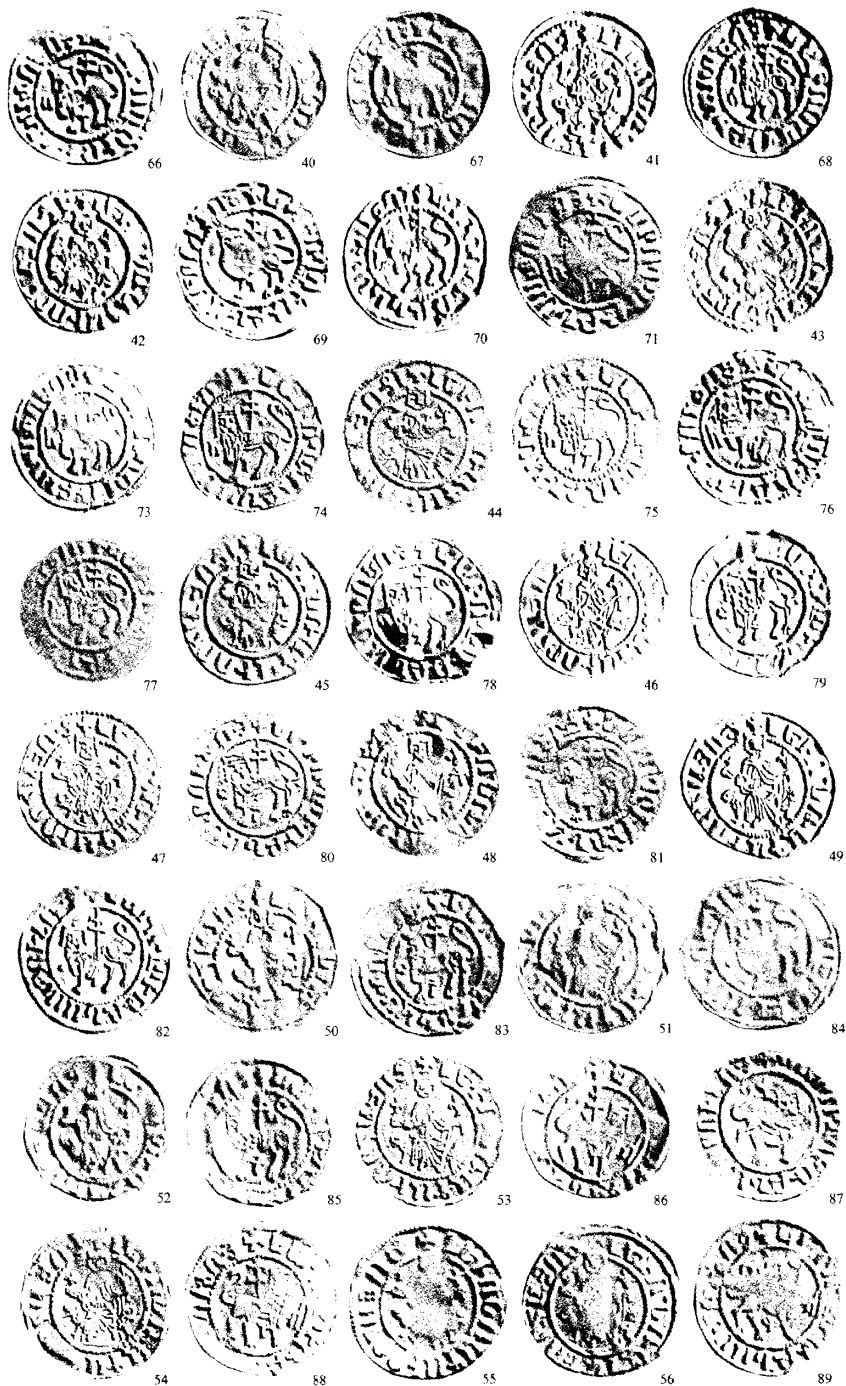

15

BEDOUKIAN, DOUBLE TRAM SERIES (6)

ARMENIAN NUMISMATIC JOURNAL

Series I

Vol. II, No. 3 & 4

Dec. 1976

IN SEARCH OF AN ARMENIAN GOLD COIN

Collecting coins is indeed a most rewarding hobby. Most collectors and students of numismatics are a happy lot, seldom disturbed by the modern disease of boredom. Indeed, the serious student is perpetually in a state of mild excitement, always seeking to gratify his pride of ownership and hopefully anticipating the discovery of a new coin to clarify some obscure historical point. The achievement of such an objective is a tremendously gratifying experience, as those who have experienced it can well understand.

Like many human experiences, collecting involves chase and capture. Inheriting a collection cannot give one the same joy and excitement as building up a collection over the years. In the latter case, one is constantly in search of missing pieces and has the satisfaction of locating and acquiring them. Needless to say, the search and chase become keenest when a real prize is within reach.

If the reader will bear with me, I should like to write about my search (thus far unsuccessful) of a gold coin of King Gosdantin (1298-1299) which has appeared in print but its location remains a mystery.

My search began twenty-five years ago when I first started seriously studying and collecting Armenian coins. It was most satisfying to study many thousands of coins and to be able to introduce them to the numismatic world. But it has had its frustrations. In the study of Armenian gold coins of Cilicia, the puzzle of the gold coins of Gosdantin has defied solution and the question even arises as to whether one of them ever existed.

We know from our textbooks of history that in 1296 King Hetoum of Cilician Armenia left for Constantinople with his brother Toros in order to attend the wedding of their sister to Michael, the son of the Byzantine emperor, Andronicus Palaeologus. During his absence, the country was entrusted to another brother, Smpad. Morality in the Middle Ages was no better than it is today, and Smpad lost no time in declaring himself king. He struck coins in his name, and many of his silver and copper coins are still around.

When Hetoum and Toros returned to Cilicia, Smpad had them imprisoned. Toros was killed and Hetoum, blinded. These cruel acts against a loved former king enraged the princes and the people, and gave an opportunity to a fourth brother, Gosdantin, to rise against Smpad. With the help of the princes and the populace, Gosdantin managed to capture the capital city of Sis and imprison the rebel king. The blind Hetoum was content to allow his benefactor to rule the country as its king. This is evidenced by the fact that Gosdantin struck coins not only in silver and copper, but also in gold.

Gosdantin's rule was short-lived because within a year, Hetoum regained his sight and the princes insisted that he take over the helm of the land again. In a fratricidal strife, Gosdantin and Smpad in common interest joined to fight their brother, the legitimate king. The loyalist elements won, and Hetoum again became king, while his two brothers were exiled to Constantinople where they eventually died.

Such was the colorful and often sad history, not only of the Armenian kingdom, but also of the Christian Crusader principalities in the Middle East.

When he was still king, Gosdantin apparently spared no effort to convince the populace that he was the victor over Smpad, was the country's legitimate king, and was now in possession of the capital city of Sis. At least his coins take great pains to tell us so. It is also noteworthy and interesting that he struck such beautiful coins, much to the modern coin collectors' delight.

The silver and copper coins of Gosdantin are quite rare, simply because they were struck over a very short period of time, and the possibility exists that when he was deposed, the coins remaining in his treasury were melted. His coins have been studied and are to be found in most major collections (1).

Our story deals with the gold coins of this king. We know that the Mekhitarist Monastery in Venice had a gold coin of Gosdantin for nearly a century and a half. It belonged to the father of the famous Father Alishan, the author of Sissouan. It is reported that upon the death of the father, in accordance with his wish, it was buried with the body. Possibly at Father Alishan's request, the coin was subsequently removed from the coffin and sent to Venice. It is interesting that a second specimen of this gold coin, struck with the same die but on a different flan, was discovered in the Istanbul Archeological Museum and reported to me by Father Berard Marthaler, an American Catholic priest.

It was Langlois who first wrote about the Venice specimen in his book, NUMISMATIQUE DE L'ARMENIE AU MOYEN AGE, printed in Paris in 1855 (2). The drawing of this coin appears on Plate III, No. 9, but it is a drawing obviously done by one unfamiliar with numismatics. Not only is the drawing inaccurate, but for some reason, Langlois did not even attempt to read the legend.

-
1. P.Z. Bedoukian, Coinage of Cilician Armenia, N.Y. 1962
 Զարեհ Պ. Պողոսեան, Կիլիկեան Հայաստանի Դրամները, Վիեննա, 1963
  2. Պ. Պողոսեան, Կիլիկիոյ Թագաւոր Կոստանդին Ա.ի Դրամները
 Հանդէս Ամսօրիայ, 1958, Թիւ 10, էջ. 387-390.
  2. Victor Langlois, Numismatique de l'Arménie au Moyen Age
 Paris, 1855.

We also read about this coin in Sibilian's book on THE CLASSIFICATION OF ROUPENIAN COINS (3) which was written in 1877, but published with addenda in 1892. Sibilian gave a drawing of this coin which differs from that of Langlois but neither drawing is a good representation of the coin itself.

Next we see drawings of two gold coins of Gosdantin in Jacques de Morgan's book, THE HISTORY OF THE ARMENIAN PEOPLE (4) which appeared soon after the end of World War I. His first drawing showing the castle towers in vertical lines was apparently copied from Sibilian's book, though not very accurately. What was most interesting was the drawing of a second gold coin with the tower walls slanted and having a different legend. This was the first appearance of a second gold coin of Gosdantin--an exciting numismatic discovery which apparently attracted no attention at that time. Morgan merely showed illustrations of these coins (among hundreds of others in his book) without commenting on them.

Basmadjian, in his book, NUMISMATIQUE GÉNÉRALE ARMÉNIENNE (5), reproduced the two drawings of Morgan, and gave a description of the two coins with their legends.

It appears that either none of the above-mentioned writers actually saw the gold coins, or if they did, for some unexplained reason did not note carefully the legends on these coins.

For example, the Venice specimen reads

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒԹՅԱՆ ԶԱՅՈՑ — ՄԱՍԻՍ ԲԵՐԴՆ Է ԹԱԳԱՆՈՐ

but Basmadjian reads

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒ Ե Թ.Գ. ԶԱՅՈՑ — ՄԱՍԻՍ ԲԵՐԴՆ Է ԹԱԳԱՆՈՐ

Sibilian reads

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒ Թ.Գ. ԶԱՅՈՑ — ՄԱՍԻՍ ԲԵՐԴՆ Է ԹԱԳԱՆՈՐ

Langlois reads

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒ Թ.Գ. ԶԱՅՈՑ — ՄԱՍԻՍ ԲԵՐԴՆ Է ԹԱԳԱՆՈՐ

Furthermore, for the second specimen, Basmadjian says

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒ Թ.Գ. ԶԱՅՈՑ — ՄԱՍԻՍ ԲԵՐԴՆ Է ԹԱԳԱՆՈՐ

whereas on the drawing itself we read

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒ Թ.Գ. ԶԱՅՈՑ — ՄԱՍԻՍ ԲԵՐԴՆ Է ԹԱԳԱՆՈՐ

3. Կ.Վ.Սիբիլիան, Դասակարգումը Ռուսիայի Դրամայի, Վիեննա, 1892

4. Jacques de Morgan, History of the Armenian People, Boston. p.243.

5. Կ. 3. Բասմաջյան, Հայկական Ընդհանուր Դրամագիտություն, Վենետիկ, 1936

Did Jacques de Morgan ever see a second specimen, and if he did, in what collection? In 1968, on one of my visits to Paris, I inquired about Morgan's archives. I was told that his papers were kept in the archival department of the Louvre. Upon inquiry, the chief archivist, Mr. L. Carolus Barre, examined the Morgan manuscripts but unfortunately the original papers of his *HISTOIRE DE L'ARMENIE* were not among them. Upon discussing this point with Mr. H. Samuelian, the well-known book dealer in Paris, I was told that he himself had tried to find the descendants of Morgan to settle a royalty matter, but was unsuccessful. No trace of the Morgan manuscript has been found, and the last hope of locating the source of the drawing of the second gold coin of Gosdantin seems to have disappeared.

The search continues, but the trail is now cold. Perhaps Morgan arrived at two drawings of the same coin by copying one from Langlois and the second from Sibilian. Possibly the artist exaggerated the differences in the two drawings.

On the other hand, the fundamental difference in the legends belies this assumption. If the two drawings were of the same coin, the legends should not have shown such a difference.

And so, the search continues.

4. Drawing from Morgan and Basmdadjian.
5. Coin from the Istanbul Archeological Museum.
6. Coin from the Mekhitarist Monastery of Venice.
7. Drawing from Langlois.
8. Drawing from Sibilian.
9. Drawing from Morgan and Basmdadjian.

Wilton, Conn.

P. Z. Bedoukian, Ph. D.

HANDES AMSORYA

Paul BEDOUKIAN

A LARGE HOARD OF CORONATION TRAMS OF LEVON I

Prince Levon II, the descendent of Roupen who had established an independent Armenian principality in Cilicia in 1080¹², became the seventh Roupenian ruler when he assumed power in 1187 upon the retirement of his brother, Roupen III.

He was the first king of Cilician Armenia and began his reign by striking two types of coins of considerable numismatic interest. The earlier of the two, generally known as the double tram series, is the only type having the double tram denomination, and was struck in very limited quantities. It has one lion on the reverse. The double tram weighed 5.5 grams, which was an unusually large coin for this period. The half-double tram weighed half as much and was similar in weight and silver content to the common trams which Levon struck later on. The quarter-double tram was the size of the regular half-tram, and weighed less than 1.5 grams. Several hundred double tram type coins are believed to be in existence today.

The second type, known as the coronation tram, was obviously struck to commemorate the event, and like the double tram series, is rare in comparison to the common trams of Levon of which there are literally tens of thousands. Recently, however, a hoard of over 800 coronation trams came to the writer's attention³⁸, and aluminum foil impressions were made of the entire lot⁴² for purposes of study. The hoard has since been dispersed among dealers.

In the entire hoard, we found 41 obverse and 111 reverse die varieties. This is perhaps a normal proportion of strikes where the observe is embedded in an anvil and the reverse die is used for striking with a hammer.

In addition to the two types of coronation

coins, both of which have on the reverse a long cross flanked by two lions rampant regardant, a third very rare variety shows on the reverse a single lion walking right. The styling of this reverse is so different from that of the regular type that it is difficult to accept it as a coin of the same category. It is strange that not a single one-lion type occurred in such a large hoard. The possibility that it was removed from the hoard is remote since none of the one-lion coronation coins has appeared on the market in recent years. The styling of the obverse leaves no doubt that these coins belong to the coronation series, but the explanation as to why they were struck must remain unanswered for the moment.

The obverse design of the coronation trams depicts the coronation of the king and is thus distinctive and different from the regular trams of Levon I, which show on the obverse the king seated on a throne in royal attire. The reverse is similar in type to the multitude of trams. It should be noted, however, that the styling is excellent and in all cases the cross is entirely inside the circle ~~the circle~~. In all the artistic regular trams of Levon I, the upper part of the cross is in ~~the circle~~ the circle and is therefore quite different in position from the coronation reverse crosses. This is further evidence that the coronation dies were used for a short period, independently from the striking of regular trams.

Historical background

In order to offer a plausible explanation for the striking of the double and coronation tram series, it was necessary to make a thorough investigation of the historical events leading to the coronation of Levon I.

Medieval historians and writers often cite events leading to the elevation of Prince Levon to kingship, but their reports are not always in agreement and a number of points required analysis and clarification. This paper will review the historical evidence with special emphasis on writings of Armenian historians which have not appeared in western languages.

The establishment of the Armenian kingdom of Cilicia was at least partly the result of the arrival of the Crusaders in the East. Undoubtedly, the formation of the Crusader principalities secured the southern borders of Armenia, just as the Armenian kingdom prevented attacks on the Crusader principalities from the north.

The Armenians had settled in the Taurus mountains a century before the coming of the Crusaders, and their kingdom lasted for nearly three-quarters of a century after the disappearance of the last Frankish hold in the East. It is worth noting that in size, power, and wealth, the Armenian kingdom was perhaps the strongest of the Christian powers in the eastern Mediterranean. Certainly, the coinage of Cilician Armenia was very extensive and included money of high silver content for extended periods, as opposed to the small deniers commonly struck by the Crusaders.

To try to understand the double tram and coronation series of Levon, we must examine the personality of a most remarkable man whose unbounded ambition and zeal succeeded in establishing a royal Armenian dynasty in Cilicia. As Theodor Rohde observed a hundred years ago, had the Pope's legate Cardinal Conrad met Levon first, he would have appreciated the energy and ability of this man and would have made him king of Jerusalem rather than Aimery of Cyprus, a man of much lesser ability¹. Prince Levon II was the direct seventh descendent of Roupen who in 1080 had set up an independent principality in the Taurus mountains. In 1187, Levon succeeded his

brother, Roupen III, who retired to a monastery. After Roupen's death, he assumed power, disregarding the legitimate succession claims of his brother's two daughters, Alice and Philippa².

Levon has never been called a usurper, and contemporary historians are lavish in their praise of his wisdom and of his prowess in battle. He expanded his territories at the expense of the Seljuks in the north, and of Antioch in the south, so that at the time of the arrival of the German crusade under the leadership of Frederick Barbarossa, the considered himself powerful enough to deserve the title of king. William of Tyre³ writes that in seeking a throne, Levon stated: "J'ai assez terre, cites et chastiens et grans rentes, pour ester roi; si est le prince d'Antioche mes hons. Je vos pris que vous me coronez. Le Cuens le corona volontiers. Ainsy ot roi en Ermenie⁴."

With the coming of Frederick Barbarossa, Levon saw an opportunity of obtaining a crown. He was prepared to offer all assistance to the German emperor, but his hopes were shattered when the latter accidentally drowned when crossing the river Calycadnus in western Cilicia on June 10, 1190. Several Armenian sources state that Frederick had granted Levon's request to be crowned king as his vassal. Vartan⁵ writes that in answer to invitations to visit the capital city of Sis, the German emperor had expressed his happiness and had written that he had a crown and vestments ready so that the Catholicos, Gregory, could crown Levon king. After the emperor's death, his son, Count Frederick, and many notables came to Tarsus and were treated generously by the Ar-

² W. H. Rudt-Collenberg, *The Rupenids, Hetoumides and Lusignans. (The Structure of the Armeno-Cilician Dynasties)* p. 30, Paris (1936).

³ William of Tyre, *Latin Continuation* (Ed. Salloch), Leipzig (1934).

⁴ William of Tyre says that these words were addressed to Count Henry of Champagne. He must certainly be referring to the Emperor Henry VI.

⁵ Vartan, *Collected History of Vartan (in Armenian)*, Venice (1862).

¹ T. Rohde, *König Leon II., von Klein-Armenien, Doctoral Dissertation, Göttingen, 1869.*

menians. Nerses of Lampron⁶ writes that Count Frederick had promised in a letter «sealed with a gold seal» that he would crown Levon king. When he was reminded of his promise, however, Frederick demurred, stating that he could not carry out his promise father's death.

These reports in themselves may not constitute absolute proof that a crown was promised to Levon, but they are strong evidence that as early as 1190, Levon was considering the establishment of a royal dynasty.

In the next few years, Levon took part in the Crusaders' war against the common enemy. He rebuilt the powerful fortress of Baghras which guarded his southern frontiers. His attempts to gain control of Antioch in 1193 failed, but he eventually succeeded in controlling that city through the son of his niece⁷.

Levon was still determined to achieve his main purpose. If he were crowned king, his position both internally and externally would be strengthened and his chances of ruling over some Frankish principalities would increase. In October of 1195, Aimery of Cyprus sent his representative, Renier de Giblet, to Gelnhausen⁸ to request a crown. The present Holy Roman emperor, Henry VI, was at the height of his power and was preparing for a crusade with a view to forming a universal empire, including the Christian powers of the East. Aimery's request for a crown was accepted and he was promised that the coronation would take place when Henry reached Cyprus on his way to the Holy Land. It is significant that Aimery assumed the title of king in 1196, legally making him a vassal of the Emperor, although

his coronation did not take place until October, 1197⁹.

Noting Aimery's success, Levon likewise took similar steps and sent ambassadors to Italy late in 1196 or early in 1197, to both the Emperor and Pope Celestine III. The Emperor had returned to Italy for Christmas in 1196. According to Eracles¹⁰, he received Levon's ambassadors in Apulia, granted his request, and promised to crown him upon his arrival to the East. In Eracles' words, "Quant Livons vit que il estoit seignor en chief, et que il ne tenoit de nului riens, si envioia sez messages a l'emperor Henri en Puille, ou il estoit: et li manda offrant son homage, et que il voloit de lui tenir la terre d'Ermenie: et li requist que il li envoiaſt la coron et le feist roi. Li empereres recut le mementend licement, et recut l'omage, et otroia que il le coronereit, quant il passera le mer." Having paid homage to the Emperor and having been accepted, Levon legally became king, and could now strike coins bearing his name as king.

In the meantime, armadas carrying the Crusader army were leaving Italy and arriving in Cyprus and the Holy Land. The entire expedition was headed by Conrad of Hildesheim, who was appointed imperial chancellor. In the autumn of 1197, Conrad landed in Cyprus, and was conducted to Nicosia where he crowned Aimery King of Cyprus. Conrad then hurried on to Acre where he arrived on September 22, 1197. Conrad had no time to visit Cilicia to crown Levon because news had just arrived that Henry VI had died on September 28, 1197. Once again it appeared that fortune was denying Levon his crown.

One would have expected that Conrad would visit Armenia before travelling from Cyprus to Acre. It is highly probable that there were legitimate reasons for his delay in visiting Armenia. Levon had appealed both to the Emperor and to the Pope for a crown. Accepting the suzerainty of the

⁶ Colophons of Manuscripts, Garegin I Catholicos (in Armenian), Antelias (Lebanon), 538 (1951).

⁷ P. Z. Bedoukian, A Unique Billon of Levon I of Cilician Armenia and its Historical Significance, Numismatic Chronicle, Vol. VII, 189-197 (1967).

⁸ Annales Marbacenses, 167 (Monumenta Germaniae Historica XVII).

⁹ K. M. Setton, A History of the Crusades, (M. H. Hardwicke, The Crusader States 1192-1243), Vol. II, 528 (1962).

¹⁰ Eracles XXVI, 27.

Emperor was merely a formality. On the other hand, the Pope had made certain demands with a view to uniting the Armenian and Roman churches, and these demands had been opposed by the Armenian clergy. It was necessary to settle these differences before Conrad could give a crown to Levon.

For centuries, the Armenians had successfully resisted the attempts of the Byzantine emperors to bring the Armenian church into the Greek Orthodox fold. Memories of bitter religious strifes were ever present in the minds of the Armenian clergy and people. Having long lost their political independence, they were determined to maintain their national church as an independent body. It is therefore not surprising that there was strong opposition to the demands of the Pope. Anxious to receive the promised crown, Levon called the Armenian bishops together and convinced them that their acceptance of the Pope's terms was no more than a formality and need not be carried out to the letter. According to Kirakos¹¹, Levon coaxed the bishops to accept the terms at their face value and subsequent correspondence proved that while the Armenians expressed due respect to the Pope, the Armenian church remained as it had always been¹².

Bent upon bringing the matter to a successful conclusion, Levon sent a delegation to Conrad in Acre, headed by the Archbishop, John of Sis, to ask for the crown that was promised to him both by the Emperor and the Pope¹³. His request was granted and the chancellor sent Conrad of Mittelsbach, the Archbishop of Mainz, to Cilicia for the crowning ceremony. The coronation took place in the cathedral of Tarsus on January 6, 1198. The Armenian Catholicos, Abirad, placed the crown on Levon's head, while Conrad gave him the royal sceptre. Among the notables present were the Syrian Jacobite patriarch, the Greek metropolitan of Tarsus, the nobility

of Antioch, delegates from the Caliph, and of course the full complement of Armenian nobility and clergy. Contemporary historians list many of the important personages who attended the crowning ceremony¹⁴.

Western historians ignore the sending of a crown by Alexius III, the emperor of Byzantium. On the other hand, Armenian historians repeatedly mention this event. Kirakos¹⁵ writes that when the king of the Greeks heard that the Franks were giving a crown to Levon, he sent him presents and a beautiful crown in gold, adorned with jewels, and wrote: "do not place the crown of Rome on your head for I am much closer to you than Rome, and Levon being wise, accepted the crown and presents gracefully and gave rich presents to the delegates, and he was crowned with two crowns."

In a colophon^{16, 17}, we come across the following passage written in 1198: "In this year the king of the Armenians was greatly honored... the fame of his bravery moved the great rulers of ancient Rome, Henry, and the new Rome, Alexius, who crowned him with precious jewels in the church of Tarsus, of which I am the unworthy pastor." This passage belongs to the famed Nerses of Lampron, the bishop of Tarsus.

In the first volume of *Minor Chronicles*¹⁸, we find a number of references to the crowning of Levon. Thus, Stephen of Ani¹⁹ writes that "Levon... was honored by the kings of the Greeks and Romans with two crowns and was crowned king of the Armenians in Cilicia." The passage of Nerses of Lampron is found in another manuscript²⁰.

In the second volume of the *Minor Chronicles*, we find additional references to the crowning of Levon. In a colophon of the

¹¹ Kirakos of Kantzak, *Brief History* (in Armenian), 75, Venice (1865).

¹² For a fuller discussion see, Setton, *A History of the Crusades* (S. Der Nersessian, *The Kingdom of Cilician Armenia*, Vol. II, 647 (1962).

¹³ Sempad, *The Book of the Constable Sempad* (in Armenian) 207 (Venice, 1956).

¹⁴ *Ibid.*, pp. 208—210.

¹⁵ Kirakos of Kantzak, p. 76; *Recueil des Historiens des Croisades. Documents Armeniens*, Vol. I, 424 (Paris), 1869.

¹⁶ Garegin I, p. 624.

¹⁷ Reference 12, p. 648.

¹⁸ V. A. Hagopian, *Minor Chronicles XIII—XVIII Centuries*. Institute of History, Academy of Sciences, Erevan, Armenia, 1951.

¹⁹ *Ibid.*, p. 36.

²⁰ *Ibid.*, p. 92.

History of the Roupenians²¹, we read "and it was sent to him (Levon) from the emperor of the Germans and the king of the Greeks crowns for his kingship and he was crowned king of the Armenian nation in Tarsus." Further references to the event read as follows²² "and in the year 1197, Levon became king... and they brought him crowns from two kings, of Franks and of the Greeks". And in another instance, it is reported that on being crowned king, Levon "was given a crown by the Romans and by the Greeks²³".

Michael the Syrian writes, "His name spread everywhere and the courts of the Greeks and the Latins hastened to crown him. To this purpose they each sent him a royal crown²⁴".

It thus appears that both contemporary historians and later historians stress the importance of Levon's receiving a crown from the Roman emperor, Henry VI, and the Byzantine emperor, Alexius III. The role of the Pope, Clemens III seems far less important than is indicated by Crusader historians. Indeed, Levon seemed anxious to disclaim his obligations to the Pope and only at the beginning of his reign did he declare his promotion from prince to king by the hand of the Roman emperor. At this point, it should be mentioned that Henry VI in his will stipulated that his successor should release from vassalage and give independence to the kingdoms of Cyprus, Armenia, and England²⁵.

In his letters to the Pope, Levon is careful to acknowledge the role of the Pope in his coronation. For example, in a letter of May 23, 1199, he greets him as follows²⁶: "Reverendissimo in Christi Patri et Domino Innocentio, Dei Gratia Summo Pontifici et Universali Papae et tanto tali honore dignissimo. Leo per eandem et Romani imperii

gratia, Rex omnium Armenorum cum salutatione se ipsum et quid-quid potest." In a letter probably bearing the same date, the Catholicos Abirad writes to the Pope, "Noveritis, Domine, quod ad nos venit nobilis, sapiens et sublimis Archiepiscopus Magintinus, qui ad nos attulit es parte Dei, et ex parte sublimitatis Ecclesiae Romanae, et ex parte Imperatoris Romanorum aublimum Coronam, et coronavit Regem nostrum Leonum²⁶." The original Armenian letters have been lost, but their latin translations exist in the archives of the Vatican. In a letter as late as April, 1210, to Innocent III, he again uses the term "Leo, per eandem et Romani imperii gratiam, rex Armeniorum²⁷".

Levon appears to purposely omit mention of the Pope when he is not addressing him directly. Thus, less than a year and a half after his coronation, in March, 1201, he granted some commercial privileges to the Genoese in which he calls himself "Leo, Dei gratia rex Armeniorum... corona per manus Romani imperii²⁸". This form repeats itself in other royal charters dated August, 1210²⁹, April, 1212³⁰, and March 17, 1207³¹.

Gradually, even a reference to the name of the Roman emperor was omitted, and Levon designated himself as king, by the grace of God. In a privilege granted to the Genoese in December 1201, he describes himself as "Dei Gratia rex Armeniorum³²" and uses the same designation in two documents dated April 23, 1214^{33, 34}, and March 15, 1215³⁵.

It seems evident that Levon gradually relieved himself of all obligations to the Pope or the emperors, and converted his crown to a national crown. He was simply king of the Armenians by the grace of God. And he so declared on all his coinage.

²⁷ V. Langlois, Cartulaire (Le Tresor des Chartes d'Armenie) (Venice), 1863, p. 112.

²⁸ Ibid., p. 105.

²⁹ Ibid., p. 115.

³⁰ Ibid., p. 130.

³¹ Ibid., p. 130.

³² Ibid., p. 109.

³³ Ibid., p. 122.

³⁴ Ibid., p. 124.

³⁵ Ibid., p. 126.

²¹ Ibid., p. 103 (Second Volume 1956).

²² Ibid., p. 136 (Second Volume).

²³ Ibid., p. 343 (Second Volume).

²⁴ Alishan P. Leon le Magnifique (Venice), 1888. Footnote p. 156.

²⁵ Pickre, Last Will and Testament of Henry VI (1885).

²⁶ Alishan P. Leon le Magnifique (Venice), 1888, p. 185.

The historical events given above can provide a plausible explanation for the striking of the double trams for a short time. If Levon followed the example of Aimery of Cyprus who assumed his royal title from the moment Henry VI granted his plea for a crown, then we can accept the likelihood that Levon considered himself king for six or eight months before his actual crowning. It could be that during this period, Levon issued the single lion double trams symbolizing the fact that he was king by the grace of Henry VI. For an ambitious man like Levon, it is not beyond the realm of possibility that he planned to dominate the Crusader principalities, and his ambitious coinage would serve as an instrument of his political plans. Admittedly, no historical record has been found to support this explanation, reasonable though it may seem. Perhaps in time some documents will be discovered shedding more light on this subject.

Upon his coronation, Levon struck the well-known coronation trams with two lions. In gratitude to his suzerain, all the coins, with the exception of the coronation issues, were patterned on the obverse after the German bracteates, showing the king seated on a throne ornamented with lions, wearing royal vestments, and holding the cross and fleur-de-lys.

The coronation issues showed on the obverse the crowning of the king, with Christ standing and the king kneeling, with a crown on his head. Between the two figures, some coins show a ray of light descending, others show a dove, symbolizing the Holy Spirit. On the reverse is a long cross between two lions rampant regardant. In the writer's opinion, the two lions symbolize the two crowns sent by the two emperors³⁶.

The obverse of the half double tram has the same design as that of the regular common tram, and both types are similar in size and weight. An attempt to find a common tram struck with the obverse die of a half double tram proved fruitless. If the dies for the half

double trams and the common trams had been made at the same place and time, some of the latter would have been struck with the obverse die of the half double trams.

It is interesting that a letter of Levon addressed to the Pope on May 23, 1199 has a gold seal attached to it which has an obverse and reverse design resembling the double tram³⁶.

Also, the gold coin of Levon I, probably issued as a commemorative piece and distributed to notables, was actually struck with a die used in striking double trams³⁷.

One other point which may be raised is the question of why Levon discontinued the striking of the double trams after his coronation. The answer could be that he realized that it was not practical to issue this type of coinage. No other king in the following two centuries saw fit to strike double trams. Neither in the East nor in the West were coins struck of the size and weight of the double trams. It can be concluded that they did not find ready acceptance and Levon decided to go along with the accepted standards³⁸.

SOME COMMENTS ON THE COINS

Coronation trams have been mentioned in the earliest numismatic studies on Armenian coins. Langlois³⁹ described them in his book published in 1855. Sibilian⁴⁰ wrote that in the Museum of the Mechitharists in Vienna there were 26 coronation trams of which three had letters on the obverse field.

³⁷ P. Z. Bedoukian, *NNM* 147, p. 74. The same die was used in striking the gold coins and also the half double trams. One such half double tram is found in Bibliothèque Nationale and another one in the Mechitharist Museum in Venice.

³⁸ It is said that the hoard originally consisted of 3500 pieces and is being gradually dispersed.

³⁹ V. Langlois, *Numismatique de l'Arménie au Moyen Age*, Paris (1855).

⁴⁰ C. Sibilian, *Classification of Roupénian Coins* (in Armenian), Vienna (1892).

³⁶ Alishan, p. 478. See also G. Schlumberger, *Melange d'Archeologie Byzantine*, p. 164, Paris (1895).

Bedoukian⁴¹ in his survey counted the existence of 133 coronation trams in various museums and private collections.

The appearance of a hoard of over 800 coronation trams recently in thus of the greatest numismatic interest. It certainly revises our estimate of the number struck for circulation of their rarity. Incidentally, no double or half coronation trams have been found and it must be assumed that they were never struck.

On the obverse of the coronation trams is Christ standing, and the king, wearing the royal mantle, is kneeling with the crown on his head. Between the head of Christ and the king there is sometimes a ray of light descending from the sky, or the figure of a dove, or an arm or hand extended downward towards the king. There are two obverse varieties of the coronation trams. On one we see the letter or two letters *Θ* and *Υ* which signify *ΘΥΝΟՒՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ* or IN THE NAME OF GOD. The majority of coronation trams do not have these letters. In all likelihood, the pressure to increase production necessitated simplification of the design.

It is significant that the reverses used for the two varieties differ. Out of 800 coins, only two examples have been found where a single reverse die was used for the two obverse varieties (87:147 and 163:49:188 have the same reverses, but represent the two obverse types). This is a clear indication that two lots of dies were made for use on the coronation trams.

THE CATALOG

For the sake of convenience, the catalog was arranged according to style and completeness of legend⁴¹. In the first column, the obverse types are represented by legend and styling. The numbers in the boxes denote

the coin numbers and the boxes attached to each other indicate that all were struck with the same die. For example, the second set has the same legend as the first and shows three coins, 156, 157, and 158, all struck with the same die. The second column shows the reverse legend variations. The different varieties appear under each legend. Thus, the third example shows the legend and the three types of crosses on the reverse, one type being represented by coins 154 and 162. The joined boxes represent one die. The second example has coins 175 and 182 struck with the same die, and coin 163 is the sole example struck with this die.

The third column represents the number of coins struck with each die. Thus, coin 175 is represented in the hoard by two specimens, while coin 182 is represented by one specimen⁴².

It should be noted that taking coin 155, for instance, there are three examples of this coin in the hoard. On the other hand, there are five other coins struck with the obverse die of 155, namely, 152, 153, 154, 159, and 160. Coin 152 is represented by one specimen in the hoard, but it has the same reverse as 161, which in turn has the same reverse as 162, 163, 168 and 169. We thus have a continuous sequence of dies which indicates the order of issuance of the coins⁴³.

As in the case of the common trams, there is no reason to search for an explanation of the occurrence of innumerable varieties of dies. The die maker simply did his best to produce the die of the current coinage. The resulting die was merely a measure of his skill and did not represent an orderly, scientific die manufacture.

⁴² P. Z. Bedoukian, *American Numismatic Society Museum Notes* XI, p. 333, New York (1961).

⁴³ For a study of the double tram series see the forthcoming article of the author in *Numismatic Chronicle*, London (1976).

⁴¹ P. Z. Bedoukian, *Coinage of Cilician Armenia*, NNM 147, New York (1962).

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Վերջերս հեղինակին ձեռքն անցավ Կիլիկիոյ Լեւոն Ա. Թագաւորին օծման դրամներու դանձ մը որ կը բաղկանար 880 կողմնէրէ։ Այս դրամագիրը ներկայիս ցրուած է։ Քանի որ մինչեւ հիմա մէջտեղ ելած օծման դրամներու թիւը 300ը չ'անցնիր, այս դրամագիրը կը ներկայացնէ արժէք մը եւ արժանի է դրամագիրտական ուսումնասիրութեան։

Ժամանակակից պատմագիրները կը գրեն թէ Լեւոն 1197ին ստացաւ Թագաւորութեան իրաւունքը Հներիկոս Բ.էն, թէեւ պաշտօնական օծումը կատարուեցաւ կանոնաւոր 1198ին։ Հայ պատմագիրները կը շեշտեն որ Լեւոն թագ ստացաւ ոչ միայն Հներիկոսէ այլ նաեւ Բիւզանդիոյ կայսեր Ալեքսիոս Գ.էն։ Այսպէս Լեւոն թագաւոր օծուեցաւ երկու թագով։

Հեղինակը կը պաշտպանէ այն կարծիքը թէ երբ 1197ի Լեւոն թագաւորութեան իրաւունքը ստացաւ՝ ան հատանց երկ-դրամներու շարք մը, որուն Բ. կողմին վրայ կը տեսնուի մէկ առիւծ մը, իսկ Ա. կողմին վրայ կը տեսնուի դա՛ն հանիստ Լեւոն, Հներիկոսի դրամներու ոճով։ Երբ թագաւոր օծուեցաւ, ան իր դրամներու Բ. կողմին վրայ դրաւ երկու առիւծ խորհրդանշելով թէ երկու թագ ստացած է երկու կայսրներէ։ Այս վերջին տիպը շարունակուեցաւ Լեւոնի բոլոր դրամներու վրայ։

Երկդրամները որոնց Բ. կողմին վրայ

կը տեսնուի առիւծ մը հագուադիրտ են. որովհետեւ անոնք կոխուեցան միայն 6—8 ամսուայ ժամանակամիջոցին։ Այսինքն թագաւորութեան իրաւունքը ստանալէն մինչեւ օծումը։

Դրամագիրը դասաւորուած է ըստ Ա. կողմին պատկերաապին եւ գրութեան ամբողջականութեան համաձայն։ Տրուած է նաեւ Ա. կողմին դաշտի պատկերացումը։ Բ. կողմը կը ներկայացուի ըստ գրութեան ամբողջականութեան։ Տրուած է նաեւ խաչերու պատկերացումը։

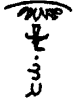
Այս ուսումնասիրութենէն յայտնի կ'ըլլայ որ երկու տեսակ օծման դրամներ կոխուած են։ Առաջինին Ա. կողմին վրայ կը տեսնուին գրեր, Յ եւ կամ Յ եւ Ա։ Երկրորդ տեսակին վրայ այս գրերը կը պակսին։ Նշանակիչ է որ 880 դրամներուն մէջէն միայն երեք հատը կոխուած են առաջին տեսակէն Բ. կողմի կնիքով։ Այս կը նշանակէ որ երկու տեսակները կոխուած են տարբեր ժամանակ։

Նկատելի է նաեւ որ օծման դրամներու արուեստը բարձր է եւ Բ. կողմի կնիքները կը տարբերին Լեւոն Ա.ի հասարակ դրամներու Բ. կողմէն։ Այս ալ կ'ապացուցանէ որ օծման դրամներու հատանումը խառնուած չէ հասարակ դրամներու հետ։

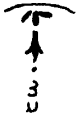
Տախտակները կը ներկայացնեն ամբողջ դրամագիրտին գրեթէ բոլոր Ա. կողմի եւ Բ. կողմի կնիքներու դանադանութիւնները։

ԱԿՈՉՄ-OBVERSE

ԼԵՒՆ ԹԱԳԱԻՐ ՀԱՅՈՑ Է

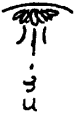

152 | 153 | 154 | 155 | 159 | 160

156 | 157 | 158

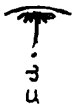
ԼԵՒՆ ԹԱԳԱԻՐ ՀԱՅՈՑ Ի

161 | 162 | 163 | 168 | 169

175 | 176

164 | 165 | 166 | 167 | 167a | 170 | 170a

ԲԵՆՈՉՄ- REVERSE

ԿԱՐՈՉՈՒԹԲԵՆ ԱՍՏՈՒՑԻ

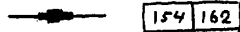
161 | 152

ԿԱՐՈՉՈՒԹԲԵՆ ԱՍՏՈՒ

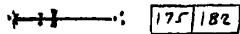

153

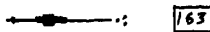
ԿԱՐՈՉՈՒԹԲԵՆ ԱՍՏԻ

154 | 162

175 | 182

163

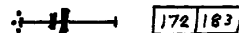
ԿԱՐՈՉՈՒԹԲԵՆ ԱՍՏ

155 | 187

165 | 186

172 | 183

164

195

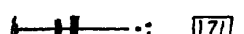
181

184

178

171

173

185

177

No. of Specimens

Օրինակներու
քանակը

1 | 1

1

1 | 1

2 | 1

1

3 | 1

5 | 1

3 | 2

1

1

1

1

1

2

5

6

1

172	171	173	177
174			

ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՏ

178	179	180	181
-----	-----	-----	-----

182	183	184	185
-----	-----	-----	-----

ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈ

186	187
-----	-----

ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅԻ

188	189	190	191	192	193	194
-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----

L

195	196
-----	-----

ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅ

197	198	199
-----	-----	-----

176

179

180

186

186

188

ԿԱՐՈՇՈՒԹԵՆ ԱՍՍ

189

ԿԱՐՈՇՈՒԹԵՆ ԱՍԻ

157	167	190	196
-----	-----	-----	-----

158	166	191
-----	-----	-----

198

ԿԱՐՈՇՈՒԹԵՆ ԱՍԻ

197

167a

ԿԱՐՈՇՈՒԹԵՆ ԱՍ

159	168
-----	-----

160

193

ԿԱՐՈՇՈՒԹԵՆ Ա

170	179	192	194
-----	-----	-----	-----

169

1

1

1

1

1

1

8

1	7	2	1
---	---	---	---

6	3	1
---	---	---

1

3

1

3	4
---	---

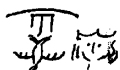
1

1

1	1	1	2
---	---	---	---

2

ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ

90	91	92	93	94
95	96	97	98	99

1	2	3	4	5
6	7	8	9	10
11	12	13	14	16
19	20	21	22	23

15	17	18	24	25
----	----	----	----	----

26	27	28	29	30
31	32	33	34	35
36	37	38	39	40
			41	

42	43	44	45	46
47	48	49	50	51
52	53	54	55	

ԿԱՐՈՉՈՒԹՔՆ ԱՍՏՈՒՅՈՑ

—+— :: 1 57 91

—+— :: 56 58 90

—+— 26 42

ԿԱՐՈՉՈՒԹՔՆ ԱՍՏՈՒՅՈՒ

—+— :: 2

—+— 59

ԿԱՐՈՉՈՒԹՔՆ ԱՍՏՈՒՅՈՒ

—+— :: 4 61 93 114

—+— 5 62 92 122

—+— 6

—+— 27 60

—+— 43

—+— 115

—+— 116

ԿԱՐՈՉՈՒԹՔՆ ԱՍՏՈՒՅՈՒ

—+— 29

—+— 30 120

—+— 63 126

No. of Specimens

Օրինակներու
քանակը

1 1 4

2 1 2

1 1

1

1

4 3 1 2

6 27 9 1

1

1 5

1

1

2

2

2 1

4 2

56	57	58	59	60
61	62	63	64	65
66	67	68	69	70
71	72	73	74	75
80	81	82	83	84
85				

ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՌՈՂԱՅՈՑ

86	87	88	89
----	----	----	----

ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՌՈՂԱՅՈՑ

103	100	101	102
105	106	107	
100A	101A		

107	108	109	110
111	112	113	110A
110B			

114	114A
-----	------

31	65
----	----

32	95
----	----

66	94	124
----	----	-----

67	125
----	-----

64

68

96

ԿԱՐՈՉՈՒԹԱՐՆ ԱՍՏՈՒՄ

118

28

ԿԱՐՈՉՈՒԹԱՐՆ ԱՍՏՈՒՄ

33

123

34

ԿԱՐՈՉՈՒԹԱՐՆ ԱՍՏՈՒՄ

35

80

121	132
-----	-----

ԿԱՐՈՉՈՒԹԱՐՆ ԱՍՏՈՒՄ

7	71	97	127
---	----	----	-----

31	65
----	----

32	95
----	----

66	94	124
----	----	-----

67	125
----	-----

64

68

96

ԿԱՐՈՉՈՒԹԱՐՆ ԱՍՏՈՒՄ

118

28

ԿԱՐՈՉՈՒԹԱՐՆ ԱՍՏՈՒՄ

33

123

34

ԿԱՐՈՉՈՒԹԱՐՆ ԱՍՏՈՒՄ

35

80

121	132
-----	-----

ԿԱՐՈՉՈՒԹԱՐՆ ԱՍՏՈՒՄ

7	71	97	127
---	----	----	-----

1	2
---	---

1	2
---	---

4	5	3
---	---	---

6	3
---	---

5

1

1

1

1

22

1

1

5

2

3	3
---	---

7	2	4	3
---	---	---	---

116	117	118	119
115			

120	121
-----	-----

ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱԽՐԶԱՈՅ

122	123	124	125
126	127	128	129
130	131	132	133

ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱԽՐԶԱՅՈ

134	135
-----	-----

136	137	138	139	140
141	142	143	144	

ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱԽՐԶԱՅՈ

145

36	70	128
----	----	-----

37	69	130
----	----	-----

74	131
----	-----

38

39

72

73

75

 (ԱՍՏՈՒ)

107

119

 (ԿԱՐՈՂՈՒԹԱՔԵՆ)

129

146

ԿԱՐՈՂՈՒԹԱՔԵՆ ԱՍՏՈՒ

40	79	98	133
----	----	----	-----

8A	44	77
----	----	----

8	78
---	----

41

86

99

ԿԱՐՈՂՈՒԹԱՔԵՆ ԱՍՏՈՒ

12	9A	81
----	----	----

9	82
---	----

11A	13
-----	----

2	5	1
---	---	---

1	2	1
---	---	---

3	2
---	---

1

5

1

1

4

1

1

2

2

2	5	3	2
---	---	---	---

18	2	7
----	---	---

17	5
----	---

1

1

2

1	3	8
---	---	---

3	1
---	---

2	16
---	----

ԼԵՒՈՆ ԲԱԳԱՒՐ ՉԱՅ

146	148	147
149	150	151

ԿԱՐՈՂՈՒԲԵՆ ԱՍՄ

 ::

19	21	85	143
----	----	----	-----

 ::

20	23	54	84
----	----	----	----

 ::

22	55
----	----

 ::

109

 ::

110

 ::

140

 ::

149

 ::

106

 ::

138

 ::

139

 ::

141

 ::

142

 ::

148

 ::

145

 ::

45	136
----	-----

 ::

87	147
----	-----

 ::

100

 ::

10

 ::

108

 ::

137

ԿԱՐՈՂՈՒԲԵՆ ԱՍ

 ::

88	89	112
----	----	-----

 ::

113	151
-----	-----

ԿԱՐՈՂՈՒԲԵՆ ԱՍՄ

 ::

14	46	47
----	----	----

 ::

15	18	104
----	----	-----

 ::

52	101	150
----	-----	-----

 ::

50	144
----	-----

4

 ::

51	16
----	----

1

 ::

53	17
----	----

1

 ::

83

1

 ::

102

2

 ::

103

1

 ::

103

3	6
---	---

4	1
---	---

3

2

3

4

2	1
---	---

1	2
---	---

30	47	7
----	----	---

12	1	1
----	---	---

3	13	2
---	----	---

1	1
---	---

4	2
---	---

2	2
---	---

10

6

2

153

158

161

175

165

173

174

181

183

186

190

196

198

91

23

24

27

39

43

46

61

87

100

100A

109

110

112

115

118

14

133

112

136

145

151

161

153

162

175

163

155

165

173

183

180

176

185

188

189

190

158

198

167a

168

169

91

26

2

59

61

62

27

43

115

117

63

31

118

34

121

70

39

133

86

136

100

112

151

23

138

A HOARD OF BILINGUAL TRAMS OF HETOUM I OF CILICIAN ARMENIA

(PLATES 32-35)

PAUL Z. BEDOUKIAN

The *Coinage of Cilician Armenia*,¹ published in 1962, listed about 200 bilingual coins known to exist in major museums and private collections. Recently, the author obtained aluminum foil impressions of over 300 bilingual coins² which constitute a major addition to the previously available material, and as such, merit study. Examination of the hoard disclosed a number of hitherto unpublished varieties and made possible the correction of some errors which had appeared in the literature.

The bilingual coins of Hetoum I (1226-71) consist of two series: those struck with the reverse bearing the name of the Seljuk sultan of Konya, namely Kaikobād I (A.D. 1219-36/A.H. 616-34), and those of his successor, Kaikhusrew III (1237-45/636-44). None of the coins of Hetoum Kaikobād bears a date on the Islamic side. A few coins of Hetoum-Kaikhusrew also have no date, and on these, the epigraphy of the Armenian legend is markedly similar to that on the coins of Hetoum-Kaikobād. It may reasonably be assumed that these were the initial issues of Hetoum-Kaikhusrew, struck before 639 A.H.

On all the Hetoum-Kaikobād pieces, the Armenian word for king, Takavor, is written as ԹԱԳԱՒՈՐ. This spelling appears on all the undated coins of Hetoum-Kaikhusrew, and on a few dated ones which clearly read 639. The multitude of Hetoum-Kaikhusrew coins showing dates from 639-44 without exception spell Takavor as ԹԱԳԱՒՈՐ with the last two letters ligatured.

In the author's corpus, a number of coins were assigned to the year 637. This was an error caused by the fact that in Arabic the words representing the numerals seven and nine are so similar that it is often

¹ P. Z. Bedoukian, *Coinage of Cilician Armenia*, ANSNNM 147 (New York, 1962).

² The author wishes to thank J. Guevrekian of New York for the aluminum foil impressions of the entire hoard.

very difficult to distinguish them from each other. A reexamination of the coins listed in the corpus and a critical study of the large number of coins in the hoard bearing the 637 or 639 date have convinced the writer that all were struck in 639. Not one coin can justifiably be given the date 637, and no coins have been found from 638.

Historical events offer an explanation for the sudden appearance of a larger number of coins bearing the 639 date, as well as the notable improvement in the style and quality of coins beginning with that date.

The circumstances leading to the striking of bilingual coins by Hetoum were described by the author some years ago.³ Relations between the Armenians and the Seljuks had been peaceful for many years. With the coming of the Mongols, the Seljuk sultan felt the need to further strengthen his ties with his neighbors in order to prepare a defense against the Mongol power. Aboul Faraj writes that by invitation, Hetoum's Constable Constantine went to the sultan in Caesarea and "he was received with great honor and he collected many gifts and he promised to go and call together many Armenians and come to the help of the Sultan."⁴ Actually, the Armenians did not actively assist the Seljuks in their wars, but they considered it prudent to maintain an outwardly friendly relationship with them by continuing to strike bilingual coins. The year 639 must be considered the first year of the reaffirmation of friendship that developed out of the visit of Constantine to the court of Kaikhusrew.

Subsequent events proved the validity of the sultan's fears. The Seljuks suffered serious defeats in the battles with the Mongols. Sensing the terrible danger to their own existence, the Armenians sought and secured an alliance with the Mongols, thereby incurring the enmity of the Seljuks. Their relationship with the Seljuks was further worsened when Hetoum, as a price of his alliance with the Mongols, was forced to hand over to them the sultan's family, including his mother, daughter and sister who had sought refuge in Armenia. In revenge, Kaikhusrew invaded Cilicia and laid siege to Tarsus in A.D. 1246. With his death shortly thereafter, the Seljuk kingdom ceased to exist and the Seljuks became vassals of the Mongols.

³ P. Bedoukian, "The Bilingual Coins of Hetoum I (1226-1270) King of Cilician Armenia," *ANSMN* 7 (1957), pp. 219-30.

⁴ E. A. Budge, *The Chronography of Bar Hebraeus* (Oxford, 1932), p. 407.

It is curious that we have bilingual coins bearing the date 644 when the Seljuks invaded Armenia. In all likelihood, these relatively rare coins were struck in that year before the actual invasion of the Seljuks. The existence of coins bearing the date 644 was not known until the publication of a note by Rhodes.⁵ The fact that a number of specimens were found in the hoard bearing that date indicates that the hoard was buried shortly after A.D. 1246.

A study of the Arabic side of the coins supports the idea that beginning with the date 639 special care was taken in the striking of the coinage.⁶ Prior to that date, coins of Kaikhusrew show that the die cutters were not very familiar with Arabic and were copying the legends of Seljuk coins as best they could, but not with accuracy. Here and there on certain specimens, one can almost see an effort to represent a date, but it is never clear. Starting with 639, all dates are very clear and it would appear that the die cutters had become familiar with the Arabic language and coinage.

A summary of the contents of the hoard as compared with the specimens listed in *Coinage of Cilician Armenia* may be of interest.

<i>Coins</i>	<i>Date</i>	<i>Corpus Number</i>	<i>Specimens in Corpus</i>	<i>Specimens in Hoard</i>	<i>Unpublish- ed Types</i>
Hetoum-	No date	776-80	68	38	—
Kaikobād	No date	781-84	6	7	2
Hetoum-	No date	785-91	20	32	3
Kaikhusrew					
	639 (Transi- tion)	—	—	2	1
	639	—	55	105	5
	640	814-16a	23	30	3
	641	817-23	15	34	3
	642	824-27	9	22	2
	643	828	3	9	3
	644	—	—	20	6

⁵ N. G. Rhodes, "Some Armenian Notes," *NCirc* (Oct., 1976), p. 371.

⁶ I am grateful to Michael Bates of the American Numismatic Society for examining the Islamic side of the coins and making appropriate comments.

The cataloguing of the coins in this article and in the corpus is based on the obverse varieties. The Islamic side of the coins in the hoard presents many more die types. For example, in the case of Hetoum-Kaïkōbād, we have nine obverse and fourteen reverse dies in 45 coins. Among the Hetoum-Kaïkhusrew coins, there are 93 obverses and 169 reverses in a total of 254 coins. This accounts for a total of 299 specimens. About 18 coins could not be deciphered. The information reaching the author was that in all probability the original hoard consisted of about 380 coins.

The Kaïkhusrew issues can be identified by noting the design above the letter "sin." Apparently, a deliberate attempt was made to indicate the varieties by this method, possibly as a means of accounting.

Illustrated specimens are marked by an asterisk (*).

NNM 147 Corpus No.	Obv. Die	Rev. Die	Obverse Field Mark	Specimens	Rev. Link to Obv. Dies
-----------------------	-------------	-------------	-----------------------	-----------	---------------------------

HETOUM-KAIKOBĀD

ՀԵՐՈՒՄ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ

776	1			1-10	
		2	"	11, 12	
		3	"	13	
776	2	4	"	14-25*	
776	3	5	"	26-30	6
		6	"	31	
781		7	"	32	
		8	"	33	
781	4	9	"	34	
776	5	10	"	35	
777	6	5		36-40	3
782	7	11	"	41*	

BILINGUAL TRAMS OF HETOUM I

153

NNM 147 Corpus No.	Obv. Die	Rev. Die	Obverse Field Mark	Specimens	Rev. Link to Obv. Die
-----------------------	-------------	-------------	-----------------------	-----------	--------------------------

Obverse ԹԱԳԱՈՒՐ instead of ԹԱԳԱՒՈՐ

Unpubl.	8	5		42	3
		12	"	43	
		13	"	44*	
Unpubl.	9	14		45*	

HETOUM-KAIKHUSREW

[WITHOUT DATE]

ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ

791	10	15		46-49*
		16	"	50
		17	"	51
	11	18	"	52
	12	19	"	53
786	13	20		54-56
		21	"	57-59
		22	"	60
	14	23	"	61*
	15	24	"	62
788	16	25		63-65
		26	"	66*, 67
		27	"	68
Unpubl.	17	28		69*
789	18	29		70*, 71
785	19	30		72
		31	"	73*
	20	32	"	74
Unpubl.	21	33		75*
		34	"	76

154

PAUL Z. BEDOUKIAN

NNM 147 Corpus No.	Obv. Die	Rev. Die	Obverse Field Mark	Specimens	Rev. Link to Obv. Dies
-----------------------	-------------	-------------	-----------------------	-----------	---------------------------

ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈ

Unpubl.	22	35		77*	
---------	----	----	---	-----	--

DATED 639 A.H.

[TRANSITION]

ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՅ

Unpubl.	23	36		78*	
		37	"	79	

YEAR 639 A.H.

ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՅ

798 or 803	24	38		80-82	
	25	39	"	83, 84	28
		40	"	85, 86*	
	26	41	"	87	
		42	"	88	
	27	43	"	89	
	28	40	"	90	25
	802 or 813	29	44		91-93*
795 or 807	30	45		94-96	
	31	46	"	97	
		47	"	98	
		48	"	99	
	32	49	"	100, 103	
		50	"	101	
		51	"	102	
		46	"	104	31
		52	"	105	
		53	"	106	
	54	"	107		

BILINGUAL TRAMS OF HETOU M I

155

NNM 147 Corpus No.	Obv. Die	Rev. Die	Obverse Field Mark	Specimens	Rev. Link to Obv. Dies
	33	55	"	108	
		54	"	109, 110*, 115	
		57	"	111	
		58	"	112	
		59	"	113	
		60	"	114	
	34	61	"	116	
	35	48	"	117	31
	36	62	"	118	
		63	"	119	
		64	"	120	
		65	"	121	
		66	"	122	
	37	67	"	123, 124	
		68	"	125	
		69	"	126-30	
		62	"	131	36
		70	"	132	
		71	"	133	
	38	72	"	134, 135	
		73	"	136	
		74	"	137	
		75	"	138	
		67	"	139	37
	39	76	"	140	
	40	77	"	141	
	41	78	"	142	
	42	79	"	143	
	43	80	"	144	
801 or 813	44	81		145, 146	
Unpubl.	45	82		147	
		83	"	148, 149	

156

PAUL Z. BEDOUKIAN

NNN 147 Corpus No.	Obv. Die	Rev. Die	Obverse Field Mark	Specimens	Rev. Link to Obv. Die
		84	"	150	
		85	"	151	
		86	"	152*	
	46	87	"	153	
Unpubl.	47	88		154	
		89	"	155-57	
	48	90	"	158*, 159	
		89	"	160	47
	49	91	"	161	
		92	"	162	
		93	"	163	
	50	94	"	164	
800	51	95		165*	
	52	96	"	166	
	53	97	"	167, 168	
	54	98	"	169, 170	
Unpubl.	55	99		171-73	
		100	"	174-78*	
		101	"	179	
804	56	102		180*, 181	
Unpubl.	57	103		182*, 183	
Unpubl.	58	104		184*	

YEAR 640 A.H.

Unpubl.	59	105		185*
		106	"	186
		107	"	187
		108	"	188

BILINGUAL TRANS OF HETOU M I

157

NNM 147 Corpus No.	Obv. Die	Rev. Die	Obverse Field Mark	Specimens	Rev. Link to Obv. Dies
815	60	109		189-93	
		110	"	194	
		111	"	195	
	61	112	"	196-98	
		113	"	199*	
	62	114	"	200	
	63	115	"	201	
	64	116	"	202	
Unpubl.	65	116		203	64
		117	"	204*	
		118	"	205	
		119	"	206, 207	
		120	"	208	
		105	"	209	59
814	66	121		210	
		122	"	211*	
	67	123	"	212	
Unpubl.	68	124		213	
	69	125	"	214*	

YEAR 641 A.H.

818	70	126		215	
		127	"	216	
		128	"	217	
	71	129	"	218*	
		130	"	219	
		131	"	220	
Unpubl.	72	132		221-23	
		133	"	224*, 225	
		134	"	226	

158

PAUL Z. BEDOUKIAN

NNM 147 Corpus No.	Obv. Die	Rev. Die	Obverse Field Mark	Specimens	Rev. Link to Obv. Dies
820	73	135		227, 228	
		136	"	229*	
		137	"	230	
		138	"	231	
	74	139	"	232-35	
		140	"	236	
		141	"	237	
Unpubl.	75	142		238, 239	
		143	"	240, 241*	
		144	"	242	
Unpubl.	76	145		243, 244	
		146	"	245*	
		147	"	246	
		148	"	247	
822	77	149		248*	

YEAR 642 A. H.

826	78	150		249, 250	
		151	"	251	
	79	152	"	252	
		153	"	253	
		150	"	254	78
	80	153	"	255	79
		154	"	256*	
	81	155	"	257	
	82	156	"	258	
	83	157	"	259	
	84	158	"	260	
	85	159	"	261	
		160	"	262	

BILINGUAL TRAMS OF HETOU M I

159

NNM 147 Corpus No.	Obv. Die	Rev. Die	Obverse Field Mark	Specimens	Rev. Link to Obv. Dies
Unpubl.	86	158		263	84
		153	"	264	79
		161	"	265, 266	
		162	"	267*	
Unpubl.	87	163		268	
		164	"	269	
		165	"	270*	

YEAR 643 A.H.

Unpubl.	88	166		271*, 272	
Unpubl.	89	167		273*	
		168	"	274	
828	90	166		275, 276	
			"	277	88
		91	"	278*	
Unpubl.	92	170		279*	

YEAR 644 A.H.

Rhodes	93	171		280	
		172	"	281	
		94	"	282	
	95	174	"	283*	94
	96	174	"	284	
		172	"	285	93
		172	"	286	
Unpubl.	97	172		287-89*	93
		175	"	290	
		176	"	291	

160

PAUL Z. BEDOUKIAN

NNM 147 Corpus No.	Obv Die	Rev. Die	Obverse Field Mark	Specimens	Rev. Link to Obv. Dies
Unpubl.	98	177		292*	
Unpubl.	99	172		293*	93
Unpubl.	100	178		294*	
Unpubl.	101	179		295*	
		180	"	296	
		181	"	297	
		182	"	298	
Unpubl.	102	183		299*	

UNCERTAIN DATES

Mostly 64 X

300-17

HALF TRAMS (No Date)

840	103	183		318
Unpubl.	104	184		319

Plate 32

16

41

44

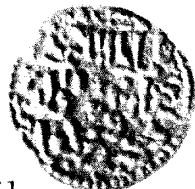
45

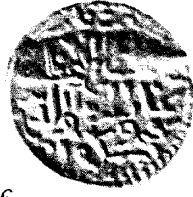
47

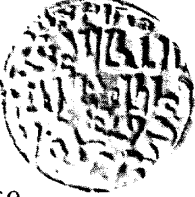
61

66

69

70

73

75

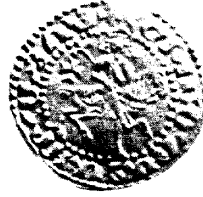
77

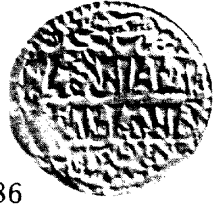
Plate 33

78

86

91

110

152

158

165

177

180

182

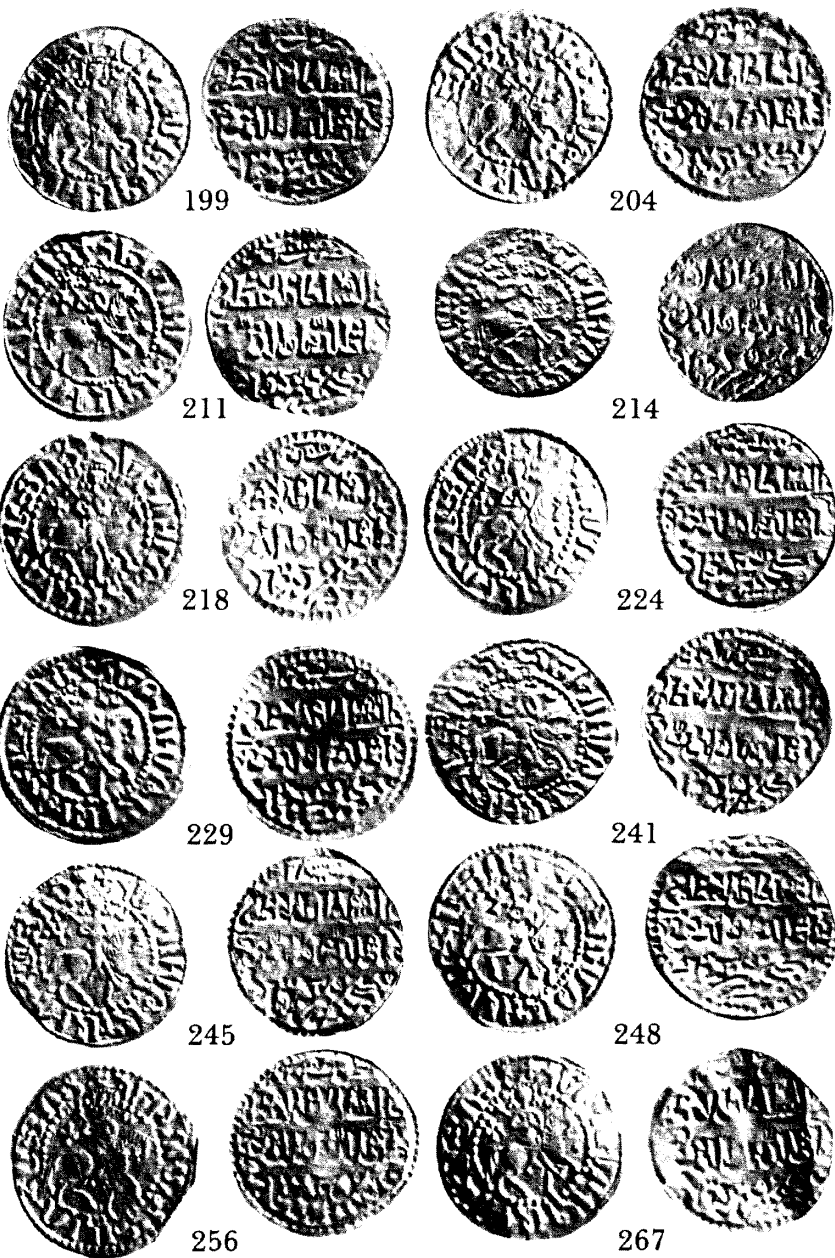
184

185

Plate 34

Bilingual Trams

Plate 35

270

271

273

275

279

283

287

292

293

294

295

299

HANDES AM SORYA

The Coinage of Gosdantin I (1298-1299) of Cilician Armenia

A detailed discussion is given of the coinage of Gosdantin I and the historical events leading to his succession. It is curious that this usurper took such great pains to strike beautiful coins in gold, silver and copper, all of which are extreme rarities. The coinage in effect was a propaganda effort on the part of Gosdantin to claim the legitimacy of his rule. In 1958, when this article was written, two gold, three silver, and fourteen copper coins were known to be in existence.

ԿԻԼԻԿԻՅԻ ՅԵՐԵՄԻՅԻ ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Ը.Ի
(1298—1299) ԳՐԱՄՆԵՐԸ

Կիլիկիոյ Հայկական իշխանութեան (1080—1375) միջոցին, զանազան իշխաններու եւ թագաւորներու կողմէ կոխուած հազարաւոր դրամներ հասած են մեզի: Այս դրամները բոլորն ալ Հայաստան են, բացի Հեթում Ա.ի փոքրաթիւ երկրեզուեան (Հայերէն-արարերէն) եւ Լեւոն Ա.ի շատ հազուադիւր լատինատառ դրամները:

Հակառակ ճորի նիւթի գոյութեան, մեր դրամները պէտք եղածին չափ չեն ուսումնասիրուած եւ հայ դրամագիտութիւնը ներկայիս կոյս հոգ մըն է, որ կը կարօտի մշակման: Այս յօդուածը նուիրուած է Կոստանդին Ա. թագաւորի դրամներու ուսումնասիրութեան:

Կ'արժէ ակնարկ մը նետել այս չրջանի պատմական դէպքերուն աւելի լաւ ըմբռնելու համար դրամագիտական խնդիրները: Կը տեսնենք այդ սոմանալամիջոցին, Հակառակ որ Կիլիկիան կ'ապսէր արտաքին թշնամիներու մահացու սպառնալիքներու տակ, թագաւորական ընտանիքի անդամները դադարած էին եղբայրասպան կոխներով: Թէեւ այս տեսակ խնդիրները, սրտի ցաւ պատճառով

դէպքեր են, սակայն պէտք է նկատի առնել որ այն ատենները բոլոր ազգերն ալ այդ տեսակ տաղանայներով եւ ցաւերով կը տառապէին: Արքայական ընտանիքի մէջ թունաւորումներ եւ սպաննութիւններ սովորական դարձած եւ զրեթէ ընդունուած դէպքեր էին:

Լեւոն Բ. թագաւորը մեռաւ 6 Փետր. 1289ին: Ան ունեցած էր տասնութէկ զաւակ, որոնցմէ ինը կենդանի էին իր մահուան ժամանակ: Հինգ մանչ զաւակները մերթ ընդ մերթ իրարու դէմ կռուեցան եւ չորսը թագաւորական դահ թաքծրացան: Լեւոնի մահէն յետոյ Հեթում Բ. գահին տիրացաւ: Թէեւ կարող եւ սիրուած անձ մ'եղաւ, բայց կրօնասէր ըլլալով չուզեց թագաւոր օծուիլ եւ նուիրուիլ պետական գործերու: Այս պատճառով 1293ին գահը յանձնեց իր յաջորդ եղբոր Թորոսին եւ քաջուեցաւ վանք, ուր կը սիրէր կոչուիլ Եղբայր Յովհաննէս (Frater Johannes): Սակայն պետութիւնը դժուար կացութեան մատնուած ըլլալով Թորոս եւ իշխանները խնդրեցին Հեթումէ երկրին դէկէ կրկին ձեռք առնել եւ այդպէս ալ եղաւ 1295ին:

Տարի մը վերջ Հեթում եւ Թորոս Կոստանդնուպոլիս այցելութեան դացին իրենց քրոջ Ռիթայի, որ Բիւզանդիոնի կայսրուհին էր: Այս միջոցին պետութեան դրոճերը յանձնուեցան յաջորդ եղբոր Սմբատին: Սմբատ սակայն առիթէն օգտուելով կաթողիկոսը եւ քանի մը իշխաններ սիրաշահեցաւ եւ ինքզինքը թագաւոր հռչակեց. եւ իր դիրքն ամրացնելու համար գնաց Դադան թաթար մեծ իմանին եւ անկէ ալ ճանչցուեցաւ իրրեւ թագաւոր Հայոց: Երբ Հեթում եւ Թորոս Բիւզանդիոնէ վերադարձան, Սմբատ ձերբակալեց զանոնք, Հեթումը քանտարկեց Մուլտան բերդին մէջ, իսկ Թորոսը Բարձրբերդի մէջ: Եօթը ամիս վերջը, թերեւս խորհելով թէ այդ երկու եղբայրներու ներկայութիւնն իր դիրքն կը վտանգէր, Թորոսը խեղդամահ ընել տուաւ, իսկ Հեթումին աչքերը տաղելով կուրացուց: Այս արարքն այնքան անտանելի թուեցաւ իրեն Կոստանդին եղբոր, որ իր համախոհները հաւաքելով Սմբատի դէմ ելաւ եւ երկու Հակառակորդներ իրարու արեւն թափեցին եղբայրասպան կոխներով: Կոստանդին յաթիւ եւ Սմբատը թռնելով գայն Կապան բերդին մէջ բանտար-

կեց: Հեթում ազատ արձակուեցաւ, բայց կուրուքեան պատճառով Կոստանդինի թողուց թաղապետութիւնը:

Կոստանդին այդ անունով առաջին թագաւորն եղաւ, թէեւ իրմէ 100 տարի առաջ (1095—1099) Ռուբէն Ա.ի Կոստանդին անունով որդին իշխած էր Կիլիկիոյ վրայ: Ասոր համար ոմանք այս թագաւորը սխալմամբ կոչած են Կոստանդին Բ., որ ճիշդ չէ, վասն զի ան իբր թագաւոր առաջինն է:

Ժամանակակից պատմագիրներէն ան կոչուած է Դանդիւն¹, Տնդին², Կոստանդին¹, ³, ⁵, Կոստանց⁶, Կոստանդինոս⁷ են, որոնք միեւնոյն անուան աղաւաղութիւններն են: Կը յիշուի նաեւ թէ Կոստանդին իշխեց ինն³ կամ տասը¹ ամիս, թէեւ ուրիշները կը դնեն մէկ տարի⁵ եւ նոյն իսկ կէս տարի⁵:

Յայտնի է որ Կոստանդին իշխած է 9—10 ամիս, երբ Հեթումի աշեբը բացուեցան եւ իշխանները նորէն խնդրեցին իրմէ որ դա՛հին տէրանայ: Կոստանդին չհամակերպեցաւ, հաշտուեցաւ իր երբեմնի հակառակորդ Սեմստ եղբոր հետ եւ ելան Հեթումի գէմ: Սակայն հայ ժողովուրդը եւ իշխանները, ինչպէս նաեւ Տաճարական եւ իւսնադանոցի ապստները Հեթումի կողմն էին, այնպէս որ ապստամբ երկու եղբայրներն առանց մեծ դժուարութեան յաղթուեցան եւ բռնուելով աքաղաղեցան Բիւզանդիոն, ուր մնացին մինչեւ իրենց մահը:

Ինչպէս կը տեսնուի Կոստանդին Ա. հաղէ 9—10 ամիս իշխելով, ժամանակ չէ ունեցած մեծ թուով դրամ կոխելու: Արդէն դրամներու արուեստին որոշումը եւ կադապրներու (կնիքներու) պատրաստութիւնը տուած է անուշադ քանի մը ամիս, այնպէս որ դրամները թերեւս կոխուած են միայն վեց ամսուան միջոցին: Ուրեմն հասկնալի է, որ Կոստանդինի դրամներէն քիչ կը գտնուին եւ հետեւաբար շատ հազուադիւր են: Կարելի է նոյն իսկ ենթադրել թէ երբ Հեթում Կոստանդինը բռնեց աքաղաղեց, Սիսի փողերանոցի մէջ գտնուած Կոստանդինի դրամները հալեցնել տուաւ, իբր ապստամբի դրամներ:

Այնպէս կ'երեւի թէ Կոստանդին մեծ կարեւորութիւն տուած է դրամահատութեան, վասն զի անոր դրամները պատրաս-

տուած են մեծ խնամքով եւ բոլորովին նոր ու արուեստական ոճով: Չարմանալի է նաեւ, որ ան այդ կարճ ժամանակամիջոցին մէջ կոխած է թէ՛ ոսկի եւ թէ՛ արծաթ ու պղինձ դրամներ:

Թ. 1, ոսկի

ՈՍԿԻ. — Սիպիլեան⁸ իր «Դասաւորութիւն Ռուբէնեան դրամոց» գրասկան դրածին մէջ կու տայ Կոստանդին Ա.ի ոսկի դրամին գծուած նկարը: Այս դրամը որ կը դետնուի Վենետիկի Միթիարեաններու վանքը, Սիպիլեան քննած է եւ ստուգած որ կեղծ չէ, եւ ըստ իր կարծիքին ան չընթերցութեան համար կոխուած չէ, այլ ճշգրտամբ մըն է: Եւ ալ այս դրամը տեսած է նոյն եզրակացութեան եկած եմ, առած եմ նաեւ, Գերպո՛. Ուլուհոնեան Արքահօր արտօնութեամբ, այս դրամին դա՛ճէ կադապրը ասոր պատկերը կը ներկայացնենք հոս (պտկ. 1): Այս դրամը սեպհակնանութիւնն էր Հ. Դեւոնդ Ալիւանի հօր, Պետրոս Մարգար Ալիւանի, անկէ անցած է վանքը:

Դրամին առաջին կողմը կը ներկայացնէ թագաւորը հանդիպահայիտց, թագակիր, նստած ձիու վրայ, որ ալ կը քալէ, ալ ձեռքով բռնած է սուր մը, իսկ ձախով սանձը: Գրուածքին ձեւը տես տախտակ Ա, «ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ»: Երկրորդ կողմը բերդ մը, երեք աշտարակով. ընթերցուածը «ՍՈՍՈՑ ԲԵՐԴԻՆ Ի ԹԱԳԱՒՈՐ»:

Այս դրամը Լանկուա¹² յիշատակած է իր գրքին մէջ եւ անոր գծուած պատկերը կու տայ (Տխ. III. Թիւ 9): Ինչպէս սովորաբար կը պատահի, դժարակէ դրամագէտ չըլլալով, գրեւոր ձեւը սխալ գծած է: Արդէն Սիպիլեան կը յիշէ թէ Լանկուա անճիշդ մեկնութիւն տուած է դրամի երկրորդ կողմի ընթերցուածին: Սիպիլեան քննած ըլլալով այս դրամը թէեւ կու տայ ճիշդ ընթերցուածը, սակայն, գուցէ ստիպուած, դրամիս սխալ դժգրութիւնը տուած է իր գրքին մէջ: Բաւամբեան ալ նոյն անճիշդ գժագրութիւնը տուած է (էջ 165) եւ հիմ-

նուեւրով այդ զծագրութեան վրայ բոլորովին սխալ ընթերցուած մը ներկայացուցած է :

Ըսինք թէ Կոստանդին Ա.-ի այս միակ ոսկեղբամբ ծանօթ է Լանկլուայի, Սիպիլեանի, Ալիշանի եւ Բամաջեանի: Սակայն Բամաջեան կու տայ զծագրութիւնը Կոստանդին Ա.-ի երկրորդ ոսկեղբամբ մը: Ասոր առաջին կողմը նման է միւսին, իսկ երկրորդ կողմի աշտարակները տարբեր ձեւ ունին: Երկու կողմի ընթերցուածները նոյն են միւս զրամին ընթերցուածներու հետ:

Յայտնի է որ Բամաջեան այս զրամին նկարն առած է Մորկանի (Jacque de Morgan) զրբէն (էջ 243): Մորկան իր յառաջաբանին մէջ կ'ըսէ թէ զրբին բոլոր զծագրութիւններն եղած են իր ձեռքով: ուրեմն յայտնի է թէ ով է աղբիւրն այս երկրորդ ոսկեղբամբին: Կ'երեւի թէ Մորկան իր զծագրութիւնները միշտ զբամբներու վրայէն չէ առած, վասն զի վենետիկի ոսկեղբամբին նկարն յայտնապէս առնուած է Լանկլուայի սխալ զծագրութեանէն, բայց զեղեցկացուած, որ մեղադրելի է: Յայտնի չէ թէ երկրորդ ոսկեղբամբին զծագրութիւնը զրամի՞ մը վրայէն եղած է, թէ զրբէ մը առնուած:

Յիշատակելի է նաեւ որ Բամաջեան (էջ 143) ցանկը կու տայ մինչեւ այն ատեն ծանօթ 14 ուրբեմեան ոսկեղբամբներուն, եւ կ'աւելցնէ՝ զեռ երկու ուրիշներ ալ, որոնք իրեն ծանօթ էին: Յատկանշական է սակայն որ ան Կոստանդինի այս երկրորդ ոսկեղբամբ իր ցանկին մէջ չի յիշատակեր:

Հակառակ իմ փնտռումներու շարունակուող եւ այս երկրորդ ոսկեղբամբին առեւծուածը լուծել:

Թ. 3, արծաթ

ԱՐԾԱԹ. — Լանկլուա (էջ 91, տխ. III, Թիւ 10) կու տայ Կոստանդին Ա.-ի արծաթ զրամին նկարազրութիւնը եւ անճիշդ զծագրութիւնը. եւ ինչպէս ոսկեղբամբն, այս ալ կը վերագրէ Կոստանդին Գ.-ի (1345—1363) եւ ընթերցուածն ալ սխալ կարգացած է: Սի-

պիլեան (էջ 49, տխ. Դ, Թիւ 43) կու տայ նոյն զծագրութիւնն իր երկին մէջ. բայց ընթերցուածն ուղիղ տուած է: Նոյն զծագրութիւնը Բամաջեանն ալ զրամ է իր զրբին մէջ առնելով Մորկանէն (էջ 165):

Այս արծաթ զրամը, որ շատոնց կը գտնուի Վիեննայի պետական Թանգարանին մէջ (Kunsthistorisches Museum, Wien), կը կարծուէր ըլլալ ծանօթ միակ օրինակը: Առաջին կողմը, ոսկեղբամբին պէս, Թագաւոր ձիււ վրայ, Թագակիր, ալ ձեռքին սուր, ձախին ձիուն սանձը, իսկ ձին կը քալէ դէպի աջ: Ընթերցուածը (տխ. Ա.) ԿՈՍՏԱՆԴԻՆՈՍ ԹԱԳԱՒԱՌՐ ՀԱՅՈՑ: Իսկ երկրորդ կողմը՝ Թագաւորը ոտքի կանգնած, հանդիպահայեաց, աջով սուր եւ ձախով խաչ բռնած: Խորագիրն է ԿԱՐՈԴՈՒԹԵԱՄԲՆ ԱՍՏՈՒԾՈՑ Է ԹԱԳԱՒԱՌՐ (տխ. Ա.):

Հայկազն Հապէշեան¹¹, կը զբէ թէ ինքը Սիսի մէջ, Սահակ Կաթողիկոսի ճոխ հաւաքածոյին մէջ տեսած է Կոստանդին Ա.-ի արծաթէ զրամ մը, որ ճիշդ Վիեննայիին պէս է, բայց աւելի մաքուր: Չէնք գիտեր թէ ինչ եղաւ այդ զրամը:

Բարեբախտաբար իմ հաւաքածոյին մէջ կային երկու ուրիշ Կոստանդին Ա.-ի զրամներ: Մէկը դնուած, Արմենակ Փոյաւտեանի, Պէյրութ, եւ նուիրուած Վիեննայի Միսիթարեան Թանգարանին, եւ միւսը զբաւուած Տիգրան խան Քէլէկեանի հաւաքածոյին մէջ, որ ամբողջութեամբ անցաւ իմ ձեռքը:

Այս երկուքն ալ կը նմանին վերը նկարազրութեան զրամին, բայց ունին տարբեր ընթերցում: Առաջինին վերտառութիւնն է՝ ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԹԱԳԱՒԱՌՐ ՀԱՅՈՑ, — ԿԱՐՈՂՈՒԹԵԱՄԲՆ ԱՍՏՈՒԾՈՑ Է ԹԱԳԱՒԱՌՐ, իսկ երկրորդինը՝ ԿՈՍՏԱՆԴԻՆՈՍ ԹԱԳԱՒԱՌՐ ՀԱՅՈՑ — ԿԱՐՈԴՈՒԹԵԱՄԲՆ ԱՍՏՈՒԾՈՑ Է ԹԱԳԱՒԱՌՐ (տես տխ. Ա.):

ՊՈՒՆՁ. — Բարեբախտաբար գիտենք 11 հատ Կոստանդին Ա.-ի պղինձներու գոյութիւնը: Ասոնք թէեւ նկարազրով իրարու կը նմանին, սակայն ունին ընթերցումի դանազանութիւններ, որով կը հաստատուի թէ Կոստանդին Ա.-ի կարճ դաճակալութեան շրջանին մէկէ աւելի կնիքներ պատրաստուած ու ղորածուած են:

Թիւ	Մետաղ	Ա. Է. Բ. Կողմի ընթերցումը	Կազմողի գիրք	Կրամ	Տեղը
1	Ոսկի	ԿՈՍՏԵՆՏԻՆ ԲԳ ՆՍՅՅ	↗	36	Վենետիկ
2	Ոսկի	ՍՍՈՅ ԲԵՐԴՆ Է ԲԱԳԱՌ ԿՈՍՏԵՆՏԻՆ ԲԳ ՆՍՅՅ			Մխիթարեան
		ՍՍՈՅ ԲԵՐԴՆ Է ԲԱԳԱՌ			?
3	Արծաթ	ԿՈՍՏԱՆԴՆԱՆՈՒ ԲԱԳՐ ԿԱՅ	↗	28	Վիեննա Պետ.
4	Արծաթ	ԿԱՐՈՂՈՒԲԵՆ ԱՅ Է ԲԱԳՐ ԿՈՍՏԵՆՏԻՆ ԲԱԳՍՈՐ ՆԱՅՈ՞	↗	26	Թանգարան Բ. Ջ. Պտուկեան
5	Արծաթ	ԿԱՐՈՂՈՒԲԵՆ ԱՅ Է ԲԱԳՐ ԿՈՍՏԱՆԴՆԱՆՈՍ ԲԱԳՐ ՆԱՅՈՅ			Նիւ. Եօրք
		ԿԱՐՈՂՈՒԲԵՆ ԱՅ Է ԲԱԳՐ			Վիեննա
6	Պղինձ	ԿՈՍՏԱՆԴՆԱՆՈՒ ԲԱԳ	↑	25	Մխիթարեան
7	Պղինձ	ԵՒՆԵԼ ԳԱՂԱԳՆ ՍԻՍ Է			Վիեննա
8	Պղինձ	ՆՈՂՆ ԿՆԻՔԸ			Մխիթարեան
9	Պղինձ	"	↑	27	Բ. Ջ. Պտուկեան
		"			Նիւ. Եօրք
		"			Ա. Տօնապետեան
10	Պղինձ	ԿՈՍՏԱՆԴՆԱՆՈՒ ԲԱԳ	↘	245	Վիեննա
		ԵՒՆԵԼ ԳԱՂԱԳՆ ՍԻՍ Է			Մխիթարեան
11	Պղինձ	ՆՈՂՆ ԿՆԻՔԸ			Bibl. Nat. Paris
12	Պղինձ	ԿՈՍՏԱՆԴՆԱՆՈՒ ԲԱԳՐ	↗	25	Վիեննա
		ԵՒՆԵԼ ԳԱՂԱԳՆ ՍԻՍ			Մխիթարեան
13	Պղինձ	Ա. ԿՈՂԺԸ ԲԻՆ ԻՅԻ ԱԿՏՆ			Bibl. Nat. Paris
14	Պղինձ	ԵՒՆԵԼ ԳԱՂԱԳՆ ՍԻՍ Է	↗	27	Ա. Տօնապետեան
		ՆՈՂՆ ԿՆԻՔԸ			Պէյրուս
15	Պղինձ	ԿՈՍՏԱՆՏԱՆՈՒ ԲԱԳՐ			Վիեննա
16	Պղինձ	(ԱՆՆՈՐԱՂ) ԼԻԲԱՆԱՆԻ ՀԱՆԱԲԱՆԱՅԻ	↗	115	Մխիթարեան
		ՇԸ ՄԵՑ			

Թ. 6, պղինձ

Պղինձ դրամներու առաջին կողմը ճշգրիտ նման է արծաթներուն, թաղաւորը հանդիպահայաց, կանգուն, թաղակիր, ալին սուր, իսկ ձախին խաչ, գրուածքը՝ ԿՈՍՏԱՆԴԻՆԱՆՈՍ ԹԱԳԱՒՈՐ, — զանազան փոփոխակներով (տխ. Ա.)։ Դրամներու երկրորդ կողմը կը տեսնուի հաւասարաթեւ խաչը, զարդարուն եւ կէտերով։ Գրուածքը՝ ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ ՍԻՍ է — տարբերակներով (տխ. Ա.)։

Այս պղինձներէն կան հինգ հատ Վիեննայի Միսիթարեան Թանգարանին մէջ, երկու հատ Փարիզի Bibliothèque Nationale Musée de Medailles-ի մէջ, հատ մը իմ հաւաքածոյիս մէջ եւ հատ մ'ալ Լիբանան անհատական հաւաքածոյի մը մէջ եւ երկու հատ ալ պէյրութարնակ Փրոֆ. Ասպետ Տօնապետեանի հաւաքածոյին մէջ։

Կոստանդին Ա. ի դրամներու դրոշմին ծագումը. — Այս դրամներու քննութիւնն այն տպաւորութիւնը կը թողու թէ Կոստանդին ջանացած է իր դրամներու միջոցաւ հաստատել թէ ինքն յաղթական է եւ Սիւրբերդին տիրական թագաւորը, եւ թէ յաղթութիւն տարած է սուրի եւ խաչի օգնութեամբ։ Իր դրամներու գեղեցկութիւնը կարծես այս իրողութիւնը հաստատելու մասնաւոր ճիշդէ մը առթուած է։

Կը մնայ քննել դրոշմներու աղբիւրը։ Զիտուր թաղաւորի նկարը շատ չի տարբերիլ Հեթում Ա. ի եւ Լեւոն Բ. ի ձիաւոր դրամներէն, թէեւ հոս թաղաւորը մականի կամ նիզակի փոխարէն սուր մը բռնած է։ Այս տեսակ ձիաւոր դրամներ ունին Գոնիայի Սուլթան Գրէճ Աթան (1156—1188) եւ իր յաջորդները¹³, ¹⁴, իսկ անկէ յառաջ կը տեսնուին Բիզանդիոնի եւ արեւմտեան Եւրոպայի թաղաւորներու կնիքներու վրայ։ Իսկ

ոսկեդրամի երկրորդ կողմի բերդի նկարը կը յիշեցնէ խաչակիր իշխաններու կարգ մը դրամները¹⁵։ Արծաթ դրամներու առաջին կողմը կրկին նոյն ձիաւորն է, իսկ երկրորդ կողմի կանգուն թաղաւորը կը նմանի Եղեմիոյ խաչակրաց դրամներուն, կոխուած հարիւր տարի առաջ¹⁶, թէեւ Կոստանդինի դրամներու արուեստը աւելի գեղեցիկ է։

Պղինձներու առաջին կողմը կանգուն թաղաւորն է, իսկ երկրորդ կողմի հաւասարաթեւ խաչը՝ քրիստոնեայ թաղաւորներու դրամներու վրայ յաճախ տեսնուած նշան մըն է։

ՅԱՒԵԼՈՒՄ. — Մեր այս յօդուածը տպագրութեան յանձնելէ վերջ տեղեկացանք, թէ Փրոֆ. Ա. Տօնապետեանի ձեռքն անցած են երեք հատ ուրիշ Կոստանդին Ա. ի պղինձ դրամներ։ Յարգելի փրօֆեսորը մեզի դրկեց իր դրամներու նմանահանութիւնները, որոնցմէ հասկցանք որ անոնցմէ մէկը նման է Թիւ 6ի, միւսը Թիւ 12ին եւ երրորդը Ա. կողմը Թիւ 12ին, իսկ Բ. կողմը գրուած ՇԻՆԵԱԼ ՔԱՂԱՔՆ Ի ՍԻՍ — ինչ որ կը յայտնէ նոր կաղապարի մը գոյութիւնը։ Այսպէսով պղինձ դրամներու թիւը կը բարձրանայ 14ի։

ՄԱՏՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

¹ Յսկորյան Վ. Ա., Մանր ժամանակագրութուններ, XIII—XVIII դ. (Հայ. ՍՍԻ Ակադ. Գիտութեաների Հրատ. երկամ, 1956), էջ 170։

² Նոյնը, էջ 150։

³ Նոյնը, էջ 183։

⁴ Նոյնը, էջ 205։

⁵ Յովսէփեան Գարեգին Ա., Յիշատակարանք ձեռագրաց, Հտ. Ա. Անթիլիս, 1951, էջ 530։

⁶ Ալիշան Հ. Ղ., Հայաստան, Վենետիկ, 1905, էջ 490։

⁷ Չամչեան Հ. Մ., Պատմութիւն Հայոց, Հոր. Գ. էջ 297։

⁸ Միսիլեան Հ. Կ., Դասակարգութիւն Ռուբենեան դրամոյ, Վիեննա, 1892, էջ 48։

⁹ Բասմաշեան Կ. Յ., Հայկական ընդհանուր դրամագիտութիւն, Վենետիկ, 1936, էջ 165։

¹⁰ De Morgan Jacques, The History of the Armenian People, Boston 1952, p. 243։

¹¹ Հապէշեան Հայկազն, Ազատամարտ Շարաթթեր, 1911, Թիւ 34, էջ 544։

¹² Langlois V., Numismatique de l'Arménie au Moyen Age, Paris 1855։

¹³ Marsden W., Oriental Coins, London 1823, pp. 88—90, Vol. I. Pl. VI. No. LXXXIII։

¹⁴ Osmop J., Catalogue des Monnaies Arabes et Turques, Copenhagen, 1938, p. 138, Pl. IV. No. 1312։

¹⁵ Schlumberger G., Numismatique de l'Orient Latin, Paris, 1878, Pl. IV, V, VI։

¹⁶ Նոյնը, Pl I. No. 12, Pl. XIX, No. 2։

Զ. Պ. ՊՏՈՒԿԵԱՆ

HANDES AMSORYA

ԹԵ ԻՆՉ ԻՆՆ
«BISSANCIOS STAURATOS»
ՎՈՉՈՐԸՆ ԿԻՆԿԻՈՑ ՀՈՅՎԵԿԸՆ
ԴՐՈՄՆԵՐԸ

Կիլիկիոյ Ռուբինեան իշխանութեան շրջանին, մանաւանդ տաճնուերեքերորդ դարու վաւերաթուղթերու մէջ երբեմն կը հանդիպինք bissancios stauratos կոչուած յայտնապէս Հայկական դրամներու յիշատակութեան: Այնպէս կ'երևի թէ մինչեւ այսօր այս դրամին ինչ ըլլաւ չէ ճշդուած եւ անցեալի մէջ թէ եւ դրամագէտներ զայն յիշատակած են, սակայն անոր մասին հակասական կարծիքներ յայտնած են:

Այսպէս Բամաճեան¹ իր «Հայկական ընդհանուր Դրամագիտութիւն» գրքին մէջ միայն մէկ տողով այսպէս կ'արտայայտուի. «Մտաւրատ = խաչանիշ = կ'արժէր մէկ Սառակիսեան բիզանդ»:

Սիպիլեան² իր դասական «Դասաւորութիւն Ռուբինեան Դրամոց» գրքին մէջ բնաւ չի յիշատակէր «ստաւրատ» կամ խաչանիշ դրամը:

Ալիշան³ իր ընդարձակ «Սիսուան» գրքին մէջ, կը խօսի ստաւրատ կամ խաչանիշ դրամի մը մասին եւ հիմնուելով Հեթում Ա.ի աղջկան Ֆիմիի եւ Սիդոնի տէր Julienի ամուսնական օժիտի համաձայնագրին վրայ, կու գայ այն եզրակացութեան թէ խաչանիշը եղած է կամ մեծ արծաթ մը եւ կամ փոքր ոսկի մը, որ խաչակիրներու ոսկի դրամին (besans sarrazinas au pois d'Acre) մէկ քառորդ արծողութիւնը ունէր: Ալիշան կ'աւելցնէ թէ այս տեսակ արծաթ կամ ոսկի դրամներ դեռ մէջտեղ չեն ելած: Ալիշանի խորհրդածութիւնները եւ կարծիքը հիմնուած են Langloisի ուսումնասիրութեանց վրայ, ուստի խնդիրը լուսաբանելու համար կարեւոր կը համարիմ մանրամասնօրէն նկատի առնել Langloisի ըսածները:

Ասիէ հարիւր տարի առաջ, Փրանսացի յայտնի դրամագէտ եւ պատմագէտ մը Victor Langlois, սկսաւ ուսումնասիրել Կիլի-

կիոյ հայկական դրամները եւ նաեւ Հայոց Պատմութիւնը: Ան 1850—1860 տարիներու միջոցին այցելեց Կիլիկիա եւ ընդարձակօրէն դրեց բազմաթիւ յիշատակարաններու մասին: Այցելեց նաեւ Իտալիա, մասնաւորապէս Վենետիկ, Ճենովա եւ Թուրին քաղաքները եւ բազմաթիւ վաւերաթուղթեր աչքէ անցուց եւ մէջտեղ հանեց արժէքաւոր թուղթեր որ դարերով պահուած էին այս քաղաքներու դիւաններու մէջ: Անոնք լոյս կը սփռէին Կիլիկիոյ հայ թագաւորութեան վրայ եւ անոր Իտալիոյ հետ ունեցած յարաբերութեանց վրայ: Langlois այցելեց նաեւ Փարիզ, Պերլին եւ Մատրիտ եւ նոյնպէս ուսումնասիրեց Կիլիկիոյ վերաբերեալ միջնադարեան թուղթերը: Langloisի կատարած տաճնամեայ պրպտումներու արդիւնքը, հրատարակուեցան դանադրան հատորներու մէջ, որոնցմէ երկուքը մասնաւոր կարեւորութիւն ունին Կիլիկիոյ Հայ դրամներու ուսումնասիրութեան համար: Ասոնցմէ առաջինը տպուած 1855ին, «Numismatique de l'Arménie au Moyen Age»⁴, թէեւ անկատար եւ լի սխալներով, կարեւոր դրամագիտական աշխատանք մը եղաւ, որ ծանօթացուց հայ դրամները աշխարհին: Երկրորդ հատոր մը տպուած 1863ին, «Cartulaire de la Chancellerie Royale des Roupeniens»⁵, շատ հետաքրքրական ուսումնասիրութիւն մըն է, որ կը պարունակէ բազմաթիւ վաւերաթուղթեր, հայ թագաւորական հրովարտական, առեւտրական համաձայնութիւններ եւն:

Իր ուսումնասիրութեանց մէջ Langlois չէր կրնար խուսափիլ bissancios stauratos դրամի յիշատակութենէն եւ ստիպեալ դանադրան կարծիքներ կը յայտնէ: Որքան որ դիտեց այս դրամը առաջին անգամ յիշատակուած է 1252ի Հեթում Ա.ի աղջկան Ֆիմիի եւ Սիդոնի տէր Julienի ամուսնական օժիտի պայմանագրին մէջ⁶: Այս վաւերագրերը թէ՛ հետաքրքրական եւ թէ՛ կարեւոր ըլլալուն անոր ստաւլին մասը յառաջ կը բերենք հոս: Ժամանակակից Փրանսերէն լեզուով գրուած ըլլալով, կու տանք նաեւ անոր ազատ հայերէն թարգմանութիւնը:

¹ Բամաճեան Կ. Բ., Հայկական ընդհանուր Դրամագիտութիւն, Վենետիկ, 1936, էջ 134:

² Սիպիլեան Հ. Կ., Դասաւորութիւն Ռուբինեան Դրամոց, Վիեննա, 1892:

³ Ալիշան Հ. Ղ., Սիսուան, Վենետիկ, 1885, էջ 382:

⁴ Langlois V., Numismatique de l'Arménie au Moyen Age, Paris, 1855, էջ 12:

⁵ Langlois V., Cartulaire de la Chancellerie Royale de Roupeniens, Venise, 1863:

Contrat de mariage d'Euphemie, fille de Hethoum et d'Isabelle, avec Julien, seigneur de Saiette (Sidon)

(Archives de Malte, Dipl. orig., fasc. 3, dipl. 72. — Paoli, Cod. dipl., T. I, pg. 134 et suiv., No. 119)

En nom de notre Seignor Jhesu Crist. Se sunt les convenansces qui nos avons faites e fermees, nos Haitum, par la grace de Deu, rois d'Ermenie e la gentile dame de Sayete, dame Margarite e le gentil seignor de Sayete, sire Yulian. Si donuns notre filie damoiselle Femie a son fis avant dit sire Yulian, al stabiliments de Deu, en loyal espoz, et li donons en mariage xxv. m. besans sarrazinas au pois d'Acre par tele maniere qui nos li doirons les viij. m. besans en mans. So e a saver or e argent e pierres pretiozes e perles, chascune choze a sun profit; e so que remandra de xxv. m. besans, so e a dire le xvij. m. besans, nos payeruns besans sarrazinas al pois d'Acre, ce que nos aurons e so qui remendra chascun besans a sa valor, so e a dire qui quatre besans de nos staurat por un besant sarrazinas, e so payeruns compliement san nule demoransce quant les esposalies cerunt complies; . . . So e a dire notre filie damoiselle Femie doit aver de doayre viij. m. besans sarrazinas valiant en telu qui le soit payee en terre e en rente.

† Հեթումի թագաւոր Հայոց

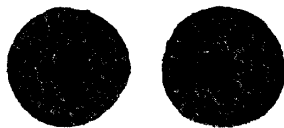
Հեթումի դուստր Ֆիմին ամուսնութեան համաձայնագիրը Սիդոնի տէր Julienի հետ

(Մալթայի գիւտն, Dipl. orig., fasc., 3, dipl. 72. — Paoli, Cod. dipl., T. I, pg. 134 et suiv., no. 119)

Յանուն Տիրոջ, Յիսուսի Քրիստոսի: Մենք, Հեթում, Տիրոջ կամքով թագաւոր Հայոց, Հետեւեալ համաձայնութեան եկած ենք Սիդոնի Տիկնոջ Մարգարիտի եւ անոր որդւոյն Julienի հետ: Երբ մենք ամուսնութեան տանք մեր դուստր Ֆիմին Julienի, կը վճարենք 25,000 սառակինեան Աքքայի բիզանդ ոսկի: Այս դումարին 8000ը կու տանք ոսկով, արծաթով կամ թանկագին քարերով եւ մարգարիտով եւ մնացեալ 17,000ը մա-

սամբ կը վճարենք սառակինեան Աքքայի բիզանդ ոսկով եւ մնացեալը իր արժէքով, մեր չորս բիզանդ խաչանիչը հաշուելով մէկ սառակինեան Աքքայի ոսկի: Ամբողջական վճարումը կ'ընենք երբ ամուսնական արարողութիւնները վերջանան: . . . Կը հասկցուի որ մեր դուստր Ֆիմին պիտի ունենայ օժիտ մը 8000 սառակինեան բիզանդի որ պիտի վճարուի կալուածով եւ եկամուտով . . .

† Հեթում թագաւոր Հայոց

Պատկեր 1

Լիւնո Ա. խաչանիչ դրամ (արծ.)

Ասկէ յայտնի կ'ըլլայ որ «besans sarrazinas au pois d'Acre», որ ոսկեդրամ մըն էր, կ'արժէր չորս «besans de nos staurat», այսինքն խաչանիչ բիզանդ: Langlois որոշ կարծիք մը չի յայտնէր այս գրամի մասին իր առաջին գրքին մէջ, սակայն իր երկրորդ գրքին մէջ կ'աւելցնէ հետեւեալ ծանօթութիւնը:

«Je suppose que les staurats arméniens de Hétoum Ier sont des tram d'argent, portant au reverse une croix qui aura donné son nom (σταυρα) a une espèce particulière de monnaie».

Այստեղ թարգմանութեամբ.

«Ինծի կը թուի որ Հեթումի հարկական խաչանիչներն արծաթէ դրամներ էին, որոնք երկրորդ կողմը կը կրէին խաչ մը: Այս խաչի անունով կոչուած են (խաչանիչ) դրամներու մասնաւոր դասակարգ մը:

Յայտնի է որ Langlois այս դրամներուն ինչ ըլլալը չէր գիտէր, ապա թէ ոչ որոշ եւ յստակ կարծիք մը կը յայտնէր:

Langlois կը հրատարակէ նաեւ հրովարտակ մը⁶, որ Դեկտ. 23, 1288 թիւը կը կրէ ուր Լեւոն Բ. թագաւորը մասնաւոր առեւտրական առանձնաշնորհումներ կու տայ ճենովագիններուն: Յիշատակելի է որ այդ ատեն ճենովագինք ամենաաշխոյժ եւ զօրաւոր վաճառականական ազգն էին Միջեր-

⁶ Langlois V., Cartulaire de la Chancellerie Royale de Roupéniens, Venise, 1863, էջ 146:

⁷ Langlois V., Cartulaire de la Chancellerie Royale de Roupéniens, Venise, 1863, էջ 154-161:

կրականի մէջ: Այս ընդարձակ հրովարտողին հայերէն եւ թաթիկներէն բնագիրները կը գտնուին Իտալիոյ Թուրին քաղաքի դիւաններու մէջ: Այս հրովարտական հետեւեալ մասերը շատ հետաքրքրական են:

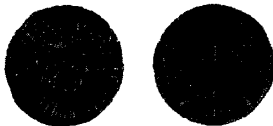
Privilège commercial octroyé par Leon III
aux Génois.

(Archives de Turin, Trattati diversi; mazzo 5, parchem., pièce originale. — Publié par St. Martin, dans les Notices et extraits de msc., T. XI, pg. 97 et suiv. id. par Papasiantz, sous le titre d'Originale armeno del privil. accord. ai Genovesi da Leone III, (s. I. n. d.) III à V).

...Եւ ի դրաստնոյն հանեն որ ի յերկրես կու հանեն նա կու տան ի ձին ի —■— ջորին չորս եւ ի յէջն նոր դրամ հինգ, եւ ի պախրէն նոր դրամ երեք, զը, մեկ, եւ ի յոխարն զը չորս...

...Եւ այս իրովիս որ յըզտայրեն կու տայ նոր դրամ քսան, նա տայ ի ջորիբեռն նոր դրամ տասն ու հինգ, եւ ի յիշբեռն նոր դրամ տասն ու երկուք...

† Լեւոն Թաղաւոր Հայոց

Պատկեր 2

Հեթում-Ջապլի, խաչամիշ դրամ (արծ.)

Այս անցքերուն ժամանակակից լատին Թարգմանութիւնը տրուած է հետեւեալ ձևով:

...Item de bestiis quas extrahebant extra Armeniam, solvebant de equo bis-sancios stauratos iiij, et de mullo bis-sancios iiij, de asino daremos v, de bove daremos iiij et karobius 1, de montono, daremos iiij,...

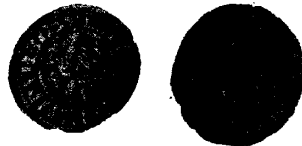
...Et iste dicte res que solvunt daremos xx de sauma gamelli, solvunt de sauma muli daremos xv, et de sauma asini daremos xij,...

† Leo, rex Armenie

(Langlois Լեւոն Բ կոչած է Լեւոն Գ, ինչ որ սխալ է, որովհետեւ ան երկրորդ Թաղաւորն էր Լեւոն անունով, թէեւ եր-

րորդ Կիլիկիոյ իշխանը Լեւոն անունով: Առաջինը, Լեւոն իշխան, Թորոս Ա-ի կըրտսեր եղբայրը եւ Կոստանդին Ա-ի իշխանի որդին՝ իշխած է 1129—1137ին:

Պէտք է նկատի առնել նաեւ լատին բնագրին սխալները: Այսպէս նոր դրամը պարզապէս դրամ (daremos) կոչուած է, եւ ոչ խարի մաքսը չորս karobius-ի տեղ չորս daremos գրուած է: Այսպիսի սխալներ հազուադէպ չեն միջնադարեան թուղթերու մէջ):

Պատկեր 3

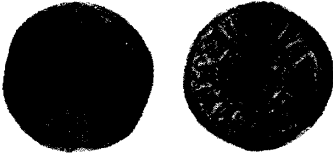
Լեւոն Բ. Նոր դրամ (արծ.)

Կը տեսնուի որ հրովարտակի բնագիրը —■— չափով կը նկարագրէ «bissancios stauratos» դրամը: Հետաքրքրական է նաեւ նոր դրամի յիշողութիւնը որ Լեւոն Բ-ի արծաթէ դրամներն էին: Անոնք Հեթում Ա-ի դրամներէն քիչ մը աւելի թեթեւ ըլլալով եւ աւելի քիչ արծաթ պարունակելով ճանչցուած էին իբրեւ Նոր դրամ եւ այսպէս զանազանուած Հեթումի խաչանիշ բիզանդներէն կամ հին դրամներէն: Իսկ զը բառը քարտէզի կրճատումն է: Քարտէզը Լեւոն Բ-ի պղինձներն էին եւ այսպէս յիշատակուած են այլուր⁸. Կարելոյ է նկատել որ այս հրովարտակէն յարանի կ'ըլլայ որ խաչանիշ, նոր դրամ եւ քարտէզ առօրեայ գործածուած հասարակ դրամներ էին:

Յայտնի է նաեւ որ ջորիին եւ էջին բեռին համեմատական տուրքը հինգի դէմ չորս էր: Կը տեսնուի նաեւ որ անասուններ արտածելու մաքսը կարգով յիշուած է, սկսելով ամէնէն բարձրէն. — ձին եւ ջորին —, վերջը էջը, կովը, ոչխարը եւն, մինչեւ ամէնէն ցածը: Տրամաբանական է ենթադրել որ ջորիին համար վճարուած չորս bis-sancios staurat (խաչանիշ բիզանդը), քիչ մը աւելի էր քան իշուն համար վճարուած հինգ նոր դրամը: Եւ իրապէս ալ չորս խաչանիշը՝ կամ Հեթում Ա-ի արծաթը կը պարունակէր աւելի քան 10 կրամ արծաթ,

⁸ Assises d'Antioch: (Անտիոք Անտիոքայ), Վեներկ, 1876, էջ 61:

խակ 1288ին, որ Լեւոն Բ.ի Թազուարութեան վերջի չըջանն էր, անոր դրամները այդ տեսն կը կշռէին մօտ 2-6 կրամ եւ կը պարունակէին 65 առ Տարիւր արծաթ: Այսպէսով հինգ նոր դրամը կը պարունակէր 8-45 կրամ արծաթ միայն: Տասնէն աւելի չորս խաչանիչի արծաթը երբ բաղդատենք 8-45 կրամի հինգ նոր դրամի արծաթի պարանակութեան, կը տեսնենք որ դարձեալ հինգի դէմ չորսի համեմատութիւնը ունինք:

Պատկեր 4
Լեւոն Բ. «Բարսեղ» դրամ (պղծ.)

Ուրեմն տարակից չի մնար որ *bissancios stauratos* դրամները Հեթում-Չապէլի (եւ նաեւ Լեւոն Ա.ի) պարզ արծաթէ դրամներն էին, միայն այս դրամները, որոնցմէ հազարաւոր օրինակներ գոյութիւն ունին, ցոյց կու տան առաջին կողմը նշանաւոր խաչ մը բաղձաթիւ գանաղանութիւններով: Միւս թազուարներու դրամները (բացառութեամբ քանի մը հազուադիւտ կոտորներու, որոնց տիպը առնուած է Լեւոն Ա.ի դրամներէն), այս տեսակ խաչի նշան չունին: Արդէն *stauratos* բառը առնուած է յունարէն *σταυρα* բառէն որ խաչ կը նշանակէ:

Թէեւ վերի փաստերը ստուգապէս կը հաստատեն թէ *bissancios stauratos* կամ բիզանդ խաչանիչը Լեւոն Ա.ի եւ Հեթում Ա.ի դրամներն էին, սակայն Ֆիմիլի օֆիսի պայմանագիրը կը հակասէ մեր երկակացութեան: Արդէն ինչպէս ըսինք այս պայմանագիրն էր որ անցեալին չփոթութեան մատնած է դրամապէտները: Գիտենք որ յիշատակուած *besans sarrazinas au pois d'Acre* ոսկի դրամը կը կշռէր մօտ 3 կրամ եւ միայն երկու երրորդը զուտ ոսկի ըլլալով՝ կը պարունակէր 2 կրամ զուտ ոսկի: Այն առեւնները մէկ կրամ ոսկին՝ արժէքով հաստատար էր 10 կրամ արծաթի⁹: Այսպէսով մէկ ոսկեդրամը պարունակելով 2 կրամ ոսկի կ'արժէր 20 կրամ զուտ արծաթ: Սակայն չորս խաչանիչը ինչպէս տեսանք կը պարունակ-

կէին 10 կրամ արծաթ եւ ոչ թէ 20 կրամ: Ուրեմն մէկ ոսկին պէտք է արժէր ութը խաչանիչ եւ ոչ թէ չորս:

Ինչպէ՞ս բացատրել այս տարբերութիւնը:

Միջնադարեան վաւերաթուղթերու մէջ սխառներ հազուադիւտ չեն եւ նաեւ երբեմն մաշած բառեր յստակ չըլլալով սխալ կ'ընդօրինակուին: Թերեւս *Langlois* ութը բառը չորս կարգացած է: Այս կէտը ճշդելու համար *Washington*ի Անգլիական հիւպատոսին միջոցաւ հաղորդակցութեան մէջ մտայ Մաթայի դիւաններու տնօրէնին հետ: Երկար սպասումներէ վերջ լուր եկաւ որ այս վաւերաթուղթը կորսուած է 1733—1897 չըջանին:

Այս լուրը հաւանական չի թուիր, որովհետեւ *Langlois* դայն տեսած եւ ընդօրինակած է 1850էն քիչ վերջ: Թերեւս Մաթայի տնօրէնը պարզապէս խոյս տուաւ այս թուղթը հազարաւորներու մէջէն գտնելու տալտուկէն:

Langlois կրնայ դուրս ուղիղ օրինակած ըլլալ այս համաձայնագիրը: Ֆիմիլի 25,000 ոսկիի օֆիսը շատ մեծ գումար մըն էր այն օրերուն եւ կ'ապացուցանէ որ Հեթում զօրաւոր եւ շատ հարուստ թազուար մըն էր: Կարելի է որ օֆիսի գումարը որոշելէ վերջ՝ երկու կողմը համաձայնութեան եկան, որ օֆիսին մէկ մասը վճարուի աղամանդով, մարդարիտով եւ ուրիշ հազուադիւտ քարերով (8000 ոսկիի արժէքով), մաս մը հասոյթ բերող հողերով (8000 ոսկիի արժէքով)․ մնացեալը ոսկի դրամով եւ մաս մըն ալ հայ արծաթ խաչանիչի դրամով, չորս հատը (փոխանակ ութի) մէկ ոսկի հաշուելով: Այս տեսակ համաձայնութիւններ տեղի կ'ունենային հին օրերը եւ այսօր ալ կը պատահին:

Ամփոփելով ըսուածները, հետեւեալ եղրակացութեան կը հասնինք:

Յայտնի է որ *bissancios stauratos* (բիզանդ խաչանիչ) դրամները հազարներով գործածուած պարզ դրամներ էին: Հեթում Ա. միայն մէկ տեսակ հաստատար զործածուած դրամ կոխած է, որոնցմէ հազարներ հասած են մեզի: Կարելի չէ որ կրկին չափով արծաթ պարունակող մեծ արծաթ դրամներ եւ կամ փոքր ոսկի դրամներ (Ռուբինեանք ոսկի դրամ չըջարեութեան չեն

⁹ Desimoni C., *Archives de l'Orient Latin*, vol. I. p. 434—534, Paris, 1881:

հանած) հազարներով գործածուած ըլլան եւ անոնցմէ հատ մը իսկ մեր ձեռքը հասած չ'ըլլայ: Ֆիմիի ամուսնութեան օժիտի համաձայնագրին մէկ հակառող նախադասութեան համար՝ չենք կրնար գոյութիւն ունեցող փաստերը անտեսել: Արդէն 1288ի Լեւոն Բ.ի առեւտրական առանձաշնորհումները բոլորովին կը համաձայնին մեր եզրակացութեան:

Ուրեմն կրնանք ըսել թէ՛ պատմական վաւերացողութեամբ մէջ յիշուած՝ *bissancios stauratos* դրամները Հեթում Ա.ի (եւ նաեւ Լեւոն Ա.ի) իսաշնեիչ հասարակ արծաթ դրամներն էին:

Ձ. Պ. ՊՏՈՒԿԵԱՆ

SUMMARY

The Identity of Coins of Cilician Armenia known as "Bissancios Stauratos"

Numerous medieval manuscripts mention a coin called "Bissancios Stauratos" which to this day has not been identified as a coin belonging to medieval Armenia.

In a commercial privilege accorded to the Genoese on December 23, 1288, Levon II, the king of Cilician Armenia listed the duties to be paid for exporting domestic animals. The duty for a horse and mule was four *bissancios stauratos*, for a donkey, five new trams, for a cow, three new trams. Apparently, since the duties were given in descending order, four *bissancios stauratos* were worth somewhat more than five new trams.

Metrological studies have shown that four silver coins of Hetoum I contained 10 grams of silver, whereas the five new trams of Levon II struck later contained about 8.5 grams of silver. There seems to be no doubt that the *bissancios stauratos*, or the *besants* with a cross, were the silver coins of Hetoum I which invariably have a prominent cross on the obverse. It is interesting that the silver coins of Hetoum's predecessor, Levon I, also have a prominent cross on the reverse, and thus were probably recognized as *bissancios stauratos*.

When Hetoum I of Armenia gave his daughter Phimie in marriage to Julien, the Lord of Sidon, the dowry was 25,000 "bezans sarrazinas au poid d'Acre." It was agreed that 8000 were to be paid in gold coin and precious stones. The balance was paid partly in "Bezans sarrazinas au poid d'Acre" and partly at the rate of "quatre besans de nos staurat por un besant sarrazinas." The gold of Acre at that time contained about two grams of gold, while the four Hetoum silvers contained ten grams of silver. Since gold was worth about ten times its weight in silver, it can be expected that one gold piece was equal to eight *bissancios stauratos*. We must assume that this was either an agreed arrangement or that there was a mistake in copying the marriage contract.

Since the contract involved a large amount of *bissancios stauratos*, and the only coins of Hetoum I were his silver trams bearing a cross, it is suggested that the medieval documents when speaking of *bissancios stauratos* referred to the silver tram of Cilician Armenia.

HANDES AMSORYA

ԳՐԱԴԻՈՅ ՀԱՅ ԹԱԳԵՐՈՐՆԵՐՈՒ
ՈՍԿԵՐԱՄԵՆԵՐ

SUMMARY

The Gold Coins of the Armenian Kings of Cilician Armenia

This article is essentially the Armenian version of the one which appeared in the American Numismatic Society Museum Notes X, 1962, pp. 113-120. See pp. 63-71.

Կիլիկիոյ Հայ իշխանութեան (1080—1375) մեղի հասած եւ հազարաւոր արծաթ եւ պղինձ դրամներ: Կան նաեւ փոքրաթիւ ոսկեդրամներ եւ այս գրութիւնը նուիրուած է վերջիններու ուսումնասիրութեան:

Առաջին ոսկեդրամը որ իշխատուած է կը պատկանի Կոստանդին Ա. Թազաւորին (1298—1299)¹, եւ սեպհականութիւնն էր Հ. Ղեւոնդ Ալիշանի հօր՝ Պետրոս Մարգար Ալիշանին (11834): Երբ 1958ին Հաճոյքը ունեցաւ այցելելու Ս. Ղազարու Մխիթարեան վանքը, Հ. Ներսէս Տէր Ներսէսեան ինծի պատմեց թէ, ինչպէս Պետրոս Մարգար Ալիշան այս դրամը մատուցել պէս կը պաշտօնէր եւ թէ իր փափաքին համաձայն այս դրամն ալ իր հետ պիտի թաղուէր: Բարեբախտաբար խնդրին ծանօթ եղողներն այս դրամը մոռեալին վրայէն հանած եւ նուիրած են Վենետիկի Մխիթարեան թանգարանին, ուր կը պահուի ներկայիս: Այս միակ ծանօթ ոսկեդրամի վրայ առաջին անգամ դրած է Langlois² 1855ին իր ծանօթ դրքին մէջ:

Երկրորդ ոսկեդրամը որ հրատարակուեցաւ կը պատկանի Լեւոն Ա. Թազաւորին: Այս դրամի մասին գրեց Նշոնաւոր դրամագէտ Schlumberger 1881ին³: Այս ոսկին Schlumbergerի ամբողջ Հայկական դրամներու հաւաքածոյին հետ նուիրուեցաւ Փարիզի Bibliothèque Nationale, Cabinet des Medailleի, ուր կը գտնուի ներկայիս:

Երկրորդ տեսակ Վեոն Ա.ի ոսկեդրամ մը հրատարակուեցաւ Ալիշանի Միսուան գրքին մէջ, Վենետիկ, 1885, էջ 378—381:

Ասկէ յետոյ, Ռուբինեան ոսկեդրամներու վրայ ընդարձակօրէն գրուեցաւ Միպիլեանի դասական գրքին մէջ⁴: Այնպէս կ'երեւի թէ Միպիլեան ծանօթ էր միայն Կոստանդինի ոսկեդրամին եւ միայն այս ոսկեդրամը

¹ Գոուկեան Զ. Գ., Կիլիկիոյ Թազաւոր Կոստանդին Ա.ի (1298—1299) դրամները, Հանդէս Ամսորեայ, 1958, թիւ 10, էջ 381—390:

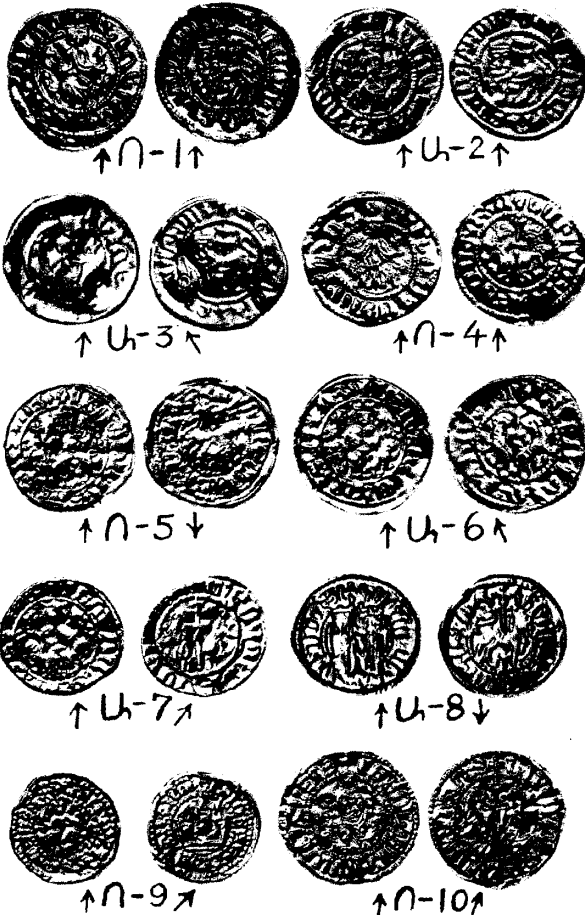
² Langlois V., Numismatique de l'Arménie au Moyen Age, Paris, 1855, (Տիւ. III, թիւ 9):

³ Schlumberger G., Monnaie d'or inédite de Léon II, roi d'Arménie: Archives de l'Orient latin, Paris, T. I, 1881, p. 675—678.

⁴ Միպիլեան Հ. Կ., Դասաւորութիւն Ռուբինեան դրամոց, Վիեննա, 1892:

լիշատակած է իր զրբին մէջ, զոր զբաժնէ է 1877ին: Սակայն երբ զիրքը հրատարակուեցաւ 1892ին, հրատարակիչը Հ. Գ. Վ. Գալէմբարեան ըրած է բաղմաթիւ յաւելումներ, որոնց կարգին տուած է նաեւ այն

Հ. Ս. Անտոնեանի կը թուէ հետեւեալ ծանօթ ոսկեղրամները այս ձեւով. «1. Ունիմ նամակ հին ի ՚ Հ. Փիլիպպոսի Միսիթ. առ հանդուցեալ հայրս, որ յիշէ թէ ունին եղեր ոսկի մի Լեւոնի. այն հրդեհեալ է 1831 տար-

առնել զոյութիւն ունեցող Ռուբինեան ոսկեղրամներու ցանկը⁵:

Բարեբախտաբար Հ. Գալէմբարեան կու տայ նաեւ պարունակութիւնը նամակի մը գրուած 24 Դեկտ. 1885ին զբաժանող Սերովբէ Մ. Ալիշանի կողմէ (եղբայրն Հ. Ղեւոնդ Մ. Ալիշանի): Այս նամակն ուղղուած

ւայն Բերայի հրդեհին: 2. Կոստանդի ոսկի Սբ. Ղազար, ստացեալ ի հօրէս: 3. Ճանիկ Ամիրսյի վախճանելոյ ըով զտանի եղեր Լեւոնի ոսկի մը, որ հիմակ կորուսեալ է: 4. Տարիներ առաջ ինձ մէկ ծանօթ անձ, Կեսարիոյ վանքի մը վարդապետի մը ըով տեսեր է Լեւոնի ոսկի: 5. Իմ ստացեալ Լեւոնի Առաջնոյ թաղաւորի, ճիշդ բարեկամիդ

⁵ Նոյն էջ 13:

ստացելոյն նման: Իմա ի Սբ. Ղազար է եւ պատկերեալ ի «Սխուռն» գիրք չ. Ղեւոնդայ: 6. Շլումպէրկէրին քով ի Փարիզ: Այս եկն ի Կեսարիոյ եւ չ. Կղեմայ, զարթուցանելով (sic!), Սափա անուն խարերայ մի ծանր զնով զնեց, ապա տարաւ յԵւրոպա: Կորուսանէ ի Փարիզ, դրամափոխի մը քովէ կը գնէ Շլումպէրկէր: 7. Հատ մը Լեւոն վաճառեալ ի Կեսարացոց ի շուկայն, եւ ապա չլեալ են ի Փարիզ, այն է ստացեալ բարեկամիւ ի Ռօլէնէ: 8. Հատ մի այլ գիտեմ նման սոս վաճառողի, գուցէ նոյնպէս եկեալ ի Կեսարիոյ: Այսչափ են գիտցածս: Վերջի չորս հատս նման ըլլալուն, եւ ալ կարծեմ թէ վերջին տարիներս խումբ մը ասոնցմէ երեւան ելած է, եւ գուցէ Լեւոն Բ (Ս Քաղաւորի) այն արծաթներուն հետ, զոր ստացաւք ընդ չ. Կղեմայ: ... Այն խստիճան կասկածիմ, որ եւ կը խորհիմ թէ այս վերջին ոսկիներէն Լեւոն զրութեամբ՝ ըլլայ թէ նոյն իսկ կեղծեալ ըլլան: Դիտէ որ մէկ շըրթունք մի պակաս է ի պատկեր արքային: Գուցէ չին դրամավործն այնպէս փորագրած է? Որպէս եւ է»:

Մանթիլեան մէջ կը յաւելու՝ չ. Գ. Գալէմբարեան՝ «Այս նամակին օրինակը հանձնեալ ուղարկել ինձ Հայ դրամադէտը, որմէ կ'իմանամ թէ ասիկա Լեւոն Գր ոսկի է»:

Երկրորդ նամակով մը գրուած 1885էն յետոյ չ. Գր. Գալէմբարեանի, Սերովբէ Ալիշան կ'աւելցնէ չինոյ հատ եւս ոսկեղբարմներ, որոնք նոր երեւան ելած էին:

«9. Լեւոնի ոսկի մը առ ումնին ի Կ. Պոլիս, որ նոյն է թիւ 5 եւ 7ին հետ: 10. Լեւոն - Հեթումի ոսկի, այժմ չ. Ս. Ղազար, որ ինչպէս մեզ ստոյգ կ'երեւայ՝ է Հեթում Ա-Լեւոն Գ.ի, ինչպէս պիտի խօսինք վարը Հեթում Ա.ի վերջը յաւելուածի մէջ: 11. Լեւոնի ոսկի Ազգային Թանգարանին Փարիզի, որոյ օրինակն ուղարկեց ինձ Փարիզէ Յարլ. Բարսեղ Վ. Նուրիճանեան: Այս դրամն Լեւոն Բ.ի է նոյն՝ թիւ 6ին հետ, որուն վրայ քիչ մ'եւալ: 12. Ուրիշ մը նոյն թիւ 10ին հետ, որուն գտնուած ըլլալը կը հաստատէ Հայ դրամադէտն: Ասոնց պէտք է կցիլ՝ 13. Այն ոսկին, որուն համար Փարիզի Թանգարանի տեսուչն հաստատած է՝ թէ առաջարկուած է իրեն Արեւելքէն ոսկի մը Լեւոնի, որ նոյն է Թանգարանի օրինակին հետ (թիւ 11), ուստի եւ չէ գնուած»:

Չ. Գալէմբարեանի տեղեկութիւններէն վերջ, Բասմաջեան իր Հայ Դրամագիտական դրքին մէջ⁶ կ'աւելցնէ յիշուած 13 հատն զատ իրեն ծանօթ հետեւեալ երեք ոսկեդրամները.

«14. Լեւոն Ա. Ռօլէնի քով:

15. Լեւոն Ա. Նշան Գալլաքճեան սեպ-հակածութիւն:

16. Լեւոն Ա. Հայկազն Հապէտեանի հաւաքածոյին մէջ»:

Ուրեմն մինչեւ 1936, 16 հատ Ռուբինեան ոսկեդրամներ յիշատակուած են: Չ. Գալէմբարեան կը մատնանէ թէ ասոնցմէ թիւ 5, 6 եւ 9 նոյն էին, նաեւ թիւ 6, 11 13: Բասմաճեան իր յիշատակածներուն մասին որեւէ մանրամասնութիւն չի հաղորդեր:

Վերջերս Կարապետեան⁷ բոլոր այս ոսկեդրամները (բացի Կոստանդինի ոսկեղբարմէն) կեղծ հռչակած է: Այս խնդրին պիտի անդրադառնամ վարը:

1958ին Եւրոպոյի կարեւոր հայկական դրամներու հաւաքածոներու, մօտ 5000 կտոր, նմանահանութիւններն առի եւ այս աշխատանքներու ընթացքին հանդիսեցալ հետեւեալ 9 հատ Ռուբինեան ոսկեղբարմներու:

Լեւոն Ա. (կէս-երկրորդի տեսակ)

Լեւոն ԹԱԳԱՌՈՐ ՀԱՅՈՑ

ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՍՏՄՈՑ

Ա. 4.80 կրամ, Bibliotheque Nationale, (ցանկի թիւ 6, պատկեր 1):

Բ. 5.30 կրամ, Bibliotheque Nationale, (ցանկի թիւ 11):

Գ. — —, Գ. Պաղատալեան, Nice, (ցանկի թիւ 15):

Լեւոն Ա. (երկաւիւծ դրամի տեսակ)

(Տես պատկեր 4)

Լեւոն ԹԱԳԱՌՈՐ ՀԱՅՈՑ

ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՍՏՈՐՈ

Դ. 6.30 կրամ, Bibliotheque Nationale, (ցանկի թիւ 7 կամ 9): [Պատկեր 4:]

Ե. 6.25 կրամ, Վիեննա Միխիթ. Թանգ. (ցանկի թիւ 7 կամ 9):

⁶ Բասմաճեան Կ. Յ., Հայկական ընդհանուր դրամագիտութիւն, Վենետիկ 1936, էջ 143:

⁷ Կարապետեան Պ. Մ., Վենետիկի Միխիթալեան Մարտիկեան Ս. Ղազարու Թանգարանին հայկական հին դրամներու հաւաքածոները. Բաղմու՝ Վիպ, 1952, թիւ 7—9, էջ 186:

Չ. 7-0 կրամ, Տկ. Ն. Գափամանճանի,
Փարիզ (ցանկի թիւ 7 կամ 9):

(7-0 կրամ Վենետիկ Միութ. Թանգ. ?
(ցանկի թիւ 5):

Լեոն Ա. — Հեթոմի Ս. Ա.

(Տես պատկեր 5)

Լեոն ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅ * ՈՅ +
Հեթոմի Ս. ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՅ

Է. 5-30 կրամ, Վիեննա Միութ. Թանգ.
(ցանկի թիւ 12):

Ը. — , Վենետիկի Միութ. Թանգ.
(ցանկի թիւ 10): [Պատկեր 5:]

ԿՈՍՏԱՆԴՆԱՆ Ա.

(Տես պատկեր 9)

ԿՈՍՏԱՆԴՆԱՆ Թ.Գ. ՀԱՅՈՅ

ՍՍՈՅ ԲԵՐԴԵ Է ԹԱԳԱՐ

Թ. 3-60 կրամ, Վենետիկի Միութ.
Թանգ. (ցանկի թիւ 2):

Ուրեմն ցանկի 16 դրամներէն թիւ 1ը
այրած է 1831ի Բերայի հրդեհէն: Թիւ 2, 6,
7, 8, 9, 10, 11, 12 եւ 15 տրուած են վերը:
Ըստ Հ. Գալէմբարեանի եւ Հ. Ղեւոնդ
Աւիշանի⁸, թիւ 5 դրամը կը գտնուի Վենե-
տիկի Միութեան թանգարանին մէջ, բայց
ես այդ դրամը հող չտեսայ եւ ոչ ալ Կարա-
պետեան, այս դրամը կը յիշատակէ Վե-
նետիկի Միութեան թանգարանին Ռուբինեան
դրամներու շարքին մէջ⁹:

Շատ հաւանական է որ Զ. դրամը ցանկի
16 դրամներէն մէկն է: Կը մնան անծանօթ-
հինգ ոսկեդրամ: Եթէ այս հինգ դրամներէն
ոմանը նոյն դրամի կրկնումն են, այն ատեն
կորսուած ոսկեդրամներու թիւը հինգէն
պակաս է:

Ինչո՞ւ այսքան փոքրաթիւ ոսկիներ
հասած են մեզի երբ արծաթէ եւ պղինձէ
դրամներու թիւը ներկայիս տասը հազարէն
ուելի կը հաշուի: Այնպէս կ'երեւի թէ ոսկի
դրամները առևտուրի համար չըլաբերու-
թեան հանուած չէին այլ չքաղաքներէ չին,
որ մասնաւոր պարագաներու ատեն կ'օրուած
եւ բաժնուած են իշխաններու եւ մեծամեծ-
ներու: Քիչ թիւով հանուած ըլլալուն քէչեր
մեզի հասած են:

Հասկնալի է որ ամէնէն շատ Լեւոն Ա.ի
ոսկիներէն հասած են մեզի, բայց զարմանալի

⁸ Աւիշան Հ. Ղ., Սիսուան, Վենետիկ, 1885,
էջ 378—381:

է որ Հեթում — Ջալէլի ոսկիներէն բնա-
չկան: Թերեւս ժամանակի ընթացքին գրե-
նուին Հեթում — Ջալէլ ոսկեդրամներ ալ:
Անշուշտ Լեւոն Ա. — Հեթում Ա.ի ոսկեդրամ-
ները ինչան իբր Հեթումի ոսկեդրամ նկա-
տուիլ:

Հեթումէն վերջ եկող Լեւոն Բ.ի ոսկիի
կորուստը հրդեհի պատճառաւ իսկապէս
ոժբախտ պատահար մըն էր: Յուսանք թէ
այս կորուստը ժամանակի ընթացքին կը
գործածուի եւ այս դրամէն ուրիշ կտորներ
կը գտնուին:

Լեւոն Բ.ի դաւաններէն Կոստանդին Ա.ի
ոսկեդրամը կ'ապացուցանէ որ ոսկի դրամ
հանելու սովորութիւնը կը շարունակուէր
դոնէ մինչեւ 1298:

Անկէ վերջ եկող Լեւոն Գ. եւ Աւշին ալ
թերեւս ոսկեդրամ հանած ըլլան, բայց այս
հարցը չի լուծուիր մինչեւ որ այդ թաղա-
ւորներու դրամները գտնուին:

Ոսկեդրամներու մասին խօսելէ առաջ,
կ'ուզենք ճշդիւ սխալ մը, որ ըրած են Գա-
լէմբարեան Սիպիլեանի գրքին մէջ (էջ 25)
եւ թերեւս անոր հետեւելով նոյն սխալը
կրկնած են Բասմաջեան (էջ 152) եւ Կարա-
պետեան քանիցս⁹: Անոնք տուած են պատկեր
5 (է եւ Ը դրամները Հեթում Ա. — Լեւոն
Բ.ի փոխանակ Լեւոն Ա. — Հեթում Ա.ի:
Ջարմանալի է որ Հ. Գալէմբարեան խոր-
հրդածութիւններ կ'ընէ այս դրամի մասին
եւ գրէ «Ա. կողմը գրեթէ անփոփոխ ընդ-
օրինակութիւն է Լեւոն Բ.ի (այսինքն Լեւոն
Ա.ի — Զ. Պ.) արծաթի դրամոց, կիսադրա-
մոց եւ երկրորդ տեսակ ոսկեդրամ»¹⁰, հակառակ
այս տողերուն Գալէմբարեան, չի հաս-
կցուիր ինչ տրամաբանութեամբ, այդ ոսկե-
դրամը կ'ընծայէ Հեթում Ա. — Լեւոն Բ.ի,
եղբակցանելով թէ թերեւս այս դրամը
կոխուած է ի յիշատակ զահաճառանդ
Լեւոնի Եղիպտոսէն՝ զերութենէ վերադար-
ձին:

Սակայն երբ ուշադրութեամբ քննենք
այս դրամի Լեւոնի կողմը, կը տեսնենք որ

⁹ Կարապետեան Պ. Մ., Բազմալէզ, 1952, թիւ
7—9, էջ 166: Հասկ. 1952, թիւ 2, էջ 51. Հասկ
Տարեգրք, 1949—1950, էջ 292:

¹⁰ Սիպիլեան էջ 31. Ցաւալի է որ այս գրքին
մէջ Լեւոն Ա. թաղաւորը Լեւոն Բ. կորուած է,
Լեւոն Բ.-ը Լեւոն Գ. եւ: Թէեւ Լեւոն Ա.ը երկ-
րորդ իշխողը եղած է Կիլիկիոյ Լեւոն անունով, սա-
կայն ատորին Լեւոն ըլլալով իբր թաղաւոր պէտք
է կոչենք Լեւոն Ա. եւ ոչ թէ Բ.:

ան ելած է Լեւոն Ա.ի արծաթ դրամի կնիքէն (die) : Արդէն նոյն կնիքէն ելած արծաթ դրամը տրուած է Սիպիլեանի գրքին մէջ (Տխ. 1. Թիւ 11) իբր Լեւոն Ա.ի դրամը — կէտ մը որ Գալէմբեարեան նկատի առած չէ :

Դժբախտաբար ինչպէս յաճախ պատահած է, անցեալի մէջ Հայկական դրամներու տպուած պատկերները լուսանկարներ (photograph) չեն, այլ գծադրութիւններ, եւ որովհետեւ գծադրիչը օտար էր եւ ոչ դրամապէտ, անոր դժած Հայկական դրամներու պատկերները շատ անգամ եղած են սխալ կամ անճիշդ : Այսպէս տեսանք թէ¹¹ Կոստանդին Ա.ի ոսկեդրամի խորագիրը սխալ ներկայացուցած է : Նմանապէս Լեւոն Ա.—Հեթում Ա.ի ոսկեդրամը սխալ դժուած է եւ անճիշդ տպուած Սիպիլեանի գրքին մէջ : Իրականութեան մէջ, ոսկեդրամն ու Տխ. 1. Թիւ 11 դրամներու Ա. կողմը նոյն են եւ մէկ կնիքէ ելած :

Աւելցնեմ նաեւ որ Հաւաքած եմ ութը հազարէ աւելի Ռուբլինեան դրամներու նմանահատութիւններ (rubblings), եւ այս Լեւոն—Հեթում ոսկեդրամի Ա. կողմի կնիքէն ելած կան 15 հատ արծաթներ, որոնց երկրորդ կողմը կը ներկայացնէ 4 խաչերու տեսակներ : Այն ատենները մէկ կողմի կնիքը երբեմն կը գործածուէր քանի մը տեսակ միւս կողմի կնիքներուն հետ :

Իսկ հիմայ անդրադառնանք Կարապետեանի¹² յայտարարութեան թէ «Վանքի Հաւաքածոյին մէջ կայ Հեթում Ա. եւ Լեւոն Բ.ի անուններով ոսկեայ դրամ մը որ կեղծ է, ինչպէս կեղծ են դժբախտաբար Ռուբլինեան Համարեալ բոլոր ոսկեդրամները, որոնք կը գտնուին զանազան թանգարաններու մէջ : ...

... Միակ իսկական ոսկեդրամը կը գտնուի Սթ. Ղազարու Թանգարանը եւ կը պատկանի Կոստանդին Ա. Թագաւորին» :

Այնպէս կ'երեւի թէ հետեւեալ նկատողութիւնները պատճառ եղած են որ ոմանք կեղծ Համարին մեր ոսկեդրամները :

1. Ոսկի դրամները կշիռով միօրինակ չեն :

¹¹ Գառլեան, Հ. Ա. 1958, էջ 381—390 :

¹² Bedoukian, P., Two Hoards of Hetoum-Zabel Trams, Museum Notes VIII, American Numismatic Society, 1958, p. 145—180. Pl. XXXIX.

¹³ Տես վերը Ժանթ. 7 :

2. Արծաթներու եւ պղինձներու կնիքներուն դիրքը միշտ չարժած է, իսկ ոսկիներունը մնայուն է :

3. Բացի Կոստանդինի ոսկեդրամէն, միւս ոսկիները ինքնապատուկ տիպ մը չունին եւ առնուած են արծաթներէն :

4. Թէ կան արծաթ Ռուբլինեան դրամներ, որոնց վրայէն կեղծաբարը չինած է կնիք մը ոսկեդրամները Հանելու Համար :

Այս պատճառաբանութիւնները ինծի Համոզիչ չեն թուիր եւ կարելի է բոլորին ալ պատասխանել :

1. Ոսկիները ճիշդ նոյն կշիռը չունին որովհետեւ իբր առեւտուրի դրամ գործածուած չեն այլ ջբաղրամներ էին : Նոյնիսկ թէ իբր դրամ գործածուած ըլլային, կը տեսնենք որ առաջին տեսակ դրամները (Ա. Բ. Գ.) կը տարբերին իրարմէ միայն հարիւրին տասով : Նոյնպէս երկրորդ տեսակ դրամները (Գ. Ե. Ջ.) : Իսկ մէկ տեսակ դրամի կշիռի տարբերիլը միւս տեսակէն Հանկնալի է որովհետեւ տարբեր ատեն Հանուած են : Կոստանդինի ատեն գործածուած արծաթները շատ աւելի փոքր էին քան թէ Լեւոն Ա.ի եւ Հեթում Ա.ի ատեն գործածուած արծաթ դրամները : Թերեւս նոյն պատճառով Կոստանդինի ոսկին շատ աւելի փոքր է քան թէ Լեւոն Ա.ինը :

2. Ճիշդ է որ առաջին երկու տեսակ ոսկիներու կնիքները նոյն դիրքը ունին, (վեր վեր) իսկ երրորդ տեսակը վեր—վար է : Բայց Կոստանդինի կնիքները չարժած են : (Տես պատկերները, ուր կնիքներու դիրքը տրուած է) : Թերեւս երբ մեծամեծներու Համար ոսկի կը պատրաստէին, զոյշ եղած են որ կաղապարի դիրքը շիտակ ըլլայ :

3. Այնպէս կ'երեւի որ նոյն կնիքը գործածուած է թէ ոսկիի եւ թէ արծաթի : Հաւանական է որ Կոստանդինի ոսկիի կնիքով ալ արծաթներ հանած են, բայց այս արծաթներ մեղի չեն Հասած : Ասիկա զարմանալի կէտ մը չէ որովհետեւ Կոստանդին Ա.է կան միայն երեք հատ արծաթ դրամներ¹⁴, երեքն ալ զատ զատ կնիքներէ ելած :

4. Եթէ կան Հարազատ արծաթներ ճիշդ ոսկիներու պէս, ասիկա ապացոյց է որ ոսկիները Հարազատ են եւ ոչ թէ կեղծ — ինչպէս պիտի տեսնենք վարը :

¹⁴ Գառլեան, ՀԱ, 1958, Թիւ 10, էջ 381—390 :

Այս կէտերուն վրայ քիչ մը երկարօրէն անդրադարձայ, որովհետեւ երբ 1958ին Եւրոպայի կարեւոր Թանգարաններուն եւ անհատական հաւաքածոյներուն նմանահանութիւնները կ'առնէի ինքի կը հարցնէին թէ այս ոսկեղրամները հարազատ են թէ կեղծ :

Այժմ խօսինք այն կէտերուն վրայ որոնք կը ցուցնեն թէ այս ոսկեղրամները կեղծ չեն :

1. Անցեալի մէջ բոլոր ծանօթ դրամագէտներն ոսկեղրամները նկատած են հարազատ եւ ոչ թէ կեղծ : Այս կարծիքով դրած են Langlois, Միպիլեան, Գալէմբարեան, Ալիշան, Schlumberger եւ Բասմալեան :

2. Վերջերս Գեր. Աբրահայր Մ. Հապոդեան Վիեննայի վանքի երկու ոսկեղրամները քննել տուած է եւ մասնագէտները զանոնք նկատած են հարազատ : Անցեալ տարի Նիւ Եորքի մէջ հաղկուեցայ ծանօթ դրամագէտ Dr. Paul Balogh, եւ ան ինքի ըսաւ թէ քննած է Վենետիկի Միսթարեաններու ոսկեղրամները եւ վստահ է անոնց վաւերականութեան :

3. Երբ պատմականօրէն կը քննենք այս խնդիրը կը համոզուինք որ այս դրամները կեղծ չեն կրնար ըլլալ : Նկատի առնելու է որ ոսկիները ծանօթ էին պրեթէ ասիէ հարիւր յիսուս տարի առաջ երբ շատ քիչ հայկական դրամներ մէջտեղ կային : Չենք սպասիր որ երբ քանի մը արծաթներ կային հոս ու հոն, կեղծարարներ կը ցած ըլլան այդքան հարազատ նմանող կեղծ ոսկիներ չինել : Կեղծ դրամ կը չինուի երբ պահանջը կայ :

4. Կեղծարարը երբեք չպիտի պատրաստէր դրամ մը, որուն մէկ երեսը մէկ Թագաւոր եւ միւս երեսը ուրիշ Թագաւոր մըն է : Այս տեսակ դրամ մը կ'ստեղծուի պիտի յարուցանէր :

Թրեւեալ ըսուի թէ ըսյա խորհրդածութիւնները նկատի առնելով կարելի է հաւանակել նկատել եւ ընդունել թէ վերի 9 ոսկի դրամները հարազատ են եւ ոչ թէ կեղծ — բայց դեռ անժխտելի ապացոյցի կը կարօտի այս եզրակացութիւնը :

Ուրախ եմ ըսելու որ յաջողած ենք ամփոփել իրենց փաստել թէ այս ոսկի դրամները կեղծ չեն եւ այսպէսով ապացուցանել Ռուբինեան ոսկեղրամներու գոյութիւնը :

Թիւ Ա. Բ. Գ. ոսկեղրամները (պատկեր 1) ուշադրութեամբ քննելով յայտնի կ'ըլլայ որ անոնք նոյն կնիքն են լաւ են : Իմ 8000է աւելի նմանահանութիւններու մէջէն դուրս երկու հարազատ արծաթներ ճիշդ նոյն կնիքն են լաւ (պատկեր 2, 3) : Այս արծաթներէն մէկը կը գտնուի Վենետիկի վանքը իսկ միւսը Փարիզի Bibliotheque Nationaleի Թանգարանը (պատկեր 3) (Այս վերջինը մաշած եւ ծակած բայց մատահօրէն նոյն կնիքն են լաւ է) :

Դժբախտաբար Թիւ Դ. Ե. Զ. ի կնիքով են լաւ արծաթ դրամներու դեռ չեմ հանդիպած (պատկեր 4) :

Թիւ Է. եւ Ը. ոսկեղրամները որ նորէն նոյն կնիքն են լաւ (պատկեր 5) — ունին Ա. կողմը շատ եզակի արուեստ (design) մը : Նմանահանութիւններու մէջ կայ ճիշդ այս կնիքն են լաւ 15 հատ արծաթ դրամներ, առնուած չորս տարբեր հաւաքածոնէրէ : Այս արծաթներուն երկրորդ կողմը կը ներկայացնէ չորս տեսակ խաչերու տարբերութիւններ եւ ընթերցումներ : Ասոնցմէ երկուրոր տես պատկեր 6, 7, երկուքն ալ Վիեննայի վանքն են :

Իսկ Հեթումի ոսկիին երկրորդ կողմէն նորէն բարեբախտաբար գտնուեցաւ արծաթեայ հարազատ Հեթում-Չապլիի դրամ մը (իմ հաւաքածոյիս մէջ) որուն մէկ կողմը ճիշդ նոյն կնիքն են լաւ է (պատկեր 8) :

Կոստանդինի ոսկիի (պատկեր 9) կնիքով են լաւ արծաթ դրամներ դժուար թէ գտնուին որովհետեւ ինչպէս վերը ըսինք այս Թագաւորէն միայն 3 հատ արծաթ դրամ հասած է, ամէնն ալ զատ կնիքներէ են լաւ :

Ուրեմն որոշապէս կը հասկցուի թէ այն կնիքները որ գործածուած են արծաթները հանելու գործածուած են նաեւ ոսկիներուն համար : Եւ որովհետեւ արծաթները մատահօրէն հարազատ են, ուրեմն ոսկիներն ալ հարազատ են : Կարելի չէր հարազատ արծաթի մը վրայէն օրինակելով կնիք մը չինել, որմէ ելած դրամները ճիշդ մայր օրինակին պէս ըլլային : Ոչ ալ կրնանք ենթադրել որ հին ժամանակ գործածուած կնիքները (original die) կեղծարարի մը ձեռքն անցած եւ գործածուած են, որովհետեւ այդ հազարաւոր կնիքներէն հատ մը իսկ մեզի դեռ չէ հասած եւ անկարելի է որ չորս հատ կնիք

(Ա. դրամի երկու կողմը եւ Է. դրամի երկու կողմը) անցած ըլլայ կեղծարարին ձեռքը եւ այն ալ այդքան մաքուր վիճակի մէջ — 600 տարի վերջ:

Ուրեմն ոսկի դրամներու եւ հարադատ արծաթ դրամներու նոյն կնիքէն ելած ըլլալը բացարձակ անպարտք է որ այս դրամները նոյն ատեն հանուած են եւ հետեւաբար ոսկիները հարադատ են:

ԿԵՂԾ ՈՍԿԻՆԵՐ

Վերջերս Հալէպի մէջ կեղծարար մը լեւոն Ա.ի երկառիւծ դրամի մը վրայէն ընդօրինակելով կնիք մը շինած է եւ մեծաթիւ ոսկիներ հանած այս կնիքէն: Այս ոսկիները որ միայն 2-5 կրամ կը կշռեն, ոճով անճոռնի են եւ երբ ուշադրութեամբ քննենք կը տեսնենք որ թէ դրութեամբ եւ թէ արուեստով կը տարբերին լեւոն Ա.ի հարադատ դրամներէն: Այս ոսկիներէն ես ութը հատ տեսած եմ, ունիմ նաեւ նոյն կնիքէն ելած կեղծ արծաթ մը: Յաւալի է որ այս կեղծ ոսկիէն ծախուած են ասղին անդին եւ երբեմն շատ բարձր գնով*: Այս կեղծ ոսկիին պատկերը տես պատկեր 10:

Պ. Զ. ՊՏՈՒԿԵԱՆ

HANDES AMSORYA

SUMMARY

Origin of the Design of the Coins of Levon I

The contents of this article are from the corresponding chapter in the author's book on the COINAGE OF CILICIAN ARMENIA.

ԼԵՎՈՆ Ի. ԹՈՂԵՆՈՐԻՆ ԴՐԱՄՆԵՐՈՆ
ՊԵՏԱԿԱՆԱԿՈՒՄ (Design) ԹԵՂԵՆՈՐԻՆ

(ԱՆԵՈՒՄԸ ԶԵՂԻՆԱԿԻՆ «ԿԻՒԽԵԿԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԴՐԱՄՆԵՐԸ» ԳՐԳԷՆ)

Կիլիկիոյ Հայ իշխանութեան առաջին թագաւորը, Լեւոն Ա., որ կոչուած է Լեւոն Մեծն, կամ Լեւոն Մեծագործ, իսկապէս արժանի էր այդ արիւղաներուն, որովհետեւ կրցաւ զժուարին պայմաններու տակ սկսիլ Հայ թագաւորութիւն մը, որ շարունակուեցաւ զրեթէ երկու դար: Ան եղաւ առաջին Հայ թագաւորը, որ սկսաւ հատանել հայերէն զրեթով մեծաքանակ արծաթ եւ պղինձ դրամներ: Այս արծաթ դրամները իրենց բարձր կշիռով եւ արծաթի զտութեամբ կարենոր զիրէ դրաւած էին մերձաւոր արևելքի միջաւայրին վաճառականութեան մէջ:

Նկատելի է որ Լեւոն Ա.-ի դրամները իրենց պատկերատիպով (Design) կը տարբերէին բոլորովին, ժամանակակից խաչակիրներու, Բիւզանդիոնի եւ կամ Մահմետականներու դրամներէն: Զարմանալի չէ թեւեւ որ այս պատճառաւ իսկ, դրամագէտները զանազան կարծիքներ յայտնած են Լեւոնի դրամներուն պատկերատիպին ծագման (origin of design) մասին:

Ինչպէս գիտենք, բացի օժման դրամներէն, Լեւոնի բոլոր արծաթ դրամները Ա.

կողմը կը ներկայացնեն թագաւորը հանդիպահակեց, բազմաձ զահին վրայ, թագաւոր եւ թագաւորական պատմունանով, աջ ձեռքը խաչ՝ իսկ ձախ ձեռքը շուշան բռնած, եւ դահր զարդարուած երկու առիւծներով (Պատկեր 1): Ընդհանրապէս թագաւորին

ՆԵՐՍԻՍ

ուրին տակ կը տեսնուի աթուակ մը: Արծաթներու մեծամասնութեան երկրորդ կողմը կան կոնակ կոնակի երկու առիւծներ (rampant regardant), որոնք կը նային երկուքին մէջ կանգնած կրկնաթեւ խաչին: (Պատկեր 2): Կան նաեւ փոքրաթիւ արծաթներ որոնց

ԴՐԱՄ

Բ. կողմը կը տեսնուի հանդիպահակեց թագաւոր առեւծ մը որ ձախ կը քալէ, (աջ՝ օժման դրամներու վրայ), եւ բռնած կրկնաթեւ խաչ մը աջ թաթով: (Պատկեր 1):

Այս արծաթներու պատկերատիպին մասին խօսելով Langlois¹ Ա. կողմի պատկերատիպին համար կ'ըտէ թէ ան ընդօրինակուած է Ֆրանսայի «carlins d'Anjou»-ի դրամներէն եւ կամ Կիպրոսի «blancs d'argent de Chypre» օրինակէն: Սակայն carlins d'Anjou դրամներու եւ Լեւոնի դրամներուն միջեւ բնաւ նմանութիւն չկայ, իսկ յիշատակուած Կիպրոսի դրամները կոխուած են Լեւոնի դրամներէն հարիւր տարի յետոյ: Ուստի Կ.Երևել թէ Langlois-ի կարծիքը կարելի է անտեսել:

Վերջերս հրատարակուած երկար յօդուածի մը մէջ Կարապետեան², Կ. մատնած է թէ Լեւոնի դրամին Ա. կողմը կը նմանի Ֆրանսայի Լուզովիկոս ԺԱ.-ի (1108-1137)³ կնիքներուն: Սակայն Կարապետեան կը սխա-

լի, երբ կը յայտարարէ թէ այդ պատկերատիպը (design) առաջին անգամ ըլլալով զբաղի վրայ կը տեսնուի Լեւոնի արծաթներուն վրայ:

Ալիշան⁵ իր Սխռան հոյակապ գործին մէջ այս հարցին լուծումին կը մօտենայ յայտարարելով թէ Լեւոնի Ա. կողմի ձեւը կը տարբերի Բիւզանդիոնի եւ Արեւելքի զբաղներէն եւ կը նմանի Գերմանական տիպին: Ալիշանին բառերով «Իսկ ձեւ կամ պատկերը եւ գրութիւն, յայտ իսկ է գլ ամենեւին օտարը են ՚ի սառակինեան թիւզանդաց, եւ մերձաւորը՝ այլ ոչ յոյժ յունականաց»: Թուի մանաւանդ Լեւոնի Մեծի հետեւեալ Ալամանաց՝ յորոց ընկալաւ զԹագն արքայական. քանի ի դահեկանս սոցին յայնմ ժամանակի երեւին նոյն տիպը աւուծակերպը, գունդ խաչապուրի եւ դաւազան շուշանայ ի ձեռս, Ալիշան այսբանով կը զօշտնայ եւ չ'ուէր թէ ո՞ր Գերմանական զբաղներու պատկերատիպին հետեւած է Լեւոն:

Այս խնդրին մասին աւելի երկարօրէն զբոյժ վերջերս Smith⁶, մատնանշելով, թէ քանի որ Լեւոն ստացած իր Թագաւորական տիպոգրք Գերմանիոյ կայսր Հենրիկոս Զ-էն, շատ հաւանական է որ Լեւոնի զբաղին աջ պատկերատիպը Գերմանական էր: Իսկապէս զբաղի Ա. կողմը շատ կը նմանի Գերմանական Bracteate կոչուած զբաղներուն: Այս վերջինները շատ բարակ զբաղներ են, կոխուած փայտէ կնիքով, միայն մէկ կողմի վրայ, որ շրջաբերութեան մէջ էին Լեւոնի ժամանակ Գերմանական նահանգներու մէջ: Այս Bracteateներուն նկարը կու տանք հոս (Պատկեր 3)⁷ եւ ինչպէս կը տեսնուի շատ կը նմանին Լեւոնի զբաղներուն Ա. կողմին:

BRACTEATE

Իսկապէս ալ այս եզրակացութիւնները կը համապատասխանեն պատմական անցքերուն: Ինչպէս գիտենք Լեւոն Գերմանիոյ

Փրետերիկոս Բարբարոսա կայսրէն ինդքած էր Թագաւորական Թագ եւ խնդանքին զոհացում ստացած: Դժբախտաբար երբ կայսրը բանակով Կիլիկիա հասաւ, արկածով խեղդուեցաւ Սելեւկիոյ զետը ձիով անցած ատեն: Լեւոն յաջողեցաւ կայսրը յաջորդող Հենրիկոս Զ-էն ստանալ Թագը եւ օծուեցաւ Թագաւոր՝ Տարսնի Մայր եկեղեցիին մէջ Հենրիկոսի ներկայացուցիչին եւ հայ կաթողիկոսին ձեռամբ: Այսպէսով անուանապէս Լեւոն եղաւ վասալը (vassal) Հենրիկոս Զ կայսրի եւ Թերեւս իբր երախտագիտութիւն զբաւ կայսրը զբաղի տիպը իր զբաղներուն Ա. կողմին վրայ: Այս պատկերատիպով զբաղները շրջաբերութեան մէջ էին Գերմանիոյ մէջ Հենրիկոս Զ-էն առաջ ալ⁸:

Լեւոնի օծման զբաղներու վրայ (պատկեր 4), կը տեսնենք Թագաւորը Թագակիր,

արքայական պատմուճան հագած, եւ ծնրադիր Քրիստոսի առջև: Դաշտին մէջ Քրիստոսի եւ Թագաւորին միջեւ երկիւղէն կ'իջնեն ճառագայթներ, կամ Սուրբ Հոգին աղանդի կերպարանքով: Langlois¹, Սիպլեան⁹ եւ Ալիշան⁵ կը կարծեն թէ այս պատկերատիպը (design) ընդօրինակուած է Վենետիկի դոժերու զբաղներէն: Սակայն Վենետիկի այս տեսակ զբաղներն առաջին անգամ լոյս տեսած են Դանդալօ Թլ (Dandolo XLVIII) դոժին կողմէ 1280-89ին — զրեթէ Լեւոնի Թագաւորութենէն 90 տարի վերջը^{10, 11}: Ուրեմն այս արուեստին ծագումը պէտք է փնտռել այլուր: Գիտենք որ Բիւզանդական բազմաթիւ զբաղներու վրայ կը տեսնուի Քրիստոսը որ կը Թագադրէ կայսրը¹²: Շատ հաւանական է որ Լեւոն այս զբաղները նկատի առած է իր օծման զբաղներու կնիքը շինած ատեն: Հոս ալ սակայն կան հիմնական տարբերութիւններ զծագրութեան մէջ, այնպէս որ Լեւոն հոս ալ ջանացած եւ յաջողած է արտադրել ինքնատուկ տիպ մը:

Ինչպէս Լիւնը, Լեւոնի զբաղներուն մե-

մասնութեան Բ․ կողմը կը ներկայացնէ երկու կանգնած առիւծներ (rampant regardant) երկուքին մէջ խառնով մը: Langlois¹² կարծիքը թէ այդ տեսակ գծագրութիւններ կը տեսնուին Մասմետական հայելիներու եւ ալլ առարկաներու վրայ եւ Լեւոն անկէ առած իջ այս պատկերատիպին դադարաւորը ընդունելի չէ, որովհետեւ իր յիշած առարկաները կը ներկայացնեն առասպելական անասուններ կնոջ գլխով եւ Լեւոնի դրամի առիւծներուն հետ բնաւ ստնշութիւն չունին: Ոչ Սիւլիւսի եւ ոչ ալ Ալիւսի կը խօսին այս նիւթին մասին, իսկ Կարապետեանի ընդգրկակ յօդուածը բնաւ չի լուսաբաներ այս խնդիրը:

Այս կրկնադիմադրի մասին խօսած եմ բազմաթիւ աշխարհահռչակ դրամագէտներու հետ եւ ոչ մէկը կրցած է յիշել դրամ մը, որ Լեւոնի արծաթներուն կրկնադիմադրի պատկերատիպին նմանի: Մտիպուած կ'ըզրակացնէր թէ այս պատկերատիպը (design) առաջին անգամ ըլլալով երեցաւ Լեւոն Ա․ի արծաթներուն վրայ եւ հետեւաբար կրնանք ըսել թէ ասիկա կարեւոր: դրամագիտական գեղարուեստի նորոյթ մըն էր եւ ինքնատիպ հայկական դրամներու:

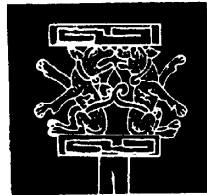
Առիւծը իր զանազան ձեւերով կը տեսնուի Մերձաւոր Արեւելքի բազմաթիւ յիշատակարաններու վրայ: Այսպէս կը տեսնենք տեսակ տեսակ առիւծներ Պերսեպոլիսի աւերակներուն մէջ, որ աւելի քան 2000 տարուայ հնութիւն ունին¹³: Շօթթրոյք եւ ութթրոյք դրամ կերպաներուն վրայ կը տեսնենք դժագրութիւններ երկու առիւծներու նստած կամ կանգնած դէմ առ դէմ ունենալով «Կենաց Ծառը» (Tree of Life) մէջտեղը: Սասանեան արծաթէ դրամի մը վրայ կը տեսնուին զիրար խաչաձեւած առիւծներ, որ Լեւոնի դրամներու վրայի առիւծները կը յիշեցնեն: Կան Սելջուքեան կերպաններ որոնց վրայ կան կանգնած առիւծեր դէմ առ դէմ¹⁵:

Այնպէս կերելի թէ առիւծներու մոտիվը սկսած շատ հին ժամանակներէ, անցած է Սասանեաններուն եւ անկէ իւրացուցուած Մասմետականներու կողմէ, եւ թերեւս Սալյակիներու միջոցաւ մուտք գտած Եւրոպա: Կան բազմաթիւ օրինակներ կերպաններու, որոնք առիւծի մոտիվը ունին եւ կը նմանին Լեւոնի դրամի կրկնադիմադրուն, սակայն

միշտ միջտեղն ունենալով Կենաց Ծառը (Tree of Life) փոխանակ խաչի¹⁶:

Անշուշտ Հայերն ալ դրացի ժողովուրդներու նման գործածած են առիւծը դարդանկարներու համար, ըլլայ պարսպներու, եկեղեցիի կամ շէնքերու վրայ: Անիի դրան վրայ կը տեսնուի քաղաղ առիւծի պատկեր մը: Strzygowski¹⁷ կու տայ Վասպուրականի թագաւորին դահին պատկերը շինուած 765 թուականին, որուն դարձը կը կազմեն երկու առիւծներ դէմ առ դէմ:

De Beaumont¹⁸ կը գրէ թէ ինքը տեսած է 12րդ դարու աւետարան մը Վենետիկի Մխիթարեաններու վանքը, որուն մէջ կը տեսնուի գծագրութիւնը երկոյս առիւծներու ճիշդ Լեւոնի դրամներուն նման, բայց մէջտեղն ունենալով Կենաց Ծառը փոխանակ խաչի: Այս տեսակ պատկերներ կը տեսնուին նաեւ Տէր Ներսէսեանի¹⁹ եւ ուրիշ գրքերու մէջ: Մնացկանեանի²⁰ «Հայ Արուեստի Զարդանկարներ» գրքին մէջ կը տեսնուի գծագրութիւն մը 1166 թուականէն, որ կը նմանի Լեւոնի կրկնադիմադրուն (պատկեր 5):

ՋԱՐԳԱՆԿԱՐ

Ուրեմն բաւական փաստեր կան ըսելու թէ կրկնադիմադրի պատկերատիպը (design) անծանօթ չէր այդ ժամանակ Հայերուն, բայց այդ տիպին դրամի վրայ գործածուելը եւ Կենաց Ծառին տեղ խաչ զետեղելը, նորութիւն մըն էր, որ կը տեսնուի միայն Հայ դրամներու վրայ: Իբր դրամական նոր պատկերատիպ ասիկա անշուշտ պանծալի կէտ մըն է:

Վերը յիշեցինք թէ կան Լեւոնի արծաթ դրամներ, որոնց Բ․ կողմը կը տեսնուի մէկ առիւծ մը որ թաթով բռնած է կրկնաթիւ խաչը (պատկեր 1): Երկդրամի տեսակի արծաթներուն վրայ առիւծը կը քալէ ձախ, իսկ սակաւաթիւ օծման դրամներուն վրայ ալ: Թէեւ ճիշդ չէ թէ կան Bracteate դրամներ,

որոնց վրայ կը տեսնենք առիւծ մը, սակայն անոնք կը տարբերին Լեւոնի առիւծներէն: Լեւոնի առիւծները թաղակիր են եւ խաչ բռնած, իսկ Գերմանականները կը ցուցնեն առիւծ մը առանց թաղի եւ խաչի: Ուրեմն Լեւոնի դրամները դարձեալ զրամապիտան նորութիւն մը կը ներկայացնեն իրենց թաղակիր՝ խաչը բռնած առիւծով:

Յիշատակելի է որ սուրբ զերքերու մէջ յաճախ կը տեսնուի դրօշ մը բռնած Փառն Աստուծոյ (Agnus Dei), եւ նոյնիսկ Լեւոնէն յետոյ խաչակիրները Փառն Աստուծոյ դրօշով սակեղրած հանած են²¹: Այս մասին խորհրդակցութիւններ բնկումք Smith⁶ տորհնութիւն մը կը տեսնուի Agnus Dei-ի եւ Լեւոնի խաչ բռնող առիւծին միջեւ: Թերեւս զապա-
փարի կապ մը կայ երկուքին մէջ, բայց Լեւոնի առիւծը շատ ինքնայատուկ տիպ մը ունի եւ կընանք մէկ առիւծով դրամները հայկական ինքնայատուկ ոճ եւ կամ պատկերատու (design) ունեցող դրամներ նկատել:

Կարժէ քովի մը խօսք քննել նաեւ Լեւոնի պղինձէ դրամներուն մասին: Այս դրամները զերթէ միօրինակ են եւ կը կշտեն 7-8 գրամ: Դրամին Ա. կողմը կը տեսնուի թաղապատիկ առիւծի մը զլուխը կամ առիւծանման թաղապատիկ զլուխը, իսկ Բ. կողմը կայ կրկնաթիւ խաչ մը, որուն խաղախին երկու կողմը կը տեսնուին մէկ մէկ աստղեր (պատկեր 6):

ՊԼԻՆԶ ԴՐԱՄ

Այս պղինձներուն մասին խօսած ասեն Langlois²² կ'ըսէ թէ Ա. կողմի պատկերատու (design) առնուած է Սիկիլիոյ թաղապատիկներուն դրամներէն: Սակայն Սիկիլիոյ դրամները կը ներկայացնեն կոշտ առիւծի զլուխ մը, իսկ Լեւոնի դրամներուն վրայի զլուխը տարբեր է ունենալով թաղ եւ մօրեւ: Այսպէս որ նորէն հայ դրամները կը ներկայացնեն ինքնայատուկ պատկերատու մը (original design):

Պղինձներու Բ.: կողմի խաչը յաճախ կ'ործ-

ածուած է բիւզանդական դրամներու վրայ²³, թէեւ հայ դրամները կը տարբերին անոնցմէ, ունենալով երկու աստղեր խաչին հետ:

Ներդրակացնելով կընանք բաւ թէ Լեւոն Ա. ի հասարակ դրամներու Ա. կողմի պատկերատու առնուած է Գերմանիոյ Bracteate բռնած դրամներէն, իսկ Բ. կողմի կրկնապատիկ կընալ նկատուիլ զուտ ինքնայատուկ պատկերատու մը (original design), որ կը տեսնուի միայն Կիլիկիոյ հայկական դրամներու վրայ:

Օծման դրամի արտուոյնը հաւանական է առնուած ըլլալ Բիւզանդիոնի դրամներէն, իսկ մէկ առիւծով դրամները թերեւս նորէն Bracteate կոչուած դրամներէն եւ կամ Agnus Dei (Փառն Աստուծոյ) կոչուած նշանէն: Սակայն կան որոշ կարեւոր տարբերութիւններ այս օծման դրամներուն եւ բիւզանդական դրամներու միջեւ եւ մեծ տարբերութիւններ Լեւոնի մէկ առիւծով դրամներու եւ Bracteate — Agnus Dei դրամներու միջեւ: Այս տարբերութիւնները այնքան մեծ են, որ կընանք պնդել մէկ առիւծով դրամներու ոճը կոշիլ ինքնայատուկ հայկական պատկերատու:

Պղինձէ դրամին Ա. կողմը զարճալի ցոյց կու տայ որոշ ինքնայատուկ պատկերատու մը. իսկ Բ.: կողմը առնուած է բիւզանդական դրամներէն, որոնց վրայ տեսնուած են երկու աստղեր:

ՄԱՏՆԵԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

1. V. Langlois, Numismatique de l'Arménie au Moyen-Age, Paris, 1855, p. 41.
2. G. Schlumberger, Numismatique de l'Orient Latin, Paris, 1878, pl. VII.
3. Պ. Կարապետեան, Հատիկ Տորեպիւրք, 1949-1950, էջ 279, Անթիլիաս, Լիբանան:
3. M. Petit, Histoire generale des peuples, Paris, 1925, pp. 193, 210.
5. Հ. Ղ. Աւիշան, Սիսուան, էջ 279, Վենետիկ, 1885:
6. H. R. Smith, Semetic and Oriental Studies, University of California Publication of Semetic Philology, Vol. XI 1951. pp. 423-427.

7. H. Mertens, Der Brakteatfund von Nordhausen, Halle, 1929 pl. VII, XII.
8. H. Buchenau, Der Bracteafund von Seega, Marburg, 1905. pl. 24, No. 20, 21.
9. Հ. Ղ. Սիպիլեան, Դասակարգութիւն Ռուսական դրամայ, էջ 8, Վիեննա, 1892:
10. Corpus Numorum Italicorum, Vol. VI, VII, p. 27. pl. I, 23.
11. S. Marco, Coinage of Venice.
12. J. Sabatier, Monnaies Byzantines, n. 126, pl. XLVI, 10, p. 169, L. Paris 1862.
13. M. Reinaud, Vol. II, pl. VIII p. 394.
14. F. Saare, L'Art de la Perse Ancienne, pp. 11, 17, 39, 52, 55-56, 98, 108, 112-3, Paris 1922.
15. G. Migeon, Manuel d'Art Musulman, pp. 381, 395, 417. Paris 1907.
16. Von Falke, Kunstgeschichte der Seidenweberei, pp. 40, 54, 68, 70-77, 80, 90, 131-134, 162. Berlin 1913.
17. J. Strzygowski, Die Baukunst der Armenier und Europa, p. 811, Vienna 1916.
18. S. Der Nersessian, Manuscripts Armeniens Illustrée, pl. XVIII, Fig. 40, Paris 1936.
19. A. De Baumont, Recherches sur l'Origine du Blason, pl. X, 6, 7, pp. 52-53, Paris 1853.
20. Ա. Շ. Մնացկանեան, Հայ Արուեստի Չարդանկարներ էջ 396, Թիւ 7374, Երևան, 1955, նկար 828:
21. G. Schlumberger, Numismatique de l'Orient Latin, pl. XIX, 9, Paris 1878. P. Grierson, American Numismatic Society, Museum Notes VI, 169-176 pl. XVIII, 1-2, New York, 1954.
22. D. Spinelli, Monete Cufice etc. Napoli, 1844.
23. G. Schlumberger, Numismatique de l'Orient Latin, p. 91, pl. XLIII, 4-5, Paris 1878.

Բ. ԶԱՐԻՆ ԳՏՈՒԿԱՆ

SUMMARY THE ORIGIN OF DESIGNS OF THE COINS OF LEVON I

The study of the designs of the coins of Levon I (1198-1218) of Cilician Armenia indicates that the obverse of the trams showing the king seated on a throne ornamented with lions is patterned after the bracteates of Henri VI from whom Levon received his crown. The reverse of these coins having two lions — rampant regardant — is peculiarly Armenian in design and may be considered an important contribution to numismatic art. A number of instances are given where this design of lions flanking the tree of life occurs in textiles, manuscripts etc. The tree of life has been replaced by a cross on the reverse of Levon's coins. The coronation trams are most likely modifications of similar Byzantine coins. The single lion design of the double-tram series showing a crowned lion holding a cross is also quite original in design and markedly different from the lions of bracteates or other coins. The obverse of the copper coins having the leonine head of the king crowned and bearded is again an original design. The reverse of the copper coins is Byzantine in origin with the addition of two stars.

Paul Z. Bedoukian

ԼԵՎՈՆ ԱՊԻ ԹԵ ԼԵՎՈՆ ԲԱ ԴՐԱՄՆԵՐ

Հանդէս Ամսօրեակի Ապրիլ — Յունիս, 1960 թիւին մէջ (էջ 205-207), Հ. Օ. Մէքունեան Լեւոն-Հէթումի ոսկեգրամի մասին խօսելով, եւ Հ. Գ. Գալէմբեարեանի կարծիքները կրկնելով (Սիպիլեան էջ 29-31) կը յայտարարէր որ այս ոսկեղրամը կը պատկանի Հէթում Ա.—Լեւոն Բ.ի եւ ոչ թէ Լեւոն Ա.—Հէթում Ա.ի, ինչպէս գրած էի յօդուածիս մէջ (Հանդէս Ամսօրեակ, Յունուար — Մարտ, 1960, էջ 16-27):

Յարգելի Յօդուածագիրը այս կարծիքը աւելի բնագրայնելով, նոյն արուեստով կրած

սարժաթ գրամներուն ակնարկելով՝ կ'ըսէ՝ «որոնք մինչեւ այսօր կ'ընծայուէին Լեւոն Ա.ի, չե՞ն վերաբերիր արդեօք Լեւոն Բ.ի»։ Աւելի վաղը զանոնք կոչելով Լ.ի «օժման կրկնաութիւն գրամները»։

Դժբախտաբար փաստերը կը հակասեն եւ կը ժխտեն այս կարծիքներն ու եղբակացութիւնները։

Ինչպէս յօդուածիս մէջ զբաժնէ (էջ 23), այս արծաթներէն կան 15 հատ որոնց Բ. կողմը կը տեսնուի կրկնաութիւն խաչերու 4 տեսակներ։ Այս Բ. կողմը ուղադրութեամբ քննելով եւ բաղդատելով Լեւոն Ա.ի արծաթներու Բ. կողմին հետ, պտայ Լեւոն Ա.ի հասարակ արծաթ մը, որուն Բ. կողմը ելած է խղրոյց առարկայ արծաթներուն մէկուն Բ. կողմի կնիքէն (die)։ Ուրեմն նոյն կնիքը պորձածուած է թէ հասարակ Լեւոն Ա.ի եւ թէ խղրոյց առարկայ արծաթներուն համար։ Նկատելի է նաեւ որ այս վերջին արծաթներու Բ. կողմին ոճանց վրայ գրուած է ԿԱՌՈՒԹԲՆ։ Այս ազուցիկ Կ տաւոր շատ հազուադիւր է եւ կը տեսնուի միայն Լեւոն Ա.ի քանի մը արծաթներուն վրայ։ Թէեւ ոչ նոյն կնիքէն ելած։

Երբ խղրոյց առարկայ արծաթ գրամին Բ. կողմը եւ հարապատ Լեւոն Ա. գրամի մը Բ. կողմը նոյն կնիքէն ելած են, ուրեմն այս երկու գրամները նոյն ժամանակամիջոցին կոխուած են։ Եթէ այս կէտը չընդունինք, այն ատեն հարկ է ընդունիլ թէ Լեւոն Ա.ի շրջանին (1198-1216-1226) կնիք մը պահուած է մինչեւ Լեւոն Բ.ի թագաւորութիւնը (1270), զրեթէ յետոյ տարի, եւ ապա գործածուած, ինչ որ անընդունելի է։

Կրկնեմ որ Լեւոն - Հեթում ոսկեղրամի Ա. կողմը (Լեւոն) եւ նոյն տեսակի արծաթներուն Ա. կողմը (Լեւոն), ելած են նոյն կնիքէն։ Այս կէտը նորէն հաստատեցինք այս դրամներուն նմանահամութիւններ (rubbing) քննել տալով American Numismatic Societyի մասնաբաժնիներուն։ Ճիշդ է որ Ա-6 եւ Ա-7 պատկերները առաջին ակնարկով տարբեր կ'երևան, որովհետեւ տարբեր մեծութեամբ շրջանակներու (blank) վրայ զարդուած են, բայց երբ խոշորացոյցով քննենք կը տեսնենք որ այս երկուքը նոյնատիպ (identical) են, եւ նոյն կնիքէն ելած։ Ասիւններուն թաթե-

րը, պոչերը եւն, ճիշդ նոյն գրերուն զէմ դիմաց են։ Այն ատենները կնիքները (die), ձեռքով կը շինուէին, կնիքներ քնաւ նոյնատիպ (identical) ջէին ելլել։ Այսպէսով կարելի է դիւրութեամբ հաստատել թէ իրարու նմանող գրամներ նոյն կնիքէն ելած են թէ ոչ։

Աւելցնեմ նաեւ, որ թէեւ այս գրամներուն մեծամասնութիւնը գծաւոր շրջանակ ունին, կան սակայն այնպիսիներ (հատ մը Վիեննայի եւ հատ մըն ալ Վիենտիկի Միւխթարեաններու թանգարանը), որ յստակ մարգարտաչար շրջանակ մը ունին։ Ասիկա կարեւոր կէտ մը չէ։ Լեւոն Ա.ի պղինձներէն ոճանք մարգարտաչար են եւ ոճանք գծաւոր շրջանակ ունին։ Երբեմն ալ երբ կնիքը մաշէր, մարգարտաչար շրջանակը կը վերածուէր գծաւոր շրջանակի մը։

Թերեւս խղրոյց առարկայ գրամներուն Լեւոն Ա. կողմի կնիքը չիւսուած է Հեթում Ա.ի զահակալութեան ատեն, մասնաւորաբար ոսկի գրամներ հանելու համար։ Որոշ թիւով գրամներ հանելէ յետոյ, Լեւոնի կնիքը գործածուած է փողերանոցին մէջ զանուղ Լեւոն Բ. կողմի կնիքներուն հետ։ Նկատելի է նաեւ որ այս արծաթ գրամներուն Բ. կողմի կնիքներու արուեստը շատ կը նմանի Լեւոն Ա.ի վերջին ժամանակները գործածուած գրամներու Բ. կողմի արուեստին։

Ուրեմն ոսկեղրամը կը պատկանի Լեւոն Ա.-Հեթում Ա.ի, բայց կրնանք թերեւս այս ոսկեղրամը կոչել «Հեթում Ա.ի օժման ոսկեղրամը»։

Բ. ԶԱՐԵԼ ՊՅՈՒԿԵԱՆ

SUMMARY

In the past, some numismatists have claimed that the Levon-Hetoum gold coin belongs to Hetoum I-Levon II rather than to Levon I-Hetoum I, as indicated in the writer's articles. In supporting his view, the writer points out the numismatic evidence, including the existence of silver coins of Levon I struck with the same die as the gold coin in question.

ԳԵՂԱՄ ԳԱՆԱՅՃԵԱՆԻ ԱՐԺԷՄԻՈՐ

ՆՈՒԷՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ

ԹԱՆԳԱՐԱՆԻՆ

Նիւ Եւրօքսթանի Գեղամ Գալալճեանի՝ որ տարիներու ընթացքին, մեծ զոհողութիւններով, աշխարհաճաճ էր հայկական դրամներու պատկառելի հաւաքածոյ մը, որոշեց իր հաւաքածոն նուէր ընել Հայաստանի Պետական Թանգարանին, ի յիշատակ իր միակ դակին Տիգրան Գալալճեանի որ զոհ դնաց համաշխարհային երկրորդ պատերազմին զերմանական ճակատին դիմաց:

Այս աղելի ժեւքը, որ մեծ դնահատոններ արժանի է, մեր աղղալիքներուն ուշադրութեան կը յանձնեց իբր օրինակելի դրոժ մը: Ահա՛ աղղալէր հայ մը, որ հակառակ իր նիւթական շատ համեստ միջոցներուն, իր տարիներու վաստակը զոհած է որպէս զի մեր անցեալի այս մատուցները կարուստէ փրկուին, և հիմա դանձոց կ'ընէ մալը հայրենիքին ստացուածքը:

Գալալճեանի հաւաքածոն կը բաղկանայ աւելի քան 160 փոքր դրամներէ, որոնց մէջ շատ հազուադէպ նմուշներ են, և ոմանք՝ իրենց սեռակին մէջ եղական և անդատներէ դանձոց են: Տարակոյս՝ զկայ թէ այս նուրը մեծապէս պիտի հարստացնէ Վաստատանի Թանգարանին դրամադիտանի բաժինը:

Գալալճեան հաւաքածոն կարելի է բոժնել չորս մասի և կ'արժէ անոնց մասին հետեւեալ դիտողութիւններ ընել:—

1— Նախադրիտանական շրջանի հայկական դրամներ:

2— Հայաստանի վերաբերեալ Հռոմէական դրամներ:

3— Բիւզանդական ծաղումով հայ կայսրերու դրամներ:

4— Ռաբինեան հարստութեան շուտ հայկական դրամներ:

Նախադրիտանական շրջանի յունտառ հայկական դրամները շատ հազուադէպ են և անոնցմէ շատ քիչեր կարելի է դնել անհատական հաւաքածոներու մէջ: Այս պարագան նկատի առնելով, կրնանք հաստատել թէ՛ իբր անհատական հաւաքածոյ, Գալալճեան հաւաքածոն ամենէն հարուստն է աշխարհի մէջ: Յիշատակելի քն հինգ հատ Մեծն Տիգրանի (Ն. Բ. 96-54) գեղեցիկ արծաթէ չորս դրամները: չորս հատ ալ շատ հազուադէպ Մեծն Տիգրանի պղինձ դրամները, որոնցմէ մին փոքր պղինձ մըն է և միակը աշխարհի մէջ. նաեւ՝ նոյնպէս Մեծն Տիգրանի փոքր արծաթ դրամը Եթովպաւր Թադաւորաց տիպապոսով: Այս դրամին կը պատկանին նաեւ Մեծն Տիգրանի որդւոյն Արտաւազի մէկ պղինձ դրամը որ կոխուած է

Փիւնիկեան դրամի մը վրայ և Թերեւս միակն է աշխարհի մէջ, ինչպէս նաեւ Հայ Քսէրքսէս (Ն. Բ. 190-170) Թադաւորին մէկ անդատանի պղինձը: Այս տեսակ պղինձ դրամներ կարելի է դնել միայն աշխարհահայկ Թանգարաններու մէջ, ինչպէս Լոնտոնի Բրիտանական Թանգարանը (British Museum), Բարլիի Bibiotheque Nationaleի Musee de Medaillesի և Վիեննայի Միլիթարան Թանգարանը:

Հայաստանի վերաբերեալ Հռոմէական դրամներ թէ և հայկական չեն կրնար նկատուիլ, բայց մեղի համար շատ հետաքրքրական են, քանի որ կը յիշատակեն Հայաստանի ստուրի և շատ անգամ կը պատկերացնեն ժամանակակից հայ թաղերը, հայ գնեքերու զանապաղ սեռակները, հայ գինուորին տարալը, և ալլին: Այս դրամները կ'ստանան են 69 Ն. Բ. 183 Յ. Տ. շրջանին, երբ Հայաստան կոտախնոք դարձած էր հոգը Հռոմէի և Պարթեական Պարսկաստանի միջև:

Գալալճեան հաւաքածոն կը պարունակէ շատ գեղեցիկ երկու ոսկեդրամներ, որոնք կը պատկանին Հռոմէոս Վերոս (138-189) կայսրի, և որոնց մէկուն վրայ կը տեսնուի կայսրը որ Մոնթնոսը հայաց Թադաւոր կը կարգէ: Այս շրջանին կան նաեւ 25 հատ արծաթ և պղինձ դրամներ, արոնք կը պատկանին դանդան կայսրերու և կը կրեն Հայաստան (Armenia Armeniacus) գրութիւնները:

Բիւզանդական շրջանի դրամներն կան վեց հատ գեղեցիկ ոսկեդրամներ որոնք կը պատկանին հայ ծագումը Բիւզանդիոնի կայսրերու: Յիշատակելի է որ Բիւզանդիոնի դահին վրայ բաղմած են քանուկ հինգ ծաղումով հայ կայսրի, ինչպէս նաեւ՝ տասը դահակից կայսրի և կայսրուհիներ:

Գալալճեան հաւաքածոյն ամենակարեւոր մասը կը կազմեն Ռաբինեան հարստութեան հայաստան դրամները: Այս շրջանին տանելիք Թադաւորներ զբոս կ'ստան են և Գալալճեան հաւաքածոն կը ներկայացնէ նմուշներ ամեն մէկ Թադաւորէն, մէքն բրայով Կոստանդին Ա.ի և Լեւոն Ե. Լուսինեանի շուտ հազուադէպ դրամները: Թուենք ժամանակաշրջանի կարգով Գալալճեան հաւաքածոյն աւելի կարեւոր կտորները:

Լեւոն Ա. (1196 — 1219),—

4 երկդրամ

3 կէս-երկդրամ (1 հատ առիւծը աջ դարձած)

2 օժման դրամ (1 հատ մէկ առիւծով)

1 կէս-դրամ

Լեւոն Բ. (1226 — 1270),—

4 երկդրամ դրամներ (Հայերէն-Արաբերէն)

1 կէս-դրամ

Լեւոն Բ. (1270 — 1289),—

1 արծաթ (Հիթու-Զապէլի տիպով)

1 կէս-դրամ

4 արծաթ դրամներ

Ամբաստ (1296 - 1298) — 1 արծաթ դրամ
 Կոստանդին Ա. (1288 - 1289) — 1 պղինձ դրամ
 Աւշին (1308 - 1320) — 1 օծման դրամ
 Կի (1342 - 1344) — 2 արծաթ դրամներ
 Լեւոն Ե. (1374 - 1375) — 1 պղինձ դրամ:

Այս հաղուադիւտ կտորներէն զատ, կան նաև 60ի չափ արծաթ եւ պղինձ դրամներ որոնք կը պատկանին վերայիւեալ Թաղաւորներուն եւ նաև Հէթում Բ. (1289 - 1305), Լեւոն Գ. (1301 - 1307), Լեւոն Դ. (1320 - 1342), Կոստանդին Գ. (1344 - 1363), Լեւոն Բռնակալ (1363 - 1365) եւ Կոստանդին Դ. (1365 - 1373):

Այս տեսակ հաւաքածոյ մը ձեռք բերելը ներկա-

յիս գրեթէ անկարելի էր նկատուի եւ Գալայճեան յաջողած է հաւաքել տարիներու ընթացքին համբաւաւոր յարատեւութեամբ եւ զսէռողութեամբ: Ան է հայրենասէր անձ մը, եւ քսոյին հարազատ առումով ճէշթրմէն մը, զոր ճանչցած եմ քրքեւ բարեկամ 15 տարիներէ քի վեր եւ զոր Կոնստին Ընթերցողներուն ներկայացնել փափաքեցայ այս առիթով: Տէր եւ Տիկին Գեղամ Գալայճեանի հաւաքածոն Հայաստան տարուեցաւ Նիւ Յորքքանոյ Յովհաննէս Պապոկեանի ձեռքով, որ Հայաստան մեկնեցաւ օդանաւով Մայիս 16ին, եւ յանձնեց հաւաքածոն Երեւանի Պետական Թանգարանի Վարչութեան:

ՏՐ. Ք. Զ. ՊՏՈՒԿԵԱՆ,

SUMMARY

An account of the collection which was donated to the National Museum of Armenia by Mr. K. Kalaijian in memory of his only son, who as a member of the American forces, gave his life fighting the Nazis in World War II.

The collection consists of four categories:

1. Pre-Christian Armenian coins, Xerxes, Artaxiad silver and copper coins of Tigranes and Antavasdes.
2. Roman coins relating to Armenia, including two gold coins of Lucius Verus and twenty-five other silver and copper coins on which there appears the legend Armenia, Armeniacus, etc.
3. Coins of Byzantine emperors and empresses of Armenian descent. Six of these were gold.
4. Armenian coins from the Roupenian dynasty—a most attractive collection where each ruler of the Roupenian dynasty is represented with many varieties, totaling nearly eighty pieces.

HANDES AMSORYA

Զ. ՊՏՈՒԿԵԱՆ

ԿԻՐԻԿԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

ԱՌՆՈՒԱԾ ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ԿԻՐԻԿԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱՐԱՆԵՐԸ՝ ԳՐԳԷՆ

Կիրիկիոյ աշխարհադրական դիրքը կը ներկայացնէր մասնաւոր առաւելութիւններ վաճառականութեան զարգացման համար, թէ Միջերկրականի եւ թէ Ասիական հողամասի տէրութիւններու հետ: Այս պատճառաւ շատ մը ազգերու վաճառականները կը դործածէին Կիրիկեան նաւահանգիստները իրենց առեւտուրին համար, նպաստելով երկրին եկամուտին:

Կիրիկիոյ ծովեզերքը օտուտած էր քանի մը բնական նաւահանգիստներով: Sanuto¹ դրելով 13րդ դարուն, կու տայ Քարտէզ մը եւ կը նկարագրէ Կիրիկեան Հայաստանի ծովեզերեայ քաղաքներն ու նաւահանգիստները: Մկեւելով արեւելէն Sanuto կը յիշէ Այասը (Lajasso, հին ասոն Aegae), Դուռն (portus Pallorum, Portella), Մաիս (Mamistra, հին ասոն Mopsueste), Ատանա, Տարսոն (Tarsus), Կորիկոս (Gorigos), եւն: Այս բոլոր տեղերը կարեւոր դեր կատարած են Կիրիկիոյ վաճառականական կեանքին մէջ:

ԺԳ—ԺԻ դարերուն Այասը ամենակարեւոր նաւահանգիստն էր, երբ խաչակիրներու հաստատած իշխանութիւնները խորտակուեցան, Եւրոպայի եւ Ասիական հողամասին առեւտուրը հոսեցաւ Այասի մէջէն, եւ այս քաղաքը դարձաւ միջազգային կեդրոն մը, ուր բազմաթիւ ազգերու եւ ցեղերու վաճառականները կը խոնուէին իրենց առեւտուրին համար: Զենովացիք, Վենետիկցիք եւ ուրիշ ազգեր ունէին իրենց մնայուն հաստատութիւնները եւ կը վայելէին առեւտրական մասնաւոր առանձնաշնորհումներ: Դուռը յաճախ կը յիշատակուի միջին դարերու քարտէզներու մէջ իբր Կիրիկեան Հայաստանի ղլխաւոր մաքսատունը²: Թէեւ կամայ

կամայ Այասը դարձաւ աւելի կարեւոր նաւահանգիստ մը, յայտնի է ժամանակակից վաւերաթուղթերէն որ ձենովայի եւ Պարսելոնայի նաւերը կը հանդիպէին հոս 1270ին եւ 1300ին³. Sanuto կ'ըսէ թէ Դուռնը կը դըստնուի Այասէն տասը մղոն արեւմուտք, Այասի եւ Զիհուն գետի միջեւ: Desimoni նոյնպէս կը յիշատակէ Դուռնի կարեւորութիւնը, յիշելով ուրիշ ազգիւրներ:

Դուռնէն տասը մղոն արեւմուտք, Զիհունի գետաբերանին մօտ կը գտնուէր Մաիս քաղաքը: Միջին դարերուն, Զիհուն եւ Սիհուն գետերը կը հոսէին իրարու մօտ, կազմելով մէկ գետաբերան⁴:

Ատանան, որ կարեւոր քաղաք մըն էր, կը գտնուէր Սարոսի վրայ, ծովին մօտ: Թէ Ատանա եւ թէ Մաիս, ըլլալով ծովուն մօտ, եւ խորունկ ջուրի վրայ, կը դործածուէին իբր նաւահանգիստներ: Աւելի արեւմուտք Կիւղնոս գետի վրայ եւ ծովէն քանի մը փարսախ հեռու, հաստատուած էր բազմամարդ Տարսոնը: Ժամանակակից վաւերաթուղթեր կը հաստատեն որ դռնէ մինչեւ 1322, կարելի էր Տարսոն հասնիլ նաւով: Այսպէս 1288ին Լեւոն Բ. արդիւնք ձենովացիներուն նաւով Տարսոն մտնել, բայց երբ 1322ին Եգիպտոսէ գրաւեցին Այասը, թէ՛ ձենովացիք եւ թէ՛ ուրիշ ազգեր ստիպուած կը դործածէին Տարսոնը իբր նաւահանգիստ⁵: Դարերու ընթացքին, դեռերուն բերած տիղմ փոխած է ծովեզերքի սահմանները, եւ այսօր այս երեք քաղաքները ծովեզերքէն հեռու են եւ դետերը նաւարկելի չեն: Կորիկոս, որ հաստատուած էր ծովուն եզերքը, արդէն չա-

¹ M. Sanuto, J. Bongars, Gesta dei per Francos, 1611. Fidelim Crucis Lib. II, Pars IV, p. 88.

² C. Desimoni, Archives de l'Orient Latin, Paris, 1881, pp. 434-534.

³ C. Desimoni, Archives de l'Orient Latin, Paris, 1881, pp. 451, 473, 474-475; II, 2, 40.

⁴ Recueil des Historiens Croisades, Documents Arméniens, Paris, 1869, I, xlii, xliii.

⁵ Recueil des Historiens Croisades, Documents Arméniens, I, xl ff.

սոնց ճանչցուած էր իբր կարեւոր նաւահանդիստ մը:

Կիլիկիոյ մէջ կային նաեւ ճամբաներ կարաւաններու համար: Կարաւաններ, բեռնուած Հնդկական Ուլկիանոսի երկիրներու ապրանքներով, կու գային Հալէպէն, կ'անցնէին Անտիոքէն եւ կը մտնէին Կիլիկիա, լեռներու Պէլլան կիրճէն⁶: Այս ճամբան կ'անցնէր Այասի, Դուռնի, Մսիսի, Ատանայի եւ Տարսոնի մէջէն, եւ կը դառնար Հիւսիս, կտրելով Տաւրոս լեռներու Կուկլակ կիրճը: Այս անցքին վրայ հաստատուած էր Դարպաս բերդը, որ կը պաշտպանէր Կիլիկիան Գոնիայի Սելլուքներէն: Այս բերդը կը ծառայէր նաեւ իբրեւ մաքսատուն, զանձնով մաքսեր եկող եւ դացող կարաւաններէն: Երկրորդ ճամբայ մը կը մտնէր Կիլիկիա Հիւսիս-արեւելքէն, գալով Ասիոյ խորքէն, հանդիպելով Մարաշի եւ Տանիսի ծովեզերքի քաղաքները: Այս ճամբան ալ պաշտպանուած էր Կապան բերդով, որ Դարպասի նման կը ծառայէր նաեւ իբրեւ մաքսատուն:

Ռուբիկեան իշխանութեան հաստատման սկզբները, երբ հայերը կը ջանային աէր ըլլալ Կիլիկիոյ, քաղաքական կայունութիւնը էջը թոյլատրեւ, որ վաճառականութիւնը զարգանար: Լեւոնի թաղաւոր օծումէն վերջ, երկիրը զօրաւոր եւ լաւ կազմակերպուած էր այնպէս որ առեւտուրը սկսաւ զարգանալ:

Ճենովալ եւ Վենետիկ, որ միջին դարերուն իրենց ձեռքն առած էին Միջերկրականի առեւտուրը, անմիջապէս ղեսպաններ ղրկեցին Կիլիկիա, որ առեւտրական դաշինքներ կուեն: Ճենովացիք առաջինը եղան: 1201 Մարտին, դաշինք մը կնքուեցաւ Լեւոնի եւ Ճենովայի ղեսպանին Ogerio di Falloի միջեւ: Այս դաշինքով Ճենովացիք ազատ էին մաքսէն, իրենց արտածած եւ ներածած նիւթերուն համար: Անոնք իրաւունք ունէին իրենց հաստատութիւնները ունենալու Մսիսի, Մսիսի եւ Տարսոնի մէջ: Ունէին նաեւ իրենց եկեղեցիները Մսիսի եւ Տարսոնի մէջ, եւ իրաւունք ստացան շինելու նաեւ Մսիսի մէջ: Ասոնցմէ՛ զատ, Ճենովացիք իրաւունք ստացան ընտրելու ներկայացուցիչներ իրենց

իրաւունքները եւ խնդիրները պաշտպանելու համար:

Վեց ամիս յետոյ Վենետիկցիք նոյնպէս յաջողեցան կնքել դաշինք մը⁸: Անոնք իրաւունք ստացան իրենց հաստատութիւնները ունենալու Մսիսի մէջ, բայց այս դաշինքին մէջ խօսք չկայ Տարսոնի եւ Մսիսի մասին: Անոնք նոյնպէս ազատ էին մաքսերէ, բայց իրաւունք չունէին ունենալու իրենց ներկայացուցիչ ղեսպանը՝ իրենց շահերը պաշտպանելու համար: Ինչպէս կ'երեւի այս ատեն Ճենովացիք յաջողեցան ստանալ մասնաւոր առաւելութիւններ եւ իրաւունքներ, Վենետիկցիք ալ կամաց կամաց ընդլայնեցին իրենց գործունէութիւնները եւ միջ. դարուն գլեցին անցան իսկ Ճենովացիները առեւտուրով Կիլիկիոյ մէջ:

Հետաքրքրական է նկատի առնել որ Վենետիկցիներու առանձնաշնորհումներուն մէջ կը յիշուի թէ անոնք կրնան ոսկի եւ արծաթ ներածել առանց մաքս վճարելու, ի բաց առեւալ եթէ ոսկին եւ արծաթը եր բերուին դրամահատութեան համար, եւ այդ պարագային Վենետիկցիք ստիպուած էին նոյն մաքսը վճարել, ինչ որ կը վճարէին Աքքայի մէջ: Նկատուի է որ այս կէտը կը կրկնուի թագաւորներու յաջորդաբար շնորհած առանձնաշնորհումներուն մէջ, Հեթում Ա.ի կողմէ 1245ին, Լեւոն Բ.ի կողմէ 1271ին, Լեւոն Գ.ի կողմէ 1307ին եւ Լեւոն Գ.ի կողմէ 1321ին⁹: Ասիկա կ'ենթադրէ այն հաւանականութիւնը թէ Վենետիկցիք դրամ կտրած են Կիլիկիոյ մէջ, այնպէս ինչպէս կը կտրէին Աքքայի մէջ: Այս դրամները արաբական դրամներու կը նմանէին, արաբական կեղծ գրերով (pseudo-cufic), բայց մինչեւ հիմա կարելի չէ եղած զանազանել այս դրամները եւ հաստատել թէ որոնք կտրուած են Կիլիկիոյ մէջ: Թերեւս «bissancios saracinales Armenie» կոչուած դրամները, որոնք ստէպ յիշատակուած են Այասի նոտարաթղթերու մէջ¹⁰ այս դրամներն են:

Ճենովացիներու արուած առանձնաշնոր-

⁸ Victor Langlois, Cartulaire, Venice, 1863, pp. 109-112.

⁹ Victor Langlois, Cartulaire, Venice, 1863, pp. 143, 151-153, 167-168, 182-184.

¹⁰ C. Desimoni, Archives de l'Orient Latin, Paris, 1881, pp. 434-534.

⁶ W. Heyd, Histoire du commerce du Levant, 2 vols. Leipzig, 1936, pp. 367-368.

⁷ Victor Langlois, Cartulaire, Venice, 1863, pp. 104-108.

հումները նորոգուեցան 1215ին¹¹, եւ անոնք ստացան նոր իրաւունքներ Տարսոնի մէջ: Թէեւ ձենովացիք իրաւունք ունէին վաճառականութիւն ընելու թաղաւորութեան սահմաններուն մէջ, սակայն, անոնք մաքս կը վճարէին երկրին չորս կարեւոր շրջաններուն մէջ: Այս շրջանները կը պատկանէին Թապարիոյ Հեթումին, Բաղրասի Ատոմին, Կոռիկոսի Վահրամին եւ Կապանի Լեւոնին: Թապարիոյ ուր ԸԱԼԱԸ՝ չէ գիտցուիր¹², բայց հաւանական է որ ասիկա Դարպաս բերդն էր, Կուկլակ կիրճի մօտ, որ կը պաշտպանէր լեռնանցքները՝ Գոնիայի սուրճաւաններու դէմ: Այս Թապարեան 1198ին կը պատկանէր Սմբատի մը եւ 1210ին նորէն յիշատակուած է Լեւոնի Հիւրենկալ Ասպետներու (Hospitaliers) տուած հրովարտակին մէջ¹³: Բաղրաս բերդը հաստատուած էր Անտիոքի հիւսիսային կողմը եւ կը պաշտպանէր Պէլլանի կիրճը¹⁴: Կոռիկոսը գտնուելով ծովուն վրայ, կարեւոր էր Գոնիայի հետ վաճառականութեան համար: Կապան բերդը գտնուելով Մարաշի հիւսիս արեւելեան կողմէր, կը տրէր բուն Հայաստանին եւ Ասիոյ խորերէն եկող առեւտուրին¹⁵, յայտնի է որ այս չորս իշխանները ինքնավար էին եւ կը վայելէին մաքս դնելու իրաւունք թաղաւորին կամքէն անկախ: Լեւոն խոստացաւ ջնջել այս իշխաններու դրած մաքսերը, ինչ որ խոստովանութիւն մըն է, թէ իր նոր հաստատած Թաղաւորութեան մէջ ղեռն բացարձակապէս երկրին տէրը չէր:

Դժբախտաբար, չկան վաւերաթուղթեր, որոնք նկարագրեն թէ ի՞նչ նիւթեր կ'արտածուէին կամ կը ներածուէին: Սակայն, յայտնի է որ թէ՛ ձենովացիք եւ թէ՛ Վենետիկցիք իրենց առեւտուրը շահաւոր դտան, ըսին որ միշտ ջանք էր թափէին իրենց իրաւունքները նորոգելու եւ ընդարձակելու: Այսպէս՝ 1245ին Հեթում նորոգեց Վենետիկցիներուն իրաւունքները, եւ արդէն անոնք

ունէին հաստատութիւններ թէ Այասի եւ թէ Մոսիսի մէջ¹⁶:

1268ին դէպք մը պատահեցաւ որ սպառնաց ընդհանուր սիրալիք յարաբերութիւնները՝ ձենովացիներուն եւ Հայերուն միջեւ: Այնպէս կ'երեւի թէ ձենովացի ծովակալ մը, Luchetto de Grimaldi, վիճաբանութիւն մը ունենալով Կոռիկոսի նաւապետի մը հետ, գրաւեց նաւը բուն ուժով: Նաւը բեռնուած էր արծէշաւոր ապրանքներով եւ ապրանքի տէր վաճառականները բողոքեցին Հեթումին եւ պահանջեցին հատուցում: Այս առթիւ Հեթում ջնջեց ձենովացիներու բոլոր իրաւունքները մինչեւ որ վնասուած վաճառականները ստանան լրիւ հատուցում: Ոնդիրը կարգադրելու համար ձենովա ուղարկեց պատգամաւորներ եւ վերջապէս ձենովայի ներկայացուցիչը J. Palavicino, համաձայնութեան եկաւ, վճարելով 22,797 հայկական բիւզանդի եւ 7 քարաթի դումար մը¹⁷: Հայկական բիւզանդը Հեթում-Չապէլի արծաթ դրամներն էին, իսկ քարաթը¹⁸, այն ստին դորձածուած քարտէջ կոչուած պղնձէ Հեթումի դրամն էր: Հաւանական է որ քարտէջ բառը քարաթի հայերէնն է: Ցաւալի է որ այս կարգադրութեան մէջ նիւթերու ցանկը իրենց արծէշներով չէ տրուած¹⁹:

Լեւոն Բ. 1271ին վերանորոգեց Վենետիկցիներու առանձնաշնորհումները, եւ այս ատեն արդէն Վենետիկ ունէր ներկայացուցիչ պալլ մը Կիլիկիոյ մէջ, որ հոգ կը տանէր Վենետիկցիներու իրաւունքներուն եւ շահերուն:

Այսա դարձած էր շատ կարեւոր կեդրոն մը եւ 1271ին Մարքո Բոյո Այասէն ճամբայ ելաւ իր աշխարհահռչակ ճամբորդութեան համար²⁰: Մարքո Բոյո կը դբէ թէ Այաս ամենակարեւոր նաւահանգիստն էր զանազան

¹⁶ Victor Langlois, Cartulaire, Venice 1863, pp. 143-145.

¹⁷ Victor Langlois, Cartulaire, Venice, 1863, pp. 149-151. Desimoni p. 491 կու տայ վաճառաներու իրաւունքներ ցանկը:

¹⁸ Քարտէջ բառը charatosի հայերէնն է:

¹⁹ Mas Latrie, Histoire de l'Ile de Chypre, Paris, 1852-1861. II, pp. 74-77.

²⁰ Victor Langlois, Cartulaire, Venice, 1863, pp. 151-153.

²¹ Marco Polo, G. Pauthier, Nouvelle Biographie Générale, Paris, 1866. I, pp. 15, 18, 34.

¹¹ Victor Langlois, Cartulaire, Venice, 1863, pp. 126-128.

¹² Recueil des Historiens Croisades, Documents Arméniens, I, xcvi, p. 637.

¹³ Ibid. I, p. 637; Langlois, Cartulaire, p. 116.

¹⁴ Ibid. I, p. 171.

¹⁵ Ibid. I, xxv, p. 483.

տեսակի համեմնեխու (spice) վաճառական-նութիան համար:

Ճենովացիք ընդարձակ առևտրական գործունեություն ցուցուցին այս ժամանակամիջոցին. Desimoni²² յօդուածը այս նիւթին շուրջ շատ հետաքրքրական է: Գրեւով 1274ի եւ 1279ի նոտարական վաւերաթուղթերու մասին, ան լոյս կը սփռէ Ճենովացիներու եւ ուրիշներու առևտուրի վրայ: Կը գրէ նաեւ թէ Տեւոնական ասպետները ունէին հիւանդանոց մը, Տաւարականները նաւահանգիստ մը (pier) եւ Հիւրընկալ ասպետները՝ նաւեր: Այս ժամանակակից վաւերաթուղթերը շատ արժէքաւոր են. որովհետեւ կը յիշատակեն գործածուած դրամները եւ նաեւ անոնց համեմատական արժէքները: Այս լատիներէն գրուածքներէն քանի մը հասարակագիտութեան են անգլիերէն լեզուի²³:

1288 Դեկտեմբերին Լեւոն Բ. նորոգեց Ճենովացիներու առանձնաշնորհումները: Այս վաւերաթուղթին մէջ մենք կը գտնենք ընդարձակ ցանկ մը արտածուած եւ ներածուած նիւթերու, անոնց համար վճարուած մաքսը, ինչպէս նաեւ ուրիշ Ճենովացիներու վերաբերեալ գործունեություններ: Այս վաւերաթուղթը հոս կ'արտատպենք իր ինքնատիպ բնագրով, որ շատ հետաքրքրական է. որովհետեւ գրուած է միջնադարեան հայերէն ուսման լեզուով, եւ յստակօրէն կը նկարագրէ երկրին առևտուրը: Այս վաւերաթուղթին լատիներէն եւ Փրանսերէն թարգմանութիւնները տրուած են Langloisի գրքին մէջ²⁴:

«Յանուն Հաւր եւ Որդւոյ եւ սուրբ Հոգոյն ամեն. Այս մեր Թագաւորական բարձր հրամանք է, եւ հաղապատութեան սիգելդ, Լեւոնի ճամբարի ծառայի Աստուծոյ եւ նորին շնորհաւք եւ ողորմութեամբ Թագաւորի ամենայն Հայոց, զոր պարգեւեցաք աստուածայհաստան գումնին ծնվիզացն, ի խնդրոյ

պատուելի եւ իմաստուն իշխանին, մեծապատկառ վիզայրին, ձնովիզացն գումնին ծովու այս գեհիս եւ մեր Թագաւորութեանս կատարեալ եւ հաւատարիմ սիրելոյն սիր Պէնէթ Զաքարէին: Վասն ձընովիզ վաճառկաներոյն, որ լինի իրենց սահմանս այսպէս. յառաջ որ մեր քաղցնոյն որ ի մեր ձեռք կան, նայ բաժերն ու իրաւներն լինի որպէս Այասուն է, զարդ ել ի յայն տեղեստնոյն, որ ի սիգելդ գրած կայ, եւ զինչ իսկի իրք ծախեն ի ռուկացն սամարով ու ի տունն թէ ծախեն, նայ քանց դամարչեքն այլ իրք չտան, եւ զինի թէ պըտթէով ծախեն ու թէ փարչով, նոյնպէս ու ձէթ թէ պըտթէով ու թէ ճառաով՝ որ անկիշու ծախի նայ իրաւունք չտան քանց սամարչեքն ի պըթէն նոր դրամ մեկ: Եւ ի ծառայքն որ կու գնեն ու ի յերկրէս հանեն, նայ իրաւունք կու տան, նայ չտան իրաւունք. ապայ թէ քրիստոնէ ծառայք գնեն նայ երդնու որ Տաճկի չը ծախեն ու ոչ հայնք մարդոյ որ կամենայ Տաճկի ծախել: Եւ փայտին իրաւունք որ կու տային, ի պարզունալն քը, ԺԼ, ի Ֆիլալին քը, Դ, ի տուպլ Ֆիլալին քը, ԺԳ, եւ զարդ զայս կու տային ի ձ, մեկ, նայ զայն որ ի հարիւրն մեկ կու տային նայ չտան ապա զայն տան: Եւ ի ցորենն եւ ի գարին որ ծովով կու բերեն նայ կու առնուն յիրմնցէ ի հարիւրն չորք, ու դամարչեքն, նայ զայն որ ի հարիւրն չորք կու տային նա չտան, ապա զսամարչեքն տան: Եւ ի գրաստնոյն հանեն որ ի յերկրէս կու հանեն նա կու տան ի ձին ու ի ֆորին» և չորս եւ ի յէն նոր դրամ հինգ, եւ ի պախրէն նոր դրամ երեք, քը, մեկ եւ ի յոչխարն քը չորս եւ ի գոճուլ կաւչին քը, վեց, ի պախրի կաւչին քը, վեց, նայ զայս իրաւներս չառնուն յիրմնցէ, եւ զինչ հաւ ու հաւու կիթ գնեն ու հանեն նայ չտան իրաւունք: Եւ զայն սարէչեքն որ կու առնէին յիրմնցէ ի գետերընին, յամեն սարի նոր երկուք, նայ չառնուն յիրմնցէ, նոյնպէս եւ գրաստ գինչ գնեն, քան դամարչեքն այլ իրք չտան: Եւ երկաթ յոր տեղ ու գնեն նայ չտան քանց ի հարիւրն մեկ, եւ ի նաւերոյն անցն որ կու անցնին նայ տան դաւատիկ յամեն բեռն նոր դրամ կէս: Եւ ձընվիզի իրք որ գողընվի նայ զինչ ազդ որ ու լինի գողն ու գողի իրքն նայ երեքալն չառնուն յիրմնցէ: Եւ վանց վաճառկաներոյն որ եփ կու գան նայ զիրենց սնդկնին կու բաժան, ու զիրենց իրքն

²² C. Desimoni, Archives de l'Orient Latin, Paris, 1881, pp. 434-534.

²³ R. S. Lopez and I. W. Raymond, Medieval Trade in the Mediterranean World, New York, 1955, pp. 171, 224.

²⁴ Victor Langlois, Cartulaire, Venice, 1863, pp. 154-160. Արտատպուած նաեւ Սիսուանի մէջ էջ 387-388.

ի զիւր կու առնուն, նայ չբանան զիրենց սնդկներն ու ոչ մասնէ հրեն ու ոչ զրեն զիրենց իրքն: Եւ վանց ձնուվեզ վանքակներոյն որ չլինին ճանչած ձընուվեզ ձընուվեզի որդի, նայ զունցն իր արդի մարդկաւքն, այնէ կեցցութիւն որ ձընուվեզ լինի ու ձընուվեզ որդի. ու յըղարկէ զիւր մարդն ու զփայտն ի բաժտունն, նայ մենակ խալըսեն զինք, ու զրեն ի մեր տիւանն զգանցին անունն ու զվկայիցն: Եւ զոր կու արգելէին զվանքակներոյն կումաշն ինչվի կու երթային ի Տարս ու բաժտանէին թուխթ բերէր ի մինապանն, նայ չարգելէն: Եւ թէ ձընուվեզ մենի անտիաթիկ նայ մեր գործաւորքն յիւր իրքն ձեռնամուխ չլինին, ապա զիրքն դումիկն տոնու ու այնէ զինչ տահմանն է: Եւ յապուր որ տան ընդ յԱյաս ու ընդ Կուլլակ, նայ այսպես լինայ, որ տան ի պրիսին ի յըղտայբեռն նոր դրամ քսան ու հինգ, եւ ի պրիսմէ կուման ի յըղտայբեռն նոր դրամ քսանուհինգ, եւ ի լեղակն ու ի յախայիսին զարդ ի պղզպղէն ու ի զընջպէն ու ի պաղղամէն, ի յայլն ի յամենն տան ի յըղտայբեռն նոր դրամ քսան ու հինգ, տան ի ջորբեռն նոր դրամ տասն ու ինն, եւ ի յիշբեռն նոր դրամ տասն ու վեց եւ ի պրպղեղն ու ի զընձային ու ի պղզպամն՝ ի յըղտայբեռն նոր դրամ քսան, եւ զինչ իսկի Փռանկ կտաւ ելնէ: Հաստ ու բարակ, ու զինչ իսկի քթան ելնէ Հաստ ու բարակ, նայ տայ ի յըղտայբեռն նոր դրամ քսան, եւ այս իրվիս որ յըղտայբեռն կու տայ նոր դրամ քսան, նայ տայ ի ջորբեռն նոր դրամ տասն ու հինգ, եւ յիշբեռն նոր դրամ, տասն ու երկուք. եւ ի բամբակն ու ի չաքարն ու ի սըղիկն ու ի մընճանն ու ի կլպեկն ու ի պղինձն ու ի յայլ զինչ իսկի լինի՝ տայ ի յըղտայբեռն նոր դրամ տասնուհինգ, եւ ի ջորբեռն նոր դրամ տասն ու երկուք, եւ ի լեբեռն նոր թ. եւ ի սապոնն յըղտայբեռն նոր տասն, եւ ի ջորբեռն նոր դրամ ութ, եւ ի յէշն նոր դրամ եւթն. եւ արդ յայսմ հետէ եւ առ յապայ չումի ոք ի յիշանութիւն ի մեր թաղաւորութեան ամենայն հնարանդացն ոչ ի մեծայմեծացն եւ ոչ ի փոքունցն՝ մեր թաղաւորական բարձր հրամանացս հակառակ կալ, կամ աստուածայաւհ դումիկն ձընուվեզացն՝ ուժ կամ նեղութիւն անել կամ այլ ալիքի հարկ կամ իրաւունս պահնել, այլ այնպէս մընացէ հաստատուն որպէս հրամայել ենք: Վասն որոյ

պարգեւեցաք զմեր թաղաւորական բարձր հրամանքս եւ զպատուլի սեղեղս: Եւ վասն առաւել հաստատութեան ձեռնայրեցաք մերով սովորական բարձր ձեռնադրովս. ի թըվականիս Հայոց Ձժ Լէ, եւ ի փոքր թուականիս յերկուքն, յամենան զեկտմբերի ի ԻԳ. Հաստատուն է կամաւքն Աստուծոյ. Գրեցաւ արգահատութեամբ Հեթում ջանցլերին նուսատ ծառայի Աստուծոյ եւ սուրբ արքայիս շնորհոյի այսմ պարգեւիս:

Եւ ձընուվեզ որ լինի յերկիրս բնակութեամբ իր կենալն ու ստանայ հայրենիք որ լինի ի կընկան զհնաց կամ ի մեր թաղաւորութէնս տուրք, ու մենի անտիաթիկ ու անժառանգ, նայ իր ինչքն զարդ ի հայրենեանեքոյն՝ դառնայ ի գումինն ձեռք, եւ Հայրենիքն դառնայ ի պարոնութեանն ի ձեռքն:

† Լեւոն Թաղաւոր Հայոց

Վենետիկցիք ալ իրենց վաճառականական գործունէութիւնները ընդարձակեցին եւ կան բաղմաթիւ ժամանակակից վաւերաթուղթեր 1220–1340, որոնք կը հաստատեն անոնց ըրած առեւտուրը²⁵: Կը յիշուի թէ 1272 թուականին արդէն անոնք ունէին իրենց պալլը, որ իրենց շահերը պաշտպանած է մինչեւ Կիլիկիան Հայաստանի անկումը: 1303–1304ին ղէպք մը տեղի ունեցաւ որ սպաննաց ընդհատել Վենետիկցիներու շահաւոր առեւտուրը Կիլիկիոյ մէջ: Ձի գիտցուիւր թէ ինչ պատճառաւ, Վենետիկցիք յարձակեցան Այասի բերդին վրայ եւ զայն աւարի առին: Իբր փոխվրէժ, Հայերը ջնջեցին անոնց առանձնաշնորհումները, եւ քանի մը տարի անցաւ մինչեւ որ ինդիլը գոհացուցիչ կերպով կարգադրուեցաւ: Վենետիկցիք լիուլի հատուցում ըրին եղած վնասներուն: Եղած վճարումները մանրամասնօրէն կը յիշուին վաւերաթուղթի մը մէջ, գրուած 1307 թուականին միջնադարեան իտալերէն լեզուով²⁶: Այս գրութեան պարունակութիւնը շատ հետաքրքրական է, քանի որ կու տայ առօրեայ գործածուած առարկաներու արժէքը, որ կը ներկայացնենք հոս հայերէն թարգմանութեամբ:

²⁵ L. M. Alishan, l'Armeno-Veneto, Venice 1893, vols. I, II.

²⁶ Victor Langlois, Cartulaire, Venice 1863, pp. 170–175.

Գումարները ստացուած իբր հատուցում
վենետիկցիներու ըրած վնասներուն.

I. Ստացուած Թազաւորական պալատէն
վենետիկի նաւերուն համար 18,535 դրամ²⁷

Նետածիք գրկի խաչաղեղ մը, Թազաւորա- կան զինարանէն, վերի վենետիկի նաւերուն համար	100 դր.
Եղջիւրէ շինուած երկու խաչաղեղ (crossbow)	50 »
Աղեղ մը նետերու համար	15 »
Երկու չափ հաստ կտու (buckram)	40 »
Մէկ չափ բամպակ	20 »
Երեք չափ կանեփակտու (canvas)	45 »
Մէկ դրօշակ մը (pennant)	15 »
Հինգ կտուէ գրահ (cuirass)	150 »
Հինգ կտուր գրահ	200 »
Ձորս հազար նետ խաչաղեղի համար	460 »

Գումար 1095 »

Նաեւ Թազաւորի վճարածը

Andree Sanutoի եւ Paulo Maureceni
վենետիկցիներու նաւերուն համար 6757 »

II Հետեւեալները ստացուած կամ
զողցուած էին Թազաւորական
պալատի բնակիչներէն.

Ռիթա կնոջ մը դրամապանակը	8 »
Տինարներ ²⁸	300 »
Հարկուր Թազաւորին	77 »
Ձգեստ մը	15 »
Բամպակէ չապիկ մը	8 »
Բարձ մը	15 »
Կէս ունկ (ounce) մետաքսի թել	5 »
Մետաքսէ վերարկու եւ 12 գուլպայ	24 »
Երկու անձեռոց	2 »
Բամպակէ կտու մը	10 »
Պղինձէ կոնք	10 »
Շապիկ մը եւ բիր մը	7 »
Երկու խոզի դիստ (ham)	6 »
Երկու խոզի ուս	3 »

Գումար 490 »

²⁷ Յայտնի է որ այս գումարները տրուած են
նոր դրամով եւ ոչ թէ Լեւոն Ա-ի կամ Ջապէլ-
Հէթումի հին դրամով: Այս ցանկը մասամբ արտա-
սուլուած է Սիւսուանի մէջ էջ 370:

²⁸ Կ'երեւի թէ կ'ակնարկէ քսակի մէջ գանձուող
օտար դրամներուն:

Ստացուած է նաեւ Georgio
Guardianiէն.

Տինարներ	200 դր.
Եկեղեցականի զգեստ	15 »
Պատուճան մը	5 »
Մետաքսէ բարձ	2 »
Մանչու մը զարդարուած մետաքսէ հագուստ	20 »
Երկու խոզի դիստ	6 »
Երեսուն կտուր արծաթ	15 »
Կտուէ տոպրակ մը	2 »
Հագուստ մը	6 »
Ոտանի կտուէ ծածկոց	5 »
Պատանիի մետաքսէ չապիկ	12 »
Անձեռոց մը	2 »
Արծաթեայ խաչ մը	20 »
Կտուէ տոպրակ մը	4 »
Բամպակէ կտուէ տոպրակ մը	6 »
գումար 320 »	

Ստացուած Tros Johaimէն.

Տինարներ	58 »
Կնոջ մը վիրարկուն	50 »
Երկու կանանց շապիկներ	50 »
Կիպրոսի բաճկոն մը	20 »
Սաւան մը	8 »
Եղջիւրեայ նետածիք խաչաղեղ	50 »
Տղու մը նըրանիւթ հագուստ	20 »
գումար 256 »	

Հետեւեալը առնուած Theros

Paidarէն.	
Տինարներ	260 »
Երկու զարդարուած բարձեր	20 »
Պղինձէ անօթ	10 »
Արկղ մը լիցուն պայտ	30 »
1700 դամեր ձիու պայտի համար	22 »
Սմրակ տաշիլու դանակ մը	2 »
Երկարթեայ խաչ մը	1 »
Մուրճ մը	2 »
գումար 347 »	

Առնուած նաեւ հետեւեալը

Stephen Casseriէն.	
Կնոջ եւ մարդու պատմունճաններ	110 »
Երեսուն պրաքիա կտու	90 »
Կիպրոսի ծածկոց	80 »
Ջարդարուած չապիկ մը	15 »
գումար 295 »	

Առնուած Gregorio Gazartէն.

Նաշխուն մետաքսէ դրամապանակ մը	30 դր.
Դրամապանակի մէջ գտնուած տինարներ	51 »
Ձորս պղտիկ կոնքեր	40 »
Երկու ոսկի մատանի	40 »
Մետաղեայ դիւանոց	20 »
Սաղաւարտ մը	8 »
<hr/>	
գումար	189 »

Marini Signuoli պարտքը ըստ

Համաձայնութեան Baron Ossino Bassiliensiի հետ	15,000 »
--	----------

Sir Bindo Sechamarendաէն առնուած

Տինարներ	610 »
Երկու սաւան	30 »
Երկու բամպակէ շապիկ	24 »
Երկու բամպակէ կտորներ	40 »
15 ոսկեթել canella	48 »
Արծաթէ մանեակ մը	10 »
Երեք բարձեր	24 »
Մէկ ճնդուկ որսալու բաղէ	20 »
Երեք կանանց բաճկոն	30 »
Կանանց նաշխուն բաճկոն մը	30 »
Երկու շապիկ եւ մէկ դուլպայ	20 »
Երկու շապիկ եւ երկու դուլպայ	16 »
Ձորս անձեռոց	10 »
Փայտէ աման մը	20 »
Դաշոյն մը	20 »
Անձեռոց մը	4 »
Արծաթէ պաւալան մը	3 »
Մահիճ մը	8 »
Կանանց հագուստ (ուղտի մալէ camlet)	50 »
Պատմունճան մը	50 »
Երեք դղակ	3 »
Երկու դանակ	6 »
Ձոյք մը կօշիկ	10 »
Կապերտ մը	4 »
Կանանց չըջազգեստ մը	10 »
Ոսկեթել մետաքսեայ քսակ մը	2 »
<hr/>	
գումար	1102 »

Առնուած Bertucioէն.

Տոպրակ մը	4 »
Ծածկոց մը	10 »
<hr/>	
գումար	14 »

Առնուած Pisanofէն, Argentaի դուքսէն.

Տինարներ	41 դր.
Երկու չափ բոկարան (հաստ կտաւ)	19 »
Ձեռալաթ մը (napkin)	3 »
<hr/>	
գումար	63 »

Տիկին Margaretէն առնուած.

Տինարներ	100 »
Կիպրական ծածկոց մը	80 »
Հագուստ մը (camlet)	50 »
Երեք արծաթեայ մանեակ	18 »
Ոսկեէ փողադարձ մը	18 »
Ջափ մը փոկարան (հաստ կտաւ)	8 »
Ինը կանգուն կտաւ	36 »
<hr/>	
գումար	310 »

Հայր Vasillիէն առնուած

Տինարներ	550 »
Վերաբոկ մը	16 »
Կապերտ մը	10 »
<hr/>	
գումար	576 »

Janna Zachiiէն առնուած.

Մէկ կացին մը (պատերազմական)	3 »
Սուր մը	10 »
Կրկնոց մը (cape)	16 »
<hr/>	
գումար	29 »

Առնուած Պարոն Օշինէն, Կապանի

տէր, Թաւառորին եղբոր ծառաներէն.	
Ջափ մը հագուստի կտաւ	21 »
Երեք տապարիկ	6 »
Կտաւէ տոպրակ մը	5 »
<hr/>	
գումար	32 »

Heruchoի դրամատնէն

Դրամներ	16 »
Արծաթ մատանի մը	4 »
<hr/>	
գումար	20 »

Constantinioէն.

Երկու միջնադարեան վերաբոկ (doublet) եւ քահանայի շապիկ	34 »
Yeusef de Baldacoէն.	
Վերաբոկ մը	25 »
Vassillo Gressacansէն.	
Կապերտ մը	16 »
Վերաբոկ մը	16 »
Շապիկ մը եւ երեք զոյգ դուլպայ	10 »
<hr/>	
գումար	101 »

Հետեւեալ պարտքերն ալ նկատի առնուած են: Տէր Theroso Janniի պարտք Paltaleonusէն. ճերմակ ծածկոց մը, կնոջ հաղուստ մը ուղտի մազէ եւ մետաքսէ շինուած, պատանիի շապիկ մը, պղինձէ անոթ մը եւ փայտէ անոթ մը	300 դր.
Pantaleonusի պարտքը Տէր Aver-tazaի	30 »
Pantaleonusի պարտքը չուկայի պարէնի տէր Constantino Vassarabamի	77.5»
Պարոն Hauranniի պարէնի համար	60 »
Pantaleonusի ընդհ. պարտքը	467.5»

Տէր Paulos Morocenոի պարտքը Պարոն Hauranniի պարտքին համար	30 »
Marchetus Guillermոի պարտքը Bonasere տիկնոջ	1000 »
Marchetus Guillermոի պարտքը զօտիկ ոսկի օղամանակի մը համար	200 »
Նաեւ Հորս ոսկի մատանիի համար	100 »
գումար 1330	»

Երբ այս բոլոր վճարումները վերջացան, միայն այն ատեն Լեւոն Բ. նորոգեց Վենետիկցիներու առանձնաշնորհումները:

Ճինոպացիներէն եւ վենետիկցիներէն դատ ուրիշ ազգեր ալ ընդարձակ առեւտուր ունէին Կիլիկիոյ մէջ: Ինչպէս տեսանք Pisaի վաճառականներն ալ իրենց փնային հատուցում ստացան: Montpellierի վաճառականները 1314ին իրաւունք ստացան թէ եւ առեւտուրի, բայց ստիպուած էին վճարել հարկերն երկու ներածումի մաքս մը: Այս իրաւունքը նորոգուեցաւ Լեւոն Դ-ի կողմէ 1321ին²⁹: Նոյն տեսակ առանձնաշնորհումներ տրուեցան Սիկիլիացիներուն 1333ին³⁰: Կը տեսնենք նաեւ որ նման իրաւունքներ չնորհուած էին աւելի կանուխ Սպանիոյ եւ Մարսիկոյ վաճառականներուն³⁰:

Մարտ 1, 1321ին Վենետիկցիներուն չնորհուած իրաւունքներէն յայտնի է որ

անոնք ունէին հաստատութիւններ Կիլիկիոյ բոլոր քաղաքներուն Սիսի, Մոսիսի, Ատանայի, Տարսոնի եւ Այասի մէջ³¹: Նորէն չեւտուած է որ մաքս պէտք է վճարուի ներածուած թանկագին մետաղներու համար որ կը գործածուին դրամահատութեան: Այս մաքսը հաւատար էր Աքքայի մէջ Վենետիկցիներուն վճարածին, նոյն նպատակին համար: Ասկէ դատ, Լեւոն Դ. արծաթի պահանջն նեղուելուն կ'ուզէր ներածուած արծաթին կէսը իր արքունի փողբանոցին յատկացնել: Այս արծաթով թափաւորները դրամ կը հատանէին Եգիպտացոց պահանջած հատուցումին համար³²:

Թէեւ վաճառականութիւնը շատ զարգացած էր, եւ յառաջ կ'երթար, բայց քաղաքական կացութիւնը այնքան վատթարացաւ որ, անհասկացողութիւններ տեղի ունեցան Հայերու եւ Վենետիկցիներու միջեւ: Վենետիկցիք զանապետեցան որ իրենց իրաւունքները չէին յարգուելու Հայ պաշտօնեաներու կողմէ³³: Հայոց թափաւորը, Լեւոն Դ. որ տրամադիր էր քաղաքներու վաճառականութիւնը քանի որ եկամուտին մեծ մասը մաքսերէն էր, եւ այս հասոյթով միայն կրնար Եգիպտացիներուն պահանջած տուրքը վճարել, նորոգեց եւ ընդարձակեց Վենետիկցիներուն չնորհուած իրաւունքները եւ անոնց բոլոր պահանջներուն գոհացում տուաւ: Այսպէս 1333ին³⁴ թափաւորական հրովարտաւորով, դրուած լատիներէն լեզուով. որուն հայերէն թարգմանութիւնը կու տանք, կը տեսնուի Վենետիկի հետեւեալ գործունէութիւնը:

«Յանուն Հօր, եւ Որդւոյ եւ սրբոյ Նոյն, ամէն: Լեւոն, կամօքն Աստուծոյ, թափաւոր ամենայն Հայոց, սերած զօրաւոր եւ բարձր տանն Ռուբէնեանց, որդի Աւլին թափաւորի Հայոց, որ հանդուցեալ է ի Քրիստոս: Վենետիկի մեծին եւ փառաւոր Տոճին տէր Francis Dandoloի խնդրանքին համեմատ, որ մեզի հասաւ Վենետիկի հասարակապետութեան հաւատարմ տէր Jacob Trivisanoի միջոցաւ, մենք կը չորհենք Վենետիկի եւ անոնց սերունդին այն բոլոր իրաւ-

²⁹ Victor Langlois, Cartulaire, Venice 1863, pp. 185-190.

³⁰ Ibid. pp. 163-164.

³¹ Ibid. pp. 180-181; Mas Latire, II, pp. 118, 122.

³² L. M. Alishan, L'Armeno-Veneto, Venice, 1893, II, p. 11. Հ. Ղ. Ալիշան, Հայ Վենետիկ 1896, էջ 100:

³³ Victor Langlois, Cartulaire, Venice, 1863, pp. 191-192.

³⁴ Ibid. pp. 193-194; Mas Latire, III, p. 726.

ւունքները եւ առանձնաշնորհումները որ նախապէս տուած էինք վաւերացուցիցով, որ մեր ոսկիէ կնիքով հաստատուած էր: Նոյն ձևով մենք կը թղթատրենք եւ կու տանք անոնց այն՝ ինչ որ խնդրած էին մեր թագաւորական կամէքէն:

Ա. Բոլոր վենետիկցիք եւ անոնց սերունդը իրաւունք ունին իրենց ինչքերով մտնելու եւ մնալու եւ կամ հեռանալու մեր երկրէն առանց որեւէ վնասի ենթարկուելու:

Բ. Վենետիկցիք եւ իրենց սերունդը՝ եկած վենետիկէ հողերէն, ինչպէս կրեաւ կղզիէն, Սեւ Մովսէն, Քորոնէն, Մոսոնէն եւ ուրիշ տեղերէն պիտի վերաբերուին մեր տուած իրաւունքներուն եւ առանձնաշնորհումներուն համեմատ:

Գ. Այն վենետիկցիք կամ անոնց սերունդը որ կը չինեն հազատեղէն ուղտի բուրդէն, եւ կը բնակին մեր երկրին մէջ, ազատ պիտի ըլլան որեւէ թագաւորական օրէնքներէ որ կը վերաբերի իրենց արհեստին, եւ արտադրածին:

Դ. Այն վենետիկցիք որ մեր երկրին մէջ գինի ծախելու գործ ունին, այլեւս մեր պաշտօնեաներու գանձած շարաթը մէկ թաղուորին տուրքէն ազատ պիտի ըլլան: Բայց եթէ անոնք գինի ծախեն օրէնքէն դուրս չափերով, աւելի մեծ կամ փոքր, այն ատեն մեր պաշտօնեաները իրաւունք պիտի ունենան անոնց տուգանք գնելու իրենց լըբած սխալին համեմատ, բայց պատիժը ասկէ աւելի չի պիտի ըլլայ:

Ե. Երբ վենետիկցիք ծախեն եւ կամ տեղէ տեղ փոխադրեն գինի եւ կամ իրաւորի հիւթ, այլեւս այն օրէնքը որով ամէն մէկ տակաւին կը վճարէին մէկ նոր դրամ, վերացուած է մեր կամէքով:

Զ. Այն ինչ որ օրէնքով կը վճարէին Տարոնի քաղաքին մէջ, ամէն մէկ կաշիի հակի արտածման եւ ներածման համար, նոյնը պիտի վճարեն Տարսոնի նաւահանգիստին մէջ³⁵, մեր կամէքին համաձայն:

Է. Բոլոր վենետիկցիք եւ անոնց սերունդը իրաւունք ունին գնելու եւ տեղափոխելու ուղտի բուրդ եւ ուրիշ նիւթեր, մեր երկրէն դուրս, համաձայն մեր շնորհած իրաւունքներուն:

Ը. Այն օրէնքը, որուն համեմատ ստեղծուած էին տալ կանգուն մը կերպաս ամէն մէկ հակի փոխարէն, այլեւս զեղչուած է մեր հրամանով:

Թ. Վենետիկցիք բոնի կերպով ստեղծուած պիտի չըլլան գնելու ցորեն կամ աղ, եւ ոչ ալ ստիպուած աշխատելու բոնի ուժով:

Ժ. Եթէ վենետիկցիներու ապրանքը գողցուի եւ գողը բռնուի, գողը դատարան պիտի քաշուի եւ պատժուի եւ բոլոր ապրանքները պիտի վերադարձուին տիրոջ, իսկ գողը պիտի կրէ հատարանի որոշած պատժը: Եթէ մեր հպատակները պարտական ըլլան վենետիկցիներուն, անոնք պիտի ստիպուին իրենց պարտքը վճարելու, երբ կարելի ըլլայ:

Վենետիկցիք պիտի յարգուին եւ պաշտպանուին, մեր կողմէ եւ պաշտօնեաներու կողմէ եւ ոչ ոք իրաւունք պիտի ունենայ փոխելու եւ կամ հակառակելու մեր թագաւորական հրովարտակին, եւ մեր հրամանը պիտի մնայ անփոփոխ եւ հաստատ եւ զայն վաւերացնելու համար կը կնքենք հրովարտակը մեր թագաւորական ոսկի կնիքով: Շնորհուած մեր Տիրոջ Թուականին 1333ին եւ ըստ հայկական տոմարին 782ին, նոյեմբեր 10ին, դիւանապետ Տէր Յակոբի պաշտօնէութեան ժամանակ:

Լեւոն, Թագաւոր Ամենայն Հայոց

Իր վերջին գրութեան մէջ ուղղուած Վենետիկցիներուն 1341ին³⁶, Լեւոն Դ. կը գանդատի թէ Սարակինոսներուն պատճառաւ որ Կիլիկիայէն դուրս ելան, Եգիպտոսի սուլթանը պահանջած է իրմէ վճարել բոլոր Եգիպտացիներու պարտքերը, աւելցընելով թէ Լեւոն պտասխանատու է նաեւ Վենետիկցիներուն ունեցած պարտքերուն ալ: Վախնալով թէ նորէն Եգիպտացիք կը յարձակին իր վրայ, Լեւոն ստիպուած՝ վճարած է 27.000 թագուորին: Այս գումարին 16.000 Վենետիկցիներուն պարտքն էր, իսկ մնացեալը Հայերուն:

Կիլիկեան իշխանութեան վերջին շրջանին էր որ Francesco di Balducci Pegolotti, Ֆլորենտի մեծ դրամատան ընկերութեան Societas Bardorum-ի ներկայացուցիչը, այսպէս եւ զրեց ընդարձակօրէն Միջերկրական

³⁵ Ասկէ կը տեսնուի թէ այս ատեն նաւահանգիստը դատուած էր բուն քաղաքէն:

³⁶ Victor Langlois, Cartulaire, Venice 1863, pp. 196-198

երկրորդն առեւտուրին եւ շրջաբերութեան մէջ եղած դրամներու մասին: Գրեց նաեւ Կիլիկիոյ մասին, տալով շատ հետաքրքրական լուրեր³⁷:

Pegolotti գրքին մէջ կայ գլուխ մը որ շատ պայծառօրէն կը նկարագրէ Կիլիկիան Հայաստանի վաճառականութիւնը եւ դրժածուած դրամները: Գրուած միջնադարեան իտալերէնով. կու տանք Հայերէն թարգմանութիւնը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Հայաստան առանձին, այսինքն Այսա Հայոց, ուր մեծաքանակ վաճառականութիւն տեղի կ'ունենայ, որովհետեւ Այսաը ծովեզերք է եւ շատ մը վաճառականներ եկած բազմաթիւ երկիրներէ կը բնակին հոն:

Պղպեղ, կոճապղպեղ, շաքար, դարձնիք, խոնկ, որդան փայտ, կնքախէժ եւ ամէն տեսակ խոշոր համեմունք, երկաթ, պղինձ եւ անագ, բոլորն ալ կը ծախուին Այսաի մէջ բոտլ (ruotoli) կշիռով: Մէկ բոտլ հաւասար է 15 օքիայի (occhia) եւ 33 բոտլ՝ հաւասար մէկ կենդեկաբի (catars) հայոց:

Մետաքսը եւ բոլոր նուրբ համեմունքը կը ծախուին օքիայով, 12 օքիան հաւասար սեպուելով մէկ բոտլի, որը ճանչցուած է իբր չուկայի օքիա:

Ոսկին կը ծախուի դրամակշիռով (pesi) եւ 50 դրամակշիռը կը հաշուի մէկ հայոց մարկ (mars):

Արծաթը կը ծախուի մարկով եւ հաւասար է 50 դրամակշիռի:

Մորթը կը ծախուի մարկի կշիռով եւ 40 կշիռը պէտք է որ մէկ տարածաչափ (ara) մորթ ըլլայ:

Բոլոր կտաւեղէնները եւ կանեփեղէնները կը ծախուին քանով (cannes) եւ դիները կը հաշուին բիզանդով եւ դենարով, տասը թագուորին հաշուելով մէկ բիզանդ:

Օճառ, բուրդ եւ ուլտի մազ կը ծախուին բոտլով, մէկ բոտլ հաշուելով 15 օքիա:

Արմտիք կը ծախուի Այսաի մէջ մեծ մոկիով (moggio) եւ մարզպանով (marzù-panni), եւ նաեւ փոքր մոկիով եւ մարզպանով, մէկ մոկիոն հաշուելով 10 մարզպան:

Կարմիր մետաքսը կը ծախուի օքիայով որ կը կշռէ 110 արած (direm):

Իւղը կը ծախուի տակառով, եղածին պէս:

Բիզանդիոնի բիզանդը կը հաշուի հաւասար 10 թագուորին, թագուորին՝ 10 հայոց դենարի (քարտէզ) եւ դենարը՝ 4 փողի³⁸:

ՀԱՅՈՑ ՓՈՂԵՐԱՆՈՑԻ ՎՃԱՐԱՆԸ ՄԱՐԿ ՄԸ ԱՐԾԱԹԻ ՀԱՄԱՐ

Sardesco մարկին համար 114 թագուորին եւ 1 քարտէզ, Վենետիկ piattai համար 113 թագուորին եւ 1 քարտէզ, Tornesi մեծ legat համար, 111 թագուորին: Gigliati legat համար, 110 թագուորին եւ 5 քարտէզ: Bracciali, այսինքն Buenmini համար, 110 թագուորին եւ 2 քարտէզ: Sterling համար, 109 թագուորին եւ 5 քարտէզ: ձենովայի կնիքով verghat համար, 109 թագուորին եւ 5 քարտէզ: Վենետիկի կնիքով verghet համար 109 թագուորին եւ 5 քարտէզ: Կիլիկիոյ Raonesi արծաթի համար, 109 թագուորին եւ 5 քարտէզ:

Հայոց փողերանոցը կը հատանէ դրամ մը որ թագուորին կը կշռուի, որը կը պարունակէ 8 ունկ զուտարծաթ ամէն լիպրա մետաղի եւ 91 թագուորին կը հատանեն մէկ մարկ մետաղէն:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԵՋ ՎՃԱՌՈՒՄԱՆ ԱՊՐԱՆՔ-ՆԵՐՈՒՆ ՀԱՄԱՐ ՎՃԱՌՈՒՄԱՆ ՀԱՐԿԸ

ձենովայիք եւ Վենետիկիք հարկէ ազատ են, նոյնպէս Սիկիլիայիք, որոնք ոչինչ կը վճարեն ներածած եւ արտածած ապրանքներուն համար, բացառութեամբ մարկէն, որ կը կշռուի եւ կը վճարեն կշիռքին հարիւրին մէկ:

Compagnia de Bardi ազատ է եւ ոչինչ կը վճարէ բովանդակ թագուորութեան մէջ, ոչ արտածած եւ ոչ ներածած ապրանքներուն համար, առանց նեղութեան կամ սահմանափակութեան: Ֆլորենտիայիք եւ կամ ուրիշ անձեք որեւէ քաղաքէ կամ լիպուէ, չեն կրնար հակառակել Compagniaի, բացի երբ Compagniaն սխալի մէջ է: Ասոր համար, կայ հրովարտակ մը որ կնքուած է Հայոց թագուորին ոսկի կնիքով, չնորհուած

³⁷ Francesco di Bulduccio Pegolotti, La pratica della marcatura, Ed. by Allan Evans, Cambridge, Mass. 1936, pp. 59-63.

³⁸ Pegolottiի սուած կշիռքի եւ չափի սնունդները հոս չենք փոխած: Վենետիկի լիպրան 320 կրամ էր, եւ մէկ բոտլ հաւասար էր 6460 կրամի եւ մէկ քանթար 7213-18 քիլոգրամի, մէկ օխան՝ 450 կրամի:

Հայաստանի մէջ Յունուար 10ին, յամի Տեառն, 1335ին: Այս առանձնաշնորհումը Compagniaի համար յայնչեցաւ ստանալ Francesco Balducci, որ Կիպրոս եկած էր Compagniaի հաշուոյն:

Բիզպոսի կը վճարեն հարիւրին երկու իրենց ներածած կամ արտածած ապրանքներուն համար: Ֆլորենսի Compagnia de Peruzzi, Գաթալայի եւ Փրովէնսալցի ալ կը վճարեն հարիւրին երկու:

Միւս բոլորը կը վճարեն հարիւրին չորս իրենց արտածած կամ ներածած ապրանքներուն համար:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԶԱՓԵՐՈՒ ԵՒ ԿՅՈՒՆԵՐՈՒ
ՀԱՐԱՄԱՏՈՒԹԻՒՆԸ ՈՒՐԻՇ ԱԶԳԵՐՈՒ ՀԵՏ
ՄԱՍՆԱՒՈՐԱԲԱՐ ՎԵՆԵՏԻԿԻ ՀԵՏ

Հայաստանի մէկ բոլոր համեմը կը փոխանակուի Վենետիկի 20 փոքր լիպրայի եւ 3·25 ունկի հետ: Հայաստանի 40 բոլոր բամպակը կը հաւասարի Վենետիկի 9 լիպրայի: Մէկ օգիւս մետաքս կամ իւրբը համեմներ հաւասար են Վենետիկի 1 լիպրա եւ 4 ունկի: Վենետիկի խոշոր հապար migliao հաւասար է 76-78 Հայաստանի բոլորին կամ 20·5 կենդիւնարի: Վենետիկի 100 մարկ արծաթը կը հաւասարի Հայաստանի 106·5 մարկի³⁹: Վենետիկի 315 պրաքիւս կտուլ կը հաւասարի Հայաստանի 100 քանի (canne)⁴⁰: Վենետիկի 11 նուրբ լիպրան հաւասար են Այասի 10 լիպրայի:

Ապրանքներու փոխադրութեան գինները, Վենետիկի նաւերով, Հայաստանէն Վենետիկ եւ վերադարձ, հետեւեալն են: Կոշտ կտուլի եւ քթանէ կտուլի, կը վճարուի 6 Վենետիկի արծաթ 350 peso grosso, հակի մը համար: Նուրբ կտուլի համար կը վճարուի 6 soldi grossi ամէն մէկ հակի համար որ կը կշռէ 260 Վենետիկի լիպրա: Պղինձ, անագ եւ երկաթ, 6 soldi grossi Վենետիկի մէկ migliao grossoի համար⁴¹: Արծաթ հարիւրին մէկ արծէնով:

Հիւսուած ոսկի կամ արծաթ եւ կամ

³⁹ Վենետիկի մարկը հաւասար էր 240 կրամի: Այսպէսով հայոց արծաթի մարկը կը հաւասարէր 225 կրամի:

⁴⁰ 2. Ղ. Ալիւան, Միսուան, Վենետիկ 1885, էջ 377 կու տայ երկայնքը 2·15 մէթր:

⁴¹ Նոյն, Մէկ մարկա կը հաւասարէր 125·407 լիպրի:

նման առարկաներ — ամէն արկղի համար հարիւրին երեք: Բոլոր համեմները, 13 grossi մէկ փոքր migliaoի համար: Բամպակ — 13 soldi grossi մէկ փոքր migliaoի համար:

Ուղտի մազ — ցփսի — հարիւրին երկու՝ բերուած գինեալ բերդանաւով եւ հարիւրին մէկուկէս՝ վաճառականական նաւով:

Շաքարը — 10 soldi grosso մէկ փոքր migliaoի համար:

ՃԵՆՈՎԱՅԻ ՀԵՏ

Մէկ բոլոր համեմը Հայաստանի մէջ հաւասար է 20 ձենովայի լիպրայի: Հինգ լիպրա արծաթ ձենովայի կշռով հաւասար է հայոց հինգ մարկի: Հայաստանի 7·5 բոլոր հաւասար է ձենովայի կենդիւնարի մը:

Pegolotti կու տայ նաեւ համեմատական արծէնները Կիլիկիոյ եւ ուրիշ տեղերու հետ, եւ հետեւեալները յիշատակելի են — Nimes, Montpellier, Majorca, Seville, Bruges, London, Apulia, Messina, Sivas, Acre, Famagusta եւն:

Առեւտուրի քանակը մեծ էր: 1312ին, Վենետիկի Այասի Պայլը գրեց թէ 27-28 Վենետիկի վաճառականներու ըրած առեւտուրը 400·000 լիպրամի կը հասնէր⁴²:

1323ին Եգիպտոսի սուլթանը գրաւեց եւ աւերեց Այասը: Յետոյ թոյլատրեց Այասի շինութիւնը այն պայմանով, որ ինք ստանայ տարեկան 1·000·000 թագուրին տուրք մը եւ 100·000 թագուրին ալ Այասէն⁴³:

Հայերը կըցան այս ծանր տուրքը վճարել, որովհետեւ Այասի եւ ուրիշ նաւահանգիստներուն հասոյթը այս գումարներէն շատ աւելի էր:

Պաշակերտներու իշխանութեանց կործանումէն յետոյ, եգիպտացիք շարունակեցին իրենց կատաղի յարձակումները Կիլիկիոյ Հայ թագաւորութեան վրայ: Արդէն Այաս աւարի տրուած էր 1266ին եւ 1275ին: Այաս գրաւուեցաւ 1323ին Եգիպտոսի Նասր Մոհամեդի ձեռքով: Պաղաղութիւն հաստատուելէն յետոյ սուլթանը թոյլատրեց Այասի վերանորոգումը՝ բայց չի ձգեց որ ծովային բերդը, որ քաղաքը կը պաշտպանէր, վերակառուցուի: Այասը նորէն գրաւուեցաւ եւ աւարի տրուած

⁴² Նոյն, էջ 386:

⁴³ Նոյն, էջ 390:

ցաւ 1337ին: Այս անգամ Եգիպտացիք չի ձգեցին որ Եդիսիսկ քաղաքին պարիսպները վերաշինուին, այնպէս որ քաղաքը մնաց անպաշտպան թշնամիին դէմ: Վերջապէս 1347ին քաղաքը գերաւորեցաւ Մամլուքներու կողմէ եւ մնաց մշտականապէս անոնց ձեռքը: Այս թուականէն յետոյ, Հոյ թագաւորութիւնը

կտրուած էր ծովեզերքէն եւ դարձաւ կղզեացած ցամաքային պետութիւն մը: Հսկայական առեւտուրը որ ամբողջ երկու դար ծաղկած էր Կիլիկիոյ մէջ դադարեցաւ եւ Կիլիկիոյ նաւահանգիստները կորսնցուցին իրենց կարեւորութիւնը իբր միջազգային առեւտրական կեդրոններ:

SUMMARY

Trade and Commerce of Cilician Armenia

The subject matter of this article is taken from the chapter bearing the same heading in the author's book on the COINAGE OF CILICIAN ARMENIA. The article describes the commercial privileges granted by Armenian kings to the Mediterranean powers, especially the Genoese and the Venetians.

From 1245 to 1321, exemptions or reduction of duties were allowed on imported materials; other privileges included the right to import gold and silver duty free, except when the precious metals were brought in for the purpose of striking coins. This suggests strongly that some of the pseudo-cufic coins were actually struck in Cilician Armenia, just as they were in Acre. These coins have not yet been identified.

A number of thirteenth century documents give detailed accounts of duties paid on imported and exported goods.

It appears that in 1303 the Venetians caused some damage to the port of Ayas, causing the Armenian king to threaten cancellation of their privileges. To settle the matter, the Venetians agreed to make full reparation—a document lists the amounts of payments in Armenian coinage. We thus have a record of the monetary value of a wide range of goods in medieval Armenia.

Writing in the fourteenth century, Pegololti describes the operations of the Armenian mint and the value of its coinage in relation to European currency. He also gives the weights and measures used at that time in the export and import of many materials.

HANDES AMSORYA

ԴՐԱՄԱՀԱՏՈՒԹԻՒՆԸ ԿԻՆԻԿԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՆ

Դրամագիրտութեամբ հետաքրքրուողներ ստիպուած են ուսումնասիրելու ոչ միայն դրամներու արժէքը, անոնց կշիռը եւ ո՞ր թագաւորին պատկանիլը, այլ նաեւ յարակից հարցեր, ինչպէս մետաղի գտութիւնը, չրջաբերութեան ծաւալը, եւն: Կարեւոր է նաեւ ուսումնասիրել թէ ի՞նչ ճմբռնոյթներ կը գործածուէին որոշ ժամանակներ, դրամները հատանելու համար:

Այս յօդուածը նուիրուած է Կիլիկեան Հայաստանի մէջ կիրարկուած դրամ հատանելու արուեստին ուսումնասիրութեան:

Դրամահատութեան արուեստը շատ հին է: Ընդունուած է որ Քրիստոսէ ութը դար առաջ, առաջին անգամ ըլլալով, Փոքր Ասիոյ Լիւդիա (Lydia) թագաւորները, որոշ կշիռ-զով գուտ արծաթ եւ ոսկի կտորներու վրայ գործեցին իրենց կնիքով եւ անոնց տուին ընդունուած որոշ արժէք մը: Այս կտորները իբր դրամ սկսան փոխանակուիլ ապրանքներու հետ: Յոյն պատմաբաններ Քսենոփոն (Xenophanes) Քրիստոսէ վեց դար առաջ եւ Հերոդոտոս (Herodotus), Քրիստոսէ հինգ դար առաջ գրեցին այս մասին եւ յիշատակեցին Լիւդիոյ Կրեսոսի դրամները: Կը տեսնենք նաեւ ոսկիէ եւ արծաթէ աւելի հին կտորներ, որոնք որոշ կշիռք ունին եւ վաճառականներու կնիքը կը կրեն, վկայելով որ այս կտորները դրամի նման կը գործածուէին վաճառականութեան մէջ: Շատ աւելի հին ժամանակներ, ինչպէս Աստուածաշունչին մէջ կը կարդանք, որոշ կշիռքով արծաթ կամ ոսկի կը արուէր ապրանքի փոխան:

Դրամահատութիւնը սկսաւ Լիւդիոյ մէջ, որովհետեւ այս երկիրը յառաջացած էր վաճառականական տեսակէտով եւ նաեւ ունէր ոսկիի եւ արծաթի հանքեր իր սահմաններուն մէջ: Որոշ կշիռքով գուտ մետաղի մը վրայ դնելով իր կնիքը թագաւորը թէ սատարեց առօրեայ առեւտուրին եւ թէ իրեն կամ պետութեան բացաւ հարուստ հասոյթի աղբիւր մը: Դրամին պատկանած մետաղի արժէքը գրեթէ միշտ պակաս եղած է անոր արժէքով գնուած գուտ ոսկիէն կամ արծաթէն, այսպէսով ապահովելով կարեւոր շահ մը դրամ հատանողին:

Դրամահատութիւնը շուտով տարածուեցաւ Միջերկրականի եւ մանաւանդ հին Յունական աշխարհին մէջ: Կան հազարաւոր ոսկի եւ արծաթ դրամներ այս շրջանէն, որոնք թէ պատմական եւ թէ գեղարուեստական մեծ արժէք կը ներկայացնեն: Ամենահին ժամանակի դրամներու վրայ կը տեսնենք մէկ կողմը անասունի մը պատկերը (ընդհանրապէս ներկայացնելով հատանող քաղաքին շատուածը), իսկ միւս կողմը հատանող կնքոցին (punch) նշանը: Ասոնք շատ անգամ պարզ մետաղի կտորներ էին եւ ոչ միշտ կլորակ (circular) (Տէս պատկեր 1, որ կը ներկայացնէ Քրիստոսէ եօթը դար առաջ հատանուած Phocaeի ոսկեդրամը): Յետոյ սկսան հատանել դրամներ, որոնք երկու կողմն ալ ունէին պատկերներ: Կամայ կամայ սկսան նաեւ պրութիւններ աւելցնել այս դրամներուն վրայ: Յունական դրամներու ամենագեղեցիկ շրջանն է 480էն, մինչեւ Մեծն Աղեքսանդրի դալը, 330 թուականին Քրիստոսէ առաջ: Մեծն Աղեքսանդր յունական դրամահատութեան արուեստը տարածեց Արեւելեան աշխարհի մէջ եւ հատանեց միլիոնաւոր արծաթ եւ նաեւ ոսկի դրամներ իր բանակներուն վճարելու համար: Այս ժամանակները կը տեսնենք արքայի նկարը դրամին վրայ, ինչպէս նաեւ անոր անունը: Այս սովորութիւնը շարունակուեցաւ դարեր զանազան փոփոխութիւններով: Հին Յոյները ըլլալով գեղարուեստասէր ազգ մը, մասնաւոր հոգ կը տանէին իրենց դրամներուն արտաքին գեղեցկութեան վրայ: Դրամները շատ քիչ բացառութեամբ, (ինչպէս Հոմիթ Aes կոչուած խոշոր պղինձները), հին առեւնները եւ ինչպէս հիմա, կը հատանուէին: Այսինքն կնիքով եւ մուրճի հարուածներով դրոշմուած կտորներ էին (եւ ոչ թէ թափու):

Դրամահատութեան համար հարկաւոր էր պատրաստել կնիքը եւ այս կը պահանջէր թէ առաջնակարգ գեղարուեստագէտ փորագրիչներ եւ մանաւանդ մետաղագործութեան մասնաւոր գիտութեան ծանօթութիւն մը: Յունական շրջանէն մեզի հասած են դրամագիրտութեան համար գործածուած քանի մը

կնիքներ (dies): Բաղադրութեամբ ասոնք հարիւրէն 18—22 անագ (tin) են եւ մնացեալը պղինձ (copper), ինչ որ կուտայ անագապղինձ (bronze), որ շատ կարծր մետաղի բաղադրութիւն մըն է եւ յարմար դրամահատութեան համար: Ներկայիս կնիքները կը պատրաստուին պողպատէ (steel), բայց հին ատեն պողպատ չի նկու գիտութիւնը չկար:

Դրամներու կնիքները չի նկու համար արուեստագէտները զանոնք կը պատրաստէին փորագրութեամբ կամ քանդակագործութեամբ, ինչպէս կը պատրաստէին զոհարեղենները (intaglio): Այս կնիքներու կարծր մետաղի վրայ փորագրութիւնը կը պահանջէր վարպետ արուեստագէտներու երկարատեւ աշխատանքը: Որպէսզի այս ծանր եւ ծախսալի աշխատանքը կարելի եղածին չափ խնայուի, մէկ մայր կնիքէն կը հանէին բազմաթիւ որդի կնիքներ: Փորագրուած առաջինը մայր կնիքն էր որ դրամին պէս էր: Անկէ պատրաստուած որդի կնիքները, կնքամոմի վրայ դրոշմուածի պէս հակառակ (negative) կնիքներ էին: Կարծր մետաղի վրայ փորագրուած մայր կնիքով, կը կոխէին բազմաթիւ որդի կնիքներ կակուղ մետաղի վրայ: Այս կակուղ որդի կնիքները վերջը կը կարծրացնէին ջրարկելով (tempering): Այսպէս մէկ մայր կնիքով կը հատանէին հազարաւոր դրամներ: Երբեմն եթէ որդի կնիքները զոհացուցէ չըլլային, անոնց վրայ քիչ մը փորագրութեամբ զոհացուցէ կնիքներ կը պատրաստուէին: Այս աշխատանքներու հետքերը երբեմն կը տեսնուին դրամներուն վրայ:

Այս կերպով հատանած են հին Յունական, Պարսկական, Հռովմէական եւ Նաեւ Մեծն Տիգրանի շրջանի դրամները: Այս դրամները մանրակրկիտ ձեւով քննելով կը տեսնենք որ կնիքները պատրաստողները զործածած ըլլալու են խոշորացոյցի նման դործիքներ:

Հռովմէական կայսրութեան անկումով այս արուեստը մեծ մասամբ ոչնչացաւ եւ կորսուեցաւ Արեւմտեան Եւրոպայի մէջ: Այս պատճառաւ միջին դարերուն Եւրոպայի մէջ կոխուած դրամները կարելի չէ բաղդատել հին ատենուան զեղեցիկ դրամներուն հետ: Գործը գերացնելու համար դրամները տափակցուցին այնպէս որ պատկերները եւ գրերը շատ քիչ խորութիւն ունէին հին դրամներու հետ բաղդատմամբ: Փորա-

գրութեան արուեստն ալ ինկած ըլլալուն համար եւ զիւրութեան համար, սկսան դործածել կնքոցներ (punch) որոնց վրայ կային շիտակ կամ ոլորուն գծեր եւ այս կնքոցներուն գործածութեամբ կը պատրաստէին կնիքներ (dies) դրամահատութեան համար: Այսպէսով փոխանակ փորագրելու, կնքոցները մուրճով հարուածելով գէշ աղէկ կը գծէին թագաւորին նկարը եւ գրերը կնիքին վրայ: Միջնադարեան շրջանէն մեզի հասած են բազմաթիւ կնիքներ (dies) եւ նաեւ վաւերաթուղթեր, որոնք կը ներկայացնեն դրամահատութեան արուեստը այդ շրջանին Եւրոպայի մէջ:

Հռովմէական շրջանին, կնիքները աւուր կերպով անշարժ կը զետեղուէին ունելիի մէջ: Դրամին կլորակը (blank) կը դրուէր կնիքներու միջեւ եւ դրամը կը կոխուէր մուրճի հարուածին տակ: Այսպէսով դրամին առաջին եւ երկրորդ կողմը միշտ նոյն գիրքը կը պահէին: Հռովմէական դրամահատութեան գործիքները կը տեսնուին առաջին դարու կոթողի մը վրայ (Տես պատկեր 2):

Միջին դարերուն սակայն, առաջին կողմի (observe) կնիքը, որ կը կոչուէր սալի կնիք (anvil die) կը դրուէր մետաղի մը մէջ եւ այս մետաղը կը դրուէր փայտէ գերանի մը մէջ: Դրամին երկրորդ կողմի կնիքը (reverse) կը դրուէր մետաղի մը մէջ, որ կը կոչուէր կնքոց (trussel) (Տես այս երկու կողմի կնիքները պարունակող մետաղները — պատկեր 3):

Դրամահատութեան համար կլորակը (blank) կը դրուէր սալի կնիքին վրայ եւ կնքոցը (trussel) անոր վրայ դրուելով դրամը կը կոխուէր մուրճի զօրաւոր հարուածի տակ: Անշուշտ այս ձեւով դրամին առաջին եւ երկրորդ կողմի գրերքերը միշտ կը շարժէին, ինչպէս կը տեսնենք Ռուբինեան դրամներու վրայ:

Փաստօրէն գիտենք որ մուրճի հարուածներուն տակ կնքոցը (trussel) կը մաշէր շատ աւելի քան սալի կնիքը (anvil die): Այսպէս հին դրամներ ուղադրութեամբ քննելով կը տեսնենք որ հինգ, տասը եւ երբեմն աւելի կնքոցներ կը մաշէին մինչեւ որ սալի կնիքը հիննար եւ անգործածելի դառնար: Միջնադարեան բարակ դրամներուն համար առնուազն երկու կնքոց կը մաշէր մէկ սալի

կնիքի դէմ: Կնիքներու վաճճեր որ գտնուած են կը վկայեն այս կէտին:

Կնիքներու փորագրութեան եւ անոնց գործածութեան կերպին մասին խօսելէ վերջ պէտք է խօսիլ զբանեկոտ նիւթին եւ անոնց կտրակներուն (blank) պատրաստութեան մասին:

Հին ատեններ մետաղագործութեան կարելորութիւն տրուած էր եւ այս դիտութիւնը յառաջացած, որովհետեւ կարեւոր էր թէ առօրեայ կեանքի մէջ եւ թէ պատերազմի համար: Գիտէին ոսկիին մէջ արծաթ խառնել եւ արծաթին մէջ պղինձ խառնել զբամաստութեան յարմար մետաղներ պատրաստելու համար: Այս մետաղածոյները պէտք եղածին չափ կարծր էին իբր զբամ գործածութեան համար, բայց կակղութիւնը ունէին զբամի ձեւը առնելու մուրճի հարուածի տակ:

Միջին դարերուն մետաղը ծեծելով կը վերածէին որոշ հաստատութեամբ շերտի մը: Յետոյ ան մասնաւոր մկրատներով կը կտրուէր եւ կը վերածուէր կտրակներու (blank): Այս կտրակները մօրփնակ կշիռ ունէին եւ անոց կշիռը կը պահուէր որոշ նեղ սահմաններու մէջ: Այս կտրակները կը զետեղուէին սալի կնիքին վրայ եւ անոր վրայ կը դրուէր կնիքը: Մուրճի ամուր հարուածով մը կտրակը կը վերածուէր զբամի: Ֆրանսայի մէջ, Normandyի, Saint-Georges de Bocheville սիւնի մը վրայ, որ կը պատկանէ 12րդ դարու, կը տեսնուի զբամահատի մը քանդակը, որ յստակօրէն — թէեւ ոչ ճիշդ համեմատական չափով — կը ցուցնէ կտրակը, կնիքները, եւ զբամահատութեան արուեստը (պատկեր 4): Իսկ 16րդ դարու Գերմանական մատենագրի մը մէջ կը տեսնուի միջնադարեան զբամահատութեան ամբողջ արուեստի պատմութիւնը (Պատկեր 5): Այս պատկերին վերի ձախ կողմը կը տեսնենք հնոցը, ուր կը կատարուի ընդունումը մետաղներու զտումը (purification): Մօրուսաւոր մարդը կը կշռէ ոսկին կամ արծաթը, որ իրեն բերուած է զբամահատութեան համար: Յայտնի է որ հաշիւները կը պահուէին իր առջեւ դրուած գրքին մէջ: Կեդրոնի մարդը մետաղը կը ծեծէ եւ կը վերածէ որոշ հաստութեան ունեցող շերտի մը: Պատկերին վարի ձախին կը տեսնուի թէ ինչպէս մետաղի շերտը մկրատով կը կտրուի եւ կը

վերածուի կտրակներու (blank): Պատրաստ կտրակները կը տեսնուին ամանի մը մէջ: Վարի աջ կողմին մէջ կը տեսնուի դրամահատը, ուր մուրճի հարուածներուն տակ կտրակը կը վերածէ զբամի: Իսկ անոր օդանականը կը դնէ կտրակները սալի կնիքին վրայ: Պատրաստ զբանեկոտ կը տեսնուին ամանին մէջ եւ թերեւս համրուելէ վերջ դրուած են անտուկին մէջ:

Եւրոպայի միջնադարեան չրջանէն մեզի հասած են բազմաթիւ առարկաներ, զբրաններ, վաւերաթուղթեր եւ, որոնք յստակ պատկեր մը կու տան ոչ միայն զբամագիտութեան մասին, այլ նաեւ շատ անգամ ամեն տարուայ հանուած զբանեկոտ քանակին եւ նաեւ փողերանոցի պետերու մասին: Փողերանոցի պետերը պատասխանատու էին թագաւորին, զբանեկոտ ոսկիի կամ արծաթի գտութեան, քանակին եւ արուեստին համար:

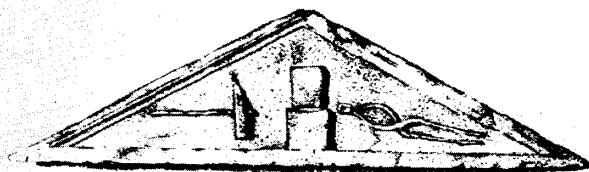
Կիլիկիոյ Հայ թագաւորութեան անկումէն վերջ բարբարոս ցեղերը ոչնչացուցած են ոչ միայն արքայական դիւանի թղթերը, այլ նաեւ ազգային կեանքի վերաբերեալ նիւթեր: Ասիկա ըսել չէ թէ անկարելի է ուսումնասիրել Կիլիկիան Հայաստանի դրամահատութիւնը: Մեզի հասած են հազարաւոր զբաներ, որոնք յստակօրէն կը խօսին Կիլիկիան զբամահատութեան արուեստին մասին: Կան նաեւ կարգ մը եւրոպական վաւերաթուղթեր, որոնք որոշ տեղեկութիւններ կու տան այս նիւթին մասին:

Գտնուելով Բիւզանդական եւ Արաբական քաղաքակրթութեան միջեւ հայերը՝ անշուշտ օգտուեցան եւ իւրացուցին անոնց բարձր գիտութիւնը զբամահատութեան արուեստին մէջ: Ուսչակիրներու դալէն վերջ չփման մէջ մտան նաեւ խաչակիրներու արուեստին: Ուրեմն դժուար չէր հայերու համար կիրարկել եւ զործածել զբամահատութեան արուեստը:

Ճիշդ չենք դիտեր թէ երբ սկսան զբամ հանել Կիլիկիոյ իշխանները: Հայերը շատոնց զազրած էին իրենց զբանեկոտ ունեւալէ եւ վարժուած զործածելու Բիւզանդական կամ Արաբական զբանեկոտ: Եւրոպայի մէջ նոյն իսկ աւատական իշխաններէն ոմանք զբամ կը կոխէին, այնպէս որ երբ խաչակիրները Արեւելք եկան, Եւրոպայի սովորութեան համաձայն սկսան զբամ հատանել: Թերեւս անոնց օրինակը քաջակերեց Կիլիկիոյ Հայ

1

2

LYDOVICYSRE

5

4

3

6

իշխանները որ իրենք ալ իրենց դրամները կոխեն: Կլիկիդը Հայ իշխանները ինքզինքնին խաչակիրներէն պակաս չէին նկատեր եւ երբեմն ալ իրենց զօրութեամբ եւ հարստութեամբ կը հաստատէին իրենց կարեւորութիւնը:

Լեւոն Բ. (1187—1198) իշխանէն առաջ մեզի հասած են չորս պղինձ կտորներ: Ասոնցմէ մէկուն¹ դրութիւնը յայտնի չ'ընեն որու պատկանիւր: Ուրիշ մը՝ հաստ կտոր մըն է եւ թերեւս մետաղ է եւ ոչ թէ դրամ²: Միւս երկուքը խնկական դրամներ են³ եւ կը կրեն ԹՈՐՈՍ անուը, եւ հաւանաբար կը պատկանին տարբեր Թորոս իշխաններու: Քանի որ ունէինք Թորոս իշխան մը 1099—1129ին, անկարելի չէ որ Կլիկիան իշխանները սկսած են դրամ կտրել այս ատենները: Արդէն խաչակիրները սկսած էին իրենց դրամները այդ շրջանին:

Լեւոն Բ. իշխանէն մեզի ծանօթ են 10 հատ պղինձ դրամներ⁴, իսկ անոր Թագաւոր ըլլալէն վերջ (1198) սկսած Թագաւորական դրամներու ճոխ շարք մը, որ տեւեց մինչեւ Թագաւորութեան անկումը 1375ին:

Քանի որ իշխանական շրջանէն ներքը քէչ է, այս յօդուածը կը վերաբերի մասնաւորաբար Թագաւորական շրջանին: Այս դրամները երբ ուշադրութեամբ քննենք կը տեսնենք, որ անոնք չիտուած են վերը ներկայագրուած արուեստով:

Ճիշդ չենք գիտեր թէ ի՞նչ պարագաներու տակ Լեւոն Ա. Թագաւորը սկսաւ իր արքայական դրամահատութիւնը: Smith⁵ ըրած ենթադրութիւնը, թէ թերեւս կնիքները պատրաստուած են Գերմանիոյ մէջ Հենրիկոս Զ.ի պատուիրանով, քանի որ Լեւոն Ա. անկէ ստացաւ իր Թագաւորական տիտղոսը, ընդունելի չէ, որովհետեւ նախ դրամահատութիւնը շատ աւելի զարգացած էր Արեւելքի մէջ եւ Եւրոպայէն փոխ առնելու պէտք չկար, երկրորդ, Լեւոն Ա. արդէն ունէր իր փողբանոցը իշխանական

շրջանին, եւ երրորդ Հայ դրամներու կնիքները փորագրուած էին եւ ոչ թէ կնիքոյով (punch) զարդուած, ինչպէս այն ատեն կ'ընէին Եւրոպայի մէջ: Ճիշդ է, որ Լեւոն Ա.ի արծաթեան ատաղին կոյմը կը նմանի Հենրիկոս Զ.ի միակողմանի bracteateներու պատկերատալին, բայց ասիական դիտմամբ եւրասիականութեան համար եղած է, իսկ դրամին երկրորդ կողմը բոլորովին ինքնատիպ (original) է: Նաեւ այս դրամներուն վրայ օտար ձեռքի հետք չկայ եւ հակառակ Բասմալեանի⁶ կարծիքին բոլոր գրերն ալ հայկական են, թէեւ երբեմն լատի գործագրուած չըլլալուն համար, ոմանք քէչ մը կը նմանին լատին տառերու: Փորագրելի վարպետները գրել կարգաւ թերեւս չէին գիտեր, քանի որ այն ատեն միայն եկեղեցականները եւ բարձր դասի մարդիկ կրնային գրել կարգաւ, եւ հասարակ ժողովուրդը անգրագետ էր: Թերեւս այս պատճառաւ կը տեսնենք բազմաթիւ օրինակներ, ուր կան վերիվայր շրջուած գրեր, նաեւ կէս ու կիսակատար գրեր, եւ նաեւ այլափոխուած գրեր: Անոնք՝ պարզապէս արուեստագէտին պակասողութեան արդիւնքն են:

Դրամին կնիքը չիտելու համար ինչպէս ուրիշ տեղեր, նոյնպէս Կլիկիդոյ մէջ փորագրելի վարպետը նախ կարկինով կեղտոնի կէտը կը փոխէր եւ ապա կը գծէր երկու շրջանակներ: Անկէ վերջ առաջին շրջանակին մէջ կը գծէր Թագաւորին պատկերը, յետոյ առաջին եւ երկրորդ շրջանակի գծերուն մէջ կը քանդակէր խորագրեր: Անկէ վերջ էր որ շրջանակի գծերու վրայ կը քանդակէր մարգարտաշար գիծը, զգոյշ ըլլալով որ դժուար պատկերին չզուլէի: Այս գործողութիւնները աւելի յստակօրէն կը հասկնանք՝ քննելով քանի մը դրամներ: Առնենք Լեւոն Ա.ի զեղեցիկ երկրորդ մը⁷ (Պատկեր 7), առաջին կոյմի վրայ դրուած է ԼԵՆՈՆ ԹԱՎԱՌՈՐ ԱՄԵՆԱՅԷ ՀԱՅՈՑ, բաւական նոր կնիքով զարդուած է, քանի որ պատկերը, գրերը եւ շրջանակը յստակ կ'երևին եւ քէչ մաշած են: Կարկինին ըրած շրջանակի կեղտոնի փոսի հետքերը կը տեսնուին Թագաւորին պատմունճանին կեղտոնը: Թագաւորին պատկերը շատ զեղեցիկ չիտուած է եւ մարգարտները հատիկ

¹ Տես Հեղինակին "Coinage of Cilician Armenia", Corpus No. 2, էջ 129, New York, 1962.

² Նոյն, Corpus No. 3, էջ 129.

³ Նոյն, Corpus No. 1 էջ 3, էջ 129.

⁴ Նոյն, Corpus No. 4, էջ 129—130.

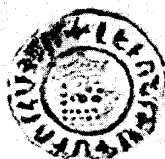
⁵ Smith, H. R., "A Meeting of East and West", Semitic and Oriental Studies, University of California, Publications of Semitic Philology, XI (1951), էջ 423—7.

⁶ Բասմալեան Կ. Թ., Հայկական Ընդհանուր Դրամագիտութիւն, Վենետիկ, 1938, էջ 144.

⁷ Հեղինակին, Corpus No. 17, էջ 132.

7

11

10

9

8

15

14

12

16

13

17

19

18

20

21

հատիկ դարձնում են կնիքի վրայ, քանի որ անոնցմէ ոմանք իրարմէ անհաստատ հեռա-
ւորութիւն ունին: Նաեւ մասնաւոր ուշա-
դրութիւն տարուած է, որ մարգարտաշար
չըլլանակ թաղաւորի պատկերին չզպչի:
Որոշակի տառերու արուեստը շատ գեղեցիկ
է: Գիրերը այնպէս մը շարուած են, որ
յայտնի է անոնց փորագրուած ըլլալը: Եթէ
գրերը գիծերու կնքոցով (punch) դարձնուած
ըլլային, անոնք այս ամբողջութիւնը եւ գե-
ղեցկութիւնը պիտի չունենային, այլ պիտի
նմանէին պատկեր ձի գրուածքին, որ 12րդ
դարու Փրանսական դրամի մը խորագիրն
է, կաթմուած գիծերու միացումով: Նկա-
տելի է նաեւ որ ՀԱՅՈՑԻ Ո գիրը նեղցուած է
տեղի պակասութեան պատճառով: Կնքոցով
դարձնուած Ո գրերը բոլորն ալ նոյն լայնու-
թիւնը կ'ունենային, իսկ այս դրամին խո-
րագրութեան երեք Ո գրերը փորագրուած
ըլլալուն համար իրարմէ կը տարբերին թէ
լայնութեամբ եւ թէ կերպարանքով:

Երկրորդ երկրորդ կողմը շատ աւելի
մաշած է, ըսել է որ կնքոցը (trussel) որ
մուրճով կը դարձնուի արդէն բաւական մը
մաշած էր: Մարգարտաշար շրջանակը տեղ
տեղ արդէն գծի կը նմանի: Կը տեսնենք
նաեւ, որ խորագրին արուեստը կը տար-
բերի առաջին կողմինէն: Այսպէս Ա գրե-
րը բոլորովին տարբեր ոճով շինուած են
դրամին երկրորդ կողմին վրայ: Այս ապա-
ցոյց է որ դրամին առաջին եւ երկրորդ կող-
մի կնիքները փորագրող փարպետները տար-
բեր անձեր էին: Յայտնի է նաեւ որ մուր-
ճի հարուածներուն ճնշումին տակ կլորակը
(blank) ճաթած է, եւ այս կը տեսնուի առա-
ջին կողմի Ե եւ Ն գրերուն մէջը: Կը տե-
սենք նաեւ որ կլորակը ձեռքով կտրուած
ըլլալուն կտտարեալ շրջանակ մը չէ եւ այս
պատճառաւ ալ առիւծին ոտքի տակի գրե-
րը շրջանակէն դուրս մնացած են: Նկատելի
է նաեւ որ առիւծին գլուխի մօտ եղած գրե-
րը շատ աւելի խորունկ եւ յստակ են քան
ետեւի թաթերուն մօտ գրերը: Ասոր պատ-
ճառն ալ այն է որ կնքոցը (trussel) քիչ մը
չեղ բռնուած ըլլալով, գլուխի կողմը աւելի
խորունկ կնքուած է քան թաթերուն կողմը:
Այս դրամին համեմատական ծանրութենէն
կը հասկնանք, որ աւելի քան հարիւրին
իննսուն երկու արծաթ է եւ մնացեալը պը-
ղինձ: Այսպէս մէկ դրամ մը քննելով շատ

բան կը սորվինք անոր դրամահատութեան
արուեստէն:

Առնենք Լեւոն Ա-ի պարզ դրամ մը.
(պատկեր 8) կը տեսնենք որ շատ քիչ մա-
շած է եւ երկու կողմն ալ դարձնուած են
նոր կնիքներով: Գրերը եւ պատկերները
շատ յստակ են եւ կարկինի կեղորոնի ըրած
փոսը իբր կէտ մը յստակօրէն կ'երեւայ եր-
կու կողմին ալ վրայ: Ընթերցողը կրնայ
իրաւամբ առարկել թէ մայր կնիքէն չի-
նուած որդի կնիքները պիտի ունենան դուրս
ելած բարձրաքանդակ (relief) կէտ մը,
կարկինին ըրած փոսին համաձայնող: Որդի
կնիքներէն ելած դրամներուն վրայ ուրեմն
պէտք է տեսնուի փոս մը եւ ոչ թէ դուրս
ելած բարձրաքանդակ կէտ մը: Այս կէտը կը
տեսնուի լաւ շինուած փոքրաթիւ դրամե-
րու վրայ:

Այս առարկութեան պատասխանելու հա-
մար ստիպուած ենք ընդունել որ այս արտա-
քանդակ կէտով դրամները կամ մար կնի-
քով հաստատուած են եւ կամ որդի կնիքներուն
վրայ կատարուած աշխատանքի ատեն նո-
րէն կարկինով կեղորոն փոս մը ստեղծուած
է: Դրամին վրայ յստակօրէն կը տեսնուի
(դժուարութեամբ պատկերին մէջ) կար-
կինին շինած շրջանակ գիծը մարգա-
րիտներուն տակ: Յայտնի է որ թագա-
ւորը եւ թագը նախ գծուած են եւ
ապա մարգարտաշար շրջանակը շինուած,
ապա թէ ոչ մէկը միւսին պիտի զգչէր կամ
խառնուէր: Կը տեսնուի որ կլորակը (blank)
ճիշդ կնիքին վրայ գրուած չըլլալուն, մար-
գարտաշար շրջանակին մաս մը շրջանա-
կէն դուրս ելած է: Առաջին կողմի խորա-
գրին արուեստը աւելի գեղեցիկ է եւ կը
տարբերի երկրորդ կողմի խորագրէն, նո-
րէն մասնանշելով երկու փորագրիչներու
գործը: Որոշակիքը ԼԵՒՆ ԹԱԳԱՈՐ ՀԱՅՈՑ
է, այսպէս ԼԵՆՆԸ ԼԵՆԻ փոխուած է, իսկ
թագաւոր բառին ՎԵՐ սխալմամբ մոռցուած
է: Թագին կէտերը եւ աչքերուն համար
գործածուած կէտերը աւելի փոքր են քան
շրջանակի մարգարիտները, տարբեր ձեւով
շինուած ըլլալուն համար:

Առնենք երրորդ դրամ մը (պատկեր 9):
Այս դրամին վրայ նորէն կը տեսնուի կար-
կինին ըրած կեղորոնի կէտը: Կլորակին (blank)
մէկ կողմը մետաղի շերտը հաստ ըլլալուն
մուրճի հարուածին տակ այդ մասը դուրս
ջլուած է՝ դրամին տալով հակթածեւ կեր-

* Հեղինակին, Corpus No. 657, էջ 209.

պարանք մը: Միւս կողմը մետաղը բարակ է եւ ճեղք մը կ'երեւի Լեւոնի ե ու ի գրե-
րու մէջնէ: Փորագրելը ՀԱՅՈՑԻ տեղ սխալ-
մամբ ՀԱՅԱՅ դրած է: Դրամին երկրորդ
կողմը ՎԱՅԻՄԻՆ եւ խաչին մէջնէ շատ մի-
ջոց մնալուն լեցուած է կէտով մը:

Լեւոն Ա.ի դրամներէն ոմանք բարբա-
րոս արուեստ մը ունին: Թերեւս ասոնք ելած
են Լեւոնի մահէն վերջ, երբ երկրորդ խոռ-
վութեան մէջ էր մինչեւ Հեթում Ա.ի գա-
հը բարձրանալը: Այս միջոցին կ'երեւի դը-
րամահատութեան շատ հոգ չտարուեցաւ:
Առնենք այս տեսակի դրամ մը⁹ (պատկեր 10) -
կը տեսնուի որ հասցեագրով չի նշուած կտրա-
կի (blank) մը վրայ դարձուած դրամ մըն
է: Առաջին կողմի կնիքը թէեւ մաշած,
բայց դեռ գործածուած է: Թապաւորին ձախ
նոսքը, շրջանակին մէջ մասը, եւ Գ գիրը
իրար միացած են կնիքը ճաթած ըլլալուն
համար: Երկրորդ կողմի կնիքը (trussel)
շատ աւելի նոր ըլլալուն ամէն ինչ աւելի
յատակ կ'երեւի: Կարկիթի կեղորոնի բրած
կէտը յստակօրէն էր տեսնուի:

Լեւոն Ա.ի պղինձէ դրամներն ալ կը
շեշտեն որ կնիքները փորագրուած են: Կը
տեսնենք որ փորագրելը խորագիրը յար-
մաբոցաձաձ է դրամին շրջանակին: Ատի-
ժանման թագաւորին թիթի ծայրի կէտը կար-
կիթին բրած շրջանակին կեղորոնն է, իսկ
երկրորդ կողմի կեղորոնի կէտը կորսուած
է խաչին փորագրութեան մէջ: Այս պղինձ-
ները շատ հաստ են արծաթներու նման
մկրատով կտրուելու համար: Շատ հաւա-
նական է որ պղինձներու կտրակները (blank)
թափած են եւ վերջը դրամի վերածած կը-
նիքներով, մուրճի հարուածներու տակ:
Ուշագրութեան արժանի է որ շրջանակները
գրծ են եւ ոչ մարդարտաշար¹⁰: (Տես պատ-
կեր 11):

Հետաքրքրական է ծննել նաեւ Հեթում-
Ջալէլի քանի մը դրամները: Այս շրջանի
արծաթները ընդհանրապէս շատ գեղեցիկ
են եւ կը վկայեն երկրի բարգաւաճ վիճա-
կին: Այսպէս (պատկեր 12) Հեթում-Քայ-
խոսրովի դրամը կը ներկայացնէ Կիլիկիան
հայկական դրամներէն ամենագեղեցիկն նը-
մոյշ մը: Զիւաւոր թագաւորը շատ գեղեցիկ
կերպով նկարուած է եւ ձին խորխո քա-
լուածք մը ունի: Խորագիրը կը բաղադրուի

մեր ամենագեղեցիկ մանրանկարչական ա-
րուեստին հետ: Յայտնի է որ նախ ձին նը-
կարուած է եւ վերջը մարդարտաշար շըը-
ջանակը, որովհետեւ շրջանակը ձիուն սրմ-
բակներուն չէ դպած:

Հեթում-Ջալէլի հասարակ դրամները
կը ցուցնեն թագաւորը եւ թագուհին առ-
աջին կողմին վրայ եւ առիւծով խաչ մը
երկրորդ կողմին վրայ: Այս դրամներուն
մեծածաւանդութիւնը գեղեցիկ արուեստով չի-
նուած է եւ եթէ ուշագրութեամբ քննենք
այս կտորները կը տեսնենք որ միւսներուն
պէս փորագրուած կնիքով չինուած դրամ-
ներ են: Պատկեր 13ին մէջ կը նկատենք որ
փորագրելը դրած է Հեթում ԹԱԳԱՒԻՐ ՋԱ
եւ տեսնելով որ շատ միջոց մնացած է շըը-
ջանակին մէջ, ՅՈՑԻՆ Յ գիրը շատ երկա-
րած է այս պարագութիւնը լեցնելու հա-
մար:

Հեթում Ա.ի պղինձներուն շրջանակնե-
րը ընդհանրապէս գրծ են, բայց կան նաեւ
մարդարտաշար պղինձներ¹¹: Պատկեր 14ին
մէջ կը տեսնուի որ կտրակը (blank) կնի-
քէն քիչ մը աւելի փոքր ըլլալուն համար եւ
քիչ մը կողմնակի դարձուելուն համար գը-
րութենէն մաս մը դրամէն դուրս մնացած
է: Նորէն առաջին եւ երկրորդ կողմի գըրե-
րու արուեստը իրարմէ կը տարբերին եւ
տարբեր փորագրելներու կողմէ պատրաս-
տուած են: Կը տեսնուի որ երկրորդ կողմի
ՍԻՍ բառին ի գէրը շատ լայն չինուած է
շրջանակը լեցնելու համար: Առաջին կողմի
Հ եւ Ա գրերու մէջնէ մետաղը ճաթած է
մուրճի հարուածին տակ:

Ինչպէս Լեւոն Ա.ի պղինձները նոյնպէս
եւ Հեթում Ա.ի մեծ պղինձները հաւանա-
բար կը հատանէին տաք վիճակի մէջ: Եթէ
ոչ կնիքները չէին դիմանար: Երբեմն դը-
րամը կը կպչէր կնիքի եւ երբեմն կը զար-
նուէր երկուս անգամ: Այսպէս պատկեր 15ին
մէջ կը տեսնենք որ պղինձին իւրաքանչիւր
կողմը ունի առաջին եւ երկրորդ կողմի կը-
նիքը: Դարձեալ Հեթում Թ եւ Հ ի ՍԻՍ կը
կարդացուի մէկ կողմին վրայ, եւ նման գը-
րութիւն մը միւս կողմը: Հեթումի փոքր
պղինձներէն ոմանք շատ հետաքրքրական
են: Ուշագրութեան արժանի է պատկեր
16ի¹² խորագրերու առաջին եւ երկրորդ
կողմի արուեստի մեծ տարբերութիւնը,

⁹ Հեղինակին, Corpus No. 214, էջ 156.

¹⁰ Հեղինակին, Corpus No. 731, էջ 221.

¹¹ Հեղինակին, Corpus No. 1296, էջ 277.

¹² Հեղինակին, Corpus No. 1396, էջ 286.

նորէն փաստելով որ տարբեր վարպետներու կողմէ շինուած են: Պատկեր 17 կը ներկայացնէ Հեթումի փոքր պղինձը: Երկրորդ կողմէ կնիքին ճաթած ըլլալը կը տեսնուի յտակ կերպով:

Երբեմն փորագրել վարպետները սըխալմամբ նոյն խորագիրը կը դնէին դրամին առաջին եւ երկրորդ կողմը¹³ եւ երբեմն ալ պատկերը հակառակ կը դնէին, ինչպէս կը նկատուի Լեւոն Ա.ի դրամներուն մէջ, ուր առիծը աջ դարձած է փոխանակ ձախ: Կան նաեւ վերիվայր շրջած դրութիւններ¹⁴, սխալ գրեր եւ: Բայց այս բոլոր բացատրութիւններ են:

Լեւոն Ա. եւ Հեթում Ա. հատանցիկ կէս-դրամներ: Ծիւղ դրամներու նման, բայց կէս կշիռով: Լեւոն Բ. ալ սկսաւ նոյնը ընել բայց որովհետեւ կէս դրամներու կնիքը դժուար էր պատրաստել, շուտով սկսաւ գործածել դրամներու կնիքը կէս դրամներու կլորակին (blank) վրայ: Պատկեր 18ին¹⁵ մէջ կը տեսնուի Լեւոն Բ.ի կիսադրամը որուն առաջին կողմը զարնուած է կիսադրամի կնիքով իսկ երկրորդ կողմը դրամի կնիքով: Հետաքրքրական է նաեւ քննել Լեւոն Բ.ի պղինձէ դրամը որ երկու անգամ զարնուած է (Պատկեր 19):

Լեւոն Բ.-էն վերջ Կիլիկիան սկսաւ թրչնադրամներու հարուածներուն տակ տկարանալ: Թշնամի գոհացնելու համար մեծաքանակ դրամ կը հատանէին եւ իբր տուրք կը լանձնէին ուր որ պէտք էր: Այս դժուար պարագաներու տակ դրամահատութեան արուեստը ինկաւ եւ որովհետեւ ստիպուած կնիքները պէտք եղածէն աւելի երկար կը գործածէին, դրամներէն շատերը վերջի շրջանին գեղեցիկ չեն:

Սակայն դրամահատութեան արուեստը անփոփոխ մնացած է: Այսպէս Աւլինի օձման գեղեցիկ դրամին վրայ¹⁶ (Պատկեր 20) կը տեսնենք նոյն դրամահատութեան արուեստը որ շեշտեցինք Լեւոն Ա.ի դրամներու մասին խոսած ատենին: Նոյնը կրնանք ընել հաղուադիր Լեւոն Բոնակալի դրամի մասին, որուն երկու կողմի ալ Լեւոն Բ. ՊԱՌԳԱՌՈՒ ՀԱՅ գրուած է¹⁷ (Պատկեր 21):

¹³ Հեղինակին, Corpus No. 1391, 1392, 2026, 2161—3.

¹⁴ Հեղինակին, Corpus No. 673—680a, էջ 213—4.

¹⁵ Հեղինակին, Corpus No. 1523, էջ 304.

¹⁶ Հեղինակին, Corpus No. 1839a, էջ 353.

Թապաւորութեան վերջի շրջանին դրամներուն ծաւալը շատ պզոտիցաւ, բայց դրամահատութեան արուեստը մնաց նոյն միջին վերջ:

Ուրեմն Կիլիկիան դրամները շինուած էին փորագրուած կնիքներէ եւ շատ հաւանական է որ ինչպէս ուրիշ երկիրներու մէջ նոյնպէս Կիլիկիոյ մէջ նախ կը շինէին մայր կնիք մը դրամին պէս եւ յետոյ այս մայր կնիքէն կը հատանէին որդի կնիքներ կակուզ մետաղի վրայ: Որդի կնիքներու մետաղը կը կարծրացնէին ջրարկելով (tempering) եւ վերջը կը գործածէին դրամահատութեան համար: Օր մը եթէ յարմար խոշոր դրամակաւ մը անցնի մեր ձեռքը պիտի կարենանք գտնիք քանի մը հատ որդի կնիքներու գործածութիւնը փաստել:

Կ'արժէ քանի մը խօսք ալ ըսել գործածուած մետաղներու մասին: Ռուբէնեանք հատանցիկ փոքրաթիւ ոսկերգիքներ հաւանաբար իբր նուէր մեծամեծներուն եւ ոչ թէ շրջաբերութեան համար: Անոնք հատանցիկ միլիոնաւոր արծաթ դրամներ եւ հետաքրքրական է գիտնալ թէ ուրկէ եկաւ արծաթ մետաղը: Ըստ Սիւուանի¹⁸, Կիլիկիան ունէր հարուստ երկաթի եւ կապարի հանքեր: Կապարի հանքերը շատ աղքատ էին արծաթի եւ ոսկիի պարունակութեամբ: Հաւանական է որ արծաթը կու գար դրսէն, կամ Փոքր Ասիոյ հանքերէն եւ կամ Միջերկրականի երկրներէն: Գիտենք որ քանիցս Կիլիկիոյ Թապաւորները մասնաւոր առանձնաշնորհուներ տուին Վենետիկցիներուն, որ արծաթ եւ ոսկի բերեն Կիլիկիա դրամահատութեան համար¹⁹: Կիլիկիա կարելոյ վաճառականական կեդրոն ըլլալով, մեծ մասնի հասույթ ունէր եւ հաւանական է որ ասիկա կարելոյ արծաթի աղբիւր էր: Պղինձն ալ հաւանական է դուրսէն կու գար քանի որ պղնձահանքեր չկային Կիլիկիոյ մէջ:

Բ. ԶԱՐԵՀ ՊՏՈՒԿԵԱՆ

¹⁷ Հեղինակին, Corpus No. 2161, էջ 398.

¹⁸ Ալեւան, Հ. Ղ., Սիւուան, Վենետիկ, 1885, էջ 9—10:

¹⁹ Langlois, V., Cartulaire, Venise, 1863, էջ 110, 144, 152, 167.

Տես նաեւ, Encyclopaedia Britannica, "Numismatics".

Նաեւ, Philip Grierson, "Note on Stamping of Coins and Other Objects". (A History of Technology, Oxford, Vol. II, էջ 485—492, Singer, Holmyard et al.).

SUMMARY OF PRECEDING ARTICLE

Minting Technique in Cilician Armenia

The art of metallurgy was well developed in Near Eastern countries. The mint operations of the Byzantine and Arab empires were familiar to, and utilized by the Armenians in their mints. It is not known just how Levon I managed his mint to obtain a series of very attractive silver and copper coins, but there is no doubt that it operated most efficiently, both from the metallurgical and artistic viewpoint. The coins are well struck and the silver content is uniform.

Unlike Crusader coins, the Armenian coins were struck from dies which were engraved by hand, without the use of punch marks, and subsequently hardened for usage. Very often, the die makers in engraving the legend ended with too little or too much space to complete the legend, and had to be satisfied with an abbreviated legend or added stars or crosses in the space left in the legend circle. Some coins show clearly how circles were drawn on the die blank in order to place the legends within.

Various field marks found on the coins of succeeding kings may indicate the mark of a certain die maker.

Although Cilician Armenia was rich in iron and lead ore, there is no record of the existence of silver mines. The large supply of silver may have entered the country in the course of its extensive trade with the East and the West.

SUMMARY OF SUCCEEDING ARTICLE

A Hoard of Smpad Coins

A study of a hoard of twenty-five silver trams of Smpad is of interest because of their rarity and the fact that they represent many new varieties. Eleven of the so-called coronation types were hitherto unpublished and the balance contained four new varieties. The weight and the silver content (based on specific gravity) of all the coins in the hoard have been tabulated.

Հ. ՏՄԻ 1964
LXXVIII. JHRG.

JANUARY-MARCH
ՅՈՒՆՈՒՐ-ՄԱՐՏ

ԹԻՒ 1-3
HEFT

HANDES AMSORYA

ՍՄԱԾ ԹԱԳԱՌՈՐԻՆ ԴՐԱՍԱԳԻՒՑԸ

Վերջերս ձեռք անցաւ Սմբատ Թագաւորին 25 արծաթներու գրամագիւտ մը¹, որ իր պարունակութեամբ որոշ գրամագիտական արժէք մը կը ներկայացնէ: Այս պատ-

¹ Այս գրամագիտար ներկայիս ցրուած է: Մաս մը նուէր տրուած էիւ Եօրթի American Numismatic Societyի, Պոստոնի Harvard Universityի եւ Վիեննայի Միւթթարեան Թանգարանին, իսկ մնացեալներուն մեծ մասը Հեղինակին հուղարկուած է:

ճառաւ զայն բաւական կարեւոր եւ հետաքրքրական նկատեցի թերթիս ընթերցողներուն ներկայացնելու:

Ռուբէնեան շրջանէ գրամագիտներէ շատ քիչերը լրջօրէն ուսումնասիրուած են: Սիպիլեան² կը յիշատակէ որ 1870—1875ի

² Հ. Կ. Սիպիլեան, Դասաւորութիւն Ռուբենեան Դրամոց, Վիեննա, 1892, էջ 10:

տարիներուն Իզնիմիտէն դէպի Էնկիւրէ շինուած երկաթուղիին ճամբուն վրայ կամ անոր մօտերը հողէ ամանի մը մէջ 500 հատ Լեւոն Ա-ի արծաթ դրամներ գտնուեցան: Սիպիւիան կը գտնանայ գրեթէ թէ անոնք բոլորն ալ հասարակ տեսակի Լեւոնի արծաթներ էին, ունենալով 14 տեսակ տարբերութիւններ (խորագրերու?): Ըստ Կարապետեանի³, Վենետիկի Միթարեաններու թանգարանին Լեւոն Ա-ի դրամներուն մեծամասնութիւնը կը պատկանի այս դրամագիւտին: Կարապետեան կը խօսի նաեւ իր եւ Տիար Ա. Բօլատեանի սեփականութիւն եղող ուրիշ դրամագիւտերու մասին: Այս վերջիններէն եւ ոչ մէկին մասին ուսումնասիրութիւն մը լոյս տեսած է:

Սիպիւիան⁴ իր գրքին մէջ կը թուէ նաեւ 1894ին Կիլիկիայի եւ Գոնիայի մէջտեղերը գտնուած 117 արծաթներու դրամագիւտ մը, որ կը պարունակէր Օշին, Լեւոն Դ. Լեւոն բռնակալ եւ Կոստանդին Գ. Թազաւորներու դրամներ: Սիպիւիանէն մօտ 75 տարի վերջ Կարապետեան⁵ ունի հետաքրքրական յօդուած մը Տաֆնէի դրամագիւտին նուիրուած: Դժբախտաբար այս դրութիւններէն եւ ոչ մէկը դրամագիւտական մեծ արժէք մը կը ներկայացնեն, որովհետեւ ամէն մէկ դրամի նկարագրութիւնը եւ խորագիրը չեն դրուած:

Հեթում — Չապէլի պատկանող երկու կարեւոր դրամագիւտերու ընդարձակ եւ մանրամասն ուսումնասիրութիւն մը հրատարակուեցաւ American Numismatic Societyի Museum Notesի մէջ⁶. Քանի մը ուրիշ դրամագիւտեր յիշատակուած են նաեւ իմ «Կիլիկիան Հայաստանի դրամներ» գործիս մէջ⁷:

Դրամագիւտի մը մանրամասն ուսումնասիրութիւնը երեւան կը բերէ փաստեր, որոնք կը ստատեն դրամագիտութեան յա-

ՍՄՐԱՅԻ ԱՐԺԱՔ ԴՐԱՄՆԵՐ

ԹԻԻ

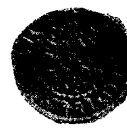
1

3

13

23

ուղղիմութեան: Այսպէս Սիպիւիան⁴, խորհրդածելով Գոնիայի մօտ գտնուած դրամներուն վրայ՝ կ'եզրակացնէ թէ Լեւոն խորագրով դրամները պէտք է Կոստանդին Գ-ի շրջանին պատկանին: Այսպէսով Լեւոն բռնակալ Թազաւորի մը գոյութիւնը եւ անոր դրամ հատանելը կը գուշակէր: Իսկ Հեթում — Չապէլի երկու դրամագիւտերու ուսումնասիրութիւնը⁶ կարելի բրաւ զանոնք զաստուրել ժամանակագրական կարգով:

Կան մեծաթիւ գրքեր նուիրուած բազմաթիւ օտար դրամագիւտերու ուսումնասիրութեան: Բազմաթիւ է նաեւ ունենալ հրատարակութիւն մը նուիրուած Ռուբէնեան շրջանի դրամագիւտերու: Ներկայիս աշխատանք կը տանիմ այս ուղղութեամբ եւ արդէն հաւաքած եմ մօտ քան դրամագիւտերու նմանահանութիւնները, որոնք կը ներկայացնեն քանի մը հազար կտորներու պատկանելի գումար մը:

Անդրադառնալով Սմբատ Թազաւորին,

³ Գ. Կարապետեան, Վենետիկի Միթարեան Միարանութեան Ս. Ղազարու թանգարանին Հայկական Հին դրամներու հաւաքածոնէրը, Բազմալէզ, Թիւ 7—9, 1952, էջ 158:

⁴ Սիպիւիան, էջ 57:

⁵ Գ. Կարապետեան, Տաֆնէի դրամագիւտը, Հասկ, Հայագիտական Տարեգրք, 1949—50, էջ 18—21:

⁶ P. Bedoukian, American Numismatic Society, Museum Notes VIII, 1958, pp. 145—180, Pl. XXXIX:

⁷ Պտուկեան Զ. Պ., Կիլիկիան Հայաստանի դրամները, Վիեննա, 1963:

ՍՄԲԱՏԻ ՕԺՄԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐԸ

[Լեւոն Ա. Պատկերաստիպով]

Թիւ	Քօրփուս			Կշիւ	Արծաթ	Կճիւֆ
1 Ա	—	ՍՄԲԱՏ ԹԱԳՈՐ ՀԱՅՈՅ	†	2.74	—	11 Ա
Բ	—	ՍՄԲԱՏ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՅ				
2 Ա	—	ՍՄԲԱՏ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՅ	†	—	—	—
Բ	—	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲԵՆ ԱՄՏ / / / / /				
3 Ա	—	ՍՄԲԱՏ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՅ	†	2.91	90 %	7 Ա
Բ	—	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲԵՆ ԱՄՏՈՒԾՈՑ				
4 Ա	—	Նոյն	†	—	—	6 Բ
Բ	—	Նոյն				
5 Ա	—	Նոյն	†	2.41	90 %	
Բ	—	Նոյն				
6 Ա	—	Նոյն	†	2.76	87 %	4 Բ
Բ	—	Նոյն				3 Ա
7 Ա	—	Նոյն	†	—	—	
Բ	—	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲԵՆ ԱՄՏՈՒԾՈ				
8 Ա	—	ՍՄԲԱՏ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅ	†	—	—	
Բ	—	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲԵՆ ԱՄՏ				
9 Ա	—	ՍՄԲԱՏ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱ	†	2.92	78 %	10 Ա
Բ	—	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲԵՆ ԱՄՏ /				10 Բ
10 Ա	—	Նոյն	,	3.03	77 %	9 Ա
Բ	—	Նոյն				9 Բ
11 Ա	—	ՍՄԲԱՏ ԹԱԳՈՐ ՀԱՅՈՅ	†	3.02	78 %	1 Ա
Բ	—	ԿԱՐՈՂՈ / ԹԲԵՆ ԱՄՏՈ / ԾՈ /				

ՍՄԲԱՏԻ ՀԱՍԱՐԱԿ ԴՐԱՄՆԵՐԸ

12 Ա	—	ՍՄԲԱՏ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՅ (?)	†	—	—	
Բ	—	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲԵՆ ԱՄՏՈՒԾՈՑ				
13 Ա	1661	ՍՄԲԱՏ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՅ (?)	†	2.67	80 %	
Բ	—	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲԵՆ ԱՄՏՈ				
14 Ա	1663	ՍՄԲԱՏ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈ	†	—	—	15 Ա
Բ	—	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲԵՆ ԱՄՏՈՒԾՈ				
15 Ա	1664	Նոյն	†	2.72	73 %	14 Ա
Բ	—	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲԵՆ ԱՄՏՈՒԾ				
16 Ա	1664	Նոյն	†	—	—	17 Ա
Բ	—	Նոյն				
17 Ա	1665	Նոյն	†	—	—	16 Ա
Բ	—	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲԵՆ ԱՄՏՈՒ				
18 Ա	—	ՍՄԲԱՏ ԹԱԳՈՐ ՀԱՅՈ	†	—	—	20 Ա
Բ	—	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲԵՆ ԱՄՏՈՒԾՈ				
19 Ա	—	Նոյն	†	2.97	75 %	21 Ա
Բ	—	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲԵՆ ԱՄՏՈՒԾ				
20 Ա	—	Նոյն	†	—	—	18 Ա
Բ	—	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲԵՆ ԱՄՏՈՒ				
21 Ա	—	Նոյն	†	2.64	—	19 Ա
Բ	—	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲԵՆ ԱՄՏՈ				
22 Ա	1673	ՍՄԲԱՏ ԹԱԳՈՐ ՀԱՅ /	†	—	—	23 Ա
Բ	—	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲԵՆ ԱՄՏՈՒԾ				
23 Ա	1673	Նոյն	†	3.09	81 %	22 Ա
Բ	—	Նոյն				
24 Ա	1673	ՍՄԲԱՏ ԹԱԳՈՐ ՀԱՅ	†	—	—	25 Ա
Բ	—	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲԵՆ ԱՄՏՈՒԾ				25 Բ
25 Ա	1673	Նոյն	,	—	—	24 Ա
Բ	—	Նոյն				24 Բ

ինչպէս պիտենք երբ 1296ին, Հեթում Բ. եւ իր եղբայրը Թորոս, Պոլիս պագին իրենց քրոջ Ռիթայի ամուսնութեան (Բելաշանդուանի կայսեր որդւոյն Միքայէլի հետ) ներկայ ըլլալու, երկիրը յանձնեցին իրենց յաջորդ եղբոր Սմբատին: Սմբատ առիթէն օգտուելով կաթողիկոսը եւ քանի մը իշխաններ սիրաշահեցաւ եւ ինքիդինքը թողալու հռչակեց: Երբ Հեթում եւ Թորոս Պալէն վերադարձան, Սմբատ պանոնք ձերբակալել տուաւ եւ բանտարկեց: Թորոսը բանտին մէջ սպաննուեցաւ, իսկ Հեթումին աչքերը տալուելով կուրացան: Այս արարքները այնքան զայրացուցին յաջորդ եղբայրը, Կոստանդինը, որ Սմբատի դէմ կուռի ելաւ եւ յաղթանակը չափելով Հեթումը բանտէն ազատեց եւ ինքիդինքը թաղաւոր հռչակեց:

Այսպէս Սմբատ թաղաւորաց տւելի քան երկու տարի եւ այս ժամանակամիջոցին ան հատանեց արծաթ եւ պղինձ դրամներ: Արծաթները հազուադիւս ըլլալով Սիպիւսեան կ'եղարկացնէ թէ պանոնք ժողովել եւ հաւելցնել տուած են ապստամբ թաղաւորի մը յիշատակը Շնչիւս համար: Եւ իսկպէս այսօր ալ կը տեսնենք որ իմ դրքին մէջ յիշատակուած աւելի քան 10.000 դրամներէն միայն 41 հատը Սմբատի արծաթներն են:

Ուշադիր ըլլալու է որ Սմբատի արծաթները կարելի է երկու տեսակներու բաժնել: Աւելի հազուադիւսները կը նմանին Լեւոն Ա.ի դրամներուն, ունենալով Ա. կողմը թագաւոր թաղաւորը նստած առիւծաբարձ դահի մը վրայ, լաջ մը ալ ձեռքին եւ շուշան մը ձախին, իսկ միւսներուն վրայ կը տեսնուի որ թաղաւորը ձախ ձեռքով բռնած է լախտ մը որ կ'երկարի ձախ ուսէն անդին:

Ինչպէս Սիպիւսեան կը դրէ, Սմբատ կուսած է ճիշդ Լեւոն Ա.ի նմանող դրամներ իր օրինաւոր թաղաւոր եւ Լեւոնի յաջորդը ըլլալը հաստատելու համար: Այս դրամները իրաւամբ կրնանք կոչել օժման դրամներ: Ինչպէս պիտենք ունինք օժման դրամներ Լեւոն Ա.էն եւ նաեւ Օշինէն, բայց դեռ չկան որոշապէս օժման դրամներ միւս թաղաւորներէն:

Սմբատի ներկայ դրամադիւսը կը պարունակէ 11 հատ օժման դրամներ եւ 14 հատ հասարակ դրամներ, իսկ իմ դրքին քօրփուսին մէջ յիշատակուած 41 դրամներէն

միայն 10 հատը օժման դրամներ են: Այսպէսով Սմբատի դրամներու շարքը մեծապէս կը ճոխանայ այս դրամադիւսով: Իսկ այս 25 Սմբատի արծաթներու դրամադիւս մը ըլլալը յայտնի է անկէ՝ որ անոր մէջ կան մեծաթիւ օրինակներ որ նոյն կնիքով կուսուած են, մինչ հատիկ հատիկ հաւաքուած հարիւրաւոր դրամներուն մէջէն հազիւ թէ քանի մը հատ մէկ կնիքէն ելած օրինակներ կը գտնուին:

Հետաքրքրական է նկատել թիւ 1 դրամը, որուն երկու կողմն ալ գրուած է «ՍՄԲԱՏ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՅ»։ Ասիկա իր տեսակին մէջ միակն ըլլալով հախապանց հազուադիւս դրամ մըն է: Այս դարտուելութիւնը հաւանական է որ մասնաւոր նշանակութիւն մը չունի եւ արդիւնքն է կնիք շինող վարպետին անուշադրութեան: Այս տեսակ վերադրմանը կը տեսնենք նաեւ ուրիշ թաղաւորներու դրամներու վրայ ալ, ինչպէս Հեթում Ա.ի քանի մը պղինձներու վրայ (իմ քօրփուս թիւ 1422—3), Լեւոն Գ.ի պղինձներու վրայ (քօրփուս թիւ 1823—36), Լեւոն բռնակալի հազուադիւս արծաթներուն (քօրփուս թիւ 2161—63) վրայ են:

Սմբատի արծաթներուն խաչերու մեծաթիւ տեսակները նկատի առնելով կրնանք ենթադրել որ այս թաղաւորը կոխած է մեծ քանակութեամբ դրամներ եւ շատ հաւանական է որ շատ մը նոր օրինակներ մէջտեղ ելլեն ապագային:

Այս յօդուածին ընկերացող տախտակներուն մէջ կը տեսնենք, յաջորդական կարգով, դրամին թիւը, հեղինակին դրքին մէջ եթէ յիշատակուած է այդ տեսակ դրամ մը՝ քօրփուսին թիւը, Ա. եւ Բ. կողմի խորագիրը, դրամին կշիւը (կրամով), արծաթի զտութիւնը եւ Ա. ու Բ. կողմի վրայ գործածուած կնիքը:

Այս վերջին կէտը կարեւոր է եւ կ'արժէ շեշտել որ թիւ 3 եւ 7 դրամներու Ա. կողմը նոյն կնիքէն ելած է, նոյնպէս նոյն կնիքէն ելած են 1 եւ 11 դրամներու եւ նաեւ 4 եւ 6 դրամներու Բ. կողմը: Իսկ 9 եւ 10 եւ նաեւ 23 եւ 24 դրամներու երկու կողմն ալ նոյն կնիքէն ելած են:

Սմբատի դրամները շատ քիչ խորութիւն (relief) ունին եւ մաշած ըլլալուն՝ պատկերները շատ յստակ չեն ելած:

⁸ Սիպիւսեան, էջ 46:

HANDES AMSORYA

ՌՈՒՐԵՆՆԱՆ ԻԾԽԱՆՆԵՐՈՒ ՂՐԱՄՆԵՐԸ²

Այս յօդուածին մէջ պիտի խօսինք այն դրամներուն մասին, որոնք կը պատկանին Կիլիկեան Հայաստանի Հայ իշխաններուն: Ներկայիս, որովհետեւ այս դրամները փոքրաթիւ են եւ շատերը մաշած վիճակի մէջ¹, կարելի պիտի չըլլայ այս շրջանի դրամներուն ամբողջական շարքը ներկայացնել, եւ ոչ ալ վստահօրէն ճշդել թէ այս դրամներէն որք այս կամ այն իշխանին կը պատկանին: Սակայն ժամանակը հասած է փորձ մը ընելու եւ կը յուսանք, որ ապագային երբ նորանոր կտորներ յայտնուին, պիտի յաւելինք այս շրջանի դրամագիտութիւնն ալ աւելի լիակատար ուսումնասիրութեան մը ենթարկել:

Այս բոլոր դրամներն ալ պղինձ են եւ մինչեւ հիմայ արծաթ դրամներ չեն գտնուած: Ուստի ստիպուած ենք եզրակացնել թէ Ռուբենեան իշխանները միայն պղինձէ դրամներ կոխած են: Պէտք է նկատի առնել, որ ժամանակակից Եդեսիոյ կոմսերը նմանապէս միայն պղինձէ դրամներ կոխած են, ինչպէս նաեւ խաչակիր միւս իշխանները իրենց սկզբնական շրջաններուն³:

Երբ այս պղինձ դրամները ուշադրութեամբ քննենք, կը տեսնենք, որ կարելի է զանոնք դասաւորել այնպէս ինչպէս կը ներկայանան մեր տախտակին մէջ: Կը տեսնուի, թէ ամէնէն կոչաւ օրինակները գրուած են շարքին սկիզբը իբր ամէնէն առաջին օրինակները Հայ իշխանական դրամահատութեան: Տախտակին ամենալերջի կտորը կը պատկանի Լեւոն Բ. իշխանին (1187—1198) եւ ասոնցմէ 13 օրինակ ծանօթ են մեզի: Այս դրամներուն իւրաքանչիւրին ուսումնասիրութիւնը կ'առաջնորդէ այն համոզմանին թէ տախտակին մէջ անոնք ներկայացուած են ժամանակագրական կարգով:

Կարելի է նկատել որ առաջին չորս դրամներուն վրայ կը տեսնուին զբեր, որոնք գլխադիր չեն այլ փոքր տառեր: Արուեստի

տեսակէտով, կը տեսնուի թէ թիւ 5 եւ 6 դրամները աւելի զեղեցիկ են քան առաջին չորս հատը, բայց ոչ այնքան զեղեցիկ որքան թիւ 7 եւ 8 դրամները: Այս կէտը արդէն ինքնին կը փաստէ այս դրամներուն տրուած ժամանակագրական կարգը: Լեւոն Բ. ի դրամներուն զբերը կը նմանին թագաւորական շրջանի դրամներուն վրայ տեսնուած զբերու արուեստին:

Երբ առաջին չորս դրամները քննենք, եւ նկատի առնենք անոնց ձեւը, արուեստը եւ զբերը, կը հասնինք այն եզրակացութեան թէ ասոնք կը պատկանին կամ նոյն շրջանին եւ կամ նոյն իշխանին: Քանի որ թիւ 5 դրամին վրայ յստակօրէն կը կարդացուի ԹՈՐՈՍ անունը, եւ վարը պիտի փաստենք որ ասիկա շատ հաւանական է որ Թորոս Ա. իշխանին (1100—1129) դրամն ըլլայ, այն ատեն ստիպուած ենք առաջին չորս դրամները տալ կա՛մ Ռուբէն Ա. ին (1080—1095) եւ կա՛մ իր որդոյն Կոստանդին Ա. ի (1095—1099):

Ռուբէն Հաստատուած էր իբր անկախ իշխան մը Տարսուս լեռներուն մէջ ունենալով Բարձրբերդը իբր իշխանութեան կենդրոնը: Իրականին Ռուբէնի իշխանութիւնը կը տարածուէր միայն փոքր հողամասի մը վրայ եւ հաւանական չէ որ դրամ կոխած ըլլայ:

Կոստանդին Ա. իսկական հիմնադիրն էր Ռուբենեան իշխանութեան², քանի որ ան էր, որ պարագայներէն օգտուելով իր սահմանները ընդարձակեց եւ պետութիւնը զօրացուց: Իր իշխանութեան ատենն էր որ Առաջին խաչակիրները Կիլիկիա հասան եւ Հայերը զանոնք դիմաւորեցին իբր բնական զինակիցներ Մահմետականներուն դէմ: Կոստանդինի իշխանութեան միջոցին Պալատին Ա. Եդեսիոյ տիրեց եւ իր կարճ իշխանու-

² Այս շրջանի պատմութեան համար տես:—

Ա. A History of the Crusades, Vol. II, pp. 630—660, (S. Der Nersessian), University of Pennsylvania, 1962: Բ. S. Runciman, A History of the Crusades, 3 vols., Cambridge, 1951: Գ. R. Grousset, Histoire des Croisades, 3 vols., Paris, 1934: Դ. Հ. Ղ. Աւերան, Սխուան, Վենետիկ, 1885:

* Այս յօդուածին Անգլիէիէն Հրատարակուած է American Numismatic Society, Museum Notes XII, 1965, մէջ:

¹ G. Schlumberger, Numismatique de l'Orient Latin, Paris, 1878.

թեան միջոցին իր անունով դրամ հատանեց³, թերեւս հետեւելով լատին իշխաններուն, Կոստանդինի ալ որոշեց դրամ կոխել: Արշաւան⁴, կը գրէ ձի ոմն ՚ի յետին պատմը չաց կամ գրչաց մերոց, (զորոյ ոչ յիշեմ զանուն), ասէ վասն Կոստանդնայ որդւոյ Ռուբինի, եթէ «թաղաւոր կոչեցաւ եւ դահեկան տպեաց»:

Այս առաջին երեք դրամներու վրայի գրութիւնը կարելի չեղաւ կարդալ, բայց կը տեսնուի որ այս դրամներու զերբը իրարու կը նմանին: Այսպէս թիւ 2 եւ 3ի վրայ կը տեսնուի անՌՍՈ — ա եւ եւթաւ — ՅՍԱնքն նմանութիւնները: Թէեւ դրամներուն վրայի գրութիւնը կարելի չեղաւ կարդալ սակայն վերջի բառին ԿՈՍՏԱՆԴՆ ԵՐԼԱՆԻ կարելիութիւնը պէտք չէ անտեսել: Թիւ 4 դրամը աւելի լաւ պահուած ըլլալուն համար կարելի է հետեւցնել հետեւեալ գրութիւնը ամա — ե — Ծառա ալ (թերեւս ԾԱՌԱՅ ԱՍՏՈՒԾՈՅԻ կրճատումը): Այս չորս դրամները մաս կը կազմեն հեղինակին հայկական դրամներու հաւաքածոյին, իսկ հինգերորդ օրինակ մըն ալ կը գտնուի Վիեննայի Մխիթարեան Միաբանութեան Թանգարանին մէջ:

Թիւ 5 դրամին վրայ կը տեսնուի (Թ)ՌՈՍԻ Է Ռ(Բ), այսինքն Թորոսի Է Ռուբինի գրութիւնը, իսկ կենդրոնը լատինական խաչէ: Երկրորդ կողմը գրութիւն չկայ, բայց կը տեսնուի անծանօթ տեսակի խաչ մը, որ միայն այս իշխանի դրամներուն վրայ կոխուած է, եւ որեւէ ժամանակակից բիւզանդական եւ կամ Ռաչակիր դրամներու վրայ չի գտնուիր: Դաշտին մէջ, խաչի ձախ թեւին տակ գծի մը տակ կը տեսնուի կրճատեալ բառ մը ՍԲ որ կարելի է ՍՈՒԲԻ կարդալ: Ռաչին ալ թեւին տակի գրութիւնը կը թուի ըլլալ ՂԹ, բայց նշանակութիւնը յայտնի չէ: Այս դրամէն շատ մաշած օրինակ մըն ալ կայ Վիեննայի Մխիթարեաններուն Թանգարանին մէջ:

Նոյն Թանգարանին մէջ կայ նաեւ այս տեսակին հաստ օրինակ մը, որ կը թուի թէ դրամ չէ, այլ չքանչան մը կամ կնիք մը: Ասոր առաջին կողմի գրութիւնը ճիշդ նոյնն է, բայց կը կարդացուի արջն ձախ եւ ոչ թէ

ձախն ալ: Երկրորդ կողմը կան նոյն տեսակ, բայց երկու ոտքով, խաչ մը, իսկ դաշտին մէջ անընթեռնելի գրեր: — Թորոսի դրամը նկարագրուած է Սիսուանի մէջ⁵:

Թիւ 5 դրամը կը վերագրենք Թորոս Ա.ի, նկատելով արուեստը եւ զերբու ձեւը եւ նաեւ այն պատճառով որ, միւս ԹՐՈՍՈ դրութեամբ դրամները (թիւ 7 եւ 8) կը տարբերին այս թիւ 5էն, եւ կան պատճառներ, որ թիւ 7 եւ 8 տանք Թորոս Բ.ի (1100—1129): Այս մասին աւելի երկարօրէն պիտի խօսինք վարջ:

Հետաքրքրական է յիշել, որ Թորոս Ա.ի իշխանութեան չըլնաին, քանի որ Ռաչակիր իշխաններ պղինձ դրամներ կոխեցին: Սակայն ասոնք բիւզանդական տիպով դրամներ էին, եւ ընդհանրապէս յունարէն գրութեամբ: Այս տեսակ դրամներ հասած են Նդեհիոյ Պալատին Բ.ը, եւ իր ճորտը՝ Մարաշի Ռիչարտը. նոյնպէս Անտիոքի իշխանները, Պօհէմօնտ (1098—1111), Թանդրէտ (1104—1112), Պօհէմօնտ Բ. (1119—1130) եւ նաեւ Տրիպոլիոյ Պէթրբանտը (1109—1112) եւ Բոնսը (1112—1136): Միայն Պէթրբանտի դրամները բիւզանդական տիպ չունին, եւ Թորոս Ա.ի դրամներուն նման առաջին կողմը ունին խաչ մը եւ իշխանին անունը:

Լեւոն Ա. (1123—1138) իշխեց Կիլիկիոյ վրայ իր եղբոր Թորոս Ա.ի մահէն յետոյ: Ան խելացի եւ կարող անձ մը ըլլալով կրցաւ դաշտային Կիլիկիոյ քանի մը կարեւոր քաղաքներուն տիրանալ: Տարակոյս չկայ որ հետեւելով իր նախնիներուն ան ալ շարունակեց իր անունով դրամներ հատանել: Մինչեւ հիմայ այս իշխանին անունը կրող դրամներու չենք հանդիպած: Ինչպէս զի տենեք Լեւոնի իշխանութիւնը վերջացաւ երբ Բիւզանդիոյ կայսրը Յովհաննէս Կոմնենոս մեծ բանակով մը Կիլիկիա մտաւ եւ յաղթեց Լեւոնն ու իր երկու որդիները գերի բռնել եւ զանոնք Կոստանդնուպոլիս տանել:

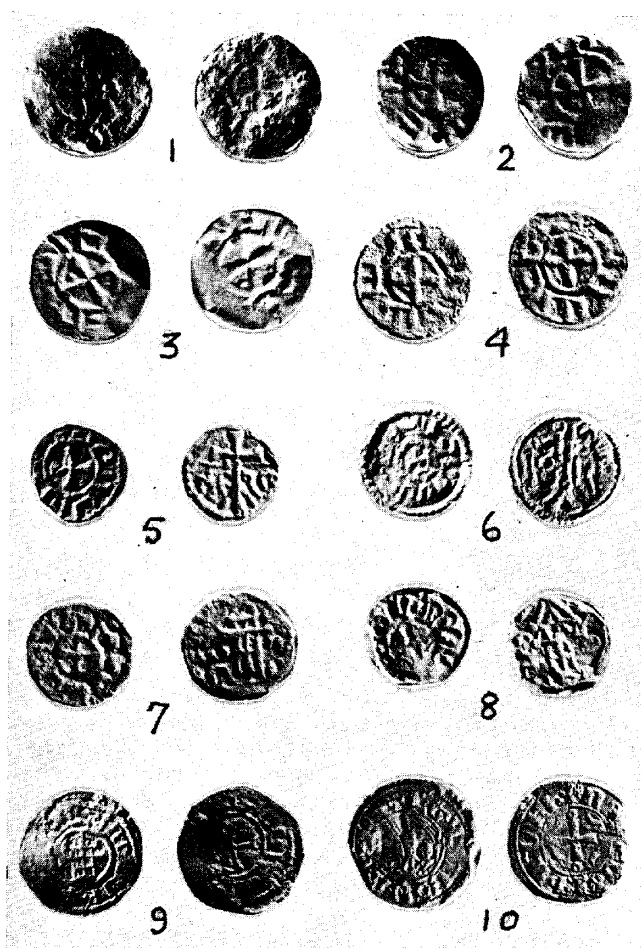
Լեւոնի զաւակներէն մին Թորոս, կըրցաւ փախչել եւ ապաստանել Կիլիկիա: Հասնելով չուտով հաւաքուեցան իրենց իշխանին չուրջ եւ կարճ ժամանակի մը մէջ Թորոս Բ. (1145—1169) տէր դարձաւ Կիլիկիոյ:

Թորոս գրութեամբ, թիւ 7 եւ 8, դրամները կը տրուին այս իշխանին: Այս դրամները արուեստով շատ կը նմանին ժամանակակից դրացի Անտիոքի եւ Տրիպոլիոյ իշ-

³ G. Schlumberger, Num. de l'Orient Latin. Paris, 1878, pp. 10—12, 18—25, Pl. I et II.

⁴ Հ. Ղ. Արշաւան, Միտոս, էջ. 378:

ԹՈՒՐԵՆԵԱՆ ԻՇԵԱՆԱԿԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐ

խաններուն դրամներուն: Առաջին կողմին վրայ կը տեսնուի խաչը եւ յստակօրէն կը կարդացուի ԹՈՐՈՍ անունը: Անունին կցուած երկրորդ բառը կարելի չեղաւ կարդալ: Թիւ 7 դրամի դրութիւնը կը տեսնուի իբր ԹՈՐՈՍ յաստ եւ թիւ 8ինը ԹՈՐՈՍ իսկաւ: Յայտնի է որ երկրորդ բառը նոյնն է երկու դրամներուն վրայ ալ:

Դրամի երկրորդ կողմը կը տեսնուի բերդ մը եւ կամ դուռ մը: Թիւ 7ի վրայ կը տեսնուի ձախ կողմը աք եւ աջ կողմը ռա գրերը: Թիւ 8 դրամի երկրորդ կողմի դաշտի նշանները կարելի չեղաւ ճշգրէլ:

Դրամին երկրորդ կողմի բերդի կամ դրան մը պատկերը ապացոյց է որ կը պատկանի նոյն տեսակի ինչակիր դրամներու:

ժամանակին: Այսպէս Ռէյմոնտ Բ. (1152—1187) հատած է դրամներ, որոնց մէկ կողմը խաչ եւ միւս կողմը բերդ կամ դուռ մը կը տեսնուի⁵: Նոյնպէս են Պալտուին Գ. ի. (1144—1162), Երուսաղէմի մէջ կոխած դրամներն⁶:

Թորոս Բ. ի մահէն ետք, անոր եղբայրը Մլեհ ձեռք առաւ երկրին իշխանութիւնը: Ան իր բարեկամ Հալէպի Սուլթան Նուրէտ-տինի օգնութեամբ Կիլիկեան մարզաց յայնե-րէ եւ խառութեամբ կառավարեց երկիրը:

Ալիշան⁷ կը իշէ Պրոսէի⁸ գրութիւնը թէ Մլեհ, Նուրէտտինի հետ դրամ կոխած է: Այս դրամը սակայն կը պատկանի Փոքր Ասիոյ մահմետական իշխանի մը, ինչպէս Լանկլուս ապացուցած է⁹: Կարելի է որ իր հինգ տարուան իշխանութեան միջոցին Մլեհ կոխեց դրամներ, բայց Մլեհի որուէ դրամ ծանօթ չէ մեզի: Մլեհի բունպակտութիւնը անտանելի էր հայ իշխաններուն, եւ երբ իր պաշտպան Նուրէտտինը մեռաւ 1174ին, հայ իշխանները ապստամբեցան եւ յաջորդ տա-րին սպաննեցին Մլեհը:

Կիլիկիոյ տէր դարձաւ Ռուբէն Բ. (1175—1187), որ Մլեհի եղբայր Ստեփանէի որդին էր: Ռուբէնի համեմատաբար երկար իշխանութեան միջոցին Կիլիկիոյ սահման-ները աւելի ընդարձակուեցան: Շատ հաւա-նական է որ այս իշխանն ալ կոխեց դրամներ, թէեւ իր անունը կրող դրամները մեզի ծա-նօթ չեն:

Հայ պղինձէ դրամ մը որ հրատարա-կուած է Ալիշանի կողմէ Սիսուանի մէջ¹⁰ եւ վերագրուած Թորոս Ա. ի կամ Կոստանդին Ա. ի: Սակայն այս դրամը կարելի չէ այդ երկու իշխաններուն վերադրել, երբ նկատի առնենք դրամին արուեստը եւ գրերու ձե-ւը: Նաեւ դրամին մէկ կողմին վրայի բերդի կամ դուռի մը պատկերը կ'ապացուցանէ, որ այս դրամը կը պատկանի տասնութերկու-երորդ դարու վերջի շրջանին եւ ոչ թէ առաջին մասին: Գրերու ձեւերը շատ դե-

ղարուեստական են եւ բնաւ չեն նմանի-ր առաջին շորս դրամներու գրերուն: — Ընդ-հակառակը այս գրերը կը նմանին Լեւոն Բ. ի (1187—1198) պղինձներու վրայ գրա-նուած գրերուն, եւ արամաբանական է այս դրամը վերագրել Լեւոն Բ. ի շրջանին: Յի-շենք նաեւ որ այս դրամին վրայ այն տեսակ բերդեր կը տեսնուին, որոնց կը հանդիպինք Երուսաղէմի Ամօրի թագաւորին դրամներուն վրայ (1162—1173)¹⁰, իսկ այս թագաւորը կ'իշխէր Ռուբէնի ժամանակամիջոցին:

Այս նկատումներով մենք արգարանալի կը գտնենք այն կարծիքը թէ այս դրամը կը պատկանի Ռուբէն Բ. ի: Թէեւ այս դրամը շատ մաշած վիճակի մէջ է եւ վրայի գրու-թիւնը կարելի չէ որոշապէս կարգալ, սա-կայն կը փորձուինք հետեւեալ ձեւով կար-գալ: Բերդի կողմը, (ՌՌԻԲ) ԷՆ ՈՐ(ԴԻԻ) (ՍՏ)ՇՓ(ԱՆԻԻ), եւ խաչի կողմը (ԿԱՐՈ-ՂՈԹԲ)Ն ԱՅ Է

Ընդունելով հանդերձ թէ այս ընթեր-ցումը հիմնուած է մեծաւ մասամբ երթա-ղրութեան վրայ, նկատի առնելու է, որ առաջին գրութիւնը կը նմանի Լեւոն Բ. ի պղինձներու վրայ տեսնուած գրութեան. իսկ երկրորդ գրութիւնը Լեւոնի արքայա-կան դրամներու գրութեան:

Ռուբէն 1187ի վաղեք մը քաջուեցաւ եւ երկրին զէկը յանձնեց իր եղբոր Լեւոնին: Վերջինս թերեւ Ռուբենեան իշխաններուն ամէնակորովի եւ կարող անձն էր: Իր ժա-մանակին՝ հայերը ամբողջ Կիլիկիոյ տէրն էին եւ երբ Երրորդ Սալադուինը Կիլի-կիա հասաւ, հայերը արտոյն օգնեցին որչափ որ կարող էին: Այս միջոցին Սալադուին լատին իշխանութիւնները տկարացուցած էր: Անտիոքը, որ երբեմն աչք ունէր Կիլի-կեան հողերուն վրայ, այլեւս այնքան տկա-րացած էր, որ Լեւոն սկսաւ միջամտել անոր ներքին գործերուն եւ նոյնիսկ իր գերիշխա-նութիւնը հաստատել անոր վրայ: Վերջա-պէս Լեւոն Բ. իշխանի երայրը, որ էր, հայ թագաւորութեան մը հաստատումը, իրակա-նացաւ, երբ ան թագաւոր օծուեցաւ Տար-սոնի մէջ, Յունուար 6, 1198ին: Հայոց կա-թողիկոս Գրիգոր Ապիրատը կատարեց օծու-մը, իսկ Պապի ներկայացուցիչ Գոնրատը Լե-ւոնի սուլաւ թագաւորական պատուանշան-ները:

⁵ G. Schlumberger, Num. de l'Orient Latin, Pl. IV, 6—15.

⁶ Նոյն, Pl. III, 19—26:

⁷ Հ. Չ. Ալիշան, Սիսուան, էջ 56:

⁸ Brosset, Histoire de Bas-Empire, XVI, p. 305.

⁹ V. Langlois, Numismatique de L'Arménie au Moyen Age, Paris, 1855 էջ 34.

¹⁰ G. Schlumberger, Pl. III.

Թագաւոր պսակուելէ յետոյ Լեւոն հասած է արծաթ եւ պղինձ դրամներու ընդարձակ շարք մը¹¹։ Այս յօդուածին մէջ մենք միայն Լեւոնի իշխանական դրամներով պիտի զբաղինք։

Լեւոնի պղինձներէն երկու հատ արդէն ծանօթ էր Միպիլեանի¹², բայց դրամներուն վրայի գրութիւնը կարելի չէր եղած ճշգրիտ կարգաւ մինչեւ 1930¹³։ Լեւոն Բ. իշխանի դրամներուն գրութիւնը, Ա. Կողմը Թագաւորը ասպետական հազուադէպ ձախ կարձակէ, եւ գրութիւնը ԼԵՒՈՆ ԾԱՌԱՅ ԱՅ

Բ. Կողմը, խաչ մը, անկիւնները կիսալուսինով ՈՐԴԻ ՍՏԵՓԱՆԷՒ

Հետաքրքրական է այն պարագան որ այս դրամին առաջին կողմի նկարը կը տեսնուի նաեւ լատին իշխանի մը դրամին վրայ¹⁴ բայց Շլումպերցի չէ յաջողած այդ դրամը որոշակապէս վերադարձել որեւէ լատին իշխանի մը։

Լեւոն Բ. իշխանի պղինձներէն ներկայիս մեզի ծանօթ են 13 հատ. որոնցմէ արդէն տասը հատը ծանօթ էին նախապէս¹⁵։

Ամփոփելով այս գրութեանս մէջ յիշատակուած կիլիկեան իշխանական դրամները կ'ունենանք հետեւեալ ցանկը։

Ռուբէն Ա. (1080—1095) Դրամ չէ գրտնուած։

1, 2, 3, 4 Կոստանդին (1095—1099) Ձորս հատ հեղինակին քով. կշիռ 3.43։ Մէկ հատ Վիեննա Մի. Թանգ. կշիռ, 2.40։

5, 6 Թորոս Ա. (1099—1121) Մէկ հատ հեղինակին քով. կշիռ 0.75։ Մէկ հատ. Վիեննա Մի. Թանգ.։

Լեւոն Ա. (1129—1137) Դրամ չէ գրտնուած։

7, 8, Թորոս Բ. (1145—1169) Երկու հատ հեղինակին քով. կշիռ, 1.25, 1.30։

Մլէհ (1170—1175) Դրամ չէ գրտնուած։

¹¹ Զ. Պատկեան, Կիլիկեան Հոյաստանի դրամները, Վիեննա, 1963։

¹² Կ. Միպիլեան, Դասաւորութիւն Ռուբենեան Դրամաց, Վիեննա, 1892, էջ 78։

¹³ Տէր Ղազարեան, Բաղձալէպ, Վենետիկ, 1920, էջ 167։ Զուարթնոց, Բարիկ, 1930, էջ 401—410։

¹⁴ G. Schlumberger, Pl. III, No. 11.

9, Ռուբէն Բ. (1175—1187) Մէկ հատ Վենետիկ, Մի. Թանգ.։

10, Լեւոն Բ. (1187—1198) Տասներեք հատ. կշիռ 2.65։

2 հատ Հեղինակին քով։

2 հատ Վիեննայի Միսիթ. Թանգ.։

2 հատ Ա. Տօնապետեան, Պէյրուս։

2 հատ Bibliothèque Nationale, Բարիկ։

1 հատ Վենետիկի Միսիթ. Թանգ.։

1 հատ Մարտիկեան Թանգ. Պէյրուս։

1 հատ Նուպարեան Դրազարեան, Բարիկ։

1 հատ Երեւանի Ազգ. Թանգ.։

1 հատ Տք. Տէր Ղազարեան, կոքուած։

Ուրեմն ներկայիս կան, 23, հատ պղինձի դրամներ, որոնք կը պատկանին Ռուբենեան իշխաններու եւ ասոնցմէ 13 հատը Լեւոն Բ.ի կը պատկանին։

Պարզ է, որ այս դրամներու ուսումնասիրութիւնը շատ թերի է եւ չէնքը աւարտուելու համար դեռ շատ նիւթի պէտք ունինք։

Կը յուանք սակայն որ ժամանակի ընթացքին նորանոր իշխանական դրամներ մէջտեղ պիտի ելլեն եւ կարելի պիտի ըլլայ այդ շրջանի դրամներու հանելուկներն ալ լուծել եւ անոնց մասին գոհացուցիչ ուսումնասիրութիւն մը կատարել։

ՋԱՐԵԼ ՊՏՈՒԿԵԱՆ

SUMMARY

Coins of the Roupian Princes of Cilician Armenia

This article is essentially the Armenian version of the "Coins of the Baronial Period of Cilician Armenia (1080-1198)" published in the American Numismatic Society Museum Notes XII (1966), pp. 139-145, Pl. XLI. See pp. 95-102.

HANDES AMSORYA

ԵՆՈՒՆ Ա. ԹԱԳԱՌՈՐԻՆ ԵՃԱԿԻ ՍԵՂ ԴԲԱՍԸ ԵՒ ԱՆՈՐ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՆՅԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ*

Վերջերս Լեւոն Ա. (1187—1215) թաղաւորին մէկ եղակի արծաթապղինձը (billon) գտնուեցաւ 845 խաչակիր արծաթապղինձներու դրամադիւտի մը մէջ¹ որ նոր լոյս կը սփռէ ո՛չ միայն այս թաղաւորին դրամահատութեան վրայ այլ նա՛եւ այս ժամանակամիջոցին որոշ պատմական դէպքերուն վրայ:

Երբ Անտիոքի Պէմունդ Գ. իշխանը մեռաւ 1201ին, Լեւոն փորձեց իր եղբոր Ռուբէնի թոռը, Ռեմունդ—Ռուբէնը հաստատել իր օրինաւոր ժառանգ Անտիոքի: Այս ժամանակամիջոցին պատմական ուսումնասիրութիւնները² այն տպաւորութիւններ կուտան թէ Լեւոն կը հետապնդէր իր եղբոր թոռան իրաւունքն Անտիոքի ժառանգութեան համար: Այս եղակի դրամի գիւտը եւ նաեւ յարակից դրամադիտական փաստերը յստակօրէն կը յայտնեն թէ, 1201էն մինչեւ 1216 տեւող կռիւները ո՛չ այնքան Ռէմունդ—Ռուբէնի ժառանգութեան համար էին այլ Լեւոնի նպատակն էր Անտիոքը միացնել իր պետութեան:

Այս կարծիքը պիտի պաշտպանենք տալով ժամանակաշրջանի վերաբնութիւն մը պատմական դէպքերուն: Իր անդրադոյն փաստ պիտի խօսինք նաեւ Լեւոնի արծաթապղինձերուն (billon) մասին:

Հայերը մեծ մասամբ կիլիկիա հաստատուեցան տասնմէկերորդ դարուն³, եւ օգտուելով քաղաքական դէպքերէն, կամաց կամաց ամբողջ երկրին տէր դարձան: Թէեւ այսպէս՝ անոնք մասամբ յոյն բնակչութեան

տեղը բռնեցին, սակայն տարակոյս չկայ որ երբ հայ իշխաններն իրենց հողերը կ'ընդարձակէին, անոնք տէր դառնային հողամասերու ուր կը բնակէին խառն կամ ու—հայ ժողովուրդներ: Ընդհանրապէս, Յոյները կամ ուրիշ քրիստոնեայ ժողովուրդները հանգիստ կը թողուէին, բայց այնպէս կ'երեւայ թէ թուրք ցեղեր չմնացին Կիլիկիոյ մէջ, երբ այդ երկիրը գրաւուեցաւ հայոց կողմէ:

Լեւոն, որ տիրեց իր իշխան Լեւոն Բ. (1187—1198) եւ օժուեցաւ իր Լեւոն Ա. թագաւոր 1198ին, մեծ կարողութեան տէր անձ մըն էր: Ան մեծ խնամքով ծրագրեց հայ թագաւորութեան մը հաստատումը՝ Կիլիկիոյ մէջ՝ եւ այս նպատակով մշակեց բարեկամութիւնը թէ Պապին եւ թէ Փրեմիէր Շիկամօրուս (Frederick Barbarossa) կայսեր: Ան յաջողեցաւ թաղ ստանալ եւ օրինաւորապէս թագաւոր օծուել՝ հայ եկեղեցին անուանապէս միացնելով Հռոմէի կաթողիկէ եկեղեցիին:

Լեւոնի բոլոր յաջողութիւնները արդիւնքն էին խնամքով պատրաստուած ծրագիրներու: Իր թագաւորութիւնը թէեւ մեծ մասամբ կաղմուած էր հայերէ, կը պարունակէր նաեւ մեծ թիւով Յոյներ եւ ուրիշ քրիստոնեաներ: Լեւոնի համար Անտիոքի միացումը՝ իր յոյն բնակչութեամբ՝ տարօրինակ նորութիւն մը չէր, մանաւանդ երբ նկատի առնենք թէ Անտիոք արդէն Նորման եւ Լատին իշխաններու լուծին տակ էր ժամանակէ մը ի վեր:

Նկատի առնելու է նաեւ որ Հայ եւ Լատին իշխանական տոհմերը ազատօրէն աւուանական լայն կապեր հաստատած էին իրարու հետ եւ Կիլիկեան Հայաստանը այդ ժամանակ Արեւելքի ամէնահարուստ եւ ամէնազարաւոր քրիստոնեայ պետութիւնն էր:

Ժառանգական ընտանեկան կապերը նոյնպէս նպաստեցին Լեւոնի Անտիոքի գրաւման ծրագրին: Տասնութներեքրորդ դարու սկիզբը, Լեւոն իր զահին ժառանգ չունէր: Ունեցած էր աղջիկ մը իր առաջին կնիքմէն որ ամուսնացաւ Երուսաղէմի թագաւոր Յովհաննէս Պրիենի (John of Brienne) հետ: Անտիոք ծերունի Պէմունդ Գ. ի իշ-

* Թարգմանութիւն հեղինակին անգլիկէն յուսման, Հրատարակուած Լոնտոնի The Numismatic Chronicle, 1967ի թուին մէջ:

¹ Այս դրամադիտը գտնուեցաւ 1966ին, Անտիոքի մօտերը: Որքան մինչեւ հիմայ յայտնի է Լեւոնի այս դրամէն զատ, միւս բոլորն ալ Պէմունդ Գ. արծաթապղինձներ էին:

² Այս շրջանի բնական պատմութեան համար տես՝ R. Grousset, Histoire des Croisades, 1936, Vol. III, pp. 246—263. S. Runciman, A History of the Crusades, 1954, Vol. III, pp. 99—100, 135—139. K. M. Setton, A History of the Crusades, 1962, Vol. II, pp. 532—538, 649. C. Cahen, La Syrie du Nord, 1940, pp. 596—623. Տես նաեւ Հ. Ղ. Աբելյան, Սիրուան (Վիեննայի, 1888):

³ S. der Nersessian, in Setton, A History of the Crusades, 1962, Vol. II, pp. 630—659.

խանութեան տակ էր: Լեւոն իր եղբոր՝ Ռուբենի դուստր Ալիսը ամուսնացաց Պեմունդի երէց զաւակին Ռէմունդի հետ, այն համաձայնութեամբ որ, անոնց զաւակը պիտի տրիէ թէ՛ Կիլիկիոյ եւ թէ՛ Անտիոքի⁴: Այնպէս կ'երեւի թէ այս համաձայնութեամբ, Պեմունդ ընդունեցաւ նաեւ Լեւոնի գեր-իշխանութիւնը⁵:

Ամուսնութիւնը տեղի ունեցաւ 1195ին եւ մանչ զաւակ մը ծնաւ 1198ին, Ռէմունդի մահէն քիչ վերջ: Անոր անուն տրուեցաւ Ռէմունդ-Ռուբէն՝ ի յիշատակ իր հօր եւ հայ մեծ հօր անուան: Լեւոն Ալիսն ու իր նորածին մանչը, որ հիմայ զահաժառանգ էր թէ՛ Հայաստանի եւ թէ՛ Անտիոքի, տա-րաւ Կիլիկիա, ուր ան մեծցաւ հայ արքունիքին մէջը:

⁴ Սմբատայ Սպարապետի Տարեգիրք, Վենետիկ, 1956, էջ 207, Ալիշան, էջ 456 եւ Grousset, vol. III, p. 133, Setton, Vol. II, p. 533.

⁵ Chronique d'Ernoul et de Bernard le Tresorier (Mas Latrie), p. 321. Տես նաեւ Alisihan, p. 456, and Grousset, Vol. III, p. 133; Setton, Vol. II, p. 533.

Լեւոնի թաղաւոր օծուելէն (Յունու-վար 6, 1198) եւ Ռէմունդ-Ռուբէնի ծնունդէն յետոյ, Պապին պատուիրակը Կոնրադ Մայնցի եպիսկոպոսը (Conrad of Mainz) Կիլիկիայէն Անտիոք եկաւ եւ կարգադրեց որ Պէմունդ եւ իր պարօնները երդում ընեն թէ պիտի պաշտպանեն նորածին Ռէմունդ-Ռուբէնին ժառանգական իրաւունքները⁶: Այնպէս կ'երեւի թէ, Կոնրադ հաշիւ ըրաւ որ, քանի որ Լեւոն Պապէն զահլ ստացած էր՝ եւ ասով անոր գերիշխանութիւնը ճանչ-ցած, այս ձեւով Անտիոք ալ Պապին հո-վանաւորութեան տակ կ'անցնէր:

Տարակոյս չկայ որ Լեւոն պիտի լալողէր իր Անտիոքի միացման ծրագրին մէջ, եթէ Պէմունդ Գ. Տրիպոլիոյ իշխանը, Անտիոքի տիրելու իր փափաքը չհետապնդէր: Ան Անտիոքի Պէմունդ Գ-ի կրտսեր զաւակն էր, եւ

⁶ Arnold of Lubeck, Chronica Slavorum, M.G.H.Ss., 1868, p. 207. Տես նաեւ Sempad, p. 220, indicating that the Armenian barons had likewise sworn to uphold the succession of Raymond Roupen to the throne of Armenia.

երբ իր հօրը մահը (1201ին) լսեց, փութաց եկաւ եւ հօրը թաղման արարողութեան ներկայ եղաւ⁷։ Անկէ վերջ ինքզինքը Անտիոքի իշխան հռչակեց, այնպէս որ՝ երբ Լեւոն Անտիոք հասաւ, քաղաքը արգէն իր հակառակորդ՝ Պէմունդ Դ-ի ձեռքն էր, եւ ստիպուած՝ Լեւոն ետ քաշուեցաւ, բայց սկիսաւ պատրաստուիլ իր իրաւունքները պաշտպանելու։

Երբ վերլուծենք ընդիմակայ ուժերը, կը տեսնենք թէ Պէմունդ Դ. իրեն կուսակից ունէր Անտիոքի յոյն բնակչութիւնը։ Յոյները շատ հակառակ էին Լեւոնի, քանի որ կը տեսնէին նախկին բիզանդական Կիլիկիոյ հայացումը։ Իսկ Տաճարական ասպետները Լեւոնի թշնամի դարձած էին, որովհետեւ վերջինս Պաղլաս բերդը անոնց չէր վերադարձուցած։ Այս բերդը, որ կը տիրէր այն կիլիկեան որոնք Անտիոքը Կիլիկիոյ կը կապէին, գրաւուած էր՝ Տաճարական ասպետներու ձեռքէն՝ Սալադինի կողմէ 1188ին։ Երբ Սալադին նահանջեց, 1190ին⁸, Լեւոն այդ շրջանի բերդերը՝ Պաղլասի հետ միասին՝ գրաւեց։ Դարպասը տուաւ Հիւր-ընկալ ասպետներուն, որով թշնամացուց Տաճարականները՝ զրկելով զանոնք՝ իրենց նախկին բերդէն։

Լեւոն դիտէր Տաճարականներուն գործերը եւ Պէմունդ Դ-ի մահէն վերջ ջանաց զանոնք սիրաշահիլ։ Առաջարկեց որ վէճին կարգադրութիւնը ձգուի Պապին, եւ Պաղլասը վերադարձուի անոնց, պայմանաւ՝ որ անոնք պաշտպանէին Ռէմունդ - Ռուբէնի իրաւունքը։ Ասկէ վատ անոնց զրկեց 25,000 բիզանդի դումար մը, իբր բարեկամական «ժեստ» մը⁹։ Այս հաշտութեան փորձերը սակայն անյաջող անցան։

Լեւոն պաշարեց Անտիոքը 1203ին դարնան։ Տաճարականները եւ Յոյները Պէմունդ Դ-ի հետ էին, իսկ լատին Պատրիարքը Պետրոս Անկուլէմացի եւ Ֆրանկ ասպետներէն մաս մը եւ Հիւրընկալ ասպետ-

ները Լեւոնի կողմակից էին¹⁰։ Այնպէս կ'երեւի թէ Ֆլաման ասպետներն, որոնք Անտիոք կը զսնուէին, անցան նոյնպէս Լեւոնի կողմը¹¹։ Նոյեմբեր 1203ին հայ բանակէն մաս մը Անտիոք մտաւ պարիսպին Սբ. Գէորգ զոնէն¹²։ Պէմունդ Տրիպուոյ մէջ էր, իսկ Տաճարական ասպետները ասպատանած էին անառիկ Միջնաբերդին մէջ։ Անոնք անմիջապէս Հալէպի կ'մերթը, Ալ-Ջահիրը օդնութեան կանչեցին եւ կ'մերթ ուղելով միջամտել քրիստոնէայ իշխաններու վէճերուն, եւ Լեւոնին անհաշտ թըշնամին ըլլալով, աճապարեց Անտիոքի վրայ։ Լեւոն՝ լսելով Ալ-Ջահիրի մօտենալը, եւ նկատելով կացութեան լրջութիւնը՝ կարճ դրաւումէ մը յետոյ՝ քաշուեցաւ Կիլիկիա։

Ես կը համարեմ թէ Լեւոն այսպիսի ղեմադրութիւն մը չէր նախատեսած եւ կը յուսար դիւրութեամբ տիրանալ Անտիոքի։ Այս պատճառով կոխեց արծաթապղինձ դրամ մը հայերէն գրութեամբ։

Լեւոնի սկզբնական արծաթ դրամները կը բաղկանային Երկդրամներէ, դրամներէ եւ կէս-դրամներէ¹³, արծաթի բարձր զտութեամբ եւ այս ձեւով կը տարբերէին Անտիոքի արծաթապղինձներն։ Այնպէս կ'երեւի թէ Լեւոն այս դրամը հաստանց Սիսի մէջ եւ պայն նմանցուց Անտիոքի արծաթապղինձներուն, որպէսզի դիւրութեամբ դորձառուի Անտիոքի մէջ։ Այս դրամը՝ իր բանակին հետ՝ Անտիոք բերաւ։

Դրամին գրութիւնն է։

Ա. կողմ ԼԵՒՈՆ ԹԱԳՈՐ ՀԱՅԻՈՅ

Բ. կողմ ՇԻՆԵԱՆ Ի ՔԱՂԱՔՆ ՍԻՍ

կշիռ 0.70 կրամ (փաղաղած)։

Ջարմանալի է որ այս տեսակ գրութիւն կը տեսնուի Լեւոնի պղինձ թանգերու եւ ոչ թէ արծաթներուն վրայ։

¹⁰ G. Delaville Leroi, Les Hospitaliers en Terre Sainte et à Chypre, Paris, 1904, p. 134.

¹¹ Eracles, p. 257.

¹² Cahen, p. 604; Setton, p. 533; Ալիւան, էջ 494. Ալիւան կը իշխէ թէ Լեւոն Անտիոքի մէջ միայն էր եւ որ ֆրանկ, իսկ Runciman կ'ըսէ թէ Լեւոն քաղաքէն հեռացաւ, երբ Ալ Ջահիր հասաւ Որոնկէս զեմքը։

¹³ Չ. Գուտիեան, Կիլիկեան Հայաստանի դրամները, Վիեննա, 1963։

⁷ Histoire d'Eracles, R.H.C. Occ., Vol. II, pp. 213, 313. E. Rey, Histoire des princes d'Antioche, Rev. de l'Orient Latin, 1896, p. 386.

⁸ R. H. C. Doc. Arm., I, p. 171.

⁹ Cahen, p. 600.

Այս դրամին արուեստը շատ հետաքրքրական է. թէև այս տեսակ դրամներ կը գործածուէին Եւրոպայի մէջ, բայց այս առաջին անգամն է որ կը տեսնուէր Արեւելքի մէջ: Երուսաղէմի Յովհաննէս Պրիենի դրամներն ալ ճիշդ այս արուեստը ունին, բայց կոխուած աւելի ուշ: Սակայն, ջիշ մը այս դրամին նմանող՝ պղնձադրամ մը կոխուած է Կի Լուսինեանէ՝ Երուսաղէմի թագաւորին կողմէ, աւելի կանոնէ¹⁴: Այս դրամին վրայ Լեւոնի պատկերը կը նմանի Լեւոնի ռակէկիքներուն, որ պործածուած են այս ժամանակաւի իրոյն իր նմաններուն վրայ: Դրամին երկրորդ կողմի խաչը կը նմանի Անտիոքի դրամներուն խաչին:

Այս դրամին չափազանց հազուադէպ ըլլալուն պատճառը այն է, որ ան կոխուած է դէպքի մը համար, որ ընտա տեղի չունեցաւ¹⁵: Եթէ Անտիոքը զբաւուէր, հաւանական է, որ այս տեսակ արծաթապղինձներ պիտի կոխուէին եւ անկէ վերջ անոնք պիտի փոխարինուէին Լեւոնի թագաւորական դրամներով:

Լեւոն չլուսահատեցաւ իր սկզբնական ծախողութենէն: Լատին Պատրիարքը եւ ասպետներէն շատերը դեռ հաւատարիմ էին իրենց երդումին եւ կողմնակից Լեւոնին: Պէմունդ Դ. բարկացած ըլլալով լատին պատրիարքը փոխարինեց յոյն Պատրիարք Սիմոն Բ.ով: Լատին Պատրիարքը Պետրոս Անկուլեմացին սաստկորէն ընդդիմացաւ Պէմունդին եւ անտարակոյս Լեւոնի հետ յարաբերութեան մէջ էր եւ երբ վերջինս իր բանակով երեւցաւ Անտիոքի առջեւ 1208ին, ան պարսպին դուռները բացաւ եւ Լեւոն ներս մտաւ յաղթականօրէն: Գահաժառանգը, որ 10 տարեկան էր, Անտիոքի իշխան հռչակուեցաւ՝ Սբ. Պետրոս Մայր տաճարին մէջ:

Սակայն, նորէն Պէմունդ եւ Տաճարականները ամբացած էին Միջնաբերդին մէջ: Նորէն Պէմունդ Հայկաթ Աւ-Ձահիր Էմիրը օգնութեան կանչեց: Վերջինս, որ այդ ժամանակները Համքի մօտ¹⁶ ծանր պարտու-

թիւն մը կրած էր Լեւոնէն, աճապարեց Անտիոքի օգնութեան գալ: Նորէն Լեւոն խոհեմութիւն համարեցաւ Կիլիկիա քաշուիլ:

Յայտնի է որ Լեւոն Անտիոքի տիրացաւ շատ կարճ ժամանակ մը. ըստ ոմանց 3—4 օր¹⁷ եւ ըստ ուրիշներու, որ անշուշտ կը սխալին 3 տարի¹⁸: Նկատի առնելու է, որ Լեւոն ժամանակ ունէր լատին պատրիարքին եւ ազնուականներուն իրաւունքները վերահաստատելու, եւ երբ Լեւոն քաշուեցաւ, ազնուականներէն շատերը մտան անոր ծառայութեան մէջ եւ Լեւոնի հետ գացին Կիլիկիա:

Լեւոն ունի ուրիշ արծաթապղինձ մը որ առաջին անգամ ըլլալով նկարագրուեցաւ Շլումպերթէի կողմէ¹⁹ որ զայն նկատեց դրամ մը, որ Լեւոն հաստանեց Անտիոքի մէջ երբ խորհեցաւ թէ այդ քաղաքին տէր դարձած էր վերջապէս: Շլումպերթէ նկատի առաւ նաեւ այն կարելիութիւնը, թէ այս դրամը կոխուած էր իբր հեղինակութեան յայտանիշի դրամ մը, յայտնի ընելու համար թէ ինքը հիմայ Հայաստանի թագաւոր էր:

Այս դրամին մակագրութիւնն է^{19a}

Ա. կողմ LEO DEI GRATIA

Բ. կողմ REX ARMENIOR

կշիռ 1.06 կրամ:

Այս դրամէն հինգ օրինակ ծանօթ են երեք պահպանութիւններով: Երկրորդ եւ երրորդ տեսակներուն դրութիւններն են.

Ա. կողմ LEO DEI GRATIA

Բ. կողմ REX ARMENOR

Ա. կողմ LEO REX

Բ. կողմ ARMENOR

¹⁷ Grousset, III, p. 256; Cahen, p. 628; Schlumberger, p. 40; Runciman in Setton, p. 535.

¹⁸ Schlumberger, Revue archéologique, 1875, Vol. XXX, p. 345, pl. XXV, 1. Տես նաեւ: Num. de l'Orient Latin, p. 40, pl. III, 10. Այս յօդուածին մէջ պատկերացեալ արծաթապղինձը կ'երևի թէ Շլումպերթէի նկարագրած դրամն է: Այս կողմը ներկայիս հեղինակին հաւաքածոյին մէջն է: (Տես՝ Auktion 30, Münzen und Medaillen, A. G. Basel, Nov. 5, 6, 1965, No. 789).

¹⁹ Eracles, pp. 313—314; Grousset, p. 256; Cahen, pp. 612—613.

¹⁴ G. Schlumberger, Num. de l'Orient Latin, Pl. III, Nos. 25 and 31.

¹⁵ Տես Ալէշան էջ 435 եւ 440: V. Langlois, Cartulaire, Venice, 1863.

¹⁶ Grousset, Vol. III, p. 249.

Յայտնի է որ այս դրամներէն բաւական թիւով կոխուած են, քանի որ արդէն երեք տարբերակներ ծանօթ են մեզի:

Լեւոն կարճ ժամանակ մնաց Անտիոքի մէջ եւ կարելի էր, որ այդ կարճ ժամանակամիջոցին կնիքները ծրարելու ու շինել տար եւ դրամահատութիւն ընէր: Ստիպուած ենք ուրեմն ենթադրել, թէ նախկին Հայաստան արծաթապղինձին նման՝ ասոնք ալ կոխուած էին Սիւի մէջ եւ բերուած Անտիոք: Հաւանական չէ, որ ասոնք Անտիոքի մէջ կոխուած ըլլան, որովհետեւ պետական զանձարանը եւ փողերանոցը անշուշտ կը դանուէին միջնաբերդին մէջ, որ Պէմունդի եւ իր ձիւրընկալ ասպետներու ձեռքն էր:

Կերեւայ թէ այս դրամները Անտիոքի համար կոխուած էին, քանի որ անոնք շինուածքով եւ արուեստով բոլորովին կը տարբերին Լեւոնի դրամներէն, որոնք կը գործածուէին Կիլիկիոյ մէջ, եւ որոնցմէ հազարաւորներ գոյութիւն ունին: Իսկ լատին գրութիւնը, միակն իր տեսակին մէջ, կը բացատրուի միայն այն եզրակացութեամբ՝ թէ այս դրամները շինուած էին ոչ-հայկական շրջանի մը մէջ գործածուելու համար: Չենք ալ կրնար զանոնք լոկ հեղինակութեան յայտանիշ կտորներ համարել, վասն զի Լեւոն արդէն հատանած էր օժման դրամներու դեղեցիկ շարք մը:

Հոս դարձեալ պէտք է կրկնենք որ, եթէ Լեւոնի միակնպատակը ըլլար Ռէմունդ-Ռուբէնի իրաւունքի հաստատումը, այն ատեն՝ այս դրամները պիտի կրէին Ռէմունդ-Ռուբէնի անունը: Արդ, քանի որ անոնք Լեւոնի անունը կը կրեն, կրնանք այս իրողութիւնն ապացոյց նկատել թէ Լեւոնի նպատակն էր Անտիոքի կցումը իր պետութեան:

Երբ Լեւոն Անտիոքէն քաշուեցաւ, Պէմունդ Գ. իր վրէժն առաւ իրեն հակառակողներէն: լատին պատրիարքը բանտարկուեցաւ եւ բռնի մահացաւ՝ ծարաւէն 1208 Յուլիան 8հն¹⁹:

Իննովկենտիոս Գ. Պապը ջանաց միջամտել եւ հաշտութիւն կնքել, բայց իր ջանքերը մնացին ապարդիւն: Պէմունդ շարունակեց զօրավիգ ըլլալ յոյն պատրիարքին

եւ մահատուկան իշխաններուն հետ դաւել, որպէսզի արգելք ըլլայ Լեւոնի Անտիոք տիրացումի ջանքերուն: Պէմունդի այս ընթացքը թշնամացուց լատին տարրը: Նոյն միջոցին Լեւոն մասնաւոր ջանքերով եւ նուէրներով սիրաշահեցաւ Հիւրընկալ ասպետները եւ լատին աղուականները: Այսպէսով նոր ծրագիրներ պատրաստուեցան, որպէսզի Ռէմունդ-Ռուբէն նստի Անտիոքի աթոռին վրայ: Լատին նոր Պատրիարքը՝ Պետրոս Բ.ը Լաւողիկեցին ասակալի հակառակ էր Պէմունդին: Հաւանական է որ անոր դրողումով, Անտիոքի սենեկալը եւ քաղաքապետը՝ հրաւիրեցին Լեւոնը որ նորէն Անտիոք գայ: Այսպէս Անտիոքի դռները նորէն բացուեցան Լեւոնի առջեւ 14 Փետրուար 1216ի դէպքը²⁰: Պէմունդ Տրիպուլոյ մէջ էր, այնպէս որ Լեւոնի հակառակորդները անդուխ մնացին: Տաճարականները, որ դեռ կը պաշտպանէին միջնաբերդը, քանի մը օրէն անձնատար եղան²¹ եւ վերջապէս ամբողջ քաղաքը անցաւ Լեւոնի ձեռքը:

Լեւոն միջնաբերդի պաշտպանութիւնը յանձնեց Հիւրընկալ ասպետներուն: Ռէմունդ-Ռուբէն, որ հիմայ 18 տարեկան էր եւ Հայաստանի դահաժառանգը, Անտիոքի իշխան օժուեցաւ լատին պատրիարքին ձեռքով՝ Սր. Պետրոս Մայր Տաճարին մէջ: Պապը բոլոր լատին իշխաններուն յանձնարարեց հնազանդել եւ պաշտպանել իրենց նոր իշխանը:

Չարմանալի է որ Ռէմունդ-Ռուբէն երախտադիտական զգացումներ ցոյց չտուաւ իր պաշտպանին հանդէպ: Կ'ըսուի թէ²² երկուքին մէջ տեղի ունեցան հակառակութիւններ, որ ստիպեցին ծերունի Լեւոնը Անտիոքէն հեռանալ:

Անշուշտ այս չէր պատճառը որ Լեւոն մեկնեցաւ: Նպատակին հասնելէ յետոյ անշուշտ Լեւոն պիտի վերադառնար իր մայրաքաղաքը: Ամէն պարագային ժամանակակից դրողները կը պատրասակեն Ռէմունդ-Ռուբէնի ընթացքը եւ կ'ըսեն թէ ան իր ընթաց-

²⁰ Rey, pp. 384, 396. Grousset, III, p. 261; Runciman in Setton, II, p. 538.

²¹ Sempad, R. H. C. Doc. Arm. I, p. 643.

²² Eracles, pp. 318, 347.

քով թշնամացուց թէ՛ Լեւոնը եւ թէ՛ Անտիոքի ժողովուրդը եւ ազնուականները: Այս պատճառաւ, իր հակառակորդը, Տրիպոլից Ռէմունդ Դ.ը դիւրութեամբ կարողացաւ դաւադրութիւն մը կազմակերպել եւ զինքը տապալել 1219ի ամառը²³:

Բոլորովին անկարելի չէ համարիլ թէ լատինատառ Լեւոնի արծաթապղինձները կոխուած են 1216ին՝ երբ Անտիոք վերջապէս հայերուն ձեռքը անցաւ: Բայց քանի որ համեմատաբար մեծ թիւով դրամներ կան՝ կոխուած Ռէմունդ-Ռուբէնի կողմէ, ի՞նչ պատճառ կար Լեւոնի ալ արծաթապղինձները հատանելու: Այն ենթադրութիւնը թէ Լեւոն զանոնք հատանեց Ռէմունդ-Ռուբէնի դրամներէն առաջ՝ ընդունելի չէ որովհետեւ Լեւոն Անտիոք մնաց կարճ ժամանակ մը միայն եւ շուտով Կիլիկիա վերադարձաւ: Լեւոն Անտիոք մտաւ 14 Փետրուար 1216ին: Նոյն ամսոյն թուականը կրող ձեռնվագներու տրուած առանձնաշնորհում մը կը կրէ թէ՛ Լեւոնի եւ թէ՛ Ռէմունդ-Ռուբէնի անունը²⁴, բայց Բիզանդիներու տրուած 7 Ապրիլ թուակիր առանձնաշնորհումը միայն Ռէմունդ-Ռուբէնի անունը կը կրէ²⁵, որմէ կը հետեւի թէ այդ միջոցին Լեւոն այլեւս Անտիոք չէր: Աւելի յետոյ գրուածներն ալ այլեւս Լեւոնի անունը չեն կրեր: Ուստի կ'երեւայ թէ Լեւոն Անտիոք միայն քանի մը շաբաթ մնաց եւ ժամանակ չունէր դրամի կնիք պատրաստելու եւ հատանելու:

Պատմական դէպքերը աւելի նպաստաւոր են այն կարծիքին թէ Լեւոն այս արծաթապղինձները չհատանեց 1216ի Անտիոքի գրաւման ատեն: Վերը յիշեցնելով թէ Լեւոն ժառանգորդ չունենալով՝ Ռէմունդ-Ռուբէնը իր դահլիճ ժառանգորդը ընտրած էր: Թէ՛ Անտիոքի եւ թէ՛ հայ իշխանները երդում ըրած էին թէ պիտի պաշտպանեն Լեւոնի ընտրութիւնը: Բայց 1210ին Լեւոն ամուսնացաւ Իզապէլի հետ, որ Կիպրոսի Թազաուր՝ Սմայրիկի՝ դուստրն էր եւ աղջիկ զաւակ մը ունեցաւ 1215 կամ 1216ին: Սմաւառ²⁶ կը

գրէ թէ հայ իշխանները խորհուրդ տուին Լեւոնին, որ իր նորածին դուստրը՝ Զապէլը՝ իր զահաժառանգը նշանակէ եւ արձակէ զիրենք իրենց երդումէն, որով յանձն առած էին պաշտպանել Ռէմունդ-Ռուբէնի զահաժառանգութեան իրաւունքը: Իշխանները մատնանշեցին թէ Լեւոն արդէն պէտք եղածն ըրած էր Ռէմունդ-Ռուբէնը հաստատելով իրը Անտիոքի իշխանը:

Ուրեմն 1216ին, Լեւոն Ռէմունդ-Ռուբէնը այլեւս իր յաջորդը չէր նկատեր եւ զոհացաւ զայն Անտիոքի իշխան կարգելով: Եթէ նոյնիսկ Անտիոքի գրաւման ատեն Զապէլ ծնած չէր, թագուհին յղի էր եւ զահաժառանգի մը ծնունդը կը սպասէր, այնպէս որ Լեւոն այլեւս շատ հետաքրքրուած չէր Անտիոքին իր պետութեան միացնելու հարցով: Հաւանական է որ նկատի առնուեցաւ նաեւ այդ տեսակ քայլի մը դժուարութիւնները: Ապա թէ ոչ ինչո՞ւ Լեւոն թոյլ տուաւ, որ Ռէմունդ-Ռուբէն յատուկ դրամներ հատանէ: Ուրեմն, Լեւոն զործարեցաւ Անտիոքէն, երբ 1215—1216ին իր դուստրը ծնաւ: Այլեւս պատճառ մը չկար, որ Լեւոն Անտիոքի մէջ դրամներ հատանէր: Անտիոքի դրամները կը կրէն ANTIOCHIA բառը, բայց Լեւոնինը այս բառը չունի, ինչ որ նորէն փաստ է թէ ան կոխուած չէր Անտիոքի մէջ: Այս նկատումներով, միայն 1208 տարին կը մնայ այս դրամին հատանման թուականը, երբ Լեւոն իր այս լատինատառ դրամը կոխեց Անտիոքի համար:

Դրամագիտական զօրաւոր փաստեր կան, որ կը ցուցնեն թէ Լեւոն Ռէմունդ-Ռուբէնը իրը Անտիոքի բացարձակ իշխանը հաստատեց: Ռէմունդ-Ռուբէնի բոլոր դրամները

չեւոյ իր սղբիւրը: Աճառեան իր Հայոց Անճառեանների բառարան, հար. 2, Երևան, 1944, էջ 159, կուտայ 1215 թուականը, բայց չի բեր թէ ուստի առած է այս թուականը: Ան կը գրէ նաեւ թէ Օլին Թագաւորին ժամագրքին մէջ Զապէլը ծնողեան թուականը գրուած է 1216: [Տես, Արաւ. Արքեպիսկոպոս, Ճեղհաբեր Օլին Թագաւորի Ձեռագիր ժամագրքին, 1310թ. Անթիլիա, 1933] Սմաւառ սպարապետի Տարեգիրքը (էջ 22), կ'անհրաժեշտ է 1216ին:

Մտանաւոր նորակաւութիւններ կը յայտնեմ Պրոֆ. Ս. Տէր Ներսէսեանին, որ մատնանշեց Աճառեանի աղբիւրները եւ նաեւ Պրոֆ. Կարո Ղափառքեանին, որ տեղեկացուց Օլին Թագաւորին ժամագրքին պարունակութիւնը:

²³ Gestes des Chiprois, R. H. C. Doc. Arm. II, p. 665.

²⁴ Langlois, pp. 136—137.

²⁵ Ibid., pp. 138—139.

²⁶ Զապէլը ծնողեան հիշէ թուականը յայտնի չէ: Ալիշան (էջ 512) կը զննէ 1215 կամ 1216, առանց յիշ-

ճիշդ Անտիոքեան դրամներ են, նման իր նախկինին եւ յաջորդին դրամներուն²⁷։ Ռեյմունդ-Ռուբենի դրամները հազուապիւս չեն, թէպէտ այնքան ալ շատ չեն, որքան աւելի երկար տիրապետող իշխաններու դրամները։

Ամփոփելով՝ հայտատու պնդադրամը ինչպէս կը հաստատէ, կոխուած է Սիսի մէջ։ Պատմական փաստերը կը շնչեն, թէ լատինատառ դրամն ալ հաւանաբար կոխուած է Սիսի մէջ։ Առաջինը կոխուած 1203ին եւ վերջինը 1208ին։

Այս հայտատու Անտիոքեան դրամին գիւտը, ինչպէս նաեւ քանի մը լատինատառ

նոյնանման դրամներու գոյութիւնը՝ կը հաստատեն Շլումպերմէի²⁸ կարծիքը թէ Լեւոնի սկզբնական ծրագիրն էր Անտիոքն միացնել իր պետութեան²⁹։

ՁԱՐԵՆ ՊՏՈՒԿԵԱՆ

²⁸ Schlumberger, Num. de l'Orient Latin (1878), pp. 51—56, pl. III.

²⁹ Նոյն էջ 40։

* Վերի գծագրութիւնները կտտարուած են սեւ մելանով, մեծցուած լուսանկարին վրայ, յետոյ լուսանկարը քիմիական նիւթով քնջուած է ձգելով սեւ մելանի գիծերը։ Այսպէսով գծագրութիւնները ճիշդ դրամին ուրուագիծներն են եւ ոչ թէ պարզ նմանութիւն մը այս դրամներուն։ Տե՛ս R. I. Nesmith, The Coinage of the First Mint of the Americas at Mexico City, American Numismatic Society, NNM. 131, 1955.

²⁷ Սմբատայ Սպարապետի Տարեգրք, էջ 220։

SUMMARY

A Unique Coin of King Levon I and its Historical Significance

This article is translated from "A Unique Billon of Levon I of Cilician Armenia and its Historical Significance" published in the Numismatic Chronicle, Seventh Series, Vol. VII, (1967), pp. 189-197, Pl. XIV. See pp. 103-112.

⁷ Երեւոյ ժաճմանաբարձր, որոնք գտնուեցան Սեւան լճին ափին վրայ, իր խօսին Արտաշէս Թաւր- զաւորուն ժաճին եւ իր յիւնէ անոր Հայրէ Զարեհին: Այս վերջինն սակայն թաղաւոր ախարաւոր չէ իրեր: Այս քարերուն վրայ վերջինն ուսումնասիրութիւնը ստորագրաւած է Ա. Perikhanianի կողմէ «Une inscription arménienne du roi Artasès, trouvée à Zangézur (Siwnik)», Revue des Études arméniennes (1906), էջ 17—20. Այս յիշուած Զարեհը չէ՞ առջէ չէ չորհրդի նոյն անուն Զարեհին Հնտ, որ իր ք- ղինը Յովսէփ անկան Յաւասար Հայապէտ:

կան Ասիայէն եւ Զինաստանէն, կ'անցնէր այս հողամասէն՝ Սեւ ծով հասնելու համար։ Այսպէս Արտաշատ երկար ատեն մնաց իրր մայրաքաղաք Արտաշիսաններու եւ շատ հաւանական է որ Թաղաւորական փոփոխանցը կը դառնէր այս քաղաքին մէջ։

Այնպէս կ'երեւի թէ Արտաշէս թողուց քանի մը որդիներ⁸, որոնցմէ երկուքը՝ Արտաւազը եւ Տիգրան՝ դահ բարձրացան։ Արտաւազը ստիպուեցաւ պատերազմել Պարթեւաստանի Միհրդատ Բ.ի դէմ⁹։ Պարթեւները չկրցան Հայքը նուաճել։ Բայց մասամբ յաջողութիւն գտան, որովհետեւ Թաղաւորին եղբորորդին՝ Տիգրանը՝ իրր պատանդ¹⁰ Պարթեւաստան տարուեցաւ։

Ստրաբոնի համաձայն, Պարթեւները վերստին փորձեցին նուաճել Հայաստանը, բայց պարտութեան մատնուեցան Հայաստանի Թաղաւոր Տիգրանի կողմէ¹¹։

Յայտնի է որ Արտաւազը յաջորդեց իր հօր Արտաշէսին, եւ անոր ալ յաջորդեց իր եղբայրը՝ Տիգրան Ա.ը։ Ռայնաքի եզրակացութիւնը, որ հիմնուած է Ապպիանոսի գրութեանց վրայ, բնութեւի է եւ կ'ենթադրէ որ Տիգրան Բ.՝ Տիգրան Ա.ի որդին էր¹²։

Տիգրան Բ. Մեծն, իր ազատութիւնը դնեց Պարթեւներէն, անոնց տալով եօթնամասուն հովիտներ¹³։ Հաւանական է որ ան դահ բարձրացաւ 95ին. որովհետեւ Պլուտարքոս կը հաստատէ թէ՛ երր Ապպիոս Կապադոքի Հայաստան այցելեց Ք. ա. 70ին, Տիգրան արդէն 25 տարեի է վեր կը Թաղաւորէր¹⁴։

Տիգրան յաջողեցաւ իր հողերն ընդարձակել արաբօրէն։ Նախ՝ ան նուաճեց ղրաքի Մոփքի Հայկական Թաղաւորութիւնը։ Յետոյ, Ք. ա. 93ին յարձակեցաւ Կապադոքիէի վրայ, ստիպելով Արիորարզա-

նէս Ա.ը, որ Հռոմ ապաստանի։ Այս քայլը Հայաստանը բերաւ հռոմէական նուաճողական քաղաքականութեան սահմանին վրայ։ Ճաննակ տարիներ տեւող պայքարները՝ մանրամասնօրէն նկարագրուած են Պլուտարքոսի, Ապպիանոսի եւ ուրիշներու կողմէ ու մանրակրկիտ ուսումնասիրուած ներկայ պատմաբաններէ¹⁵։

Կապադոքիէի վրայ եւ Մոփքի նուաճումէն եւ Կոմագենէն ու Ղրաքի երկրները հպատակեցնելէ վերջ, Տիգրան իր ուշադրութիւնը դարձուց արեւելք։ Միհրդատ Բ.ի տրուած եօթնամասուն հովիտները վերագրուելէն ետք՝ Տիգրան ստիպեց Պարթեւները, որ իրեն թողուն Միջագետքէն՝ ընդարձակ հողեր։ Ասկէ զատ, Պարթեւներու Թաղաւորը յաղթուելով, հրաժարեցաւ «Թաղաւոր Թաղաւորաց» տիտղոսէն, որ անցաւ Տիգրանին¹⁶։ Տիգրան մասնաւոր ուշադրութիւն դարձուց Միջագետքի առեւտրական ճանապարհներուն։ Մծքինի իշխանութիւնը յանձնեց իր եղբոր Կուրասին¹⁷։ Այս հողամասերու նուաճումը տեղի ունեցաւ Ք. ա. 89—85 թուականներուն։

Ասկէ վերջ, ըստ Ստրաբոնի, Սուրիա՝ եւ յետոյ Փիւնիկէն՝ կցուեցան հայկական կայսրութեան¹⁸։ Ք. ա. 83ին Անտիոքը գրաւուեցաւ¹⁹ եւ քիչ յետոյ՝ արեւելեան Կիլիկիան։

Կայսրութեան կենդրոնն էր Նորաշէն Տիգրանակերտը։ Այնպէս կ'երեւի թէ այս քաղաքին բնակչութիւնը, որ հարեւր հազարի կը հասնէր, ըսին բերուած էր Կապադոքիէից²⁰ եւ Կիլիկիայէն²¹։

Հաւանօրէն Փիւնիկէի եւ Կադեսիոսի գրաւումը տեղի ունեցաւ աւելի ուշ։ Պտղոմայիք քաղաքը առնուեցաւ Ք. ա. 70ին²²։

⁸ Մովսէս Խորենացի, II, էջ 184. Վրացական աղբիւրներն ալ կը յիշատակեն Արտաշէսի երկու զաւակները։ Տես Մեխիթեթ-Բեկ, Վրաց աղբիւրները Հայաստանի եւ Հայերի մասին։ Երեւան 1934, էջ 158—160։

⁹ Justus, Epit., XLII, 2, 3—6; Մովսէս Խորենացի, II, գլ. 1։

¹⁰ Justus, XXXVIII, 3, 1; Strabo, XI, 14, 15։

¹¹ Strabo, XVI, 1, 19։

¹² Reinach, Mithridates Eupator, (Paris, 1890), էջ 104, կը յիշատակէ Appian, Syr. 48։

¹³ Strabo, XI, 14, 15։

¹⁴ Plutarch, Lucullus, 21, 7։

¹⁵ Reinach, Mithridates Eupator; 2. Մանանտան, Տիգրան Բ. եւ Հռոմ (Երեւան 1940. Քրանտներէն թարգմանուած)։ Tigrane II et Rome (Lisbon, 1963). CAH, vol. 4, 14, 2. Աստուրեան, Քաղաքական վերաբերութիւններ ընդմէջ Հայաստանի եւ Հռոմի վրայ 190ին Ք. յ. մինչեւ 428 Ք. ե.։ Վենետիկ 1912։ R. Grousset, Histoire de l'Arménie (Paris 1947)։

¹⁶ Justus, XI, 3։

¹⁷ Plutarch, Lucullus, 21; Plinius, VI, 28, 142։

¹⁸ Strabo, XI, 14, 15։

¹⁹ Justus, XL, 1, 1—3։

²⁰ Appian, Mith. 67; Strabo XII, 2, 9։

²¹ Plutarch, Pomp., XXVIII, 4։

²² Plutarch, XXI, 2։

Այս ժամանակամիջոցին էր որ Տիգրան լսեց թէ Հռոմմէական բանակը Լուկիւլլոսի առաջնորդութեամբ՝ Պոնտոսի Միհրդատ Թապալուրը փախուստի մատնած էր ու կը մօտենար Հայաստանին:

Միհրդատ ոչ միայն դաշնակից էր Տիգրանին, այլ եւ անոր աներ-հայրը: Լուկիւլլոս պահանջեց, որ Հայաստան ապաստանած Միհրդատն, իրեն յանձնուի: Երբ Տիգրան մերժեց այդ պահանջը, Հռոմմէական բանակը մտաւ Հայաստան Բ. ա. 70ին, առանց պատերազմի յայտարարութեան: Վճռական ճակատամարտ մը տեղի ունեցաւ Տիգրանակերտի մօտ Բ. ա. 69 Հոկտ. 6ին: Կարգապահ Հռոմմէական բանակը՝ շահեցաւ յաղթանակը եւ Տիգրանակերտն ալ դրաւ ունեցաւ, քանի մը ամիս պաշարուէ յետոյ: Պլուտարքոսի պատմածին համաձայն, Լուկիւլլոս իբր աւարտաւ ութը հազար տաղանդ, եւ ասկէ զատ իւրաքանչիւր Հռոմմէական զինուոր ստացաւ ութը հարիւր դրամի (տրախմայի) դումար մը²³: Այս թիւերը գաղափար մը կու տան Տիգրանի ահաբեկ հարստութեան մօտին:

Տիգրան՝ Միհրդատի խորհուրդին անսպալով՝ իր բանակը վերակազմեց եւ սկսաւ դործածել նոր ռազմահնարք մը Հռոմմայեցիներուն դէմ. այն է՝ մշտնադիմել յարձակումներ՝ առանց վճռական խուր ճակատամարտի, իրմէ աւելի զօրաւոր Հռոմմէական ուժերուն դէմ:

Լուկիւլլոս ուզելով վճռական կռիւ մը, որոշեց քաշել Տիգրանի մայրաքաղաքին վրայ: Տիգրան ստիպուած թշնամոյն դէմ ելաւ. Արտաշատի մօտ երկու ուժերը բախեցան²⁴: Թէեւ Հռոմմէացիք յաղթական ելան պատերազմէն, սակայն այնքան ծանր կորուստներ ունեցան չայ հեծեալազուղին յարձակումներէն, որ Հռոմմէական զինուորները կը խորհէին ապստամբել: Լուկիւլլոս ստիպուեցաւ արագօրէն նահանջել. իսկ Տիգրան յաջողեցաւ թէ իր եւ թէ Միհրդատի հողերը աղատել:

Ի տես այդ աղետալի կացութեան, Հռոմմէական ծերակայտը Պոմպէյոսի յանձնեց, որ Տիգրանի դէմ պատերազմը շարունակէ: Պոմպէյոս պարտութեան մատնեց

Միհրդատը եւ դրդեց Պարթեւները որ Տիգրանի վրայ յարձակին: Նոյն ատեն նաեւ յաջողեցաւ համոզել Տիգրանի որդին — Կրտսեր Տիգրանը — որ իր հօրը դէմ դառադէ: Երբ Պոմպէյոս իր լեզուններով մօտեցաւ Արտաշատին՝ օգնութեամբ Կրտսեր Տիգրանի ուժերուն, ալեւոր արքան դնաց Պոմպէյոսի բանակատեղին եւ ընդունեցաւ անոր պայմանները: Պոմպէյոս ստացաւ վեց հազար տաղանդ, բայց թոյլատրեց որ Տիգրան պահէ իր «Արքայից Արքայ» տիտղոսը ու նաեւ Հայաստանի բնիկ հողերը: Փոքր Ասիոյ միւս բոլոր մեծ ու պոտիկ թագաւորութիւնները դարձան՝ պարզ Հռոմմէական նահանգներ:

Իրականութեան մէջ Հայաստան դարձաւ չէզոք դօտի մը Հռոմմի եւ Պարթեւստանի միջեւ: Տիգրան իշխեց մինչեւ Բ. ա. 56—55 թուականը, ինչպէս կ'իմացուի Կիկերոնի մէկ ճառէն²⁵: Այսպէս, Բ. ա. 54ին, Կրտսեր պատերազմներու ժամանակ, Տիգրանի որդին՝ Արտաւազդ Բ.-ը՝ Հայաստանի թագաւոր էր:

Կրտսեմ մտաւ Միջագետք Բ. ա. 54ին եւ տարաւ քանի մը յաղթանակներ Պարթեւներուն դէմ: Սակայն փոխանակ իր յաղթութիւններէն օգուտուելու, ան սպասեց ամբողջ տարի մը եւ այսպէս հնարաւորութիւն տուաւ Պարթեւ Որոնդէսին, որ պատերազմի պատրաստուի: Յաջորդ տարին առաջնորդութեամբ Սուրենի, որ կարող դօրաւոր մըն էր, Պարթեւները մտան Միջագետք. նոյն ատեն արշաւեցին նաեւ Հայաստան, քանի որ Հայաստան դաշնակից էր Հռոմմէացիներուն: Արտաւազդ Կրտսեմի պատգամաւորներ հասցուց, բացատրելով որ ինք չէր կրնար Հռոմմէացիներուն օգնել, որովհետեւ ստիպուած էր իր երկիրը պաշտպանել Պարթեւներուն դէմ²⁶: Այս առթիւ խորհուրդ տուաւ Կրտսեմին, որ լեւոնային չըջաններու մէջ պահէ իր բանակը, որպէս զի զոհ չերթայ հեծեալազօրքի յարձակումներուն: Կրտսեմ անտեսեց այս խորհուրդը, եւ հետեւանքն այն եղաւ որ նշանաւոր Նուռանի ճակատամարտին մէջ Հռոմմէական բանակը փնացաւ եւ Կրտսեմ սպանուեցաւ:

Ինչպէս որ Հռոմմէացիք՝ Պոմպէյոսի ատեն՝ ուղեցին որ Հայաստան իրենց դաշ-

²³ Plutarch, Lucullus, XXIX, 3:

²⁴ Plutarch, Lucullus, XXXI, 7—8; Cass. Dio XXXVI, 4—5.

²⁵ Pro Sestio, XXVII, 59:

²⁶ Plutarch, Crassus, XXII, 2:

նախկին՝ ըլլայ՝ ընդդէմ Պարթեւաստանի, Որոնդէս նոյն բանը պահանջեց Հռովմի դէմ: Ան դաշնակցեցաւ Հայերուն հետ եւ իր որդին ամուսնացուց Արտաւազդի քրոջ հետ: Արտաշատի մէջ տեղի ունեցած ամուսնական հանդիսութեանց միջոցին՝ ցուցադրուեցաւ նաեւ Կրասոսի դուխը:

Հայ-Պարթեւական բանակը հայ հրամանատար Օսակէսի (Osaces) առաջնորդութեամբ յառաջացաւ մինչեւ Անտիոք, բայց չյաջողեցաւ այս քաղաքը գրաւել: Հռովմի մէջ Պոմպէոս եւ Յուլիոս Կեսար՝ իրարու դէմ քաղաքական կռիւներով՝ զբաղած ըլլալով՝ Արեւելքի կարեւորութիւն չէին կրնար տալ: Հայ-Պարթեւական բանակները Արտաւազդի փեսայ Բակուրի հրամանատարութեամբ գրաւեցին Սուրբան, Փիւնիկէն եւ Պաղեստինը: Նորէն այս երկիրներու բնակիչները փոխադրուեցան Հայաստան՝ լեցնելու համար քաղաքները, որոնք պարտուած էին նախկին կռիւներու ընթացքին:

Վերջապէս Հռովմ Արեւելեան երկիրները յանձնեց Մարկոս Անտոնիոսի, ու զօրաւոր բանակով մը ղրկեց արեւելք, Ք. ա. 39ին: Յաջորդ տարին Պարթեւները ծանր պարտութիւն մը կրեցին: Բակուր սպանուեցաւ այս կռուին մէջ, իսկ սուգի մատենելով իր հայրը՝ Որոնդէսը: Մերոսն արքան դա՛հը տուաւ իր որդւոյն՝ Հրահատ Դ.ի, որ — իր դիւրքը ամբողջելու համար — սրէ անցուց ոչ միայն իր բոլոր եղբայրները, այլ նաեւ իր ծերունի հայրը: Այս քայլը երկրին մէջ երկպառակութիւն յառաջ բերաւ եւ յարմար առիթ մը ներկայացուց Մ. Անտոնիոսի: Թէեւ Անտոնիոս մտադիր էր Հայաստան նահանգի վերածել, սակայն խոհեմութիւն համարեցաւ բարեկամական կապեր հաստատել Արտաւազդի հետ. եւ այսպէս Հայաստան Ք. ա. 37ին նորէն Հռովմի դաշնակից դարձաւ:

Մարկոս Անտոնիոս հետեւեցաւ այն խորհուրդին, որ Արտաւազդը ստանձնէր Կրասոսին: Հռովմական բանակը անցաւ Հայաստանի մէջէն եւ հիւսիսէն մտաւ Պարթեւաստան: Այս հսկայ բանակը, որ կը բաղկանար Հռովմայեցիներէ, Սպանացիներէ եւ Գաղղիացիներէ՝ անցաւ իր ռազմական կազմով Հայաստանի մէջէն, ինչպէս կը

նկարագրէ Պլուտարքոս²⁷: Այսպիսի շարժում մը միայն կարելի էր լայն ու լաւ սարակուած ճամբաներու միջոցաւ, եւ այս կ'ապացուցանէ որ առաջնակարգ ճամբաներ ղոյուծիւն ունէին լեռնային Հայաստանի մէջ: Հռովմական բանակները իրենց նպատակին չհասան, եւ աշան ստիպուեցան նահանջել: Արտաւազդ քաջուեցաւ Հայաստան եւ Հռովմայեցիք ենթակայ եղան Պարթեւներու մշտական յարձակումներուն:

Հռովմական կորուստները շատ ծանր էին եւ Անտոնիոս մեղադրեց Արտաւազդը, որ զինք լքած էր իր նեղ պարագային: Հետեւաբար, մտադրեց Արտաւազդը պատժել եւ Հայաստանը նուաճել: Եւ նախ՝ հրաւիրեց Արտաւազդը որ Եգիպտոս այցելէ՝ բայց այս հրաւերը մերժուեցաւ²⁸: Յաջորդ տարին, Ք. ա. 34ին, Անտոնիոս նորէն հրաւիրեց Արտաւազդին, որ իրեն այցելէ, իբր թէ իր տղուն եւ Արտաւազդի աղջկան ամուսնութեան հարցը կարգադրելու. սակայն Արտաւազդ դարձեալ չինկաւ լարուած ծուղակին մէջ: Ծառահատ Անտոնիոս յանկարծ յարձակեցաւ Հայաստանի վրայ եւ մօտեցաւ Արտաշատին: Արտաւազդ հարկադրուած՝ զնաց Անտոնիոսի բանակատեղին եւ այս վերջինը զինք կալանաւորեց՝ հակառակ եղած խոստումներուն՝ թէ Արտաւազդ անձեռնմխելի պիտի մնար:

Այս արարքէն վերջ Անտոնիոս փորձեց Հայաստանի քաղաքները թալանի տալ եւ հարստութիւնը գրաւել: Սակայն հայ նահապարները հակառակեցան եւ Արտաւազդի որդին Արտաշէս Բ.ը թաղաւոր հռչակեցին: Մարկ. Անտոնիոս ուժգնօրէն հետապնդեց իր քաղաքականութիւնը եւ երկիրը աղքատացուց: Արտաշէս ստիպուեցաւ փախչիլ Պարթեւաստան: Անտոնիոս Ք. ա. 34ին զնաց Եգիպտոս միանալու իր սիրուհիին՝ Կղեոպատարին, տանելով իր հետ Արտաւազդը եւ անոր երկու որդիները՝ Տիգրան Գ. եւ Արտաւազդ Գ., ու թաղաւորական ընտանիքէն ուրիշ անդամները: Ի յիշատակ իր այս յաղթութեան, Անտոնիոս հատանեց դրամներ, որոնց վրայ գրուած

²⁷ Plutarch, Antonius, XXXVII, 2:

²⁸ Cass. Dio XLIV, 33, 2—3:

են Armenia devicta այսինքն՝ «Հայաստան պարտեալ»:

Ոկտաւիանոսի հակառակութիւնը Անտոնինոսի դէմ՝ պատճառ եղաւ որ Հռոմի ծերակոյտը Ք. ա. 32ին վերջին յայտարարէ Հռոմի թշնամի: Ակտիումի (Actium) ճակատամարտին մէջ Ք. ա. 31ին, Անտոնինոս պարտուեցաւ եւ յաջորդ տարին անձնասպան եղաւ: Այս ժամանակամիջոցին կղզեպետաց յուսալով սփեցութիւնը առտըրպատականի Արտաւազդին, զլիստեղ տուաւ Հայոց Արտաւազդ Բ. Թազաւորը:

Ոկտաւիանոսի եւ Անտոնինոսի պայքարներու միջոցին, Հայոց Արտաշէս Բ. Թազաւորը՝ հաւանաբար Պարթեւներու օգնութեամբ՝ իր դահլ վերահաստատեց Հայաստանի վրայ: Երկիրը լաւ կազմակերպուած էր եւ Մեծն Տիգրանի յիշատակները դեռ թաքտ էին Հայոց մէջ: Արտաշէս յաջողեցաւ երկիրն ընդարձակել՝ նուաճելով Մոփքը, Փոքր Հայքն ու չըվակայ երկիրները: Ժաժամանակ թաղակերպ օտար ժողովուրդները, որ դան ու բնակին Հայաստանի մէջ: Իր նպատակն էր արգելել Հռոմէական ծրագիրն՝ որ էր Հայաստանը վերածել պարզ նահանգի մը, նման Սպանիոյ եւ Գաղղիայի, ուր ջնջուած էին ազգային բնագիծերը:

Այսպէս Ք. ա. 30—20, Արտաշէս տիրեց անկիսօրին²⁹: Ոկտաւիանոս Անտոնինոսի դէմ մղած պայքարներու ընթացքին տկարացած ըլլալով՝ չուզեց միջամտել Հայաստանի ներքին դժուրեւոյն: Սակայն դիւանագիտական միջոցներ ձեռք առաւ տկարացնելու թէ՛ Հայաստանը եւ թէ՛ Պարթեւաստանը, նպատակ ունենալով երկուքին ալ նուաճումը: Հռոմէական ուժի ցուցադրումը ստիպեց Պարթեւները, որ վերադարձնեն Հռոմէացի դերինները եւ այն գիւնանալները՝ որոնք Սուրեն գրաւած էր: Հայաստանի մէջ Հռոմէասէր կուսակցութիւնը խնդրեց Ոկտաւիանոսին, որ Արտաւազդ Բ. ի որդին Տիգրանը Հայաստան ղրկէ իբր Հայոց Թազաւոր: Արտաշէս Բ. ը սպաննուեցաւ եւ Հռոմէացի զօրավարը՝ Տիգրանի կղազդիտ Ներոն՝ Հայոց Թազաւոր կարգեց Տիգրան Գ. ը: Հռոմէացիք

այսպէս հասան իրենց նպատակին եւ Հայաստան՝ առանց պատերազմի՝ նորէն ինկաւ Հռոմի ազդեցութեան տակ: Ատրպատականը որ նուաճուած էր Արտաշէս Բ. ի կողմէ, տրուեցաւ Արիորարդանէս Բ. ի յիշատակ իր այս յաջողութեան Տիգրանի հասանց դրամներ Armenia capta այսինքն՝ «Հայաստան նուաճեալ» գրութեամբ:

Հայերը շատ լաւ տեղեակ էին վտանգին: Անոնց համար Հռոմը մահացու թըլնամի մըն էր, որուն միակ նպատակն էր՝ ջնջել Հայոց ազգային դիմագիծը: Միւս կողմէն Պարթեւները բնական դաշնակիցներն էին Հռոմի դէմ ու վտանգ չէին սպառնար Հայ ազգին: Իրականութեան մէջ Հայաստան դեռ զօրաւոր երկիր մըն էր, այնքան զօրաւոր՝ որքան Պարթեւաստան. բայց Հայաստան Հռոմէական կայսրութեան սահմանակից ըլլալու դժբախտութիւնն ունէր: Ինչպէս Պոնտոսը պէտք եղաւ ջնջել՝ Հայաստան արշաւելէ առաջ, նոյնպէս նաեւ Պարթեւաստանը ծովնկի բերելու համար՝ նախ պէտք էր խորտակել Հայաստանը:

Տիգրան Գ. մեռաւ Ք. ա. 8—6ին: Անոր յաջորդեց Տիգրան Գ., որ ամուսնացած էր իր կէսքրոջ՝ Երատոյի հետ: Թազադրութիւնը տեղի ունեցաւ առանց Հռոմի հետ խորհրդակցութեան կամ հաւանութեան: Այս պատճառաւ Հռոմէական բանակ մը Հայաստան մտաւ, Տիգրան Գ. ը զահազուրկ ըրաւ եւ Արտաւազդ Գ. ը, որ Տիգրան Գ. ին եղբայրն էր, դահլ բարձրացուց:

Հայերը տեղովն այս արարքէն. յարձակեցան Հռոմէական պահակազօրքի վրայ եւ ստիպեցին Արտաւազդը որ փախչի³¹: Տիգրան Գ., որ հաւանական է թէ Պարթեւաստան ապաստան գտած էր, վերադարձաւ Հայաստան Ք. ա. 2ին: Հռոմ դարձեալ բանակ մը ուղարկեց Հայաստան. Պարթեւները հաշտութիւն խնդրեցին եւ Հայերը հետեւեցան անոնց: Համաձայնութիւն գոյացաւ որ Տիգրան իր Թազդ ստանայ Օդոստոս կայսրէն. բայց այնպէս կ'երեւէ թէ Տիգրան սպանուեցաւ հիւսիսի բարբարոսներու դէմ մղուած կռիւի ընթացքին, Ք. ա. 1ին³²:

²⁹ Tacitus, Annales II, 3:

³⁰ Tacitus, Annales II, 3,

³¹ Tacitus, Annales, II, 4; Velleius Paterculus, II, 94, 4:

³² Cass. Dio LV, 10, 5:

Տիգրան Դ-ի մահով՝ միակ անձը, որ Արտաշեսեան արքայական սերունդէն էր՝ անոր քոյրը Երատոն կը մնար: Գայոս Կեսարը՝ Հայոց զահը տուաւ Ատրպատականի Արիոպարզանէս Բ-ի, որ որդին էր Հռոմի հաւատարիմ զաւնակից՝ Ատրպատականի Թադաւոր Արտաւազդին: Հայ նախարարները չընդունեցան օտար Թադաւոր մը եւ ապստամբեցան: Գայոս զսպեց ապստամբութիւնը, եւ երկու տարի վերջ երբ Արիոպարզանէս մեռաւ, Հայոց զահը տրուեցաւ անոր որդւոյն Արտաւազդ Դ-ի, որ իշխեց թէ՛ Ատրպատականի եւ թէ՛ Հայոց վրայ Ք. ե. 4—6 թուականներուն:

³³ Tacitus, Innales, II, 4:

Հայ իշխանները կրկին ապստամբեցան եւ սպաննեցին այս օտար Թադաւորը՝ համաձայն Տալիտոսի³³: Տեսնելով որ Հայերը կարելի էր կառավարել օտար իշխաններով, Օգոստոս կայսրը Հայաստան զրկեց Տիգրան Ե-ը, որ հեռուէն ազդականական կապեր ունէր Արտաշեսեաններու հետ: Ան իշխեց Հապիւ տարի մը, մինչեւ Ք. ե. 6 թուականը³⁴: Կ'երեւի փորձ մը եղաւ Երատոն զահ բարձրացնելու. բայց այս ալ երկար չտեւեց եւ անոր մահով Արտաշեսեան հարստութիւնը վերջ գտաւ:

³⁴ CAH., Vol. X, էջ 277:

ԱՐՏԱՇԵՍԵԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹԵԱՆ ԹԱԳԱՌՈՐՆԵՐՈՒ ՏՈՂՄԱԾԱՌԸ

ԶԱՐԵՀ Ք. ա. 189էն առաջ.

(Արտաշէս Ա-ի արամեէն արձանագրութեան մէջ յիշուած, բայց ոչ իբր Թադաւոր)

ԱՐՏԱՇԵՍ Ա. Ք. ա. 189—160

(Նախ Անտիոքոս Գ-ի Կառավարիչը, եւ յետոյ Թադաւոր)

ԱՐՏԱՒԱԶԴ Ա. 160—123

ՏԻԳՐԱՆ Ա. 123—96

ՏԻԳՐԱՆ Բ. ՄԵԾՆ 95—56

(Ամուսնացած Գոնտոսի Միհրդատ Թադաւորի աղջկան հետ. եւ յետոյ՝ ամուսնացած ԶՈՍԻՄՈՍԻ հետ)

ԱՐՏԱՒԱԶԴ Բ. 56—54

(Ապանուած Կղէոպատրայի կողմէ 30էն Ք. ա.)

ԱՐՏԱՇԵՍ Բ. 30—20

ՏԻԳՐԱՆ Գ. 20—86

ԱՐՏԱՒԱԶԴ Գ. 5—2

ՏԻԳՐԱՆ Դ.

Ք. ա. 8—5 եւ յետոյ Ք. ա. 2 1 Ք. ե.

ՏԻԳՐԱՆ Ե. Ք. ե. 6իմ

ԵՐԱՏՈՅ ԹԱԳՈՒԽԻ

Տիգրան Դ-ի հետ, յետոյ Թադաւոր

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ Ք. ա. 34—30, (Ամտոնիոսի եւ Կղէոպատրայի որդիմ.)

ԱՐԻՈՒԱՐԶԱՆԵՍ Ք. ե. 2—4 (Ատրպատականի Թադաւոր)

ԱՐՏԱՒԱԶԴ Դ. Ք. ե. 4—6, որդի Արիոպարզանէսի:

ԱՐՏԱՇԵՍԵԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐԸ

Արտաշեսեան դրամները ճանչնալը դժուար չէ: Անոնք բոլորն այլ ունին հայկական յատկանշական խոյրը (Tiara), որ որոշապէս կը տարբերի այն խոյրէն, որ կը կրէին դրացի կոմագէնի եւ Մետայի Թագաւորները: Դարձեալ, իր մասնաւոր ձեւէն զատ, դրամներու վրայ տեսնուած հայկական խոյրը կը ճանչցուի իր ունեցած աստղով եւ ընդհանրապէս ընկերակցող՝ մէկ կամ երկու՝ արծիւներով³⁵:

ԶԱՐԵՆՆԱ. — Միակ դրամ մը, որ վերագրուած է Արտաշէս Ա.ի չոր Զարեհին՝ պէտք է կեղծ ըլլայ, ինչպէս կը հաստատէ Բասմաջեան³⁶: Թագաւորին գլուխը ալ դարձած է եւ կը կրէ խոյրը: Առաջին կողմին վրայ կը տեսնուի ZADPA-ADAY անունը. իսկ Բ. կողմին վրայ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ: Անկարելի է երեւակայել թէ այս իշխանը, որ հաւանաբար կարգուած էր Սելեւկեաններու կողմէ, յաւակնութիւնը ունենար ինքզինքը «Թագաւոր Թագաւորաց» կոչելու: Հայկական խոյրը կ'ապացուցանէ, որ այս դրամը Մոփքի Զարեհին չի պատկանիր. որովհետեւ Մոփքի Թագաւորները բոլորովին տարբեր տեսակ զլխարկ կը կրէն իրենց դրամներուն վրայ: (Տես՝ Babelon, Rois de Syrie, էջ CXCVII—CXCIX):

ԱՐՏԱՇԵՍ Ա. եւ ԱՐՏԱԻԱԶԻ Ա. — Մինչեւ հիմա որեւէ դրամ գտնուած չէ, որ կարելի ըլլայ վերագրել Արտաշէս Ա.ի եւ իր որդւոյն Արտաւազդ Ա.ի:

ՏԻՌԻՍՆ Ա. — Seyrig³⁷ իր Մծբինի դրամագիւտի ուսումնասիրութեան մէջ՝ վերաբնեց Արտաշեսեան դրամները եւ այս դրամագիւտին մէջ գտնուած 11 պղինձէ Տիգրանի դրամները՝ տուաւ Տիգրան Բ.ի: Ես կը կարծեմ թէ աւելի զօրաւոր փաստեր կարելի է մէջբերել եւ այս դրամները տալ ոչ թէ Տիգրան Բ.ի, այլ անոր հօր՝ Տիգրան Ա.ի: Հոս պէտք է յիշել թէ այս դրամագիւտին մէջ կային 715 պղինձ դրամներ, որոնցմէ 624-ը որոշ Թագաւորներու վերագրուած են: Այս դրամներու թուական-

ները կ'երկարին Ք. ա. 147էն մինչեւ Ք. ա. 31. մեծամասնութիւնը կը պատկանի վերջին շրջանին:

Հետեւեալ փաստերը կը ստիպեն որ այս 11 պղինձները վերագրենք Տիգրան Ա.ի

1. Տիգրան Ա. իշխեց Ք. ա. 123—96 թուականներուն. իսկ Տիգրան Բ. Ք. ա. 95—56 թուականներուն: Մծբինի դրամագիւտը այս երկու Թագաւորներու իշխանութեան շրջանին կը պատկանի, այնպէս որ՝ թուականներու յենով՝ կարելի չէ ըսել թէ ո՞ր Տիգրանին են պղինձները:

2. Seyrig կ'ըսէ թէ այս 11 պղինձներուն 9 հատը կը կրէն հետեւեալ թուականները՝ 16-30 եւ 41: Ան կը խորհի թէ այս թիւերը Թագաւորին իշխանութեան տարիները կը ցուցնեն: Եթէ այդպէս են՝ առաջին երկու թիւերը կրնան տրուիլ Տիգրան Ա.ին կամ Բ.ին: Տիգրան Բ. իշխեց 39—40 տարի՝ 95—56 Ք. ա.: Թիքեւս 41 թիւը տրուի իր իշխանութեան վերջի տարիին: Բայց Մակդոնալը³⁸ կը հաստատէ թէ այս տեսակ թիւերը, Թագաւորին իշխանութեան տարիներուն չեն համապատասխաներ եւ տարբեր թուականի սխտեմի կը պատկանին: Պէտք է նաեւ յիշել, որ Տիգրան Բ.ի զանազան տիպի պղինձներէն միայն մէկ տեսակն այս թիւերն ունի:

3. Seyrig իրաւացիօրէն կը մատնանչէ թէ այս 11 պղինձներ՝ Տիգրան Բ.ի ծանօթ պղինձներէն բոլորովին տարբեր կերպարանք մ'ունին: Տարբերութիւնը այնքան աչքի կը զարնէ, որ իրաւունք չունինք այս դրամները Տիգրան Բ.ի վերագրել:

4. Ասկէ զատ, այս բոլոր 11 պղինձներուն վրան Թագաւորին գլուխը ձախ դարձած է. մինչ Տիգրան Բ.ի միւս բոլոր պղինձ եւ արծաթ դրամներուն վրայ՝ Թագաւորին գլուխը միշտ ալ դարձած է: Ասոր չափաւոր կապուած էր Պարթեւաստանի թէ քաղաքական եւ թէ մշակութային կապերով: Տիգրան Բ.ին առաջ իշխող հայ Թագաւորները՝ հաւանական է՝ կոիսեցի դրամներ գլուխը ձախ դարձած, հետեւելով պարթեւ սովորութեան: Տիգրան Բ. սակայն սկիզբէն

³⁵ J. H. Young, Am. Journ. Arch. 1964, էջ sfr. II:

³⁶ Կ. Բ. Բասմաջեան, Հայկ. ընդհ. Դրամագիւտութիւն, Վենետիկ 1936, էջ 32:

³⁷ H. Seyrig, Revue Numismatique, 1955, էջ 85—128:

³⁸ G. MacDonald, Numismatic Chronicle, 1902, էջ 193—201:

Հակառակեցաւ Պարթեւներուն եւ քաջալերեց յունական քաղաքականութիւնը: Այսպէս Հայաստան արեւմուտք դարձաւ ու որդեգրեց յունական եւ սելեւկեան դրամներու տիպը:

5. Բոլոր 11 պղինձներու գրութիւնը կը կարդացուի՝

ΒΑΣΙΛΕΩΣ | ΜΕΓΑΛΟΥ || ΤΙΓΡΑΝΟΥ
ΒΑΣΙΛΕΩΣ | ΤΙΓΡΑΝΟΥ || ΦΙΛΗΑΔΗΝΟΣ
ΒΑΣΙΛΕΩΣ | ΜΕΓΑΛΟΥ || ΤΙΓΡΑΝΟΥ |
ΦΙΛΗΑΔΗΝΟΣ

Եւ այսպէս Հիմնովին կը տարբերին այն բոլոր գրութիւններէն, որ կը տեսնենք Տիգրան Բ-ի դրամներուն վրայ: Զօրաւոր փաստ մըն է այս. հետեւեալ, 11 պղինձները պէտք է Տիգրան Ա-ի վերաբերեն:

6. Մօտ 63 Տիգրան Բ-ի պղինձ դրամներ ծանօթ են ինծի. բոլորն ալ Թագաւորին դուխն աջ դարձած: Ասկէ զատ, զանազան Թանգարաններու մէջ կը գտնուին 4 հատ պղինձներ Մծբինի դրամներուն նման: Այսպէս. մինչեւ Մծբինի դրամագիւտին երեսնէն զալլ, ամէն մէկ ձախ դարձածին դէմ կար՝ 16 հատ աջ դարձած Տիգրան Բ-ի դրամներ: Եթէ Մծբինի պղինձները կը պատկանէին Տիգրան Բ-ի, այն ատեն պիտի սպասէինք որ այս դրամագիւտին մէջ ըլլար 176 կտոր հասարակ Տիգրան Բ-ի պղինձներ: Քանի որ ոչ մէկ հատ Տիգրանի հասարակ պղինձ կար, ուրեմն պէտք է հետեւցնել որ այս դրամագիւտը Տիգրան Բ-ի որեւէ դրամ չէր պարունակեր:

7. Վերջերս ստացայ Տիգրանեան զրամագիւտ մը, որ կը պարունակէր 7 պղինձներ: Ասոնցմէ վեցը երեք տեսակ ծանօթ Տիգրանի պղինձներէն էին. իսկ եօթներորդը իր յաջորդին դրամը: Հարկ է շեշտել թէ ասոնցմէ ոչ մէկը Մծբինի պղինձներէն էր:

Ուրեմն կրնանք բաւական վստահութեամբ՝ այս Մծբինի 11 պղինձները տալ Տիգրան Ա-ի:

ՏԻԳՐԱՆ Բ. ՄԵԾՆ. — Որովհետեւ Տիգրան Բ. երկար ժամանակ Թագաւորեց եւ քաղաքական մեծ յաջողութիւններ ունեցաւ, մեղի հասած Արտաշեսեան Հարստութեան դրամներու մեծամասնութիւնը կը պատկանի այս Թագաւորին:

Զորեղդրամնէլ, դրամներ եւ մեծ ու

փոքր պղինձներ կոխուած են Տիգրանի կողմէ. բայց ծանօթ բոլոր ոսկիները կեղծ են³⁹: Զորեղդրամներուն մեծամասնութիւնը ելած են Անտիոքէն. բայց կան նաեւ օրինակներ Դամասկոսէն⁴⁰ եւ Թերեսս նաեւ Տիգրանակերտէն⁴¹: Դրամները վստահաբար կոխուած են բուն Հայաստանի մէջ⁴², հաւանաբար՝ նոր մայրաքաղաք Տիգրանակերտի մէջ: Զորեղդրամները ունին գրութիւն ΒΑΣΙΛΕΩΣ | ΤΙΓΡΑΝΟΥ եւ շատ հազուադէպօրէն ΒΑΣΙΛΕΩΣ || ΒΑΣΙΛΕΩΝ | ΤΙΓΡΑΝΟΥ արեւելքի սովորութեան համաձայն: Կարելի է որ Տիգրան Անտիոքէն վարպետներ բերել տուած է իր նոր մայրաքաղաքին համար: Այս հնարաւորութիւնը կը բացատրէ թէ ինչո՞ւ չորեղդրամներու եւ դրամներու տրուեստներ նման են իրարու, թէ՛ն կոխուած տարբեր քաղաքներու մէջ:

Մեծն Տիգրանի պղինձները քանի մը տեսակներ կը ներկայացնեն: Անտիոքի տիպով պղինձները կը նմանին դրամներուն եւ կը կարդացուին ΒΑΣΙΛΕΩΣ | ΒΑΣΙΛΕΩΝ || ΤΙΓΡΑΝΟΥ թէ՛ն այս պղինձներուն կէիւր իրարմէ շատ կը տարբեր. սակայն տարակոյս չկայ որ անոնք կոխուած էին իբր պղինձ, կէսպղինձ ու Թերեսս մէկ-երրորդ պղինձ:

Ուրիշ տեսակ պղինձ մը կոխուած Դամասկոսի մէջ⁴³, կը ներկայացնէ Դամասկոսի Բախտը եւ գրութիւնը ΒΑΣΙΛΕΩΣ || ΤΙΓΡΑΝΟΥ:

Տիգրանի երրորդ տեսակ պղինձն ունի Վահագնը, որ ալ ձեռքով բռնած է լախտ մը, իսկ ձախով՝ առիւծի մորթ: Թագաւորին տիտղոսը ΒΑΣΙΛΕΩΣ || ΒΑΣΙΛΕΩΝ | ΤΙΓΡΑΝΟΥ կը թելադրէ, որ այս տեսակ դրամը կոխուած է Հայաստանի մէջ, հաւանաբար Արտաշատ: Այս տեսակէն թէ՛ն պղինձ եւ կէսպղինձ գտնուած են, սակայն մէկ-երրորդ պղինձ ծանօթ չէ:

Զորքորդ տեսակը կը ներկայացնէ յաղթանակ որ ձախ կը քաշէ, իր աջ ձեռքին ունենալով Թագ մը: Թագաւորին տիտղոսը՝

³⁹ P. Bedoukian, Museum Notes, XI, 1964, էջ 303—306:

⁴⁰ E. T. Newell, Late Seleucid Mints in Ake-Ptolemaeus and Damascus (New York, 1939) էջ 95—100:

⁴¹ «Թագաւոր Թագաւորաց տիտղոսը արեւելեան փողերանոցն է:

⁴² Newell p. 98 and MacDonald, p. 193—201:

⁴³ Newell, p. 100:

ΒΑΣΙΛΕΩΣ || ΤΙΓΡΑΝΟΥ կը ցուցնէ թէ այս դրամը կոխուած է սելեւկեան փողերանոցի մը մէջ: Կարապետեանի⁴⁴ կարծիքը թէ այս դրամը կոխուած է Դամասկոս՝ ընդունելի չէ, ինչպէս վստահօրէն մտնանշած է Լը Ռիդէ-ը⁴⁵, եւ ասոր կարծիքը թէ՛ Անտիոքի փողերանոցէն ելած է, ընդունելի կ'երեւի: Այս դրամէն պղինձներ եւ կէս-պղինձներ ծանօթ են:

Այս չորս որոշ տեսակներէն զատ, որոնք կը ներկայացնեն Տիգրանի պղինձներուն մեծամասնութիւնը, կան նաեւ քանի մը ուրիշ տեսակներ, որոնց ուր կոխուած ըլլալը վստահօրէն չենք գիտեր: Գիտենք սակայն որ Տիգրան որոշ ժամանակ մը՝ տիրեց ընդարձակ հողերու. եւ կարելի է որ այս դրամներէն ոմանք կոխուած ըլլան այս նուաճուած հողերու փողերանոցներու մէջ:

ԱՐՏԱՒԱԶԳ Բ., Բ. ա. 56—34: Հակառակ իր երկարատեւ իշխանութեան, այս թագաւորին դրամները հազուադէպ են: Ունինք դրամներ եւ պղինձներ այս արքայէն, ու վերջերս գտնուած չորեքդրամը⁴⁶ կը լրացնէ իր դրամներու շարքը:

Հաւանական է որ չորեքդրամը կոխուած է Արտաշատի մէջ: Առաջին կողմը կը տեսնուի յատկանշական հայկական խորք. իսկ երկրորդ կողմը բոլորովին նոր տեսակ պատկերատու մը, այն է՝ ձախ ընթացող սրբալու Քառաձի կտուք մը, զոր կը վարէ թագաւորը. իսկ տիտղոսն է՝ ΒΑΣΙΛΕΩC | ΒΑΣΙΛΕΩN || ΑΡΤΑΥΑΖΔΕΩ | ΘΕΙΟΥ:

Դրամները տիպով կը նմանին չորեքդրամին եւ ունին տիտղոսը՝ ΒΑΣΙΛΕΩC || ΒΑΣΙΛΕΩN | ΑΡΤΑΥΑΖΔΟΥ:

Պղինձներն ալ, որոնցմէ միայն երկու հատ ծանօթ է, կը ներկայացնեն նոր տիպ մը, — Յաղթանակը ձախ դարձած. իսկ գրութիւնն է՝ ΒΑΣΙΛΕΩC || ΒΑΣΙΛΕΩN | ΑΡΤΑΥΑΖΔΟΥ:

ԱՂԵՔՍԱՆԻՐ, Բ. ա. 34—30, Անտոնիոսի եւ Կղէոպատրայի որդին: Մարկոս Անտոնիոս իր վեց տարեկան որդին Հայաստանի թագաւոր կարգեց. բայց չենք գիտեր

թէ անոր անունով որեւէ դրամ կոխուած է թէ ոչ:

ԱՐՏԱՇԷՍ Բ., Բ. ա. 30—20: Երբ Անտոնիոս Յունաստան գնաց Ոկտաւիանոսի դէմ կռուելու, անիթը ներկայացաւ որ Հայերը իրենց թագաւորութիւնը վերհաստատեն: Արտաւազդի անդրանիկ որդին Արտաշէս, որ Պարթեւներու Հրահատ Դ.ի արքունիքը ապաստան դուռն էր, վերադարձաւ Հայաստան եւ Բ. ա. 30ին հռչակուեցաւ թագաւոր: Սակայն որեւէ դրամ չէ վերագրուած այս թագաւորին, որ ամբողջ տասը տարի տիրապետեց:

Վերջերս իմ ձեռքս անցաւ եօթը պղինձներու դրամապիւտ մը, որ դոնտուեցաւ Տիգրանակերտէն ոչ շատ հեռու գիւղի մը մէջ: Ասոնցմէ վեցը Տիգրան Բ.ի ծանօթ տեսակներն էին, բայց եօթներորդը նոր տեսակ մըն էր, ունենալով առաջին կողմը յատկանշական հայկական խորք եւ միւս կողմը մարդու պատկեր մը: Դժբախտաբար դրութիւնը կարելի չեղաւ կարդալ: Այս դրամին երկրորդ կողմը շատ տարբեր է միւս Տիգրանեան դրամներէն եւ գրութեան տառերը կրթական ձեւով են եւ ոչ թէ չիտակ գիծով կամ քառակուսի: Թէեւ կարելի չեղաւ կարդալ թագաւորին անունը, բայց խորհեցանք այս դրամը վերագրել Արտաշէս Բ.ի:

ՏԻՐԻԱՆ Գ., Բ. ա. 20—8/9: Արտաշէս Բ.ի յաջորդեց իր կրտսեր եղբայրը. անոր թագաւորութեան միջոցին Հայաստան եւ Պարթևաստան միասին ջանացին՝ հռովմէական նուաճողական քաղաքականութեան դիմադրել:

Նիւէլ այս արքային մէկ արծաթ դրամին մասին գրեց⁴⁷, մատնանշելով որ Ա. կողմը թագաւորը թեթեւօրէն մօրուսաւոր է, իսկ միւս կողմը ցոյց կու տայ դէպի ձախ կանգնած մօրուսաւոր Տիգրանը:

Պղինձներու Ա. կողմը արծաթին կը նմանի. մասնաւորաբար նիւտոի առնելով խորքը իր հինգ երկայն ծոպերով եւ խոշոր՝ ութստամեան աստղով, առանց սակայն արծիւներու: Պղինձներու վրայ սակայն թագաւորն անմօրուս է:

Արծաթին վրայի գրութիւնը կը կարդացուի՝ ΒΑΣΙΛΕΩC | ΜΕΓΑΛΟΥ || ΤΙΓΡΑΝΟΥ | ΦΙΛΟΠΑΤΟΡΟΣ | ΚΑΙ | ΦΙΛΕΑΛΗΝΟΣ:

⁴⁷ E. T. Newell, Some Unpublished Coins of Eastern Dynasts, (New York 1926), p. 13—15, Note II:

⁴⁴ Գ. Կարապետեան, CIN, Vol. 2, Actes (Paris 1953), էջ 133—136:

⁴⁵ G. Le Rider, Revue Numismatique, 1959/1960, p. 22—24:

⁴⁶ Պատմա-քանատիրական Հանգէս, 2, 1964, էջ 317—23:

Պղինձներու գրութիւնն ալ նորութիւններ կը ներկայացնեն: Հոս գրութիւնը քառականի մը կը կազմէ եւ կը կարդացուի՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ || ΜΕΓΑΛΟΥ || ΤΙΓΡΑΝΟΥ || ΘΕΟΥ: Քառականի մէջ կան անասուններ, ինչպէս՝ փիղ մը, ձի մը եւ կամ առիւծի գլուխ մը:

Տիգրան Գ.ի ժամանակ Հայաստան եւ Պարթևաստան միացան Հռովմի դէմ: Թերեւս այս պատճառաւ ալ Հայկական դրամներու գրութիւնը, պարթևականի նմանիլ սկսաւ եւ մանաւանդ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΕΓΑΣ պարթևական ազդեցութիւն կը կրէ:

ՏԻԳՐԱՆ Դ., Բ. ա. 8—5 եւ Բ. ա. 2—1 Բ. ե.: Տիգրան Դ. դահ բարձրացաւ Բ. ա. 8ին, առանց սակայն Հռովմի հետ խորհրդակցելու: Հռովմէացիք զինքը զահէն վար առին Բ. ա. 5ին. բայց Բ. ա. 2ին նորէն զահ բարձրացաւ, շնորհիւ Պարթևներու օգնութեան: Ներկայիս կարելի չէ այս երկու թագաւորական շրջաններուն կոխուած դրամներն իրարմէ զանազանել: Այս թագաւորին կու տանք այն դրամները, որոնց վրայ կը տեսնուի երկայն մօրուքով արքան, եւ այսպէս բոլորովին տարբեր է նախկին Տիգրան անունով դրամներէն: Քանի որ միայն այս Տիգրանը մնացած է Արտաշէսեան հարստութեան պատկանող, տրամաբանական է անոր վերաբերել այս դրամները: Երեք տեսակ պղինձներ ծանօթ են մեզի, բոլորն ալ Ա. կողմն ունենալով միանման մօրուքաւոր թագաւորին գլուխը: Պղինձներուն Բ. կողմը կը տարբերին իրարմէ, ինչ որ կը նշանակէ թէ կամ տարբեր փողերանոցներէ ելած են եւ կամ պատկերատարի փոփոխութիւն եղած է ժամանակներուն ընթացքին:

Գրութիւնները թէեւ տարբերութիւններ կը ներկայացնեն, բայց ասիկա արդեւ մը չէ՝ որ դրամները նոյն արքային վերաբերեն:

Գրութիւններն են՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ || ΤΙΓΡΑΝΟΥ
Եւ ΒΑΣΙΛΕΩΣ || ΜΕΓΑΛΟΥ || ΤΙΓΡΑΝΟΥ || ΦΙΛΕΛΑΗΝΟΣ

ԱՐՏԱՒԱՋԻ Գ., Բ. ա. 5—2: Տիգրան Դ.ի իշխանութիւնն ընդհատեցաւ Հռովմէացիներու կողմէ, որոնք անոր հօրեղբայրը՝ Արտաւազդը դրին զահուն վրայ: Այս վերջինս տիրեց երեք տարի, բայց իրեն վերաբերեալ որեւէ դրամ ծանօթ չէ մեզի:

ՏԻԳՐԱՆ Դ. եւ ԵՐԱՏՈՅ, Բ. ա. 2—1 Բ. ե.: Զարմանալի է տեսնել ասոնց դրամի վրայ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ գրութիւնը. Արտաշեսեան վերջին թագաւորները այլեւս այս տիտղոսը չէին կրեր, թէեւ Թումանօֆ⁴⁸ կը պնդէ թէ՝ Մեծն Տիգրանի յաջորդները զործածեցին այս տիտղոսը: Պէտք է սակայն նկատել որ Արտաւազդ Բ.ին յետոյ որեւէ Արտաշէսեան թագաւոր այս տիտղոսը չէ զործածած իր դրամին վրայ:

Բ. ա. 1 թուականին, Հռովմի Օգոստոս կայրը՝ իր թոռը Գայոս Կեսարը՝ Հայաստան դրկեց զօրաւոր բանակով մը եւ Հռովմ նորէն հաստատեց իր դերիշխանութիւնը Հայաստանի վրայ: Ըստ Քսիփիլինոսի⁴⁹ (Xiphilinus) Տիգրան Պարթևներուն հետեւելով, փորձեց համաձայնութեան գալ Հռովմէացիներուն հետ. բայց իր մահուն պատճառով՝ որոշ համաձայնութիւն մը չզոյցացաւ: Այդ մահով վերջ գտաւ նաեւ Արտաշեսեան հարստութիւնը: Այնպէս կ'երեւի թէ անոր մահէն քանի մը տարի յետոյ՝ փորձ մը եղած է Երաստին, իբր վերջին Արտաշէսեանը, թագուհի Ռուսակէ Հայաստանի. բայց եթէ այս տեղի ունեցած է եւ անոր անունով դրամներ կոխուած են՝ ասոնք մեղի հասած չեն:

ԱՐՏԱՒԱՋԻ Դ., Բ. ե. 4—6: Տիգրան Դ.ի մահէն վերջ, Գայոս Կեսար Ասորպատականի Արիորաբզանէսը Հայաստանի դահ բարձրացուց: Անոր մահէն ետք, զահը անցաւ Արտաւազդ որդւոյն: Թէեւ ասոր թագաւորութիւնը միայն երկու տարի տևեց, հետաքրքրական է որ դրամներ կոխուած են այդ միջոցին: Նկատելի է որ այդ դրամները քնաւ չեն նմանիր Արտաշէսեան դրամներուն: Թէ տիպով եւ թէ ձևով անոնք կը նմանին Հռովմէական-Սելուկեան դրամներուն: Նոյն իսկ գրութիւնը բոլորովին կը տարբերի: ΘΕΟΥ ΚΑΙΣΑΡΟΥ ΕΥΕΡΓΕΤΟΥ եւ միւս կողմը՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΑΡΤΑΥΑΖΔΟΥ (Արքայի Մեծի Արտաւազդի — Աստուծոյ կայսերական բարերարի):

ՏԻԳՐԱՆ Ե., 6 Բ. ե.: Արտաւազդի սպաննումէն յետոյ, Օգոստոս կայսրը փոր-

⁴⁸ C. Toumanoff, Studies, էջ 77—78: Թումանօֆ, ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΕΓΑΛΟΥ կը նկատէ համազօր ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ: Տես էջ 47, Ծանոթ. 86:

⁴⁹ Xiphilinus, Epitome, 55, 100, 3.

ձեց Հայերը խաղողեցնել, թագաւոր կարգելով Տիգրան Ե.ը, որ հեռուէն ազդակահական կապեր ունէր Արտաշէսեան տոհմին հետ:

Գոյութիւն ունի պղինձ դրամ մը ΒΑΣΙΛΕΩΝ | ΜΕΓΑΛΟΥ | ΤΙΓΡΑΝΟΥ գրութեամբ, որ

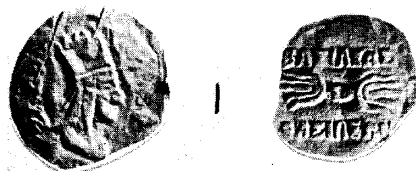
կարելի է տալ այս թագաւորին: Դրամին երկու կողմի արուեստը՝ կը թելադրէ վերջին Տիգրան մը, եւ խոյրի ձեւը այս դրամը կը դնէ Տիգրան Գ.էն վերջ: Կարելի չէ տալ Տիգրան Դ.ի, քանի որ թագաւորն անմօրուս է:

ԱՐՏԱՇԵՍԵԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐՈՒ ՑԱՆԿԸ

ՁԱՐԵՀ (մ. Ք. 189էն առաջ)

ՊՂԻՆՁ.

1 Ա. կողմը՝ Զարեհի գլուխը աջ դարձած, հայկական խոյրով, բայց առանց աստղի կամ արծիւներու: Շուրջանակի գրութիւն՝ ΖΑΔΡΙ-ΑΔΟΥ:

Բ. կողմը՝ վերեւը՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ. վարը՝

ΒΑΣΙΛΕΩΝ:

երկու գրութիւններու միջեւ՝ կայծակ: Վերինայի Մխիթարեանց Թանգարանը. 4.70 կրամ, (կեղծ դրամ):

ԱՐՏԱՇԵՍ Ա. (189—160 Ք. ա.)

Այս թագաւորէն դրամներ դեռ ծանօթ չեն:

ԱՐՏԱՒԱԶԴ Ա. (160—123 Ք. ա.)

Այս թագաւորէն դրամներ դեռ ծանօթ չեն:

ՏԻԳՐԱՆ Ա. (123—96 Ք. ա.)

ՊՂԻՆՁ.

2 Ա. կողմը՝ թագաւորին գլուխը ձախ դարձած եւ հայկական խոյրով: Թագաւորին չլիտուն աջ կողմը կան ΑΡΚ դրերը:

Բ. կողմը ΒΑΣΙΛΕΩΣ | ΜΕΓΑΛΟΥ: Աջին ΤΙΓΡΑΝΟΥ: Ծառ մը կամ ճիւղ մը երկու գրութիւններու միջեւ: Ծառին ձախ եւ աջ կողմը դրեր. անսանկերէն յօդուածի գրութիւնը:

Bibl. Nationale, 2.50 կրամ⁵⁰. Seyrig' (RN. 1955) այս դրամին երկու օրինակներն ալ Տիգրան Բ.ի կու տայ:

3 Ա. կողմը՝ թագաւորին գլուխը ձախ դարձած, անմօրուս եւ կը կրէ հայկական խոյրը:

Բ. կողմը՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ | ΤΙΓΡΑΝΟΥ || ΦΙΛΑΕΛ-ΛΗΝΟΣ:

Ջեւ Եփրոփորոս նստած ձախ եւ ձախ ձեռքը կը հանդէպ մականի վրայ: Ձախ դաշտին մէջ Λ դիրքը:

⁵⁰ Կշիռները պատկերացումը դրամները կը ներկայացնեն: Ընդհանրապէս պղինձներու կշիռները բաւական կը տարբերին իրարմէ:

Bibl. Nat., 5.28 կրամ: Seyrig (RN. 1955) այս դրամը կու տայ Տիգրան Բ.ի:

4 Ա. կողմը՝ Թիւ 3ին պէս:

Բ. կողմը՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ | ΜΕΓΑΛΟΥ || ΤΙΓΡΑΝΟΥ | ΦΙΛΕΛΛΗΝΟΣ.

Արուեստը Թիւ 3ի պէս:

Br. Mus., 4.27 կր.: Seyrig (RN. 1955) այս դրամը կու տայ Տիգրան Բ.ի:

5 Ա. կողմը՝ Թիւ 3ին պէս:

Բ. կողմը՝ Զախին՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ | ΜΕΓΑΛΟΥ | ԱՆԻՆ՝ | ΤΙΓΡΑΝΟΥ | ΦΙΛΕΛΛΗΝΟΣ.

Յաղթանակը կանգնած ղէպի ձախ, թափ մը ձախ ձեռքին մէջ(?) : Դաշտին մէջ ձախին՝ Μ եւ ալին՝ Α գրերը:

Bibl. Nat., 5 կր.: Seyrig (RN. 1955) այս դրամը կու տայ Տիգրան Բ.ի, իսկ Babelon (Rois de Syrie) Տիգրան Գ.ի:

6 Ա. կողմը՝ Թիւ 3ին պէս:

Բ. կողմը՝ Զախին՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ | ΜΕΓΑΛΟΥ | ԱՆԻՆ՝ | ΤΙΓΡΑΝΟΥ | ΦΙΛΕΛΛΗΝΟΣ.

Աջ դարձած անձ մը՝ Հայկական խոյրով, պարեգօտը կը հասնի ծունկերուն: Զախ ձեռքով բռնած է արծիւ մը եւ ալով՝ երկար նիզակ մը եւ կամ-լախա մը:

Bibl. Nat., 3.68 կրամ: Seyrig RN. 1955) այս դրամը կու տայ Տիգրան Բ.ի, իսկ Babelon (Rois de Syrie) Տիգրան Գ.ին:

ՏԻՓՐԱՆ Բ. ՄԵՄՆ (95—56 Ք. ա.)

ՉՈՐԵՔԴՐԱՄՆԵՐ (Tetradrachms).

7 Ա. կողմը՝ Տիգրանի գլուխն աջ դարձած, ապարօշով եւ Հայկական հինգ ծոպաւոր եւ մարգարտաշար խոյրով. ութատամեան աստղին երկու կողմը կան երկու արծիւներ, որ իրարու կը նային, բայց կոնակներն աստղին զարձուցած են: Շրջանակը երկգակերպ հանդուցաւոր կապ մը (fillet border):

Բ. կողմը՝ Անին՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ, Զախին՝ ΒΑΣΙΛΕΩΝ | ΤΙΓΡΑΝΟΥ. Անտիոքի Բախար ղէպի աջ նստած՝ Ժայռի մը վրայ առուելու, գլուխը աշտարակաձեւ թափ մը. աջ ձեռքը արժանեկի ձիւղ մը բռնած, ոտքերուն տակ Որոնդէս գետի ոգին կը լողայ աջ: Շրջափակուած դափնիէ պսակով մը:

Bibl. Nat., 16.20 կր.: Ուրիշ օրինակ մը «Թագաւոր Թագաւորաց» տիտղոսով ծանօթ է. (Լեւինդրադ, 14.40 կր.): Երկու կշիռներն ալ անսովոր են: Այս դրամները հաւանաբար կոխուած են Տիգրանակերտի մէջ:

8 Ա. կողմը՝ Թիւ 7ի նման:

Բ. կողմը՝ Անին՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ, ձախին՝ ΤΙΓΡΑΝΟΥ.

Տիգրը Թիւ 7ի նման: Զանազան դուզազբեր կամ տառեր Ժայռին վրայ են կամ գաշտին մէջ, բայց տարբեր Թիւ 7էն:

Am. Num. Society, 14.92 կր.: Այս դրամը Տիգրանի ամենահասարակ դրամն է. մօտ 100 օրինակներ ծանօթ են ինծի: Կշիռները տարբեր են 14.92էն 15.90 կրամ. բոլորն ալ կոխուած են Անտիոքի մէջ:

8

9

10

11

12

13

9 Ա. կողմը՝ թիւ 7ի նման, բայց ունենալով ութստամեան աստղը եւ արծիւ մը աջ կողմը՝ կռնակն աստղին, գլուխը ետ դարձած:

Բ. կողմը՝ Աջին՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ, ձախին՝ ΤΙΓΓΑΝΟΥ:

Աշտարակաձեւ եւ ասուեւոր Դամասկոսի Բախտը ձախ՝ Ժայռի մը վրայ եւ ոտքերուն տակը՝ լողացողի մը կիսանդրին. Բախտը բազուկը երկարած է ամբողջովին եւ ձախ ձեռքին մէջ ամաթեղջիւր: Դաշտին մէջ եւ շրջանակէն դուրս կը տեսնուին դանդան տուրք, թիւեր եւ զուգադրեր: Ամբողջը շրջափակուած է դափնիէ պսակով:

Brit. Mus., 15.80 կրամ. Newell (NNM. 84) ապացուցած է, որ ասոնք կոխուած են Դամասկոսի մէջ: Կշիռները կը համապատասխանեն Անտիոքի մէջ կոխուած Զորքըզրամներուն:

ԴՐԱՄՆԵՐ.

10 Ա. կողմը՝ Տիգրանի գլուխը, նման թիւ 7ի. մարգարտաշար շրջանակ:

Բ. կողմը՝ Աջին՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ, ձախին՝ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΤΙΓΓΑΝΟΥ:

Թիւ 7ի տիպէն. դանդան տուրք դաշտին վրայ. Բախտի գլուխն աջ դարձած, իսկ Որոնդէս գետին ողին տակը:

Am. Num. Soc., 4.13 կրամ: Դրամներուն, — որոնցմէ 25 հատ ծանօթ են ինծի —, արուեստն աւելի զեղեցիկ է, քան չորքըզրամները: Դրամները կոխուած են՝ Տիգրանակերտ:

ՊԻՆՁ ԴՐԱՄՆԵՐ — ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ ՓՈՂԵՐԱՆՈՑԷՆ.

11 Ա. կողմը՝ թիւ 10ի պէս, Օրինակ մը ունի A գիրը զարեւած խոյրին վրայ:

Բ. կողմը՝ թիւ 10ի պէս, ոմանց վրայ T գիրը Բախտին եւ արմաւենիին միջև:

Պտուկեան՝ 6.13 կրամ: Մօտ 20 օրինակներու կշիռները բաւական տարբերութիւններ ունին: Ոմանք գէշ պահուած են, իսկ ոմանք ալ զարեւած են օտար զրամներու վրայ:

ԿԵՍ-ՊԻՆՁ.

12 Ա. եւ Բ. կողմը՝ թիւ 11 պէս:

Brit. Mus., 4.65 կրամ: Ատիկա անտարակցա պղինձի կէս-արժէքն է. ասկէ ուրիշ օրինակ մը (Տիւ. Գափաճաճեան) ունի T գիրը դաշտին մէջ:

ՊԻՆՁ ԴՐԱՄՆԵՐ — ԴԱՄԱՍԿՈՍԻ ՓՈՂԵՐԱՆՈՑ.

13 Ա. կողմը՝ թիւ 9ի նման. (Դամասկոսի չորեքըրամ), կէտով շրջանակ:

Բ. կողմը՝ թիւ 9ի պէս, կէտով շրջանակուած: Շատերու դաշտին վրայ կայ N գիրը, ոմանք ունին դաշտին մէջ՝ ձախ կողմը ՕՓԻ, վրան՝ ՅԵ աստերը:

Brit. Mus., 8.47 կրամ: Ասկէ 12 օրինակ ծանօթ է ինծի:

ԿԵՍ ՊԻՆՁ.

14 Ա. եւ Բ. կողմը՝ թիւ 13ին պէս:

Am. Num. Soc., 4.60 կրամ. Bibl. Nationaleի պղինձ (3.00 կրամ) նոյնպէս կէս-պղինձ է:

ՄԷԿԵՐՐՈՐԻ ՊԻՆՁ(?).

15 Ա. կողմը՝ թիւ 13ին պէս.

Բ. կողմը՝ Դրութիւնը թիւ 13ին պէս: Յաղթանակը ձախ կը քայլէ, աջ ձեռքը յառաջ երկարած եւ պսակ մը բռնած: Դաշտին ձախ կողմը ՅԵ որ ՕՓԻ վրան է:

Հայաստան Պետական Թանգարան (Գալայճեանի հաւաքածոյէն). 2.67 կրամ: Newell (NNM. 84), այս կտորը կը նկատէ մէկ-երրորդ պղինձ:

ՊԻՆՁՆԵՐ — ԱՆՈՐՈՇ ՓՈՂԵՐԱՆՈՑՆԵՐԷ: Բ. ԿՈՂՄԸ՝ ՅԱՂԹԱՆԱԿԸ (Nike):

16 Ա. կողմը՝ Տիգրանի գլուխն աջ դարձած, հայկական խոյրով եւ ութստամեան աստղով: Ասոնցմէ ոմանք արծիւներու ձախ կողմն ունին A տառը: Կիտուոր շրջանակ:

Բ. կողմը՝ Աջին՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ, ձախին՝ ΤΙΓΓΑΝΟΥ:

Յաղթանակը ձախ կը քայլէ, ձախ ձեռքը թափ մը, աջը երկարած գէպի վար: Զանազան գրեր Յաղթանակին տակ եւ դաշտին մէջ:

Հայաստանի Պետական Թանգարան (Գալսեանի հաւաքածոյէն), 7 կրամ: Le Rider (RN. 1959/60) կը կարծէ թէ այս կտորը Անտիոք կոխուած է:

Կէս-Պլինձ.

17 Ա. եւ Բ. կողմը՝ Թիւ 16ին պէս:

Brit. Mus., 5.33 կրամ:

ԳԵՂԱՋԱՐԻ ԽՈՅՐ ԵՒ Բ. ԿՈՂՄԸ՝ ՅԱՂԹԱՆԱԿԸ.

Կէս Պլինձ.

18 Ա. կողմը՝ Տիգրանի դուին աջ դարձած, զեղազարդ խոյրով, հինգի փոխարէն՝ չորս ծոփերով: Կենդրոնական ութատա՝ մեան աստղին երկու կողմը մարգարտէ սիւներ(?): Բոլորն ալ թազաւորին գլխուն ձախ կողմը ունին Ա գիրը:

Բ. կողմը՝ Թիւ 17ին պէս, բայց առանց տառերու դաշտին մէջ:

Brit. Mus., 3.67 կրամ: Այս դրամին արուեստը կը ցուցնէ բոլորովին նոր փողերանոց մը. թերեւս կոխուած է Մեդիոյ (Media) մէջ:

ՎԱՀԱԳՆ (Hercules) Բ. ԿՈՂՄԻ ՎՐԱՅ.

Կէս-Պլինձ.

19 Ա. կողմը՝ Տիգրանի դուին աջ դարձած, աստղով եւ երկու արծիւներով:

Բ. կողմը՝ Աջին՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ, ձախին՝ ΒΑΣΙΛΕΩΝ | ΤΙΓΡΑΝΟΥ. Մօրուաւոր եւ մերկ Վահագնը կանգնած ձախ կը նայի: Ձախ ձեռքը կը յենու լախտի մը վրայ եւ աջ բազուկին վրայ կայ առիւծի մորթը: Ոմանց վրայ կը տեսնուին տառեր Վահագնի աջ եւ ձախ կողմը:

Bibl. Nat., 3.02 կրամ: Աստիճ կոխուած են Արտաշատի մէջ, ինչպէս կը համարի Le Rider (RN. 1959/60):

ԱՐՄԱԻԵՆԻ ՃԻԻՂ Բ. ԿՈՂՄԻՆ ՎՐԱՅ.

Կէս-Պլինձ.

20 Ա. կողմը՝ Թիւ 19ին պէս:

Բ. կողմը՝ Աջին՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ, ձախին՝ ΤΙΓΡΑΝΟΥ. Արմաւենիի ճիւղը գրութեանց միջեւ: Զուգադիր մը արմաւենիին ձախ, եւ տառեր աջ կողմը:

Bibl. Nat., 4.15 կրամ: Babeloni կարծիքով՝ հաւանաբար Արտաշատի մէջ կոխուած նախաւոր դրամ մըն է:

ՆՍՏԱՍ ԱՆՁ ՄԸ՝ ԵՐԿՐՈՐԻ ԿՈՂՄԸ.

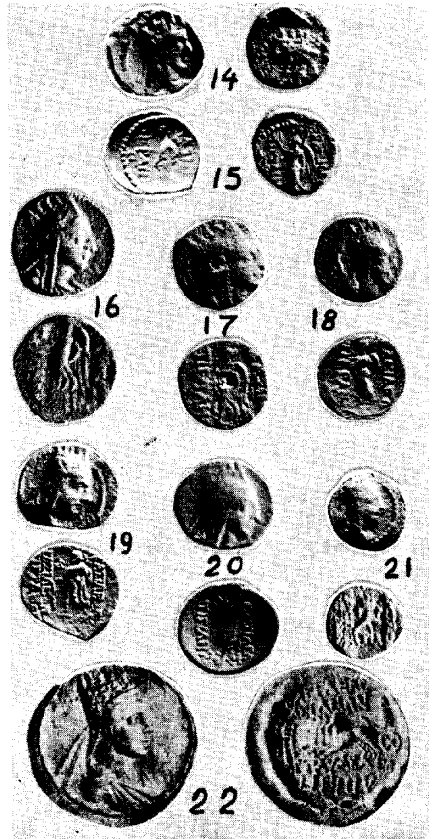
Կէս-Պլինձ.

21 Ա. կողմը՝ Թիւ 19ին պէս: Շրջանակը կիտաւոր:

Բ. կողմը՝ Աջին՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ, ձախին՝ ΒΑΣΙΛΕΩΝ | ΤΙΓΡΑΝΟΥ. Անձ մը նստած ձախին(?): Տառեր դաշտին մէջ եւ առիւծին տակը⁵¹:

Brit. Mus., 2.44 կրամ: Թերեւս ասիկա մէկ-երրորդ պղինձ է: Գրութիւնը կը թելա-

⁵¹ Այս դրամին մեծ պղինձը գտնուեցաւ Կերշերս:

դրէ այս դրամը Հայաստանի փողերանոցի մէջ կոխուած համարիլ:

ԱՐՏԱՆԱԶԴԻ Բ. (56—34 Գ. ա.)

20ՐԵԳԻՐԱՄ (Tetradrachm).

22 Ա. կողմը՝ Արտաւազգ գլուխը աջ դարձած, ապարօշով, ականջի օղերով եւ հայկական հինգ ծոպաւոր խոյրով եւ ութ-տատման աստղի երկու կողմը ծաղիկի ու-րուագիծ մը: Շրջանակը՝ հատաւոր ծիր մը:

Բ. կողմը՝ վերը՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ | ΒΑΣΙΛΕΩΝ, վարը՝ ΑΡΤΑΥΑΖΑΕΩ | ΘΕΙΟΥ, քառածի կառքի մը վրայ դէպի ձախ ընթա-ցող, վարիչը թագով եւ սանձը բռնած: Դաշտին մէջ ձախին տակը /H զուգատառը: Շրջանակը՝ դափնէ պսակ:

Հայաստանի Պետական Թանգարան. 14.85 կրամ. Այս եղակի չորեքդրամը վեր-ջերս նկարագրուեցաւ Մուշեղեանի կողմէ⁴⁶:

ԴՐԱՄՆԵՐ (Drachms).

23 Ա. կողմը՝ Թագաւորին կիսանդրին աջ դարձած, ապարօշով, ականջի օղերով եւ հայկական հինգ ծոպաւոր խոյրով. ութատամեան աստղին երկու կողմը ար-ծիւններ. մարգարտաշար շրջանակ:

Բ. կողմը՝ Վերը՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ, վարը՝ ΒΑΣΙΛΕΩΝ | ΑΡΤΑΥΑΖΑΟΥ.

Տիպը թիւ 22ին նման, բայց զուգագիր մը ձախին եւ տառեր վերելը:

Պտուկեան, 3.78 կրամ: Ութ օրինակ-ներ ծանօթ են ինծի, բոլորն ալ նոյն զուգա-գիրն ունին, բայց կը տարբերին դաշտի մէջ զտնուող տառերով:

ՊՂԻՆՁ.

24 Ա. կողմը՝ թիւ 22ին պէս, բայց ականջի օղերը չեն տեսնուիր, ձախին դաշ-տին մէջ Α գիրը:

Բ. կողմը՝ Աջին՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ, ձախին՝ ΒΑΣΙΛΕΩΝ | ΑΡΤΑΥΑΖΑΟΥ.

Յաղթանակը դէպի ձախ կը քալէ, եր-կարած աջ ձեռքին մէջ ունի թագը(?):

Bibl. Nat., 9 կրամ: Ուրիշ օրինակ մը Հայաստանի Պետական Թանգարանին մէջ (Դաւլյանեանի հաւաքածոյէն), որ կոխուած է Փիւնիկեան դրամի մը վրայ:

ԱՐՏԱՆԵՍ Բ. (30—20 Գ. ա.)

ՊՂԻՆՁ.

25 Ա. կողմը՝ Թագաւորին գլուխն աջ դարձած, կրելով հինգ(?) ծոպաւոր հայկա-կան խոյրը:

Բ. կողմը՝ կը տեսնուին հետքերը ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΕΓΑΣ գրութեան: Յաղթանակը աջ դարձած, ձախ ձեռքին մէջ թագ մը(?):

Պտուկեան, 4.35 կրամ: Այս դրամը մաս կը կազմէ Տիգրան Բ. ի փոքր դրամագլուխին:

ՏԻՐԱՆ Գ. (20—8/6 Գ. ա.)

ԴՐԱՄ (Drachm).

26 Ա. կողմը՝ Թագաւորին գլուխն աջ դարձած, կարճ մօրուքով եւ բարձր՝ հինգ

ծոպաւոր խոյրով, վրան ութատամեան մեծ աստղ մը: Երջանակը դափնէ պսակ:

Բ. կողմը՝ Աջին՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ | ΜΕΓΑΛΟΥ, Զախին՝ ΤΙΓΡΑΝΟΥ | ΦΙΛΟΠΑΤΟΡΟΣ | ΚΑΙ ΦΙΛΕΛΛΗΝΟΣ. դէպի ձախ կեցած մօրուսաւոր անձ մը, պատմունձանով, կը կրէ երեք ծոպով խոյր մը: Երկարած ձեռքին մէջ բռնած է շանթը(?), իսկ ձախ ձեռքը կը հանգչի նիդակի կամ լախտի մը վրայ:

Am. Num. Soc., 3-83 կրամ (եղերքէն փոքր կտոր մը կը պահսի): Newell (N.M. 30) այս դրամը կը վերադէժ Տիգրան Գ.ի: Թէ արուեստը եւ թէ շինուածքը կը հաստատէ այս վերագրումը: Հաւանորէն կոխուած է Արտաշատի մէջ:

ՊՂԻՆՁ.

27 Ա. կողմը՝ Թագաւորին կիսադրին աջ դարձած, ապարօշով, անմօրուս. կը կրէ հինգ ծոպով խոյրը, ութատամեան խոշոր աստղ:

Բ. կողմը՝ Քառակուսի գրուածք, որ դէպի աջ կը կարդացուի

Վերը՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ
Աջը՝ ΜΕΓΑΛΟΥ
Տակը՝ ΤΙΓΡΑΝΟΥ
Զախին՝ ΘΕΟΥ

Փիղ մը դէպի ձախ, կնճիթն առկախ:

Պտուկեան, 7-08 կրամ: Հաւանաբար կոխուած Արտաշատի մէջ:

28 Ա. կողմը՝ Թիւ 27ին նման:

Բ. կողմը՝ Քառակուսի գրուածք Թիւ 27ի պէս, բայց աջէն սկսելով: Յաղթանակը դէպի ձախ կը քալէ, ձախ ձեռքին մէջ ունի թագ(?) մը, իսկ աջ բազուկը առկախ:

Տօնապետեանի հաւաքածոյին մէջ:

ԿԷՍ ՊՂԻՆՁ ⁵².

29 Ա. կողմը՝ Թիւ 27ի նման:

Բ. կողմը՝ Քառակուսի գրուածք Թիւ 27ի պէս, բայց գրութիւնը ժամայոյցի պէս աջ չի կարդացուիր, այլ՝

⁵² Այս տեսակին մեծ պղինձը — 4.5 կրամ — վերջերս անցաւ Պրոֆ. Տօնապետեանի ձեռքը:

Վերը՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ

Աջին՝ ΜΕΓΑΛΟΥ

Վարը՝ ΤΙΓΡΑΝΟΥ

Զախին՝ ΘΕΟΥ

Առիւծի գլուխը դէպի աջ դարձած:

Տօնապետեանի հաւաքածոյ. 1-60 կրամ:

30 Ա. կողմը՝ Թիւ 27ի նման:

Բ. կողմը՝ Քառակուսի գրուածք Թիւ 27ին պէս: Զի մը ձախ դարձած եւ առջեւի մէկ ոտը բարձրացուցած:

Bibl. Nat., 2-85 կրամ: Babelon, (Rois de Syrie, էջ 216) այս դրամը կը վերադէժ Տիգրան Գ.ի, սակայն այս դրամին արուեստը, պատկերը եւ քառակուսի գրութիւնը տարակոյս չեն թողուր, թէ այս դրամը կը պատկանի Տիգրան Գ.ի:

ԱՐՏԱԽԱՋԻ Գ. (5—2 Գ. ա.)

Այս թագաւորէն դրամ դեռ ծանօթ չէ:

ՏԻԳՐԱՆ Գ. (8—5 Գ. ա.)

ՊՂԻՆՁ.

31 Ա. կողմը՝ Երկար մօրուքով թագաւորին գլուխն՝ աջ դարձած, ապարօշով եւ հայկական խոյրով:

Բ. կողմը՝ Աջին՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ | ΤΙΓΡΑΝΟΥ Բախտը դահին վրայ նստած՝ դէպի ձախ. ձախ ձեռքին մէջ՝ ամաթեղջիւր, իսկ աջ ձեռքին մէջ անորոշ առարկայ մը:

Bibl. Nat., 5-55 կրամ, Babelon (Rois de Syrie, էջ 215) այս դրամը կու տայ Տիգրան Գ.ի:

32 Ա. կողմը՝ Երկար մօրուքով Տիգրանը Թիւ 31ին պէս:

Բ. կողմը՝ Աջին՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ | ΤΙΓΡΑΝΟΥ Զախին՝ անընթեռնելի գրուածք մը: Յաղթանակը դէպի աջ կանգնած: Վեր բարձրացուցած աջ ձեռքով բռնած պսակ մը. ձախ ձեռքին ամաթեղջիւրը:

Վիեննայի Միթթարեանց Թանգարանը, 6.5 կրամ:

33 Ա. կողմը՝ Տիգրանի գլուխը դէպի աջ, Թիւ 31ի նման:

Բ. կողմը՝ Աջին՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ | ΜΕΓΑΛΟΥ Զախին՝ ΤΙΓΡΑΝΟΥ | ΦΙΛΕΛΛΗΝΟΣ.

Աթենաս կանգուն, դէպի ձախ. աջին՝ ձեռքին մէջ նիզակ մը, իսկ ձախին մէջ վահան:

Bibl. Nat., 4.78 կրամ: Le Rider (RN. 1959/60) այս դրամը կը վերագրէ Տիգրան Գ.ի:

34. Ա. կողմը՝ Տիգրանի գլուխը, նման թիւ 31ի:

Բ. կողմը՝ Աջին՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ
Ձախին՝ ΜΕΓΑΛΟΥ

Մորուսաւոր վահանգն կանգուն, դէպի ձախ. ձախ ձեռքը կը յենու լախտի մը վրայ, աջ ձեռքին ունի առիւծի մորթը:

Պտուկեան, 6.77 կրամ: Այս դրամը ստացայ Պարսկաստանէն:

Կէս-ՊՂԻՆՁ.

35. Ա. կողմը՝ Երկար մորուքով Տիգրանը, նման թիւ 31ին:

Բ. կողմը՝ Վերը՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ,
Փարը՝ ΜΕΓΑΛΟΥ ΤΙΓΡΑΝΟΥ.

Քիչ մը դէպի ձախ, կնճիթը բարձրացուցած:

Պտուկեան, 4.47 կրամ: Այս դրամին առաջին կողմը (երկու հատ իմ հաւաքածոյիս մէջ) շատ կը նմանի թիւ 31 դրամին ուստի պէտք է վերագրել նոյն թագաւորին:

36. Ա. կողմը՝ Երկար մորուքով Տիգրանը, թիւ 31ին նման:

Բ. կողմը՝ Գրութիւնն անորոշ: Արծիւ մը աջ կանգնած:

Պտուկեան, 2.45 կրամ:

37. Ա. կողմը՝ Անորոշ:

Բ. կողմը՝ Աջին ΒΑΣΙΛΕΩΣ կը կարգացուի, մնացեալ գրութիւնն անորոշ, բայց հաւանորէն թիւ 33ին պէս:

Աթենաս կանգուն, նման թիւ 33ին: —

Վիեննայի Միթթարեանց Թանգարան: Այս դրամը հաւանաբար թիւ 33ի կէս-պղինձն է:

ՏԻԳՐԱՆ Գ. Է. ԵՐ ԵՐԱՏՈՑ
(2 Ք. ա. — 1 Ք. ե.)

ՊՂԻՆՁ.

38 Ա. կողմը՝ Տիգրանի կիսանդրին դէպի աջ. հայկական խոյրով եւ ապարօշով: Գրութիւնը ժամացոյցի սլաքի ուղղութեամբ շուրջանակի ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΤΙΓΡΑΝΗΣ.

Բ. կողմը՝ Երասոյ թագուհիին կիսանդրին: Գրութիւնը ժամացոյցի սլաքի հակառակ ուղղութեամբ շուրջանակի ΕΡΑΤΩ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ ΑΔΕΛΦΗ.

Bibl. Nat., 7 կրամ: Յիշատակուած Babelonի կողմէ (Rois de Syrie, էջ 216):

ԱՐՏԱԽԱՋԳ Գ. (4—6 Ք. ե.)

ԱՐՄԱԹ ԳՐԱՄ.

39 Ա. կողմը՝ Աւգոստոսի գլուխը դէպի աջ. դափնեպսակով: Ժամացոյց սլաքի ուղղութեամբ շուրջանակի դրութիւն.

ΘΕΟΥ ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΕΥΕΡΓΕΤΟΥ.

Բ. կողմը՝ Արտաւազդի գլուխը դէպի

աջ, ապարօշով: Ժամացոյցի սլաքի ուղղու-
թեամբ շուրջանակի դրութին BASIAEΩΣ
MEΓAΛAY APTABAZEOY:

Brit. Mus. 3-53 կրամ. ուրիշ օրինակ
մը իմ հաւաքածոյիս մէջ:

ՏԻԳՐԱՆ Ե. (6 Ք. Ե.)

ՊԼԻՆՁ.

40 Ա. Կոդմը՝ Տիգրանի դուստր դէպի
աջ, անօրուս, ձախ դաշտին մէջ Ա տառը:

Բ. Կոդմը՝ վերը՝ BASIAEΩΣ | MEΓAΛAY,
վարը՝ ΤΙΓΡΑΝΟΥ:

Երկէն կառքը ձախ կ'արշաւէ: Թագա-
ւորը խոյրով, ձախ ձեռքով սանձը բռնած,
իսկ աջին մէջ ունի արմաւենի(?):

Bibl. Nationale, Le Rider (RN. 1959/
60) այս դրամը անորոշ թագաւորի մը կը
համարի եւ կը խորհի թէ վերջին Տիգրանին
չի պատկանիր:

ՅԱՒԵԼՈՒՄ

Այս յօդուածին Անգլիերէն բնագիրը
պատրաստուելէն յետոյ, մօտ երկու տա-
րուայ ընթացքին յայտնուեցան ութը հատ
նոր Արտաշէսեան դրամներ: Կը սպասենք որ
ներկայիս դրամ չունեցող թագաւորներու
դրամները մէջտեղ ելլեն, որպէսզի կարե-
նանք Արտաշէսեան Հարստութեան դրամնե-
րու ընդարձակ աշխատութիւն մը հրատա-
րակել:

ԶԱՐԵՀ ՊՏՈՒԿԵԱՆ

SUMMARY

The Classification of the Coins of the Artaxiad Dynasty of Armenia

Translation of the article published in the American Numismatic Society Museum Notes 14
(1968), pp. 4-66, Pl. IX, X, XI. See pp. 113-141

HANDES AMSORYA

ԱՐՏԱՑԵՍԵԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐ

Ա.

ԱՐՏԱՑԵՍԵԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐՈՒ ՌԵՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆԸ ԱՆՑԵԱԼԻՆ ՍԷՋ

(Գրութեան մէջ յիշում Թիւ 1—6 Տախակները տես չ. Ա. 1968, Թիւ 7—9:)

Արտաշէսեան դրամներու ուսումնասիրութիւնը կը տարբերի Ռուբինեան դրամներու ուսումնասիրութենէն: Առաջինները՝ ըլլալով բոլորովին յունապիլ¹, միշտ մատչելի եղած են Եւրոպայի դրամագէտներու: Նմանապէս, Արտաշէսեան չրջանի ժամանակակից աղբիւրներն ըլլալով յունարէն եւ լատիներէն, օտարներու համար դժուար չէ եղած ուսումնասիրել Թէ՛ դրամները եւ Թէ՛ անոնց վրայ տեղեւորած Թագաւորներու պատմութիւնները: Սակայն, Արտաշէսեան դրամներու սակաւաթիւ ըլլալը արդէն եղած է, որ այս դրամները լիովին ուսումնասիրուին եւ դասաւորուին Փոքր Ասիոյ միւս Թագաւորութեանց դրամներու կողքին: Միայն Մեծն Տիգրանի դրամները մեծաթիւ են. քոյց որովհետեւ անոնց մեծամասնութիւնը ելած է Անտիոքի փողերանոցէն, շատ անգամ պանոնք կը տեսնենք դասաւորուած Սելեւկեան դրամներու շարքին մէջ: Պէտք է սակայն նկատել որ հին պատմագէտներ միշտ չելաւած են Տիգրանի Հայոց Թագաւոր ըլլալը եւ դրամագէտներն ալ անոր դրամները ներկայացուցած են իբր Հայկական դրամներ:

Վստահօրէն չենք դիտել Թէ առաջին անգամ ե՞րբ Արտաշէսեան դրամներ յիշատակուած են մատենագրութեան մէջ: Կը տեսնենք որ Ե. Սպանհէմ¹ իր 1664ին տպուած գրքին մէջ՝ կը թուէ հին դրամներու վրայ երեւցած բազմաթիւ Թագաւորներու տիտղոսներ, որոնց կարգին նաեւ Տիգրանի դրամին վրայ երեւցած ԲԱՏԻԱԵՍԷ ՏԻԳՐԱՆՈՅ գրութիւնը: Սպանհէմի գրքին մէջ սակայն չկայ որեւէ դրամի մը պատկերը: Հետաքրքրական է որ ան կը խօսի ուրիշ դրամի մը մասին, որ ըստ Գոլցիուսի² կը կրէր՝

ΤΙΓΡΑΝΟΥΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΟΣ ΕΠΙΦΑΝΟΣ ΒΑΣΙΛΕΥΣ տիտղոսը: Գոլցիուսի դրամը յետագային յիշուած է ուրիշ դրամագէտներու կողմէ, սակայն առանց ճշգրտի. եւ ներկայիս այսպիսի դրամի մը գոյութիւնը շատ կասկածելի կը թուի: Թերեւս Տիգրանի ուրիշ դրամի մը վրայի գրուածքը սխալ կարգացուած է:

Սպանհէմ³ 1671ին հրատարակեց ուրիշ դրամագիտական գիրք մը, որուն մէջ առաւ Տիգրանի չորեքդրամի մը գծագրութիւնը (Տիւ. 2, Թիւ 8): Այսպէսով այս դրամը եղաւ առաջին հրատարակուած Արտաշէսեան արծաթը: Ասիկա դրամանալի չէ. որովհետեւ Տիգրանի Անտիոքեան չորեքդրամը, այս Հարաստութեան ամէնէն սովորական դրամն է: Յ. Փոյ-Վէյլան⁴ 1681ին նկարագրեց ոչ միայն Տիգրանի չորեքդրամը, այլ նաեւ Հայաստանի մէջ կոխուած պղինձէ դրամ մը ԲԱՏԻԱԵՍԷ ԲԱՏԻԱԵՍՆ ԿՐԱՆՈՅ գրութեամբ. (Տիւ. 2, Թիւ 11):

Այնպէս կ'երեւի Թէ Արտաշէսեան եւրոպ. դրամը հրատարակուեցաւ Հայսի⁵ կողմէ 1719ին: Այս անգամ Մեծն Տիգրանի ուրիշ պղինձէ դրամն էր (Տիւ. 3, Թիւ 16) հաւանաբար կոխուած Անտիոքի մէջ: Ասէլ հայիւ տասնորդէկ տարի վերջ Լիբէ⁶ առաւ Տիգրանի ուրիշ պղինձէ դրամի մը գծագրութիւնը (Տիւ. 2, Թիւ 13), որ կոխուած էր Դամասկոսի մէջ:

Այս չորս Տիգրանի դրամներու գծա-

¹ E. Spanhem, Dissertatio de Paraestantia et usu Numismatum Antiquorum, Rome (1664), pp. 115, 132, 137.

² E. Goltzius, Josephus Scaliger, p. CXXXIX, կարելի չէզու. այս գիրքը գտնելի է ստուգել Spanhem-ի տուած գրութիւնը:

³ E. Spanhem, Dissertationes de Praestantia et usu Numismatum Antiquorum (Ed. Sec.) Amsterdam (1671), p. 455. London Ed. 1706, pp. 468—470; Amsterdam (1717).

⁴ J. Foy-Vaillant, Seleucidarum Imperium sive Historia Regum Syrie, Paris(?) (1732) (Ed. Sec.) Syria ad Fidem Numismatum Accomodata, Paris 1681, p. 400, pp. 234—235.

⁵ N. F. Hayn, Del Thsauro Britannico, London (1719), Vol. I, p. 103.

⁶ C. S. Liebe, Gotha Numaria, Thesauri Friedericiani Numismata Antiqua, Amsterdam (1730), pp. 130—133.

գրութիւնները կը տեսնենք Գիւնների դրամա-
գիտական կարեւոր աշխատութեան մէջ, որ
տպուեցաւ 1738ին: Գիւններ⁷ կը յիշատակէ
նաեւ Գոյցիուսի դրամը, առանց սակայն
զայն տեսած ըլլալու: Յաջորդ տարին Հո-
լանդացի պատմագէտը Դիլ⁸ տուաւ Արտա-
շէսեան թագաւորներու պատմութիւնը եւ
ներկայացուց երեք չորեքդրամներու եւ երեք
ծանօթ պղինձներու դժագրութիւնները:

Գանի մը տարի վերջ Վիեննայի նշա-
նաւոր դրամագէտ մը Ֆոէօլի⁹ տուաւ
ծանօթ Արտաշէսեան դրամներու ցանկը: Իր
յաջորդական գրքերուն մէջ^{10, 11} ան չարու-
նակեց յիշել Տիգրանի դրամները եւ իր վերջի
գրքին մէջ տուաւ Արտաշէսեան շարքու-
թեան երեք էջոց պատմութիւնը: Հետա-
քըքրական է նկատել որ Ֆոէօլի⁹ կը խօսի
Մեծն Տիգրանի յաջորդներուն մասին,
առանց յիշելու սակայն որեւէ մէկուն դրամը:
Այս կը նշանակէ որ մինչեւ 1758, Տիգրանի
6—7 դրամները միայն ծանօթ էին: Ֆոէօլի⁹
որեւէ նորութիւն մը չբերաւ Արտաշէսեան
դրամագիտութեան:

Արտաշէսեան դրամներու թիւը ճիշտա-
ցաւ 1762ին տպուած Պելլերինի¹² բազմա-
հատոր Հոյակապ դործով: Հոս առաջին ան-
գամ ըլլալով նկարագրուեցաւ Տիգրանի
փոքր արծաթ դրամը (Տխ. 2, թիւ 10) եւ
նաեւ Տիգրանի Դամասկոսի մէջ կոխած
չորեքդրամը (Տխ. 2, թիւ 9):

Ասկէ զատ առաջին անգամ ըլլալով,
հրատարակուեցաւ երկրորդ Արտաշէսեան
թագաւորի մը դրամը: Պելլերինի այս դրամը
պարզապէս կը կոչէ Տիգրանի դրամ մը.
բայց այն՝ ներկայիս տպուած է Տիգրան Եր-
րորդի (Տխ. 4, թիւ 30):

Պելլերինի¹³ էր որ նոյնպէս առաջին ան-
գամ ըլլալով՝ ներկայացուց Արտաշէսեան
թագաւորի մը երրորդ դրամ մը, յիշատա-
կելով Արտաւազ Բ-ին պղինձ դրամը
(Տխ. 4, թիւ 24):

Ասկիւ հետաքրքրական է Պելլերինի¹⁴
տուած ուրիշ պղինձ դրամ մը, ուր կը տես-
նուի թագաւորին կիսանդրին ձախ դարձած
ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ դրութեամբ, երկրորդ
կողմը՝ Յաջմանակը ան դարձած եւ
ΜΕΓΑΛΟΥ ΤΙΓΡΑΝΟΥ դրութեամբ: Այնպէս
կ'երեւի թէ այս դրամը սխալ ներկայացուած
է. որովհետեւ թէեւ նոյն դժագրութիւնը կը
տեսնենք Սեստիւիի¹⁵ եւ Լանդուլայի¹⁶
(Տխ. 2, թիւ 11) մէջ, սակայն ինչդիր կը
պարզուի երբ կը քննենք նոյն դրամին լու-
սանկարը Բաքելլինի¹⁷ գրքին մէջ (Տխ. 29,
թիւ 18): Ասկէ յայտնի կ'ըլլայ որ Պելլերինի
դրամը շատ մաշած ըլլալուն՝ գրութիւնը
սխալ կարդացուած է, եւ իրականին այս
դրամը մեր Տխ. 1, թիւ 5 դրամն էր, որ
Ա. կողմը գրութիւն չունէր:

1785ին Ռաշ¹⁸ սկսաւ հրատարակել
իր բազմահատոր դրամագիտական հանրա-
գիտարանը (տպուած 1791ին): Տիգրանի
անուան տակ կը յիշատակուին եօթը արծաթ
եւ ինը պղինձ Տիգրանեան դրամներ: Ասոնք
բոլորն ալ վերը յիշատակուած դրամները
եւ անոնց պարբերակները կը ներկայացնէին:
Իսկ Արտաւազի անուան տակ (այս. 1802ին)
կը յիշատակէ Արտաւազի պղինձը եւ նաեւ
Բենտինդէի ցուցակին մէջ յիշատակուած
արծաթ Արտաւազ մը, որ իրականութեան
մէջ կը պատկանէր Ատրպատականի Ար-
տաւազիին:

Սեստիւի¹⁹ իր 1794ին հրատարակած

⁷ J. J. Gessner, Specimen Rei Numariae, Liguri (1735); Numismata Regum Syriae, Liguri (1738) p. 56, Pl. VII, No. 3, 4, 5, 6.

⁸ D. Deel, (S. Haverkamp), Algemeene Histori, Leiden (1739), pp. 143—147; Pl. LXVIII and LXIX.

⁹ E. Froehlich, Annales Compendiarii Regum & Rerum Syriae, Vienna (1734), pp. 112—113, Pl. IV.

¹⁰ E. Froelich, Ad Numismata Regum Veterum, Vienna (1755), pp. 34, 96—97.

¹¹ E. Froehlich, Notitia Elementaris Numismatum Antiquarum Illorum, Vienna (1758), pp. 180—182.

¹² J. Pellerin, Recueil de Medailles de Rosi, Vol. I, Paris (1762), pp. 114—116, Pl. XIII.

¹³ J. Pellerin, Recueil de Medailles de Rosi, Vol. I, Paris (1762), p. 127, Pl. 15, No. 1.

¹⁴ D. Sestini, Lettere e Dissertazioni Numismatiche, Coll. Ainslieana, Vol. V. (Sec. Ed.) Firenze (1821), Pl. I, No. 3.

¹⁵ D. Sestini, Descrizione de Molte Medaglie Antiche Esistenti di Piu Musei, Firenze (1823), Vol. I. p. 320, Pl. XXIX, No. 15.

¹⁶ V. Langlois, Numismatique de l'Arménie dans l'Antiquité, Paris (1859).

¹⁷ E. Babelon, Les Rois de Syrie, d'Arménie et de Commagene, Paris (1890).

¹⁸ M. I. C. Rasche, Lexicon, Universae Rei Numariae Veterum, Lipsiae (1785).

¹⁹ D. Sestini, Lettere e Dissertazioni Numismatiche della Collezione Ainslieana, Livorno (1794), Vol. V, p. 5, 18.

դրամագիտական աշխատութեան հինգերորդ հատորին մէջ պատկերը կու տայ Տիգրան-Երատոյի պղինձ դրամի մը հետեւեալ գրութեամբ.

Ա. կողմը՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΤΙΓΡΑΝΗC.

Բ. կողմը՝ ΕΡΑΤΩ ΒΑΣΙΛΕΩC ΤΙΓΡΑΝΟΥ ΑΔΕΛΦΗ.

Ապէջ 14 տարի վերջ, 1808ին, Պին-կերտըն²⁰ իր դրքին մէջ կը գրէ թէ Գլաքոյի համալսարանին Հընտերիան Թանգարանը ունի Տիգրան-Երատոյ եղակի պղինձէ դրամ մը: Միտնէի²¹ իր դրամագիտական ընդարձակ աշխատութեան չորրորդ հատորին մէջ կը յիշատակէ այս դրամը եւ կու տայ անոր ուղիղ գրութիւնը, որ էր՝

Ա. կողմը՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΕΓΑC ΝΕΟC ΤΙΓΡΑΝΗC.

Բ. կողմը՝ ΕΡΑΤΩ ΒΑΣΙΛΕΩC ΤΙΓΡΑΝΟΥ ΑΔΕΛΦΗ.

Այս դրամին պատկերը (Տխ. 6, թիւ 38-1) լոյս տեսաւ շատ ուշ, 1905ին Մակ-գոնալլի²² Հընտերիան Հաւաքածոյի ցուցակին մէջ: Միտնէի ծանօթ էր նաեւ Սես-տինիի¹⁹,¹⁵ յիշատակած Տիգրան-Երատոյ դրամը, որ կը գտնուէր Պարսիս Ազգային Մատենադարանի Թանգարանին մէջ: Այս դրամի գծագրութիւնը կը տեսնենք նաեւ Լանգլուայի¹⁶ գրքին մէջ եւ պատկերը Բարե-լոնի¹⁷ հատորին մէջ:

Ինչպէս կը տեսնենք, Արտաշէսեան դրամագիտութեան շէնքի սկսած էր շինուիլ:

Յաջորդ դրամը որ հրատարակուեցաւ, Տիգրան Մեծի մէկ նոր պղնձադրամն էր, որուն երկրորդ կողմին վրայ կը տեսնուի Վահագնը, մերկ, ալ ձեռքին լախտ մը եւ ձախ թեւին վրայ առիւծի մորթը (Տխ. 3, թիւ 19): Այս դրամին գծագրութիւնը կը տեսնենք 1814ին տպուած Կոմբի²³ գրքին մէջ, որ կը նկարագրէր Բրիտանական Թանգարանի դրամները:

²⁰ J. Pinkerton, Essay on Medals, London (1808), p. 308.

²¹ Mionnet, Description de Medailles Antiques, Paris (1809), Vol. IV, p. 456.

²² G. Macdonald, Hunterian Collection, Glasgow (1905), Vol. III, Pl. LXIII, No. 6.

²³ T. Combe, Veterum Popularum et Regum Numi qui in Musei Britannico, London (1814), p. 215, No. 4, Pl. XII, No. 15.

Սեստինի²⁴ 1828ին հրատարակեց իր բաղմահատոր աշխատութիւնները եւ ներկայացուց մեծ թիւով դրամներու գծագրութիւններ: Վերը յիշուած դրամներէն զատ, ան առաջին անգամ ըլլալով տուաւ փոքր պղինձ մը (Տխ. 1, թիւ 6), որ ներկայիս Տիգրան Ա-ի կը տրուի: Այս դրամին գծագրութիւնը կը տեսնուի նաեւ Լանգլուայի¹⁶ մէջ (Տխ. 3, թիւ 4) եւ պատկերը Բարե-լոնի¹⁷ մէջ (Տխ. 29, թիւ 19):

Արտաւազդ Բ-ի արծաթ դրամը (Տխ. 4, թիւ 23) առաջին անգամ ըլլալով հրատարակուեցաւ 1847ին Բարթոլոմէի²⁵ կողմէ, Պետերսբուրգի դրամագիտական հանդէսին մէջ:

Վերջապէս, 1859ին, Լանգլուայ¹⁶ հրատարակեց հին հայկական դրամագիտութեան նուիրուած իր դրքը: Այս գրքին մէջ ան յիշատակեց Արտաշէսեան երկու չորեքդրամներ, մէկ արծաթ դրամ մը (drachm) եւ 13 պղինձներ: Ասոնց մէջէն առաջին անգամն էր որ հրատարակուեցան Տիգրան Մեծի չորեքդրամը ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΤΙΓΡΑΝΟΥ խորագրով (Տխ. 1, թիւ 7) եւ անոր կէս-պղինձը (Տխ. 3, թիւ 14): Այս երկուքին պատկերներն ալ կը տեսնուին Բարելոնի¹⁷ գրքին մէջ (Տխ. 29, թիւ 14 եւ 15) եւ դրամները կը գտնուին Պարսիս Ազգային Մատենադարանի Թանգարանին մէջ:

1872ին Անգլիացի ծանօթ դրամագէտ Գարզնէր²⁶ գրեց Արտաւազդ - Օգոստոսի (Տխ. 5, թիւ 39) եղակի արծաթ դրամի մը մասին, որ կը պահուէր Լոնտոնի Բրիտանական Թանգարանի մէջ: Նոյն դրամագէտը երբ 1878ին հրատարակեց Seleucid Kings of Syria, (Catalogue of Greek Coins) գիրքը, անոր մէջ 18 Տիգրանեան դրամներու շարքին յիշատակած է նաեւ երկու նոր դրամներ: Ասոնցմէ մէկը²⁷ կէս-պղինձ մը (Տխ. 3,

²⁴ D. Sestini, Musei Hedervariani, Firenze (1823), Vol. II, p. 380, No. 1; Pl. XIX, No. 15.

²⁵ J. Bartholomai, Mémoire de la Société d'Archéologie et de Numismatique de St. Petersburg, Vol. III, (1849), pp. 179—181, (Zeitschrift für Münz-, Siegel- und Wappenkunde, III, 1849).

²⁶ P. Gardner, Numismatic Chronicle, New Series, vol. III, On an Unpublished Coin of Artavasdes II, King of Armenia, London (1872), pp. 9—15, Pl. I.

²⁷ P. Gardner, Seleucid Kings of Syria, (Catalogue of Greek Coins), London (1878), p. 104, No. 11, 12, Pl. XXVII, No. 9.

թիւ 18), որ ունէր A գիրը Տիգրանի գլխուն ձախ կողմը եւ միւսը՝ ուրիշ նոր տեսակ կէս-պղինձ մը²⁷ (Տիւ. 3, թիւ 17)։

Շատ շանցած, 1890ին, Փրանսացի նշանուոր դրամադէտ Բաբելոն Հրատարակեց իր շատ գնահատուած *Les Rois de Syrie, d'Arménie et de Comagène* գիրքը²⁸։ Այս հատորին մէջ վեց էջ տրամադրած է Արտաշէսեան Հրատարակեան պատմութեան եւ շորս էջ ալ դրամներուն։ Հոս նկարագրուած են 30 հատ Արտաշէսեան դրամներ, որոնցմէ 17 հատը Մեծի Տիգրանի շորեքդրամներն են եւ 7 հատն ալ անոր պղինձները։ Այս վերջիններուն մէջ էր՝ առաջին անգամն ըլլալով Հրատարակուած՝ Տիգրանի նոր կէս-պղինձ մը (Տիւ. 3, թիւ 20), երկրորդ կողմն ունենալով արմաւենիի տերեւ մը²⁹։ Նոյն գրքին մէջ Բաբելոն²⁹ տուաւ ուրիշ աւելի հետաքրքրական պղինձ մը (Տիւ. 4, թիւ 31), որուն Ա. կողմը կը տեսնուի օթուսաւոր Տիգրան մը։ Այս դրամը տուաւ Տիգրան Գ.ի, մինչ ներկայիս ան տրուած է Տիգրան Դ.ի։

Տիգրան Դ.—Աւուստոս կայսեր պղինձ մը տեսնուեցաւ 1904ին հրատարակուած Պրովէյ հաւաքածոյին աճուրդին մէջ³⁰։ Նոյն դրամը, ուրիշ Արտաշէսեան դրամներու հետ հրատարակուեցաւ 1905ին Մոսկուայի դրամագիտական հանդէսի³¹ մէջ։ Այս դրամը ներկայիս կը գտնուի Oxford University Ashmolean Museum-ի մէջ³² (Տիւ. 6, թիւ 38—2)։

Արապետ, իր 1912—1914 դրած շարք մը յօդուածներուն մէջ կը նկարագրէ Չարեհի մը շորեքդրամը³³ (Տիւ. 1, թիւ 1), որ կը գտնուի եղբ. Բերլինի թանգարանին մէջ։ Սակայն վերջերս ինծի դրկուած Բերլինի Արտաշէսեան դրամներու ցանկին մէջ այս դրամը չէ յիշատակուած։ Նոյն տեսակ կեղծ

դրամ մը կը գտնուի Վիեննայի Միխիթան թանգարանին մէջ։

Տիգրան Մեծի արծաթներէն դատ, միւս թալաւորներու արծաթներէն շատ քիչ կան։ Հետեւաբար Նիւմիլէի³⁴, 1926ի հրատարակած Տիգրան Գ.ի եզակի արծաթը (Տիւ. 4, թիւ 26) իսկապէս հետաքրքրական է։ Այսպէս, արծաթ ունեցող թալաւորներու թիւը բարձրացաւ շորսի եւ տարակոյս չկայ թէ միւս թալաւորներն ալ հաւանաբար արծաթ դրամներ կրիւմ են եւ ասոնք անտարակոյս երեւան պիտի ելլեն ժամանակի ընթացքին։

Նիւմիլէ 1939ին գրեց ուրիշ դրամի մը մասին³⁵ որ կր կարծուի թէ մէկէկրորդ պղինձ մըն է (Տիւ. 3, թիւ 15)։ Տիգրանի այս փոքր պղինձը կը պատկանէր Նիւ Եորք-աքնակ Պր. Գեղամ Գալայճեանին եւ նուիրուեցաւ Հայաստանի Պատմական Թանգարանին, ուրիշ կարեւոր հայկական դրամներու հետ³⁶։

Մեր Արտաշէսեան դրամներու վրայ նորութիւններ աւելցան 1955ին, երբ Սոյրիկ³⁷ հրատարակեց Մծբինի մէջ գտնուած խոշոր դրամագիւտի մը ուսումնասիրութիւնը։ Այս դրամագիւտը, որ կը բաղկանար 624 պղինձ դրամներէ, կը պարունակէր 11 հատ Տիգրանի պղինձներ, բոլորն ալ ներկայիս տրուած Տիգրան Ա.ի։ Այս պղինձներէն երեք տեսակները անտիպ կտորներ էին։ Մէկը³⁸ (Տիւ. 1, թիւ 21) երկրորդ կողմը ունի ծառ մը եւ միւս երկուքը (Տիւ. 1, թիւ 3 եւ 4) Զուս շատուածը տարբեր դրամներէն³⁹։

Ուրիշ Փրանսացի դրամադէտ մը, Լը Ռիդէր 1959ին հրատարակեց Պարիսի Արգայիի Մատենագրանի ստացած նոր դրամ-

²⁸ E. Babelon, *ibid.*, P. 214, No. 21; Pl. XXIX, No. 13.

²⁹ E. Babelon, *ibid.* p. 215, No. 26; Pl. XXIX, No. 17.

³⁰ B. Egger, Auction sale of Prowe Collection, Vienna (1904), p. 86, No. 1522.

³¹ Th. Prowe, Trans. of the Moscow Num. Soc. III, Moscow (1905), Monnaies Inédite ou Rares de ma Collection, pp. 151—155.

³² Նոյն թանգարանի D. M. Metcalfe նամակով մը (17 Հոկտ. 68) կը հաղորդէ ինծի. "It comes from the collection of Dr. J. G. Milne, who bought it in 1934 from E. Rogers".

³³ Արապետ, Ազգագրական Հանդէս, Թիֆլիս (1913), էջ 33։

³⁴ E. T. Newell, Some Unpublished Coins of Eastern Dynasts, Numismatic Notes and Monographs, No. 30, American Numismatic Society N. Y. (1926), pp. 13—15, Pl. II, No. 10.

³⁵ E. T. Newell, The Late Seleucid Mints in Ake-Ptolemais and Damascus, Numismatic Notes and Monographs No. 84, American Numismatic Society, New York, (1939), pp. 97—98.

³⁶ Զ. Գուրկեան, Գեղամ Գալայճեանի արժէքուոր նուէրը Հայաստանի Պատմական Թանգարանին. Հայաստանի Կոչնակ, թիւ 60, Մայիս 21, 1960, էջ 195—196։

³⁷ H. Seyrig, Tresore Monetaire de Nisibe, Revue Numismatique, Paris (1955).

³⁸ H. Seyrig, *ibid.* p. 87; Pl. I, No. 1.

³⁹ H. Seyrig, *ibid.* p. 87, Pl. I, No. 2 and p. 87, comment.

ներու ցանկը⁴⁰։ Ասոնց շարքին կային քանի մը Արտաշեսեան դրամներ, որոնցմէ երեք հատը անտիպ էին։ Առաջին անգամն ըլլալով հրատարակուեցաւ Տիգրան Գ-ի պղինձէ դրամը⁴¹ որուն երկրորդ կողմին վրայ կը տեսնենք փղի մը (Տխ. 4, թիւ 27)։ Ուրիշի մը⁴² վրայ կը տեսնուի Աթենաոր, այս դրամը կը վերագրուի Տիգրան Դ-ի եւ երրորդ պղինձ մը⁴³, որ կը տրուի Տիգրան Ե-ին (Տխ. 5, թիւ 40)։

Ինչպէս կը տեսնուի, անցեալին մէջ Արտաշեսեան Հարատուութեան բոլոր կարեւոր դրամադիտական աշխատանքները՝ կատարուած են օտարներու կողմէ։ Արիկայ հասկնալի է, որովհետեւ քաղաքական պատճառներով անկարելի եղած է աղգայիններուն՝ լրջօրէն ուսումնասիրել այդ դրամները։ Արտաշեսեան դրամները կը գտնուէին օտար մեծ թանգարաններու մէջ, եւ անոնց ուսումնասիրութիւնը՝ ընդհանրապէս առանձնաշնորհուած է հոն աշխատող դրամագէտ պաշտօնեաներուն։

Վերջերս կացութիւնը փոխուած է եւ առաջին անգամն ըլլալով՝ Հայաստանի մէջ գտնուած հայ թաղաւորի մը՝ նոր դրամին մասին գրուեցաւ Հայաստանի պարբերաթերթի մը մէջ, եւ զրոյն եղաւ Հայաստանի Պատմութեան Թանգարանի մէջ աշխատող դրամագէտ մը։

Այսպէս, 1964ին Մուշեկեան⁴⁴ (Տխ. 3, թիւ 22), հրատարակեց յօդուած մը նուիրուած Արտաւազդ Բ-ի եղակի շորեքդրամին։ Այս դրամով յայտնի եղաւ որ շորեքդրամներ կոխուած են Հայաստանի մէջ եւ կը հաստատուի այն կարծիքը՝ թէ Մեծն Տիգրանի ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΤΙΓΡΑΝΟΥ շորեքդրամը՝ իսկապէս կոխուած է բուն Հայաստանի մէջ եւ կը տարբերի Անտիոքի մէջ կոխուած շորեքդրամներէն։

Եւ վերջապէս՝ վերջին քսան տարուան

ընթացքին լրջօրէն գրադած եմ ես ալ հայկական դրամներով։ Այս ժամանակածիջոցին կարելի եղած է քննել Նիւ Եորքի, Լոնդոնի, Պարիսի, ղյոզ Միլիթարեաններու, Լենինգրադի — Երմոսով եւ Ասիական —, Բեռլինի թանգարաններու եւ նաեւ բազմաթիւ անհատական հաւաքածոներու դրամները։ Ասկէ դատ վերջին քանի մը տարիներու ընթացքին բախտաւորութիւնը ունեցած եմ ձեռք ձգելու յաւական թուով նոր Արտաշեսեան դրամներ։ Այս տարիներու ուսումնասիրութեանց արդիւնքը հրատարակուեցաւ Ամերիկեան Դրամադիտական Ընկերութեան Տարեգրքին մէջ⁴⁵, եւ հայերէն թարգմանութիւնը «Հանդէս Ամսօրեայ»ի մէջ⁴⁶։ Այս երկար յօդուածին մէջ ամփոփուած են աշխարհի չորս կողմը գտնուած Արտաշեսեան դրամները ու ներկայացուած նոր դասաւորութեան։ Այս յօդուածին մէջ, ութը տեսակ նոր կամ անտիպ դրամներ յիշատակուած են, ասով Արտաշեսեան դրամներու տեսակները կը հասնին քառասունի։ Առաջին անգամն ըլլալով այսքան տեսակներ իրարու քով բերելով, կարելի եղաւ դասաւորութեան նոր փորձ մը ընել։

Յիշուած ութը նոր դրամներուն մէջն էին՝ հինգ հատ Տիգրան Դ-ի պղինձներ (Տխ. 5, թիւ 32, 34, 35, 36, 37) առաջինը եւ վերջինը գտնուելով Վիեննայի Միլիթարեաններուն թանգարանին մէջ եւ միւսները՝ իմ հաւաքածոյիս մէջ։ Ուշագրութեան արժանի է, որ վերջին երկուքը (Տխ. 5, թիւ 36 եւ 37) կը ներկայացնեն այս թաղաւորին նոր տեսակի կէս-պղինձները։

Տխ. 4, թիւ 25 դրամը՝ գտնուած վեց հատ Տիգրան Բ-ի պղինձներուն հետ՝ բոլորովին նոր տեսակ դրամ մըն է եւ յայտնի է որ կը պատկանի Արտաշեսեան թաղաւորի մը։ Դժբախտաբար դրամին մաշած ըլլալուն պատճառով, անկարելի եղաւ կարգով թաղաւորին անունը։ Սակայն, նկատելունեանալով դրամադիտին պարագաները, այս դրամը արուեստաւ Արտաշեսին, Մեծն Տիգրանի թոռին։

⁴⁵ P. Bedoukian, A Classification of the Coins of the Artaxiad dynasty of Armenia, American Numismatic Society, Museum Notes 14 (1968) New York, pp. 41—66, Pl. IX, X. XI.

⁴⁶ Զ. Պուլիկեան, Հայաստանի Արտաշեսեան Հարատուութեան թաղաւորներու դրամներու զատուորումը. Հանդէս Ամսօրեայ 28. տարի, թիւ 7—9, էջ 319—354։

⁴⁰ G. Le Rider, Monnaies Grecques Acquisées par le Cabinet des Médailles en 1959. *Revue Numismatique*, 1959—1960, pp. 7—35.

⁴¹ G. Le Rider, *ibid.* p. 25, No. 32; Pl. III, No. 32.

⁴² G. Le Rider, *ibid.* p. 28, No. 35; Pl. III, No. 35.

⁴³ G. Le Rider, *ibid.* p. 29, No. 36; Pl. III, No. 36.

⁴⁴ Խ. Մուշեկեան, Արտաւազդ Բ-ի Չորեքդրամները, Պատմա-բանասիրական Հանգչս, Երևան (1964), թիւ 2, էջ 317—323։

Այս գրութեան մէջ առաջին անգամն ըլլալով հրատարակեցի նաեւ Մեծն Տիգրանի երկու նոր կէս-պղինձները (Տխ. 2, թիւ 12 եւ Տխ. 3, թիւ 21)․ ինչպէս նաեւ Տիգրան Գ-ի պղինձը (Տխ. 4, թիւ 28 եւ կէս-պղինձը Տխ. 4, թիւ 29) :

Նոյն տարին, Տօնապետեան⁴⁷ հրատարակեց Տիգրան Գ-ի գրամներու նուիրուած յօդուած մը, ուր առաջին անգամ ըլլալով տեսնուեցաւ կէս-պղինձ, Տխ. 4, թիւ 30ին մեծ տեսակը (Տխ. 6, թիւ 29-1) :

Իմ անդիրներէն յօդուածս⁴⁸ խմբագրութեան յանձնուեցաւ 1967ին: Անկէ աստի ջանի մը ուրիշ տեսակ նոր գրամներ մէջտեղ ելան եւ կամ գտնուեցան մատենադրութեան

մէջ: Այսպէս, հաս կը ներկայացուին ինը գրամներ, որոնցմէ եօթը նոր եւ անտիպ են իսկ միւս երկուքը չեն յիշուած անդիրներէն յօդուածին մէջ: (Տես Տխ. 7) :

Մտքինի մէջ գտնուած Տիգրանի դրամ-դրանի մէջ⁴⁹ կային կէս-պղինձի Տխ. 3, թիւ 19ին երկու մեծ տեսակները (Տխ. 6, թիւ 18-1 եւ 18-2) իրարմէ տարբեր գրութեամբ:

Սուրիոյ մէջ վերջերս ծախուեցաւ Տիգրանի պղինձ մը (Տխ. 6, թիւ 20-1), որ կը թուի ըլլալ Տխ. 3, թիւ 21ի կէս-պղինձին մէկ տեսակը: Այս գրամին ներկայիս ուր ըլլալը չի գիտցուիր:

Վերջերս ձեռքս անցաւ նաեւ փոքր պղինձ մը (Տխ. 6, թիւ 32-1), որ կը նմանի Տխ. 5, թիւ 32ին եւ շատ հաւանաբար անոր կէս եւ կամ մէկ-երրորդ պղինձն է:

Անցեալ տարի Վիեննայի Մխիթարեան վանքն առացաւ Տիգրանի նոր պղինձ մը, որուն երկրորդ կողմը կը ներկայացնէ նոր պատկեր մը (Տխ. 6, թիւ 16-1)․ բայց դրամին վիճակը կարելի չընէր որոշել թէ ի՞նչ է գրութեանց երկու գիծերու միջեւ գտնուող առարկան:

Կը սպասուի որ շատ չանցած գտնուին ոչ միայն նոր տեսակներ, այլ մասնաւոր գրամներ այն թագաւորներէն, որոնցմէ ներկայիս որեւէ դրամ ծանօթ չէ: Այսպէս, չունինք գրամներ Արտաշէս Ա-էն եւ Արտաւազդ Ա-էն, եւ միայն մէկ տարակուսական պղինձ մը Արտաշէս Բ-էն: Կը սպասենք նաեւ որ արծաթէ գրամներ (drachm) ու նաեւ չորեքըրամներ գտնուին բոլոր Արտաշէսեան թագաւորներէն:

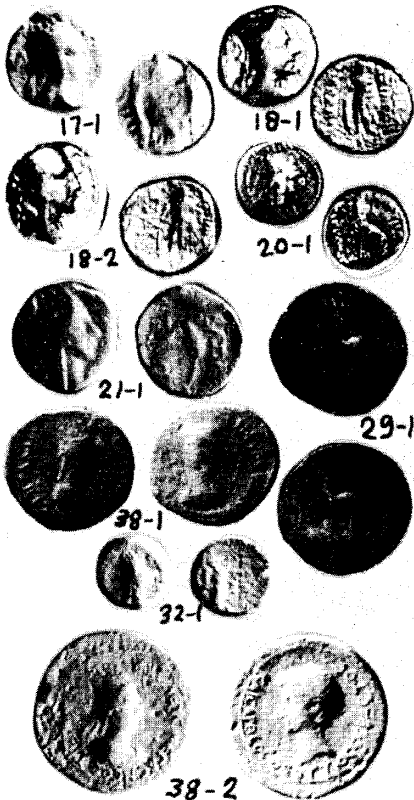
Հոս կ'արժէ յիշել թէ Խորենացի⁴⁹ կը գրէ՝ Արտաշէս «գրամ առանձին գիր պատկերն հարկանէր»: Նոյնպէս Ասողիկ⁵⁰ կը հաստատէ թէ Արտաշէս իր անունով եւ պատկերով դրամ կուրեց:

Յուսանք որ ժամանակի ընթացքին նորանոր գրամներ մէջտեղ պիտի ելլեն եւ կարելի պիտի ըլլայ Արտաշէսեան Հարսուութեան դրամագիտական շէնքը վերջացնել:

⁴⁸ Թիւ 18-1 եւ 18-2 պղինձները մաս կը կազմեն եօթը Տիգրանի պղինձներու դրամագիտի մը, որ նկարագրուած է Revue des Etudes Arméniennef Tome Vի մէջ:

⁴⁹ Մովսէս Խորենացիի Պատմութիւն. Հար. Բ., Գլուխ ԺԱ.:

⁵⁰ Ասողիկ, Արշակունեաց Թագաւորներ. Ա. Մաս, Գլուխ 5:

ՏԱԽՏԱԿ 7

⁴⁷ Ա. Թ. Տօնապետեան, Զանաւոր, Պէյրուս, 1968, թիւ 1, էջ 12, թիւ 4:

Բ.

ՄԵԾՆ ՏԻԳՐԱՆԻ ՊԳՆԻՁԷ ԴՐԱՄ ՍԵ ԿՈՒՈՒԱԾ ԿՈՍԱԳԵՆԵԻ ՄԷՃ*

Մեծն Տիգրան Հայաստանի ամենէն նշանաւոր թագաւորն էր, որ հաստատեց կայսրութիւն մը, որուն սահմանները կը հասնէին Կասպից ծովէն մինչեւ Միջերկրական։ Այս պատճառաւ անոր դրամները աւելի ուսումնասիրութեան առարկայ եղած են, քան ուրիշ որեւէ Արտաշէսեան թագաւորի մը դրամները¹։

Մեծն Տիգրան դրամներ կոխած է Անտիոքի², Դամասկոսի³, եւ անշուշտ նաեւ Հայաստանի մէջ։ Այս պարթևները նուիրուած է պղինձէ դրամի մը, որմէ առնուալն վեց օրինակներ ծանօթ են⁴։ Ինչպէս նաեւ կէս պղինձ մը իմ հաւաքածոյի մէջ, եւ որ մինչեւ այսօր տրուած էր ոչ թէ Տիգրանին՝ այլ Կոմագէնէի Անտիոքոս Ա. Թէոսին⁵։ Եւ կը համարիմ թէ բոլոր դրամագիրտական եւ այլ ապացոյցներ կը տրիպեն այն եղբակացութեան յանդէլ, թէ այս դրամը կոխուած է Տիգրանի կողմէ, երբ Կոմագէնէ մաս կը կազմէր Հայկական կայսրութեան 82—69 Ք. ա.։

Երբ քննենք այս դրամին Ա. կողմը կը տեսնենք որ թէ արուեստով եւ թէ շինուածքով ան ճիշդ կը նմանի Տիգրանի արծաթ եւ պղինձ դրամներուն, այնքան որ՝ երբ դրամին միւս կողմը կը նայինք իսկապէս կը դարձանանք, երբ հոն չենք գտներ Տիգրանի

դրամներուն պատկերն եւ դրութիւնը։ Դրամին Ա. կողմին վրայ կը տեսնենք Տիգրանի ծանօթ կիրանդրին, զլուխը ալ դարձած, կրելով Հայկական հինգ ծոպաւոր խոյրը՝ արքայական ապառօշով։ Հայկական խոյրը, ինչպէս միշտ, դարդարուած է ութատամեան աստղով, երկու կողմը կանգնած արծիւներ, որոնք ղէպի դուրս դարձած են, բայց անոնց զլուխը կը նայի աստղին։

Առանց բացատրութեան, բոլոր Արտաշէսեան դրամները⁶, որոնցմէ քառասուն տեսակ ծանօթ են, ունին Ա. կողմը յատկանշական Հայկական խոյրը, զարդարուած ութատամեան աստղով եւ ընդհանրապէս ընկերացող երկու արծիւներով։ Աւելցնենք նաեւ որ առանց բացատրութեան — բաց ի մեր նիւթը եղող այս դրամը — որեւէ Հայկական խոյրով դրամ մը չկայ, որ Արտաշէսեան թագաւորի մը վերագրուած չըլլայ։

Թէ ինչո՞ւ այս դրամը տրուած է Անտիոքոս Ա.ին։ Պատճառը յայտնի կ'ըլլայ, երբ քննենք դրամին Բ. կողմը։ Հոն կը տեսնենք ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΝΤΙΟΧΟΥ պարթևները եւ ստիւծ մը որ ալ իր քալէ։ Այս տեսակ առիւծը կը տեսնուի⁷ Ժամանակակից Գաղատիոյ եւ Սամոսատի դրամներուն վրայ։ Տարակոյս չկայ որ դրամին Բ. կողմը կը պատկանի Կոմագէնէի Անտիոքոս Ա. Թէոսին։

Ընդհանրապէս ընդունուած է որ Անտիոքոս յաջորդեց իր հօրը Ք. ա. 69 թուականին, Տիգրանի Պոմպէոսէն պարտուելէն յետոյ։ Եթէ այս ճիշդ է, այն առեւն այս դրամը կոխուած է այս թուականէն վերջ։ Սակայն պէտք է նկատի առնել, որ Անտիոքոսի թագաւորութեան այս թուականը առնուած է հռովմէական աղբիւրներէ, երբ Հռոմ վերջնականապէս տէր դարձած էր Կոմագէնէի։ Անտիոքոսի անունը որեւէ տեղ

* Թարգմանութիւն հնդկական Revue Numismatiqueի, Tome X, 1969, մէջ հրատարակած յօդուածին։

¹ V. Langlois, Numismatique de l'Arménie de l'Antiquité (Paris, 1859), E. Babelon, Les Rois de Syrie, d'Arménie et de Commagene (Paris, 1890), G. Macdonald, "The Coinage of Tigranes", Numismatic Chronicle, 4th ser., Vol. II (1902), pp. 193—202. E. T. Newell, Late Seleucid Mints in Ake-Ptolemais and Damascus, Numismatic Notes and Monographs 84 (1939), pp. 95—100.

² S. Babelon և Macdonald։

³ S. Newell, էջ 95—100։

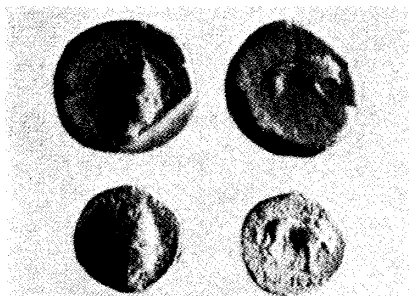
⁴ Այս դրամներէն օրինակներ կը գտնուեն հետեւեալ թանգարաններուն մէջ Bibliothèque Nationale, Paris; British Museum, London; American Numismatic Society, New York; Վիեննայի Միտթաբան Կանքը եւ Հնդկական հաւաքածոյի մէջ։

⁵ E. Babelon, pp. CCXII—CCXIV, 218, pl. XXX, No. 5.

British Museum Catalog of Greek Coins; Galatia, Cappadocia and Syria, pp. xliv—xlv, 105, Pl. XIV, No. 8.

⁶ P. Bedoukian, "A Classification of the Coins of the Artaxiad Dynasty of Armenia". American Numismatic Society, Museum Dots XIV. New York, (1968), pp. 41—66. Pl. IX, X, XI. Այս յօդուածին Հայերէն թարգմանութիւն տես Հանդէս Ամսթայ 28. տարի (1968) թիւ 7—9, էջ 319—354։

⁷ BM Catalog of Greek Coins, Galatia, Cappadocia and Syria. Pl. XXX, No. 18, 19.

ՏԻԲԻԱՆ-ԱՆՏԻՈՒՐՈՍ ՊԵՆՏԵՐ

չէ յիշատակուած այս թուականէն առաջ: Սակայն այս կէտը ապացոյց չէ, որ Անտիոքոս չէ թագաւորած այս թուականէն առաջ:

Շատ դժուար է բացատրել թէ ինչու՞ Անտիոքոս զրա՞ծ է Տիգրանի պատկերը իր դրամին վրայ 63 թուականէն յետոյ՝ երբ Տիգրանն արդէն Հռոմէյն պարտուած թշնամի մըն էր: Անտիոքոս Հռոմի դերէշխանութեան տակ էր եւ կարելի չէ որ համարձակէր Հռոմէյացիները տհաճեցնել, զնեղով Տիգրանի պատկերը իր դրամներուն վրայ: Աւելին. Հռոմէյացիք Անտիոքոսին տուին հողամասեր, որոնք իսկական Հայաստանի մաս չէին կազմեր, այսպէսով որեւէ պատճառ չկար դրամներուն վրայ զնեղելու Տիգրանի նկարը եւ հայկական խորը:

Կ'արժէ հոս յիշատակել որ խորքեր կը գտնուին Մեղիոյ եւ Կոմագէնէի զրամներուն վրայ: Սակայն Կոմագէնէի զրամներու խորքերը զարդարուած են կարիճով մը⁸, իսկ Մեղիոյի խորքերը գունդով մը⁹: Այսպէս անոնք բոլորովին կը տարբերին հայկական խորքերէն¹⁰:

Նէմրուտ լեռան պեղումները¹¹ մէջտեղ հանած են կարգ մը հետաքրքրական րարձաքանդակներ, որոնք կը պարզեն Անտիոքոսի եւ իր հոր կրած խորքերու արուեստը: Ժայռի վրայ փորագրուած քանդակները¹² կը

⁸ E. Babelon, Pl. XXX, No. 18, 19.

⁹ E. Robinson, Numismatic Chronicle (1937), pp. 250—255. Pl. XXXII, No. 29, 30.

¹⁰ Տե՛ս թիւ 6:

¹¹ C. Humann und O. Puchstein, Reisen in Kleinasien und Nordsyrien (Berlin, 1890).

J. H. Young, American Journal of Archaeology, 68, 1964, pp. 29—34, Pl. 11 and 12. Այս հեղինակը տարբեր խորքեր իրարմէ չի գնահատեր:

¹² T. Goell, Նեմրուտ լեռան քանդակներու անձնական նկարներ:

ցուցնեն յստակօրէն՝ Կոմագէնէի խորքեր, որոնք զարդարուած են աջ քաղաղ առիւծով, ճիշդ մեր դրամին Բ. կողմի նկարին նման: Այս քանդակները կ'ապացուցանեն որ այդ ժամանակի թագաւորները կը կրէին խորքեր. այսց իւրաքանչիւր թագաւորութիւն ունէր իր ինքնայատուկ խորքը, որ կը դանդաղեցնէր միւսներէն: Եթէ մեղի անձնաթի պատճառներով Անտիոքոս որոշած էր իւրացնել հայկական խորքը, այն ատեն նոյն հայկական խորքը պէտք է տեսնուէր Անտիոքոսի րարձաքանդակներու վրայ: Բայց Նէմրուտ լեռան վրայ գտնուած արձաններուն կամ րարձաքանդակներուն վրայ ընտւ չի տեսնուիր աստղով հայկական խորք, եւ միւտ կը զրտնուի Կոմագէնէի խորքը առիւծով:

Յայտնի է որ պէտք է փնտռել քանաւոր պատճառ մը բացատրելու համար, թէ ինչու՞ այս դրամը կոխուած է, ունենալով Տիգրանի կիսանդրին Ա. կողմը եւ Անտիոքոսի անունը Բ. կողմը:

Ես այն եզրակացութեան եկած եմ թէ այս դրամները կոխուած են Ք. ա. 63էն առաջ, երբ Կոմագէնէի մաս կը կազմեր Տիգրանի կայսրութեան, եւ Անտիոքոսի անունը յիշատակուած է, որովհետեւ ան եղած է գաշտակից—հպատակ Տիգրանին:

Գրաւելով ռալմադիտական կարելուր դիրք մը Հայաստանի եւ Անտիոքի միջեւ, Կոմագէնէն պէտք է Տիգրանի իշխանութեան ենթակայ ըլլար Ք. ա. 83էն աւելի առաջ, երբ ան զրաւեց Անտիոքը: Ռայնախ¹³ կը զրէ թէ Տիգրան Անտիոքը զրաւելէն առաջ միջոցներ ձեռք տուաւ, որ բոլոր առեւտուրի ճամբաները, որ Կոմագէնէի եւ շրջականերու հետ կապ ունէին, իր աղիւցեցութեան տակ ըլլան: Այնպէս կ'երեւի թէ այս կարգադրութիւններն եղած են խաղաղ միջոցներով:

Այս դրամներուն կոխուելուն թուականը պէտք է իյնայ Ք. ա. 83ի եւ 63ի միջեւ: Որոշապէս չի զիտցուիր թէ ե՞րբ Անտիոքոս յաջորդեց իր հոր Միհրդատին: Հաւանական է որ այդ տեղի ունեցած է, երբ Կոմագէնէ մաս կազմեց Հայաստանին: Ինչ որ ալ ըլլայ, զրամները պէտք է կոխուած ըլլան 63էն քառի մը տարի առաջ, որովհետեւ կը տեսնուի տարբերութիւններ օրինակներու միջեւ. եւ ասկէ կը հետեւի որ անոնք տարբեր ժամանակներ կոխուած են:

¹³ Th. Reinach, Mithridate Eupator (Paris, 1890), p. 312.

Կը մնայ պատասխանել ուրիշ հարցի մը եւս: Հայաստանէն դուրս կոխուած Տիգրանի բոլոր դրամներուն Ա. կողմին վրայ կը տեսնենք Տիգրանի կիսանդրին հայկական խորով, եւ Բ. կողմին վրայ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ գրութիւնը եւ տեղական դիցուհիին պատկերը: Օրինակ. Անտիոքի մէջ կոխուած դրամներուն վրայ կը տեսնուի Անտիոքի Բախտը եւ Որոնդէս գետի շաատուածուհին: Իսկ Դամասկոսի մէջ կոխուած դրամներու վրայ կը տեսնենք Դամասկոսի Բախտը: Սպասելի էր որ Կոմագէնէի մէջ կոխուած դրամներն ալ Բ. կողմին վրայ կրէին Տիգրանի եւ ոչ թէ Անտիոքոսի անունը առիւծով միասին: Պատասխանը այն է որ Անտիոքոս խաղաղութեամբ ընդունեցաւ Տիգրանի գերելախառնութիւնը եւ այսպէս դաշնակից-

հպատակ ըլլալով՝ իրեն թոյլատրուեցաւ, իր անունով ալ դրամ հատանելու:

Ջալմանայի է որ ուրիշ դրամներ չեն տրուած Անտիոքոսին, որ քանի մը տասնեակ տարիներ տիրապետեց Տիգրանի պարտութենէն յետոյ: Իր յաջորդներուն տրուած բոլոր դրամները Կոմագէնէի գրամներու տիպի ունին¹: Թերեւս տանցմէ ոմանք կոխուած են Անտիոքոսի կողմէ: Սպասելի է որ թագաւոր մը, որ ինքզինք աստուածացոյց՝ կատուցանելով սուրբ մեհեան մը նէմրուտ լեռան գաղտնիքի վրայ, պիտի կոխէր նաեւ դրամներ իր պատկերով, անունը յաւերժանելով պատմութեան մէջ: Ուրեմն անհաւանակն չէ ենթադրել որ Ք. ա. 69էն վերջ ան կոխեց դրամներ Կոմագէնեան տիպով, թէեւ այս տեսակ դրամներ անձանթ են մինչեւ օրս:

Գ.

ՍԵՆՆ ՏԻԳՐԱՆԻ ԿԵՂՁ ՈՍԿԵԴՐԱՄՆԵՐԸ՝

Հայաստանի Արտաշէսեան — 190 Ք. ա. — 6 Ք. ե. — Հարստութեան դրամները ենթարկուած են միայն հարեւանցի ուսումնասիրութեանց¹: Որովհետեւ նրաբ քիչ էր եւ պատմական գէղեքներ անորոշ, անկարելի կղած է նրաբ դասաւորել ճշդիւ, եւ այս պատճառով ալ այդ շրջանի դրամներն ընդհանրապէս անտեսուած են:

Դոյութիւն ունեցող Արտաշէսեան թագաւորներու դրամներու մեծամասնութիւնը կը պատկանի Մեծն Տիգրանի, որ կայսրութիւն մը հիմնեց՝ նուաճելով Ծոփքը, Սու-

րիան, Կապադոքիան եւ շրջակայ երկիրները: Այս դրամներուն մեծամասնութիւնը կոխուած են Անտիոքի մէջ, որ հայկական իշխանութեան տակ էր Ք. ա. 83—69 թուականներուն:

Երբեմն² Տիգրանի Անտիոքի մէջ կոխած դրամները Սեւեհեան դրամներու մաս նկատուած են. բայց այս կարծիքը անընդունելի է. որովհետեւ դրամներուն Ա. կողմը կը ներկայացնէ նոր տիպ մը, բոլորովին տարբերելով Սեւեհեան դրամներէն եւ նմանելով Արտաշէսեան թագաւորներու միւս դրամներուն:

Տիգրան Բ.ի Անտիոքի մէջ կոխած շորեքըմբ մաճնէն գեղեցիկ եւ ժողովրդական դրամն է եւ հաւանաբար այս պատճառով այն շրջանի բոլոր ծանօթ ոսկի դրամները կը պատկանին այս թագաւորին: Որովհետեւ Մեծն Տիգրան Հայաստանի ամենափառապանծ թագաւորներէն մէկն էր, հասկնալի է որ անոր դրամն է որ կը տեսնենք ոսկիներուն մէջ:

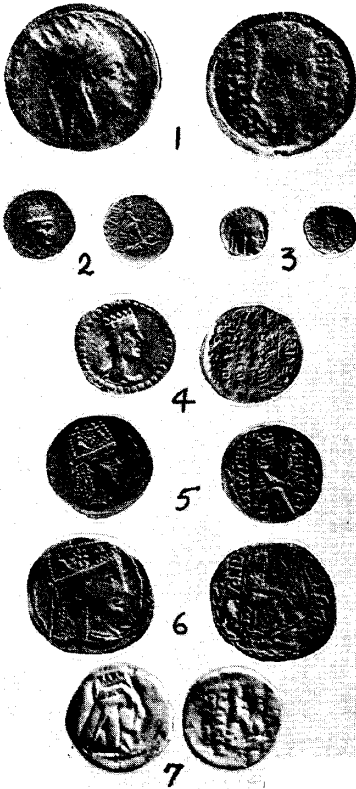
Հետաքրքրական է որ այս կեղծ դրամները կը ներկայացնեն քանի մը տեսակներ, թէ թափու եւ թէ կոխուած կնիքով: Այս փաստը կը հաւաստէ թէ անոնք պատրաս-

¹ E. Babelon, Pl. XXX և, BM Catalog, Pl. XV.

* Թարգմանութիւն իմ՝ American Numismatic Society, Museums Notes, XI, New York, 1964, pp. 303—306, Pl. XLIX, մէջ հրատարակած յօդուածի:

¹ V. Langlois, Numismatique de l'Arménie de l'Antiquité (Paris, 1859); E. Babelon, Les Rois de Syrie, d'Arménie et de Commagene (Paris, 1890); G. Macdonald, «The Coinage of Tigranes I», NC, 4th Ser., Vol. II (1902), pp. 193 to 202; E. T. Newell, Late Seleucid Mints in Ake-Ptolemais and Damascus, NNM 84 (1939), and Some Unpublished Coins of Eastern Dynasts, NNM 30 (1926); H. Seyrig, «Trésor Monétaire de Nisibe», RN (1955), pp. 85—128; G. Le Rider, «Monnaies grecques acquises par le Cabinet des Médailles en 1959», RN (1959—60), pp. 7—35.

² Percy Gardner BMC., The Seleucid Kings of Syria, London, 1878, pp. 103—105.

ՏԻԳՐԱՆԻ ԿԵՂՄ ՈՍԱԿՆԵՐ

տուած են տարբեր ժամանակներու մէջ և տարբեր անձերու կողմէ:

Հետեւեալ վեց տեսակներու նկարագրութիւնը կու տանք հոս:^{**}

1. Ասիակ թերեւս ամենահին կտորն է, որ կը պահուի իջմիածնի Թանգարանին մէջ:

Ա. կողմը Տիգրանի կրօնանշանն ալ դարձած, ունենալով հայկական ծովաւոր

^{**} Իմ մասնաւոր հնորակալութիւններս կը յայտնեմ Ն. Ս. Կաթողիկոս Վազգէն Ա.-ի, որ թոյլտեց որ իջմիածնի Թանգարանին ոսկեղբամի գաճը հանեմ: Նաեւ Երեւանի Պատմական Թանգարանին Դրամագիտական բաժնին Վարիշ, Պր. Խ. Մուշեղեանին, որ այս գաճին պատկերը պատրաստեց և ինձի ջրկէց: Ենթահակալութիւններս նաեւ Բրիտանական Թանգարանին Տնօրէնին Է. Jenkins-ի, որ իրենց ունեցած գաճերուն օրինակները տրամադրեց այս յօդուածին համար:

խոյրը, զարդարուած ութաւորման աստղով, որուն երկու կողմը կը տեսնուին երկու արծիւներ, որոնք իրարու կը նային, բաց կռնակներն աստղին զարժուցած են: Խոյրը մարդարտաշար է և ապառօշով, որ վար կը կախուի: Ճակատէն կը սկսի երկրորդ երկը մը և կը միանայ միւս երկրորդն՝ աստղին տակը: Աչքին ձախ կողմը կը տեսնուի թագաւորի մազէն մաս մը և նաեւ օղբ:

Բ. կողմը ΒΑΣΙΛΕΩΣ ալ կողմը և Գէպի վար: ΤΙΓΡΑΝΟΥ ձախին և Գէպի վար:

Անտիոքի Բախտը ասուելոր և աշտարակաւոր թագով մը, նստած ալ ժայռի մը վրայ: Աջ ձեռքին բռնած սափոր մը՝ փոխանակ արմուկէն մը: Ոսքերուն տակ Որոնդէս դէտ դեռի ուղին կը լողայ, ալ և ձախ ձեռքով բռնելով կամ շօշափելով շրջանակի դափնէպսակը:

Կշիռ 4.80 կրամ:

Ատրպետ³ որ այս դրամը կեղծ չի նկատեր, կու տայ հետեւեալ պատմութիւնը այս դրամի մասին: Ան կը գրէ. Այս դրամը կը պատկանէր Պարսկաստանի Շահ Մուզուֆար-էտ-Տինի (1896—1906), որ այս դրամը գործածած է իբր ժամացոյցի շրջանի դարը: Անոր մահէն վերջ այս դրամը անցաւ որդւոյն՝ Մուհամմէտ Ալիի ձեռքը, որ իր կարգին զայն նուէր տուաւ Վանի փոխահապատու Օլիգարխի Սէրգէյ Պետրովիչի: 1910ին Պր. Երուանդ Լալայեան յաջողեցաւ այս դրամը գնել և շատ շանցած նուէր տուաւ Կաթողիկոս Մատթէոս Բ.-ին: Նորին Սրբազնութիւնը այս դրամը գետեղեց Թանգարանին մէջ, ուր կը մնայ մինչեւ այսօր: Ատրպետի կարծիքը թէ այս ոսկին կը տարբերի չորեքդրամներէն՝ քանի որ Անտիոքի Բախտը սափոր բռնած է՝ սխալ է, որովհետեւ ճիշդ այս տեսակ չորեքդրամ մը կը գտնուի Վենետիկի Ս. Ղազար Միսիթարեան Թանգարանին մէջ: Այս վերջի չորեքդրամին խոյրին վրայ կը տեսնուի վեցաստամեան աստղ մը, ահանջին ձախակողմը: Ոսկեղբամը մաշած ըլլալով, աստղը չի տեսնուիր: Ոսկեղբամի վարի մասին վրայ կը տեսնուի զարդի մաս մը, որ մաստաղ ջնջած է դրամին պատկերը: Կը տեսնուի նաեւ թէ այս ոսկին թափու է, այլ կնիքով կոխուած բարակ կտորակ

³ Ատրպետ, Ազգազբական Հանդէս, Թիֆլիս, 1912 էջ 199—231: 1913 էջ 27—36 200—223: 1914 էջ 57—67, 88—89:

մը վրայ: Ասոր համար կը կշռէ միայն 4-80 կրամ, փոխանակ ըլլալու կրկինը՝ 15 կր- կշռող հաստ չորեքդրամներուն:

Թիւ 2 եւ 3. Երկուքն ալ դարձուած են նոյն կնիքով, թէեւ Բրիտանական թանգարանները կոխուած է շատ աւելի խոշոր կշռակի վրայ: Արուեստը չափազանց գեղեցիկ է:

Ա. կողմը թիւ 1ի նման:

Բ. կողմը կը նմանի թիւ 1ի, բայց Անտիոքի Բախտը ունի եռանկիւն թաղ մը եւ աջ ձեռքով բռնած է արմաւենիի ճիւղ մը: Կայ մենագիր մը: Որոնդէս գետի շատուածը նոյնպէս բռնած է ճիւղ մը ձախ ձեռքով: Կայ նաեւ ճիւղ մը TIFPANOYի ձախ կողմը: Շրջափակի հետքը չկայ:

Բրիտանական թանգարանը դրամին դաճը ստացած է Ֆիւրիխի դրամալուծաւ Նուսթաուսէն 1938ին: Իմ ունեցածս դնած եմ 1950ի թուականներուն պէյրութարնակ Պր. Արմենակ Բոլաթեանէն:

Թիւ 4. Այս դրամին դաճը նորէն ստացուած է Բրիտանական թանգարանէն եւ առնուած է դրամէ մը, որ կը պատկանէր Աթէնքի դրամահաւաք Պր. Եմպլեյսիէսի: Արուեստը շատ կոշտ է եւ բնաւ չի նմանիր Տիգրանի հարազատ դրամներուն:

Ա. կողմը. Տիգրանի գլուխը ներկայացուած կոշտ ոճով: Թաղը կը տարբերի հայկական խորէն: Կիտաւոր չըջնակ:

Բ. կողմը. ΒΑΣΙΛΕΩΣ աջ կողմը գէպի վար: ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΤΙΓΡΑΝΟΥ ձախ կողմը գէպի վար: Ինչպէս սովորական է, Անտիոքի Բախտը նստած ժայռի մը վրայ եւ աջ դարձած: Աջ ձեռքին մէջ ունի արմաւենիի ճիւղ մը, իսկ ոտքին տակը գէպի աջ կը լողայ Որոնդէսի շատուածը: Կշիռ 4.73 կրամ:

Թիւ 5. American Numismatic Societyի հաւաքածոյին մէջ: Գնուած 1946ին:

Ա. կողմը, Թաղաւորին գլուխը, խոյրով:

Բ. կողմը, սովորական թիւ 1ի դրուծիւնը:

Այս դրամը դարձուած է կնիքով: Թաղաւորին դիմագիծը բնաւ Տիգրանի դիմագծին չի նմանիր: Բ. կողմը Բախտը ներկայացուած է շատ կոշտ ձեւով: Կշիռ 7.25 կրամ:

Թիւ 6. Այս դրամը կը պատկանէր Կալիֆօրնիայի ողբացեալ Դոնալդ Խանդաուուրի, որուն թոյլտուութեամբ դաճը պատրաստեցի

քանի մը տարի առաջ: Անչպէս կ'երեւար թէ այս դրամը կամ ոսկեջրուած եւ կամ ոսկի թերթով պատուած չորեքդրամ մըն էր: Ներկայիս ուր ըլլալը չի գիտցուիր:

Ա. կողմը, Տիգրանի գլուխը, խոյրով աջ դարձած:

Բ. կողմը, սովորական թիւ 1ի դրուծիւնը: Կշիռ հաւանաբար 15 կրամէն աւելի:

Այս վեց դրամներէն զատ, մատենագրութեան մէջ յիշատակուած են երկու ուրիշ Տիգրանի ոսկեդրամներ: Ատրպետ կը զրէ թէ ոսկեդրամ մը կայ Վատիկանի թանգարանին մէջ, ինչ չէ կրցած տեսնել թանգարանի անօրէնին բոցակայութեան պատճառաւ: Այս ինդիքին հետագնդեղով, ստացայ նամակ մը Վատիկանի թանգարանին Dir. L. M. Tocciին, որ կը հաստատէր թէ Տիգրանի ոսկեդրամ մը գոյութիւն չէ ունեցած Վատիկանի թանգարանին մէջ:

Ուրիշ ոսկեդրամ մը յիշատակուած է Քիւրտեանի⁴ կողմէ, բայց այս դրամին ինչ ըլլալը եւ ո՛ւր գտնուիլը չի գիտցուիր:

Վենետիկի Միխիթրեանները վերջերս ստացան կեղծ ոսկեդրամ մը կոխուած թիւ 2 եւ 3ի կնիքով:

Զարմանալի չէ որ Տիգրանի բոլոր ծանօթ ոսկեդրամները կեղծ եղած են: Որքան որ դիտենք Արտաշէսեան հարստութեան թագաւորները, որեւէ տանի ոսկեդրամ չեն կոխած:

ՅԱՒԵԼՈՒԱՅ

Վերջերս Պորիսարնակ Պր. Ա. Աշճեանին հաւաքածոյին մէջ տեսայ կեղծ ոսկեդրամ մը, առնուած Տիգրանի փոքր արծաթի (drachm) վրայէն: Ասիկա լաւ չիտուած թափու էր:

Թիւ 7. Ա. կողմը, Տիգրանի գլուխը աջ դարձած թիւ 1ի պէս:

Բ. կողմը, ΒΑΣΙΛΕΩΣ աջ կողմը գէպի վար:

ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΤΙΓΡΑΝΟΥ ձախ կողմը գէպի վար:

Անտիոքի Բախտը եւ Որոնդէսի շատուածը թիւ 1ի նման. դաշտին մէջ մենագիր:

⁴ Հ. Քիւրտեան, Հայաստանի Կոնյակ, Նիւ Եորք, 1946, թիւ 5, Փետր. 2, էջ 113:

Դ.

ԱՐՏԱՇԵՍԵԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹԵԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐՈՒ ԿԱՐԵՒՈՐ ՀԱՒԱՔԱՅՈՆՆԵՐ

Անցեալին՝ դրամներու հաւաքածոները կը գտնուէին թանգարաններուն մէջ, եւ ընդհանրապէս կազմուած էին երկար տարիներու ընթացքին: Անհատական հաւաքածոներու կազմութիւնը կը քաջալիւրուէ միայն այն տան, երբ թէ՛ գիտութիւնը եւ թէ՛ նիւթը մատչելի կ'ըլլայ դրամադէտներուն:

Վերջի տասը տարիներու ընթացքին այս երկու աղբակներն ալ հետաքրքրութեան առարկայ եղած են, այսպէսով կարելիութիւն ստեղծուած է անհատներուն քով՝ մշակելու դրամագիտութեան ճիւղը:

Շատոնց աշխարհի կարեւոր թանգարանները, ինչպէս՝ Բրիտանական թանգարանը, Պարիսի Ազգային Մատենադարանը, էրմիտաժը, Բեռլինի թանգարանը, Ամերիկեան դրամագիտական Ընկերութիւնը, եւ որոյ Միտիթարեաններու թանգարանները՝ հաւաքած են Արտաշէսեան դրամներ: Ասոնց վրայ պէտք է աւելցնել աւելի վերջերս կազմուած Երեւանի Պատմական թանգարանի հաւաքածոն: Ներկայիս անհատական հաւաքածոներ ունին՝ Տիկ. Ն. Գափամաճի եւ Պր. Ա. Աշճեան՝ Պարիսի մէջ, Պրոֆ. Ա. Տօնապետեան եւ ուրիշներ՝ Պէլլուսի մէջ, իսկ Պր. Ժ. Կէվրէկեան, Պր. Զ. Թարգեան եւ Էս՝ Նիւ Եորքի մէջ: Ասոնցմէ զատ կան ուրիշ բաղադրութիւն պետական եւ անհատական հաւաքածոներ, որ կը պարունակեն փոքրաթիւ Արտաշէսեան դրամներ:

Այս պլուսին մէջ կու տանք համառոտ նկարագրութիւն մը կարեւոր հաւաքածոներու առանց մտնիմաստութեանց իշխալու, մեր նպատակն ըլլալով ընթերցողին ներկայացնել հաւաքածոներու պարունակութիւնը եւ ոչ թէ զանազան դրամներու տարբերութիւնները: Սակայն երբեմն պիտի չեն տենք մասնաւոր հազուադէպ դրամներու կարեւորութիւնը:

ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ, ԼՈՆԴՈՆ

ՏԻԳՐԱՆ Ա.

1. Պղինձ (Տխ. 1, թիւ 4):

ՏԻԳՐԱՆ Բ.

9. Զօրեղբարմիք (Տխ. 2, թիւ 8), զանազան մենագրերով:

1. Զօրեղբարմ, Բ. կողմը դաշտին մէջ ցրուած ΔΙΗΜ գրերով:

Այս գեղեցիկ դրամին նմանահանութիւնը (electrotype) շնորհիւ եւ օրինակները ծախուած են: Թերեւս այս պատճառով ալ լայն տեսած զանազան հրատարակութիւններու մէջ: Այսպէս Ատրպետ¹ եւ Բասմաճեան² կու տան այս դրամին պատկերը, առջինը զայն կոչելով տասնդրամ (decadrachm) եւ երկրորդը՝ այս դրամին պատկերը դնելով իր գրքին կողքին վրայ: Ոչ առաջինը եւ ոչ ալ երկրորդը կը նկարագրեն դրամին Բ. կողմը:

1. Զօրեղբարմ կոխուած Դրամակոսի մէջ (Տխ. 2, թիւ 9):

3. Դրամիք (drachm) զանազան մէնագրերով (Տխ. 2, թիւ 10):

3. Պղինձներ (Տխ. 2, թիւ 11):

2. Կէս-պղինձներ (Տխ. 2, թիւ 12):

2. Պղինձ, Դրամակոսի մէջ կոխուած (Տխ. 2, թիւ 13):

1. Կէս-պղինձ (Տխ. 3, թիւ 17):

1. Կէս-պղինձ Ա գրերով (Տխ. 3, թիւ 18):

1. Պղինձ, Բ. կողմը ունենալով Վասպուր (Տխ. 3, թիւ 19):

Այս պղինձը շատոնց է կը պահուի այս թանգարանին մէջ եւ առաջին անգամ ըլլալով յիշատակուած է Կոմբէի³ կողմէ 1814ին:

1. Մէկ-երրորդ. (°) պղինձ (Տխ. 3, թիւ 21):

ԱՐՏԱՒԱԶԳ Բ.

1. Դրամ (drachm) (Տխ. 4, թիւ 23):

ԱՐՏԱՒԱԶԳ Գ. ԵՒ ԱՌԿՈՍԱՌՈ ՎԱՅՍՐ

1. Դրամ (drachm) (Տխ. 5, թիւ 39):

Այս հազուագիւտ դրամէն երկրորդ օրինակ մը կը գտնուի իմ հաւաքածոյիս մէջ: Այս դրամին վրայ ընդարձակ յօդուած մը հրատարակած է Գարդնէր 1872ին⁴:

¹ Ատրպետ, Ազգայնական Հանդէս, Թիֆլիս 1912, էջ 204:

² Կ. Յ. Բասմաճեան, Հայկական Ընդհանուր դրամագիտութիւն, Վենետիկ 1936:

³ T. Combe, Veterum Popularum et Regum Numi qui in Musei Britannico, London (1814), p. 215, No. 4, Pl. XII, No. 15.

⁴ P. Gardner, On an Unpublished Coin of Artavosdes II. King of Armenia, London (1872), pp. 9—15, Pl. 1.

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ, ՊԱՐԻՍ

ՏԻԳՐԱՆ Ա.

2 Պղինձ (Տխ. 1, թիւ 2):

1 Պղինձ (Տխ. 1, թիւ 3):

1 Պղինձ (Տխ. 1, թիւ 4):

7 Պղինձ (Տխ. 1, թիւ 5):

1 Պղինձ (Տխ. 1, թիւ 6):

Այս պղինձներու մեծամասնութիւնը մաս կը կազմեն վերջերս գտնուած Մծբինի գրամագլխին, որ ուսումնասիրուեցաւ Սայրիկի⁵ կողմէ:

ՏԻԳՐԱՆ Բ.

1 Զորեղըրամ՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΤΙΨΑΝΟΥ գրութեամբ (Տխ. 1, թիւ 7):

Այս դրամէն օրինակ մը կը գտնուի Էրմիտաժի մէջ: Երբորդ օրինակ մըն ալ ծախուած է 1904ին Պրովէի⁶ աճուրդին մէջ, բայց այժմ չի գիտցուիր թէ ուր կը գտնուի:

5 Զորեղըրամներ, գանադան մենագրերով (Տխ. 2, թիւ 8):

2 Զորեղըրամներ, Դամասկոսի (Տխ. 2, թիւ 9):

2 Դրամներ (Տխ. 2, թիւ 10):

2 Պղինձներ (Տխ. 2, թիւ 11):

1 Կէս-պղինձ (Տխ. 2, թիւ 12):

3 Պղինձներ (Տխ. 2, թիւ 13):

1 Կէս-պղինձ (Տխ. 3, թիւ 14):

1 Մէկ-Էրբորդ (°) պղինձ (Տխ. 3, թիւ 15):

1 Պղինձ (Տխ. 3, թիւ 16):

1 Պղինձ Վահագն (Տխ. 3, թիւ 19):

1 Պղինձ (Տխ. 3, թիւ 20):

ԱՐՏԱՒԱԶԳ Բ.

1 Պղինձ (Տխ. 4, թիւ 24): Այս հալուած գլու պղինձէն երկրորդ օրինակ մը մաս կը կազմէր ողբոցեալ Գեղամ Գալոյցճեանի հաւաքածոյին եւ նուիրուեցաւ Հայաստանի պետական Պատմական Թանգարանին⁷: Վերջինս կոխուած է Փիւնիկեան դրամի մը վրայ:

⁵ H. Seyrig, Trésor Monétaire de Nisibe. Revue Numismatique, 1955, p. 85—128. Paris, 1955.

⁶ Prowe Collection, B. Egger Auction Sale, Vienna (1904), p. 86.

⁷ Զ. Պաուկեան, Գեղամ Գալոյցճեանի արժէքաւոր նուէրը Հայաստանի Պետական Թանգարանին, Հայաստանի Կոչնակ, 1960, թիւ 21, էջ 495—96:

ՏԻԳՐԱՆ Գ.

1 Պղինձ, Բ. կողմը փիղ մը (Տխ. 4, թիւ 27):

1 Կէս-պղինձ, Բ. կողմը ձի մը (Տխ. 4, թիւ 30): Այս դրամին մեծ տեսակը կը գտնուի Տօնապետեանի հաւաքածոյին մէջ. տես վարը:

ՏԻԳՐԱՆ Դ.

1 Պղինձ (Տխ. 4, թիւ 31): Այս պղինձէն երկրորդ մշաձ օրինակ մը կը գտնուի Իմ հաւաքածոյին մէջ:

1 Պղինձ (Տխ. 5, թիւ 33): Այս պղինձին պատիկ տեսակը կը գտնուի Վիեննայի Միխ-թարեաններու Թանգարանը:

ՏԻԳՐԱՆ Դ. Էւ ԵՐԱՏՈՅ

1 Խոշոր պղինձ (Տխ. 5, թիւ 38):

Այս շատ հետաքրքրական պղինձը շատնց ծանօթ է եւ պատմականօրէն կարեւոր: Երկրորդ նոյն տեսակ պղինձ մը՝ (Տխ. 6, թիւ 37-1), բայց տարբեր գրութեամբ կը պահուի Սկոտլանդի Glasgow University Hunterian Թանգարանի մէջ: Շատ աւելի կարեւոր է նոյն տեսակ երրորդ դրամ մը, որուն մէկ կողմը կը տեսնուի Տիգրանի եւ միւս կողմը Ալեքսանդր կայսեր դրամը (Տխ. 6, թիւ 37-2): Այս վերջինս կը պահուի Oxford Universityի Ashmolean Թանգարանի մէջ:

ՏԻԳՐԱՆ Ե.

1 Պղինձ (Տխ. 5, թիւ 40): Այս դրամը չկարենալով ուրիշ Տիգրանի տալ, վերագրեցինք Տիգրան Ե. ի: Մաքուր օրինակ մը կը գտնուի Բերլինի Թանգարանին մէջ:

ԷՐՄԻՏԵԱԺԻ ԵՒ ԼԵՆԻՆԳՐԱԴԻ ԱՍԽԱԿԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ

ՏԻԳՐԱՆ Բ.

1 Զորեղըրամ՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΤΙΨΑΝΟΥ գրութեամբ (Տխ. 1, թիւ 7): Տես նոյն դրամը Պարբսի Ազգային Մատենադարանի մէջ:

8 Զորեղըրամներ գանադան մենագրերով (Տխ. 2, թիւ 8):

6 Դրամներ (Տխ. 2, թիւ 10):

1 Պղինձ (Տխ. 2, թիւ 11):

1 Պղինձ (Տխ. 2, թիւ 16):

1 Կէս-պղինձ A դրամ (Տխ. 3, թիւ 18):

ԱՐՏԱՒԱԶԳ Բ.

1 Արծաթ դրամ (Տխ. 4, թիւ 23):

ԲԵՐԼԻՆԻ ԹԱՆԳԱՐԱՆ⁸

ՏԻԳՐԱՆ Բ.

- 12 Ձորեղբրամներ (Տխ. 2, Թիւ 8):
 5 Դրամներ (Տխ. 2, Թիւ 10):
 2 Պղինձներ (Տխ. 2, Թիւ 11):
 5 Պղինձներ (Տխ. 2, Թիւ 13):
 1 Պղինձ (Տխ. 3, Թիւ 17):
 1 Պղինձ (Տխ. 3, Թիւ 18):

ԱՐՏԱԽԱԶԴ Բ.

- 3 Արծաթ դրամ (drachm) (Տխ. 4, Թիւ 23):

ՏԻԳՐԱՆ Ե.

- 1 Պղինձ (Տխ. 5, Թիւ 40)⁸:

ՏԻԳՐԱՆ (անծանօթ)

- 1 Պղինձ փոքր⁸:

ԱՄԵՐԻԿԱՆ ԴԱՐՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹ.

ՏԻԳՐԱՆ Բ.

- 8 Ձորեղբրամներ (Տխ. 2, Թիւ 8):
 5 Դրամներ (Տխ. 2, Թիւ 10):
 2 Պղինձներ (Տխ. 2, Թիւ 11):
 2 Պղինձներ (Տխ. 2, Թիւ 13):
 2 Պղինձներ (Տխ. 3, Թիւ 16):
 1 Պղինձ (Տխ. 2, Թիւ 19):

ՏԻԳՐԱՆ Գ.

- 1 Արծաթ (Տխ. 4, Թիւ 26):
 Ասիկա՝ այս թագաւորէն միակ ծանօթ արծաթն է:

ՎԻԵՆՆԱՅԻ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ

ՏԻԳՐԱՆ Բ.

- 15 Ձորեղբրամներ (Տխ. 2, Թիւ 8):
 3 Դրամներ (Տխ. 2, Թիւ 10):
 2 Պղինձներ (Տխ. 2, Թիւ 11):
 2 Պղինձներ (Տխ. 3, Թիւ 18):

ԱՐՏԱԽԱԶԴ Բ.

- 1 Արծաթ դրամ (Տխ. 4, Թիւ 23):

ՏԻԳՐԱՆ Գ.

- 1 Պղինձ (Տխ. 4, Թիւ 27):

ՏԻԳՐԱՆ Դ. *

- 1 Պղինձ (Տխ. 5, Թիւ 32):

ՎԵՆԵՏԻԱԻ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ

ՏԻԳՐԱՆ Բ.

- 25 Ձորեղբրամներ (Տխ. 2, Թիւ 8):
 1 Դրամ (Տխ. 2, Թիւ 10):
 1 Պղինձ (Տխ. 2, Թիւ 11):
 1 Պղինձ (Տխ. 2, Թիւ 12):
 1 Պղինձ (Տխ. 2, Թիւ 16):
 1 Պղինձ (Տխ. 3, Թիւ 19):
 1 Ոսկի (կեղծ) (Տխ. 3, Թիւ 19):

ԵՐԵՒԱՆԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ

Երեւանի թանգարանին դրամները դեռ հրատարակուած չեն: Գիտենք սակայն, որ հոն կան Արտաշէսեան դրամներ:

ՏԻԳՐԱՆ Բ.

- Քանի մը հատ Ձորեղբրամներ (Տխ. 2, Թիւ 8):
 Քանի մը հատ Դրամներ (Տխ. 2, Թիւ 10):
 *2 Պղինձներ (Տխ. 2, Թիւ 11):
 *1 Պղինձ (Տխ. 2, Թիւ 13):

ԱՐՏԱԽԱԶԴ Բ.

- 1 Ձորեղբրամ (Տխ. 3, Թիւ 22): Արտաւաղդի այս միակ չորեղբրամը հրատարակուեցաւ Մուշեղեանի կողմէ⁹:

- Քանի մը հատ դրամ (Տխ. 4, Թիւ 23):
 *1 Պղինձ (Տխ. 4, Թիւ 24):

Աստղանդիւղ դրամները մաս կը կազմեն ողբացեալ Գ. Գալայճեանի հաւաքածոյին, որ նախընթացաւ Երեւանի թանգարանին⁷:

* Հեղինակը ուշադիր չէ եղած թէ վիեննայի Միխայիլեան հաւաքածոյին մէջ կայ ամսիկ պղինձ մը (կշ. 5 կր.) Ա. կողմէ՝ քաղաւորն հայկ. խոյրով, առանց գրութեան, Բ. կողմէ՝ քաղաւորն հայկ. խոյրով, գրութիւնը դժուար ըմբռնելի:

Խմբ. Հ. Ա. Ի

⁹ Խ. Մուշեղեան, Արտաւաղդ Բ. ի Ձորեղբրամեանը. Պատմաբանութեան Հանդէս, Երեւան, 1964, Թիւ 2, էջ 317—323:

⁸ Ph. Lederer, Berliner Münzblätter, NF Bd. X, 1930—1932, p. 388—397. Tf. 124.

ԶԱՐԵՀ ՊՏՈՒԿԵԱՆԻ ՀԱՒԱՔԱՄՈՆ,
ՆԻՒ ԵՈՐՔ

ՏԻՓՐԱՆ Բ.

- 8 Զորեղորամներ (Տխ. 2, թիւ 8):
2 Դրամներ (Տխ. 2, թիւ 10):
7 Պղինձներ (Տխ. 2, թիւ 11):
2 Պղինձներ (Տխ. 2, թիւ 13):
12 Պղինձներ (Տխ. 3, թիւ 16):
2 Պղինձներ (Տխ. 3, թիւ 17):
1 Պղինձ (Տխ. 3, թիւ 18):
1 Պղինձ (Տխ. 3, թիւ 18-1):
1 Պղինձ (Տխ. 3, թիւ 18-2):
2 Պղինձներ (Տխ. 3, թիւ 19):
1 Պղինձ (Տխ. 3, թիւ 19-1):

ԱՐՏԱՒԱԶԴ Բ.

- 1 Արծաթ (Տխ. 4, թիւ 23):

ԱՐՏԱՇԵՍ Բ.*

- 1 Պղինձ (Տխ. 4, թիւ 25):

ՏԻՓՐԱՆ Գ.

- 1 Պղինձ (Տխ. 4, թիւ 27):

ՏԻՓՐԱՆ Գ.

- 1 Պղինձ (Տխ. 5, թիւ 34):
2 Պղինձներ (Տխ. 5, թիւ 35):
1 Պղինձ (Տխ. 5, թիւ 36):

ԱՐՏԱՒԱԶԴ Գ. և ԱՒԳՈՍՏՈՍ

- 1 Արծաթ (Տխ. 5, թիւ 39):

Այս դրամէն ուրիշ օրինակ մը կը
գտնուի Բրիտանական թանգարանի մէջ:

Այս հաւաքածոներէն զատ կան նաեւ
բազմաթիւ անհատական հաւաքածոներ: Նիւ
Եորքարնակ Կէլթիկեանի և թարգմանի հա-
ւաքածոները հարուստ են Մեծն Տիգրանի
գեղեցիկ արծաթ և պղինձ դրամներով: Պէյ-
րուսթարնակ Տոնապետեանի հաւաքածոն ունի
ոչ միայն Մեծն Տիգրանի դրամները, այլ
նաեւ Տիգրան Գ-ի Կէս-պղինձը (Տխ. 4, թիւ
29) և ուրիշ պղինձ մը (Տխ. 6, թիւ 29-1),
որ ներկայիս միակ նմոյշներ են այս կտոր-
ներէն:

Սկոտլանդի Glasgow Universityի Hun-
tereian Թանգարանի դրամներու հարուստ
հաւաքածոն ունի Տիգրան Մեծի չորեք-
դրամներ և դրամներ, ինչպէս նաեւ պղինձ-
ներ (Տխ. 3, թիւ 17 և Տխ. 2, թիւ 13):
Բայց հոն գտնուող ամէնէն հետաքրքրական
դրամը Տիգրան Գ-ի եւ Երատայի պղինձն է
(Տխ. 6, թիւ 38-1), եզակի իր տեսա-
կին մէջ:

Նոյնպէս Անգլիոյ Oxford Universityի
Ashmolean Թանգարանը ունի Տիգրանեան
դրամներ, որոնց կարգին շատ հետաքրքրա-
կան պղինձ դրամ մը՝ Տիգրան Գ-ի եւ Աւգոս-
տոս կայսեր (Տխ. 6, թիւ 38-2):

Տարակոյս չկայ որ կան ուրիշ բազմա-
թիւ դրամներ զանազան թանգարաններու և
անհատական հաւաքածոներու մէջ: Բայց քա-
նակէն շատ աւելի կարեւոր է՝ գտնել նոր
տեսակի դրամներ, և մանաւանդ գտնել՝
ներկայիս անծանօթ Զարեհի, Արտաշէս Ա-ի,
Արտաւազդ Ա-ի և Արտաշէս Բ-ի դրամները:

ԶԱՐԵՀ ՊՏՈՒԿԵԱՆ

SUMMARY

Artaxiad Coins

A. A historical Review of Studies on Artaxiad Coins:

A number of studies have appeared since the year 1664, dealing with the coinage of the Artaxiads of Armenia. Some fifty publications are chronologically mentioned and their importance to the coinage of this dynasty pointed out.

B. A copper Coin of Tigranes the Great Struck in Commagene:

A translation of the article published in the Numismatic Chronicle, Seventh Series, Vol.X (1970), pp. 19-22.

C. Translation of the article "Gold Forgeries of Tigranes the Great of Armenia" published in the American Numismatic Society Museum Notes XI (1964), pp. 303-306, Pl. XLI.

D. Some important Collections of Artaxiad Coins. The writer lists holdings of Artaxiad coins in important public and private collections, including: The British Museum, the Bibliotheque Nationale, the Hermitage Museum and Leningrad Asiatic Museum, the Berlin Museum, the American Numismatic Society, the Mechitarist Congregation in Vienna, the Mechitarist Congregation in Venice, the Yerevan National Museum in Armenia, the Paul Z. Bedoukian collection, and others.

HANDES AMSORYA

ԿԻՒԻԿԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԵՐՋԻՆ ԹԱԳԱՌՈՐՆԵՐՈՒ ՊՂԻՆՁԷ ԴՐԱՄՆԵՐԸ*

Լեւոն Բռնակալի (1363—1365) եւ Կոստանդին Դ. (1365—1374) պղինձ փողերու շարքերը յայտնի եղաւ միայն վերջերս: Ներկայ դրութիւնս նուիրուած է Կիլիկեան Հայաստանի այս երկու թագաւորներուն փողերուն, որ վերջերս անցած են իմ եւ ուրիշներուն ձեռքը: Յայտնութեամբ այս փողերուն, Կիլիկիոյ թագաւորութեան զրամներուն շարքը կ'ամրագլխանայ, ի բաց առեալ լսկեղբայրներունը¹:

Հետաքրքրական է նկատել, որ իմ «ԿԻՒԻԿԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐԱՄՆԵՐԸ» գլուխ տպագրութեան առթիւ մօտ 3000 պղինձէ զրամներ ուսումնասիրուեցան, եւ այս թիւէն 101ը միայն կը պատկանին այդ հարստութեան վերջի հինգ թագաւորներուն: Ասկէ զատ, կարելի չնշուաւ որեւէ պղինձէ փող վերագրել Լեւոն Բռնակալի եւ Կոստանդին Դ. ի, եւ ասոնց պղինձէ զրամները ներկայացուեցան պղինձներով, որ կոխուած էին թագաւորներու կնիքներով: Ասոնք տրամաբար գրամներու կը նմանէին եւ կը տարբերէին վերջին թագաւորներուն իսկական պղինձ փողերէն:

Այս 101 պղինձները բաժնուած էին հետեւեալ կերպով.

Կի կամ Կոստանդին Բ. (1342—1344) երկու օրինակ իսկական փող:

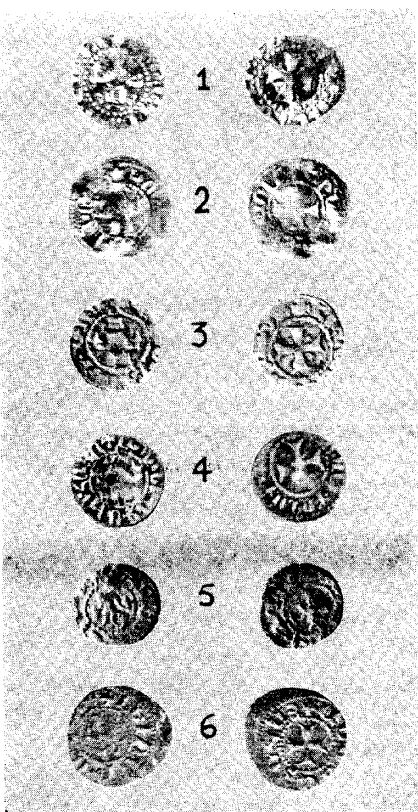
Կոստանդին Գ. (1344—1365) իսկական փող չկայ: Բայց տրուած են 21 պղինձներ կոխուած թագաւորին կնիքով:

Կոստանդին Դ. (1365—1374) իսկական փող չկայ: Բայց տրուած են 45 պղինձներ կոխուած թագաւորին կնիքով:

Լեւոն Ե. (1374—1375) 19 օրինակ իսկական փող:

* Թարգմանութիւն հեղինակին այն յօդուածին, որ լայն տեսակով American Numismatic Society-ի, Museum Notes 15 (1969), էջ 131—135, ՏԻ. XXIII-ի վէջ:

¹ Տեա Զարեհ Պոտուկեան, Կիլիկեան Հայաստանի զրամները, 1963, Վիեննա:

- Թիւ 1. Կի ԹԱԳԱՌՈՐ ՀԱՅՈՒ
ՇԻՆԵԱԼ ՔԱՂ ՍԻՍ
Թիւ 2. ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՆ ԹԱՂ (Գ.)
ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱ ՏԱՐ (Տարսոն)
Թիւ 3. ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՆ ԹԱՂ (Գ.)
ՇԻՆԱԼ ՔԱՂԱՔՆ Ա
Թիւ 4. ԼԵՎՈՆ ԹԱԳԱՌՈՐ ՀԱՅՈՒ (Բռնաւոր)
ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ՍԻՍ
Թիւ 5. ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՆ ԹԱՂ (Գ.)
ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ
Թիւ 6. ԼԵՎՈՆ ԹԱԳԱՌՈՐ (Ե.)
ԱՄՆԱՅՆ ՀԱՅ

Այսպէս, 3000 պղինձ դրամներէն, որ տրուած են 14 Թագաւորներու, միայն 101ը կը պատկանին վերջի հինգ Թագաւորներուն եւ ասոնցմէ միայն չորսինը իսկական փող են, իսկ միւս 59 պղինձները՝ կոխուած են արծաթի կնիքով:

Վերջի քանի մը տարւոյն ընթացքին, քանի մը հատ պղինձի մեծ հաւաքածոներ — ներկայացնելով հաղաւոր կտորներ — մէջտեղ եկան եւ հասան դրամավաճառներու ձեռքը: Այս հաւաքածոներու մէջ կային նաեւ Կիլիկիոյ վերջին Թագաւորներուն փողերը, մէջն ըլլալով Լեւոն Բոնակալի եւ Կոստանդին Գ.ի փողերը:

Դժուար էր որոշ փողերու վերաբերմամբ Լեւոն Բոնակալի. որովհետեւ ան իր անունը կը հեգէթը ԼԵՎՈՆ, մինչդեռ միւս հինգ Լեւոններու անունները՝ դրամներու վրայ գրուած են ԼԵՒՈՆ: Կոստանդին Գ.ի տրուած փողերը կատարուեցան արուեստի, խորագիրի եւ կշիռի ուսումնասիրութեամբ: Այսպէս, Կոստանդին Ա.ի պղինձները շատ աւելի խոշոր են, քան հետեւեալ Թագաւորներու պղինձները²: Երկրորդ Կոստանդինը, որ Լուսինեան իշխան մըն էր, կը կոչուէր Կի իր դրամներուն վրայ, այնպէս որ անոր պղինձները կարելի չէ շփոթել Կոստանդին Գ.ի փողերուն հետ: Այսպէս, միակ զժուարութիւնն էր զանազանել Կոստանդին Գ.ի պղինձները՝ Կոստանդին Գ.ի փողերէն: Այս երկու Թագաւորներու պղինձներու ուսումնասիրութիւնը յայտնի ըրաւ որոշ տարբերութիւններ: Առաջինը՝ արուեստով աւելի լաւ շինուած է, աւելի ծանր է, եւ պրերը շատ աւելի գեղեցիկ են, — տարբերութիւններ՝ որ աչքի կը դարենն: Կը տեսնուի նաեւ որ Կոստանդին Գ.ի փողերու ծանրութիւնը կ'իյնայ Լեւոն Բոնակալի եւ Լեւոն Ե.ի փողերու ծանրութեան միջեւ:

Վերջի Թագաւորներու դրամներուն տիպը համանման է. բայց կը տեսնենք որ

դրամահատութեան արուեստը կամաց կամաց կը վատթարանայ: Դրամներու Ա. կողմը Թագաւորը նստած է՝ նստաւանդի ձեւով՝ դահի մը վրայ, գլուխը Թագով եւ արքայական զգեստներով, ճիշդ Լեւոն Ա.ի արծաթներուն պէս: Թագաւորը աջ ձեռքով բռնած է խաչ մը եւ ձախով շուշան մը: Շուշանը յստակօրէն կը տեսնուի Կի Թագաւորին փողերուն վրայ, բայց Կոստանդին Գ.ի փողերուն՝ ոմանց վրայ՝ շուշանը խաչի կերպարանք առած է, անտարակոյս փորագրելէին անտարբերութեան պատճառաւ: Նոյնը կը տեսնուի Լեւոն Բոնակալի փողերուն վրայ: Սակայն այն փողերը, որոնք Կոստանդին Գ.ի վերաբրած ենք, դրամին փորագրութիւնը այնքան ցած է արուեստով, որ Թագաւորին ձախ ձեռքը հազիւ թէ խաչի պէս բան մը կը տեսնենք. իսկ աջ բաղդակը հազիւ տեսնելի է եւ մասամբ միացած մարմնոյն: Այս փողերուն երկրորդ կողմին վրայ կը տեսնուի պարզ խաչ մը, երբեմն զարդարուած, ինչպէս կը տեսնենք Հեթում Ա.ի մեծ դանկերուն վրայ:

Լեւոն Ե.ի փողերը տարբեր ոճով դրոշմուած են: Առաջին կողմին վրայ կը տեսնուի Կիպրոսի յատկանշական առիւծը, որովհետեւ Լեւոն Ե. Կիպրոսէն եկած էր: Առիւծը, ընդհանրապէս ալ կը քալէ. բայց երբեմն ալ ձախ: Սովորական խաչը կը տեսնուի փողին երկրորդ կողմին վրայ:

Սովորական էր դրամներուն առաջին կողմին վրայ դնել Թագաւորին անունը եւ երկրորդ կողմին վրայ ուր կոխուած ըլլալը, Սիս կամ Տարսուս:

Ներկայիս Կիլիկիոյ վերջին հայ Թագաւորներուն կոխած փողերէն հետեւեալները ծանօթ են իրենց միջին կշիռներով:

Կի կամ Կոստանդին Բ. Միջին կշիռ
1.36 կրամ, 3 հատ ծանօթ

² Նոյնը՝ էջ 91, 335 եւ 38:

Կոստանդին Գ. Միջին կշիռ 1.30 կրամ,
բազմաթիւ

Լեւոն Բոնակալ Միջին կշիռ 1.25 կրամ,
8 հատ ծանօթ

Կոստանդին Դ. Միջին կշիռ 0.90 կրամ,
5 հատ ծանօթ

Լեւոն Ե. Միջին կշիռ 0.80 կրամ,
բազմաթիւ

Թէեւ բաւական դանդաղութիւններ կամ տարբերութիւններ կը տեսնենք ամէն մէկ թաղաւորի փողերուն կշիռին մէջ, սակայն այս տարբերութիւնները բնական են եւ չեն արժեզրկեր միջին կշիռներուն նշանակութիւնը:

Սակայն կան դեռ հարցումներ, որ անպատասխան կը մնան: Յայտնի չէ թէ ինչո՞ւ այդքան քիչ փողեր մնացած են Կոստանդին Դ-էն, որ իշխեց ամբողջ ինը տարի. եւ

թիւով շատ նաւելի փողեր Լեւոն Ե-էն, որ իշխեց տարիէ մը նուազ: Նաեւ դժուար է հասկնալ թէ ինչո՞ւ վերջին հինգ թաղաւորներն այդքան մեծաքանակ արծաթ դրամներ — թէեւ պղնձախառն — հատանեցին, բայց այդքան քիչ պղինձ դրամներ: Երբ կը քննենք այս փողաթիւ փողերը, կը տեսնենք որ անոնք զարնուած են տարբեր կնիքներով, ինչ որ կ'ապացուցանէ թէ փողերանոցը զանոնք կը հատանէր կանոնաւորապէս:

Թերեւս կրնանք համարիլ թէ անոնք հազուադէպ են, վասն զի թէ՛ փողը եւ թէ՛ կոշտ դրամները ըլլալուն դիւրութեամբ կորսուած են եւ կամ անտեսուած ու նետուած դարերու ընթացքին, քան թէ արծաթ դրամները, Կարելի է նաեւ որ ասոնցմէ շատ օրինակներ անհատներու հաւաքածոներու մէջ կան, բայց չեն ճանչցուած եւ մէջտեղ ելած:

Զ. ՊՏՈՒԿԵԱՆ

SUMMARY OF FOLLOWING ARTICLE

The Copper Coins of the Later Kings of Cilician Armenia

A translation of the article which appeared in The American Numismatic Society Museum Notes 15 (1969), pp. 131-135, Pl. XXII. See pp. 155-160.

HANDES AMSORYA

ԱՐՏԱԾԵՍԵԱՆ ՎԵՐՋԻՆ ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ
ՀԻՄՆՈՒԱԾ ԱՆՈՆՑ ՆՈՐԱԳԻՏ ԴՐԱՄՆԵՐՈՒ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ*

Վերջերս գտնուեցան քանի մը դրամներ, որոնք կը պատկանին Արտաշեսեան Հարըստութեան վերջի թագաւորներուն եւ լոյս կը սփռեն այս մութ ժամանակաշրջանի պատմութեան վրայ: Առաջին անգամն ըլլալով գտնուեցան դրամներ, որոնք վերագրուեցան Արտաւազդ Գ.ի եւ այսպէս հաստատեցին պատմական այն վարկածը թէ ան յաջորդեց իր հօր Տիգրան Դ.ի: Երեք «նոր» Տիգրան-դրամները՝ հիմայ վերագրուած են Տիգրան Ե.ի, հիմնուելով դրամներու քննական ուսումնասիրութեան եւ պատմական փաստերու վրայ¹:

Մինչեւ այսօր Արտաշեսեան Հարստութեան պատմութիւնը մեծ մասով հիմնուած էր ժամանակակից յունական եւ հռոմէական պատմագիրներու յիշատակած քանի մը զեպքերու վրայ: Այդ գրութիւնները, երբեմն ոչ անաչառ, պէտք եղած յատկութեամբ չեն ներկայացներ այն պարագաները, որոնք պատճառ եղան Արտաշեսեան Հարըստութեան կործանումին: Նկատի առնելով նաեւ որ այս շրջանի վերաբերեալ հնագիտական հետախուզումներ կը պակսին, նոր Արտաշեսեան դրամներու գիտութեամբ մասնաւոր պատմագիտական արժէք կը ներկայացնէ:

Արտաշեսեանները իրենց զօրութեան զագաթնակէտին հասան Տիգրան Մեծի — 95—56 Ք. ա. — ժամանակաշրջանին, երբ հայ թագաւորը Պարթեւներէն խլեց «Թագաւոր թագաւորաց» տիտղոսը: Այս տիտղոսը գործածուեցաւ թէ Մեծն Տիգրանի եւ թէ անոր զաւակին, Արտաւազդ Բ.ի — 56—34 Ք. ա. — դրամներուն վրայ: Անոնց յաջորդները գոհացան նուազ յաւակնոտ «Մեծն Թագաւոր» տիտղոսով²:

* Այս յօդուածը հիմնուած է իմ վերջին ուսումնասիրութեան վրայ, որ լոյս տեսաւ American Numismatic Society, Museum Notes 17, 1971թ մէջ:

¹ P. Z. Bedoukian, American Numismatic Society, Museum Notes, 14 (1968), pp. 41—66, Pl. IX, X, XI. — 2. Պտուկեան, Արտաշեսեան Հարստութեան դրամները, Վիեննա, 1969:

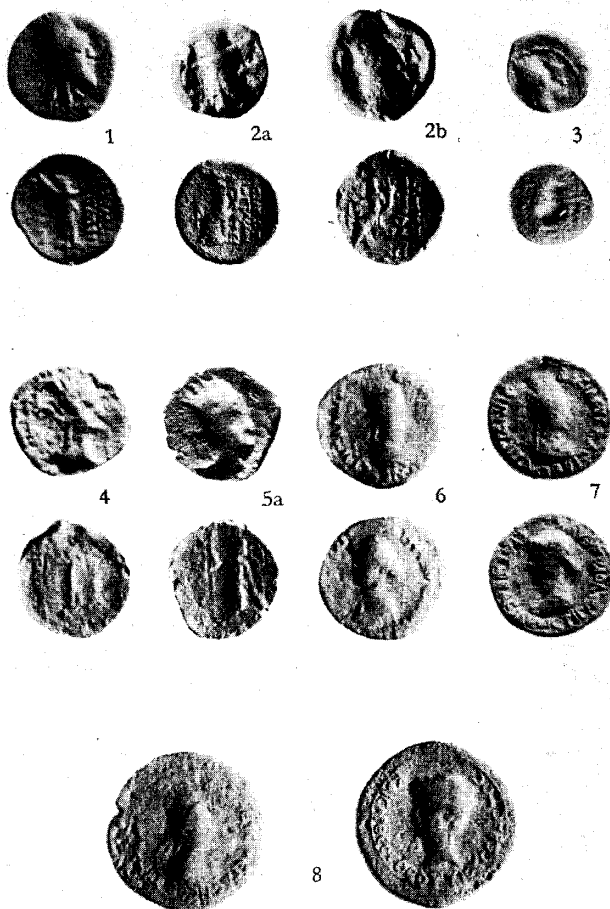
² C. Toumanoff, Studies in Christian Cau-

casian History, Georgetown University Press (1963), pp. 77—78. Թումանօֆ ΒΑCΙΑΕΩC ΜΕΓΑC հասարակ էր նկատէ ΒΑCΙΑΕΩC ΒΑCΙΑΕΩΝ տիտղոսին: Տես էջ 47, Ժանթ. 86:

Երբ Հռոմ կ'իրազդորէր Արեւելք ծաւալման իր ծրագիրը, գլխաւոր նպատակներէն մին ալ եղաւ՝ Հայաստանը վերածել իր պաշտպանութեան ենթակայ պետութեան մը, որ իրը պատնէշ պիտի ծառայէր Պարթեւներու դէմ: Արդէն կործանած ըլլալով Փոքր Ասիոյ յունական փոքր թագաւորութիւնները, եւ նմանապէս դրամած Պոնտոսը, Հռոմ կը ծրագրէր նուաճումը նաեւ Հայաստանի, որպէս զի կարենայ յաջութահարկ Պարթեւները: Աւելոստոս կայսեր առաջին զործն եղաւ՝ Հռոմի վերապահել Հայաստանի թագաւոր Նշանակելու իրաւունքը, հող չէ թէ նշանակուած թագաւորը՝ Արտաշեսեան ծագում ունենար: Հայերը լաւ գիտէին թէ իրենց ապագան կապուած էր Պարթեւներու զօրութեան. եւ արդէն երկար ժամանակ ի վեր անոնք հետ ունէին պատմական ու մշակութային զօրաւոր կապեր: Զարմանալի չէ ուրեմն, որ այս պարագաներու ներքեւ՝ անոնք Պարթեւներու օգնութեան դիմէին:

Եւ արդարեւ. Մարկոս Անտոնիոս նենգութեամբ յաջողեցաւ Արտաւազդ Բ.ը՝ ընտանիքով միասին՝ կալանաւորել ու եզրիպատս տանիլ, ուր շատ չանցած Արտաւազդ սպանուեցաւ. իսկ ընտանիքը փոխադրուեցաւ Հռոմ: Սակայն Արտաւազդի որդիներէն մին, Արտաշէս՝ յաջողած էր ապաստանիլ Պարթեւներու արքունիքը, ու երբ լսեց իր հօր մահը, Հայաստան եկաւ ու տիրացաւ: Հայոց զահին: Անոր առաջին զործներէն մին եղաւ՝ լուծել հօր մահուան վրէժը, սուրէ անցնելով բոլոր Հռոմէացիներն, որոնք եկած հաստատուած էին Հայաստան: Սակայն երբ այս Արտաշէսը մեռաւ, Աւգուստոս կայսրը ծրագրեց, Հռոմի դերիշխանութիւնը վերհաստատել Հայաստանի եւ Փոքր Ասիոյ վրայ: Այս դիտաւորութեամբ ան՝ զօրավար

casian History, Georgetown University Press (1963), pp. 77—78. Թումանօֆ ΒΑCΙΑΕΩC ΜΕΓΑC հասարակ էր նկատէ ΒΑCΙΑΕΩC ΒΑCΙΑΕΩΝ տիտղոսին: Տես էջ 47, Ժանթ. 86:

ՎԵՐՋԻՆ ԱՐՏԱՇԵՍԵԱՆ ԹԱԳԱՌՈՐՆԵՐՈՒ ԴՐԱՄՆԵՐԸ

Տիբերիոսի հեռ՝ Հայաստան ղրկեց Արտաշատի Հռոմ զանուով որդիներէն մին՝ Տիգրան Գ.ը, և զայն Հայոց թագաւոր կարգեց³։ Այս կերպով վերհաստատեց Հռոմի՝ Հայաստանի թագաւոր նշանակելու իրաւունքը։ Այս առիթով էր որ Աւգոստոս բազմաթիւ դրամներ կոխեց ARMENIA CAPTA⁴։

Տիգրան Գ.ի դրամները տիպար Արտաշատեան դրամներ են։ Ա. կողմին վրայ կը տեսնուի թագաւորին կիսանդրին՝ աջ դարձած՝ և պսակուած հայկական խոյրով։ Իրաց առեալ արծաթ դրամը, որ շատ հաւանական է՝ կոխուած է սկզբնական տարիներուն¹, միւս բոլոր դրամները տարբեր տե-

Imperial Coinage, Vol. 1 (1923) pp. 63, 69, 70, 71.
H. Mattingly, Coins of the Roman Empire, Vol. I (1923), pp. 108, 109, 4, 5, 8.

³ Tacitus, Annales II, 3; Cassius Dio LIV, 9.

⁴ H. Mattingly and E. A. Sydenham, Roman

սակ զբութիւն ունին: Փոխանակ հելլենական արուեստով ուղղահայեաց գրութիւն ունենալու, անոնց զբութիւնը քառակուսի է, պարթեւական արուեստով: Այս կը ներկայացնէր Հայաստանի դիւանագիտական հակումը դէպի Պարթեւներ եւ հակահռոմէական դիրքը: Եւ իսկապէս այլ պատմական դէպքերը կը հաստատեն, որ Պարթեւաստանի Բակուր Թազաւորը կը քաջալերէր Հայերու այս կեցուածքը:

Տիգրան Գ-ի մահէն յետոյ, անոր որդին Տիգրան Դ. գահ կը բարձրանայ առանց Հռոմի խորհրդակցութեան կամ հպանդութեան⁵: Այս եղածը Աւգոստոս կայսրն ինքնին ընդունեց «յեղափոխութիւն եւ ապամարտութիւն»⁶:

Տիգրան Դ-ի դրամներն ալ տիպար Արտաշէսեան դրամներ են. Թազաւորին կիսանդրին ալ դարձած է եւ կը կրէ հայկական խորը: Սակայն հոս Թազաւորը մօրուսաւոր է, Թերեւս հետեւելով Պարթեւներու օրինակին, որոնց դրամներուն վրայ Թազաւորը միշտ կը տեսնուի մօրուսաւոր: Առկէ դատ, վերջերս դոմոնեցան քանի մը դրամներ, որոնց վրայ կը տեսնուի Տիգրանը իր Թազուհի Երատային հետ: Այս Թազաւոր-Թազուհի դրամներու պոյութիւնը կը հաստատէ որ Տիգրան մոմսնացած էր, ըստ Պարթեւական սովորութեան, իր քրոջ հետ — հաւանաբար տարբեր մօրմէ — եւ միասին Թազաւորած են Հայաստանի վրայ: Կոնոլ մը նկարը դրամի վրայ՝ նորութիւն մըն է. սակայն պէտք է նկատի առնել որ հազիւ տասը տարի յետոյ՝ Պարթեւաստանի Հրահատակ Թազաւորը իր մօրը նկարը դետեղեց իր դրամներուն վրայ⁷:

Հետեւեալ երեք դրամներուն առաջինին վրայ կը տեսնենք միայն Տիգրանի նկարը, իսկ երկրորդ եւ երրորդը՝ զուգապատկեր են եւ կը ներկայացնեն Տիգրան Դ. եւ իր Թազուհին նշատուն:

1. Ա. կողմը՝ Մօրուսաւոր Թազաւորին զլուխը ալ դարձած, ապաքօշով եւ հայկական խորով:

Բ. կողմը՝ Աջին՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ
Ձախին՝ ΜΕΓΑΛΟΥ

⁵ Tacitus, Annales 1. s. c.

⁶ Res Gestae Divi Augusti, 25—32.

⁷ W. Wroth, Coins of Parthia, (1903), pp. 139—141, 143.

Յաղթանակը դէպի ալ կանգնած: Վերբարձրացուցած ալ ձեռքով բռնած պսակ մը. ձախ ձեռքին ամաթեղջիւրը:

Պղինձ, 6.5 կրամ. Վիեննա, Մխիթ. Թանգարան:

2. Ա. կողմը՝ Թազաւորը Թիւ 1ի պէս, ընկերացած Թազուհին հետ⁸:

Բ. կողմը՝ Աջին՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ | ΤΙΓΡΑΝΟΥ
Ձախին՝ ΜΕΓΑΛΟΥ

Բախտը գահին վրայ նստած՝ դէպի ձախ. ձախ ձեռքին մէջ՝ ամաթեղջիւր, իսկ ալ ձեռքին մէջ անորոշ առարկայ մը:

Ձա. Կէլթիկեան Հաւաքածոյ, Նիւ Եորք, պղինձ, 6.6 կրամ:

2բ. Պոտուկեան Հաւաքածոյ, Նիւ Եորք, պղինձ, 5.7 կրամ⁹:

3. Ա. կողմը՝ Թիւ 2ի պէս զուգապատկեր¹⁰:

Բ. կողմը՝ Աջին՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ | ΤΙΓΡΑΝΟΥ
Ձախին՝ ΜΕΓΑΛΟΥ վարը՝ ΤΟΥ ΓΕΡΕΡΕ:

Արշաւոյ ձիւն մը գլուխը եւ առաջին մարմնի մասը դէպի ալ:

Տօնապատեան Հաւաքածոյ, պղինձ:

Տիգրանի՝ Հռոմէն բոլորովին անկախ ընթացքը, հաճելի չէր Աւգոստոս կայսրի: Ան, նախ Տիգրանի հրամայեց, որ Հայաստանի վրայ յարձակի եւ դահազուրկ ընէ Տիգրանը: Տիգրանի, հիւանդութեան պատճառաւ, հրամանը չըրծադրեց. բայց այնպէս կ'երեւի թէ Հռոմէական բանակ մը զրկուեցաւ Հայաստան, որ Տիգրանը գահէն վար առաւ եւ անոր տեղ Թազաւորիցուց անոր կրտսեր եղբայրը՝ Արտաւազդ¹¹: Շատ հաւանական է որ ի յիշատակ այս դէպքին էր որ Աւգոստոս կոխեց դրամներ ARMENIA RECEPTA գրութեամբ, Բ. ա. 5 թուականին¹²: Մինչեւ երկու տարի առաջ այս Արտաւազդէն որեւէ դրամ գտնուած չէր¹², բայց վերջերս մէլտեղ էլան դրամ-

⁸ Մանաւոր շնորհակալութիւնս կը յայտնեմ որ. Բ. Կէլթիկեանի որ այս դրամը արամադրեց ինձի ուսումնասիրութեան համար:

⁹ Տե՛ս Պոտուկեան, Արտաշէսեան Հայաստանի դրամներ, էջ 57, Թիւ 31:

¹⁰ Իմ շնորհակալութիւնս կը յայտնեմ որ. Տօնապատեանի, Պէլլուսի, որ այս դրամին գահէ նմանահանութիւնը աղետաբար արամադրեց ինձի:

¹¹ H. Mattingly and E. A. Sydenham, Roman Imperial Coinage, Vol. 1 (1923), p. 63, No. 45.

¹² Տե՛ս Տանթ. Թիւ 1:

ներ, որ վերադրուելի են Արտաւազդ Գ.ին, քանի որ արուեստով կը տարբերին միւս երկու Արտաւազդներէն:

4. Ա. կողմը, Արտաւազդի գլուխը աջ դարձած, ապաքոշով եւ հայկական խոյրով:

Բ. կողմը՝ Աջին՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ

Ձախին՝ ΒΑΣΙΛΕΩΝ | ΑΡΤΑΥΑΖΔΟΥ

Թաւալորը⁽⁶⁾ ձախ կանգնած, երկա-
րած ձեռքով բռնած դափնի⁽⁶⁾ մը: Ձախ
ձեռքը կը հանդչի երկար նիզակին վրայ:

4ա. Կէվրէկեան Հաւաքածոյ, 6.2 կրամ:

4բ. Պտուկեան Հաւաքածոյ, 5.2 կրամ.
պղինձ:

5. Ա. կողմը՝ Թիւ 4ի պէս:

Բ. կողմը՝ Աջին՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ | ΒΑΣΙΛΕΩΝ

Ձախին՝ ΑΡΤΑΥΑΖΔΟΥ

Անձ մը ձախ կանգնած եւ աջ ձեռքով
բռնած երկար նիզակ մը: Ձախ ձեռքը կը
հանդչի վահանին վրայ:

Պտուկեան Հաւաքածոյ, պղինձ, 6.5 կր.:

Այնպէս կ'երեւի թէ Արտաւազդ Գ. Թա-
ւալորեց մօտ երեք տարի¹³. Հայերը զինքը
չսիրեցին, որովհետեւ՝ Հռոմի կամակարար
մը կը նկատէին: Շատ չանցած Տիգրան Դ.
նորէն յաջողեցաւ տիրանալ դահին:

Այս՝ Հռոմի հաշուին չէր զար, քանի
որ իր կողմէ դահին վրայ չէր բարձրացած:
Պարթեւաստանի Հրապտըր կողմնակից էր
Տիգրանի եւ պաշտպան եւս կանչեցաւ,
խորհելով թէ Աւգոստոս կայսրը իր խոր ծե-
րութեան մէջ պիտի չուզէր նոր պատերազմ
մը սկսիլ: Սակայն Աւգոստոս վճռած էր
պաշտպանել Հռոմի իրաւունքը եւ իր թոռը՝
կայսր Կեսարը՝ բանակով մը Արեւելք զրկեց,
որպէս զի կարգադրէ հայկական խնդիրը:
Նոյն միջոցին Հրահատ մեռաւ եւ անոր
որդին Հրահատակը՝ խոհեմութիւն համա-
րեցաւ համաձայնութեան դալ Հռոմի հետ:
Կայսր Կեսար տեսնելով թիւն մը ունեցաւ
Հրահատակի հետ Բ. ե. 2 թուականին, Եփ-
րատի փոքր կղզիի մը վրայ. եւ Պարթեւները
համաձայնեցան Հայաստանը Հռոմի ազդե-
ցութեան տակ ձգել¹⁴:

Կ'ըսուի թէ այս պարագաներու տակ
Տիգրան նամակ մը դրեց Աւգոստոսի կայսեր՝
ու խնդրեց որ հաւանի իր զահակաւու-

թեան¹⁵, կայսրն իր հաւանութիւնն յայտ-
նեց՝ միաժամանակ թելադրելով, որ Տիգ-
րան այցելէ Կայսր Կեսարին, որ Սուրիա կը
դառնուէր: Սակայն այս միջոցին Տիգրան
սպանուեցաւ «բարբարոսներու դէմ մղած
պատերազմի»¹⁶ մը մէջ: Այնպէս կ'երեւի
թէ Տիգրան Դ.ի այս զահակաւութիւնը մօտ
երեք տարի միայն տևած է:

Կայսր, թերեւ Աւգոստոսի թելադրու-
թեամբ, ըստ Տակիտոսի¹⁷, Հայաստանի
դահին վրայ նստեցուց Մարաց Արիորա-
դանէս Թաւալորը: Ան, Հայերուն հաճելի
էր, որովհետեւ՝ շատ հաւանութիւն՝ Արտա-
շեստան տոհմէն էր: Այս կարծիքը սակայն
սխալ է. որովհետեւ Կայսր, Հրահատակի
հանդիպումէն անմիջապէս վերջ, յարձակե-
ցաւ Հայաստանի վրայ. ան կը ծրագրէր ոչ
միայն նուաճել Հայաստանը, այլ եւ տիրա-
նալ անոր արքունի դանձերուն: Ժամանա-
կակից պատմադիրներ¹⁸ կ'ըսեն թէ երբ այս
նպատակով Արտաշատի մօտ բերդի մը վրայ
քալեց, թակալը ինկաւ — Սեպտ. 9ին,
Բ. ե. 2 տարւոյն — ու ծանրօրէն վիրաւո-
րուեցաւ բերդապահ հայ իշխանին կողմէ:
Ստացած իր այս վէրքին հետեւանքով Կայսր՝
երկու տարի ետք՝ 24 տարեկան հասակին
մեռաւ¹⁹:

Արիորադանէս մեռաւ Բ. ե. 4 թուակա-
նին. վրաստ չենք թէ ան Հայաստանի վրայ
Թաւալորեց թէ ոչ: Անոր յաջորդեց իր
որդին Արտաւազդը, որ Հայաստանի Թա-
ւալոր կարգուեցաւ Աւգոստոս կայսեր կող-
մանէ: Այս Արտաւազդին պէտք է տանք
Հռոմէական ունով արծաթ դրամները, որոնք
նաեւ Աւգոստոսի անունը կը կրեն: Այս ար-
ծաթներէն 3 հատ ծանօթ են ինծի²⁰, եւ բո-
լորն ալ կ'ըսուած են նոյն կնիքով: Կը տես-
նենք որ այս դրամը՝ թէեւ Հայաստանի
վրայ իշխող Թաւալորի մը կը պատկանի,
սակայն ան կը նմանի Հռոմէական դրամի
մը, որ արուեստով բոլորովին տարբեր է
Արտաշեսեան դրամներէ, որոնք բոլորն ալ
ունին հայկական խոյրը²⁰:

¹⁵ Xiphilinus, Epitome 55, 100, 3.

¹⁶ Cassius Dio LV, 10, 5.

¹⁷ Tacitus, Annales II, 4.

¹⁸ Cass. Dio, LV, 10; Sextus Rufus, XIX;
Tacitus, Annales, 1, 3.

¹⁹ Dessau, 140, 1, 26.

²⁰ Այս դրամները կը գտնուին՝ Բրիտանական

¹³ Tacitus II, 4; Paterculus II, 94, 9.

¹⁴ Cassius Dio LV, 10 a, 10.

Շատ հաւանական է որ այս Արտա-
ւարդ Դ-ը Հայաստանի թագաւորեց քանի մը
տարի²² եւ յետոյ սպանուեցաւ: Այն ատեն
Աւգոստոս կայսրը Հայոց դահլէս յանձնեց
ուրիշ Տիգրանի մը, Տիգրան Ե., Բ. Ե. 6
թուականին — որ կը նկատուէր Արտաշէ-
սեան ծագում ունեցող իշխան մը: Այս, կը
հաստատուի Աւգոստոս կայսրը կողմէ Res
Gestaeի մէջ²³ հետեւեալ տողերով.

«Թէեւ ես կրնայի Հայաստանը նահանգի
մը վերածել երբ Արտաշէս սպանուեցաւ,
սակայն նախընտրեցի հետեւել իմ նախնիք-
ներուս սովորութեան, եւ դահլէս տուի Տիգ-
րանին, որ Արտաւագդի որդին էր եւ Տիգ-
րանի թոռը: Պատուիրեցի իմ որդեգիր
դաւակիս՝ Տիգրանիսի, որ այս որոշումս
զործարէ: Անկէ վերջ, երբ այս ժողո-
վուրդը իմ դէմս ելաւ եւ ապստամբեցաւ,
ես զանոնք նուաճեցի իմ դաւակիս Կնյոսի
ձեռքով եւ դահլէս տուի Արիոգարզանէսի
որդւոյն՝ Արտաւագդին, որ Մարայ թագա-
ւորն էր, որպէսզի կառավարէ երկիրը եւ
անոր մահէն ետք՝ դահլէս տրուի անոր որդ-
ւոյն Արտաւագդին: Երբ Արտաւագդ սպան-
ուեցաւ, ես Հայաստան զրկեցի Տիգրանը,
որ թագաւորական ծագում ունէր»:

Այս վերջին Տիգրանը կը տեսնուի որ
դահլէս վրայ զորուած էր Աւգոստոսի կողմէ:
Անդէրսն²³ այս Տիգրան Ե.ի համար կը
գրէ. «Անտարակոյս, անիկա Հերովդէս
Մեծի թոռն էր, զաւակը Աղէքսանդրի եւ
Կլաւդիոսի: Այս վերջինս Կապադովկիոյ
թագաւոր Արքեդոսի դուստրն էր: Հաւանա-
կան է որ այս թագաւորին առաջին կէնը հայ
թագաւորական ծագում ունէր»:

Չենք գիտեր թէ Տիգրան Ե. որքան ժա-
մանակ իշխեց. ըսցի Տակիտոս կը յիշէ թէ
երատոյ թագուհին իշխեց նորէն: Տիգրան Ե.
յետագային Հռոմ գնաց, ուր սպանուեցաւ
Բ. Ե. 36 տարւոյն²⁴:

Թագաւոր, Նիւ. Եորքսիակ Mr. James McCly-
montի մօտ եւ իմ Հաւաքածոյիս մէջ:

²¹ Tacitus, Annales, II, 4; Res Gestae 27.

²² Res Gestae Divi Augusti, 25—32.

²³ J. G. C. Anderson, The Cambridge An-
cient History, X, (1966), p. 277, n. 4.

²⁴ Tacitus, Annales IV, 40.

Պատկան, Արտաշէսեան Հարստութեան դրամ-
ները, էջ 59—60, Թիւ. 38, 38-1, 38-2, Տիւ. 5 եւ 6:

Կր տեսնենք որ Թիւ 6, 7, 8 պղինձ
դրամները արուեստով իրարու շատ կը
նմանին եւ տարակոյս չկայ որ նոյն թագա-
ւորին կը պատկանին: Կարելի չէ զանոնք
Տիգրան Դ.ի վերագրել, որովհետեւ Տիգ-
րան Դ.ի բոլոր դրամներուն վրայ ալ թա-
ղաւորը մօրուաւոր է: Ասկէ դատ, Թիւ 7
եւ 8 դրամներուն վրայի դրուածքը —
BACIAEYC MEΓAC NEOC TITPANHC այսինքն՝
«Թագաւորի Մեծի, Նոր Տիգրանին», կը
չնշտէ թէ այս դրամը կը պատկանի Նոր
Տիգրանի մը, եւ ոչ թէ հին Տիգրան Դ.ի:
Հետաքրքրական է նաեւ նկատի առնել 6
եւ 7 դրամներու միւս կողմի դրու-
թիւնը, ուր Երատոյի պատկերը կը զտնուի,
EPATΩ BACIAEΩC TITPANOC AΔEΛΦH այս-
ինքն՝ Երատոյ, Տիգրան թագաւորին քոյրը:
Այս գրութիւնը կ'ընէ թէ այս երատոն նախ-
կին Տիգրան Դ.ի քոյրն է: Թերեւս այս մի-
ջոցաւ Աւգոստոս կայսրը Հայերը հանձնեցել
կ'ուզէր, ըսելով թէ իրենց նախնին թագու-
հին դեռ Հայաստանի թագուհի է:

Այս նկատումներով, այն երեք դրամ-
ները որոնք նախապէս տրուած էին Տիգ-
րան Դ.ի²⁴, պէտք է փոխանցուին Տիգ-
րան Ե.ի: Իսկ այն միակ դրամը²⁵, որ
տրուած էր Տիգրան Ե.ի, պէտք է փոխան-
ցուի ուրիշ Տիգրանի մը, Հաւանաբար Տիգ-
րան Գ.ի, որուն դրամները այս դրամի
խոյրին նման բարձր խոյր ունին:

Տիգրան Ե.ի երեք ծանօթ պղինձները
հետեւեալներն են.

6. Ա. կողմը՝ Տիգրանի կիսանդրին աջ,
սպարօշով, եւ հայկական խոյրով:

Գրութիւնը ժամացոյցի սլաքի ուղղու-
թեամբ շուրջանակի՝

BACIAEYC BACIAEON TITPANHC

Բ. կողմը՝ Երատոյի կիսանդրին ձախ:
Գրութիւնը ժամացոյցի սլաքի հակառակ
ուղղութեամբ շուրջանակի՝

EPATΩ BACIAEΩC TITPANOC AΔEΛΦH

Պղինձ, 7 կրամ: Աղւսային Մատենադա-
րան, Պարբիս²⁶:

²⁵ Նոյնը՝ էջ 62, Թիւ 40:

²⁶ E. Babelon, *Les Rois de Syrie, d'Ar-
ménie et de Commagène* (Paris 1890), էջ 216 յի-
շատական է այս դրամը:

7. Ա. կողմը՝ Տիգրանի կիսանդրին աջ, թիւ 6ի նման:

BACIAEYC MEΓAC NEOC TIFPANHC

Բ. կողմը՝ Երատոն թիւ 6ի նման
ΕΡΑΤΩ ΒΑCΙΑΕΩC TIFPANOY ΑΔΕΑΦΗ

Պղինձ, 6.95 կրամ: Hunterian Collection²⁷:

8. Ա. կողմը՝ Տիգրանի կիսանդրին աջ, թիւ 6ի նման:

BACIAEYC MEΓAC NEOC TIFPANHC

Բ. կողմը՝ Աստուտոս կայսեր դուխը ձախ, դափնեպսակով: Շուրջնակի դրոս-թիւնը ժամացոյցի սլաքի հակառակ ուղղու-թեամբ:

KAICAP ΘEOC ΘEOY YIOC CEBACTOC

Պղինձ, 15 կրամ. Ashmolean Թանգա-րան²⁸:

²⁷ Hunter Collection Catalog, Vol. III, p. 3, Pl. LXIII, No. 6. Այս աոթթով ալ մասնաւոր շնորհակալութիւնս կը յայտնեմ Dr. Anne S. Robertsonի, որ այս դրամի դաճէ նմանահանութիւնը զրկեց ինծի:

²⁸ Շնորհակալութիւններս Prof. D. N. Met-

Այս դրութեամբ Արտաշէսեան դրամնե-րու շարքին վրայ կ'աւելնայ Արտաւազդ Գ.ի եւ Տիգրան Ե.ի դրամները: Յուսալի է որ՝ շատ չանցած՝ նորագիւտ դրամներ պիտի լրացնեն Արտաշէսեան դրամներու դասա-ւորման շէնքը:

ԶԱՐԵԶ ՊՏՈՒԿԵԱՆ

calfr, որ ինծի զրեց թէ այս դրամը իրենց Թանգա-րանին մէջն է: Այս դրամը տաալին անգամ հրատա-րակուեցաւ. Պրովի Հաւաքածոյին աճուրդի ցուցակին մէջ (B. Egger, Auction sale of Prowe Collection, Vienna, 1904, էջ 88, թիւ 1522: Յետոյ 1906ին ուրիշ Արտաշէսեան դրամներու հետ հրատարակուե-ցաւ. Մոսկուայի դրամագիտական Հանգէսին մէջ՝ Th. Prowe, Trans. of the Moscow Num. Soc. III. Moscow, 1905, Monnaies inédites ou rares de ma Collection, pp. 151—155: Prof. Metcalf այս դրա-մին դաճէ նմանահանութիւնը զրկելէն զատ հաղոր-դեց թէ այն ժամանակին մաս կը կազմէր Dr. I. G. Münteի Հաւաքածոյին եւ զնուած էր 1934ին E. Bo-gersտ: Կ'երեւի թէ այս վերջինս՝ դրամս գնած է Վիեննայի աճուրդին:

SUMMARY

The History of the Later Kings of the Artaxiad Dynasty of Armenia Based on the Study of Newly Found Coins

The recent discovery of coins of the later Artaxiad kings of Armenia (See Coinage of the Later Artaxiads, American Numismatic Society Museum Notes 17 (1971), Pl. XXXV) has helped clarify the history of Armenia under the later Artaxiad kings. The coinage of Tigranes III has a Parthian type design with a square legend. His successor, Tigranes IV, appears on his coins as a bearded monarch, very much in Parthian style, again stressing the association of Armenia with the Parthians in their fight against Rome. For the first time, we see jugate coins of Tigranes IV who ruled with his sister-wife Erato. Newly found coins show that Artavasdes II, the younger brother of Tigranes IV, struck coins in his name. Finally, a new Tigranes, namely Tigranes V, ruled with Erato, their joint rule proven by coins. The collapse of the power of the Artaxiads is illustrated in the Romanized coins of Artavasdes IV and Augustus.

See pp. 186-190.

ԲԱԶՄԱԿԷՊ

2 - 3

1972

ՀԱՅ ԴՐԱՄԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ՄՈՒԹ ԷԶԵՐԸ

Թէեւ Հայ դրամագիտութեան ուսումնասիրութիւնը մօտ երեք հարիւր տարուան հնութիւն ունի, պէտք է ընդունինք որ միայն վերջի քսան տարուայ ընթացքին է որ ան առարկայ եղած է լուրջ ուսումնասիրութեան¹։ Շնորհիւ վերջերս կատարուած այս աշխատանքներուն, կրնանք ըսել որ Հայ դրամները եւ Հայ դրամագիտութիւնը իրենց պատուոյ տեղը սկսած են գրաւել միւս ազգերու դրամներու կողքին։

Հակառակ այս իրողութեան՝ Հայ դրամագիտութիւնը կոյս հող մըն է դեռ եւ կարօտ քննութեան։ Օրինակի համար՝ մեզի դեռ անծանօթ կը մնան բազմաթիւ կարեւոր դրամներ, որոնց գոյութիւնը հաւանական է, բայց զանազան պատճառներով անոնք մէջտեղ չեն ելած եւ չեն ուսումնասիրուած։ Կան որոշ դրամներ՝ որ յիշատակուած են մատենագրութեան մէջ, բայց կա՛մ կորսուած եւ կամ ուր ըլլալնին չի գիտցուիր։ Այս դրամները յատուկ կարեւորութիւն կը ստանան՝ երբ անոնցմէ ուրիշ օրինակներ չեն գտնուած։

Այս յոգուածին մէջ պիտի յիշատակենք կարգ մը դրամներ, որոնք դեռ մեզի անծանօթ են եւ նաեւ ուրիշներ՝ որոնք կորսուած են եւ զանոնք գտնելու մեր ջանքերը մինչեւ հիմա ապարդիւն եղած են։

Իր երեք հազարամեայ գոյութեան ընթացքին Հայ ժողովուրդը ապրած է իբր անկախ, կիսանկախ եւ ոչ-անկախ ազգ մը։ Այս դրերուն ան ունեցած է բազմաթիւ իշխանութիւններ եւ թագաւորութիւններ որ տիրած են Հայաստանի որոշ մասերուն վրայ։ Ատոնցմէ ոմանք եղած են փոքր իշխանութիւններ եւ պարագաներու բերմամբ դրամ չեն կոխած։ Կան չրջաններ ալ, ուր եթէ մեր թագաւորները դրամ կոխել տուած են, բայց անծանօթ մնացած են մեզի եւ կամ բնաւ չեն ուսումնասիրուած։

Այսպէս, չենք գիտեր թէ նախ-Աղեքսանդրեան չրջանին հայկական դրամներ կոխուա՞ծ են թէ ոչ։ Շատ կարելի որ այդ չրջանի

1. PAUL Z. BEDOUKIAN, A Survey of Publications on Armenian Numismatics from 1925 to 1963; *Revue des Etudes Arméniennes*, I, 1964, pp. 415-426.

հայ արքայիկներ դրամ կոխել տուած են, բայց ներկայիս անոնք չեն ճանչցուած իբր հայկական դրամներ:

Հայ ժողովուրդը ունեցած է երեք դրամահատութեան շրջաններ եւ այս երեք շրջաններուն հայ թագաւորները դրամ կոխել տուած են կանոնաւորապէս: Կ'արժէ այս երեք շրջանի մութ էջերուն վրայ անդրադառնալ զատ զատ:

ԵՐՈՒԱՆԻԵԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

Երուանդեան Հարստութեան պատմութիւնը վերջերս ուսումնասիրութեան ենթարկուեցաւ Թումանօֆի կողմէ², որ կու տայ հետեւեալ թագաւորներու ցանկը:

Ա. — Իշխած իբր սատրապ Հայաստանի

Երուանդ Ա. (Ք. Ա.) 401–344 (Orontes I)

Երուանդ Բ. (Ք. Ա.) 344–331 (Orontes II)

Բ. — Թագաւոր Հայաստանի

Երուանդ Բ. (Ք. Ա.) 331 (Orontes II)

Միհրան (Ք. Ա.) 331–317էն առաջ (Mithranes)

(Նէոպտոլոմէոս, Սատրապ. Ք. Ա. 323–321, Neoptolemus)

Երուանդ Գ. (Ք. Ա.) 317–260 (Orontes III)

Սամոս (Ք. Ա.) 260 (Samus)

Արշամ (Ք. Ա.) 260–228 (Arsames)

Քսերքսէս (Ք. Ա.) 228–212 (Xerxes)

Ապտիսարէս (Abdissares)

Երուանդ Դ. (Ք. Ա.) 212–200 (Orontes IV)

Գ. — Ծովի քաղաւորներ

Զարեհ փոխարքայ (Ք. Ա.) 200, Արքայ (Ք. Ա.) 190 (Zariadres)

Միթրոպուզանէս (Mithrobuzanes)

Երուանդ Ե. (Ք. Ա.) 95

Ծովի քաղաւորութեան վերջ դրաւ Մեծն Տիգրան, երբ Ծովքը միացուց Հայաստանի:

Այս շրջանի 13 թագաւորներէն միայն չորս հինգ հատի դրամ-

2. CYRIL TOUMANOFF, Studies in Christian Caucasian History, Georgetown University Press, 1963, pp. 277–354. Հայերէնի թարգմանուած «Հանդէս Ամսօրեայ»ի մէջ, 1966, թիւ 10–12, 495–518. 1967, թիւ 1–3, 75–96. թիւ 4–6, 195–218. թիւ 7–9, 355–378, թիւ 10–12, 485–512:

ները ծանօթ են մեզի: Հինդ Երուանդներէն ոչ մէկուն դրամ կրնանք վստահօրէն վերագրել, թէեւ կան որոշ թիւով Երուանդ անունով դրամներ, կոխուած Փռքր Ասիոյ մէջ: Անտարակոյս, ժամանակի ընթացքին պիտի կրնանք ապացուցանել՝ թէ այս դրամներէն ոմանք կը պատկանին հայ թագաւորներու եւ կամ փոխարքաներու: Երուանդ (Orontes) անուն կրող դրամներէն զատ, ծանօթ են դրամներ Արշամէն, Ապտիսարէսէն, Քսերքսէսէն եւ Զարեհէն:

Ներկայիս մօտ 30 հատ Երուանդեան դրամներ կը գտնուին զանազան թանգարաններուն եւ անհատական հաւաքածոներու մէջ: Օրմը երբ կարելիութիւնը ստեղծուի հնագիտական պեղումներ կատարել պատմական Հայաստանի մէջ, այն ատեն բազմաթիւ Երուանդեան դրամներ մէջտեղ պիտի ելլեն եւ Երուանդեան Հարստութեան դրամները պիտի ուսումնասիրուին ամբողջովին:

ԱՐՏԱՇԵՍԵԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

Արտաշէսեան Հարստութիւնը (Ք. Ա. 200 – Ք. Ե. 12) կը ներկայացնէ երկրորդ շրջանը, երբ հայկական դրամներ կոխուած են կանոնաւորապէս: Արտաշէսեանները զօրաւոր էին եւ տէր՝ ընդարձակ հողերու: Անոնք կոխած են մեծաթիւ դրամներ, որոնցմէ շատ քիչերը հասած են մեզի: Այսօր հազիւ 300 Արտաշէսեան դրամներ ծանօթ են մեզի, բայց ներկայիս այնքան հետաքրքրութիւն ստեղծուած է՝ որ միշտ նորանոր դրամներ մէջտեղ կ'ելլեն եւ կրնանք յուսալ որ յաջորդ տասը տարիներու ընթացքին՝ այս թիւը պիտի բազմապատկուի:

Ուրախալի է որ, միայն վերջին քանի մը տարիներուն գտնուած նոր դրամները կարելիութիւն տուին Արտաշէսեան դրամները դասաւորելու³:

Արտաշէսեան թագաւորներու շարքը հետեւեալն է:

Զարեհ (Ք. Ա.) 189էն առաջ, ոչ թագաւոր

Արտաշէս Ա. (Ք. Ա.) 189–160, նախ կառավարիչ, յետոյ թագաւոր

Արտաւազդ Ա. (Ք. Ա.) 160–123

Տիգրան Ա. (Ք. Ա.) 123–96

3. PAUL Z. BEDOUKIAN, A Classification of the Coins of the Artaxiad Dynasty of Armenia, The American Numismatic Society, Museum Notes, 14 (1968), pp. 41–66, Pl. IX, X, XI.

Տես նաեւ Թարգմանութիւնը Պատկեանի դրքին մէջ: ԶԱՐԵՀ ՊՏՈՒԿԵԱՆ, Արտաշէսեան Հարստութեան դրամները, Վիեննա, Միլիթարեան տպարան, 1969, 118 էջ, 8 տախտակ:

Տիգրան Բ. Մեծն (Ք. Ա.) 95-56

Արտաւազդ Բ. (Ք. Ա.) 56-34

Արտաշէս Բ. (Ք. Ա.) 30-20

Տիգրան Գ. (Ք. Ա.) 20-8

Տիգրան Դ. (Ք. Ա.) 8-5 եւ 2- (Ք. Ե.)

Արտաւազդ Գ. (Ք. Ա.) 5-2

Երատոյ Թադուհի (Իշխած Տիգրան Դ-ի հետ)

Տիգրան Ե. (Ք. Ե.) 6էն Վերջ:

Այս 12 իշխողներէն ներկայիս միայն Արտաշէս Ա.էն եւ Արտաւազդ Ա.էն դրամներ չեն հասած մեզի: Անտարակոյս անոնց դրամներն ալ կը գտնուին շատ չանցած:

Հետաքրքրական է նկատել որ Հայ Մատենադրութեան մէջ Խորենացի⁴ կը գրէ թէ Արտաշէս Ա. «դրամ առանձին զիւր պատկերն հարկանէր»: Նոյնը կը կրկնէ Ասողիկ⁵: Նոր Հարստութիւն մը հաստատող զօրաւոր Թագաւոր մը անշուշտ իր անկախութիւնը պիտի յայտարարէր հատանելով դրամներ: Իսկապէս զարմանալի է որ իր դրամները դեռ մէջտեղ չեն ելած:

Արտաշէսեան դրամները դեռ պէտք ունին ուսումնասիրութեան եւ լուսարանութեան: Այս շրջանի դրամներէն շատերը սխալ ճանչցուած են եւ տրուած այս կամ այն Թագաւորին, առանց փաստերու գոյութեան: Այս հարստութեան գիտական դասաւորումը դեռ ժամանակի կարօտ է, եւ հոս չ'արժեր այս խնդրին անդրադառնալ: Կ'արժէ սակայն ուղղել քանի մը սխալներ, որ մտած են մատենադրութեան մէջ:

Արտաշէսեան դրամներու մասին երկարօրէն գրած է Ատրպետ, «Աղդադրական Հանդէս»ին մէջ: Տիգրանեան դրամներու շարքին ան կը խօսի Տիգրան Բ-ի երկու դրամներու մասին, որոնք արժանի են քննութեան: Այսպէս յիշելով «Հանդէս Ամսօրեայ»ի մէջ պատկերացուած եւ նկարագրուած դրամ մը⁶, Ատրպետ⁷ կը յայտարարէ թէ ասոր վրայի գրութիւնը ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΑΡΣΑΚΟΥ ΦΙΛΕΛΛΗΝΟΥ է, եւ հետեւաբար ապացոյց թէ Արտաշէսեանները Պարթեւներէն սերած էին: Այս եզրակացութիւնը բոլորովին սխալ է եւ ղժարխտաբար Ատրպետ ճիշտ չէ կարդացած այս դրամին վրայի գրութիւնը: Իսկութեան մէջ ասիկա արծաթ դրամ մը չէ, այլ պղինձ, եւ վրայի գրութիւնն է ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΤΙΓΡΑΝΟΥ: Արդէն «Հանդէս

4. Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն, Հտ. Բ, գլուխ ԺԱ:

5. Ասողիկ, Արշակունեաց քաղաւորներ, Ա. մաս, գլուխ 5:

6. Հանդէս Ամսօրեայ, Ապրիլ 1905, էջ 98 եւ էջ 102, պատկեր 7:

7. ԱՏՐՊԵՏ, Ազգագրական Հանդէս, 1913, էջ 219, թիւ 27 դրամ:

Ամսօրեայ»ի յիշատակած Collection Theodor Prowerի Մոսկուա, Wien 1904, թիւ 1520, դրամը՝ կը տեսնենք որ մեր ըսած դրամն է եւ APΣAKOY գրութիւնն չկայ վրան: Այս դրամն ալ ծախուեցաւ Պետրովիչի աճուրդին մէջ՝ 1926ին: Ըսենք նաեւ որ այս դրամէն քանի մը հատ գոյութիւն ունին զանազան հաւաքածոներու մէջ¹⁰:

Ատրպէտ երկարօրէն կը խօսի նաեւ Տիգրան Մեծի ոսկեդրամի մասին: Սակայն յայտնի եղաւ որ Ատրպէտի նկարագրած եւ էջմիածին զտնուած ոսկեդրամը կեղծ է, ինչպէս նաեւ կեղծ են մեզի ծանօթ վեց ուրիշ Տիգրան Մեծի ոսկիները¹¹: Չենք կրնար սակայն վրատահարար ըսել թէ Տիգրան ոսկի դրամ չէ կոխած, որովհետեւ Տիգրանի դաշնակիցը եւ աները, Պոնտոսի Միհրդատ Եւպատորը կոխած է ոսկի դրամներ, եւ Տիգրան ըլլալով աւելի հարուստ եւ աւելի զօրաւոր, հետեւած է անոր օրինակին: Թերեւս օր մը Տիգրանի ոսկի դրամը մէջտեղ ելլէ:

Արշակունեաց դրամներու մեր տողերը վերջացնելէ առաջ՝ ըսենք որ մեր կարծիքով չուտով մեծաթիւ դրամներ մէջտեղ պիտի ելլեն, որովհետեւ այլեւս այս դրամները բոլորին ալ ծանօթ են, քանի որ անոնց պատկերները հրատարակուեցան Ամերիկեան Դրամագիտական Միութեան Պարբերաթերթին մէջ¹², եւ այսպէս մատչելի եղան բոլոր դրամագէտներուն եւ դրամավաճառներուն: Գիտութիւնը եւ ստեղծուած պահանջը հարիւրաւոր նոր դրամներ մէջտեղ պիտի բերեն չուտով:

ԿԻԼԻԿԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐԱՄՆԵՐԸ

Կիլիկեան Հայաստանի դրամները բաւական ուսումնասիրուած են¹³ եւ ծանօթ դրամներու թիւը այսօր 30·000ը կ'անցնի: Հակառակ այս իրողութեան, դեռ կը մնան որոշ կէտեր, որ կը կարօտին լուսարանութեան:

Միայն վերջերս յայտնի եղաւ որ Կիլիկիոյ հայ իշխանները դրամ կոխած են, եւ կարելի եղաւ ծանօթ դրամները մասամբ դասաւորել¹⁴:

8. B. EGGER SALE, 1904, Vienna, թիւ 152:
9. PETROWICZ SALE, Naville Catalog XII, Geneva, 1926.
10. ՋԱՐԵԶ ՊՏՈՒԿԵԱՆ, Արտաշէսեան Հարստութեան դրամները, Վիեննա, Միլ-Քարեան տպարան, 1969, էջ 50, թիւ 19:
11. PAUL Z. BEDOUKIAN, Gold Forgeries of Tigranes the Great of Armenia, American Numismatic Society, Museum Notes, 1964, 303-307, Pl. XLIX.
- Տես ծանօթ. (10) էջ 82-90:
12. Տես ծանօթ. 3:
13. PAUL Z. BEDOUKIAN, Coinage of Cilician Armenia, American Nu-

Հայ Պարոններուն դրամներն ալ վերջերս սկսած են գտնուիլ Արտաշէսեան դրամներուն պէս, եւ շատ չանցած կարելի պիտի ըլլայ այս շրջանի դրամներն ալ դասաւորել գիտականօրէն:

Նոյնքան կարեւոր եւ գոհացուցիչ պիտի ըլլայ կիլիկեան թագաւորներուն ոսկեդրամներու ուսումնասիրութիւնը, եթէ ոչ բոլորին՝ գոնէ առաջին քանի մը իշխողներուն: Բաղձալի է ունենալ թագաւորական ոսկեդրամներու շարք մը: Ռուբինեան ոսկեդրամները չքաղրամներ են եւ ոչ թէ շրջաբերութեան համար կոխուած ոսկիներ: Գիտենք որ Լեւոն Ա. կոխել տուած է երկու տեսակ ոսկի դրամներ¹⁵: Անոր յաջորդը՝ Հեթում Ա. կոխեց Հեթում Ա. - Լեւոն Ա.ի միասնական ոսկեդրամը: Յաւալի է որ Լեւոն Բ.ին ոսկեդրամը չկայ ներկայիս, բայց գիտենք որ ան ալ ոսկի կոխած է եւ ասկէ օրինակ մը դժբախտաբար կորսուած է Բերայի 1831ի հրդեհին մէջ¹⁶: Իսկապէս մեծ կորուստ մը հայ դրամագիտութեան համար:

Լեւոն Բ.ի յաջորդը՝ Հեթում Բ., որոշ պատճառներով չկոխեց նոյնիսկ արծաթ դրամներ, եւ պէտք չէ սպասել որ ան ոսկի դրամ կոխած ըլլայ:

Սմբատ Թագաւոր իր երկու տարուան տիրապետութեան ընթացքին կոխեց թէ՛ օծման եւ թէ՛ հասարակ արծաթ դրամներ եւ նաեւ պղինձներ: Սպասելի է որ ան ալ ոսկի չքաղրամ կոխած ըլլայ, բայց մինչեւ այսօր այս տեսակ դրամ մը չէ յայտնուած: Թերեւս օր մը անոր ոսկեդրամը մէջտեղ ելլէ:

Շատ քաջալերելի է տեսնել Սմբատի յաջորդ Կոստանդին Ա.ի ոսկեդրամները: Կոստանդինի նշանաւոր ոսկեդրամը չատոնց է կը պահուի Վենետիկի Մխիթարեան Թանգարանը եւ կը պատկանէր Հ. Ղեւոնդ Ալիշանի հօր Պետրոս Մարգար Ալիշանին († 1834): Նոյն տե-

mismatic Society, Numismatic Notes and Monographs No 147, New York, 1962.

ԶԱՐԵՀ Պ. ՊՏՈՒԿԵԱՆ, Կիլիկիան Հայաստանի դրամները, Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 1963:

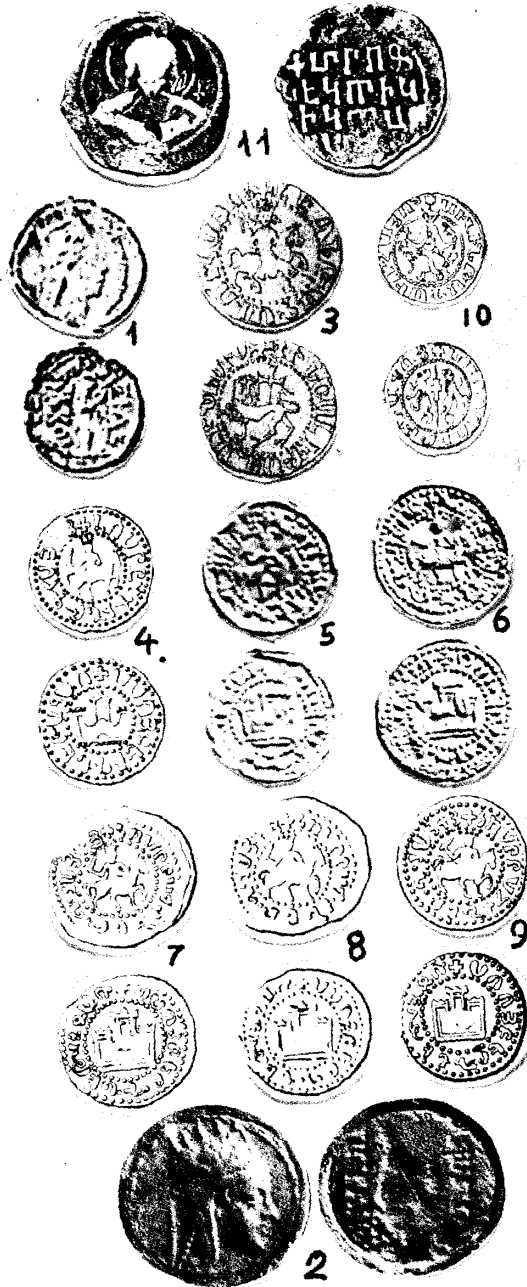
14. PAUL Z. BEDOUKIAN, **Coins of the Baronial Period of Cilician Armenia** (1080-1198), The American Numismatic Society, Museum Notes XII (1966), pp. 139-145, Pl. XLI.

Զ. ՊՏՈՒԿԵԱՆ, Ռուբինեան իշխաններու դրամները, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1965, Ապրիլ-Յունիս, էջ 261-270:

15. PAUL Z. BEDOUKIAN, **Armenian Gold Coins of the Roupinian Dynasty**, The American Numismatic Society, Museum Notes X, 1962, pp. 113-120, Pl. XXV.

Զ. ՊՏՈՒԿԵԱՆ, Կիլիկիոյ հայ քաղաւորներու ոսկեդրամները, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1960, Յունուար-Մարտ, էջ 16-27:

16. Հ. ՎԵՍՄԷՍ Վ. ՍԻՊԻԼԵԱՆ, Դասակարգում Ռուբինեան դրամոց, Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 1892, էջ 13 եւ 33, պատկեր 18:

Զանազան շրջանների մեզի հասած հայկական դրամներու նմուշներ

սակ ոսկի մը գտնուեցաւ նաեւ Պոլսոյ Թանգարանին մէջ¹⁷։ Վենետիկի ոսկեդրամը ծանօթ էր թէ՛ Langloisի¹⁸ եւ թէ՛ Սիպիլեանի¹⁹։

Շատ հետաքրքրական է կարդալ երկրորդ Կոստանդին ոսկեդրամի մը մասին Բասմաջեանի²⁰ գրքին մէջ։ Դժբախտաբար Բասմաջեան որեւէ ակնարկութիւն չ'ըներ թէ որո՞ւ կը պատկանի այս դրամը եւ ո՞ւր է։ Դիտենք սակայն՝ որ Բասմաջեանի գրքին գծագրութիւնները առնուած են Morganի գրքէն²¹, եւ այս վերջին գրքին մէջ ալ կը տեսնենք Բասմաջեանի երկու ոսկեդրամներու գծագրութիւնները։

Ուրեմն Կոստանդինի երկրորդ ոսկեդրամին առեղծուածը պէտք էր փնտռել Morganի դիւաններու մէջ։ Երբ 1968ին Փարիզ կը գտնուէի՝ այս խնդիրը հետապնդեցի եւ հասկցայ որ անոնք պահուած են Լուվրի Թանգարանին մէջ։ Լուվրի դիւանապետ Պր. L. Carolus-Barré քննեց Morganի թուղթերը եւ ինծի տեղեկացուց թէ Histoire du Peuple Arménienի գրքին ձեռագիրը իրենց քովը չէ եւ թելադրեց որ դիմեմ Morganի ժառանգորդներուն։ Այս ալ չայլողեցաւ եւ Փարիզաբնակ Պր. Հ. Սամուէլեան ինծի գրեց թէ իրենք ալ առեւնօք Morganի ժառանգորդները փնտռած են եւ չեն գտած։ Այսպէս Կոստանդին Ա.ի երկրորդ ոսկեդրամի ուր ըլլալը յայտնի չեղաւ եւ այս առեղծուածին լուծումը Շէրլօք Հոլմսի հանելուկի մը հանգամանքը ստացաւ։ Այս խնդիրը արժանի է հետապնդումի։

Նորէն քննելով Վենետիկի եւ Պոլսոյ ոսկեդրամները՝ հաստատուեցաւ որ երկուքն ալ նոյն կնիքէն առնուած են, բայց տարբեր կտրակներու վրայ դարձուած։ Langloisի²² գծագրութիւնը առնուած է Վենետիկի դրամէն, բայց կը տեսնենք որ գծագրութիւնը հարազատ չէ եւ սխալ կը ներկայացնէ դրամը։ Սիպիլեանի գծագրութիւնը²³ նոյնպէս առնուած Վենետիկի դրամին վրայէն, կը տարբերի Langloisի գծագրութենէն, բայց նորէն սխալ է եւ հարազատորէն չի ներկայացներ դրամը։ Նոյնպէս Բասմաջեանի (Morganի)²⁴ նկարը սխալ կը ներկայացնէ դրամը եւ կը տարբերի միւս երկուքէն։ Այնպէս կ'երեւի թէ այս գծագրութիւնները իրարմէ ընդօրինակուած են եւ սըխալները բազմապատկուած։ Անշուշտ փորագրիչին հայադէտ-դրա-

17. Տե՛ս ծանօթ. 15։

18. VICTOR LANGLOIS, Numismatique de l'Arménie au Moyen Age, Paris, 1855.

19. Տե՛ս ծանօթ. 16։

20. Կ. Յ. ԲԱՍՄԱՋԵԱՆ, Հայկական ընդհանուր դրամագիտութիւն, Վենետիկ, Միքի-Թարեան տպարան, 1936, էջ 164։

21. JACQUES DE MORGAN, Histoire du Peuple Arménien, Paris, 1919.

22. Տե՛ս ծանօթ. 13։

23. Տե՛ս ծանօթ. 16։

24. Տե՛ս ծանօթ. 20։

մադէտ չըլլալը կը բացատրէ այս սխալները: Իրականութեան մէջ դրամի վրայի գրութիւնն է:

ԿՈՍՏԱՆԴՆՊՈԼԻՍ ԹԳ ՀԱՅՈՑ — ՍՍՈՑ ԲԵՐԴՆ Է ԹԱԳԱՌ

Սիպիլեան կը կարդայ:

ԿՈՍՏԱՆԴՆՊՈԼԻՍ ԹԳ ՀԱՅՈՑ — ՍՍՈՑ ԲԵՐԴՆ Է ԹԱԳԱՌ

Langlois կը կարդայ:

ԿՈՍՏԱՆԴՆՊՈԼԻՍ ԹԳ ՀԱՅՈՑ — ՍՍՈՑ ԲԵՐԴՆ Է ԹԱԳԱՌ

Բասմաջեան կը կարդայ:

ԿՈՍՏԱՆԴՆՊՈԼԻՍ Ե Թ.Գ. ՀԱՅՈՑ — ՍՍՈՑ ԲԵՐԴՆ Է ԹԱԳԱՌ

Յայտնի է որ Բասմաջեան դրամը չէ տեսած եւ պարզապէս ներկայացուցած է սխալ գծագրութեան վրայ տեսնուած գրութիւնը:

Հետաքրքրական է նաեւ նկատել որ դրամին առաջին կողմը կը տեսնուի Թագաւորը հանդիպահայեաց ղէմքով եւ Թագադիր, նստած ձիու վրայ որ աջ կը քալէ, եւ ձեռքը բռնած է սուր մը ղէպի վեր: Ասիկա բաւական ճշտօրէն ներկայացուած է բոլոր գծագրութեանց մէջ:

Դրամին երկրորդ կողմը կը տեսնուի երեք աշտարակներով բերդ մը: Մէջտեղի աշտարակը ուղղահայեաց է, իսկ երկու քովիները քիչ մը շեղակի են: Այս քովի երկու աշտարակները քիչ մը պակաս շեղակի ներկայացուած են Langloisի դրքին մէջ, եւ ուղղահայեաց Սիպիլեանի եւ Բասմաջեանի (Morganի) դրքին մէջ:

Մեզի համար աւելի հետաքրքրական է Բասմաջեանի տուած միւս ոսկեդրամը: Բասմաջեան կու տայ գրութիւնը

ԿՈՍՏԱՆԴՆՊՈԼԻՍ ԹԳ ՀԱՅՈՑ — ՍՍՈՑ ԲԵՐԴՆ Է ԹԱԳԱՌ

բայց գծագրութեան վրայ կը կարդանք

ԿՈՍՏԱՆԴՆՊՈԼԻՍ ԹԳ ՀԱՅՈՑ — ՍՍՈՑ ԲԵՐԴՆ Է ԹԱԳԱՌ

Դրամին առաջին կողմը ձիաւոր Թագաւորը ճիշտ միւս դրամին պէս, բայց երկրորդ կողմի վրայի երկու կողմի աշտարակները շատ շեղակի կամ հակած են: Երկու ոսկեդրամներուն աշտարակներուն տարբերութիւնը աչքի կը զարնէ:

Այս երկրորդ ոսկեդրամին գրութիւնը վաւերացնելը կարեւոր է հայ դրամագիտութեան համար:

Կան նաեւ ուրիշ մուծ էջեր կիլիկեան դրամագիտութեան մէջ: Ուշագրութեան արժանի են կէս-դրամները: Կիլիկեան Թագաւորները

կոխեցին արծաթ դրամներ եւ կէս-դրամներ: Եթէ նշենք առաջին թագաւորները կարգաւ՝ կը տեսնենք որ

Լեւոն Ա. ունի կէս դրամ
 Հեթում Ա. ունի կէս դրամ
 Լեւոն Բ. ունի կէս դրամ
 [Հեթում Բ. արծաթ դրամ չկոխեց]
 Սմբատ ունի կէս դրամ
 Կոստանդին չունի կէս դրամ
 Լեւոն Գ. չունի կէս դրամ
 Օշին ունի կէս դրամ, բայց կորսուած
 Յաջորդ թագաւորները թերեւս կէս-դրամ չեն կոխած:

Վերի ցանկին առաջին երեքը կոխած են բազմաթիւ կէս-դրամներ: Հեթում արծաթ դրամ կոխած չըլլալով՝ չենք սպասեր որ արծաթ կէս-դրամ ունենայ: Ասկէ քանի մը տարի առաջ՝ Սմբատէն միայն մէկ հատիկ կէս-դրամ ծանօթ էր²⁵, այսօր քանի մը ուրիշ օրինակներ ծանօթ են: Կոստանդին Ա.էն կէս-դրամ ծանօթ չէ մեզի, բայց կը սպասենք որ այն թագաւորը որ զեղեցիկ ոսկի եւ արծաթ դրամներ կոխած է, ձգած ըլլայ նաեւ կէս-դրամներ: Յուսալի է որ օր մը ասոնք մէջտեղ ելլեն, ինչպէս Սմբատինը երեւան ելաւ:

Լեւոն Գ.էն մեզի հասած են բազմաթիւ արծաթ դրամներ եւ իսկապէս զարմանալի է որ ոչ մէկ հատ կէս-դրամ մէջտեղ ելած է: Բազմաջեան²⁶ իր գրքին մէջ Լեւոն Գ.ի կիսադրամներու մասին կը խօսի, բայց ան կը սխալի 18 հազարամեղր արծաթները կիսադրամ կոչելով: Ասոնք իսկուրեան մէջ Լեւոն Գ.ի քիչ մը փոքր կլորակի վրայ կոխուած դրամներ են: Իսկական կէս-դրամները 14-15 հազարամեղր են եւ ոչ թէ 18, ինչ որ մեծ տարբերութիւն կը բերէ ծաւալին մէջ:

Լեւոն Գ.ի կէս-դրամ չունենալը կը թելադրէ որ կիսադրամներու հատանումը դադարած էր: Սակայն ինչպէս Բասմաջեան (էջ 171) կը յիշէ, Հայկազն Հապէշեան²⁷ տեսած եւ նկարագրած է Օշինի օծման արծաթին կէս-դրամը: Այս կիսադրամը Կիլիկիոյ Մահակ Կաթողիկոսին հաւաքածոյին մէջ էր, բայց ներկայիս ուր ըլլալը չի գիտցուիր: Ցաւալի է որ վաթսուոն տարուան մէջ ուրիշ օրինակ մըն ալ չէ գտնուած: Եթէ այս դրամէն գտնուի՝ կրնանք սպասել որ թէ՛ Կոստանդինէն եւ թէ՛ Լեւոն Գ.էն ալ կիսադրամներ գտնուին:

25. Տե՛ս ծանօթ. 13:

26. Տե՛ս ծանօթ. 20:

27. ՀԱՅԿԱԶՆ ՀԱՊԵՇԵԱՆ, «Ազատամարտ» շաբաթաթերթ, Պոլիս, 1911, Թիւ 34, էջ 544:

ԽԱՉԱԿԻՐ (ԵՒ ՀԱՅ?) ՈՍԿԻ ԴՐԱՄՆԵՐ

Ռուբրիկեան դրամներու մասին խօսած ատեննիս չենք կրնար անտեսել շարք մը ոսկեդրամներ, որ ժամանակակից խաչակիրներուն վերագրուած են: Դրամագիտական աշխարհին ծանօթ են կարգ մը ոսկի դրամներ, որոնց վրայ կը տեսնուի սուտ-արարական (pseudo-eufic) անընթեռնլի դրութիւններ: Կան օրինակներ, որոնց վրայ կը տեսնուին լատիներէն գրեր, խաչ եւ նոյնիսկ արաբերէն գրով քրիստոնէական նախադասութիւններ: Ապա դրամները բաւական մանրակիւծօրէն ուսումնասիրուած են դրամագէտներու կողմէ²⁸:

Ջարմանալի է որ այս բազմաթիւ ուսումնասիրութեանց մէջ բընաւ խօսք չէ եղած թէ այս խաչակիր ոսկի դրամներէն ոմանք կրնան կոխուած ըլլալ Կիլիկիոյ մէջ Վենետիկեցիներու կողմէ, ինչպէս անոնք դրամ կը կոխէին Աքքայի եւ ուրիշ խաչակիր շրջաններու մէջ:

Կը տեսնենք սակայն որ հայ թագաւորներ մօտ հարիւր տարուայ ընթացքին մասնաւոր հրովարտակով առանձնաշնորհումներ տուած են Վենետիկեցիներու, որոնց մէջ միշտ կը շեշտուի թէ Վենետիկեցիք կրնան ոսկի եւ արծաթ ներածել Կիլիկիա առանց մաքս վճարելու, ի բաց առեալ եթէ այդ ոսկին եւ արծաթը գործածուի դրամահատութեան համար: Այդ պարագային անոնք պիտի վճարէին նոյն մաքսը, ինչ որ կը վճարէին Աքքայի մէջ: Այս իմաստով հրովարտակներ հանած են Հեթում Ա. (Մարտ 1245), Լեւոն Բ. (Յունուար 1271), Լեւոն Գ. (Մայիս 30, 1307) եւ Լեւոն Դ. (Մարտ 1, 1321)²⁹:

Ստիպուած ենք հարցնել. եթէ Վենետիկեցիք դրամ չկոխեցին Կիլիկիոյ մէջ, ինչո՞ւ համար ամբողջ հարիւր տարի անոնք իրաւունքը ստացան դրամ կոխելու, հոգ չէ թէ մաքս վճարելով, այս նպատակին համար իրենց բերած ոսկիին:

Ասկէ զատ կ'արժէ քննել Այասի բաժնետան վերաբերեալ նօտարական վաւերաթուղթեր³⁰, որոնք 1274 եւ 1279 տարեթիւերը կը կրեն: Այս վաւերաթուղթերուն մէջ բազմաթիւ անգամ կը յիշատակուի bis-

28. G. SCHLUMBERGER, *Numismatique de l'Orient Latin*, Paris, 1878. P. BALOG et S. YVON, *Monnaies à Légendes Arabes de l'Orient Latin*, Revue Numismatique, Paris, 1958, p. 133-168, Pl. XI-XVI.

GEORGE C. MILES, *Some Hoards of Crusader Bezants*, American Numismatic Society, Museum Notes, 13, 1967, pp. 189, 203, Pl. XLI-XLIV.

29. VICTOR LANGLOIS, *Cartulaire de la Chancellerie Royal des Roupéniens*, Venise, 1863, pp. 143, 151, 169, 182.

30. C. DESIMONI, *Actes passés en 1271, 1274 et 1279 à l'Aïas (Petite Arménie) et à Beyrouth par devant des notaires génois*, Archives de l'Orient Latin, Paris 1881, pp. 434-534.

sancio sarracinati d'Armenie դրամը ուրիշ խաչակիր ոսկիներու (bissantios sarracinales Acconis) եւ արաբ ոսկիներու (bissantios sarracinales ad pondus Syrie) կարգին, այսպէս յայտարարելով թէ այս հայկական ոսկիները իսկական դրամներ են :

Բայց ո՞ւր են այս bissantio sarracinale d'Armenie, այսինքն Հայաստանի սարակինսեան բիզանդ կոչուած ոսկի դրամները : Եթէ իսկական դրամներ էին, այն ատեն անոնք ճանչցուած չեն եւ ներկայիս կը նկատուին խաչակիր ոսկիներ : Այնպէս կ'երեւի թէ այս հարցին լուծումը մետաղաչափութեան (metrology) ուսումնասիրութենէն կախուած է : Տարակոյս չկայ որ Ժամանակի ընթացքին այս հանելուկն ալ պիտի լուծուի :

ԿՈՐԻԿԷԻ ՊՂԻՆՁԷ ԴՐԱՄԸ

Կորիկէի Պղինձէ դրամները շատոնց ծանօթ են դրամագէտներուն եւ անոր մասին գրած են Brosset³¹, Langlois³², Բամաջեան³³, Սիպրեան³⁴ եւ Մովսէսեան³⁵ :

Աւելի վերջերս այս դրամէն օրինակ մը եւս գտնուեցաւ³⁶ եւ երկար ուսումնասիրութիւն մը հրատարակուեցաւ Langh³⁷ կողմէ 1954ին : Lang նկատի առնելով պատմական դէպքերը, եկաւ այն եզրակացութեան թէ այս դրամը կը պատկանի Կորիկէ Բ-ի որ իշխեց կովկասեան Հայաստանի մէկ մասին վրայ 1048-1100 թուականներուն :

Այս հարցը լուծեալ կը սեպուէր երբ 1962ին Grierson³⁸ նորէն քննութեան ենթարկեց այս դրամները եւ հիմնուելով դրամին գեղ-

31. M. BROSSET, *Monographies des Monnaies Arméniennes*, (Bull. hist.-phil. de l'Académie des Sciences de St. Pétersbourg, VI, 1840), pp. 29, Pl. I, 1.

32. Տե՛ս Ծանօթ. 18 :

33. Տե՛ս Ծանօթ. 20 :

34. Տե՛ս Ծանօթ. 16 :

35. Հ. Ղ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ, Կիրիկեան քաղաքութեան պատմութիւնը, Վիեննա, 1923, Միթթաբեան տպարան :

36. PAUL Z. BEDOUKIAN, *A Rare Armenian Coin*, The American Numismatic Society, Museum Notes, V, 1952, 181-4, Pl. XXIV, 5-6.

37. DAVID M. LANG, *Supplementary Notes on Kiurike II King of Lori in Armenia and His Coins*, American Numismatic Society, Museum Notes, VI (1954), 183-91, Pl. XIX, 3-6.

38. PHILIP GRIERSON, *Kiurike I or Kiurike II of Lori - Armenia ? A Note on Attributions*, American Numismatic Society, Museum Notes, X, 107-112.

արուեստին եւ շինուածքին վրայ՝ յայտարարեց թէ այս պղինձները պէտք է տրուին Կորիկէ Ա.ի (979-89) եւ ոչ թէ Բ.ի: Grierson կը մատնանշէ թէ Կորիկէի պղինձները արուեստով շատ կը նմանին Յովհաննէս Ա. Զմշկիկի (John I Zimisces, 969-976) եւ Վասիլ Բ. Պուլղարասպանի (Basil II, 976-1025) սկզբնական տարիներու պղինձներուն: Ասկէ վերջ կոխուած բիւզանդական կայսրերու դրամները հիմնովին կը տարբերին պատկերատիպով եւ արուեստով: Grierson կը հետեւցընէ թէ Կորիկէի դրամը պէտք է ժամանակակից ըլլայ Զմշկիկի եւ Վասիլ Բ.ի սկզբնական շրջանին, ուրեմն հայկական պղինձները կը պատկանին Կորիկէ Ա.ի, այսինքն 979-989 շրջանին եւ ոչ թէ Կորիկէ Բ. 1048-1100 շրջանին:

Հարցին վերջնական լուծումը պէտք է սպասէ աւելի խորունկ պատմական դէպքերու ուսումնասիրութեան եւ նաեւ դրամագիտութեան յայտնումին, որ պարունակեն Կորիկեան պղինձներ:

Այս էջերուն մէջ անդրադարձանք քանի մը կարեւոր եւ լուծման կարօտ դրամագիտական հարցերու: Իրականութեան մէջ անոնք կըրնան ծառայել իբր ուղեցոյց մը հայ դրամագիտութեան ուսումնասիրութեան, եւ ամէն մէկ հարց՝ մարտահրաւէր մը հայ կամ օտար դրամագէտներու:

Զ. ՊՏՈՒԿԵԱՆ

SUMMARY

Some Obscure Pages in Armenian Numismatics (Pazmaveb, 2-3, 1972 (Venice).

More research needs to be done in Armenian numismatics in order to clarify some mystifying questions. For instance, the first dynasty of Armenia, that of the Orontids, is represented by no less than thirteen rulers, but coins are extant only from four, and fewer than thirty specimens are known to us.

The Artaxiad dynasty is covered by an extensive coinage. It is curious, however, that no coins exist from the first independent rulers. Nor have any gold coins been identified.

The coinage of Cilician Armenia has been studied in some detail. Issues of half trams from certain rulers are still missing, and again there is the question of the existence of gold coins. Were pseudo-cufic Crusader coins struck in Armenia? We don't know for sure, although some medieval documents indicate their existence.

Finally, the correct attribution of the coins of Kiurike has not been definitely settled.

Պ Է Յ Բ Ր Ո Ւ Յ

1 9 7 2

Կիլիկիոյ Կոստանդին Գ. - Լեւոն Բռնակալ - Կոստանդին Դ.ի կարեւոր դրամագիւտ մը

ԶԱՐԵՀ ՊՏՈՒԿԵԱՆ

Այս յօդուածին նպատակն է ներկայացնել կարեւոր դրամագիւտի մը ուսումնասիրութիւնը: Այս դրամագիւտը կը հաստատէ Լեւոնի (Բռնակալ) մը թագաւորութիւնը եւ անոր դրամ հատանելը եւ նաեւ յայտնի կ'ընէ Կոստանդին Գ.ի վերջին տարիներուն ու Կոստանդին Դ.ի առաջին տարիներուն դրամներու արուեստը, ինչպէս նաեւ անոնց կշիռն ու արծաթներու գտութիւնը: Կը ճշգրտին եւ կը լուսաբանուին նաեւ վերոյիշեալ երեք թագաւորներու դրամագիւտական հարցերը:

Դրամագիւտը, որ կը բաղկանայ 636 կտորներէ, գնուած է Պոլսոյ մէջ, տասը տարիներ առաջ, բայց անոր երբ եւ ուրկէ գտնուելը կը մնայ անծանօթ: Մօտ հինգ տարիներ առաջ դրամագիւտը ամբողջութեամբ եղաւ սեփականութիւնը Նիւ Նորքաբնակ դրամահաւաք եւ դրամագէտ Պր. Մ. Կէվրէկեանի, որ աղնուօրէն զայն տրամադրեց հեղինակին, ուսումնասիրութեան համար: Այս առիթով մէր մասնաւոր շնորհակալութիւնները կը յայտնենք Պր. Կէվրէկեանին, որ իր այս քայլով ազգային գանձ մը կորուստէ փրկեց: Դրամագիւտին փոքր մէկ մասը ներկայիս կը գտնուի Պր. Կէվրէկեանին և հեղինակին մօտ, իսկ մեծամասնութիւնը ցրուած է:

Այս շրջանի դրամները շատ տկար զարնուած ըլլալուն, անոնց պատկերահանումը չափազանց դժուար է: Գոհացուցիչ նկարներ պատրաստուեցան նախ դրամներուն գածէ օրինակը պատրաստ-

տելով, եւ ապա՝ դաճերուն պատկերը հանելով: Այս առիթով մասնաւոր շնորհակալութիւններս ամերիկացի բարեկամիս՝ Mr. Edwin P. McIntyre-ի որ այս դժուարին գործը յաջողութեամբ կատարեց:

ԴՐԱՄԱԳԻՏՈՒՏԵՐՈՒ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱՐԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Դրամագիտութիւնը շատ կարեւոր աղբիւր մըն է ազգի մը պատմութեան ուսումնասիրութեան համար: Հայկական դրամներու ուսումնասիրութիւնը մասնաւոր կարեւորութիւն կը ստանայ երբ նկատի առնենք որ մեր ազգին պատմական կոթողները մեծ մասամբ փճացած են քաղաքական աննպաստ պայմաններու հետեւանքով:

Պէտք է նկատի առնել որ մեր պատմութիւնը հիմնուած է հայ եւ օտար պատմագիրներու տեղեկագրութեանց վրայ: Օտարներ՝ հայոց վերաբերեալ ղէպքերու մասին գրած են իրենց հայեացքով, արդարացնելով փրենց արարքները եւ շատ անգամ՝ նուաստացնելով հայոց քաղաքական դերը եւ յաջողութիւնները: Հայ գրչադիր պատմաբանները թիւով քիչ են եւ հաւանաբար անոնց գրութիւններէն շատերը կորսուած են ժամանակի ընթացքին, եւ կամ՝ ջնջուած թշնամիին կողմէ: Ասկէ զատ, երբ գիրք մը կը հիննար, գրչադիր մը զայն կ'ընդօրինակէր, եւ այս առիթով նոր գրքին մէջ կը մտցուէին որոշ փոփոխութիւններ: Այսպէսով թէեւ անցեալի գրականութիւնը հիմքն է մեր պատմութեան, սակայն չենք կրնար անցեալի գրութիւնները ընդունիլ իբր բացարձակ ճշմարտութիւն:

Դրամագիտութիւնը բարեբախտաբար այս թերութիւններէն չի տառապիր: Երբ Տիգրանի մը եւ կամ Լեւոնի մը դրամը մեր ձեռքը առնենք, գիտենք որ այս դրամը հատանուած է այդ թագաւորին կողմէ, որոշ շրջանի մը ժամանակամիջոցին: Այդ դրամը ժամանակակից անփոփոխ յիշատակարան մըն է: Կը խօսի ճշմարտութեամբ եւ առանց չափազանցելու իր անունը կրող թագաւորին մասին: Եթէ բարձր արուեստով պատրաստուած է եւ արծաթի բարձր տոկոս ունի, ուրեմն, կը նշանակէ որ այդ թագաւորը եղած է զօրաւոր եւ ունեցած է բարգաւաճ երկիր մը: Եթէ այդ դրամէն շատ կը զտնուի, ուրեմն թագաւորը տիրապետած է երկար տարիներ: Եթէ դրամը փոքր է, քիչ արծաթով եւ հազուադիւտ, ուրեմն թագաւորը տիրած է կարճ ժամանակ մը եւ բոլորած է անփառունակ շրջան մը: Այս փաստերը կարելի չէ ժխտել, հոգ չէ թէ ինչ գրած ըլլան հին պատմագիրները:

Եթէ քննականօրէն ուսումնասիրենք Կիլիկեան Հայաստանի դրամները, կրնանք այդ իշխանապետութեան պատմութիւնը գրել,

նոյնիսկ եթէ ուրիշ պատմական աղբիւրներ գոյութիւն չունենային : Հիմնուած դրամներու վրայ, կրնանք թագաւորներու յաջորդական տիրապետութիւնը հաստատել, տալ իւրաքանչիւր թագաւորի տիրապետութեան մօտաւոր շրջանը, պետութեան տնտեսական վիճակը, եւն. : Եթէ տեսնենք թէ օտար գրութիւններ զարնուած են հայկական դրամներու վրայ, կրնանք եզրակացնել թէ թշնամին յարձակած է եւ յաջողած՝ տուգանք առնել հայերէն : Իսկ երբ կը տեսնենք Լեւոնի դրամը լատին գիրերով, կրնանք հետեւցնել որ ան լատին քաղաքներ գրաւած է եւ հատանած լատինատառ դրամներ :

Այսպէս, տարակոյս չկայ թէ դրամագիտութիւնը շատ կարեւոր է ազգի մը պատմութիւնը ուսումնասիրելու համար : Իր կարգին, դրամներու ուսումնասիրութիւնը կախեալ է դրամագիտերու քննական ուսումնասիրութեանց վրայ : Միայն դրամագիտերը կըրնան որոշապէս հաստատել թէ այս կամ այն դրամը ո՞ր թագաւորին կը պատկանի եւ նոյնիսկ որոշ դրամ մը թագաւորին իշխանութեան ո՞ր շրջանին մէջ հատանուած է : Կան բազմաթիւ պատմական անցքեր, որոնց ծանօթ ենք միայն դրամներու միջոցով :

ՀԱՅ ԴՐԱՄԱԳԻՏԵՐՈՒ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ռուբինեան շրջանէն բազմաթիւ դրամագիտեր երեւան հանուած են բայց դժբախտաբար անոնց մեծամասնութիւնը ցրուած է առանց ուսումնասիրուելու : Ասիկա մեծ կորուստ մըն է հայ դրամագիտութեան համար : Եղած են մէկ երկու յիշատակումներ անցեալին մէջ, այսպէս՝ Սիպիլեան(1) իր գրքին մէջ կը յիշատակէ երկու դրամագիտեր, առանց անոնց պարունակութիւնը քննականօրէն նկարագրելու : Նոյնպէս Կարապետեան(2) գրած է Տաֆնէի նշանաւոր դրամագիտին մասին, առանց սակայն պարունակութիւնը մանրամասնօրէն ներկայացնելու :

1958 թ.ին, Հեթում-Չապէլի պատկանող երկու դրամագիտեր ընդարձակ եւ մանրամասն ուսումնասիրութեան ենթարկուեցան(3) : Այս աշխատանքին հետեւանքով կարելի եղաւ Հեթում-Չա-

1) Հ. Կ. Սիպիլեան, Դասաւորութիւն Ռուբինեան Դրամոյ, Վիեննա, 1892, էջ 10, 57 :

2) Պ. Կարապետեան, Տաֆնէի Դրամագիտը, Հասկ Տարեգիրք, 1949-50, էջ 16-21 :

3) P. Bedoukian, American Numismatic Society, Museum Notes, VIII, 1958, pp. 145-180, pl. XXXIX.

պէլի դրամներու զանազան տեսակները դասաւորել ժամանակագրական կարգով:

Ներկայիս հեղինակին քով կան մօտ քսան դրամագիւտերու արձանագրութիւնները: Ասոնցմէ թերեւս ամենէն հետաքրքրականն ու շահեկանը այս յօդուածին նիւթ եղող Կոստանդին Գ. – Լեւոն Բռնակալ – Կոստանդին Դ-ի 636 կտորներու դրամագիւտն է:

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Գ. – ԼԵՒՈՆ ԲՐՆԱԿԱԿԱԼ – ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Դ-Ի ՇՐՋԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ (1344 – 1373 թթ.)

Այս տարիները Կիլիկիոյ թագաւորութեան անկման շրջանը կը ներկայացնեն: Նոյն ատեն ժամանակակից աղբււրներ կը պակսին այս երեք թագաւորներուն տիրապետութիւնը յստակօրէն ներկայացնելու համար:

Գիտենք որ Կի թագաւորին սպանութենէն ետք, հայ իշխանները թագաւոր ընտրեցին Կոստանդին անունով անձ մը, որ Նղըրեանց Պաղտինի որդին էր: Կոստանդին թագաւորական ցեղէն չէր, բայց կը պատկանէր Կիլիկիոյ իշխանական զօրաւոր ընտանիքին: Ժամանակակից պատմագիրներ կը յիշատակեն զայն իբր հայոց թագաւոր(4): Իսկ պատմութեան գիրքեր զայն կը յիշեն որպէս հայոց թագաւոր, որ իշխեց (5,6) ամբողջ 19 տարիներ, ինչ որ խոտովուած շրջանին համար շատ երկար տեւող դահակալութիւն մըն է: Կոստանդին կը կոչուի երրորդ, քանի որ իր նախորդը՝ Կին, ճանչցուած է նաեւ իբր Կոստանդին Բ.: Ան իշխեց շրջանի մը մէջ, երբ երկիրը տեւականօրէն զօրաւոր թշնամիներու յարձակման ենթակայ էր, կը տառապէր կրօնական ներքին կռիւներով եւ կարծես այս բոլոր դժբախտութիւնները չէին բաւեր, ասիական ժանտախտը անցաւ Կիլիկիոյ վրայէն, տասանորդելով ժողովուրդին թիւը: Նկատի առնելով այս բոլոր տուեալները, պէտք է այն եզրակացութեան հասնինք որ Կոստանդին Գ. կարող անձ մըն էր, եւ կրցաւ երկիրը

4) Լ. Ս. Խաչիկեան, ԺԴ. Դարի Հայերէն Ձեռագրերի Յիշատակարաններ, Երեւան, 1950, էջ 346: Գաբրգիմ Ա. Կաթողիկոս, Յիշատակարանք Ձեռագրաց, Ա. հտր., Ամբիլիաս, 1951, էջ 532: Վ. Ա. Յակոբեան, Մանր ժամանակագրութիւններ, Բ. հտր., Երեւան, 1956, էջ 204:

5) Հ. Դ. Ալիշան, Միսուան, Վեմետիկ, 1885, էջ 226, 273, 413, 520, 541-544:

6) W. H. Rudt-Collenberg, *The Rupenides, Hethumides and Lusignans*, Paris 1963, p. 87.

ամբողջ 19 տարիներ կառավարել ամենադժուարին պայմաններում տակ։ Ան նոյնիսկ յաջողեցաւ Այասը վերագրաւել 1347 թ.ին, բայց այս յաջողութիւնը կարճատեւ եղաւ եւ յաջորդ տարին Այասը վերջնականապէս անցաւ թշնամիին ձեռքը։ Կոստանդինի վերջին շրջանին երկիրը նորէն ենթարկուեցաւ մահմետականներու յարձակումին, եւ Կիլիկիոյ քաղաքները կողոպուտի ենթարկուեցան։ Երբ Կոստանդին մեռաւ 1363 թ.ին, երկիրը իսկապէս ծանր դրութեան մէջ էր։

Այնպէս կ'երեւի թէ այս թագաւորին մահէն ետք անոր յաջորդեց իր որդին, թէեւ այս մասին ժամանակակից պատմիչները բացարձակ լռութիւն կը պահեն։ Բասմաջեան(7) կ'ամփոփէ այս ժամանակամիջոցի պատմական աղբիւրները եւ կը ներկայացնէ Լեւոն մը, որ Կոստանդինի որդին էր եւ գահին տիրեց 1363-1365 թթ. իբր թագաւոր հայոց։ Ամենակարեւոր վկայութիւնը կը գտնենք 1345 թ.ին Կոստանդին Գ.ի կողմէ գրուած յիշատակարանի մը մէջ։ Այս գրութիւնը կ'արժէ հոս ներկայացնել ամբողջութեամբ։

«Ի թուականութեանս հայոց ԶՂԴ ես Կոստանդին հայոց արքայ ստացայ զսուրբ աւետարանս, որ է կազմեալ արծաթեղէն եւ ոսկեղէն, նըկարակերպ գեղեցկութեամբ զարդարեալ, որ եւ ստացայ զսա յարմար արդեանց իմոց, զոր յառաջին նախնեաց մերոց հասեալ եղեւ առ մեզ նշան բարեաց, եւ նովաւ ետու զսուրբ աւետարանս ծածկեալ գեղեցիկ կերպարանաւք, եւ շնորհեսցի զսա սըրբոյ եկեղեցւոյ ըստ փափաքանաց սրտի իմոյ եւ մեծ յուսոյ, միշտ յիշատակ լինել ինձ եւ ամենայն զարմից իմոց եւ հաւրն իմոյ Տէր Պաղտին մարաթախտուն հանգուցելոյն առ Քրիստոս, այլ եւ վասն յերկար կենդանութեան մերոյ եւ աստուածապարգեւ որդւոյն Աւշնի եւ Լէոնի»(8)։

Ինչպէս Բասմաջեան կը գրէ, այս Լեւոնն է, որ իր հօրը մահուանէն ետք գրաւեց գահը, իբրեւ օրինաւոր ժառանգորդ։

Այս Լեւոնին մասին Ալիշան կ'ակնարկէ քանի մը անգամ։ Այսպէս, «ըստ ոմանց Լեւոն ոմն կորզէ զթագն, այլ խոտեալ 'ի բաց մերժի» եւ կ'աւելցնէ ծանօթութիւն մը Աւետիք Ամտեցիէն. «Նըւ թագաւոր Լեւոն մ'այլ, խոչընտակ Կոստանդեայ, եւ խոռվութիւն ոչ սակաւ ընդ միմեանս»(9)։

7) Կ. Յ. Բասմաջեան, Լեւոն Ե. Լուսինեան, Բաքիզ, 1908, էջ 20-29։

8) Recueil des Historiens Croisades, Documents Armeniens, vol. II. Paris 1906, p. 707.

9) Ալիշան, Սխուան, էջ 544։

Բասմաջեան կը յիշատակէ նաեւ յոյն ժամանակագիր Մաքի-րասի գրածը, թէ՛ 1360 թ.ին, հայոց թագաւորութիւնը Լեւոնի մը ձեռքն էր, որ ընդամէնը «200 քաղաք եւ ամրութիւն» ունէր, բայց բոլորն ալ կորսնցուց(10)։ Հակառակ տարեթիւի քանի մը տարի տարբերութեան, շատ հաւանական է որ այս Լեւոնը Կոստանդինի յաջորդն էր։

Ուրբանոս Ե. Պապը իր նամակին մէջ կը յիշատակէ Լեւոն մը, որ դահին վրայ նստած էր 1363-1364 թթ.ուն, որ գահընկալ եղած էր(11)։

Նոյն ատեն Ալիշան չ'ընդունիր, թէ այս Լեւոնը Կոստանդինի որդին է, քանի որ կը գրէ թէ «Սրածութիւն 'ի Սիս, բազում պարոնայք եւ քահանայք եւ արքայորդիքն մեռանին» 1357 թ.ին(12)։ Իսկ ուրիշ տեղ կը գրէ թէ Կոստանդին ժառանգ չձգեց. «կու մեռնէր 1363 թուականին» չթողլով ժառանգ արու. վասն զի իր երկու որդեակն, Օշին եւ Լեւոն, ապագայ մատաղ յոյս հայոց, հօրերնուն աչքին առջեւ մեռած էին»(13)։ Թերեւս սակայն Կոստանդին ունէր ողջ ուրիշ որդիներ, քանի որ «էին նորա որդիք բազումք», ինչպէս կը յորէ Դարդել(14)։

Այս Լեւոնի թագաւորութիւնը դեռ ուսումնասիրութեան կարօտ է, եւ ընդհանրապէս հայոց պատմութեան գիրքերը կը խուսափին զայն յիշելէ։ Նոյն իսկ Բուստ-Քօլէնպէրկի(15) գիրքը որ նուիրուած է Կիլիկեան Հայաստանի թագաւորական տոհմերու ազգագրական ճիւղերու ուսումնասիրութեան, չի յիշատակեր այս Լեւոնը։

Սակայն ինչպէս կը տեսնենք, դրամագիտութիւնը որոշապէս կը հաստատէ թէ Կոստանդին Գ.ի կը յաջորդէ Լեւոնը եւ անոր կը յաջորդէ Կոստանդին Դ. թագաւորը։ Ընդունելով այս փաստը, անհասկնալի է թէ ինչո՞ւ զայն կը կոչենք Լեւոն Բռնակալ, քանի որ օրինաւոր դրամ հատանած է իբր օրինաւոր թագաւոր՝ միւս թագաւորներու կարգին։ Կարապետեան(16) բոլոր Լեւոն գրութեամբ դրամները տուած է 1363-1365 թթ.ուն իշխող Լեւոնին եւ Թերեւս

10) Բասմաջեան, Լեւոն Ե. Լուսինեան, էջ 24, ծանօթութիւն։

11) Rudt-Collenberg, *The Rupenides*, ..., p. 76.

12) Ալիշան, *Միսուան*, էջ 560։

13) Լ. Ղեւոնդ Ալիշան, *Հայ վէնեա*, Վեներիկ, 1896, էջ 130-131։

14) R. H. C. D. A., vol. II, p. 58-59.

15) Rudt-Collenberg, *The Rupenides*..., p. 87.

16) Պ. Կարապետեան, «Բագմավէպ», 1952, էջ 187։

հետեւելով Ալիշանի կարծիքին, զայն կոչած է Լեւոն Բոնակալ: Այս կոչումը կը մնայ մինչեւ որ պատմական կէտերը ամբողջապէս լուսաբանուին:

Լեւոն Բոնակալը իշխեց միայն երկու տարի եւ չենք գիտեր թէ ինչ պարագաներու տակ ան հրաժարեցաւ դահէն: Գիտենք որ անոր յաջորդեց Կոստանդին Դ., որ Նեղրի Հեթում Ջամալանի որդին էր:

Կոստանդին Դ. կ'իշխէր փոքր երկրամասի մը վրայ, որ միշտ թշնամիներու յարձակման ենթակայ էր: Արեւելքի միակ զօրաւոր քրիստոնեայ թագաւորը Կիպրոսի Պետրոս Ա.ն էր: Կոստանդին քանիցս ջանաց անոր օչնութեամբ իր դիրքը ամրապնդել, եւ թէեւ 1367 թ.ին Պետրոս յաջողեցաւ Այասը գրաւել, Կոստանդին չկրցաւ Պետրոսի միանալ, որովհետեւ Սիսի եւ Այասի միջեւ գտնուող դաշտային Կիլիկիան թշնամիին ձեռքն էր: Կացութիւնը այնքան ծանր էր, որ յաջորդ տարին հայերը դահն առաջարկեցին Պետրոսի, յուսալով որ անոր օչնութեամբ քաղաքական կացութիւնը կը բարելաւուի: Սակայն Պետրոս սպաննուեցաւ 1369 թ.ին, եւ այսպէս բնաւ հայոց թագաւոր չկարգուեցաւ:

Տարի մը ետք թշնամին յաջողեցաւ Սիսը կրակի տալ, բայց կ'երեւի միջնաբերդը մնաց հայոց ձեռքը, որովհետեւ զրամահատութիւնը չարունակուեցաւ, եւ հայեր չուտով վերստին տիրացան Սիսի: Ճարահատ, հայերը Կիպրոսի Պետրոս Բ. թագաւորին դիմեցին որ Կի թագաւորին եղբորորդին (որ Կիպրոս կը գտնուէր) դայ Սիս եւ պսակուի հայոց թագաւոր: Կոստանդին Դ. սպաննուեցաւ 1373 թ.ի Ապրիլին(17) եւ յաջորդ տարին Լեւոն եկաւ Սիս ու պսակուեցաւ թագաւոր հայոց:

Կոստանդին Դ.ի մասին Դարդել(18) քանի մը տող ունի, բայց դրած է երկարօրէն Կիպրոսի թագաւորին հայոց թագաւոր կարգուելու ջանքերուն մասին: Պէտք է նկատի առնենք որ Դարդել լատին մըն էր եւ լատին Լեւոն է. Լուսինեանի խոստովանահայրը: Ան Կիլիկիոյ պատմութիւնը գրած է լատին հայեացքով, եւ ի նպաստ՝ լատին շահերու:

Իսկութեան մէջ Կոստանդին Դ. այդքան ալ անկարող կամ վատթար մէկը չէր կրնար եղած ըլլալ, ինչպէս կը յիշատակուի պատմութեան գիրքերուն մէջ: Ան ինը տարիներ չարունակաբար

17) Ալիշան, Սիսուան, էջ 544:

18) R. H. C. O. A., vol. II, p. 36.

իշխեց ամենադժուարին պարագաներու տակ: Ան թէ իմաստութիւնը եւ թէ վեհութիւնը ունեցաւ դահը Կիպրոսի թագաւորին տալու, պայմանով որ ան Կիլիկիոյ օգնութեան դար: Ան շարունակ դրամ հատանեց, ապացուցանելով երկրին կարգապահ գոյատեւումը:

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Գ. – ԼԵԻՈՆ ԲՈՆԱԿԱԼ – ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Գ. Ի ԴՐԱՄՆԵՐԸ

Սիպիլեան առաջին գիտնականն էր որ հայ դրամագիտութիւնը դրաւ հաստատուն հիմերու վրայ, եւ իր գիրքը մինչեւ այսօր կը նկատուի կարեւոր հրատարակութիւն մը: Սակայն Սիպիլեան չէ կարողացած Կոստանդին Գ.ի եւ Գ.ի դրամները իրարմէ դանազանել(19): Ան Կոստանդին Գ.ի կու տայ միայն քանի մը հազուադէպ դրամներ, հակառակ անոր որ ան տիրեց ամբողջ 19 տարիներ. իսկ Կոստանդին Գ.ի կու տայ միւս բոլոր «Կոստանդին» գրութեամբ դրամները, հակառակ որ այս վերջինը տիրեց միայն 8 տարիներ: Երկու Կոստանդիններու դրամները իրարմէ դանազանելը շատ դժուար է, որովհետեւ այս երկուքը յաջորդաբար իշխած ըլլալուն՝ իրենց դրամներու արուեստը իրարու շատ կը նմանի: Այս առեղծուածին բանալին գտնուեցաւ 1954 թ.ին(20), երբ յայտնի եղաւ որ Կոստանդին Գ.ի դրամները աւելի արծաթ պարունակելով, անոնց համեմատական կշիռը (specific gravity) 9.50-էն բարձր էր, իսկ Կոստանդին Գ.ը՝ ընդհանրապէս 9.30-էն ցած: Այս թիւերը պարզօրէն կը ցոյցնէին Կոստանդին Գ.ի դրամներուն աւելի քիչ արծաթ ունենալը: Տեսնուեցաւ նաեւ որ ընդհանրապէս Կոստանդին Գ.ի դրամներու դաշտին մէջ կային օդակներ, կէտեր, գիւրեր, եւն., իսկ Կոստանդին Գ.ի դրամները ունին երկու կողմը Լ-ի կամ Տ-ի նման գիւրեր: Նկատելի է նաեւ Տարսոնի մէջ հատանուած Կոստանդին դրամները, որոնք անշուշտ Գ.ի պէտք է տալ, ունին օդակ մը դաշտին մէջ եւ այս դրամներուն համեմատական կշիռը 9.5-էն վեր է: Հետաքրքրական է նաեւ նկատի առնել որ Կոստանդին Գ.ի դրամներու երկրորդ կողմը ընդհանրապէս ՇԻՆԵԱԼ (կամ ՇԻՆԱԼ) Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ՍԻՍ գրուած է ամբողջապէս. իսկ Կոստանդին Գ.ի դրամներու վրայ այս գրութիւնը կրճատուած է: Այս տուեալները նկատի առնելով հեշտութեամբ կրնանք այս երկու Կոստանդիններու դրամները իրարմէ դանազանել: Կան նաեւ Կոս-

19) Հ. Կ. Սիպիլեան, Դասաւորութիւն Ռուբէնեան Դրամոց, Էջ 10, 57:

20) P. Bedoukian, American Numismatic Society, Museum Notes, VIII, 1958, pp. 145-180, pl. XXXIX.

տանդին Դ.ի պղինձ եւ կամ շատ քիչ արծաթ պարունակող դրամներ(21), զորս Սեքուլեան կը նախընտրէ կոչել արծաթապղինձ(22) :

Հակառակ Սեքուլեանի թելադրութեան, այս դրամները որ թ գիրը ունին դաշտին մէջ, կը պատկանին Կոստանդին Դ.ի, ինչպէս կ'ապացուցանուի մեր դրամագիրտի քննութեամբ: Այս դրամագիրտէն կը պարզուի որ թէ՛ Լեւոն Բոնակալ եւ թէ՛ Կոստանդին Դ. հատանած են այս թ գիրով պղինձ(23) կամ արծաթապղինձ(24) դրամները: Այս դրամները կամ որոշ անձուկ շրջանի մը մէջ հատանուած դրամներ են, երբ արծաթը կը պակսէր, եւ կամ՝ Սեքուլեանի կոչած արծաթապղինձներ էին, տարբերելով արծաթներէն: Այս հարցը դեռ լուսաբանուած չէ, բայց անոնք իբր պղինձ դրամ չէին գործածուեր, քանի որ վերջերս այս թաղաւորներուն զուտ պղինձներն ալ դտնուեցան(25) :

Սիպիլեան(26) կը գրէ թէ 1874 թ.ին, Կիլիկիայի եւ Գոնիայի մէջտեղերը 120-ի չափ արծաթ դրամներ գտնուեցան, որոնք կը պատկանէին Օչինի (11 հատ), Լեւոն Դ.ի (38 հատ), Լեւոնի (17 հատ), Կիլի (8 հատ), Կոստանդին Գ.ի Տարսոն հատանուած (4 հատ) եւ 35 հատ ուրիշ Կոստանդիններ: Սիպիլեան կը գրէ թէ Լեւոն ընթերցուածով դրամները շատ կը նմանին Կոստանդին ընթերցուած դրամներուն եւ կը պատկանին նոյն շրջանին, եւ այս Լեւոն դրամները կ'ընծայէ Լեւոն Դ.ի(27): Պէտք է յիշել սակայն որ Սիպիլեան ծանօթ էր Լեւոնի մը գոյութեան, որ իշխեց 1363-1365 թթ.ուն, բայց կ'ըսէ թէ ան դրամ չունի(28): Որքան որ գիտենք,

21) Զ. Պտուկեան, Կիլիկեան Հայաստանի Դրամները, Վիեննա, 1963, էջ 406-408:

22) Հ. Յ. Սեֆուկեան, Վիեննայի Միութարեան Թանգարանի Կոստանդին Գ. - Լեւոն Ե. Դրամները, Վիեննա, 1971, էջ 4:

23) Զ. Պտուկեան, Կիլիկեան Հայաստանի Դրամները, էջ 398-399, 406-408:

24) Հ. Յ. Սեֆուկեան, Վիեննայի Միութարեան Թանգարանի..., էջ 4:

25) Paul Z. Bedoukian, *The Copper Coins of the Later Kings of Cilician Armenia*, ANS Museum Notes, 15, 1969, pp. 131-135. pl. XXII. Այս յօդուածը սխալ տպուած է «Հանդէս Ամսօրեայ»ի մէջ (1969, Թիւ 7-9, էջ 351-355) եւ Հ. Յ. Սեֆուկեան (էջ 5) այս սխալ տպագրութեան վրայ հիմնուելով ինքի կը վերագրէ բոլորովին սխալ եւ անտեղի տեսութիւններ: Խնդիրը կը պարզուի վերոյիշեալ յօդուածիս անգլիերէն բնագիրը կարդալով:

26) Հ. Կ. Սիպիլեան, Դասաւորութիւն Ռուբէնեան Դրամոց, էջ 57:

27) Նոյնը, էջ 58:

28) Նոյնը, էջ 85:

Կարապետեան(29) առաջինն էր որ ԼԵՎՈՆ գրութեամբ դրամները վերագրեց Լեւոն Բոնակալին եւ հետագային երեւան ելած փաստերը հաստատեցին անոր կարծիքը: Ներկայ դրամագիւտին ուսումնասիրութիւնը կը լուսարանէ նաեւ որոշ չփոթութիւններ(30):

Միջնադարուն եւ Կիլիկեան շրջանին, դրամահատութիւնը այդքան հաստատուած սիստեմաթիֆ ճարտարարուեստ մը չէր: Դրամի կնիք պատրաստողները մասնազէտ գեղարուեստագէտներ չէին: Կը գրէին իրենց կարողութեան չափով եւ շատ անգամ անկատար: Այս պատճառով ամէն կնիք կը տարբերէր միւսներէն թէ գրութեամբ եւ թէ արուեստով: Ճիշդ է որ ամէն շրջան իր չափը, ձեւը եւ արուեստը ունէր որ կը ցոլացնէր ժամանակի կացութիւնը եւ փողերանոցին վիճակը: Դրամին ձեւը, արուեստը, կշիւը, եւն., շատ անգամ շատ աւելի կարեւոր են քան փողը զարտուղութիւններ՝ գրութեանց մէջ: Այսպէս, թէեւ գիտենք որ ԼԵՎՈՆ գրութեամբ դրամները կը պատկանին Լեւոն Բոնակալին, չենք կրնար բացարձակօրէն յայտարարել թէ բոլոր ԼԵՎՈՆ գրութեամբ դրամները անպայման Լեւոն Բոնակալին պէտք է տալ: Այսպէս, իշխան Լեւոն Բ.ի դրամին վրայ գրուած է ԼԵՎՈՆ ԾԱՌԱ ԱՅ – ՈՐԴԻ ՍՏԵՓԱՆԷԻ, բայց ոչ ոք այս դրամը կու տայ Լեւոն Բոնակալի, որովհետեւ ան գրուած է Վ–ով: Նոյնպէս եթէ Լեւոն Ե.ի փողը պղինձ մը կտենենք(31), որուն վրայ յստակօրէն գրուած է ԼԵՎՈՆ, այդ դրամը չենք կրնար Լեւոն Բոնակալի վերագրել, քանի որ Կիպրոսի Լուսինեան առիւծը կը տեսնենք այդ դրամին վրայ, որ յար եւ նման է Լեւոն Ե.ի պղինձներուն: Ասիկա պարզապէս կը նշանակէ որ կնիքը պատրաստողը սխալած է:

Նոյնպէս՝ եթէ խոշոր դրամագիւտի մը մէջ տեսնենք մեծ թիւով ԼԵՎՈՆ դրամներ, եւ նոյն արուեստով քանի մը ԼԵԻՈՆ դրամներ, այս ԼԵԻՈՆ դրամները պէտք է տանք Լեւոն Բոնակալի եւ ոչ թէ Լեւոն Ե.ի, քանի որ դրամագիւտը որեւէ Լեւոն Ե.ի դրամ չի պարունակեր: Կը տեսնենք որ մեր դրամագիւտը ունի 8 հատ ԼԵԻՈՆ գրուածքով դրամներ, 42 ԼԵՎՈՆ–ներու շարքին: Ասոնք անտարակոյս կը պատկանին ԼԵԻՈՆ Բոնակալին. եւ գրութեան տարբերութիւնը պարզապէս փորագրելին սխալն է: Այս փաստերուն վրայ

29) Պ. Կարապետեան, «Բագմավէպ», 1952, էջ 167:

30) Հ. Կ. Սեֆուլեան, Վիեննայի Միլիթարեան Թանգարանի...:

31) Այս տեսակ պղինձ անտիպ դրամ մը կը գտնուի Պր. Յ. Կելքեկեանի մօտ:

հիմնուելով պէտք է մերժել թէ՛ Սիպիլեանի՝ զանոնք Լեւոն Դ-ի վերադրելը, եւ թէ՛ Սեքուլեանի՝ Լեւոն Ե-ին վերադրելը (32) :

Կոստանդին Դ-ի դրամներու մասին խօսեցանք վերը Կոստանդին Գ-ի դրամներու կարգին : Այս երկու թագաւորներուն դրամները իրարմէ զանազանելը այլեւս դժուարութիւն մը չի ներկայացներ :

Այս չըջանի դրամները կը ցոլացնեն քաղաքական կացութիւնը եւ ընդհանրապէս ցածորակ արուեստով չինուած են : Ասկէ դատ՝ քիչ արծաթ պարունակելուն համար անոնք գորշ գոյն մը ունին : Յայտնի է որ հապճեպով և մեծաքանակ հատանուած ըլլալուն համար շատ քիչ կարեւորութիւն տրուած է անոնց կերպարանքին :

ԴՐԱՄԱԳԻՏԻՆ ՊԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Տարակոյս չկայ որ այս 636 կտոր Կոստանդին Գ. – Լեւոն Բռնակալ – Կոստանդին Դ. դրամները կը կազմեն դրամագիւտ մը, այսինքն՝ ամէնը մէկ գտնուած որոշ եւ կարճ ժամանակամիջոցի դրամներ են : Այս յայտարարութիւնը վստահօրէն կրնանք ընել, որովհետեւ դրամագիւտին մէջ կը տեսնենք բազմաթիւ կտորներ, որոնք նոյն կնիքէն ելած են : Ասդիէն անդիէն մէկիկ մէկիկ հաւաքուած խումբի մը մէջ ընաւ կամ շատ քիչ նոյն կնիքէն ելած դրամներ կը գտնուին :

Կը տեսնենք նաեւ որ այս բոլոր 636 դրամները բաւական իրարու կը նմանին, նոյն գորշ գոյնով եւ արուեստով :

Դրամագիւտը հետեւեալ բաղադրութիւնը ունի. –

Կոստանդին Գ.	28	անորոշ-մաշած	3
Լեւոն Բռնակալ	42	անորոշ-մաշած	8
Կոստանդին Դ. թ/թ	55	անորոշ-մաշած	48
Կոստանդին Դ. թ/	19	անորոշ-մաշած	34
Կոստանդին Դ. Տ/Տ	102	անորոշ-մաշած	208
Կոստանդին Դ. Լ/Լ	31	անորոշ-մաշած	33
Կոստանդին խառն գրեր	7		
Կոստանդին ձին ձախ	3		
Անորոշ դրամներ			15
Գումար	287		349
Ընդհանուր գումար	636		

32) Հ. Կ. Սեփուլեան, Վիեննայի Միւթարեան Թանգարանի..., էջ 9-10:

Նշանակալից է որ այս դրամագիրտին մէջ չկան Տարսոն տպուած դրամներ: Չկան նաեւ բաթմար արծաթ պարունակող դրամներ: Նկատելի է նաեւ որ Կոստանդին Գ.ի դրամներու թիւը քիչ է, 31 հատ կամ հազիւ հարիւրին հինգ: Այս կը նշանակէ որ դրամագիրտին Կոստանդին Գ.ի դրամները կը պատկանէին իր թագաւորութեան վերջին շրջանին: Կարելի է նաեւ որ այս բոլոր 636 դրամները կը պատկանէին որոշ շրջանի մը «արծաթապղինճ» դրամներու:

Լեւոն Բռնակալին բոլոր դրամներն ալ ունին թ գիրը, մինչդեռ հեղինակին դրքին մէջ յիշատակուած մօտ հարիւրէն միայն 11 հատը թ գիրը ունին(33), իսկ Սեքուլեանին ցանկին մէջ գտնուած 200 Լելոններու մօտ 40-ը ունին թ գիրը(34): Թերեւս այս դրամները կը տարբերէին աւելի զուտ արծաթ դրամներէն:

Հետաքրքրական է նաեւ քննել Կոստանդին Գ.ի դրամները: Հաւանական է որ թ պարունակող դրամները սկզբնական շրջանին կը պատկանին, քանի որ Լեւոնի նման թ գիրը ունին: Այս դրամներուն յաջորդած են S/S դրամները, որովհետեւ անոնք մեծամասնութիւնը կը կազմեն. իսկ Լ/Լ դրամները թերեւս աւելի վերջի շրջանին կը պատկանին, քանի որ աւելի փոքրաթիւ են: Այնպէս կ'երեւի թէ այս դրամները թաղուած են Կոստանդին Գ.ի թագաւորութեան վերջին շրջանին, երբ Լ/Լ դրամները կը հատանէին Սիսի փողերանոցին մէջ: Հեղինակին դրքին մէջ(35) կը տեսնուին դրեթէ հաւասար թիւով Լ/Լ եւ S/S դրամներ: Նոյնը կարելի է ըսել Սեքուլեանի յիշատակած բազմաթիւ Կոստանդին Գ.ի դրամներու մասին(36): Եթէ ենթադրենք որ Կոստանդին Գ.ի թագաւորութեան ժամանակ նախ S/S եւ յետոյ Լ/Լ դրամներ հատանած են, այն ատեն իր առաջին չորս տարուան միջոցին հատանած է Լ/Լ դրամները: Այս հաշիւով, դրամագիրտը թերեւս կը պարունակէ առաջին չորս տարիներու S/S դրամները, եւ մէկ տարուան ալ Լ/Լ դրամները: Այս նկատումով կրնանք ենթադրել որ այս դրամագիրտը թաղուած է Կոստանդին Գ.ի թագաւորութեան հինգերորդ տարւոյն մէջ, այսինքն՝ 1370 թ.ին:

Քորփուսին դրամները ներկայացուած են ժամանակագրական կարգով եւ թուականօրէն: Ուր որ կարելի է, Պտուկեանի քորփուսին թիւը տրուած է երկրորդ սիւնակին մէջ: Անկէ վերջ տըր-

33) Զ. Պտուկեան, *Կիլիկեան Հայաստանի Դրամները*, էջ 395-399:

34) Հ. Կ. Սեֆուլեան, *Վիեննայի Միւթթարեան Թանգարանի...*, էջ 44-45:

35) Զ. Պտուկեան, *Կիլիկեան Հայաստանի Դրամները*, էջ 399-406:

36) Հ. Կ. Սեֆուլեան, *Վիեննայի Միւթթարեան Թանգարանի...*, էջ 57-84:

ուած է Ա. եւ Բ. կողմի դրութիւնը: Յաջորդ սիւնակին մէջ տըրուած է այդ դրամին ո՛ր կնիքով կոխուած ըլլալը: Յայտնի է որ բազմաթիւ դրամներ նոյն կնիքէն ելած են: Վերջին սիւնակին մէջ տրուած են դաշտի նշանները եւ անոնց ուր դտնուելը (տես երկու պծագրութիւնները որ կը լուսաբանեն այս կէտը):

Երկու տախտակները կը ներկայացնեն դրամագիւտին զանազան դրամները:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Այս դրամագիւտը հաստատապէս կ'ապացուցանէ թէ Կիլիկիոյ Կոստանդին Գ.ի յաջորդած է Լեւոն մը, որ օրինաւորապէս շարունակած է դրամահատութիւնը:

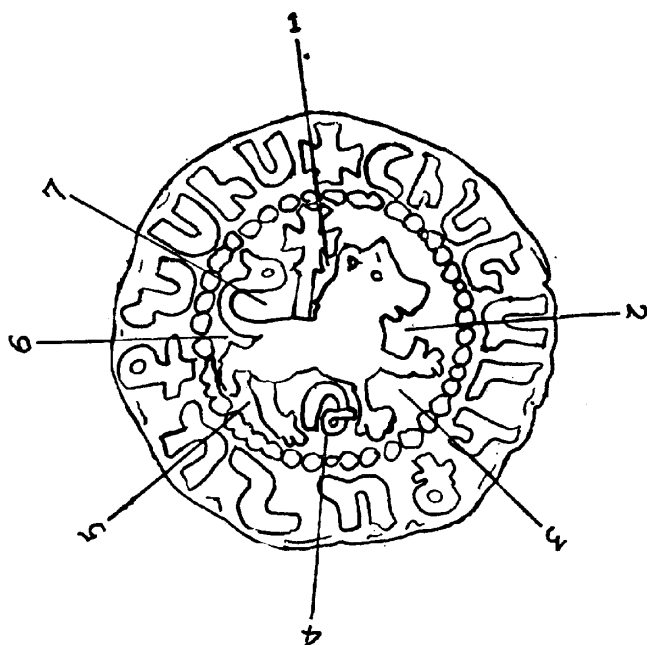
Կը հաստատուի նաեւ որ Կոստանդին Գ. — Լեւոն Բռնակալ եւ Կոստանդին Դ. թագաւորները հատանած են քիչ արծաթ պարունակող դրամներ, որոնք հաւանաբար արժէքով կը տարբերէին արծաթ դրամներէն: Նշանակելի է որ այս դրամագիւտի 636 դրամներուն մէջ ոչ մէկ հատ լաւ արծաթ դրամ կար:

Սկսելով Կի թագաւորէն՝ դրամներու դաշտին մէջ կը տեսնուի օղակ մը կամ կէտեր: Այս նշանները կը շարունակուին անոր յաջորդող Կոստանդին Գ.ի եւ Լեւոն Բռնակալի դրամներուն վրայ: Լեւոն Բռնակալէն սկսեալ դաշտին մէջ կը տեսնենք թ դիրը, որ կը շարունակուի Կոստանդին Դ.ի դրամներուն վրայ: Դաշտին մէջ թ դիրը ունեցող Կոստանդին Գ.ի դրամ չկայ(37):

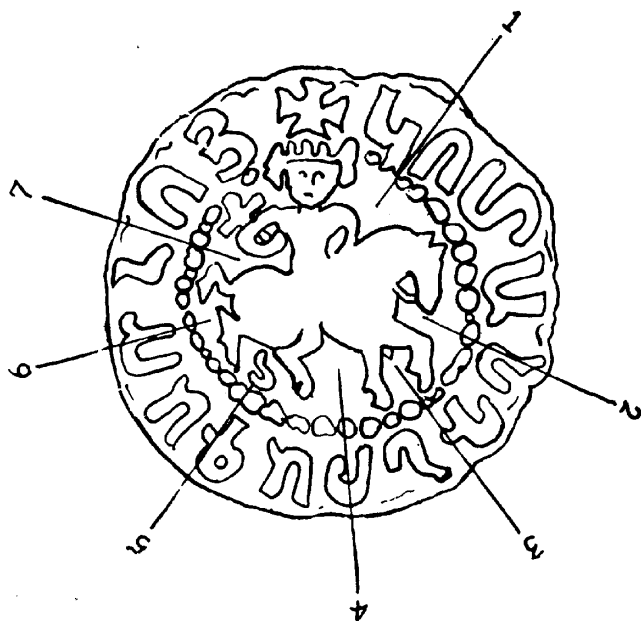
Կը տեսնուի նաեւ որ Լեւոն Բռնակալի արուեստով բայց Լեւոնի դրութեամբ դրամները կը պատկանին Լեւոն Բռնակալի եւ ոչ թէ Լուսինեան Լեւոն Ե.ի, որուն դրամները բոլորովին տարբեր արուեստ ունին(38):

37) Այս ակտումներով Հ. Կ. Սեֆուլեանի (էջ 40) թ գիրը ունեցող Կոստանդինի արծաթապղինձները պէտք է վերադարձուին Կոստանդին Գ.ի:

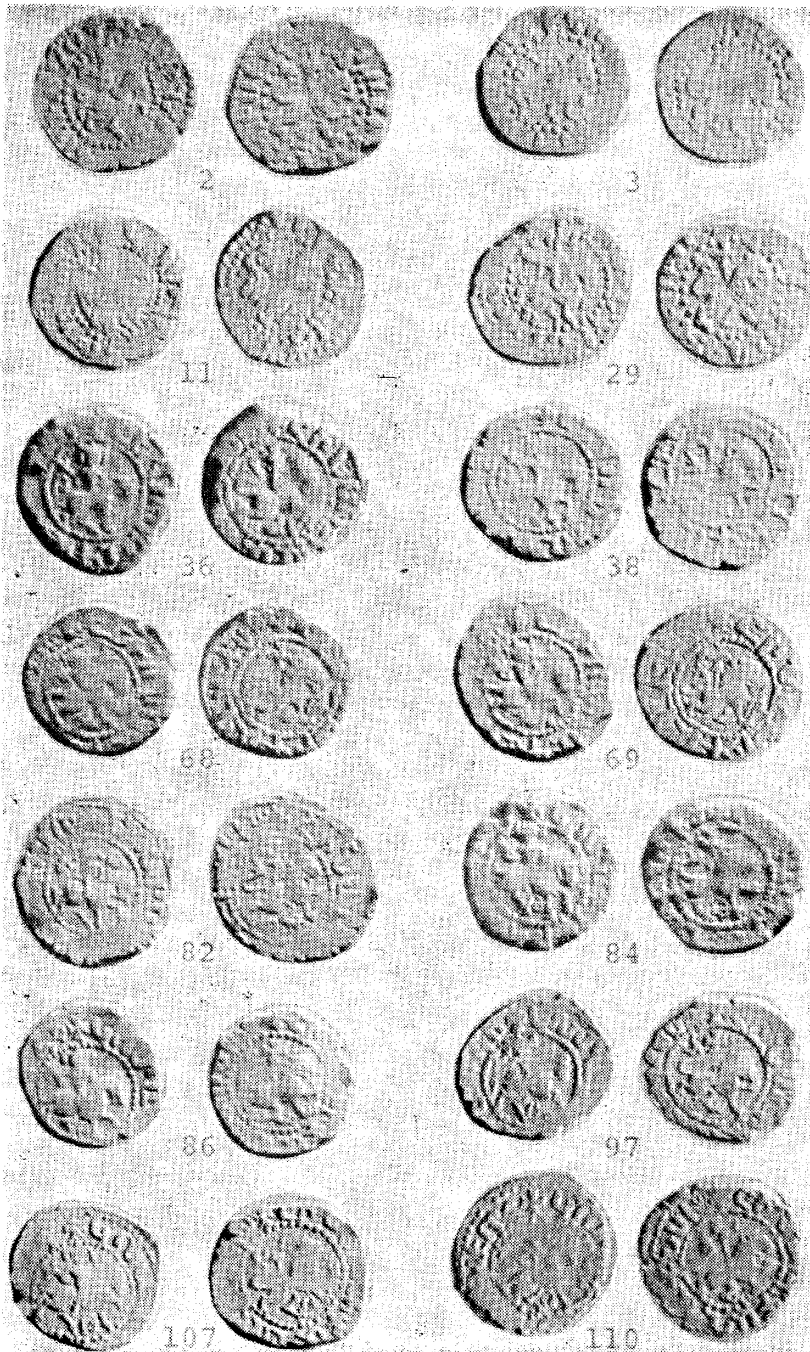
38) Այս դրամագիւտը կը ժխտէ Հ. Կ. Սեֆուլեանի կարծիքը, քէ՛ այս դրամները կը պատկանին Լեւոն Ե.ի (տես՝ Հ. Կ. Սեֆուլեան, էջ 9 եւ 85):

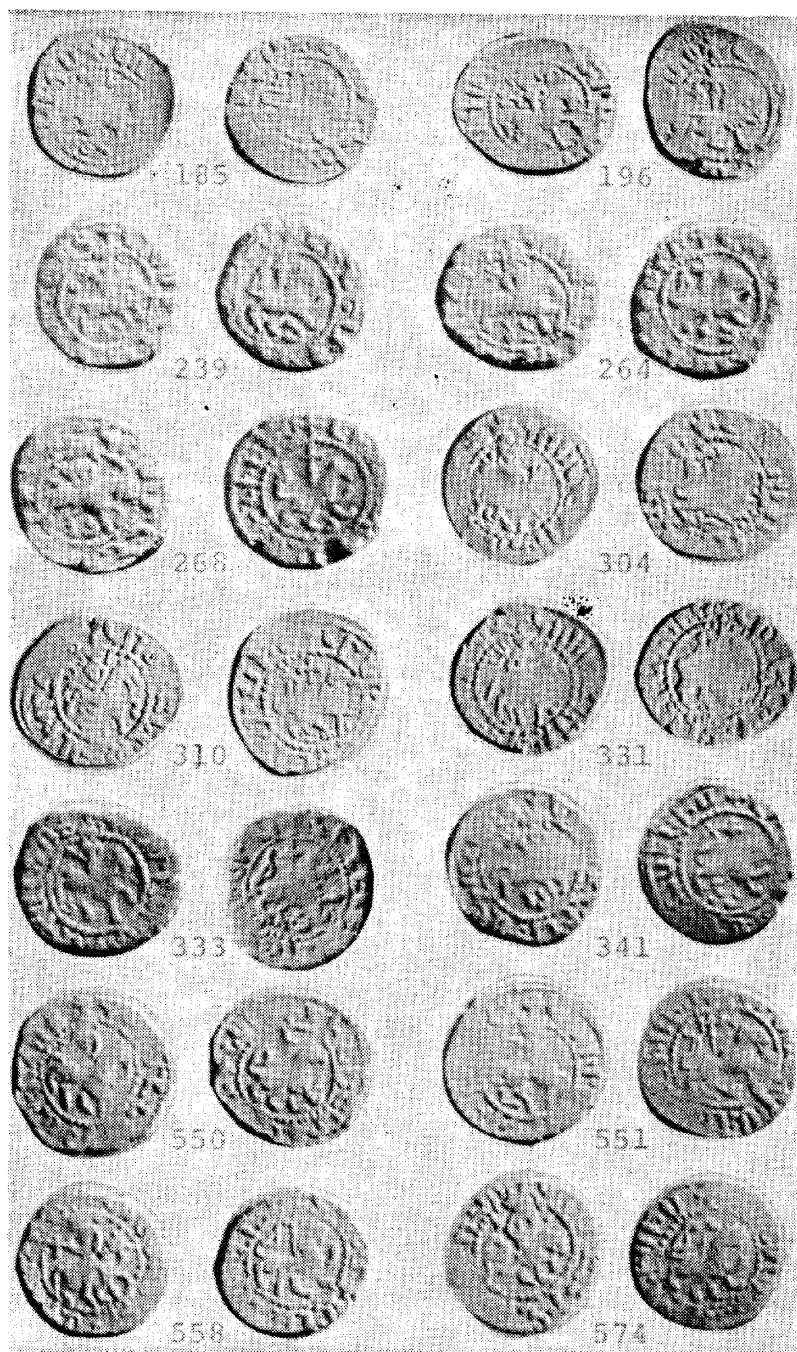
ԴԱՇԻ ՆՇԱՆԸ Բ-Դ

ԴԱՇԻ ՆՇԱՆԸ Տ-Տ

ԴՐԱՄԱԳԻՏԻՆ ՔՈՐՓՈՒՍԸ

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Գ. Ի ԴՐԱՄՆԵՐԸ

Պտուկեան		Կնիք
Թիւ	Քորփուսի քիւ	
1Ա	ԿՈՏՆԴԻՆ ԹԱԳՐ ՂԱ	Օղակ ձախ դաշտին մէջ
Բ	ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ՍԻՍ	Մազոտ առիւծ
2Ա	նոյն	1Ա
Բ	նոյն	1Բ
3Ա	ԿՈՏՆԴԻՆ ԹԱԳՐ ՀՈՑ	Օղակ ձախ դաշտին մէջ
	ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ ՍԻ	Առիւծը աջ
	1.9565 կրամ Հ. Կ. 9.24	
4Ա	նոյն	3Ա
	նոյն	3Բ
5Ա	ԿՈՏՆԴԻՆ ԹԱԳՐ ՀՈՑ	3Ա
Բ	ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ ՍԻՍ	Օղակ ձախ դաշտին մէջ
	2.050 կրամ Հ. Կ. 9.23	Առիւծը աջ
6Ա	նոյն	3Ա
Բ	նոյն	4Բ
7Ա	ԿՈՏՆԴԻՆ ԹԱԳԱՒ Ղ	Օղակ ձախ դաշտին մէջ
Բ	ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ ՍԻՍ	Մազոտ առիւծ
8Ա	2106 ԿՈՏՆԴԻՆ ԹԱԳԱՒ Ղ	Օղակ ձախ դաշտին մէջ
Բ	ՇԻՆԱԼ ՔԱՂԱՔ ՍԻՍ	Առիւծը աջ
9Ա	նոյն	Օղակ ձախ դաշտին մէջ
Բ	ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ս	Առիւծը աջ
10Ա	2106 նոյն	9Ա
Բ	նոյն	
11Ա	2109 ԿՈՏՆԴԻՆ ԹԱԳԱՒ	Օղակ ձախ դաշտին մէջ
Բ	ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ ՍԻՍ	Առիւծը աջ
	2.125 կրամ Հ. Կ. 9.27	
12Ա	ԿՈՍՏՆԴԻՆ ԹԱԳՐ ՀՈՑ	Առանց օղակի
Բ	ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ ՍԻՍ	Մազոտ առիւծ
13Ա	ԿՈՍՏՆԴԻՆ ԹԱԳՐ ՈՑ	Առանց օղակի
Բ	ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ՍԻՍ	Ծ Գիւրը առիւծին յետին ոտքերուն միջև

14Ա	ԿՈՏՆԴԻՆ ԹԱԳԱՒՈՐ Հ	Առանց օղակի
Բ	ՇԻՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԳՆ Ի	Առիւծը աջ
15Ա	նոյն	14Ա
Բ	ՇԻՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԳՆ Ի ՍԻՍ	Առիւծը աջ
16Ա	2106 ԿՈՏՆԴԻՆ ԹԱԳԱՒՈՐ Հ	Առանց օղակի
	ՇԻՆԵԼ Ի ՔԱՂՔՆ Ի ՍԻՍ	Առիւծը աջ
17Ա	նոյն	16Ա
Բ	նոյն	Մազոտ առիւծ
18Ա	նոյն	16Ա
Բ	ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂՔՆ Ի ՍԻ	Առանց օղակի
19Ա	նոյն	Առիւծը աջ
Բ	Անորոշ	17Բ
20Ա	նոյն	19Ա
Բ	ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ՍՍ	Առանց օղակի
		Մազոտ առիւծ
21Ա	նոյն	19Ա
Բ	նոյն	20Բ
22Ա	2103 ԿՈՏՆԴԻՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀՅ	Լ գիրը ձիուն յետին
Բ	ՇԻՆԵԱ ՔԱՂՔՆ Ի ՍԻՍ Ն	ոտքերուն միջեւ
		Լ գիրը առիւծին յետին
		ոտքերուն միջեւ
23Ա	ԿՈՏՆԴԻՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀՈՅ	Օղակ ձախ դաշտին մէջ
Բ	ՇԻՆԵԱ ՔԱՂՔՆ ՍԻՍ	Մազոտ առիւծ
24Ա	նոյն	Օղակ ձախ դաշտին մէջ
Բ	նոյն	Առիւծը աջ
25Ա	2108 ԿՈՏՆԴԻՆ ԹԱԳ ՀՅ	Առանց օղակի
	ՇՆԱԼ ԳԱՂԱԳ Ի	
26Ա	ԿՈՏՆԴԻՆ ԹԱԳ ՀՈՅ	Առանց օղակի
Բ	ՇԻՆԵԱ ԳԱՂԳ Ի ՍԻ	Առիւծը աջ
27Ա	ԿՈՏՆԴԻ ԹԱՐ ՀՅ	Առանց օղակի
Բ	ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂՔ Ի ՍԻ	Առիւծը աջ
28Ա	նոյն	Առանց օղակի
Բ	ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ՍԻՍ	Տ գիրը առիւծին յետին
		ոտքերուն միջեւ
29	Անորոշ	
30	Անորոշ	
31	Անորոշ	

ԼԵՎՈՆ ԲՈՆԱԿԱԼԻ ԴՐԱՄՆԵՐԸ

Թիւ	Քորփուս		Կնիք	Դաշտի նշան
32Ա		ԼԵՎՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈ		Թ-2
Բ		ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի Ս		Թ-2
33Ա	2139	ԼԵՎՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈ		Թ-2
Բ		ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ ԽՍ		Թ-3
34Ա		նոյն		Թ-2
Բ		նոյն		Թ-3
		ԿՀԻՌ 1.5855 ԿՐԱՄ Հ. Կ. 9.08		
35Ա		նոյն		Թ-7
Բ		ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ		Թ ՀԿԱՅ
36Ա		նոյն	35Ա	Թ-7
Բ		նոյն	35Բ	Թ ՀԿԱՅ
37Ա		նոյն	35Ա	Թ-7
Բ		ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔ Ի ՍԻ		Թ-3
38Ա		նոյն	35Ա	Թ-7
Բ		նոյն		Անորոշ
39Ա	2164	ԼԵՎՈՆ ԹԱԳԱՐ ՀԱՅՈՑ		Թ-5
Բ		ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ՍԻ		Թ-3
		ԿՀԻՌ 1.748 ԿՐԱՄ Հ. Կ. 9.15		
40Ա	2164	նոյն	39Ա	Թ-5
Բ		նոյն	39Բ	Թ-3
		ԿՀԻՌ 1.720 ԿՐԱՄ Հ. Կ. 9.05		
41Ա	2164	նոյն	39Ա	Թ-5
Բ		նոյն	39Բ	Թ-3
42Ա	2164	նոյն	39Ա	Թ-5
Բ		նոյն		Թ-5
		ԿՀԻՌ 1.649 Հ. Կ. 8.96		
43Ա	2164	նոյն		Թ-2
		ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ս		Թ-6
44Ա	2164	նոյն	43Ա	Թ-2
Բ		ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ ՍԻՍ		Թ-3
45Ա	2164	նոյն	43Ա	Թ-2
Բ		նոյն	44Բ	Թ-3
46Ա	2164	նոյն	43Ա	Թ-2
Բ		նոյն	44Բ	Թ-3
47Ա	2164	նոյն	43Ա	Թ-2
Բ		նոյն	44Բ	Թ-3
		ԿՀԻՌ 1.829 ԿՐԱԿ Հ. Կ. 8.97		

48Ա.	2164	նոյն	Թ-5
Բ		նոյն	Թ-3
		կշիռ 1.7315 կրամ Հ. Կ. 9.04	
49Ա.	2164	նոյն	48Ա Թ-5
Բ		նոյն	48Բ Թ-3
50Ա.	2164	նոյն	Թ-5
Բ		ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ ՍԻ	Թ-5
51Ա.	2164	նոյն	Թ-5
Բ		ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ ՍԻՍ	Թ-3
52Ա.	2164	նոյն	51Ա Թ-5
Բ		նոյն	51Բ Թ-3
53Ա.		ԼԵՎՈՆ ԹԱԳԱՌ ՀԱՈՑ	Թ-5
Բ		ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ ՍԻՍ	Թ-3
54Ա.		նոյն	Թ-5
Բ		ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ ՍԻ	Թ-3
55Ա.		նոյն	54Ա Թ-5
Բ		նոյն	54Բ Թ-3
56Ա.		նոյն	54Ա Թ-5
Բ		նոյն	Թ-3
57Ա.		նոյն	54Ա Թ-5
Բ		նոյն	56Բ Թ-3
58Ա.		նոյն	54Ա Թ-5
Բ		նոյն	Թ-5
59Ա.		նոյն	54Ա Թ-5
Բ		նոյն	58Բ Թ-5
60Ա.		նոյն	53Ա Թ-5
Բ		ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ ՍԻՍ	53Բ Թ-3
61Ա.		նոյն	Թ-2
Բ		ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ՍԻ	Թ-3
62Ա.		ԼԵՎՈՆ ԹԱԳԱՌՈՐ ՀԱ	Առանց Թ գրի
Բ		ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ ՍԻ	Թ-5
63Ա.		ԼԵՎՈՆ ԹԱԳԱ	Թ-2
Բ		ՇԻՆԱԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի ՍԻՍ	Թ-3
64Ա.		նոյն	63Ա Թ-2
Բ		նոյն	63Բ Թ-3
65Ա.		նոյն	63Ա Թ-2
Բ		նոյն	63Բ Թ-3
66Ա.		ԼԵՎՈՆ ԹԱԳԱՌՈՐ ՀԱՈ	Թ-2
Բ		ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ	Առանց Թ գրի

67Ա	նոյն	66Ա	Թ-2
Բ	նոյն	66Բ	Առանց Թ գրի
68Ա	Լեւոն ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈ		Թ-2
Բ	ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ս		Թ-3
	ԿՀԻՌ 1.6015 Հ. Կ. 9.07		
69Ա	նոյն	68Ա	Թ-2
Բ	նոյն	68Բ	Թ-3
70Ա	նոյն	68Ա	Թ-2
Բ	նոյն	68Բ	Թ-3
71Ա	նոյն	68Ա	Թ-2
Բ	նոյն	68Բ	Թ-3
	ԿՀԻՌ 1.7155 Հ. Կ. 9.10		
72Ա	նոյն	68Ա	Թ-2
Բ	նոյն		Առանց Թ գրի
73Ա	նոյն	68Ա	
Բ	նոյն		Առանց Թ գրի
	ԿՀԻՌ 1.7155 Հ. Կ. 9.10		
74-75	Անորոշ Լեւոն Դրամներ		
76-81	Անորոշ Լեւոն Դրամներ		

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Դ.Ի ԴՐԱՄՆԵՐԸ Թ-Թ ԳՐԵՐՈՎ

Թիւ	Փոքիւն	Կնիք	Թ-Թ Գրերը
82Ա	ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԹԱԳԱՌ		Թ-1
Բ	ՇԻՆԱԼ ՔԱՂԱՔՆ ՍԻՍ		Թ-5
83Ա	ԿՈՏԱՆԴ ԹԱԳԱՌ ՀՅ		Թ-4
Բ	ՇԻՆԱԼ ՔԱՂԱՔՆ ՍԻՍ		Թ-4
84Ա	նոյն	83Ա	Թ-4
Բ	նոյն	83Բ	Թ-4
	ԿՀԻՌ 1.6465 Հ. Կ. 9.07		
85Ա	նոյն	83Ա	Թ-4
Բ	նոյն		Առանց Թ գրի
86Ա	նոյն		Թ-4
Բ	ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ ՍԻՍ		Թ-5
	ԿՀԻՌ 2.048 Հ. Կ. 9.00		
87Ա	նոյն	86Ա	Թ-4
Բ	նոյն	86Բ	Թ-5

88Ա	ԿՈՏԱՆԴՆ ԹԱԳԱՌ Հ		Թ-2
Բ	ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ ՍԻՍ		Թ-4
89Ա	նոյն		Թ-2
Բ	նոյն		Թ-4
90Ա	նոյն		Թ-4
Բ	ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ս		Թ-4
91Ա	ԿՈՏԱՆԴՆ		Թ-5
Բ	ՇԻՆԱԼ ՔԱՂԱՔՆ ՍԻՍ		Թ-5
92Ա	նոյն		Թ-5
Բ	նոյն		Թ-5
93Ա	ԿՈՏԱՆԴՆ		Թ-2
Բ	ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ ՍԻ		Թ-5
94Ա	նոյն	93Ա	Թ-2
Բ	նոյն	93Բ	Թ-5
95Ա	ԿՈՏԱՆԴՆ ԹԱԳԱՌ ՀՈ		Թ-4
Բ	ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ ՍԻՍ		Թ-5
96Ա	նոյն	95Ա	Թ-4
Բ	նոյն	95Բ	Թ-5
97Ա	նոյն	95Ա	Թ-4
Բ	նոյն	95Բ	Թ-5
	կշիռ 2.052 Հ. Կ. 9.03		
98Ա	նոյն	95Ա	Թ-4
Բ	նոյն	95Բ	Թ-5
99Ա	նոյն	95Ա	Թ-4
Բ	նոյն	95Բ	Թ-5
100Ա	նոյն	95Ա	Թ-4
Բ	նոյն		Թ-5
101Ա	նոյն	95Ա	Թ-4
Բ	նոյն		Թ-5
102Ա	ԿՈՏԱՆԴՆ ԹԱԳԱՌ ՀԱ		Թ-5
Բ	ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ		Անորոշ
103Ա	նոյն	102Ա	Թ-5
Բ	ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ ՍԻ		Թ-5
104Ա	նոյն		Թ-2
Բ	ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ		Թ-5
105Ա	ԿՈՏԱՆԴՆ ԹԱԳԱՌ Հ		Թ-4
Բ	ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ ՍԻՍ		Թ-4
106Ա	նոյն		Անորոշ
Բ	նոյն		Թ-5

107Ա	ԿՈՍՏՆԴՆ ԹԱԳԱՌ Հ	Թ-4
Բ	ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ ՍԻՍ	Թ-4
	ԿՀԻՌ 1.784 ԿՐԱՄ Հ. Կ. 8.66	
108Ա	նոյն	107Ա Թ-4
Բ	նոյն	107Բ Թ-4
109Ա	նոյն	107Ա Թ-4
Բ	նոյն	107Բ Թ-4
110Ա	նոյն	107Ա Թ-4
Բ	նոյն	107Բ Թ-4
	ԿՀԻՌ 1.488 ԿՐԱՄ Հ. Կ. 9.01	
111Ա	նոյն	107Ա Թ-4
Բ	նոյն	107Բ Թ-4
	ԿՀԻՌ 1.557 ԿՐԱՄ Հ. Կ. 9.10	
112Ա	նոյն	Թ-4
Բ	նոյն	Թ-4
	ԿՀԻՌ 1.3065 Հ. Կ. 9.10	
113Ա	ԿՈՍՏՆԴՆ ԹԱԳԱՌ ՀՅ	Թ-4
Բ	ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ ՍԻՍ	Թ-3
114Ա	նոյն	113Ա Թ-4
Բ	նոյն	113Բ Թ-3
	ԿՀԻՌ 1.594 ԿՐԱՄ Հ. Կ. 9.06	
115Ա	նոյն	113Ա Թ-4
Բ	նոյն	Թ-4
116Ա	նոյն	113Ա Թ-4
Բ	նոյն	Թ-3
117Ա	նոյն	113Ա Թ-4
Բ	նոյն	Թ-4
118Ա	նոյն	Թ-4
Բ	նոյն	Թ-3
119Ա	նոյն	118Ա Թ-4
Բ	նոյն	Թ-4
120Ա	նոյն	118Ա Թ-4
Բ	նոյն	119Բ Թ-4
121Ա	նոյն	118Ա Թ-4
Բ	նոյն	Թ-4
122Ա	նոյն	Թ-3
Բ	նոյն	Թ-5
123Ա	նոյն	122Ա Թ-3
Բ	նոյն	122Բ Թ-5
124Ա	նոյն	122Ա Թ-3

Բ	նոյն		Թ-2
125Ա	նոյն		Թ-4
Բ	նոյն		Թ-3
126Ա	նոյն	125Ա	Թ-4
Բ	նոյն	125Բ	Թ-3
127Ա	ԿՈՍՏԱՆԴՆԻ թԱԳԱՌ	ՀՈ Աստղ մը ձիուն	Թ-5
		գլխուն վրայ	
Բ	ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ ՍԻՍ		Թ-5
128Ա	նոյն	127Ա	Թ-5
Բ	նոյն	127Բ	Թ-5
129Ա	նոյն		Թ-4
Բ	նոյն		Թ-5
130Ա	նոյն		Թ-4
Բ	նոյն		Թ-6
131Ա	ԿՈՍՏԱՆԴՆԻ թԱԳԱՌ		Թ-2
Բ	ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ ՍԻՍ		Թ-5
132Ա	նոյն	131Ա	Թ-2
Բ	նոյն	131Բ	Թ-5
133Ա	նոյն	131Ա	Թ-2
Բ	նոյն	131Բ	Թ-5
134Ա	նոյն	131Ա	Թ-2
Բ	նոյն		Թ-3
135Ա	ԿՈՍՏԱՆԴՆԻ թԱԳԱՌ	ՀՈՑ	Թ-1
Բ	ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ ՍԻՍ		Թ-5
	Կշիռ 1.516 Կրամ	Հ. Կ. 8.87	
136Ա	նոյն	135Ա	Թ-1
Բ	նոյն	135Բ	Թ-5

ԱՆՈՐՈՇ ԿՈՍՏԱՆԴԻՆԻ ԴՐԱՄՆԵՐ Թ-Թ

137Ա	Անորոշ	Աստղ ձիուն գլխուն վրայ	Թ-5
Բ	Անորոշ		Թ-3
	Կշիռ 1.516 Հ. Կ. 8.87		
138Ա	Անորոշ		Թ-1
Բ	Անորոշ		Թ-5
139Ա	Թ-1 :	140Ա Թ-1 :	141Ա Թ-1
Բ	Թ-5 :	140Բ Թ-5 :	141Բ Թ-3

- 142Ա թ-2: նոյն 143Ա - 151Ա:
 Բ թ-2: նոյն 143: 144Բ-145Բ թ-4: 146-150Բ թ-5: 151Բ թ-6
- 152Ա թ-4: նոյն 153Ա - 169Ա:
 Բ թ-2: 153Բ-154Բ թ-2: 155Բ-160Բ թ-4: 161Բ-167Բ թ-6:
 168,169 անորոշ:
- 170Ա թ-5: նոյն 171Ա-184Ա:
 178Բ թ-3: 179Բ-182Բ թ-5: 183,184 անորոշ:
- 170Բ-171Բ թ-2: 173-1

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Դ.Ի ԴՐԱՄՆԵՐԸ ՄԻԱՅՆ Ա. ԿՈՂՄԸ
 ՄԷԿ Թ ԳԻՐՈՎ

185Ա	2229	ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԹԱԳԱՌ ՀԱ	Թ-5
Բ		ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Կ	Առիւծը աջ
		Կշխ 1.9135 Հ. Կ. 9.00	
186Ա		նոյն	185Ա թ-5
Բ		նոյն	185Բ Առիւծը աջ
187Ա		նոյն	185Ա թ-5
Բ		նոյն	185Բ Առիւծը աջ
188Ա		նոյն	185Ա թ-5
Բ		նոյն	185Բ Առիւծը աջ
189Ա		նոյն	Թ-5
Բ		ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ ՍԻՍ	Առիւծը աջ
190Ա		նոյն	189Ա թ-5
Բ		նոյն	189Բ Առիւծը աջ
191Ա		ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԹԱԳԱՌ ՀՈՅ	Թ-1
Բ		ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ	Առիւծը աջ
192Ա		ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԹԱԳԱՌ Հ	Թ-2
Բ		ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔ Ս	Առիւծը աջ
193Ա		նոյն	192Ա թ-2
Բ		նոյն	192Բ Առիւծը աջ
194Ա		նոյն	Թ-5
Բ		ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔ ՍԻՍ	Դաշտին մէջ Տ
195Ա		նոյն	Թ-4
Բ		ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔ ՍԻ	Առիւծը աջ
196Ա		ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԹԱԳԱՌ	Թ-1
Բ		ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ ԿՍ	Առիւծը աջ
197Ա		նոյն	196Ա թ-1

Բ	նոյն	196Բ Առիւծը աջ
198Ա	նոյն	196Ա Թ-1
Բ	նոյն	196Բ Առիւծը աջ
199Ա	նոյն	Թ-4
Բ	ՇինԱԼ Ի ԳԱՂԱՔՆ Խ	Առիւծը աջ
200Ա	ԿՈՏԱՆԴԻՆ ԹԱԳԱՌ ՀՈՑ	Թ-4
Բ	Շինեւ Ի	Դաշտին մէջ Տ
201Ա	ԿՈՏԱՆԴԻՆ ԹԱԳԱՌ ՀՑ	Թ-5
Բ	ՇինԱԼ Ի ԳԱՂԱՔՆ ՍԻ	Առիւծը աջ
202Ա	նոյն	Թ-2
Բ	ՇինԱԼ Ի ԳԱՂԱՔՆ ՍԻ	Առիւծը աջ
203Ա	նոյն	Թ-4
Բ	ՇինԱԼ Ի	Առիւծը աջ
204Ա - 207Ա	Անորոշ	Թ-5
208Ա - 227Ա	Անորոշ	Թ-4
228Ա - 233Ա	Անորոշ	Թ-2
234Ա - 237Ա	Անորոշ	Թ-1

ԿՈՏԱՆԴԻՆ Դ.Ի ԴՐԱՄՆԵՐԸ Տ-Տ ԳՐԵՐՈՎ

238Ա	ԿՈՏԱՆԴԻՆ ԹԱԳՐ ՀԱՅՈՑ	Տ-4, 0-7
Բ	Շինեւ Ի ԳԱՂԱՔՆ Ի ՍԻՍ	Տ-4, 0-3
239Ա	նոյն	Տ-4, 0-7
Բ	Շինեւ Ի ԳԱՂԱՔՆ ՍԻՍ	Տ-4, 0-5
	ԿՀԻՌ 2-575, Հ. Կ. 9-03	
240Ա	նոյն	239Ա Տ-4, 0-7
Բ	նոյն	239Բ Տ-4, 0-5
241Ա	նոյն	239Ա Տ-4, 0-7
Բ	նոյն	239Բ Տ-4, 0-5
	ԿՀԻՌ 1-913 Հ. Կ. 9-01	
242Ա	նոյն	Տ-4, 0-5
Բ	նոյն	Տ-4,
243Ա	Անորոշ	Տ-4, 0-5
Բ	Անորոշ	Տ-4, 0-5
244Ա	ԿՈՏԱՆԴԻՆ ԹԱԳՐ ՀՈՑ	Տ-4, 0-2
Բ	Շինեւ Ի ԳԱՂԱՔՆ ՍԻՍ	Տ-4,
245Ա	նոյն	Տ-4, 0-7
Բ	նոյն	Տ-4, 0-5

246Ա.		ԿՈՍՏԱՆԴՆՆԻ ԹԱԳԱՌ Հ		Տ-5
Բ		ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ՍԻՍ		Տ-5
247Ա.		նոյն		Տ-4
Բ		նոյն		Տ-4
248Ա.		նոյն		Տ-4
Բ		նոյն		Տ-4
249Ա.		նոյն		Տ-4
Բ		նոյն		Տ-4
		ԿՀԻՌ 1.752 Հ. Կ. 9.00		
250Ա.	2190	ԿՈՍՏԱՆԴՆՆԻ ԹԱԳԱՌ ՀՈՑ		Տ-5
Բ		ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ՍԻՍ		Տ չկայ
251Ա.	2190	նոյն	250Ա.	Տ-5
Բ		նոյն		Տ-5
252Ա.	2190	նոյն		Տ-5
Բ		ՇԻՆԵԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ՍԻՍ		Տ-5
253Ա.	2190	նոյն		Տ-5
Բ		նոյն		Տ-4
254Ա.	2190	նոյն		Տ-5
Բ		նոյն		Տ-4
255Ա.		նոյն		Տ-5
Բ		ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ՍԻՍ		Տ-5
256Ա.		նոյն		Տ-5
Բ		նոյն		Տ-5
257Ա.		նոյն		Տ-5
Բ		ՇԻՆԵԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ՍԻՍ		Տ-5
		ԿՀԻՌ 1.6260 Հ. Կ. 8.97		
258Ա.		նոյն	257Ա.	Տ-5
Բ		նոյն	257Բ	Տ-5
259Ա.		նոյն		Տ-5
Բ		նոյն		Տ-5
260Ա.		նոյն	259Ա.	Տ-5
Բ		նոյն	259Բ	Տ-5
261Ա.		նոյն	259Ա.	Տ-5
Բ		նոյն	259Բ	Տ-5
262Ա.		նոյն		Տ-4
Բ		ՇԻՆԵԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ՍԻՍ		Տ-4
263Ա.		նոյն	262Ա.	Տ-4
Բ		նոյն		Տ-4
264Ա.		նոյն	262Ա.	Տ-4

Ֆ	նոյն		Տ-4
	կշիռ 1.800 ձ. Կ. 9.09		
265Ա	նոյն	262Ա	Տ-4
Ֆ	նոյն		Տ-4
266Ա	նոյն		Տ-4, 0-5
Ֆ	Շինեել է ԲԱՂԱՔՆ ՍԻՍ		Տ-4
267Ա	նոյն		Տ-4, 0-5
Ֆ	նոյն		Տ-4
268Ա	նոյն		Տ-4
Ֆ	Շինեել ԳԱՂԱԳՆ Ի ՍԻՍ		Տ-4
	կշիռ 1.888 ձ. Կ. 9.03		
269Ա	նոյն	268Ա	Տ-4
Ֆ	նոյն	268Բ	Տ-4
270Ա	նոյն	268Ա	Տ-4
Ֆ	նոյն		Տ-4
271Ա	նոյն		Տ-4
Ֆ	Շինեել է ԳԱՂԱԳՆ Ի ՍԻՍ		Տ-4
272Ա	նոյն	271Ա	Տ-4
Ֆ	նոյն	271Բ	Տ-4
273Ա	նոյն	271Ա	Տ-4
Ֆ	նոյն	271Բ	Տ-4
274Ա	նոյն		Տ-4
Ֆ	նոյն		Տ-4
	կշիռ 1.6800 կրամ, ձ. Կ. 9.00		
275Ա	նոյն		Տ-4
Ֆ	նոյն		Տ-4
276Ա	նոյն	275Ա	Տ-4
Ֆ	նոյն	275Բ	Տ-4
277Ա	նոյն		Տ-4
Ֆ	նոյն		Տ-4
278Ա	նոյն	277Ա	Տ-4
Ֆ	նոյն	277Բ	Տ-4
279Ա - 300Ա	նոյն բայց անորոշ		Տ-4
279Բ - 300Բ	նոյն բայց անորոշ		Տ-4
301Ա	ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԹԱԳՈՐ ՀՈՑ		Տ-4, 0-7
Ֆ	Շինեել է ԳԱՂԱԳՆ Ի ՍԻՍ		Տ-4
302Ա	նոյն		Տ-4
Ֆ	Շինեել է ԲԱՂԱՔՆ Ի ՍԻՍ		Տ չկայ
303Ա	ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԹԱԳՈՐ ՀՈՑ		Տ-5
Ֆ	Շինեել է ԲԱՂԱՔՆ ՍԻՍ		Տ-5

		կշիռ 1-6300 կրամ, Հ. Կ. 8-8	
304Ա		նոյն	Տ-4
Բ		նոյն	Տ-4
		կշիռ 1-5855 կրամ, Հ. Կ. 9-3	
305Ա		ԿՈՍՏՆԴՆԻ ԹԱԳԱՐ ՀԱՈՑ	Տ-4, 0-7
Բ		ՇԻՆԵԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի ՍԻՍ	Տ-4, 0-5
306Ա		նոյն	Տ-4, 0-5
Բ		նոյն	Տ-4, 0-5
307Ա	2185	ԿՈՍՏՆԴՆԻ ԹԱԳԱՐ	Տ-4
Բ		նոյն	Տ-4
308Ա		նոյն	Տ-4
Բ		ՇԻՆԱԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի ՍԻՍ	Տ-4
309Ա		ԿՈՍՏՆԴՆԻ ԹԱԳԱՐ ՀՅ	Տ-5
Բ		ՇԻՆԱԼ Ի ԳԱՂԱԳ ՍԻ	Տ-5
310Ա		նոյն	Տ-5
Բ		նոյն	Տ-5
		կշիռ 1-4965 կրամ, Հ. Կ. 9-10	
311Ա	2215	ԿՈՍՏՆԴՆԻ ԹԱԳԱՐ ՀՈՑ	Տ-4
Բ		ՇԻՆԱԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ ՍԻՍ	Տ-4
312Ա	2215	նոյն	Տ-4
Բ		նոյն	Տ-4
313Ա	2215	նոյն	Տ-4
Բ		նոյն	Տ-4
314Ա		նոյն	Տ-4
Բ		նոյն	Տ-4
315Ա		նոյն	315Ա Տ-4
Բ		ՇԻՆԵԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ ՍԻՍ	Տ-4
316Ա		նոյն	315Ա Տ-4
Բ		նոյն	Տ-4
317Ա		նոյն	Տ-4
Բ		նոյն	Տ-4
318Ա		նոյն	Տ-4
Բ		նոյն	Տ-4
319Ա		նոյն	Տ-4
Բ		նոյն	Տ-4
320Ա		նոյն	Տ-4
Բ		ՇԻՆԵԼ Ի ԳԱՂԱՆ Ի ՍԻՍ	Տ-4

321Ա	ԿՈՍՏԱՆԴՆԻՆ ԹԱԳՐ ՀՈՑ	Տ-4
Բ	ՇԻՆԵԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի ՍԻՍ	Տ-4
	ԿՀԽ 1.7900 ԿՐԱՄ, Հ. Կ. 9.00	
322Ա	ՆՈՅՆ	Տ-4
Բ	ՆՈՅՆ	Տ-4
323Ա	ՆՈՅՆ	322Ա Տ-4
Բ	ՆՈՅՆ	322Բ Տ-4
324Ա - 326Ա	ՆՈՅՆ	Տ-4
324Բ - 326Բ	ՆՈՅՆ	Տ-4
327Ա	ՆՈՅՆ	Տ-5
Բ	ՆՈՅՆ	Տ-5
328Ա - 330Ա	ԿՈՍՏԱՆԴՆԻՆ ԹԱԳՐ ՀՈՑ	Տ-4
Բ - Բ	ՇԻՆԵԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ ՍԻՍ	Տ-4
	ԿՀԽ 2.0025 ԿՐԱՄ, Հ. Կ. 9.27	
331Ա	ՆՈՅՆ	Տ-5
Բ	ՆՈՅՆ	Տ-5
332Ա - 333Ա	ՆՈՅՆ	Տ-5
Բ - Բ	ՇԻՆԵԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ ՍԻՍ	Տ-5
334Ա	ԿՈՍՏԱՆԴՆԻՆ ԹԱԳՐ ՀՈՑ	Տ-5
Բ	ՇԻՆԵԼ Ի ՔԱՂԱՆ Ի ՍԻՍ	Տ-4
335Ա	ՆՈՅՆ	Տ-4
Բ	ՇԻՆԵԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի ՍԻՍ	Տ-4
336Ա	ԿՈՍՏԱՆԴՆ ԹԱԳՐ ՀԱՅՈՑ	Տ-5
Բ	ՇԻՆԵԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի ՍԻՍ	Տ-5
337Ա	ԿՈՍՏԱՆԴՆ ԹԱԳՐ ՀՈՑ	Տ-4
Բ	ՇԻՆԵԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի ՍԻՍ	Տ-4
338Ա	ԿՈՍՏԱՆԴՆ ԹԱԳՐ ՀՈՑ	Տ-7
Բ	ՇԻՆԵԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի ՍԻՍ	Անորոշ
339Ա	ԿՈՍՏԱՆԴՆ ԹԱԳՐ Ց	Տ-4
Բ	ՇԻՆԵԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի ՍԻՍ	Տ-4
340 - 547	ՉԱՆԱՉԱՆ Տ - Տ ԳՐԵՐՈՎ ԱՆՈՐՈՇ ԿՈՍՏԱՆԴՆԻՆ Դ.Ի ԴՐԱՄՆԵՐ	

ԿՈՍՏԱՆԴՆԻՆ Դ.Ի ԴՐԱՄՆԵՐԸ Լ-Լ ԳՐԵՐՈՎ

548Ա	ԿՈՍՏԱՆԴՆԻՆ ԹԱԳՐ ՀՈՑ	Լ-4
Բ	ՇԻՆԵԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի ՍԻՍ	Լ-4

549Ա		նոյն	548Ա	Լ-4
Բ		նոյն		Լ-4
550Ա		նոյն		Լ-4
Բ		նոյն		Լ-4
		ԿՀԻՌ 1.8805 Հ. Կ. 9.15		
551Ա - 555Ա		նոյն		Լ-4
Բ - Բ		նոյն		Լ-4
556Ա		նոյն		Լ-4
Բ		ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ՍԻՍ		Լ-5
		ԿՀԻՌ 1.8535 Հ. Կ. 9.24		
557Ա - 558Ա		նոյն		Լ-4
Բ - Բ		նոյն		Լ-5
559Ա		ԿՈՍՏԵՆԴՆ ԹԱԳՈՐ ՀՅ		Լ-5
Բ		ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ՍԻՍ		Լ-5
		ԿՀԻՌ 1.769 ԿՐՄԱԲ, Հ. Կ. 9.12		
560Ա - 564Ա		նոյն		Լ-5
Բ - Բ		նոյն		Լ-5
565Ա	2188	ԿՈՍՏԵՆԴՆ ԹԱԳԱՌ Հ		Լ-5
Բ		ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ՍԻ		
566Ա	2188	նոյն		Լ-5
Բ		նոյն		Լ-5
567Ա		նոյն		Լ-5
Բ		ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ՍԻՍ		Լ-5
568Ա		ԿՈՍՏԵՆԴ ԹԱԳՈՐ ՀՈՑ		Լ-4
Բ		ՇԻՆԱԼ Ի ԳԱՂԱՔՆ Ի ՍԻՍ		Լ-4
		ԿՀԻՌ 1.671 ԿՐՄԱԲ, Հ. Կ. 9.00		
569Ա - 570Ա		նոյն		Լ-4
Բ - Բ		նոյն		Լ-4
571Ա		ԿՈՍՏԵՆԴՆ ԹԱԳԱՌՈՐ ՀՅ		Լ-5
Բ		ՇԻՆԵԱ ՔԱՂԱՔՆ Ի ՍԻՍՆ		Լ-4
572Ա	2209	ԿՈՏԵՆԴՆ ԹԳ ՀՅ		Լ-5
Բ		ՇԻՆԱ Ի ՔԱՂԱՔ Ս		Լ-5
573Ա	2209	նոյն		Լ-5
Բ		ՇԻՆԱ Ի ՔԱՂԱՔ ՍԻՍ		Լ-5
574Ա		ԿՈՍՏԵՆԴՆ ԹԱԳՈՐ ՀՈՑ		Լ-4
Բ		ՇԻՆԵԼ ՔԱՂԱՔՆ Ի ՍԻՍ		Լ-4
		ԿՀԻՌ 1.730 Հ. Կ. 9.20		

575Ա - 576Ա	նոյն	Լ-4
Բ - Բ	նոյն	Լ-4
577Ա - 578Ա	նոյն	Լ-4
Բ - Բ	Շիկեկ ԳԱՂԱԲՆ ՍԻՍ	Լ-4
579 - 611	ՋԱՆԱՋԱՆ Լ-Լ ԳՐԵՐՈՎ ԱՆՈՐՈՇ ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Դ.Ի ԴՐԱՄՆԵՐ	

ԴԱՇՏԻ ԳՐԵՐԸ ԽԱՌՆՈՒԱԾ ԴՐԱՄՆԵՐ

612Ա	ԿՏԸՆԴ	Թ-4
Բ	Անորոշ	Տ-4
613Ա	ԿՈՍՏ	ՀՈՑ
Բ	Շիկեկ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի ՍԻՍ	Տ-4
	Կշիւ 1-4780 Հ. Կ. 9-06	
614Ա	ԿՈՍՏ	ՀՑ
Բ	Շիկեկ Ի ԳԱՂԱԳՆ	Լ-4
615Ա	Կ	ԹԱԳ ՀՈՑ
Բ		Լ-5
616Ա	ԿՈՏԸՆԴՆ	ՀՈՑ
Բ	Շիկեկ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի ՍԻՍ	Տ-4
617Ա	ԹԱԳՈՐ ՀՈՑ	Լ-4
Բ	Շիկ	ԻՍ Տ-4
618Ա	ԿՈՍՏԸՆԴՆ ԹԱԳՈՐ ՀՈՑ	Տ-4
	ԱՂԱԳՆ ՍԻՍ	
	Կշիւ 1-6430 Հ. Կ. 9-00	

ԹԱԳԱԻՈՐԸ ՋԻՈՎ, ՋԱԽ ԴԱՐՁԱԾ

619Ա	Անորոշ
Բ	Անորոշ

ՅԵՏ ՌՈՒԲԵՆԵԱՆԻ ՆՄԱՆՈՂ ԴՐԱՄՆԵՐ

620Ա	Անորոշ
Բ	Անորոշ

621Ա
Բ

ԿՀԽ 1.445 Հ. Կ. 7.22
Անորոշ
Անորոշ
ԿՀԽ 1.2420 Հ. Կ. 7.6

ԱՆՈՐՈՇ ԴՐԱՄՆԵՐ

622 - 636

Մաշաժ անորոշ դրամներ որ կը պատկանին
այս դրամագիւտին

SUMMARY

An Important Hoard of Gosdantin III, Levon the Usurper, and Gosdantin IV of Cilician Armenia

Haigazian Armenological Review, Vol. III, pp. 151-183 (1972), Beirut, Lebanon

The study of a hoard of 636 coins struck by the above-mentioned kings has clarified certain numismatic and historical events which occurred during their reigns (1344-1373). In spite of the lack of definite historical evidence, there is little doubt that someone by the name of Levon ruled during this period and struck coins.

The hoard clearly establishes the fact that a Levon succeeded Gosdantin III as king of Cilician Armenia. Both the styling and the field marks of the coins show a continuity in the entire group.

All the coins are of very low silver content and poor workmanship, reflecting the economic and political situation of a kingdom nearing its end.

HANDES AMSORYA

SUMMARY

Review of book: The Coin Hoards of Armenia, by Kh. A. Mousheghian, Vol. 1, The Academy of Sciences of Armenia (1973), pp. 184, 71 plates, 1 map (in Armenian).

An expanded version of the review which appeared in the Numismatic Chronicle, Seventh Series, Vol. XV (1975). See pp. 277-278.

Խ. Ա. ՄՈՒՇԵԳԻԱՆԸ, ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐԱՄԱԿԱՆ ԳԱՆ-
ՁԵՐԸ. Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների Ակա-
դեմիա, Հայաստանի Գիտությունների Թանգարան,
Թավուշի, Երևան, 1973, էջ 184, 70 տախ-
տակ, 1 քարտեզ եւ 1 մեծադրերի ցուցակ:

Ռաչատուր Ա. Մուշեղեան, Հայաստանի
Գիտությունների Թանգարանի Դրա-
մագիտական բաժնի Վարիչը, հեղինակն է
այս պատկանելի հատորին, որ նուիրուած է
1945ին Հայաստանի Միութանի շրջանի Սառ-
նակունք գիւղին մէջ գտնուած կարեւոր
դրամագիտի մը ուսումնասիրութեան: Մու-
շեղեան, որուն 1962ին տպուած «Դուրի»
Դրամական Շրջանառութիւնը Դրամագի-
տութեան Տուեալներով» աշխատութիւնը՝
ընթերցողը կը ծանօթացնէ Միջնադարեան
Հայաստանի դրամական շրջանառութեան,
ներկայ հատորով կը պատկերացնէ Հայաս-
տանի դրամական շրջանառութիւնը Ք. Ա.
300—200 ժամանակամիջոցին:

Այս դրամագիտը կարեւոր նշանակու-
թիւն ունի հայ ժողովուրդի պատմութեան
ուսումնասիրութեան համար: Գովելի ու
քալաբերական է տեսնել որ, շնորհիւ մաս-
նաւոր անձերու խոհմութեան եւ հոգա-
տարութեան, փոխանակ կորսուելու, դրա-
մագիտը հաւաքուած ու գետնուած է Պե-
տական Թանգարանին դրամագիտական բաժ-
նին մէջ: Հետաքրքրական է նկատել որ
1948ին 178 կտորներ հաւաքուած էին Թան-
գարանին մէջ եւ այս առթիւ այն տարի-
ներուն Դրամագիտական բաժնի վարիչ
Ա. Շահնազարեան յօդուած մը գրած էր,
նկարագրելով այս խումբը: Առկէ 15 տարի
յետոյ, այդ Քիւր բարձրացած էր 354ի եւ
վերջապէս շնորհիւ զանազան նուիրատու-

ներու առատաձեռնութեան, այդ թիւն հա-
սած է 373ի: Իսկապէս հետաքրքրական է
կարդալ թէ ինչպէս այս գանձը հետզհետէ
հաւաքուած է Թանգարանին մէջ:

Դրամագիտը կը բաղկանայ հետեւեալ
դրամներէ:

Հռոմէական 225 դրամներ. 138 հատը
Հռոմ կոթուած, 46 հատը Փոքր Ասիա,
18 հատը Դադղիա, 12 հատը Իտալիա,
8 հատը Արիւրիկէ, 2 հատը Արեւելք եւ
1 հատը Սպանիա:

Սելեւկեան 58 Չորեքդրամներ:

Փրինկեան 39 Չորեքդրամներ:

Պարթեական 22 դրամներ:

Հայկական՝ Արտաշեսեան՝ 2 Չորեք-
դրամներ եւ 8 դրամներ:

Կապադովկիական 10 դրամներ:

Փոքր Ասիական 8 Միասոֆորներ:

Աղեքաանդր Մեծի դրամներ 1 Չորեք-
դրամ եւ 1 Դրամ:

Պոնտոսեան 1 Չորեքդրամ:

Թէեւ դրամներուն մեծամասնութիւնը
կոթուած են Ք. Ա. առաջին դարուն, կը
տեսնուի որ ամենահինը կը պատկանի Աղեք-
սանդր Մեծին — Ք. Ա. 336—323. Իսկ ամե-
նանոր՝ Արտաւազդ Բ-ի — Ք. Ա. 56—34.
այսպէսով դրամները կը պատկանին չորս
դարու ժամանակամիջոցի մը: Հեղինակին
կարծիքով դրամագիտը թաղուած է Ք. Ա.
20 թուականին:

Մուշեղեան կը բաժնէ դրամագիտը՝
Հելլենական միապետական եւ Հռոմէական
հանրապետական շրջաններու եւ կը դասա-
ւորէ դրամները այս տեսակէտէ:

Քննելով Հելլենական դրամները, Մու-
շեղեան մասնաւոր ուշադրութիւն կը դարձնէ
անոնց վրայ տեսնուող մենագրերուն —
(Monograms): — Քննելով անոնց միմեծ,
ան կը յայտարարէ թէ անոնք դրամագիտա-
կան նորութիւններ կը ներկայացնեն — էջ
16: Դժբախտաբար այս կարծիքը հիմնուած
ըլլալով իր ձեռքի տակ գտնուող սահմանա-
փակ աղբիւրներու վրայ՝ չի համապատաս-
խաներ իրականութեան: Այսպէս. թիւ 3
դրամի մենագիրը կը տեսնենք հրատարա-
կուած — (Naville, X, 1925, Տիւ. 42, թիւ
1137), թիւ 28 դրամի մենագիրը Hewellի

մէջ. (E. T. Hewell, Seleucid Mint of Antioch. N. Y. 1918, էջ 77, թիւ 296) եւ:

Մենագրերու նշանակութիւնը դուրս լուրջօրէն լուսարարուած չէ, եւ դրամագէտներու մենամասնութիւնը դանոնք կը նկատեն փողերանոցին արտադրութեան նշաններ, (issues, emissions): Ճիշտ է որ կան որոշ մենագրեր որ քաղաքին անունը կը ներկայացնեն. բայց այս պարագային քաղաքին անունը յստակօրէն կը տեսնուի մենագրին մէջ: Մուշեղեանի կարծիքը թէ այն մենագրեր որ կը տեսնուի Արտաագլի դրամներուն վրայ, կը նշանակէ ARTAXATA ընդունելի չէ. որովհետեւ A գրին հետքը չկայ, թէեւ ան կը կրկնուի չորս անգամ ARTAXATA բառին մէջ: Ըսենք նաեւ որ այս մենագրին հետքը չկայ նոյնպէս Արտաագլի մէջ կոխուած ուրիշ թաղաւորներու դրամներուն վրայ:

Դրամագլիտին Հռոմէական դրամները նկարագրուած են մանրամասնօրէն տալով անոնց ցանկը, պատկերատիպերը, անոնց վրայ տեսնուող առարկաները եւն: Հեղինակը կը ծանրանայ Մ. Անտոնիոսի արծաթ դրամին վրայ, որ կը կրէ ANTONI. ARMENIA DEVICTA խորագրերը: Այս դրամը անուշութիւն ունի Հայ-Հռոմէական պատերազմներու հետ եւ այսպէսով կապուած է մեր պատմութեան: Մուշեղեանի կարծիքը (էջ 46) թէ թերեւս այս դրամները կոխուած են Հայաստան, հաւանաբար Արտաագլի մէջ երբ մայրաքաղաքը դրաւուած էր Հռոմէացիներէն, կարծիք մըն է որ ընդունուած չէ արեւմտեան դրամագէտներէն: Անոնք կը նկատուին Հռոմի մէջ կոխուած դիմարներ:

Գրեթէ ամենակարեւոր մասը կը կազմէ այն քանի մը էջերը, որոնք նուիրուած են դրամագլիտին կարեւորութեան եւ նշանակութեան (էջ 51—59): Հայաստանի այդ ժամանակի կեանքին եւ առեւտուրին վերաբերեալ շատ կարեւոր աղբիւր մըն է այս դանձը:

Նկատելով որ ամբողջ դրամագլիտը եկած է երեք աշխարհադրական շրջաններէ, այսինքն՝ Միջերկրականի արեւմտեան երկիրներէն — 172 դրամ, Փոքր Ասիայէն 62 դրամ եւ Մերձավոր Արեւելքի երկիրներէն, Մուշեղեան կը յանգի այն եզրակացութեան, թէ այդ երեք աշխարհամասերը կը ներ-

կայացնեն առեւտրական երեք շրջաններ կամ ուղղութիւններ Հին Հայաստանի համար: Հեղինակը կ'ընդունի թէ՛ հին Հայաստանի առեւտրական ուղիները ուսումնասիրելու համար, պատմական Հայաստանի հողամասէն դրամագլիտերէ շատ քիչ նիւթ կայ: Թէեւ այս կը դժուարացնէ իր ուսումնասիրութեան եզրակացութիւնները, ան կը յանգի որոշ եզրակացութեան, հիմնուելով մեծ մասամբ ներկայ Հայաստանի եւ Կովկասի մէջ գտնուած Հելլենիստական շրջանի դրամագլիտերու վրայ: Կը թուէ դրամագլիտեր, ոմանք անտիպ, որ հետաքրքրական եւ կարեւոր են թէ դրամագլիտութեան համար եւ թէ Մերձ Արեւելքի պատմութեան համար: Ոսելով Տիգրանի դրամներուն մասին, ան կը յիշատակէ այն Տիգրանի արծաթները, որ գտնուած են Սոփոմ Հայաստանի մէջ: Նոյն ատեն ան կը յայտարարէ թէ ծանօթ է միայն մէկ դրամագլիտ, գտնուած Մծբինի մէջ, որ կը բաղկանար 624 պղինձներէ, որոնց 11ը Տիգրանեան էին: (Տես՝ SEYRIG, Revue Numismatique, 1955, էջ 85—128):

Ձեռք գիտեր թէ ինչ պատճառներով ան անտես կ'ընէ Պտոլեմեանի ուսումնասիրութիւնը հինգ տարբեր դրամագլիտերու, գտնուած նոյն շրջանին մէջ, որոնք կը պարունակեն Արտաագլեան դրամներ — (Տես Bedoukian, Revue des Etudes Arménienne, 1968, էջ 421—433):

Ոսելով Անդկովկասի մէջ գտնուած Պարթեական եւ Սելեւկեան դրամներու մասին, Մուշեղեան կու տայ կարգ մը տեղեկութիւններ, որ կարեւոր են եւ լոյս կը սփռեն դրամական շրջաբերութեան վրայ:

Վերջապէս խօսելով դանձի տիրոջ մասին, Մուշեղեան կը յանգի այն եզրակացութեան թէ այս դրամագլիտը կը պատկանէր անձի մը, ըլլայ վաճառական, քաղաքացի կամ պաշտօնեայ, որ տէր դարձած էր այս շատ շրջաններու պատկանող դրամներուն իր ճամբորդութեան ընթացքին: Այսպէս. Հռոմէական դրամները ձեռքն անցած են Արեւմտեան Միջերկրականի երկիրներու մէջ, քանի որ այս դրամները շատ քիչ գտնուած են Արեւելքի մէջ: Գալով Անտիոք, ան տիրացած է Քրեանիկեան եւ Անտիոքի դրամներուն, թերեւս մէջն ըլլալով Մեծն Տիգրանի

Անտիոքեան չորեքդամները: Անկէ վերջ
գանձին տէրն անցած է Փոքր Ասիա՝ հոն տե-
րանալով Կապադովկիական եւ ուրիշ տե-
րական դրամներու, եւ հասած Արտաշատ,
ուր իր հարստութեան վրայ աւելցուցած է
հայկական դրամներ:

Մուշեղեան ճշորդէն այս գանձը կը
նկատէ «ապրանքների ապրանք» եւ իսկա-
պէս ան հաւանաբար տիրոջ դրամագլուխն
էր: Այս նկատումով գանձը պէտք է նկա-
տել չքաբերութեան մէջ եղող դրամի թա-
ղում (Currency deposit):

Ոորհրդածելով թէ ինչ պարագաներու
տակ թաղուած է այս գանձը՝ Մուշեղեան
նկատի կ'առնէ որ Ք. Ա. 34 թուականին
Հռոմէացիք յարձակած էին Հայաստանի
վրայ եւ Արտաշատը գրաւած: Նոյն ժամա-
նակամիջոցին Հռոմէական լէգէոնները կը
կողոպտէին Հայաստանը: Այս պարագա-
ներու տակ թերեւս այս գանձը թաղուած է
Սառնակունքի մէջ: Բայց քանի որ 30ական
թուականներուն կոխուած լաւ վիճակի մէջ
դրամներ կը տեսնենք գանձին մէջ, կրնանք
եւրպակացնել որ գանձը թաղուած է Ք. Ա.
20ական թուականներուն:

Մուշեղեանին ենթադրութիւններն ըն-
դունելի են. բայց կրնանք գանձին թաղման
ուրիշ պարագաներ եւս ներկայացնել: Գի-
տենք որ — տես Մանանդեան՝ Քրիստոսեան
Տեսութիւն Հայ ժողովրդի Պատմութեան,
հատոր Ա. գլուխ 15 — երբ Հռոմէացիք
վրաստեցին Հայոց Արտաշատը Բ. Բ., անոր
անդրանիկ որդին Արտաշէսը, որ ապաստա-
նած էր Պարթևաստան, վերադարձաւ Հա-
յաստան եւ իր առաջին պարտականութիւնն
ըրաւ հօրը սպաննութեան վրէժը լուծել:
Ըստ Հռոմէական աղբիւրներու, ան կոտորեց
Հայաստանի մէջ գտնուող բոլոր Հռոմէա-
ցիները, որոնք եկած կը հարստահարէին
ժողովուրդը: Թերեւս գանձը կը պատկանէր
Հռոմէացի վաճառականի մը, որ ջարդէն
ազատելու համար՝ ապաստանեցաւ Սիսեանի
չըջանի լեռները, ուր թաղեց իր գանձը,
բայց չկրցաւ վերադառնալ վերագտնելու
համար իր դրամապլուխը:

Գրքին երկրորդ մասը — (էջ 63—123)
— նուիրուած է գանձին ամէն մէկ դրամի
հատիկ հատիկ նկարագրութեան: Մուշե-

ղեան կը նկարագրէ դրամի երկու կողմերը,
որուն պատկանելիք, վրայի գրութիւնը,
կշիռը, ծաւալը, երբ եւ ուր կոխուած ըլ-
լալը, գրականութեան մէջ ուր յիշատա-
կուած ըլլալը եւն: Եւրոպական դրամա-
գիտական աշխատութիւններու մէջ, շատ
քիչ անգամ կը հանդիպինք այսքան մանրա-
կրկիտ նկարագրութեան: Այս կերպով Մու-
շեղեան ընթերցողին կը ծանոթացնէ Հնչլե-
նական ու Հռոմէական որոշ չքանի դրամ-
ները: Նկատելով մեր գրականութեան աղ-
քատութիւնը դրամագիտական մագլիւն մէջ,
այս տողերը ոչ միայն կը նկարագրեն գան-
ձին դրամները, այլ տեսալ մը զստագիւրք են
հին դրամագիտութեան: Իսկապէս շատ հա-
ճելի է կարգալ բաղմամբիւ դրամներու ըն-
դարձակ ու մանրակրկիտ նկարագրութիւնը,
գրուած այդքան մաքուր հայերէնով:

Գրքին որոշ մէկ մասը — (էջ 124—174)
կը բաղկանայ ռուսերէն ամփոփումէ, —
թարգմանութենէ: Ասկէ զատ կայ երկու էջ
ալ անգլիերէն ամփոփում մը: Նկատելով որ
աշխարհի դրամագէտներուն բացարձակ մե-
ծամասնութիւնը անգլիերէն կը կարգայ,
բայց ռուսերէն չի գիտեր, ցաւալի է տեսնել
որ անգլիերէնի ամփոփումին այսքան քիչ
տեղ տրուած է. տասը քսան էջնոց գրութիւն
մը, գրքին պիտի տար միւլտիպլիկացի ա-
մէջ մը:

Գանձին 372 դրամները պատկերացուած
են 40 տախտակներու մէջ: Տախտակները
բաւական գոհացուցիչ են, թէեւ որակով
դանոնք կարելի չէ բաղդատել եւրոպական
տպագրութիւններու հետ: Կան նաեւ 30
տախտակներ, որ կը ներկայացնեն որոշ
դրամներու մեծցուած նկարները:

Մուշեղեան շնորհաւորելի է իր այս
գրքին համար, հակառակ որ իրեն մատչելի
չեն աշխարհի մեծ գրադարաններն ու թան-
դարաններու հաւաքածոները: Ան յաջողած
է մէջտեղ բերել բարձրորակ ու գնահատելի
գործ մը: Ըստ գրքին անուանաթերթին,
ասիակա առաջին հատորն է նուիրուած Հա-
յաստանի դրամագիտութեան: Անհամբեր կը
սպասենք յաջորդական հատորներուն:

Սակայն ստիպուած ենք թելադրել, որ
յաջորդ հատորը տպագրութեան յանձնելէ
առաջ, Մուշեղեան այցելէ գոնէ Եւրոպայի

Թանգարանները, ծանօթանալու համար հոն գտնուող հաւաքածոներուն եւ դրականութեան: Անկարելի է առաջնակարգ աշխատութիւն մը պատրաստել, առանց օգտուելու Թանգարաններու մէջ դոյութիւն ունեցող դրամներէն եւ մանաւանդ խորհրդակցելու որոշ մասնագէտներու հետ: Կրնամ գիշերը վստահեցնել, որ ամենուրեք պիտի ընդունուի գրկարաց:

Հայկական ՍՍՀ Գիտութիւնների Ակադեմիան, որ պատասխանատու է այս արժէքաւոր գրքի տպագրութեան, պէտք է պատասխանատուութիւնն ստանձնէ նաեւ ընդարձակելու իր գիտնական աշխատակիցներուն հորիզոնները:

ԶԱՐԵՀ ՊՏՈՒԿԵԱՆ

Օճին թագաւորին օծման արժաթներու դրամագիւտ մը.

ԶԱՐԵՀ ՊՏՈՒԿԵԱՆ

Քանի մը տարի առաջ երբ Բարիզ կը գտնուէի, այցելեցի աշխարհածանօթ հայ դրամագէտ եւ դրամավաճառ Տիկին Ն. Գափամաճիին, որ ինծի ցոյց տուաւ Օշինի օծման դրամներու դանձ մը: Տիկին Գափամաճի ազնուօրէն ամբողջ դրամագիւտը ինծի յանձնեց ուսումնասիրութեան համար: Դրամագիւտին ուր եւ երբ գտնուիլը կը մնայ անծանօթ, բայց ան կը բաղկանար 129 կտորներէ, որուն, սակայն, 12 հատը ծախուած ըլլալով, այս յօդուածը նուիրուած է մնացեալ 117 կտորներուն:

Օծման դրամներու գոյութիւնը ռուբինեան հասարակ դրամներու շարքին մէջ շատ հետաքրքրական է եւ երբեմն կը ներկայացնէ առեղծուած մը, որ ցարդ կարելի չէ եղած լուծել զոհացուցիչ կերպով:

Հասկնալի է որ երբ իշխան Լեւոն Բ. (1186-1198 թթ.) թագաւոր օծուեցաւ 1198 թ.ին եւ հիմնեց հայկական նոր հարստութիւն մը, ան օծման դրամներ հատանեց, յաւերժացնելու համար պատմական այդ դէպքը եւ նոյն ատեն՝ յայտարարելու համար իր ժողովուրդին եւ թէ աշխարհին որ ինք թագաւոր օծուած է: Օծման դրամին ակողմին(1) (obverse) վրայ կը տեսնուի Լեւոնը, որ

---

1) Հայերէն լեզուի մէջ դրամի obverse եւ reverse բառերը կը պակսին եւ այդ իսկ պատճառով միշտ Ա. կողմը եւ Բ. կողմը, այսինքն՝ առաջին կողմը, երկրորդ կողմը ճկարագրակամ բառերը գործածուած են: Ընթերցողը կը մերէ երբ մենք երկու բառերը միացնելով կը ստեղծենք ակողմ (obverse) եւ քեկողմ (reverse)

ծունկի եկած է Քրիստոսի առջեւ, իսկ երկինքէն աղաւնի մը վար կ'իջնէ, եւ կամ՝ լոյսի ճառագայթներ վար կը ցոլան օրհնելով այդ դէպքը: Կան նաեւ ուրիշ օծման դրամներ, որոնց վրայ կը տեսնուի աջ մը, որ կը պսակէ թագաւորը: Դրամին բեկողմին (reverse) վրայ կը տեսնուին երկու առիւծներ՝ կոնակ կոնակի, որոնք իրարու կը նային, եւ որոնց մէջտեղ կանգնած է երկաթեւ երկար խաչ մը:

Ընդունուած է որ Լեւոն այս դրամները հատանեց իր թագաւորութեան առաջին տարին: Անոնք սակաւաթիւ են(2) եւ հեղինակին գիրքին մէջ յիշատակուած 4000-է աւելի արծաթներուն միայն 120-ը օծման դրամներ են(3): Այս համեմատութիւնը կը շեշտէ այն կարծիքը թէ Լեւոնի օծման դրամները հատանուած են անոր թագաւորութեան առաջին տարուան միջոցին միայն:

Լեւոն Ա.ի յաջորդող թագաւորներէն ոչ Հեթում Ա. եւ ոչ ալ անոր զաւակը՝ Լեւոն Բ. օծման դրամներ հատանեցին:

Երբ Լեւոն Բ. մեռաւ 1289 թ.ին, անոր յաջորդեց իր որդին՝ Հեթում Բ.ը, որ թէեւ կարող անձ մըն էր, բայց նախընտրեց կրօնական կեանքը, եւ 1293 թ.ին դահլ յանձնեց իր եղբոր՝ Թորոսին: Թորոս իշխեց իբր փոխանորդ թագաւորին եւ ո'չ թէ իբր թագաւոր եւ այդ պատճառով ալ դրամ չհատանեց:

1296 թ.ին, Հեթում Բ. եւ Թորոս Կ. Պոլիս գացին ներկայ ըլլալու համար իրենց քրոջ եւ Բիւզանդիոնի կայսեր որդւոյն պսակադրութեան: Անոնց բացակայութեան՝ յաջորդ եղբայրը՝ Սմբատ, ինքզինքը թագաւոր հռչակեց եւ չենք գիտեր ինչ միջոցներով յաջողեցաւ թէ՛ կաթողիկոսին եւ թէ՛ թաթար մեծ խան՝ իշխան Ղազանին հաւանութիւնը ստանալ: Երբ Հեթում եւ Թորոս Կ. Պոլսէն վերադարձան, Սմբատ զանոնք բանտարկեց եւ շատ չանցած՝ Թորոսը սպաննեց եւ Հեթումը կուրցուց, անոր աչքերը տաղելով:

բառերը: Անցեալին՝ corpus (ամբողջական գրութիւններու հաւաքածոյ) բառը գրեցինք պարզապէս «Բօքսուս», եւ անբնական այս բառը կը գործածուի հայերէն դրամագիտական գրութիւններու մէջ:

2) Ինծի կը տեղեկացուի թէ վերջերս Լեւոնի օծման դրամներու մեծ գանձ մը գտնուած է, որ կը բաղկանայ 3500 կտորներէ: Այս լուրը տակաւին չէ հաստատուած:

3) Paul Z. Bedoukian, *Coinage of Cilician Armenia*, New York, 1962, pp. 139-144. Զարեհ Պ. Պտուկեան, *Կիլիկեան Հայաստանի Դրամները*, Վիեննա, 1963, էջ 139-144:

Չորրորդ եղբայրը՝ Կոստանդին, Սմբատին արարքը անտանելի գտնելով, անոր դէմ ապստամբեցաւ եւ յաջողեցաւ զայն բռնել եւ բանտարկել: Հեթում բանտէն ազատուեցաւ, բայց կոյր Ըլլալուն, թոյլ տուաւ որ Կոստանդին թազաւորէ: Սակայն չուտով Հեթումին աչքերը բացուեցան եւ հայ ժողովուրդը եւ իշխանները յանկացին իրենց նախկին օրինաւոր թագաւորը դահին վրայ նստեցնել: Ժողովուրդը եւ ասպետները միացան Հեթումին եւ յաջողեցան յաղթել Կոստանդինի ու Սմբատի: Երկու ապստամբները աքսորուեցան Կ. Պոլիս, ուր մնացին մինչեւ իրենց մահը:

Գիտենք որ Հեթում Բ. որեւէ արծաթ դրամ չհատանեց, այլ գոհացաւ պղինձ եւ փոքր արծաթապղինձ դրամներով:

Հետաքրքրական է նկատել որ թէ Սմբատ եւ թէ Կոստանդին հատանեցին զեղեցիկ եւ բարձր արծաթի զտութեամբ դրամներ: Երկուքին ալ դրամները Լեւոն Բ.ի վերջին դրամներէն աւելի ծանր եւ աւելի արծաթ պարունակող դրամներ են: Նոյնպէս անոնց դրամները Հեթում Բ.ի յաջորդող Լեւոն Գ.ի դրամներէն շատ աւելի բարձր են թէ կշիռքով եւ թէ արծաթի պարունակութեամբ: Կոստանդին Նոյնիսկ հատանեց ոսկիէ դրամներ:

Սմբատի արծաթները կը նմանին Լեւոն Ա.ի դրամներուն, թերեւս ծանուցանելու համար հայ ժողովուրդին թէ ինքը անոր արժանաւոր յաջորդն է: Սմբատ ունի երկու տեսակ արծաթներ, մէկուն ակոզմին (obverse) վրայ կը տեսնենք թագաւորը բազմած առիւծադարձ գահին վրայ, աջ ձեռքով բռնած խաչ մը, եւ շուշան մը՝ ձախով, ճիշդ Լեւոն Ա.ի դրամներուն նման: Երկրորդ տեսակի դրամներուն ակոզմին (obverse) վրայ կը տեսնենք նոյն պատկերը, բայց հոս՝ ձախ ձեռքով թագաւորը բռնած է երկսայրի տապար մը, որ յենած է ուսին վրայ: Երկու տեսակներուն ալ բեկոզմին (reverse) վրայ կը տեսնենք Լեւոնի երկու առիւծները, կրկնաթեւ երկար խաչով: Երկու տեսակ դրամներուն կշիռը եւ համեմատական կշիռը (specific gravity) իրարմէ շատ չեն տարբերիր, այնպէս որ չենք կրնար ըսել թէ առաջին տեսակը օժման դրամ է իսկ երկրորդը՝ հասարակ: Այսպէս՝ հեղինակին հաւաքածոյէն առնուած երկու տեսակ մաքուր դրամները հետեւեալ չափերը ունին.—

Լեւոն Ա.ի դրամներուն նմանող Սմբատի դրամներ(4) .

---

4) Համեմատական կշիռը (specific gravity) ցոյց կու տայ դրամին արծաթի գուռքիւնը: Այսպէս, արծաթի եւ պղինձի խառնուրդ մը, որ 10.35 համեմատական կշիռ ունի կը պարունակէ հարիւրին 92 արծաթ: Իսկ 9.95 համեմատական կշիռ ունեցողը հազիւ հարիւրին 70 արծաթ ունի:

1.—	Կշիռ	2.9100	կրամ :	Համեմատական	կշիռ	10.32 :
2.—	»	3.0209	» :	»	»	10.30 :
3.—	»	2.7473	» :	»	»	9.70 :

Երկսայրի տապարով Սմբատի դրամներ .

1.—	Կշիռ	2.5905	կրամ :	Համեմատական	կշիռ	10.10 :
2.—	»	2.6780	» :	»	»	9.85 :
3.—	»	3.0056	» :	»	»	10.20 :
4.—	»	2.3732	» :	»	»	9.80 :
5.—	»	3.0900	» :	»	»	10.17 :

Կոստանդին Ա.ի դրամներն ալ ընդհանրապէս լաւ որակով են , բայց շատ հազուադիւր ըլլալնուն կարելի չէ անոնց կշիռը եւ համեմատական կշիռը հոս ներկայացնել :

Թէ Սմբատի դրամները եւ թէ Կոստանդինի դրամները աւելի լաւ են թէ՛ կշիռով եւ թէ արծաթի զտութեամբ , քան թէ Լեւոն Բ.ի վերջին շրջանի արծաթները : Թերեւս ապստամբ թագաւորները փորձ մը ըրին երկրին մէջ շրջաբերութեան մէջ եղող արծաթներուն որակը բարձրացնելու :

Կը տեսնենք որ իրենց յաջորդող Լեւոն Գ.ի (1301–1307 թթ.) դրամները թէ կշիռով եւ թէ որակով անկում մը կրեցին : Անոնց յաջորդող գրեթէ բոլոր թագաւորները կամաց կամաց թէ՛ դրամին կշիռը եւ թէ՛ արծաթին պարունակութիւնը նուազեցուցին : Ասիկա պարզապէս քաղաքական կացութեան անկման հետեւանքն էր , եւ կը պատկերացնէր երկրին տնտեսութեան քայքայումը :

Այս պայմաններուն տակ զարմանալի է տեսնել Օշին թագաւորին բազմաթիւ արծաթներուն շարքին կարգ մը հազուադիւր դրամներ , որոնք տիպով ճիշդ Լեւոն Ա.ի արծաթներուն կը նմանին : Պիտի տեսնենք որ նոյն ատեն անոնք թէ կշիռով եւ թէ արծաթի զտութեամբ կը հաւասարին նաեւ Լեւոնի դրամներուն : Թուականէս տասը տարիներ առաջ այս դրամները հազուադիւր էին եւ հեղինակին գիրքին մէջ(5) յիշատակուած 200—է աւելի արծաթներուն հազիւ 13 հատը այս տեսակ են , եւ որոնք կոչուած են օծման դրամներ : Վերջին տարիներու ընթացքին հազարաւոր ռուբինեան դրամներ յայտնաբերուեցան եւ անոնց շարքին՝ բազմաթիւ օշիններ : Այսպէս , 1967 թ.ին հեղինակին ձեռքը անցաւ օծման դրամներու փոքրիկ (17 կտոր) զանձ մը : Հոս կու տանք այս դրամներուն և հեղինակին հաւաքածոյէն առնուած մաքուր օծման դրամներու և հասարակ արծաթ թագաւորիններուն կշիռն ու համեմատական կշիռը :

5) Տես՝ Զ. Պտուկեան, Կիլիկեան Հայաստանի Դրամները, էջ 353–364 :

Օծման դրամներ (հեղինակին դրամագիտէն) .

1.—	Կշիռ	2.8819	կրամ :	Համեմատական	կշիռ	9.94 :
2.—	»	2.9264	» :	»	»	9.80 :
3.—	»	2.9641	» :	»	»	9.80 :
4.—	»	2.9021	» :	»	»	10.05 :
5.—	»	2.9446	» :	»	»	10.035 :
6.—	»	2.8250	» :	»	»	10.20 :

Օծման դրամներ (հեղինակին հաւաքածոյէն) .

7.—	Կշիռ	2.6300	կրամ :	Համեմատական	կշիռ	10.60 :
8.—	»	2.6723	» :	»	»	10.21 :
9.—	»	2.9676	» :	»	»	10.30 :
10.—	»	2.9797	» :	»	»	10.27 :
11.—	»	2.8667	» :	»	»	10.04 :

Հասարակ արծաթ թագուորիններ .

1.—	Կշիռ	2.4166	կրամ :	Համեմատական	կշիռ	9.30 :
2.—	»	2.4386	» :	»	»	9.40 :
3.—	»	2.1331	» :	»	»	8.90 :
4.—	»	2.3770	» :	»	»	9.50 :
5.—	»	2.3651	» :	»	»	9.46 :
6.—	»	2.3696	» :	»	»	9.10 :
7.—	»	2.4982	» :	»	»	9.63 :
8.—	»	2.2198	» :	»	»	9.61 :

Հոս կը տեսնուի որ մեծ տարբերութիւն կայ թէ կշիռին եւ թէ արծաթի զտութեան մէջ՝ օծման դրամներուն եւ թագուորիններուն միջեւ։ Տարակոյս չկայ որ այս երկուքը իբր նոյն տեսակի դրամ չէին նկատուեր եւ տարբեր արժէք կը ներկայացնէին շուկային վրայ։ Իսկապէս եթէ 11 օծման դրամներու հասարակ (average) արծաթի պարունակութիւնը հաշուենք, կը տեսնենք որ հատը 2.3 կրամ արծաթ կը պարունակէր, իսկ թագուորինը՝ միայն 1.2 կրամ։ Ուրիշ իմաստով, օծման դրամները կրկին անգամ աւելի արժէք կը ներկայացնէին, քան թէ հասարակ թագուորինները։

Այս առիթով հարց կը ծագի թէ ինչո՞ւ համար Օշին հատանեց այս բարձրորակ օծման դրամները։ Ան կրնար թագուորինի որակով բայց լեւոն Ա.ի տիպով դրամներ հատանել, եւ այսպէսով արքունի գանձին արծաթը խնայել եւ նոյն ատեն յայտարարել իր թագաւոր օծուիլը։ Ուրեմն կային ուրիշ պատճառներ լեւոն Ա.ի կամ Զապէլ-Հեթումի կշիռով եւ որակով դրամներ հատանելու համար։

ՕՇԻՆԻ ՕԾՄԱՆ ԱՐԾԱԹՆԵՐԸ

1

2.

11

114.

30

49

65

75

86

103c

110

105

ԴՐԱՄԱԳԻՏԻՆ ՔԱԹԱԼՈԿԸ

ԱՒԷԻՆ ԹԱԳԱԻՈՐՀԱՅՈՅ Է՝ *

(Խաչին Ձախ Կոշէ 3 Գիրք)

ԲԵԿՈՉՄ

Թիւ		Խաչը	Տոյն Կնիքը
1	ԿԱՐՈՂՈՒԹԵԱՄ ԱԾ Է		18,19,20,1 89,90,91,92
2	ԵԱՐՈՂՈՒԹԵՆ ԱՃՈՅ		
3	" "		
3X	" "		3,3X,101
4	" "		
5	" ԱՍՏ		5,23a
6	" " Է		
7	" " "		6,7,8,66a,116a, 100,104,105,106
8	" " "		
9X	ԿԱՐՈՂՈՒԹԹ ԱՃՈՂ		9X,103b,107
9	" ԿՃՈՂ		9 103c

* Բոլոր աղագմները նոյն կնիքին են:

X Բոլորն ալ 17 արծաթներուն դրամագիւտին են:

ԱՆՆԻ ԹԱԳԱԽՈՐ ՀԱՅՈՑԻ
(Առանց 3 գրի)

10	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ	ԱՍՆ	✠	10, 11, 96, 97,
11	"	"	"	98, 99X, 110, 111
12	"	"	"	8, 80, 81, 82, 83
13	"	"	"	13, 14, 58, 59
14	"	"	"	60, 61, 62
15	"	ԱՅ Է	✠	15, 15X,
15X	"	"	✠	34, 35, 36
16	"	"	✠	16, 95
17	ԿԱՐՈՂՈՒԹԵԱԲ	ԱՃՈՅ	✠	17, 86
18	"	ԱՃ Է	✠	1, 18, 19, 20
19	"	"	✠	89, 90, 91, 92
20	"	"	✠	
21	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ	ԱՍՆ	✠	21, 85
22	"	ԱՍՆ	✠	
23	"	ԱՍՆ 1?	"	23, 37, 38, 47, 102
23a	"	ԱՍՆ		5, 23a,

ԱՌԵԻՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ
(ԿԵԿՐ ԵՂ Զախ Առիւթն Վրայ)

24	ԿԱՐՈՂՈՒԹԱՐՆ ԱՅ Է		24, 25, 40
25	" " "		
26	" " "		26, 27, 28, 45, 46
27	" " "		50, 51, 52, 53, 53X
28	" " "		
29	" " "		
30	" " "		30, 42, 43, 44, 49
(Առիւթն Վրայ առաջիկայ ԿԵԿՐ)			
31	" " "		
32	" " "		31, 32, 33
33	" " "		
34	" " "		
35	" " "		15, 15X,
36	" " "		34, 35, 36
37	" " "		23, 37, 38
38	" " "		47, 102
39	" " "		
40	" " "		24, 25, 40
41	" " "		41, 48

ԱԽԵՆ ԹԱԳԱԻՈՐ ՀԱՅՈՅ

42	ԿԱՐՈՂՈՒԹՔՆ ԱՅ Է				
43	"	"	"		30, 42, 43
44	"	"	"		44, 49
45	"	"	"		
46	"	"	"		
47	"	"	"		47, 27, 28, 84, 108
48	"	"	"		41, 48
49	"	"	"	"	"

ճայն Ակոդյէ Տարբեր Կնիքով)

50	"	"	"		
51	"	"	"		51, 52
52	"	"	"		53, 54
53	"	"	"		53X, 28
53X	"	"	"		26, 27,
53X	"	"	"		45, 46
53X	"	"	"		
54	"	"	"		{ 23, 37, 38,
55	"	"	"		54, 47, 102
56	"	"	ԱՍՈ		{ 55, 30, 42, 43, 4

44, 49

ԱԻՆԻՆ ԲԱԳԱԴՈՐ ՀԱՅՈՑ

57	ՇԱՐՈՂՈՒԹԲՆ	ԱՃՈՅ	✦	57, 57x
57x	"	"		
58	"	ԱՍՆ		
59	"	"	✦	} 13, 14 58, 59, 60 61, 62
60	"	"		
61	"	"		
62	"	"		
63	"	ԱՍՆՈ	✦	63, 94
64	"	ԱՅ Է	✦	64, 65, 67, 68
65	"	"	✦	
66	"	ԱՃՈՅ	✦	
	"	ԱՃՈՅ 5		

ԱԻՆԻՆ ԲԱԳԱԴՈՐ ՀԱՅՈՑ

67	"	ԱՅ Է	✦	64, 65, 67, 68
68	"	"	✦	
69	"	ԱՍՆ	✦	

ԱԻՆԻՆ ԲԱԳԱԴՈՐ ՀԱՅՈՑ

70	"	ԱՃՈ	✦	70, 71
71	"	"	✦	
72	"	ԱՅՈ	✦	72, 116
73	"	ԱՃՈ	✦	
74	"	ԱՃՈՅ	"	

ԱԻՆԻՆ ԹԱԱԻՈՐ ՀԱՅՈՂ

75	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲԸՆ ԱՍՍԻ		
76	"	"	} 75, 76 77, 78, 93
77	"	"	
78	"	"	
79	"	"	
80	"	ԱՍՍ	} 80, 81, 82, 83,
81	"	"	
82	"	"	
83	"	"	
84	"	"	
85	"	"	21, 85
86	ԿԱՐՈՂՈՒԹԵԱՄ ԱՅՈՅ		17
87	"	"	88
88	"	"	87
89	"	ԱՃԻ	} 1, 89, 90 91, 92
90	"	"	
91	"	"	
92	"	"	
93	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲԸՆ ԱՍՍԻ		75, 76, 77, 78, 93
94	"	ԱՍՍԻ	63, 94

ԱԽԷԻՆ ԹԱԳԱԻՈՐՀԱՅՈՐ

95	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲԵՆ ԱՅԷ	✠	95, 96
96	" ԱՍՄ		
97	" "		98, 98x, 97
98	" "	✠	98x, 96,
98x	" "		110, 111
98x	" "		
99	" "		5x, 99

ԱԽԷԻՆ ԹԱԳԱԻՈՐՀԱՅՈՐ

	(Խաչին Ձախ Կոշէ 3 Գիւրը)		
100	" ԱՅՈՅ Է	✠	3, 3x, 6, 7, 8,
101	" ԱՅՈՅ	✠	66x, 100
101x	" ԱՍՄ		104, 105, 106

ԱԽԷԻՆ ԹԱԳԱԻՈՐՀԱՅՈՐ

102	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲԵՆ ԱՅԷ	✠	23, 37, 38
			47, 102

ԱԽԷԻՆ ԹԱԳԱԻՈՐՀԱՅՈՐ

103	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲԵՆ ԱՍՄՈՒ	✠	
	ԱԽԷԻՆ ԹԱԳԱԻՈՐՀԱՅՈՐ		
103a	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲԵՆ ԱՅՈՅ	✠	4, 103a
103b	" ԱՅՈՒ		103b, 107, 5x
103c	" ԱՅՈՒ		9, 103c

ԱՐԵՒՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՅ
(ԿճԻՆԻԿ ՈՒ ԵՅ ԴԱՆԿԻՆ ԱՏԶ)

104	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՅՈՅ Է		}	6, 7, 8, 100
105	"	"		104, 105, 106
106	"	"		662, 1162
107	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲ ԱՅՈՒ		}	5X, 1036, 107
108	"	"		
109	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՅՈՒ			
109X	"	"	}	10, 11, 96, 97
110	"	ԱՍՍ		98, 99X, 110, 111
111	"	"		
112	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲ ԱՅՈՒ			
	ԱՐԵՒՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՅ			
	(Խաչին Զախ ԿոլԷ Յ ԳիրԸ)			
113	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՅՈՅ		}	113, 114
114	"	"		
115	"	"		
116	"	ԱՅՈՒ	}	72, 116
1162	"	ԱՅՈՅ Է		6, 7, 8, 100, 104
				105, 106, 1162, 662
	ԱՐԵՒՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՅ			
	(Օրհնող Ազը Խաչին ՎերԸ)			
117	ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՅ Է			

Գիտենք որ ռուբինեան շրջանին Հայկական դրամները միշտ նոյն արժէքը չեն ունեցած : Վաճառականները եւ լուծալափոխները դրամներուն արժէքը կ'որոշէին անոնց ոսկիի կամ արծաթի պարունակութեան համեմատ : Թղթադրամ գոյութիւն չունէր, այնպէս որ շուկայի արժէքները հիմնուած էին ոսկիին կամ արծաթին վրայ :

Այսպէս՝ միջնադարեան փաստաթուղթերու մէջ կը հանդիպինք Հայկական երեք դրամներու յիշատակութեան, Bissancios Stauratos (խաչանիչ դրամներ), Daremos Novos (նոր դրամներ) եւ Taccolini (Թազուորիներ) : Հաստատուած է որ առաջին տեսակները Լեւոն Ա.ի եւ Հեթում-Չապէլի արծաթ դրամներն էին, որոնք երկար խաչ մը ունին(6) : Այս դրամները կը պարունակէին հարիւրին 90 արծաթ եւ կը կշռէին մօտ 2.90 կրամ : Ուրեմն կը պարունակէին մօտ 2.6 կրամ արծաթ : Իսկ Լեւոն Բ.ի դրամները, որոնք որակով աւելի ցած ըլլալուն «նոր դրամ» կոչուեցան, կը կշռէին մօտ 2.60 կրամ եւ արծաթի զտութիւնը հարիւրին 70-էն պակաս էր : Ուրեմն արծաթի պարունակութիւնը միայն 1.8 կրամ էր : Անկէ ետք, Լեւոն Գ.էն սկսելով, դրամները կրկին որակով անկում կրեցին, եւ կոչուեցան Թազուորիներ : Ասոնք արժէքով ժամանակի ընթացքին փոփոխումներու ենթարկուեցան եւ անոնց արժէքը շուկայի վրայ կը հաստատուէր արծաթի պարունակութեան համեմատութեամբ(7) :

Կը տեսնենք որ Սմբատի վերոյիշեալ դրամները պատկերով Bissancios Stauratos (երկար խաչով դրամ) էին, եւ նաեւ արծաթի պարունակութիւնը 2.0-էն 2.3 կրամ էր : Ուրեմն՝ Սմբատ կը ջանար նախկին՝ Լեւոն Ա. եւ Հեթում-Չապէլի դրամական դրութիւնը վերահաստատել : Նոյնը կ'երեւի փորձեց Կոստանդին, բայց անոր յաջորդող Լեւոն Գ.ի արծաթ դրամները որակով շատ աւելի ցած Թազուորիներ էին, եւ հազիւ 1.3 կրամ արծաթ կը պարունակէին :

Երբ Օշին զահ րարձրացաւ 1308 թ.ին, շուկայի վրայ շրջաբերութեան մէջ էին երեք տեսակ արծաթ դրամներ, երեք տարբեր արժէքներով : Ժամանակակից բազմաթիւ փաստաթուղթեր կան, որոնք կը հաստատեն այս կէտը(8) : Այնպէս կ'երեւի թէ Օշին հաստանեց իր Bissancios Stauratos կամ խաչանիչ դրամները իբր որոշ տեսակի դրամներ, թերեւս իր Թազադրութեան առաջին տարուան ընթացքին, բայց ամէն պարագայի՝ քիչ քանակով, իսկ իր դրամներուն մեծամասնութիւնը Թազուորին էին, նմանութեամբ իր նախոր-

6) Զ. Պտուկեան, «Համդէս Ամսօբեայ», ՀԳ, 1959, էջ 241-9:

7) Տես՝ Զ. Պտուկեան, Կիլիկեան Հայաստանի Դրամները, էջ 126:

8) V. Langlois, *Cartulaire*, Venice, 1863.

դին՝ Լեւոն Գ.ի, եւ կամ՝ իրեն յաջորդող Լեւոն Դ.ի թագուորիններուն:

Նգրակացնելով կրնանք ըսել ուրեմն թէ երկար խաչով դրամները բարձր արժէք ներկայացնող որոշ դրամներ էին, որոնք հասանուեցան Լեւոն Ա.ի, Հեթում-Չապէլի, Սմբատի եւ քիչ քանակութեամբ վերջին անգամ Օշինի կողմէ:

Պատճառ մը չկայ Օշինի այս դրամները օծման դրամ կոչելու, քանի որ ուրիշ ոեւէ թագաւոր օծման դրամ չէ հաստանած բացի Լեւոն Ա.է, որ Թուրքիեան Հարստութեան առաջին օծուած թագաւորը ըլլալով, այս դէպքը դրամներով յայտարարեց:

Օշինի այս դրամագիրտը՝ ըլլայ օծման դրամներու, կամ խաչանիշերու (Bissancios Stauratos) դանձ մը, մեծ արժէք կը ներկայացնէ եւ կը լուսաբանէ մեր դրամագիրտութեան պատմութեան մութ էջերէն մէկը:

A HOARD OF CORONATION TRAMS OF OSHIN (1308-1320)

PAUL Z. BEDOUKIAN

(Summary)

The study of a hoard of 129 so-called «coronation» trams of Oshin has led to certain conclusions regarding the *raison d'être* of these rare coins.

An analysis of weights and silver content (through specific gravity determinations) showed that the coronation trams contain nearly twice as much silver as the common Oshin takvorins. Both in style and silver content, the former are in the same category as the silver trams of Levon I (1198-1218) and of Hetoum-Zabel (1226-1270). Curiously enough, during his short reign, Sempad (1296-1298) also struck coins of the same type and about the same silver content.

The trams of Levon I, Hetoum-Zabel, Sempad, and the coronation trams of Oshin can be identified by the presence of a long cross on the coin, referred to as « stauratos » by contemporary documents.

It is considered most likely that Oshin made an attempt to continue the issuance of the valuable stauratos and at the same time issued silvers of much lower value of the type struck by his predecessor (and successors). The issuance of silvers of two denominations explains the use of the terms « stauratos » and « takvorins » in medieval commercial transactions.

ՀԱՅ ՈՍԿԵԴՐԱՄԻ ՄԸ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒՄԸ

(Ամփոփում)

Քսանը հինգ տարիներ է ի վեր լրջօրէն կը հաւաքեմ ու կ'ուսումնասիրեմ հայ հնագիտական դրամներ: Մեծ հաճոյք մըն է հազարաւոր դրամներ ուսումնասիրել եւ ծանօթացնել դրամագիտական միջավայրին: Սակայն այս ունեցած է իր յուսաբարքութիւնը. Կիլիկիոյ հայ ոսկեդրամներու ուսումնասիրութեան մէջ Կոստանդինի ոսկեդրամները մնացած են անուշեմի եւ նոյն իսկ կասկածի ենթակայ է ատոնցմէ մէկու մը գոյութիւնը:

Իր թագաւորութեան ընթացքին Կոստանդին հառաջընթաց շատ զեղեցիկ ոսկի, արծաթ եւ պղինձ դրամներ: Իր ոսկի եւ արծաթ դրամները շատ հազարաւոր տեսակներով:

Վենետիկի Միխիթրեան թանգարանը ունի Կոստանդինի ոսկեդրամ մը: Այս դրամը պատկանած է Միխիթրեան համբաւաւոր շ. Ղ. Ալիշանի հօրը: Իր հօր մահուան ընթացքին՝ ըստ մահականուցի փափաքին՝ այս ոսկեդրամը թաղուած հօրը հետ. ապա՝ թագադէն հանուած է եւ ուղարկուած Վենետիկ: Նրկորդ ոսկեդրամ մը, հատանուած նոյն կաղապարէն, քիչ մը ակելի մեծ, գտնուած է իսթանպուլի Հնագիտական Թանգարանին մէջ:

Լանզլուա առաջին անգամ գրեց Վենետիկի օրինակին մասին իր գրքին մէջ՝ "Numismatique de l'Arménie au Moyen âge", Փարիզ, 1855 (2): Այս դրամի գծագրութիւնը կ'երեւնայ տախտակ 4, թիւ 9-ի վրայ: Սակայն գծագրութիւնը պատրաստուած է դրամագիտութեան անծանօթ անձի մը կողմէ. գծագրութիւնը ծիշող չէ. եւ ալ արձանագրութիւնը չէ ընթերցուած:

Սիպիլեանի Դասաւորութիւնն իւրեքնեան Դրամոց՝ գրքին մէջ ալ կը հանդիպինք այս ոսկեդրամի մասին: Իրը՝ կը տարբերի Լանզլուայինէն: Նրկուքն ալ դրամին լաւ պատկերացումը չեն:

Ա. աշխարհամարտի աւարտին՝ լոյս տեսաւ Ժագ դը Մորգանի ``Հայ Ժողովուրդի Դատութիւնը``: Հոս կը հանդիպինք երկու ոսկեդրամներու գծագրութեան: Մին՝ Սիպիլեանի օրինակին ընդօրինակութիւնն է. թէեւ ծշգրիտ ընդօրինակուած չէ: Նրկորդը՝ բերդի աշտարակին հակած պատերով եւ տարբեր արձանագրութեամբ:

Բասմաշեանի իր ``Հայկական Ընդհանուր Դրամագիտութիւն`` գրքին մէջ արտատպած է երկուքն ալ իրենց արձանագրութիւններով:

Կ'երեւի թէ վերոյիշեալ հեղինակները ոսկեդրամները չեն տեսած. կամ եթէ տեսած են՝ անհասկնալի պատճառով մը արձանագրութիւնը ուշադրութեան առարկայ չեն ըրած:

Օրինակի համար՝ Վենետիկի օրինակին արձանագրութիւնն է.

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԹԳ ՀԱՅՈՑ — ՍՍՈՅ ԲԵՐԴՆ Է ԹԱԳԱՌ

Բասմաշեանի արձանագրութիւնն է.

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Լ Թ.Գ. ՀԱՅՈՑ — ՍՍՈՅ ԲԵՐԴՆ Է ԹԱԳԱՌՈՐ

Սիպիլեանի արձանագրութիւնն է.

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԹԳ ՀԱՅՈՑ — ՍՍՈՅ ԲԵՐԴՆ Է ԹԱԳԱՌՈՐ

Լանզլուայի արձանագրութիւնն է.

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԹԳ ՀԱՅՈՑ — ՍՍՈՅ ԲԵՐԴՆ Է ԹԱԳԱՌ

Բասմաջեանի Բ. օրինակի արձանագրութիւնն է.

ԿՈՍՏՏՆՊՈԼԻՍ ԹԳ ՀԱՅՈՑ — ՍՍՈՑ ԲԵՐԴԻՆ Է ԹԱԳԱՌՈՐ

Մինչդեռ գծագրութեան արձանագրութիւնն է.

ԿՈՍՏՏՆՊՈԼԻՍ ԹԳ ՀԱՅՈՑ — ՍՍՈՑ ԲԵՐԴԻՆ Է ԹԱԳԱՌ

Եթէ Ժ. դր Մորզան տեսած է երկրորդ օրինակ մը՝ ո՞ր հաւաքածոյի մէջն է: 1958-ին իմ ֆարիզ այցին հետաքրքրուեցայ Մորզանի արխիւ-ներով: Բոլոր ջանքերս իզուր մնացին. Մորզանի քնազիրը չկարողացայ գտնել. և վերջին յոյսս հետազօտելու Մորզանի երկրորդ դրամին գծագրութեան աղբիւրը փարատեցաւ:

Հետազօտումը կը շարունակուի. սակայն քիչ մը յուսափափ: Թերեւս Մորզան ընդօրինակեց մին Լանզլուայէն եւ միւսը Սիպիլեանէն. կամ ալ գծագրիչը քիչ մը չափազանցեց դրամներու տարբերութիւնը: Միւս կողմէ՝ արձանագրութեանց տարբերութիւնը կը հերքէ այս ենթադրութիւնը. Եթէ երկու գծագրութիւններնոյն դրամին կը պատկանէին արձանագրութիւնները նման տարբերութիւն պէտք չէր որ ունենային:

Հետազօտութիւնը տակաւին կը շարունակէ....

Ջարեհ Պ. Պտուկեան

ՈՍԿԻ

Արդ Կոստանդին մի միայն ոսկի մ'ունի Վենետիկոյ Միխթարեանց Թան-գարանը պահուած, որուն առաջին կողմը ԿՈՍՏՏՆՊՈԼԻՍ ԹԳ ՀԱՅՈՑ ու միւս կողմը ՍՍՈՑ ԲԵՐԴԻՆ է ԹԱԳԱՌՈՐ գրուած է: Այս ոսկին ես անձամբ ու քանի քանի անգամ քննած եմ ու ստուգութեանը կատարեալ ապահովեցած եմ: Աս ոսկւոյն երկրորդ կողման ընթերցուածը մինչեւ հիմայ ուղիղ կարդացուած չլլալով՝ Լանկլուա անձիշդ մեկնութիւն տուած է. իբրեւ թէ Սոսլ բերդն է Թագաւորական. C'est le chateau royal de Sis. Սակայն ուղիղ կարդալու եւ իմաստը ծիշդ բերելու համար կարդալու է այսպէս. ՍՍՈՑ ԲԵՐԴԻՆ Է ԹԱԳԱՌՈՐ. այսինքն Il est roi du chateau de Sis. ԲԵՐԴԻՆ Բա-նը սեռական կարդալու է Դ եւ ի գրերը միասին կպած (Դ) կարդալով. ինչպէս որ արծաթի Կոստանդինոսի դրամոյն վրայ Ո եւ Ս գրերը միացեալ են: Ան առեն իմաստը ուղիղ կ'լլալ, երբ որ ԲԵՐԴԻՆ կարդացուի: Տես Տախտ. Դ., թիւ 42:

Երբ որ Կոստանդին Սմբատայ յաղթեց ու Սոսլ բերդին տիրեց, այս յիշատակի ոսկին դրոշմեց, իր յաղթութիւնն հրատարակելու ու թշնամւոյն յաղթուած լլալն ընդհանուր, երկրին մէջ ծանուցանելու համար: Ոսկւոյն կշեռքը ոչ Բիզանդեան ու ոչ ալ Արաբական ոսկեաց կշեռքին համաձայնե-լուն՝ կը կարծեմ որ այս ոսկի դրամը չէ թէ իբրեւ առեւտրոյ մէջ անցնե-լու դահեկան դրոշմուած է, այլ ակելի իբրեւ շքադրամ:

Արտատպուած
Դասաւորութիւն Կոնստանդնուպոլս, Դրամոց,
Վիեննա, 1892, էջ 48-49
ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Բ.
1298-1299

Հ. Կոնստ. Վ. Սիպիլեան
Ժն. 1824 Փետր. 17
+ 1878 Մայ. 23

In Search of an Armenian Gold Coin

Armenian Numismatic Journal, Series 1, Vol. 11, Nos. 3 and 4, Dec. 1976

Summarized version of the article which appeared in English in the Armenian Numismatic Journal of the same issue. See pp. 298-301.

ՀՈԼԱՆՏԱ ԿՈՒՈՒԱԾ

18րդ դարի ՀԱՅ ՄԵՏԱԼՆԵՐԸ

18TH CENTURY ARMENIAN MEDALS

STRUCK IN HOLLAND

Reprinted from the «Bazmavep»

1977/3-4, pp. 728-751

Մեզի ծանօթ է որ ԺԶ-ԺԹ դարերուն՝ Հոլանտայի Ամսդերտամ քաղաքին մէջ գոյութիւն ունէր բարգաւաճ հայ գաղութ մը, որ կարեւոր դեր կատարած է մեր պատմութեան մէջ: Այս գաղութին մասին ուսումնասիրութիւններ դրած են Հ. Ալիշան¹, Ա. Սարուխան² եւ ուրիշներ: Զարմանալի է որ Տէր Յովհաննէսեցի³ երկհատոր «Պատմութիւն Նոր Զուղայի» գրքին մէջ գրեթէ ոչինչ կը գտնենք Ամսդերտամի հայ գաղութին մասին, որ մեծ մասամբ կը բաղկանար Նոր Զուղայեցի վաճառականներէ:

Դիտենք նաեւ որ հայ տպագրութիւնը իր նախնական շրջանին աճեցաւ եւ ճոխացաւ Ամսդերտամի մէջ, արտադրելով 50է աւելի գրքեր, 1660-1718 ժամանակամիջոցին: Ամսդերտամի մէջ էր որ առաջին հայերէն Աստուածաշունչը տպուեցաւ 1666ին:

Ամսդերտամի հայ գաղութին բարգաւաճ վիճակը նպաստեց ոչ միայն հայ տպագրութեան զարգացման, այլ նաեւ գեղարուեստի զարգացման՝ ուրիշ մարդերու մէջ: Այսպէս՝ կը տեսնենք Հոլանտայի նշանաւոր արուեստագէտներու պաստառները, նուիրուած հայ կեանքին – ինչպէս J. B. Van Mourի իւղաներկը (1737) – ուր կը ներկայացուին հայ տիկիներու կեանքէն եւ հայկական ամուսնութեան տեսարաններ⁴:

Հետաքրքրական է նաեւ նկատել որ հետեւելով եւրոպական սովորութեան, Ամսդերտամի հարուստ հայ վաճառականները կոխած են կարգ մը ամուսնական մետալիոններ, որոնք հայ իրականութեան մէջ կը ներկայացնեն հայկական գեղարուեստական առաջին մետալիոնները: Այս գրութիւնը նուիրուած է Հոլանտահայ մետալիոններու ուսումնասիրութեան:

Անցեալին մէջ այս մետալիոններու մասին գրութիւններ տրա-

1. Հ. Ղ. ԱԼԻՇԱՆ, Սիսական, 1893. (տե՛ս ծնթ. թիւ 2, ՍԱՐՈՒԿԵԱՆ, էջ 58-63):

2. Ա. ՍԱՐՈՒԿԵԱՆ, Հոլանտամ եւ Հայերը, Վիեննա 1926:

3. ՅԱՐՈՒԹԻԻՆ Թ. ՏԵՐ ՅՈՎՀԱՆՆԵԱՆՅ, Պատմութիւն Նոր Զուղայի, հտ. Ա. 1880, հտ. Բ. 1881, Նոր Զուղա:

4. Տե՛ս A. SAKISIAN, Pages d'Art Arménien, Paris 1940, էջ 127-129:

ուած են գերմաներէն, ֆրանսերէն, ռուսերէն, հոլանտերէն լեզուներով, բայց հայերէն ուսումնասիրութիւն մը չէր հրատարակուած մինչեւ 1974 թուականը:

Որքան որ գիտենք՝ առաջին անգամ վիեննացի դրամագէտ Appel⁵ էր որ, 1824ին, հայ ամուսնական մետալի մը գծագրութիւնը դրաւ իր գրքին մէջ, առանց սակայն զայն նկարագրելու, որովհետեւ հայերէնի ծանօթ չէր: Այս մետալին ո՛ւր ըլլալը չէ յիշած Appel, բայց ան ճիշտ կը նմանի Հերմիթաժի մէջ գտնուող մետալին (թիւ 1):

Այս թուականէն 24 տարի վերջ, 1848ին, հոլանտացի դրամագէտ Gerald van Loon⁶, հոլանտական պատմական մետալիոններու իր ընդարձակ ուսումնասիրութեան մէջ՝ յիշատակեց նաեւ հայերէն գրերով, արծաթ ձուածեւ մետալիոն մը (թիւ 2): Այս մետալը, որ կը պահուէր Leidenի համալսարանի թանգարանին մէջ, յետոյ փոխադրուեցաւ Hagueի արքայական թանգարանը, ուր կը գտնուի ներկայիս: Van Loon եւրոպացի արեւելագէտներու օգնութեամբ յաջողեցաւ այս մետալին վրայի գրութիւնը կարդալ եւ նաեւ նկարագրեց մանրամասնօրէն երկու կողմերուն պատկերատիպը: Գրելով Ամսդերտամի հայ գաղութին մասին, Van Loon կ'ըսէ՝ թէ 1848ին հայ եկեղեցւոյ չէնքին մէջ կը պահուէին եկեղեցական անօթներ, զգեստներ, իւզաներկ նկարներ, որոնք կը ներկայացնէին հայ մեծամեծները. հոն կային բազմաթիւ հայերէն գրքեր⁷:

Ժամանակագրական կարգով, յաջորդ գրութիւնը կը պատկանի M. Brossetի⁸, որ 1850ին նկարագրեց ոսկի եւ արծաթ ամուսնական մետալիոններ, որոնք կոխուած էին նոյն կնիքով: Brosset մետալներուն ո՛չ պատկերը եւ ո՛չ ալ գծագրութիւնը կու տայ, բայց մանրամասն նկարագրութենէն յայտնի է որ նկարագրածը թիւ 5 մետալն է: Ոսկիին ո՛ւր տեսած ըլլալը չ'ըսեր, բայց կը գրէ՝ թէ արծաթը կը պատկանէր General Schubertի: Այս ոսկի եւ արծաթ մետալներուն ո՛ւր ըլլալը ներկայիս չի գիտցուիր:

1891ին, հոլանտացի դրամագէտ J. Dirks⁹ կը յիշատակէ թիւ 2 մետալը, առանց սակայն ուղիղ կարդալու հայերէն գրութիւնը:

5. J. APPEL, *Reppertorium zum Münzkunde des Mittelalters und der neuern Zeit*, III, 2. N° 1258, Wien 1824.

6. GERALD VAN LOON, *Beschrijving van Nederlandsche historiepenningen*, Amsterdam 1848, pp. 380-382, pl. XXXII. N° 342 (CCCXLII).

7. Ներկայիս այս չէնքը հոլանտացի աղջկանց դպրոցի վերածուած է: Սարուխան (տե՛ս Ծանօթ. թիւ 2) իր գրքին մէջ կը գրէ՝ թէ ինչպէս ցրուեցան այս եկեղեցական հարստութիւնները:

8. M. BROSSET, *Rapports sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie exécuté en 1847-1848*. St. Petersbourg 1850, p. 15.

9. J. DIRKS, *Penningkundig Repertorium* III, Leeuwarden 1891, 206, N° 1112.

Օր․ G. van der Meer, *ինծի կը տեղեկացնէ որ 1896ին Պաթա-
ւիա (Ճաքարթա) տպուած ցուցակին մէջ նկարագրուած է J. G.
Holtzheyի կլոր ոսկի մետալը*¹⁰։ Տարակոյս չկայ որ այս մետալը
Պաթաւիոյ Թանգարանը գացած ըլլայ, քանի որ գիտենք թէ Նոր Զու-
ղայի վաճառականները մեծ գործունէութիւն ունէին թէ՛ Հոլանտայի
մէջ եւ թէ՛ Հոլանտական գաղութ Պաթաւիոյ մէջ։ Երբ ծառոնները,
երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ընթացքին, գրաւեցին Պա-
թաւիան, Թանգարանը կողոպուտի ենթարկուեցաւ, ու ներկայիս այս
ոսկի մետալին ո՛ւր ըլլալը չի գիտցուիր։

Յաջորդ գրութիւնը կը պատկանի Մինաս Չերազի, որ 1899ին
չորս մետալներու հակիրճ նկարագրութիւնը տուաւ¹¹։ Այս չորսէն
առաջինը Թիւ 2ն էր, երկրորդը՝ Թիւ 3ը, երրորդը՝ Թիւ 5ը եւ չոր-
րորդը՝ հայկական մետալի մը կնիքը (Թիւ 4)։ Այսպէս կը տեսնենք
թէ հակառակ որ Չերազի գրութիւնը շատ հակիրճ էր, անիկա սա-
կայն առաջինն էր որ հրատարակեց Թիւ 2, 3, 4 եւ 5 մետալներ։ Քա-
ռորդ դար յետոյ, Macler¹² պիտի գրէր այս չորս կտորներուն մասին,
ճշտելով Չերազի սխալները, միաժամանակ տալով աւելի ընդարձակ
եւ ամբողջական տեղեկութիւն՝ այս մետալներուն մասին։

Հայկական մետալներու վերաբերեալ յաջորդ գրութիւնը կը
գտնենք 1906ին տպուած դրամագիտական ցուցակի մը մէջ¹³ ուր ար-
տաստպուած է Van Loonի Թիւ 2 մետալը։

Ասիէ քանի մը տարի յետոյ, 1910ին, Meyerին հաւաքածոն ծա-
խու կը հանուի¹⁴․ այդ հաւաքածոյին մէջ յիշատակուած է ամուս-
նական մետալ մը՝ Թիւ 5ի պէս։ Այս կտորը ոսկեզօծ արծաթ էր։

Հոլանտայի դրամագիտական Միութեան 1919ի Տարեգրքին մէջ,
Van Kerkwijk¹⁵ կը գրէ Հոլանտացի մետալի նշանաւոր արուեստա-
գէտ Johan George Holtzheyի մասին, եւ ի միջի այլոց կը յիշա-
տակէ Թիւ 2 եւ 5 մետալները։

Երբ 1924ին, հայագէտ F. Macler այցելեց Hagueի արքայական
Թանգարանը, իրեն ցոյց տրուեցան չորս հատ հայկական մետալիոն-
ներ։ Առաջինը Van Loonէ նկարագրուած մեր Թիւ 2ն էր, որ ար-

10․ J. A. VAN DER CHIJS, Bataviaasch Genootschap van Kunsten en wetenschappen, Batavia 1896.

11․ MINAS TCHERAZ, L'Arménie, 1 Aug. 1899, pp. 469-470.

12․ F. MACLER, Nouvelles Archives des Missions Scientifique et Littéraire, tome XXII, Paris 1924, p. 469-472.

13․ Koninklijk kabinet van Munten, Penningen. Catalogus der Nederlandsche en op Nederland battreking hebbende Gedenkpenningen, II (1703-1813) [Gravenhage, 1906], p. 139, pl. XXXI. № 3025.

14․ D. C. MEYER Jr., Catalog Verzamelingen D. C. Meyer, Amsterdam 1910, pl. II. № 224.

15․ A. O. VAN KERKWIJK, Jaarboek 1919, p. 28.

դէն քանիցս տպուած էր (տե՛ս առտ, ծանօթ. 6, 9, 11, 13)․ Macler տուաւ այս մետալին կշիռը, ծաւալը եւ պատկերը, եւ նաեւ գրութեան ֆրանսերէն թարգմանութիւնը։ Նոյն ճշտումները եւ յաւելումները եղան քիւ 3, 4, եւ 5 մետալներու վերաբերեալ։ Ըստ Maclerի՝ քիւ 5 մետալը արծաթ է, եւ ոչ թէ ոսկեզօծ, ինչպէս Չերազ գրած էր։ Պօսելով քիւ 4 կնիքին մասին, Macler կ'ըսէ թէ Չերազի տեսածը կնիքին դաճէ օրինակն էր, որովհետեւ մետաղեայ կնիքը կը գտնուի Haarlemի Teyler թանգարանին մէջ¹⁶։

Հազիւ երկու տարի վերջ, առաջին անգամ ըլլալով կը տեսնենք այս մետալներուն վերաբերեալ քանի մը էջեր՝ Հայերէն լեզուով։ Այսպէս Սարուխան իր գրքին մէջ կը յիշատակէ քիւ 2, 3 եւ 5 մետալները։ Ան կու տայ քիւ 2ի գծագրութիւնը, թէ եւ փոքրացած չափով։ Սարուխան կը սխալի կոչելով քիւ 2 եւ 3ը արծաթեայ եւ ոսկեզօծ, որովհետեւ միայն քիւ 3ը ոսկեզօծ է։ Այս գրութեան մէջ յիշատակուած է նաեւ քիւ 4 կնիքը¹⁷։

Անկէ յետոյ քանի մը տասնեակ տարիներ որեւէ նորութիւն մէջ տեղ չէ ելած այս մետալներուն մասին։ Հետաքրքրական է տեսնել որ Ամսդերտամի դրամավաճառ J. Schulmanի 1958 (թիւ 230) ցուցակին մէջ¹⁸ կը հանդիպինք երկու Հայկական մետալներու, ուրիշ ծախու մետալներու կարգին։ Ասոնցմէ մէկը, քիւ 1196, արծաթ, ճիշտ մեր քիւ 2ին պէս է, իսկ քիւ 1161ը ոսկեզօծ արծաթ՝ քիւ 5ի պէս է, որ Meyerի հաւաքածոյին կը պատկանէր՝ ծախուած 1910ին։ Պր․ Jacques Schulman վերջերս ինծի գրեց որ այս երկու կրտորներն ալ դնուած են, աճուրդի սենեակին մէջ, գերմանացի Պր․ Andreasի կողմէ, եւ անոնց ո՛ւր ըլլալը ներկայիս չի գիտցուիր։

1959ին, Հերմիթաժի Թանգարանէն Սպասկի տեղեկացուց, իրենց պարբերաթերթին մէջ, թէ Հերմիթաժի մէջ կը գտնուի բոլորովին նոր տեսակ Հայկական մետալիոն մը¹⁹։ Այս հաղորդագրութեամբ՝ ծանօթ Հայկական մետալներու տեսակը բարձրացաւ վեցի (քիւ 8)։

Սպասկիի այս գրութիւնը նոր հետաքրքրութիւն առաջ քերաւ Հայկական մետալներու մասին։ Այսպէս Օր․ Gay van der Meer գրելով հոլանտական դրամագիտական պարբերաթերթին մէջ²⁰, ի յայտ բերաւ կարգ մը նորութիւններ Holtzheyի մասին՝ որ չինած էր այս մետալներէն մէկ քանին։

16․ Տե՛ս Ծանօթ․ Թիւ 12։

17․ Տե՛ս Ծանօթ․ Թիւ 2։

18․ J. SCHULMAN, Catalogue N° 230, 1958. N° 1161 and N° 1196.

19․ I. SPASSKI, Reports of the Hermitage Museum, XVI, 1959, p. 59-61.

20․ GAY VAN DER MEER, De Geuzenpenning, Juli 1961, p. 29-32.

Jaarboek voor Munt- en Penningkunde, 58/59 (1971/1972), pp. 101-141, pl. X-XV.

Հոլանտական պարբերաթերթին նոյն թիւին մէջ²¹ դրամագէտ բարեկամս՝ Matthew van der Voort կը տեղեկացնէր թէ Հերմիթաթի մէջ գոյութիւն ունի ուրիշ արծաթ մետալ մըն ալ, որ նկարագրուած էր Appelի կողմէ (թիւ 1) :

Ասկէ զատ, van der Voort, յաջորդ տարին, նոյն պարբերաթերթին մէջ²² գրեց թէ իր հաւաքածոյին մէջ կան ոսկի եւ արծաթ մետալներ, նոյն կնիքէն ելած եւ ճիշտ թիւ 3ին նման: Միաժամանակ պատկերներով պարզեց թէ ոսկի մետալը ծակած ըլլալով՝ ծակը ոսկիով լեցուած է, եւ պատկերատիպը փոփոխութիւններու ենթարկուած:

Վերջապէս, հայկական մետալիոններու վրայ վերջին գրողն եղաւ Հայաստանի Պետական Պատմութեան Թանգարանի դրամագիտական բաժնէն Պր. Հէնրի Սարգիսեանը, որ ուսներէն լեզուով ընդարձակ յօդուած մը հրատարակեց Հերմիթաթի պարբերաթերթին մէջ²³: Այս շատ հետաքրքրական յօդուածով Սարգիսեան մեզի ծանօթ հոլանտահայ մետալիոններու տեսակը բարձրացուց 6էն 9ի:

Այսպէս առաջին անգամ ըլլալով ներկայացուց Հերմիթաթի ոսկի մետալ մը, կոխուած թիւ 5ի կնիքով, բայց Ակողմին²⁴ առանց ՅՈՒ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ գրութեան, եւ Բեկողմին վարի մասը MOSES BENIAT գրութեամբ (թիւ 6): Հետաքրքրական է նաեւ որ նոյն Թանգարանին մէջ գոյութիւն ունի ուրիշ ոսկի մետալ մըն ալ, որ դարձեալ թիւ 5ի նմանող կնիքով կոխուած է, որուն Ակողմին եւ Բեկողմին վարի մասը բոլորովին պարապ է, այսինքն՝ ոչ ՅՈՒ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ եւ ոչ ալ MOSES BENIAT գրութիւն ունի (թիւ 7): Այս երկու մետալները կրնանք նորութիւն նկատել:

Սարգիսեան առաջին անգամ ըլլալով նոյն յօդուածին մէջ հրատարակեց նոր եւ խոշոր ձուածեւ ոսկի մետալ մը (թիւ 9), նոյնպէս Հերմիթաթի հաւաքածոյէն: Ասիկա կշիռքով ամենածանր հայկական մետալն է, եւ արծանի է մասնաւոր ուշադրութեան:

Յաջորդ տարին (1974), Սարգիսեան գրեց հայերէն ընդարձակ յօդուած մը՝ հայկական հարսանեկան մետալներու մասին, ուր իր ուսներէն յօդուածին մէջ յիշուած մետալներուն վրայ աւելցուց թիւ 9ին արծաթը, որ կը դառնուի Հերմիթաթի Թանգարանին մէջ: Այս

21. MATTHEW VAN DER VOORT, *De Geuzenpenning*, Juli 1961, p. 25-29.

22. MATTHEW VAN DER VOORT, *De Geuzenpenning*, Okt. 1962, p. 37-42.

23. H. SARKISIAN, *Reports of the Hermitage Museum*, XXXVII, 1973, p. 74-77.

24. Հայ լեզուին մէջ obverse եւ reverse, այսինքն՝ դրամին մէկ կամ միւս կողմը նշանակող բառ գոյութիւն չունի, եւ միշտ Ա. կողմը եւ Բ. կողմը բառերը կը գործածուին: Ընթերցողը կը ներէ եթէ այս առթիւ յօդինեմ Ակողմ (obverse) եւ Բեկողմ (reverse) բառերը:

յօդուածին մէջ, Սարգիսեան կը լսօսի նաեւ Հոլանտայէն դուրս կոխուած քանի մը ուրիշ հարսանեկան մետաղներու մասին²⁵ :

ՄԵՏԱԼՆԵՐՈՒ ՅՈՒՅԱԿԸ

Թիւ 1

Ակոզմը.— ՍՈՒՐԲ ԱՄՈՒՍ — ՆՈՒԹԻՒՆ

Վերի շրջանակի գրութիւն

ՅՈՒ ՅԱՐՈՒ — ԹԻՒՆ

Ստորին եզերքի հորիզոնական գրութիւն

Պորանի աջակողմը (նայողին ալ աջակողմը) կանգնած է հարսը, իսկ ձախին՝ փեսան: Երկուքը իրարու կը նային, աջ ձեռքերնին իրարու սեղմած: Պորանին վրայ, ձեռքերուն տակ կը տեսնուին կրակի բոցեր, իսկ խորանի ուղղահայեաց կողմին վրայ կը տեսնուին երկու բոցավառ սրտեր: Վերը, դաշտին մէջ, ամպերէն վար ցոլացող ճառագայթներ կը հեղեղեն երիտասարդ ամուլը:

Բեկոզմը.— ՆԱԽԱՏԵՍՈՒ — ԹԻՒՆ ԱԾԱՅԻՆ

Վերի շրջանակի գրութիւն

Զարդարուած խորանին վրայ կը տեսնուին երկու աջ բազուկներ, որոնք իրար սղծած են: Աջ կողմի ձեռքը կնոջական է, իսկ ձախ կողմինը՝ այր մարդու: Պորանի ուղղահայեաց երեսին վրայ կը տեսնուին երկու աղաւնիներ, որոնք կտուց կտուցի կը համբուրուին: Երկինքէն ճառագայթներ կը լուսաւորեն աջերը:

Ա.— Արծաթէ օրինակ մը կը պահուի Հերմիթաթի թանգարանին մէջ: Զուսմեւ, 41×36 հզրդմ. մեծութեամբ, կշիռը՝ 15.08 կրամ: Հերմիթաթի պահարանին թիւ 29418²⁶:

Բ.— Ըստ Սարգիսեանի, այս մետալին պղինձէ օրինակը կը գտնուի Երեւանի Ե. Սիմոնեանի հաւաքածոյին մէջ:

Գ.— Այս մետալին պծագրութիւնը կը տեսնուի Appelի շրջին մէջ²⁷:

25. Հ. Վ. ՍԱՐԳՍԵԱՆ, Հայկական հարսանեկան մեդալներ, «Լրարբեր հասարակական գիտութիւններ» (Երեւան), 1974, թ. 7, էջ 48-56:

26. Տե՛ս Ծանօթ. թիւ 23:

27. Տե՛ս Ծանօթ. թիւ 5:

Թիւ 2

ԱԿՈՂՄԸ .— Յակոբբջանի որդի յօհան տոհմ խալտարեանց վնոկն ծնել
Ջուղայ յայս քուսական 1710 որ այժմ կայ յամսդրդմ 1740:

Գրութիւնը մետալին ամբողջ չըջանակը կ'առնէ: Երբեմն ա գիրը
ներկայացուած է մէկ ուղղահայեաց գծով:

Դաշտին մէջ, ձախ կողմը, ժապաւէնի վրայ վերէն վար կը կար-
դացուի «խոհեմ — ուք». իսկ աջ կողմը, վերէն վար՝ «եւ առա —
քիմու»:

«Գառն Աստուծոյ»ին ներքեւ՝ «յաղթէ ամենայնի»:

Մետալի վերի մասը՝ խաչածայր արքայական թագ, որուն ներ-
քեւ՝ գեղարուեստական չըջանակի մէջ կը տեսնուի Գառն Աստուծոյ
մը, դրօշակաւոր խաչը բռնած եւ ձախ կանգնած՝ երկրագունտի վը-
րայ: Գառնուկին վերեւ կը տեսնուի աղաւնակերպ Սուրբ Հոգին,
որմէ ճառագայթներ դուրս կը ցոլան: Դաշտին աջ եւ ձախ կողմերը
կը տեսնուին երկու սիրտեր. Գաղկողմեանէն դուրս կը թափին տե-
րեալի ճիւղեր, ձախակողմեանէն՝ պտուղներ:

Շրջանակի ձախ կողմը կանգնած է կին մը, որ կը ներկայացնէ
խոհեմութիւնը. ձախ ձեռքով բռնած է օձ մը, իսկ աջով՝ հայելի մը:
Շրջանակի աջակողմեան կիւնը կը ներկայացնէ առաքինութիւնը, որ
երկու ձեռքով բռնած է տերեւազարդ դափնեպսակ մը:

Բեկնդմը .— Վերի հորիզոնական ժապաւէնին վրայ կը կարդացուի
«Մաքուր յաւատ», իսկ ձախ կողմի խարիսխին տակ, շեղակի ժա-
պաւէնին վրայ՝ «յաստատուն յոյս». իսկ աջ կողմի ժապաւէնին վը-
րայ՝ «կատարել սէր»: Վարի եզերքը «AMSTERDAM 1757»:

Մետալին կեդրոնը, լուսազարդ ճառագայթներու մէջ կը տես-
նուի եռանկիւն մը, որուն երեք անկիւններուն բոլորակներուն մէջ
գրուած է, ձախին՝ «ՀԱՅՐ», աջին՝ «ՈՐԴԻ», եւ վարը՝ «ՀՈԳԻ» բա-
ռերը: Եռանկիւնին կեդրոնի բոլորակին մէջ գրուած է «ԱՅ»: Ե-
ռանկիւնին երեք բոլորակները միացած են զուգահեռական գծերով,
որոնց մէջ կը կարդացուի «ՈՐ Է» գրութիւնը՝ երեք անգամ: Կեդրո-
նի կլորակը միացած է եռանկիւնի երեք կլորակներուն, եւ միացնող
գծերուն վրայ կը տեսնուի «Է» գիրը:

Մետալին վերի մասին վրայ կայ Սկիհը, խաչանիշ նշխարքով:
Սկիհին ձախ կողմը կը տեսնուին Տառնաբանեայ Պատուիրաններու
տախտակները, որոնց ձախին վրայ կը կարդացուի I, II, III եւ ա-
ջին վրայ IV, V, VI, VII, VIII, IX, X գրերը: Սկիհին աջ կողմը
կայ (գիտողին ալ աջակողմը) Աստուածաշունչը, որուն վրայ հանդ-
չած է խաչը:

Մետալի դաշտին ձախ կողմը կը տեսնուի խարխախ մը, իսկ աջ կողմը՝ սիրտ մը, փշապսակի մէջ: Իսկ կեդրոնի եռանկիւնին տակ, մետալին վարի մասին մէջ կը տեսնուի Սերովբէի թեւաւոր գլուխ մը: Մետալին դաշտը լեցուած է ամպերով:

Ա.- Արծաթէ օրինակ մը՝ որ կը պահուէր Leidenի համալսարանի թանգարանին մէջ, փոխանցուած է Hagueի արքայական թանգարանը, ուր կը գտնուի ներկայիս: Զուսմէ, 53×50 հզրգմ. մեծութեամբ, կշիռը՝ 28.50 կրամ: Թանգարանի թիւ 1757:

Բ.- Նոյն օրինակէն հատ մը ծախուեցաւ J. Schulmanի աճուրդին մէջ, 1958ին²⁸: Ներկայիս ուր ըլլալը չի գիտցուիր:

Թիւ 3

ԱԿՈՂՄԸ.- Մետսի մասեհի որդ պիւստն անապատցի վնկան ծնել այս քուկան 1727 որ այժմ կայ այ ամսդրտամ 1742:

Գրութիւնը մետալին ամբողջ շրջանակը կը բռնէ: Յաճախ ա զիրը ներկայացուած է մէկ ուղղահայեաց դծիկով: Կրճատուած բառերուն վերեւ դրուած են երկու գծիկներ՝ շեշտելու համար թէ բառը սղուած է: Որդի բառին դ. եւ ի գրերը ազուցրիկ են:

Դաշտին ձախ կողմը, ժապաւէնի վրայ, վերէն վար կը կարդացուի «խռեմ – ութիւն»․ իսկ աջ կողմը, դարձեալ վերէն վար՝ «եւ առա – փնուրթիւն»․ երկու գրութեանց մէջ ալ ք եւ ի գրերը ազուցրիկ են:

Կեդրոնի «Գառն Աստուծոյ»ին ներքեւ՝ «յաղթե ամէ»:

Ամբողջ մետալին Ակողմի պատկերատիպը շատ կը նմանի Թիւ 2ին, թէեւ եթէ ուշադրութեամբ քննենք՝ կը տեսնենք որ ընդօրինակութիւնը շատ ճշտօրէն չէ կատարուած, եւ որոշ՝ բայց փոքր տարբերութիւններ կան: Այսպէս՝ ժապաւէնը, կիները, սրտերը, ճառագայթները, անոնց շրջանակը եւլն. քիչ մը կը տարբերին Թիւ 2էն: Նաեւ կիները կանգնած են քառանկիւն պատուանդանի վրայ, մինչդեռ Թիւ 2ի պատուանդանը տարբեր է:

Բեկնովը.- «Մաքուր հաւատ» վերի հորիզոնական ժապաւէնին վրայ: Ձախ կողմի խարխախ տակ, շեղահի ժապաւէնի վրայ կը կարդացուի «հաստուն յայ», իսկ աջ կողմի ժապաւէնին վրայ՝ «կատարել սէր»: Ինչպէս կը տեսնուի, այս գրութիւնները ուղղագրական տեսակով աւելի ճիշտ են՝ քան Թիւ 2ի գրութիւնները: Կըրճատեալ բառերը հոս ալ նշանակուած են դծիկներով:

28. Տե՛ս Մանօթ. Թիւ 17:

Դարձեալ ամբողջ պատկերատիպը կը նմանի Թիւ 2ին. բայց յայտնի է որ որոշ փոքր փոփոխումներ եղած են՝ ընդօրինակութեան միջոցին: Հոս չկայ AMSTERDAM գրութիւնը՝ թեւաւոր Սերով-բէին ներքեւ: Կը տեսնենք նաեւ որ խարիսխը, սիրտը, փաչը եւ Ս. գիրքը քիչ մը կը տարբերին Թիւ 2էն. բայց տարակոյս չկայ որ նոյն օրինակէն առնուած են:

Կեդրոնի եռանկիւնը կը նմանի ճիշտ Թիւ 2ի եռանկիւնին:

Որոշ տարբերութիւններ կը տեսնուին՝ դաշտը լեցնող ամպերուն մէջ:

Ա.— Ոսկի օրինակ մը կը գտնուի ստորագրեալիս հաւաքածոյին մէջ: Նախ կը պատկանէր Matthew van der Voort²⁹, որ ծախեց Ամստերտամի դրամավաճառ J. Schulmanին: Անկէ անցաւ ինծի, 1973ին: Զուգահեռ, 42×39 հզրդմ. մեծութեամբ, կշիռ՝ 30.04 կրամ:

Բ.— Արծաթ օրինակ մը շատոնց ի վեր կը գտնուի Hagueի արքայական Թանգարանին մէջ: Կշիռ՝ 22 կրամ³⁰: Թանգարանի թիւ 1742:

Գ.— Երկրորդ արծաթ օրինակ մը կը գտնուի նոյնպէս ստորագրեալիս հաւաքածոյին մէջ: Ասիկա զնուեցաւ ոսկիին հետ, J. Schulmanէն, 1973ին. կշիռ՝ 21.30 կրամ:

Դ.— Վենետիկի Միքիթարեան Թանգարանը. Ոսկեզօծ արծաթ. կշիռ՝ 22.10 կրամ:

Թիւ 4

Ակոզմը.— Շրջանակի գրութիւնը ճիշտ Թիւ 3ին պէս: Նոյնպէս ժապաւէններու վրայի գրութիւնները:

Պատկերատիպը շատ կը նմանի Թիւ 3ին, բայց յայտնի է որ արեւեստազէտը որոշ փոփոխումներ ըրած է: Եթէ ուշադրութեամբ բաղդատենք Թիւ 2 եւ Թիւ 3 մետալներուն հետ, կը տեսնենք որ փոքր տարբերութիւններ կան՝ ամբողջ երեսին վրայ: Մասնաւորապէս կիներու պատուանդանը աւելի կը նմանի Թիւ 3ին քան թէ Թիւ 2ին:

Ինչպէս Macler³¹ գրած էր, ասիկա այն կնիքն է՝ որուն զաճը տեսած էր Չերազ³², Hagueի արքայական Թանգարանին մէջ: Կնիքը կը գտնուի Haarlemի Teyler Թանգարանին մէջ: Մեծութիւնը նշանակուած է 53×49 հզրդմ., ինչ որ Թիւ 2ին չափն է: Այս կնիքէն կոխուած մետալ գտնուած չէ տակաւին:

29. Տե՛ս Ծանօթ թիւ. 21:

30. Տե՛ս Ծանօթ. թիւ 12:

31. Տե՛ս Ծանօթ. թիւ 12:

32. Տե՛ս Ծանօթ. թիւ 11:

ԹԻԼ 5

Ակոզմը.— ՍՈՒՐԲ. ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻ:

Վերի շրջանակին մէջ

ՅՈՒ. ՅԱՐՈՒԹԻ.

Ստորին եզերքի հորիզոնական գրութիւն

I. G. H. F' 1749

Աջ կոզմի պատուանդանին վրայ

Կը տեսնուի խորան մը, որուն աջ կողմը (նաեւ դիտողին աջա-
կողմը) կանգնած է հարսը, իսկ ձախ կողմը՝ փեսան: Անոնք իրա-
րու կը նային եւ աջ ձեռքերնին իրարու սեղմած են: Խորանին վը-
րայ կը տեսնուին բոցեր. իսկ խորանին երեսը զարդարուած է եր-
կու բոցավառ սրտերով: Վերը՝ դաշտին մէջ, ամպերուն մէջէն վար
ցոլացող ճառագայթներ կը հեղեղեն երիտասարդ ամուլը:

Բեկոզմը.— ՆԱԽԱՏԵՍՈՒԹԻ. — ԱՅԱՅԻՆ

Վերի շրջանակի գրութիւն

Գրութեան տակ՝ ճառագայթներ կը ցոլան հարսին (աջ կողմը)
եւ փեսային (ձախ կողմը) բազուկներուն վրայ, որոնց աջ ձեռքերը
իրար կը սեղմեն: Զեռքերուն տակ գտնուող զարդարուն խորանին
երեսին վրայ կը տեսնուին երկու թեւաբաց աղանձներ, որոնք կը-
տուց կտուցի կը համբուրուին:

Ա.— Ոսկի օրինակ մը կը գտնուի ստորագրեալիս հաւաքածոյին մէջ: Կլորակ,
տրամագիծ՝ 39 հզրդմ. եւ կշիռ՝ 18.7 կրամ (օղակ): Բերուած է Պարսկաստանէն:

Բ.— Ըստ Սարգիսեանի³³, ճիշտ ասոր նման երկրորդ ոսկի օրինակ մը կը գրտ-
նուի Հերմիթաթի Թանգարանին մէջ: Տրամագիծ՝ 39 հզրդմ. եւ կշիռ՝ 17.78 կրամ
(օղակով): Թանգարանի թիւ՝ 1158:

Գ.— Այս մետալին արծաթը շատոնց ի վեր ծանօթ է եւ կը գտնուի Hagueի
արքայական Թանգարանը: Ջերազ³⁴ եւ Սարուխան³⁵ զայն նկատած էին ոսկեզօծ:
Բայց, իրականին մէջ, ան արծաթ է: Macler³⁶ կու տայ անոր կշիռը՝ 18 կրամ,
մեծութիւնը 38 հզրդմ.: Թանգարանի թիւը՝ 1749:

33. Տե՛ս Ծանօթ. թիւ 23:

34. Տե՛ս Ծանօթ. թիւ 11:

35. Տե՛ս Ծանօթ. թիւ 2:

36. Տե՛ս Ծանօթ. թիւ 12:

Դ.— Ոսկեզօծ արծաթ կտոր մը ծախուեցաւ 1958ին Schulmanի աճուրդին մէջ³⁷, թիւ 1161: Ներկայիս՝ այս կտորին ուր ըլլալը չի գիտցուիր: Հետաքրքրական է յիշել թէ այս մետալը կը պատկանէր Meyerի հաւաքածոյին³⁸:

Ե.— Ստորագրեալիս հաւաքածոյին մէջ կայ այս մետալին ոսկի թափօնէն: Այնպէս կ'երեւի՝ թէ իսկական մետալին վրայէն առնուած է. բայց որովհետեւ պատկերատարը եւ գրերը պէտք եղածին պէս յստակ չեն եղած, փորձելով կամ ուրիշ գործիքով գրերը եւ պատկերները խորացուցած են: Արդիւնքը, ինչպէս կը տեսնուի, բաւական կոշտ մետալ մըն է:

Զ.— Ոսկի օրինակ մը, որ կը գտնուէր Պաթաւիոյ մէջ, ներկայիս կորսուած է:

Թիւ 6

Այս մետալը նոր հրատարակուեցաւ Սարգիսեանի կողմէ³⁹: Այնպէս կ'երեւի թէ կոխուած է Թիւ 5ի նման, բայց տարբեր կնիքով, բայց Ակոզմիմ վրայ կը պակսի ՅՈՒ. ՅԱՐՈՒԹԻ գրութիւնը: Նոյն ատեն Բեկոզմիմ վարի մասին վրայ աւելցուած է MOSES BENIAT գրութիւնը: Սարգիսեան, որ կը նկարագրէ այս մետալը, կը գրէ թէ MOSES BENIAT գրութիւնը մետալի վրայ զարնուած է գրի կնիքներով: Ուրեմն, այս գրերը մետալին մակերեսէն վար են եւ այսպէսով բոլորովին կը տարբերին միւս բոլոր գրերէն:

Ա.— Ոսկի, կլորակ, մեծութիւն՝ 39 հզրդմ. եւ կշիռ՝ 17.42 կրամ: Կը պահուի Հերմիթաժի մէջ, եւ թանգարանին թիւն է 1158:

Թիւ 7

Սարգիսեան⁴⁰ կը գրէ նաեւ նոյն կնիքով զարնուած մետալի մը մասին, որուն Ակոզմիմ եւ Բեկոզմիմ վարի մասին վրայ որեւէ գրութիւն չկայ: Սարգիսեան կը գրէ թէ Թիւ 5 մետալի ՅՈՒ. ՅԱՐՈՒԹԻ գրութիւնը աւելցուած է այս մետալին կնիքին վրայ՝ փորագրելի կողմէ: Հետեւաբար՝ նախ այս կնիքը շինուած է, եւ որոշ թիւով մետալներ պատրաստուած: Յետոյ փորագրելի կնիքին վրայ աւելցուած են ՅՈՒ. ՅԱՐՈՒԹԻ բառերը: Իսկապէս, քանի որ այս վերջինէս շատ օրինակներ կան, Սարգիսեանի կարծիքը հաւանաբար ճիշտ է*:

Ա.— Ոսկի, Վիեննայի Միխիթարեան թանգարան:

37. Տե՛ս Ծանօթ. Թիւ 18:

38. Տե՛ս Ծանօթ. Թիւ 14:

39. Տե՛ս Ծանօթ. Թիւ 23:

40. Տե՛ս Ծանօթ. Թիւ 25:

*) Այս գրութիւնը շատ անգամ ՅՈՒ ՅԱՐՈՒԹԻ կարգացուած է: Երբ ուշադրութեամբ քննենք՝ կը տեսնենք որ իրականին մէջ չի գիրը Վ է. այս նկատումով՝ անունը պէտք է ՅՈՎ(ՀԱՆՆՆՎ) ՅԱՐՈՒԹԻԻՆ կարգանք:

ԹԻՒ 8

Ակոզմը .— ՍՈՒՐԲ . ԱՄՈՒՍՆՈՒԹ :

Վերի շրջանակին մէջ

M. HOLTZHEY FEC

Ստորին եզերքի հարկոնական գրութիւն

Դարձեալ՝ միւսներուն նման կը տեսնենք երիտասարդ ամուլը, խորանին երկու կողմը, աջ ձեռքերնին սեղմած : Որանին երեսին կը տեսնուին չորս սրտեր, վերի երկուքը՝ բոցավառ : Մետալին վերելի ամպերուն մէջէն ճառագայթները կը շողան եւ կը հեղեղեն երիտասարդ ամուլը : Փնային ձախ կողմը՝ հեռուն կը տեսնուի արմաւենիի ծառ մը :

Բեկոզմը .— ՆԱԽԱՏԵՍՈՒԹ ԱԾԱՅԻՆ :

Վերի շրջանակին մէջ

Թեւաւոր ողին (winged genius), կանգնած դէպի ձախ, աջ ձեռքով վեր բռնած է բոցավառ ջահ մը, եւ ձախով՝ երկու սրտեր : Իր ետեւ կը տեսնուի աւազան մը, որուն մէջ կը լողան երեք կարասրներ : Աւազանին ձախ կողմը (դիտողին ալ ձախակողմը) կը տեսնուի աջ դարձած սփինքս մը . իսկ աջ կողմը՝ պատ մը, որ թատունկով զարգարուած : Հեռուն կը տեսնուի բաց ծովը, քանի մը առագաստանաւերով : Երկնքին մէջ կը տեսնուին քանի մը թեթեւ ամպեր :

Ա.— Այս մետալը առաջին անգամ հրատարակուեցաւ Հերմիթաթի Սպասկիի կողմէ⁴¹, եւ կը ներկայացնէր բոլորովին նորութիւն մը : Ոսկի, կլորակ, մեծութիւն՝ 50 հզրդմ., կշիռ՝ 34.04 կրամ : Կը գտնուի Հերմիթաթի թանգարանին մէջ, թիւ 2519 :

Բ.— Երկրորդ օրինակ մը, ոսկի, ստորագրեալիս հաւաքածոյին մէջ կը պահուի, ղեկուած 1968ին, Փարիզի մէջ : Կլորակ, տրամագիծ 50 հզրդմ., կշիռ 34.6 կրամ :

Գ.— Երրորդ օրինակ մը, պղինձ, կը պահուի Ս . Ղազարու Միխիթարեան թանգարանին մէջ (Վենետիկ) : Կլորակ, տրամագիծ 50 հզրդմ., կշիռ 25.25 կրամ :

41. Տե՛ս Ծանօթ. Թիւ 19 :

**ՀՈԼԱՆՏԱ ԿՈՒՈՒԱԾ
18րդ ԴԱՐՈՒ ՀԱՅ ՄԵՏԱԼՆԵՐԸ**

Հուսանկարներ եւ նմանահանութիւններ

**EIGHTEENTH CENTURY
ARMENIAN MEDALS STRUCK
IN HOLLAND**

Photos and Reproductions

1

2

3

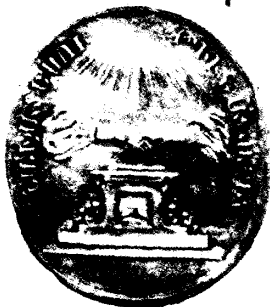
4

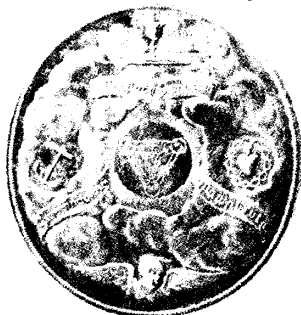
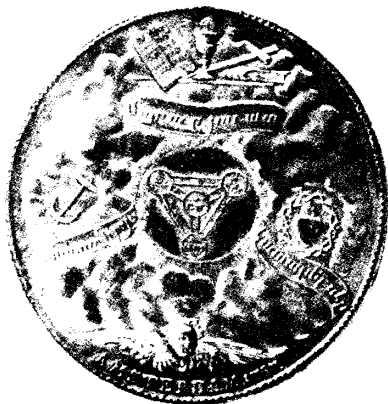
1

2

3

4

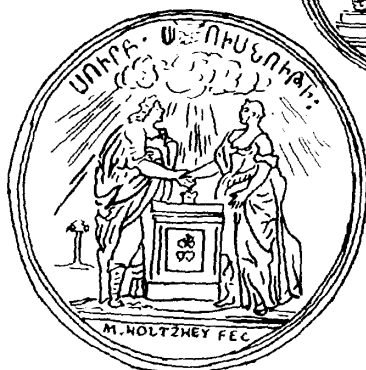
5

6

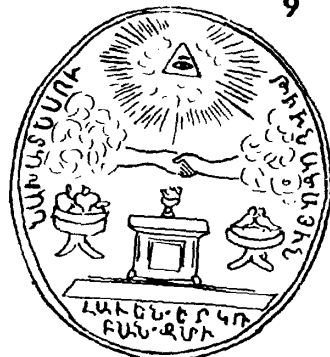
7

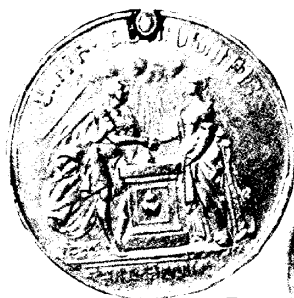
8

9

5

6

7

8

9

5V

11

12

14

13

ԹԻՒ 9

Ակոզմը.— ՍՈՒՐԲ ԱՄՈՒՍ — ՆՈՒԹԻՒՆ

Վերի շրջանակին մէջ

ԵՒ ԵՂԵՑԻՆ ԵՐԿՈ — ՔԻՆ Ի ՄԻ

ԳՈԼՅԱԹԻՆ

Մետալին ստորոտը, հորիզոնական գրութիւն՝ երկու գծի վրայ

Երիտասարդ ամուլին ռափերուն տակ

Դարձեալ՝ երիտասարդ ամուլը, կանգնած խորանին երկու կողմերը, իրարու կը նային, աջ ձեռքերնին իրարու սեղմած: Խորանին վրայ կը տեսնուին երկու բոցավառ սրտեր, իսկ խորանին երեսին վրայ դարձեալ կան երկու բոցավառ սրտեր: Հարսին աջ կողմը եւ փեսային ձախ կողմը կը տեսնուին ամաթեղջիւրներ՝ ծաղիկներով լեցուած: Հարսին ու փեսային գլուխներուն վերեւ՝ կը տեսնուին թեւաւոր երկու հրեշտակներ:

Սարգիսեան⁴², զոյգին ոտքերուն տակի գրութիւնը կը կարդայ ԳՈՄԱԼԹԻՆ, եւ «յաւիտեանական կեանք» նշանակութիւնը կու տայ այս բառին: Հայերէն յօդուածին մէջ՝ այս բառը գրուած է ԳՈԼՅԱԹԻՆ:

Երիտասարդ զոյգին վերեւ, երկու հրեշտակներ իրարու կը նային: Մետալին այս մասը շատ մաշած ըլլալուն՝ պատկերը յստակ չէ:

Բեկոզմը.— ՆԱԽԱՏԵՍՈՒ — ԹԻՒՆ ԱԾԱՅԻՆ

Երկու կոզմերու շրջանակին մէջ

ԼԱԻ ԵՆ ՈՐԿՈՒ — ՔԱՆ ԶՄԻ

Մետալին ստորոտը, երկու հորիզոնական գծի վրայ

Խորանի մը վրայ կը տեսնուի բոցավառ սկիւճ մը: Խորանին աջ կողմը կը տեսնուի սեղան մը, որուն վրայ երկու աղանդներ՝ կտուց կտուցի կը համբուրուին: Զախ կողմի սեղանին վրայ կան բոցավառ սրտեր: Սարգիսեան⁴³ կը գրէ թէ սեղանները զարդարուած են ժապաւեններով, որոնց վրայի գրութիւնը չի կարդացուիր:

42. Տե՛ս Ծանօթ. թիւ 23:

43. Անդ:

Խորանին վերեւ՝ կը տեսնուին երկու աջ բազուկներ, որոնց ձեռքերը իրար կը սեղմեն:

Դաշտին վերի մասը զարդարուած է եռանկիւնի մէջ դրուած ամենատես աչքով: Ընդհանրապէս կը ցոլան եռանկիւնէն՝ ամէն ուղղութեամբ:

Ա.- Ոսկի, ձուածեւ, մեծութիւն՝ 52×47 հզրդմ. ծանրութիւնը՝ 123.45 կրամ: Հերմիթաթ, թանգարանի թիւ՝ 1156:

Թիւ 10

Ակոզմը.- Թիւ 9ի պէս:

Բեկոզմը.- Թիւ 9ի պէս:

Սարգիսեան⁴⁴ կը գրէ՝ Թէ Հերմիթաթի մէջ դտնուած է արծաթէ նոր մետաղ մը, արուեստով նման Թիւ 9ին, բայց տարբեր ծաւալով: Բեկոզմին պատուանդանին վրայ կը տեսնուին գրութեան հետքեր, մեծ մասով անընթեռնի: Հ. Ներսէս Տէր-Ներսէսեան նամակով մեզի կը հաղորդէ Թէ Ս. Ղազարու թանգարանին մէջ կայ ոսկիէ օրինակ մը, ուր՝ կողմնակի սեղանիկները զարդարող ժապաւէններուն վրայ յստակօրէն կը կարդացուի հետեւեալը. Մի է - ԱՂԱԽՆԻ - ԻՄ ԿԱՏԱՐ - ԵԱԼ ԻՄ:

Ա.- Ոսկի, ձուածեւ, մեծութիւն՝ 45×55 հզրդմ. ծանրութիւնը՝ 42.40 կրամ: Ս. Ղազարու Միթարեան թանգարան (Վենետիկ):

Բ.- Արծաթ, նոյն մեծութեամբ, ծանրութիւնը՝ 23.78 կրամ: Հերմիթաթ, թանգարանի թիւ A3 49:

* * *

Ամփոփելով՝ կը տեսնենք որ ներկայիս մեզի ծանօթ են 23 մետաղներ, ներկայացնելով տասը տեսակներ: Այս 23էն չորս հատին ո՛ւր ըլլալը չի գիտցուիր եւ մէկն ալ կը ներկայացնէ Ակոզմի կնիքը (Թիւ 4): Տասը հատը ոսկի են, եօթը՝ արծաթ, երկուքը՝ պղինձ:

Թիւ 1. Ա.- Արծաթ, Հերմիթաթի թանգարան:

Բ.- Պղինձ, Սիմոնեան հաւաքածոյ, Երեւան:

Գ.- Յիշատակուած Appelի կողմէ:

Թիւ 2. Ա.- Արծաթ, Hagueի արքայական թանգարան:

Բ.- Արծաթ, ծախուած Schulmanի կողմէ, եւ ներկայիս ո՛ւր ըլլալը չի գիտցուիր:

44. Տե՛ս Ծանօթ. Թիւ 25:

Թիւ 3. Ա.— Ոսկի, Պտուկեան հաւաքածոյ:

Բ.— Արծաթ, ոսկեզօծ, Ս. Ղազարու Մխիթ. Թանգարան
(Վենետիկ):

Գ.— Արծաթ, Hagueի արքայական Թանգարան:

Դ.— Արծաթ, Պտուկեան հաւաքածոյ:

Թիւ 4. Ա.— Ակողմի կնիք:

Թիւ 5. Ա.— Ոսկի, Պտուկեան հաւաքածոյ:

Բ.— Ոսկի, Հերմիթաժի Թանգարան:

Գ.— Արծաթ, Hagueի արքայական Թանգարան:

Դ.— Արծաթ, ոսկեզօծ, ծախուած Schulmanի կողմէ. ներ-
կայիս՝ ո՛ւր ըլլալը չի գիտցուիր:

Ե.— Ոսկի, Պաթաւիոյ մէջ, կորսուած:

Թիւ 6. Ա.— Ոսկի, Թիւ 5ի տարբերակ, Հերմիթաժի Թանգարան:

Թիւ 7. Ա.— Ոսկի, Թիւ 5ի տարբերակ, Մխիթարեան Թանգարան
(Վիեննա):

Թիւ 8. Ա.— Ոսկի, Պտուկեան հաւաքածոյ:

Բ.— Ոսկի, Հերմիթաժի Թանգարան:

Գ.— Պղինձ, Ս. Ղազարու Մխիթ. Թանգարան (Վենետիկ):

Թիւ 9. Ա.— Ոսկի, Հերմիթաժի Թանգարան:

Թիւ 10. Ա.— Ոսկի, Ս. Ղազարու Մխիթ. Թանգարան (Վենետիկ):

Բ.— Արծաթ, Հերմիթաժի Թանգարան:

ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՄԵՏԱԼՆԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ

1.— Կ'արժէ անդրադառնալ այն կարեւոր հարցին՝ թէ ի՞նչ պա-
րագաներու տակ այս մետաղները կոխուած են, եւ ո՞ր արուեստա-
գէտներու հեղինակութեամբ:

Գիտենք որ հեթանոսական շրջաններէն սկսեալ, միշտ սովորու-
թիւն եղած է ամուսնութեան առթիւ երիտասարդ ամուլին տալ նը-
ւէրներ: Այս նուէրները կու գային բարեկամներէն եւ ազգականնե-
րէն, եւ մանաւանդ հարսին եւ փեսային ընտանիքէն: Հայաստանի
մէջ, մինչեւ մեր օրերը սովորութիւն էր հարսին վզին անցընել ոս-
կիններու մանեակ մը:

Եւրոպայի մէջ, շատոնց սովորութիւն եղած էր՝ երիտասարդ
ամուլին տալ գրամական նուէրներ, թէ՛ իբր օժիտ եւ թէ՛ իբր ա-

պացոյց՝ որ երկու ընտանիքները լրջօրէն կը բաղձային ազգականա-
կան կապեր հաստատել:

Յաջորդաբար, փոխանակ միայն դրամ տալու, սովորութիւն ե-
ղաւ որոշ զարդարանքներ եւ կամ մետալներ պատրաստել, որոնք ո՛չ
միայն նիւթական արժէք կը ներկայացնէին, այլ նաեւ միաժամա-
նակ ամուսնութեան սրբութիւնը կը շեշտէին եւ երիտասարդ ամուլին
խրատներ կու տային⁴⁵:

Երբ թագաւորական կամ իշխանական ամուսնութիւններ տեղի
կ'ունենային, մասնաւոր մետալներ կը կոխէին, այս դէպքը յաւեր-
ժացելու համար, եւ նոյն ատեն իբր նուէր կու տային ամուսնա-
ցող զոյգին: Այս տեսակ մետալներ ժողովրդական դարձան ԺԴ-ԺԹ.
դարերուն: Ժամանակի ընթացքին, ամուսնական մետալներ կոխե-
ցին ո՛չ միայն իշխաններ, այլ նաեւ կարեւոր անձեր եւ նոյնիսկ հա-
րուստ վաճառականներ:

Եւրոպական ամուսնական մետալիոններուն վրայ կը տեսնենք
ձեռք ձեռքի տուած զոյգեր, եւ ընդհանրապէս սա գրութեամբ. «Այն
որ Աստուած կը միացնէ՝ մարդ պէտք չէ բաժնի». այս պատուէրը
կը տեսնուի զանազան լեզուներով, ապացուցանելով այս մետալնե-
րու ժողովրդականութիւնը՝ տարբեր երկիրներու մէջ:

Հայկական մետալներու վրայի գրութիւնը՝ լատիներէն կամ
Ֆրանսերէն գրութեան պարզ թարգմանութիւնը չէ, այլ կը ցոյցնէ
զուտ հայկական ամուսնական պատուէրները: Ասոնք ոգիով իսկա-
պէս հայկական են:

ԺԴ-ԺԹ դարերուն միջազգային առեւտուրին մէջ չատ անգամ
հաշիւները կ'ըլլային Վենետիկի ոսկի տուկատին վրայ: ԺԹ դարուն
այս ոսկի տուկատները կը կշռէին 3.49 կրամ եւ կը պարունակէին
3.44 կրամ ոսկի: Ասկէ կ'եզրակացնենք որ մեր ամուսնական մետալ-
ները դրամական բաւական արժէք կը ներկայացնէին:

Այսպէս կ'ընենք (թիւ 5, 6, 7) որ կը կշռեն շուրջ 18 կրամ,
հինգ տուկատի արժէք ունէին. թիւ 3 ոսկին, որ կը կշռէ 30 կրամ,
կ'արժէր 8.6 տուկատ. թիւ 8ը՝ շուրջ 10 տուկատ. թիւ 9ը, որ կը
կշռէր 123.45 կրամ, կ'արժէր 35 տուկատ:

2.- Ամուսնական մետալներու կարեւորութիւնը յայտնի կ'ըլլայ՝
երբ մանաւանդ նկատի առնենք որ այդ մետալներէն ոմանք ստորա-
գրուած են յայտնի արուեստագէտներու կողմէ:

Այսպէս՝ թիւ 8 մետալը ստորագրուած է Martinus Holtzheyի
(1697-1764) կողմէ: Իր ողջութեան, M. Holtzhey ամէնէն նշանա-

45. JULES FLORANGE, *L'Amour et le Mariage dans la Numismatique*,
Paris 1936.

ւոր մետալագործն էր Ամսդերտամի մէջ, թէեւ կային ուրիշներ ալ՝ Հոլանտայի միւս քաղաքներուն մէջ:

Իր մահէն ետք, որդին Johan George Holtzhey շարունակեց իր հօր գործը: Օր. Gay van der Meer⁴⁶ հետեւեալը կը գրէ, առնելով van Kerkwijk⁴⁷ յօդուածէն, ուր J. G. Holtzheyի 1777-1784 թը-ւականներու առուծախի նօթատետրէն ընդօրինակուած էր այսպէս.

«Ապտ. 20, 1780, կանխիկ ծախեցի Ալեքս տի Մասսի, հետեւեալ պարսկական (այսինքն՝ հայկական, քանի որ Նոր-Ջուղայեցիները իբր Պարսիկ ճանչցուած էին՝ իրենց հպատակութեան պատճառաւ – Ծանօթ. Հեղ.) ոսկի մետալները:

5 հատ խոշոր – կշիռքով ունկ. – $1 \cdot 2^{3/4}$, $1 \cdot 2^{1/2}$, $1 \cdot 2^{1/4}$, $1 \cdot 2^{1/4} = 5 \cdot 12^{1/4}$ ունկ (oz):

5 հատ փոքր – 12, 11.5, 11.2, 11.25, 10.75 dwt. որ կը հաւասարի $2 \cdot 17$ ունկի:

Ամբողջապէս $8 \cdot 925$ ունկ, որ կը հասնի $472 \cdot 18$ Ֆլորինի: Վճարեց 90 տուկատ, որ սխալ է, որովհետեւ պէտք է հաշուել կշիռքով $472 \cdot 10$ Ֆլորինի»:

Այս թիւերը եւ կշիռները պարզաբանելու համար ըսենք՝ որ մէկ ունկը (oz) կը կշռէ $31 \cdot 10$ կրամ եւ մէկ dwt. որ ունկին քսաներորդն է՝ $1 \cdot 55$ կրամ: Holtzheyի հաշիւին մէջ $1 \cdot 2^{3/4}$ կը ներկայացնէ 1 oz, այսինքն՝ $31 \cdot 1$ կրամ, եւ $2^{3/4}$ dwt $= 2 \cdot 75 \times 1 \cdot 55 = 4 \cdot 2625$ կրամ:

Հինգ խոշոր մետալները կը կշռէին 5 ունկ (oz) եւ $1 \cdot 225$ dwt. որ կը հաւասարի $5 \times 31 \cdot 1 = 155 \cdot 5$ կրամի եւ առաւել $1 \cdot 225 \times 1 \cdot 55 = 1 \cdot 89875$ կրամ: Ուրեմն, մեծ ոսկի մետալին հասարակ կշիռն էր $155 \cdot 5 + 1 \cdot 84875$ բաժնուած հինգով, որ կը հաւասարի $32 \cdot 049$ կրամի: Հինգ փոքր մետալները կը կշռեն $12 + 11 \cdot 5 + 11 + 11 \cdot 25 + 10 \cdot 25 = 57$ dwt. (քսաներորդի): Այսինքն՝ $57 \times 1 \cdot 55 = 88 \cdot 35$ կրամ, եւ իւրաքանչիւրը՝ $88 \cdot 35$, բաժնուած հինգով՝ կը հաւասարի $17 \cdot 67$ կրամի:

Այս հաշիւներէն յայտնի կ'ըլլայ որ մեծ մետալները կը ներկայացնեն Բիւ 8 մետալները, եւ փոքրերը Բիւ 5, 6, 7 մետալները:

Holtzhey կը գրէ թէ ստացաւ 90 տուկատ դրամ՝ այս 10 մետալներուն համար: Այդ ժամանակ՝ 90 ոսկի տուկատները կը կշռէին $90 \times 3 \cdot 49 = 310 \cdot 5$ կրամ: Սակայն 10 մետալներուն կշիւռն էր $155 \cdot 5 + 1 \cdot 89875 + 88 \cdot 35$ կրամ, որ կ'ընէ $245 \cdot 74$ կրամ: Երկու կշիռներուն տարբերութիւնը կը ներկայացնէ Holtzheyի աշխատանքի վարձատրութիւնը: Նշանակելի է նաեւ որ այդ ժամանակ՝ մէկ ոսկի տու-

46. Տե՛ս Ծանօթ. Թիւ 20:

47. Տե՛ս Ծանօթ. Թիւ 15:

կատը կ'արժէր հոլանտական 5·25 ֆլորին, եւ 90 տուկատը կ'արժէր $90 \times 5 \cdot 25 = 472 \cdot 5$ ֆլորին, որ կը հաւասարի նշանակուած գումարին:

Օր· G. van der Meer իր վերջի նամակին մէջ⁴⁸ կը գրէ թէ Holtzheyի նոթատետրին մէջ յիշատակուած է նաեւ ուրիշ հայկական մետալներու ալ վաճառումը, եւ ասոնք դեռ անտիպ են: Նոթատետրին մէջ մեծ մետալներուն արժէքը դրուած է 63 ֆլորին, եւ փոքրերունը՝ 31·50 ֆլորին: Այս հաշիւով՝ հինգ մեծ եւ հինգ փոքր մետալները գումարուելով կու տան $63 \times 5 + 31 \cdot 50 \times 5 = 513 + 157 \cdot 5 = 472 \cdot 5$ ֆլորին, որ կը համապատասխանէ վերի գումարին: Holtzhey կը գրէ՝ թէ ասոնք ունէր իր խանութին մէջ եւ կը ծախէր: Թերեւս այս մետալները շատ դրոժածուած են:

Կը տեսնենք որ կլոր մեծ մետալները (թիւ 8) ստորագրուած են M. Holtzheyի կողմէ, իսկ փոքրերը (թիւ 5, 6, 7) անոր զաւկին J. G. Holtzheyի կողմէ: Այնպէս կ'երեւի թէ թիւ 7ի կնիքը ծառայած է թիւ 5 եւ 6 մետալներու արտադրութեան համար⁴⁹:

Ձարմանալի է որ նոյն տիպով ձուածեւ մետալները (թիւ 1 եւ 9) ստորագրուած չեն: Այս երկուքը միւսներուն արուեստի նրբութիւնը չունին, եւ դժուար է վերագրել նոյն արուեստագէտներուն: Van der Meer⁵⁰ շեշտած է այս կէտը, բայց թէ՛ Սարգիսեան⁵¹ եւ թէ՛ van der Meer⁵² կ'ընդունին որ ասոնք կրնան Holtzheyի աշխատանոցէն ելած ըլլալ:

Այս աշխատանոցին մէջ կը շինուէին նաեւ արծաթ մետալներ, ինչպէս կը հետեւցնենք Holtzheyի նոթատետրին մէջ յիշատակուած հայ արծաթ մետալներէն⁵³:

Կ'արժէ յիշել որ Holtzhey կոխած է նաեւ հոլանտական ամուսնական բազմաթիւ մետալներ, որոնք նախատիպն (prototype) են հայկական մետալներուն: Ասոնցմէ ոմանք հոս կը ներկայացնենք⁵⁴, շեշտելու համար անոնց նմանութիւնը եւ տարբերութիւնը հայկական մետալներէն: Թիւ 11, կոխուած Martinus Holtzheyի կողմէ, 1746ին, ամուսնական 25ամեակի մետալ մըն է: Թիւ 11-14ի նմանութիւնը մեր թիւ 5 եւ 8 մետալներուն հետ՝ յայտնի է:

J. G. Holtzheyի հոլանտական մետալներու նմոշներ են թիւ 12,

48. 1974, Ապրիլ 16 թուակիր նամակ, ուղղուած ստորագրեալիս:

49. Տե՛ս Ծանօթ. թիւ 23:

50. Տե՛ս Ծանօթ. թիւ 20 եւ 48:

51. Տե՛ս Ծանօթ. թիւ 23:

52. Տե՛ս Ծանօթ. թիւ 48:

53. Անդ:

54. Այս նկարները եւ անոնց հեղինակութիւնները ինծի ղրկուեցան Փրոֆ. Van der Meerի կողմէ, 25 Մարտ 1974ին գրուած նամակով:

13 եւ 14ը. եւ ասոնք ալ կոխուած ըլլալով 1759ին, 1754ին եւ 1758ին, կրնան ծառայած ըլլալ իբր նախատիպեր մեր թիւ 5, 6, 8 մետալներուն:

Ինչպէս վերեւ ըսինք, հաւանական է որ ձուածեւ թիւ 1 եւ 9 մետալները ելած ըլլան Holtzheyի աշխատանոցէն, քանի որ նոյն պատկերատիպը կը ներկայացնեն:

Թիւ 2, 3 եւ 4 մետալները կը ներկայացնեն բոլորովին նոր տիպար մը, եւ մինչեւ հիմա կարելի չէ եղած այս տեսակին նախատիպը (prototype) գտնել: Օր. Van der Meer, իր նամակին մէջ⁵⁵, կը հասնի այն եզրակացութեան՝ թէ «տիպը շինուած էր մասնաւորաբար հայկական մետալներու համար, կա'մ հայու մը կողմէ եւ կա'մ թերեւս Holtzheyի կողմէ, հիմնուելով հայկական օրինակի մը վրայ»: Թերեւս օր մը այս խնդիրը լուսարանուի: Յայտնի է, սակայն, որ այս երեք մետալներն ալ (թիւ 2, 3, 4) միեւնոյն արուեստագէտին գործն են:

3.— Գալով մետալներու վրայի գրութեան, հաւանական է որ թիւ 1, 5, 6, 7, 8 եւ 9 մետալները կոխուած են մեծաքանակ, եւ գործածուած՝ յարմար պարագաներու առթիւ: Բոլորն ալ մասնաւոր տիպեր են, եւ կապակցութիւն չունին որոշ անձնաւորութիւններու հետ:

Թիւ 2, 3 եւ 4 մետալները անձնական յիշատակողական մետալներ են, եւ անշուշտ կոխուած՝ որոշ անձերու կողմէ:

Թիւ 2ի մետալէն կը հասկնանք որ ան կոխուած է Նոր Զուղայի իշադարեանց տոհմի Յակոբջանի որդի Օհանի կողմէ: Ինչպէս քանիցս յիշատակուած է, Նոր Զուղայի պատմութեան մէջ⁵⁶, իշադարեանները մեծ ընտանիք էին եւ հարուստ վաճառականներ: Ասոնք կառուցած են Նոր Զուղայի Ս. Թովմայի եկեղեցին, եւ քաղաքին թաղերէն մին կոչուած է Սօջայ Յակոբջանի թաղ, ի յիշատակ այդ գերդաստանի անդամներէն մէկուն: Գիտենք նաեւ որ, 1713ին՝ Ամսդերտամ տպուած Աստուածաշունչին մէջ կը յիշուի իշադարեաններու անունը⁵⁷: Այս ազգատոհմը յիշատակուած է նաեւ ուրիշ արձանագրութեանց մէջ⁵⁸, ինչպէս ինծի աղնուօրէն տեղեկացուց Սպահանէն Պր. Լ. Գ. Մինասեանը: Վստահօրէն այս մետալը կոխուած է այս իշադարեան տոհմի Յօհանէն:

55. Տե'ս Ծանօթ. թիւ 48:

56. Տե'ս Ծանօթ. թիւ 3:

57. Ամդ, էջ 140:

58. Լ. Գ. ՄԻՆԱՍԵԱՆ, Իրանի հայկական վանքերը, 1971, էջ 49: (Արձանագրութիւն վանքի յախճապակիներու վրայ): Յուցակ Ձեռագրաց Նոր Զուղայի գրչագրերի, (Կազմեց՝ Ս. Տէր Աւետիսեան, Վիեննա 1970), Ա. հատոր, էջ 267: Նոյն հատոր, կազմեց՝ Լ. Գ. Մինասեան, Վիեննա 1972, էջ 101:

Մետալ Թիւ 2 եւ 4ի Մահտեսի Մասեհի որդի Ալեքսան անապատցիի մասին որեւէ յիշատակութիւն չկայ՝ Նոր Զուգայի պատմութեան մէջ⁵⁹։ Սակայն այս անունը կը յիշատակուի Ալիշանի «Սիսական»ին մէջն⁶⁰, ուր կը տրուի 1741ին Ամսդերտամի մէջ գտնուող հայ վաճառականներու ցանկը, եւ կը յիշուի «Ալեքսանդր որդի Մասէի», ինչպէս նաեւ Թիւ 3ի «Յովհաննան՝ որդի Յակոբնանին»։

Սարուխան կ'աւելցնէ նաեւ թէ կարգ մը վաճառականներ իրենց ձեռքով իրենց անունները գրած են կարգ մը գրքերու վրայ, որոնք այժմ կը գտնուին Ամսդերտամի համալսարանի մատենադարանին մէջ⁶¹։ Ասոնց կարգին կայ Ալեքսան Մասեհեան (1790)։

Սարուխանի գրքին մէջ կը կարդանք նաեւ Ամսդերտամի հայ գաղութին վերջաւորումը։ Այս առթիւ Ամսդերտամի քաղաքային դիւանի պետ De Roever պատրաստած է տեղեկագիր մը, որ ձեռագիր է եւ անտիպ, բայց Սարուխան կու տայ հետեւեալ շատ հետաքրքրական կէտերը՝ որոնք կը վերաբերին Մասեհեան գերդաստանի գործունէութեան։ Ըստ այս տեղեկագրին, 1803ին մեռած է Ալեքսան Մասեհեան, որ ունէր Եսայի անունով եղբայր մը, Պոլսոյ մէջ։ Ալեքսան, իր կտակին մէջ, կը նշէ որ եթէ իր երկու որդիները անգլաակ մեռնին, իր մեծ հարստութիւնը պիտի անցնի Եսայի եղբոր զաւակներուն։

De Roever կը տեղեկացնէ նաեւ որ Ալեքսան Մասեհեան ամուսնացած է 1783, Օգոստ. 26ին եւ ունեցած է երկու մանչ զաւակ։

Ուրեմն, կը տեսնուի որ Ալեքսան Մասեհեան ծնած է 1727ին, եւ Ամսդերտամ կը գտնուէր 1742ին։ Ամուսնացած է 1783ին եւ մեռած 1803ին, յառաջացած տարիքին մէջ (De Roever ծերունի կը կոչէ զայն)։

Ահա այս Պոլսեցի վաճառականն էր որ կոխել տուած է Թիւ 2 եւ 4 մետալները։ Այս անձն էր որ J. G. Holtzhey կը կոչէ Alex di Masse, եւ որուն 1780ին ծախեց հինգ խոշոր (Թիւ 8) եւ հինգ փոքր (Թիւ 5, 6, 7) ոսկի մետալներ։

4. — Կ'արժէ քանի մը խօսք ըսել նաեւ մետալներու վրայի գրութեանց մասին։

Այդ գրութիւնը պարզ է, եւ կը չեղտէ ամուսնութեան սրբութիւնն, երիտասարդ ամուլին միացումը նկատելով աստուածային նախատեսութիւն մը։ Իսկ Թիւ 9 մեծ մետալին վարի մասի գրութիւն-

59. Տե՛ս Ծանօթ. թիւ 3։

60. ԱԲԴ, էջ 59 եւ 61։

61. Տե՛ս Ծանօթ. թիւ 2։

ները կը շեշտեն թէ երկու անձեր պիտի միանան՝ դառնալու մէկ անձ (Աստուածաշունչէն), եւ թէ լաւ է որ երկու անձ միասին ըլլան՝ քան թէ մինակ մնան:

Գալով անձնական ճուաճեւ մետալներուն, ասոնք ալ կը ներկայացնեն կեանքի եւ քրիստոնէական որոշ հաւատալիքներ: Ակոզմի շրջանակին մէջ, յիշատակարանի նման, կը տեսնենք անձի մը մասին տեղեկութիւն, իսկ դաշտին մէջ՝ առածային գրուածներ, «Խոհեմութիւն – առաքիմութիւն – յաղթէ ամեմայնի», եւն... որոնք կը պատկերացնեն առաքինի անձի մը կեանքին փիրիսոփայութիւնը:

Այս մետալներուն Բեկոզմի վրայ կը տեսնենք կրօնական պատգամներ, հաւատքի խորհրդանշաններ: Այսպէս՝ «մաքուր հաւատք – հաստատուն յոյս – կատարեալ սէր»: Ժսկ կեդրոնը «Հայր – Որդի – Հոգի» եւ «Աստուած» գոտո կրօնական հանգամանք ունին: Իսկ տիպերը, ինչպէս ինչքը, Աստուածաշունչը, Սկիւզը, Տասը Պատուիրաններու Տախտակները եւն... կը ցոլացնեն այս կրօնական զգացումները:

Այս մետալները շատ գեղեցիկ արուեստով շինուած են, եւ գործն են առաջնակարգ արուեստագէտի: Ո՞վ էր այդ արուեստագէտը, եւ ո՞վ յղացաւ այս մետալներուն տիպին դադափարը. հարցումներ են՝ որոնք կը սպասեն լուծումի:

* * *

Սոյն յօդուածի աւարտին, պարտք կը զգամ իմ մասնաւոր շնորհակալութիւններս յայտնելու հետեւեալ անձերուն, որոնք ինծի օգնեցին ներկայ ուսումնասիրութեան պատրաստութեան համար.

Սպահանի Տիար Լ. Գ. Մինասեանին, որ Նոր Զուգայի դիւանները քննեց՝ խորհարեան եւ Մասեհեան ընտանիքներու մասին տեղեկութիւններ գտնելու համար:

Օր. Gay van der Meerի, որ ինծի գրկեց քիւ 11-14 մետալներու նկարները, Holtzheyի նօթագրին պարունակութիւնը, ինչպէս նաեւ անձանօթ van der Chipsի գրութեան մասին տեղեկութիւններ:

Գրչ. Տիրան Սրբգ. Ներսիսեանի, որ մետալներու գրութեան կրօնական բնոյթը քացատրեց ինծի:

Պր. Edwin P. McIntyreի, որ ազնուօրէն պատրաստեց մետալներու նկարները:

Summary

EIGHTEENTH CENTURY ARMENIAN MEDALS STRUCK IN HOLLAND

(By PAUL Z. BEDOUKIAN)

During the sixteenth to eighteenth centuries, although they had long since lost their political independence, the Armenians constituted an important commercial class in the then powerful Turkish and Persian empires. Their trading activities extended from China and India to Western Europe.

Taking advantage of the position of Amsterdam as a leading trade center in the early seventeenth century, many Armenian merchants from Turkey and Persia sought commercial ties with Holland and soon formed a prosperous colony in Amsterdam. The first Armenian prayer house there was established in 1663 and by permission, a church was built in 1713 and rebuilt in 1749. The church ceased its activities in 1806 because of the gradual decline in the number of Armenian merchants, and its properties were liquidated in 1874.

It is interesting that the Armenians also established a printing house in Amsterdam and from 1660 to 1716 published over fifty titles, including the first edition of the Armenian Bible in 1666. These books were secretly exported to Armenians in Turkey where the publication of Armenian books was prohibited.

The prosperity of the Armenian colony is indicated by paintings from Dutch masters such as J. B. van Mour who depicted Armenian scenes in 1737. In turn, it is not surprising that the Armenians adopted European customs, including the striking of marriage and other medals.

It is fortunate that some of these medals have survived. Twenty three are recorded in this article. Four of these were mentioned in previous literature but their present whereabouts are unknown. One shows the obverse of a die but no medals are extant. The remaining are as follows:

Ten gold medals: No. 3 - 1; No. 5 - 3; No. 6 - 1;
                                 No. 7 - 1; No. 8 - 2; No. 9 - 1; No. 10 - 1;

Seven silver medals: No. 1 - 1; No. 2 - 1; No. 3 - 2;
No. 5 - 2; No. 10 - 1;

Two copper medals: No. 1 - 1; No. 8 - 1.

The round marriage medal, No. 8, is signed by the famous Dutch medalist, Martinus Holtzhey (1697-1764). The smaller pieces, Nos. 5, 6, 7, all from similar dies, are by his son, J. G. Holtzhey (1729-1807). They all bear the inscription «HOLY MATRIMONY» and «DIVINE PROVIDENCE.» The oval medals, Nos. 1 and 9 are patterned after the Holtzhey medals but lack their artistic workmanship. It is thought that they were issued from the Holtzhey workshop at a later period. Apparently Nos. 5 and 6 were derived from the original die made for No. 7. The writing in the exergue of Nos. 1 and 5 is not clear but it probably represents the name of a person. The writings on the obverse of No. 9, is «AND THE TWAIN SHALL BE ONE,» and on the reverse «BETTER TWO THAN ONE,» indicate the desirability of marriage as against the single state. These writings represent the Armenian concept of marriage and differ from the inscriptions on most European marriage medals.

It is interesting to note that No. 11, executed by M. Holtzhey, and Nos. 12, 13, and 14, by J. G. Holtzhey, are Dutch medals which became the prototype of Armenian marriage medals.

The weights of the gold pieces (No. 2-27 gms., No. 5, 6, 7-18 gms., No. 8-34 gms. and No. 9-123 gms.) indicate that these medals involved a considerable investment on the part of the purchaser.

The ovals, Nos. 2, 3 and 4, have an entirely different design, and should be considered commemorative rather than marriage medals. No. 2 was struck by a wealthy merchant of Nor Julfa, near Isfahan in Persia. The legend in the perimeter, translated freely, reads: «JOHN THE SON OF JACOBAN, OF THE FAMILY OF KHALDARIAN, MERCHANT, BORN IN 1710 IN NEW JULFA AND NOW IN AMSTERDAM 1740.» The writings in the field on the left, right and bottom read: «PRUDENCE,» «VIR-TUE,» «CONQUER ALL (OBSTACLES.)» On the reverse, above, left and right appear «PURE FAITH,» «FIRM HOPE,» «PER-FECT LOVE.» In the circles of the triangle are the words «FATHER,» «SON,» «SPIRIT,» and in the center, «GOD.» The lines forming the triangle read «WHO IS» and joining the center «IS,» referring to God.

These legends represent the moral and religious dogmas of the merchant who had the medal struck and the Armenian philosophical concepts of the period.

The Khaltarian family was prominent in Persia and had built a church in New Julfa. Almost a quarter of the town was named after members of the family which had commercial activities not only in Amsterdam but also in India and the East Indies.

The Khaltarians were apparently patrons of the arts and encouraged printing activities in Amsterdam. A Bible printed in Amsterdam in 1713 mentions the name in the colophon.

Medals Nos. 3 and 4 are very similar in styling to No. 2 and there is little doubt that all three were the work of one medalist. With the exception of the inscription in the perimeter, the writing is the same in all, although there are slight differences in the spelling of certain words. Freely translated, the perimeter writing in medals 3 and 4 reads: «ALEXAN, THE SON OF MAHDES MASSE OF ANABAD, MERCHANT, BORN IN THE YEAR 1727, AND NOW IN AMSTERDAM 1742.» A search for the identity of this merchant revealed that he was originally from Constantinople. An unpublished study by De Roever in 1886 in the archives of Amsterdam disclosed that Masse had a brother in Constantinople to whose family he willed his wealth in the event that his own two sons died childless. It also appears that this person was the Alex. di Masse to whom J. G. Holtzhey sold five large and five small gold medals in 1780.

The design of these three medals is so unlike that of the marriage medals that the idea has been put forward that it was not local in origin and that it was conceived by an Armenian and executed in Holland. The actual origin of the design and the name of the medalist are unknown at this point in time.

Because of the oppressive Mohammedan rule, it was not possible for Armenians to strike medals or engage in other cultural activities in their homeland. Printing and striking of medals were therefore carried out in European countries, but it was in the relatively freer atmosphere in Holland that these activities flourished to the greatest extent in the 16th-18th centuries.

Մմբատ թագաւորի երկու անտիպ դրամները

(ԴՐԱՄԱՀԱՏՈՒԹԻՒՆԸ ԻԲՐ ՓՐՈՓԱԿԱՆՏԱՅԻ ՄԻՋՈՅ
1289-1299 ԹԹ.ՈՒ ԽՌՈՎԱԼԻՅ ՏԱՄՆԱՄԵԱԿԻՆ)

ԶԱՐԵՀ ՊՏՈՒԿԵԱՆ

Հակառակ այն իրողութեան որ Կիլիկիոյ Հայկական Պետութեան կողմէ Հատանուած դրամները ենթարկուած են քննական ուսումնասիրութեան (1), ուրախալի է որ տակաւին երեւան կը բերուին նոր դրամներ, որոնք ոչ միայն կը ճոխացնեն Հայ դրամագիտութիւնը, այլ նաեւ նոր լոյս կը սփռեն պատմական դէպքերուն վրայ:

Այսպէս, վերջերս, մեր տրամադրութեան տակ ունեցանք Սըմբատ թագաւորի երկու անտիպ եւ եզակի դրամները, որոնք երեւի հապճեպով հատանուած են փրոփականտայի նպատակով, յայտարարելու համար ժողովուրդին, թէ՛ Սմբատ թագաւոր է, եւ օրինաւոր ժառանգորդը Մեծն Լեւոնի: Ինչպէս պիտի տեսնենք, անոր յաջորդող Կոստանդին Ա.ն ալ հատանեց դրամներ՝ ծանուցանելու համար ժողովուրդին թէ ինք թագաւոր է, եւ Սիսի բերդին տէրը:

Այս դրամներու նշանակութիւնը հասկնալու համար, ստիպուած ենք մանրակրկիտ քննել այս շրջանի քաղաքական դէպքերը: Իս-

---

1. Paul Z. Bedoukian, **Coinage of Cilician Armenia**, The American Numismatic Society, Numismatic Notes and Monographs, No. 147, New York, 1962. 'Նաեւ տես' այս գիրքին հայերէն հրատարակութիւնը. Զարեհ Պտուկեան, *Կիլիկեան Հայաստանի Դրամները*, Վիեննա, 1963: Paul Z. Bedoukian, **Coinage of Cilician Armenia**, Revised edition of ANSNNM No. 147, 1979.

կապէս՝ 1289–1299 թթ. ու տասնամեակը չափազանց խռովայոյզ տարիներ եղան Կիլիկիոյ համար, եւ այս շրջանի պատմութիւնը յստակօրէն կը պատկերացուի դրամներուն վրայ:

Լեւոն Բ. մեռաւ 6 Փետրուարի, 1289 թ.ին, 57 տարեկան հասակին: Ան ամուսնացած էր Լամբրոնի Հեթումի աղջկան՝ Կիր Աննայի հետ, եւ իր ամուսնութեան քսանեօթամեայ շրջանին ունեցած էր տասնչորս զաւակներ: Անոնցմէ չորսը մեռան իրենց մանկութեան տարիներուն: Մանչերէն Ներսէսը՝ ընտրեց կրօնական ասպարէզը, եւ Ալեանաքը՝ դարձաւ Լամբրոնի տէրը: Լեւոնի երեք դուստրներէն Զապէլը ամուսնացաւ Կիպրոսի թագաւորին որդւոյն՝ Ամորիի հետ, Ըմսեֆանէն ամուսնացաւ Յունաստանի մէջ իր իշխանութիւնը հաստատած խաչակիր իշխանի մը հետ, իսկ Ռիթան՝ եղաւ Բիւզանդիոնի կայսրուհի, ամուսնանալով դաւաժառանգ Միքայէլին: Իսկ մնացեալ հինգ մանչերը՝ Հեթում, Թարոս, Սմբատ, Կոստանդին եւ Օշին, բոլորն ալ իրենց կարգին ժամանակաւորապէս իշխեցին Կիլիկիոյ վրայ (2):

Լեւոնի մահէն ետք, իր անդրանիկ որդին՝ Հեթում, դահ բարձրացաւ 1289 թ.ին: Հեթում կարող անձ մըն էր եւ եթէ ամբողջապէս նուիրուէր իր թագաւորական պատասխանատւութեան, Կիլիկիոյ կացութիւնը հաւանաբար բարելաւուէր: Սակայն ան կրօնական դժբախտ հակումներ ունէր, եւ չէր ախորժեք աշխարհական դժոճերէ: Թէեւ թագաւոր եղաւ, բայց կ'երեւի թէ հանդիսաւոր օծում չուէց սեննալ: Թերեւտ նոյն զլացումով չհատանեց արծաթ դրամներ, այլ՝ գոհացաւ միայն փոքրաթիւ պիւններով եւ պղինձէ դրամներով: Ասոնք կը կրեն՝ ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒԱՌԻ ՀԱՅՈՅ զրութիւնը:

Քաղաքական կացութիւնը շատ ծանր էր: Մեմլուքները 1291 թ.ին գրաւելով Աքքան, յաջողեցան վերջ դնել խաչակիր բոլոր իշխանութիւններուն: Ասոր հետեւանքով Կիլիկիոյ հարաւային սահմանները թշնամիին դէմ կը մնային անպաշտպան:

Ճիշդ էր որ Հեթումի հայրը՝ Լեւոն, 1285 թ.ին տասնամեայ (տասը տարի, տասը ամիս, տասը օր) հաշտութեան դաշինք կնքած էր Մեմլուք սուլթան Քալաունի հետ (3), սակայն անոր յաջորդ Ալ-

2. W. H. Rudt-Collembert, **The Rupenides, Hethumides and Lusignans**, Paris, 1953. S. Der Nersessian. **The Kingdom of Cilician Armenia**, in; K. M. Setton, **A History of Crusades**, Vol. 2, Philadelphia, 1962, pp. 630–660.

3. V. Langlois, **Le Tresor des Chartes d'Armenie ou Cartulaire**, Venise, 1863, pp. 217–231.

Աշրաֆը ժխտեց այս դաշինքը, եւ սկսաւ յարձակիլ Կիլիկիոյ սահմանային քաղաքներուն վրայ: Հեթում տեսնելով վտանգը՝ ջանաց օգնութիւն ձեռք ձգել բարեկամ պետութիւններէն: Պահուած են Հեթումի կողմէ պապին ուղղուած նամակները (4), եւ պապին՝ յորդորները Հիւրընկալ եւ Տաճարական ասպետներուն, որպէսզի այս վերջինները օգնեն քրիստոնեայ հայոց: Այս դիմումները գործնական արդիւնք մը չտուին: Նոյնպէս ապարդիւն մնացին դիմումները դաշնակից մոնկոլներուն, որոնք զբաղած էին ներքին կռիւներով:

Մեմլուքները նախ յարձակեցան կաթողիկոսանիստ Հռոմկլայ բերդին վրայ, որ կը գտնուէր Կիլիկիոյ սահմաններէն դուրս: Հակառակ հայ եւ մոնկոլ պահակագործի պաշտպանութեան (5), այս անառիկ բերդը գրաւուեցաւ 31 Մարտի, 1292 թ.ին, քառասուն օրուայ խիստ պաշարումէ մը ետք: Հեթում չփորձեց օգնութեան հասնիլ, մասամբ թրեւեւ այն պատճառով, որ կ'ուզէր կաթողիկոսարանը ենթարկել Կիլիկիոյ արքայական ազդեցութեան, զայն հաստատելով Կիլիկիոյ մէջ: Մեմլուքները ջարդեցին քաղաքի ժողովուրդին մէկ մասը, իսկ Տէր Ստեփանոս կաթողիկոսը գերի տարուեցաւ իր եպիսկոպոսներուն հետ: Ժամանակակից հայ պատմիչները մեծ աղէտ կը նկատեն Հռոմկլայի գրաւումը (6), իսկ արաբ պատմիչները զայն կը նկատեն մեծ յաղթանակ մը (7):

Կ'արժէ քանի մը տող դրել Հռոմկլայի մասին: Այս բերդաքաղաքը կը գտնուէր Եփրատի արեւմտեան ափին վրայ, Սիսէն մօտ երկու հարիւր քիլոմետր արեւելք: Հռոմկլան (հռոմական կլայ, կամ յունական ամրոց) կը պատկանէր Փիլարտոսի ենթակայ հայ իշխաններուն, եւ աւելի ետք՝ Եղեսիոյ լատին խաչակիր իշխաններուն: Խաչակիր դուքս Ճոսլինի կ'ինը, որ Կոստանդինի աղջիկն էր, իր ամուսնոյն մահէն ետք, ինքզինքը ապահով չզգալով, 1149 թ.ին Հռոմկլայն յանձնեց Մովքի հայրապետ Գրիգոր Պահլաւունիին (8):

---

4. V. Langlois, *Essai Historique et Critique sur la Constitution Sociale et Politique de l'Arménie*, St. Petersbourg, 1860, p. 30.

5. W. Muir, *The Mamluke Dynasty of Egypt*, London, 1896, p. 45.
Նաեւ տես՝ Հայ ժողովրդի Պատմութիւնը, Գ. հտր., Երեւան, 1976, էջ 761:

6. Մ. Օրմանեան, *Ազգապատում*, Բ. հտր., Պէյրուք, 1960, սիւմ. 1732-1733:
Գ. Ալիշան, *Հայապատում*, Վենետիկ, 1901, էջ 500-502: Վ. Ա. Յակոբեան, *Մահր ժամանակագրութիւններ*, Ա. հտր., Երեւան, 1951, էջ 65-101:

7. Al-Jazari (tr. Sauvaget), *La Chronique de Damas*, Paris, 1949, p. 15-16.

8. Մ. Օրմանեան, *Ազգապատում*, Ա. հտր., Պէյրուք, 1959, սիւմ. 1374-1377:

Ճոսլինի որդին, որ Եւրոպա էր, երբ վերադարձաւ արեւելք, ու տեսաւ որ Եդեսիոյ հողերուն մեծ մասը մահմետականներուն ձեռքին էր, որոշեց բերդը ծախել կաթողիկոսին: Այսպէս՝ կաթողիկոսը եղաւ աւատատէր իշխան մը, անկախ, եւ պատասխանատու անոր ապահովութեան: Այդ ժամանակ Կիլիկիոյ իշխան Թորոսը ծանր կռիւներու մէջ ըլլալով Բիւզանդիոնի, եւ Իկոնիոյ սուլթաններու դէմ, յարմար չսեպեց կաթողիկոսարանը հաստատել Կիլիկիոյ մէջ: Այսպէս՝ մօտ 150 տարի Հռոմկլան եղաւ զօրաւոր եւ անկախ աթոռը հայ կաթողիկոսութեան, եւ կարեւոր կեդրոն մը հայ գրականութեան եւ դիտութեան: Հռոմկլայի անկումէն ետք, կաթողիկոսարանը փոխադրուեցաւ Միս, ուր մնաց մինչեւ 1441 թուականը, եւ ապա՝ փոխադրուեցաւ Էջմիածին (9):

Մեմլուք սուլթան Ալ-Աշրաֆ որոշեց յաջորդ (1293) տարին արշաւել Կիլիկիա: Հեթում անդրադառնալով թէ ոչ մէկ օգնութիւն կրնայ յուսալ մոնղոլներէն եւ Եւրոպայէն, շտապեց հաշտութիւն կնքել Ալ-Աշրաֆի հետ, եւ անոր յանձնել սահմանի կարեւոր բերդաքաղաքները՝ Պեհեսնի, Մարաշ, եւ Թիւ Համտուն (10):

Մեմլուքեան ճակատի վրայ դէպքերը նոր զարգացում մը արձանագրեցին սակայն: Ալ-Աշրաֆ սպաննուեցաւ նոյն տարին, եւ անոր յաջորդը՝ Քեթուղան, ներքին հարցերով բազմազբաղ, յարմար դատեց հաշտութեան նոր եզր մը գտնել Հեթումի հետ, եւ անոր վերադարձուց Հռոմկլայի դերինները:

Հեթում նախընտրելով կրօնական կեանքը՝ ընդունեց կաթողիկէ դաւանանքը, եւ մտաւ Դրաղարիկի վանքը: Ան անդամակցեցաւ Տըրանսիսկեան կարգին, եւ կոչուեցաւ Եղբայր Յովհաննէս:

Հեթումի յաջորդեց իր եղբայրը՝ Թորոս: Բայց այնպէս կ'երեւի թէ ան կ'իշխէր իբր Հեթումի փոխանորդ, որովհետեւ թագաւոր չօծուեցաւ, եւ ոչ ալ իր անունով դրամ հատանեց (11):

Քաղաքական վիճակը կը ստիպէր զօրաւոր եւ կարող անձի մը ներկայութիւնը գահին վրայ, բայց Հեթումի կաթողիկէ, եւ կրօնական ըլլալը նպաստաւոր պայմաններ չէին ստեղծեր: Հակառակ ասոր՝ իշխանները համոզեցին Հեթումը որ երկրին ղեկը ձեռք առնէ կրկին, եւ տարին չանցած, 1295 թ.ին, Հեթում դուրս եկաւ վանքէն եւ կըր-

9. Նոյնը, սիւմ. 1387-1389, 1392-1394: Ա. Գ. Սուֆիասեան, Կիլիկիայի Հայկական Պետութեան եւ Իրաւունքի Պատմութիւն, Երեւան, 1978, էջ 60-66:

10. Al-Maqrizi (tr. E. M. Quatremere), *Histoire de Sultans Mamlouks de l'Egypte*, 2 vols., Paris (1837-1845), v. 2, pp. 147-148.

11. Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, Բ. հտր., սիւմ. 1754-1756:

կին ստանձնեց Կիլիկիոյ Թագաւորական դահլը :

Յայտնի էր որ մեմլուքներու սպառնալիքը Կիլիկիայէն հեռացած էր ժամանակաւորապէս միայն : Անհրաժեշտ էր օգնութիւն ապահովել կացութիւնը փրկելու համար : Այս մտածումով ան իր քոյրը՝ Ջապէլը, կնութեան տուաւ Ամալրիկին, որ Կիպրոսի Թագաւորին եղբայրն էր : Աւելի կարեւոր էր մոնկոլներու զինակցութիւնը : Հեթում որոշեց այցելել Թաթարաց Պայտու խանին, բայց երբ տակաւին Պարսկաստան էր, Ղազան խանը տապալեց Պայտուն, եւ անցաւ իշխանութեան դուռը : Հեթում ներկայացաւ Ղազանին եւ նորոգեց հայ-թաթարական դաշինքը (12) :

Սիս վերադարձին՝ Հեթում ուրախացաւ հոն գտնելով Բիւզանդիոնի կայսեր՝ Անդրոնիկոսի պատուիրակները, որոնք եկած էին Հեթումի քրոջ՝ Ռիթայի ձեռքը խնդրելու կայսեր որդւոյն՝ Միքայէլի համար (13) :

Յաջորդ տարին, 1296 թ.ին, Հեթում իր եղբոր՝ Թորոսի հետ ուղեւորուեցաւ Բիւզանդիոն, իր քրոջ ամուսնութեան ներկայ ըլլալու համար : Անշուշտ Հեթումի նպատակն էր նաեւ օգնութիւն խնդրել Բիւզանդիոնէն : Իր բացակայութեան, իրեն տեղակալ կարգեց յաջորդ եղբայրը՝ Սմբատը :

Հեթումի կրօնամոլութիւնը եւ նաեւ կաթողիկէ դառնալը հակառակորդներ ստեղծած էին անոր դէմ՝ Կիլիկիոյ մէջ : Սմբատ օգտադործելով պատեհութիւնը, եւ մանաւանդ քաջալերուած Գրիգոր Անաւարդեցի կաթողիկոսէն եւ քանի մը իշխաններէ, որոշեց դրաւել դահլը : Ան Թագաւոր օծուեցաւ Սիսի Ս. Սոփիա եկեղեցիին մէջ, մեծ հանդիսութեամբ՝ բազմաթիւ եպիսկոպոսներու եւ իշխաններու ներկայութեան (14) : Հետաքրքրական է նշել նաեւ որ Սմբատ ստացաւ պապին հաւանութիւնը իր դահակալութեան համար (15) :

Հեթում եւ Թորոս լսելով Սմբատի Թագաւոր օծուիլը, փռութացին Կիլիկիա, բայց Սմբատ արգելեց անոնց երկիր մուտքը : Ճարահատ՝ երկու եղբայրները վերադարձան Պոլիս, Բիւզանդիոնի կայսրէն օգնութիւն խնդրելու համար : Այս միջոցին՝ Սմբատ մեծ նուէրներով այցելեց Ղազան խանին, եւ յաջողեցաւ անոր հաւանութիւնը ստանալ իր դահակալութեան համար : Վերադարձին, Սմբատ՝

12. Տես՝ Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն, Գ. հտր., էջ 761-762 :

13. Նոյնը, էջ 762 :

14. Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, Բ. հտր., սիւմ. 1754-1759 : Ալիշան, Հայապատում, էջ 225 :

15. V. Langlois, *Essai Historique...*, p. 30.

Կեսարիոյ մէջ հանդիպեցաւ Հեթումին ու Թորոսին, որոնք իրենց հերթին նուէրներով կ'երթային Ղազան Խանին: Սմբատ ձերբակալեց երկու եղբայրները, եւ բանտարկեց զանոնք Բարձրբերդի մէջ: Թորոս շուտով սպաննուեցաւ, իսկ Հեթումի աչքերը կուրացան տաղումի հետեւանքով (16):

Յայտնի է որ Սմբատ այս քայլերը կ'առնէր, որովհետեւ ապահով չէր զգար: Շատ հետաքրքրական է տեսնել անոր ջանքերը դրամահատութեան մէջ, որպէսզի կարենայ իր դիրքը ամրապնդել: Ուղեւորով ժողովուրդը համոզել որ ինք Մեծն Լեւոնի օրինական յաջորդն է, ան անմիջապէս հատանեց դրամ մը, որուն աղողմին վրայ կը տեսնենք Լեւոնի անունը, անոր տիպով կոխուած, իսկ բեկողմին վրայ՝ Լեւոնի տիպը, բայց Սմբատի անունը: Այս եղակի եւ անտիպ դրամի գրուածքինն է.

Թիւ 1.— Աղողմ.— ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑԱ

Թաղաւորը բաղմած առիւծազարդ զահին վրայ, հանդիպահայեաց, թաղակիր եւ արքայական պատմուճանով: Աջ ձեռքով բռնած խաչ մը, իսկ ձախ ձեռքով՝ շուշան մը:

Բեկողմ.— ՍՄԲԱՏ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ

Երկու կանգնած առիւծներ, որոնք իրարու կը նային, մէջտեղնին ունենալով խաչ մը:

Արծաթ, կշիռ 2.75 կրամ:

Թիւ 2.— Աղողմ ՍՄԲԱՏ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ

Թիւ 1-ի նման թաղաւորը նստած զահին վրայ, բայց ոտքերուն տակ կը տեսնուի աթոռակ մը:

Բեկողմ.— ՍՄԲԱՏ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ

Կոխուած թիւ 1-ի կնիքով:

Արծաթ, կշիռ 2.56 կրամ:

Տարակոյս չկայ թէ թիւ 1 դրամը հատանուած է թաղաւոր օծուելէն անմիջապէս ետք, թերեւս դործածելով Լեւոնի հին կնիք մը, որ կը գտնուէր փողերանոցին մէջ: Նկատելի է որ իր ոճով՝ թիւ 1 դրամին աղողմը շատ կը նմանի Լեւոն Ա.ի վերջին շրջանի դրամներուն: Իսկ բեկողմը՝ ունի Լեւոնի տիպը, բայց կրելով Սմբատի ա-

16. Սամուէլ Անեցի, Հաւաքումն ի Գրոց Պատմադրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 154: Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, Բ. հտր., սիւն. 1754-1759: Հ. Թ. Նալբանդեան, Արարական Աղբիւրները Հայաստանի եւ Հարեւան Երկրների Մասին, Երևան, 1965, էջ 240-242:

նունը, ցոյց կու տայ թէ Սմբատ մասնաւոր ջանք կը թափէր ժողովուրդը համոզելու եւ սիրաշահելու համար:

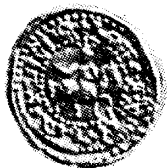
Թիւ 1 եւ 2 դրամներու բեկողմը նոյն կնիքով կոխուած ըլլալը կը փաստէ թէ այս երկու դրամները իրարու յաջորդող ժամանակակից դրամներ են: Թիւ 2 դրամի ակողմը կը կրէ Սմբատի անունը, եւ աիպով կը յիշեցնէ Լեւոնի դրամները:

1

2

3

4

5

Հետաքրքրական է որ այս երկու դրամներուն յաջորդեցին նոյն ոճով կարգ մը արծաթներ, որոնք կը կրեն միայն Սմբատի անունը, իսկ բեկողմը, ընդունուած՝ ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ վրութիւնը: Ապա՝ Սմբատ հատանեց կարգ մը նոր արծաթներ, որոնց վրայ թաղաւորը ձախ ձեռքին մէջ լսխտ մը ունի:

Սմբատ իշխեց աւելի քան երկու տարի, թէեւ աւելի կարճ ժամանակ՝ իբր օծուած թաղաւոր: Հասկնալի է որ կարճ թաղաւորութեան շրջանին ան կարողացաւ հատանել միայն փոքրաքանակ թիւով դրամներ, եւ այս պատճառով Սմբատի դրամները բաւական հազուադիւր են:

Թերեւս Սմբատ երկարատեւ չարունակէր իր իշխանութիւնը, եթէ քաղաքական պայմանները իրեն նպաստաւոր ըլլային: Անոր թաղաւորութեան առաջին տարին իսկ եզիպտացիք արշաւեցին եւ

կողոպտեցին երկիրը քանի մը անգամ (17) :

Այս դէպքերը, ինչպէս նաեւ Թորոսի սպանութիւնը առիթ տուին յաջորդ եղբօր՝ Կոստանդինի, որ համակերներ հաւաքէ եւ 1298 թ.ին ապստամբի Սմբատի դէմ : Երկու եղբայրները կռուեցան Սիսի մօտ, եւ Կոստանդին տարաւ յաղթանակը : Սմբատ ջանաց փախչիլ, բայց բռնուեցաւ եւ բանտարկուեցաւ Տոլեւոնի բերդին մէջ, ուր բանտարկուած էր Հեթումը (18) : Յայտնի չէ թէ Կոստանդին թաղաւոր օծուեցաւ թէ ոչ, բայց հետաքրքրական է տեսնել անոր մասնաւոր ճիգը դրամահատութեան մարդին մէջ, ուր կը ջանայ իր թաղաւորութիւնը ծանուցանել ժողովուրդին :

Կոստանդին նոյնպէս գործածեց իր դրամները իբր փրօփականտայի միջոց : Ան նոյնիսկ հատանեց ոսկի դրամներ, արծաթներու եւ պղինձներու շարքին :

Թիւ 3.՝ Ակողմ.՝ ԿՈՍՏԱՆԴԻՆԻ Թ.Գ. ՀԱՅՈՅ

Թաղաւորը ձիաւոր աջ կ'ընթանայ : Աջ ձեռքով վեր բարձրացուցած է սուրը, իսկ ձախով՝ բռնած ձիուն սանձը :

Բեկողմ.՝ ՍՍՈՅ ԲԵՐԴԻՆ Է ԹԱԳԱՒՈՐ

Դաշտին մէջ երեք աշտարակով բերդ մը .

Ոսկի, կշիռ 3.6 կրամ :

Այս ոսկի չքաղբամով Կոստանդին կը յայտարարէ թէ ինք է որ Սիսի տէրն է, եւ ոչ թէ Սմբատը : Կոստանդինի ոսկիներէն միայն երկու հատ ծանօթ են, երկուքն ալ նոյն կնիքէն ելած : Մէկը կը պտնուի Վենետիկի Միլիթարեաններու մօտ, իսկ միւսը՝ Պոլսոյ Թանգարանին մէջ :

Հետաքրքրական է որ Բասմաջեան (19) կու տայ երկրորդ ոսկին մը նկարագրութիւնը, բայց այս երկրորդին ուր ըլլալը կը մնայ անծանօթ (20) :

17. Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, Բ. հտր., սիւն. 1759-1761: Հ. Նալբանդեան, Արաբական Աղբիւրները ..., էջ 242:

18. Նոյնը :

19. Կ. Յ. Բասմաջեան, Հայկական Ընդհանուր Դրամագիտութիւն, Վենետիկ, 1936:

20. P. Z. Bedoukian, In Search of an Armenian Gold Coin, «Armenian Numismatic Journal», ser. I. Vol. 2, Nos. 3-4, 1976, pp. 22-27.

Զ. Պտուկեան, Հայ Դրամագիտութեան Մուտքէջերը, «Բազմավեպ», 1972, ԲԻՆ 2-3, էջ 291-302:

Թիւ 4.— Ակողմ.— ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈ

Դաշտը ճիշդ Թիւ 3-ին նման :

Բեկողմ.— ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՅ Է ԹԱԳՈՐ

Թագաւորը կանգնած է, Թագակիր, եւ արքայական պատմութեամբ : Այլ ձեռքով բռնած է սուր մը, եւ ձախով՝ խաչ մը :

Արծաթ, կշիռ 2.6 կրամ :

Նորէն կը տեսնուի որ Կոստանդին կը յայտարարէ թէ սուրով հասած է արքայական աստիճանին :

Թիւ 5.— Ակողմ.— ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՆՈՍ ԹԱԳ

Թագաւորը կանգնած սուրով եւ խաչով, Թիւ 4-ի նման :

Բեկողմ ՇԻՆԵԼ ՔԱՂԱՔՆ ՍԻՍ Է

Պղինձ, կշիռ 2.7 կրամ :

Կան արծաթ եւ պղինձ դրամներ, տարբերակ դրութիւններով :

Կոստանդին իշխեց տարիէ մը պակաս, եւ այդ պատճառով արծաթները շատ հազուադէպ են, իսկ պղինձները՝ հազուադէպ : Նկատելի է սակայն որ ան դրամահատութեան շատ կարեւորութիւն տուած է իբր փրփականտայի միջոց : Գնահատելի է անոր դրամներուն գեղեցկութիւնը :

Դժբախտաբար քաղաքական կացութիւնը շատ վատթարացաւ : Մեմլուքները Կիլիկիա խուժեցին 1298 թ.ի դարնան, բայց չյաջողեցան գրաւել բերդերը : Նոյն տարուան Յունիսին յարձակեցան աւելի մեծ զօրութեամբ, եւ յաջողեցան գրաւել Համուս բերդը, եւ նաեւ շատ կարեւոր սահմանապահ Թիւ Համուսը (21) : Կոստանդին ստիպուեցաւ ծանր պայմաններով հաշտութիւն կնքել, մեմլուքներուն յանձնելով Զիհան գետին հարաւային կողմը դռնուող բոլոր բերդերը — Համուսը, Թիւ Համուսը, Սարվանդիքարը եւ Մարաշը (22) :

Հայ իշխանները տեսնելով որ Կոստանդին անկարող է երկիրը պաշտպանել, կրկին համոզեցին Հեթումը, — որուն մէկ աչքը բացուած էր, — որպէսզի ստանձնէ երկրին ղեկը : Կոստանդին ղէպքերու զարդացումէն մտահոգ, բանտէն արձակեց Սմբատը, եւ երկու եղբայրները միատեղ Հեթումին դէմ ելան : Սակայն հայ իշխանները եւ նաեւ Տաճարական եւ Հիւրընկալ ասպետները միացան Հեթումի, եւ շահեցան կռիւր : Հեթում գերի բռնեց երկու եղբայրները, եւ զանոնք աքսորեց Կոստանդնուպոլիս, ուր մնացին մինչեւ իրենց մահը (23) :

21. D'Ohsson, *Histoire des Mongols*, Vol. IV, Amsterdam, 1821, p. 14.

22. Հ. Նալբանդեան, *Արարական Աղբիւրները...*, էջ 242:

23. Մ. Օրմանեան, *Ազգապատմութիւն*, Բ. հտր., սիւն. 1761-1762:

Հեթումի վերջին դահակալութիւնը սկսաւ 1299 թ.ին: Նոյն տարին թաթարներու Ղազան խանը արշաւեց Սուրիա, եւ Հեթում՝ իբր դաշնակից, օգնեց անոր: Միացեալ բանակները ջախջախեցին մեմլուքները, եւ Դեկտեմբեր ամսուն, հասան մինչեւ Երուսաղէմ:

Վերոյիշեալ յաղթանակներուն որպէս արդիւնք, Հեթում վերագրաւեց կիլիկեան բոլոր բերդերը, որոնք յանձնուած էին մեմլուքներուն (24):

Այսպէս վերջացաւ դրամադիտական շատ հետաքրքրական՝ 1289-1299 թթ.ու տասնամեակը:

---

24. Հ. Նալբանդեան, Արարական Աղբիւրները..., էջ 244:

TWO UNPUBLISHED COINS OF SMPAD (1296-1298)

ZAREH BEDOUKIAN

(Summary)

Two unique and hitherto unpublished coins from the writer's collection are of particular interest because they portray the political situation in Cilician Armenia. They belong to King Smpad (1296-1298) who usurped the throne when his brother Hetoum, the legitimate king, went to Byzantium to attend his sister Rita's wedding to Michael IX, son of the emperor Andronicus.

The two coins were obviously struck in great haste and with the obvious purpose of claiming the title and establishing his rule. In effect, they were propaganda coins. It is relevant to point out that when Smpad was later dethroned by Constantine I in a fratricidal war, the latter also issued coins (in gold, silver, and copper), claiming that he was now king and ruler of the capital city of Sis.

The article presents a critical study of the historical events during the turbulent decade between 1289 and 1299 when the five sons of king Levon II (1270-1289) fought each other for the throne and each managed to become king for a short period.

ԴՐԱՄԱՆԻՏԵԿԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐՈՒ ՆՈՐ ՀԱՒԱՔԱԾՈՆ

ԹԱՆԳԱՐԱՆԷՆ ՆԵՐՍ

«Եղուարդ եւ Հէլէն Մարտիրկեան Թանգարան»ի բացման առիթով, հռչակաւոր դրամագէտ Տիար Զարեհ Պտուկեան ունեցաւ գովելի գաղափարը նուիրելու նորահաստատ Թանգարանին հայկական դրամներու գեղեցիկ հաւաքածոյ մը:

Ներկայ յոգուածով, յարգելի նուիրատուն հանգամանօրէն կը ներկայացնէ իր ընծայած հաւաքածոյին նկարագրականը:

Թանգարանը յատուկ արահ մը յարդարեց ներկայացնելու համար Թանգարանի այցելուներուն հայկական դրամները, յարմարագոյն դասաւորումով: Սրահին մէջ, զոր որոշեցինք կոչել Տիար Զարեհ Պտուկեանի անունով, ներկայացուած են Կիրիկեան Թագաւորութեան դրամները, յատուկ դարաններու մէջ, իւրաքանչիւր դրամի երկու կողմերը ներկայացնող մեծացուած լուսանկարներով եւ Անգլերէն բացատրութեամբ: Երկու երկար ցուցատախտակներով ներկայացուած են նաեւ բացատրութիւններ, իւրաքանչիւր Թագաւորի պատմութեամբ եւ դրամներու նկարագրութեամբ: Իսկ վաղ շրջանի դրամները, ինչպէս Տիգրան Մեծի եւ Արտաւազդի դրամները, ներկայացուած են մեծ լուսանկարներով: Կը յուսանք թէ ապագային պիտի ունենանք նաեւ աւելի կատարեալ հաւաքածոյ մը, ուր պիտի երեւին Արտաշեսեան Հարստութեան, Հռովմէական շրջանին եւ Բիւզանդական շրջանին Հայաստան տպուած դրամները, աւելի լման կերպով ներկայացնելու համար մեր պատմութեան փառքը:

«Եղուարդ եւ Հէլէն Մարտիրկեան Թանգարան»ի Տեսչութիւնը իր գնահատանքն ու շնորհակալութիւնը կը յայտնէ ազնիւ բարերար Տիար Զարեհ Պտուկեանին, իր նախածնունդէն եւ իշխանական այս նուիրատուութեան համար:

Հայկական դրամները քիչ ուսումնասիրուած են անցեալին մէջ: Պատճառը այն է որ Եւրոպայիք ծանօթ չէին հայերէն լեզուին ու նաեւ պէտք եղածին հափնիւթ գոյութիւն չուէին գիտնականներու ուշադրութիւնը գրաւելու համար:

Ժիշդ է որ Tristan⁽¹⁾ 1644ին հրատարակեց Հեթումի երկիւղուեան դրամը, բայց ոչ Du Cange⁽²⁾ 1668ին, ոչ Cuperi⁽³⁾

1693ին եւ ոչ ալ La Croze⁽⁴⁾ 1739ին կրցան հայերէն գրութիւնը կարդալ: Հազիւ 1782ին Adler⁽⁵⁾ յաջողեցաւ հայերէն գրութիւնը կարդալ ճշգործէն: Հետաքրքրական է որ Սը. Փէթրսպուրկի (Լենինկրամ) Թանգարանը առաջին անգամ ըլլալով 1745ի ֆարսիօսին մէջ⁽⁶⁾ յիշատակեց Լեոն Ա.ի եւ Հեթումի-Զապէլի արծաթեւերը, բայց առանց անխալ կարդալու հայերէն գրութիւնը: Սակայն Ռուբինեան գրած-

(1) J. Tristan de Saint-Amant, Commentaires historiques etc., 3 vols., Paris, 1644.

(2) C. D. Seigneur Du Cange, Histoire de St. Louys, par le sire de Joinville, Paris, 1668.

(3) G. Cuperi, In Lactantium, de moribus persecutorum notae, Ed. P. Bauldri, Trajecti ad R. 1693 (See Migne, Petrolologiae Cursus Completus, Series Prima, Paris, 1844, VII, p. 480).

(4) M. V. de La Croze, Histoire du Christianisme d'Ethiopie et d'Armenie, Haie, 1739.

(5) J. G. C. Adler, Museum Cuficum Borgianum Velitris, Romae, 1782. 1st part, pp. 61-62, 159. Nummus Arabico-Armenus, Pl. XII, C.

(6) Musei Imperialis Petropolitani, Vol. II (1745), p. 452.

ները սկսած էին ուշադրութիւն գրաւել և կարգ մը հայկական դրամներ կը տեսնուէին Pembroke և Montgomery⁽⁷⁾ 1746ին տպուած գրքին մէջ և 1762ին հրատարակուած Pellerin⁽⁸⁾ դրամագիտական աշխատանքին մէջ:

Sestini⁽⁹⁾ առաջինը եղաւ որ 1789ին փորձեց դասակարգել կարգ մը հայկական դրամներ: Անոր գործը նուիրուած է Անգլիացի Lord Ainsleyի հաւաքածոյին և շատ հետաքրքրական է կարգաւ դրութիւն մը տպուած 1827ին Վարապատուածի մէջ⁽¹⁰⁾: Հոն կը պատմուի թէ ինչպէս Lord Ainsley այցելեց Հայր Ինճիճեանին և օգնութիւն խնդրեց որ հայ գրերու տիպերը պատրաստուին Sestiniի գրքին համար: Այսպէս շատ հաւանական է որ Հայր Ինճիճեան առաջին հայն էր որ ծանօթացաւ հայկական դրամներու:

1843ին Աւստրիացի Kraft⁽¹¹⁾ հրատարակեց ուսումնասիրութիւն մը նուիրեալ Ռուբինեան դրամներու և յիշատակեց աւելի քան 59 տար դրամներ:

Վերջապէս Ֆրանսացի հայագէտ Victor Langlois ուսումնասիրեց հայկական դրամները և 1855ին հրատարակեց իր նշանաւոր «Numismatique de l'Arménie au Moyen Age»⁽¹²⁾ գիրքը: Այսպէսով աշխարհը ծանօթացաւ Ռուբինեան դրամներուն:

Langloisի գիրքը թերի էր և լեցուն տխրներով: Հայր Սիպիլեանն էր որ հայ դրամագիտութիւնը դրաւ գիտական հաստատուն հիման վրայ, գրելով իր Վիսասաւորութիւն Ռուբինեան դրամաց գիրքը

(7) T. Pembroke et Compte de Montgomery, Numismatica antiqua in tres partes divisa, London, 1746.

(8) J. Pellerin, Lettre de l'Auteur des recueils de medailles de Rois, du Peuples et de Villes, Paris, 1770.

(9) D. Sestini, Lettere e Dissertazione Numismatische, etc., Sopra dei Monete Armeni dei Principi Rupenensi, Livorno, 1789. II, pp. 22-25, Pl. I, II.

(10) Ինճիճեան, Հ. Վ., Դարապատու, Հատար Ե., Վենետիկ, 1827, էջ 239-40 ծան.:

(11) A. Kraft, Jahrbucher des Literatur, Wien, 1843, CIII. Anzeige-Blatt der Wissenschaft und Kunst, CIII, pp. 1-29.

(12) V. Langlois, Numismatique de l'Arménie au Moyen Age, Paris, 1855.

1876ին: Տպագրութիւնը յետաձգուեցաւ մինչև 1892, որոշ յաւելումներով Հայր Դաւիթեանի կողմէ (13): Սիպիլեան կեանքը նուիրեց հայկական դրամներու հաւաքման և ուսումնասիրութեան, այսպէսով արժանանալով «Հայ Դրամագիտութեան Հայրը» տիպոսին:

Սիպիլեանի մահէն վերջ տասնեակ տարիներ հայ դրամագիտութիւնը շատ քիչ մշակուեցաւ: Հոս և հոն դրամագիրները գրեցին զանազան յօգուածներ հայկական դրամներու մասին: Այսպէս, նշանաւոր Ֆրանսացի պատմագէտ Schlumberger գրեց Լեոն Ա. ի լատինատառն պիւրանի (14) և նաև Լեոնի ռուկեգրամի մասին (15):

Հայր Ալիշան իր հոյակապ Սիսուանի մէջ (16) գրեց Ռուբինեան դրամներու մասին և առաջին անգամ ըլլալով նկարագրեց Ռուբինեան իշխաններու պղինձները և կոստանդին Ա. ի ռուկեգրամը:

Մօտ յիսուն տարի անցաւ մինչև որ Բաւմաջեան 1936ին տպագրեց իր «Հայկական Ընդհանուր Դրամագիտութիւն» (17) գիրքը: Այս աշխատութիւնը նորութիւն մը մէջտեղ չբերաւ, բայց առաջին անգամ ըլլալով հայ ժողովուրդին ներկայացուց ուսումնասիրութիւն մը, նուիրեալ պատմական Հայաստանի վերաբերեալ դրամներու:

Վերջին քսանըհինգ տարուան ընթացքին հայ դրամները հիմնապէս մշակուեցան թէ՛ հայ և թէ՛ օտար դրամագէտներու կողմէ: Ուշադրութեան արժանի են Պ. Կորապետեանի, Խ. Մուշեղեանի, Օ. Մէքալեանի, Ա. Տօնապետեանի, Է. Էպէհանի, D. M. Metcalfի, D. Langի և հնդկական ուսումնասիրութիւնները (18, 19):

(13) Հ. Գ. Վ. Սիպիլեան, Դասագրութիւն Ռուբինեան դրամաց, Վենետիկ, 1892:

(14) G. Schlumberger, Revue Archeologique, 1875, pp. 345-349.

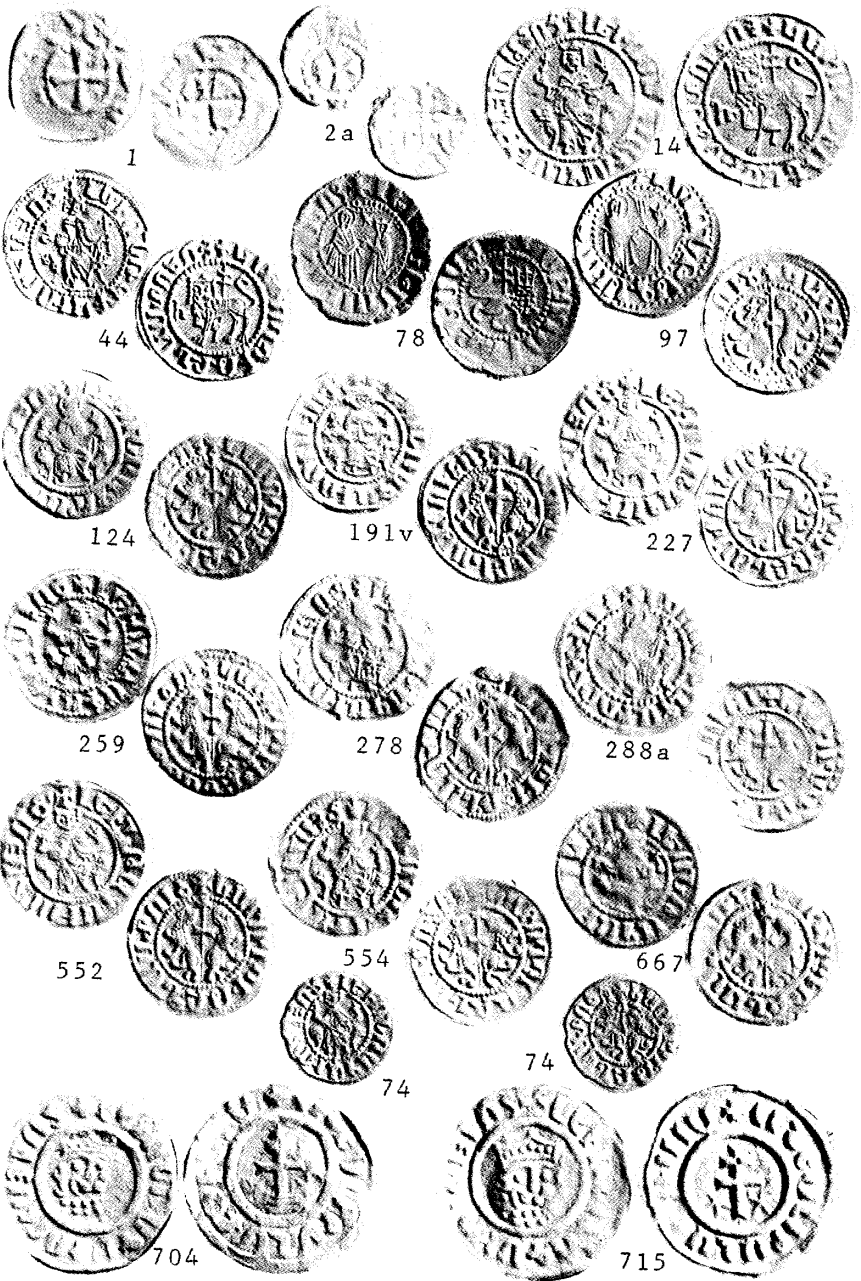
(15) G. Schlumberger, Archives de l'Orient Latin, 1881, pp. 675-678.

(16) Հ. Վ. Ալիշան, Սիսուան, Վենետիկ, 1885:

(17) Գ. Յ. Բաւմաջեան, Հայկական Ընդհանուր Դրամագիտութիւն, Վենետիկ, 1936:

(18) See Bibliography in «Coinage of Cilician Armenia», American Numismatic Society, Numismatic Notes and Monographs, No. 147, New York, 1962. Paul Z. Bedoukian.

(19) Paul Z. Bedoukian, Coinage of Cilician Ar-

Հայ դրամագիտութիւնը դեռ կա-
թօտ է ուսումնասիրութեան, ըստ չի
կայիս ծանօթ է մասշինի է ամբողջ աշ-
խարհին:

ԵՐՈՒՍԱԼԱՅԻՄ ՊՏՈՒԿԵԱՆ, ՀԱՒԱԲԱՆՈՅԻՄ

ՅԱՆԿԸ

Իւսանական Դրամներ

Ռուբինեան իշխաններու դրամները
խիստ հազուադէպ են: Ներկայիս հազիւ
երեսուն հատ ծանօթ են⁽²⁰⁾, որոնց կա-
րեւոր մասը կը պատկանի Լեւոն Բ. իշխա-
նին, որ զան բարձրացու իբրեւ Լեւոն Ա.
Թագաւոր:

Հաւաքածոն կը պարունակէ երկու
իշխանական պղինձներ.

1. Կիլիկիոյ անծանօթ իւսանի պղինձը:
Պտուկեան քորփուս բիւ *1.
A copper coin of an unknown
prince. Bedoukian corpus No. 1.
2. Թորոս իւսանի պղինձը 1100-1123,
Պա. բիւ *2a
Copper coin of prince Toros.
Bed. No. 2a

Լեւոն Ա. Թագաւորին դրամները

Լեւոն Թագաւոր օծուեցաւ Յունուար
6, 1199 ին Տարսնի Մայր Տաճարին մէջ:
Ան կանուխէն թագ ստացած էր Բիւզան-
դիոնի կայսրէն, և նաեւ աւելի վերջ
Հէնրիկոս 2. կայսրէն: Օծուեցաւ Ապի-
րատ Կաթողիկոսին կողմէ որ թագը դրաւ
Լեւոնի գլխուն, իսկ Թագաւորական գա-
ւազանը ստացաւ Պապին ներկայացուցիչ
Քօնրատ Արքեպիսկոպոսէն: Այսպէս հիմը
դրուեցաւ Թագաւորական հարստութեան
մը որ տեւեց զրեթէ երկու հարիւր տարի:

Լեւոն Թագաւորութեան իրաւունքը
ստացաւ 1197 ին և կարելի է որ այս առ-
թիւ ինքզինքը թագաւոր կոչեց և կոխեց
շատ գեղեցիկ մէկ առիժով դրամներու
շարք մը⁽²¹⁾: Այս դրամները ծանօթ են

իրը երկդրամներ, կէս երկդրամներ և
քառորդ երկդրամներ: Առաջին երկուքը
հազուադէպ են, իսկ քառորդ դրամներէն
միայն երեք հատ գտնուեցան աշ-
խարհի մէջ:

Այս դրամներու ա. կողմը (obverse)
Վրայ կը տեսնուի Թագաւորը թագմած
հանդիպանկեաց առիժով զահին
վրայ, Թագաւոր և արքայական պատ-
մունձանով, Աջ: ձեռքով բռնած խաչ մը
և ձախով շուշան մը:

Գրութիւնն է, ընդհանրապէս կրճա-
տուններով՝ ԼԵՒՈՆԱ ՔԱՅԻՄԻՈՒ ԱՍԵՆԱՅԵ
ՀԱՅՈՑ:

Այս դրամներու պատկերասրահը կը
նմանի Գերմանիոյ Հէնրիկոս 2. կայսրին
դրամներուն (bracteate) և քանի որ Լեւոն
իր Թագաւորութեան իրաւունքը ստացաւ
Հէնրիկոսէն, հաւանական է որ ըլլալով
անուանապէս առաջ անտարբեր, Լեւոն իր
երախտագիտութիւնը յայտնեց զնկելով
կայսեր դրամատիպը՝ էր դրամներուն
վրայ:

Դրամներուն բ. կողմին (reverse) վրայ
կը տեսնուի առիժը ձախ յգրծած և աջ
թաթով բռնած խաչ մը: Գրութիւնն է,
կրճատուններով՝ ԿԱՐՈՂՈՒԹԵԱՄԱՐԵ ԱԱ-
ՏՈՒԾՈՅ է, այսինքն կարողութեամբն
Աստուծոյ է Թագաւոր:

Հաւաքածոն կը պարունակէ երեք
երկդրամներ և հինգ հատ կէս-երկդրամ-
ներ, Պտուկեանի գրքի հետեւաւ թիւե-
րով: Աստղանիշ թիւերու պատկերը կը
տեսնուի տախտակներուն մէջ: Բոլոր
պատկերները առնուած են հաւաքածոյին
դրամներէն:

Երկդրամներ (Double trams).

Պա. թիւ (Bed. No.) *14, 22, 23,

Կէս-երկդրամներ (Half double-trams).

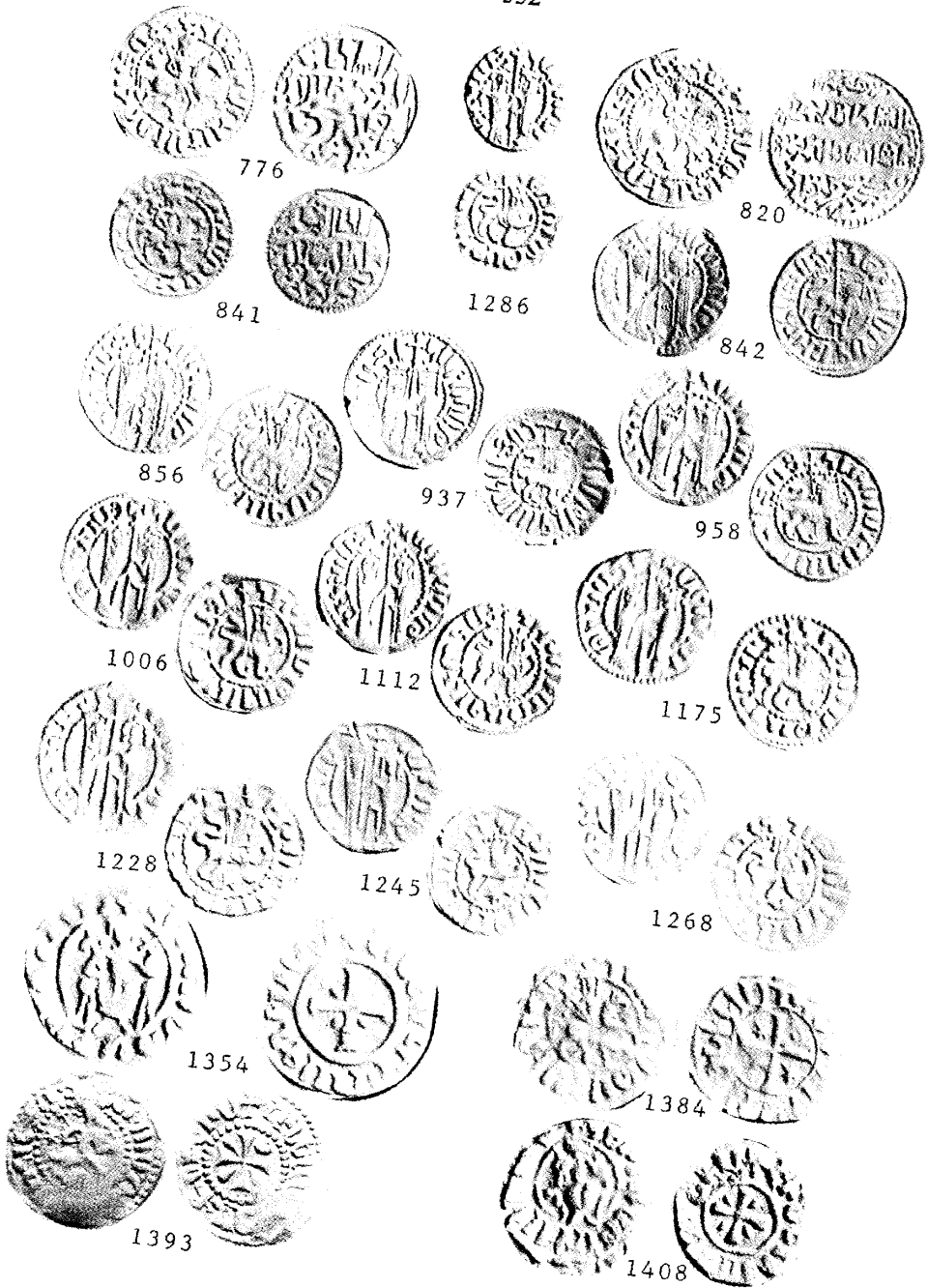
Պա. թիւ (Bed. No.) *39v, 42, 43v,
*44, 47:

Երբ Լեւոն պաշտօնապէս Թագաւոր
օծուեցաւ 1199 ին. ան հատանեց օծման
դրամներու գեղեցիկ շարք մը: Այս դրամ-
ներուն ա. կողմին վրայ կը տեսնենք
Քրիստոս կանգնած և Թագաւորը ծնրա-

menia, Revised Edition. Danbury, 1979. Bibliogra-
phy, xxia-xxie.

⁽²⁰⁾ Տես վերոյիշեալ հատորը, էջ 129-130:
⁽²¹⁾ P. Z. Bedoukian, «The Double Tram Series
of Levon I of Cilician Armenia», Numismatic Chro-

nicle, Serie VII, Vol. XVI (1976), pp. 98-108, Pl.
18-25.

դիր, գլուխը թափով և արքայական պատմունքանով: Դաշտին մէջ, Քրիստոսի և թագաւորին միջև կը տեսնուի երկինքէն իջնող ճառագայթներ և կամ աղաւնի մը (Հոգին Սուրբ) և կամ ալ մը որ կ'երկարի դէպի թագաւորին թափը⁽²²⁾:

Գրուածքինն է, ընդհանրապէս կրճատուններով՝ ԼեւիՈՆ ԹԱԳԱԽՈՐ ՀԱՅՈՑ:

Օձման դրամներու բ. կողմին վրայ կը տեսնուի շատ եզակի պատկերատիպ մը — խաչ մը և երկու, կանակ կանակի կանգնած առիւծներ՝ որ իրարու կը նային (rampant regardant): Այս պատկերատիպը ժամանակակից ուրիշ դրամներու վրայ չի տեսնուիր և կրնանք զայն նկատել իբր ինքնայատուկ հայ տուրքը դրամագիտական արուեստին (numismatic art):

Գրուածքինն է, կրճատուններով՝

ԿԱՐՈՂՈՒԹԵԱՄԲԸ ԱՍՏՈՒԾՈՅ:

Հաւաքածոն հարուստ է այս հազուադիւրս արծաթներով և կը պարունակէ 10 օրինակ: Ունի նաև օրինակ մը շատ հազուադիւրս մէկ առիւծով օձման դրամէն:

Օձման դրամներ (Coronation trams).

Պտ. թիւ *78, 93, 97, *97, 102, 102, 102, 110, 111, 118, 119:

Հաւաքածոն շատ ճոխ է Լեւոնի հասարակ արծաթներով, Լեւոնի սկզբնական շրջանի դրամները շատ զեղեցիկ են արուեստով: Վերջի շրջաններուն կոխուած դրամները շինուած են քիչ խնամքով և ընդհանրապէս ցած արուեստով: Հաւանական է որ կոչա արուեստով դրամները կոխուած են Լեւոնի մահէն վերջ, 1217-1226 շրջանին, երբ գահը թափուէր:

(Մարունակելի՝ 1)

Սակայն նկատելի է որ բոլոր դրամներն ալ բարձրորակ արծաթով են և նոյն արծէքը ունենին շուկային մէջ:

Դրամներու տիպին ա. կողմը երկ-դրամներուն պէս է — թագաւորը Գահին բողմած —, իսկ բ. կողմը ունի երկու առիւծներ, օձման դրամներուն պէս:

Գրուածքինն նորէն ա. կողմը, կրճատուններով. ԼեւիՈՆ ԹԱԳԱԽՈՐ ՀԱՅՈՑ, բ. կողմը՝ ԿԱՐՈՂՈՒԹԵԱՄԲԸ ԱՍՏՈՒԾՈՅ է:

Հաւաքածոն կը պարունակէ 65 օրինակներ, ներկայացնելով զանազան տարիներու դրամները:

Դրամներ (Trams).

Պտ. թիւ 123, *124, 126, 128, 128, 128, 130, 130, 132, 132, 156, 185, 190, *191, 198, 198, 218a, 222, 223, 226, *227, 233, 236, 236, 244, 244v, *259, 261, *278, 286, *288a, 291, 293, 293, 296, 305, 312, 312v, 312, 312, 312, 404v, 440, 445, 458, 459v, 525, 540, 541, 541, *544, 544, 547, *552, 552v, 570, *667:

Լեւոն հասանեց նաև կէս դրամներ, որոնք հազուադիւրս են: Հաւաքածոն ունի օրինակ մը կէս-դրամէն:

Կէս-դրամ (Half tram). *74:

Լեւոն հասանեց նաև խոշոր պղինձներ, որոնք ծանօթ են իբր թանգ: Ասոնց ա. կողմին վրայ կը տեսնուի թագաւորին առիւծանման գլուխը, թագակիր, իսկ բ. կողմին վրայ երկար խաչ մը՝ երկու աստղերով:

Ա. կողմին գրուածքինն է, տարբերութիւններով՝ ԼեւիՈՆ ԹԱԳԱԽՈՐ ՀԱՅՈՑ, իսկ բ. կողմը՝ ՇԻՆԵԱԼԻ Ի ՓԱՂԱԲՆ ՍԻՍ: Հաւաքածոն կը պարունակէ 11 պղինձներ:

Պլինձ Թանգեր, Copper Tanks.

Պտ. թիւ 701, 703, *704, *715, 716, 718, 719, 719, 731, 732, 763:

ՀԱՐԱՆԶ ՊՏՈՒԿԵԱՆ

(²²) P. Z. Bedoukian, «A Large Hoard of Coronation Trams of Levon I», *Handes Amsorya*, XC (1976), pp. 409-440. Two plates (in English).

ԳՐԱՄԱԳԻՏԱԿԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՐԱՄՆԵՐՈՒ ՆՈՐ ՀԱՒԱՔԱԾՈՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆԷՆ ՆԵՐՈ

Հետոմի Ս – ԶԱՊԵԼ – Լեոնի դուստրը Զապել ամուսնացաւ Համբուրնի իշխան Պալլ կոստանդինի զուգին հետ, այսպէսով միացնելով Կիլիկեան Հայաստանի երկու ամենագորաւոր տոհմերը: Այս ամուսնութիւնը զօրացուց երկրին ներքին վիճակը և պատճառ եղաւ որ Կիլիկիա շարունակէ իր գոյութիւնը Յաշակիւններու անկումէն վերջ:

Հետում յարգելով իկոնիոյ Սաւթանին հետ Լեոնի դաշնակցութիւնը, հասանք փոքրաթիւ երկրագուհեան շատ գեղեցիկ դրամներ⁽²³⁾: Այս դրամները հազուադեպ են, իսկ երկրագուհեան կէս-դրամները՝ շատ հազուադեպ:

Այս երկրագուհեան արծաթներուն ա. կողմին վրայ կը տեսնուի Հետում ձիւլուր, որ ձախ կ'ընթանայ: Աջ ձեռքով բռնած է լախա մը, որ ուսէն վար կ'երկարի: Այս տիպը կը յիշեցնէ իկոնիոյ Սաւթանին դրամները: Դրամին բ. կողմը արարերէն է և կը կրէ Սաւթանի Քայքոս պատի կամ Քայքոսովի անունը, նոյն

տանի յիշելով թէ դրամները կոխուած են Սաոյ մէջ:

Ա. կողմին դրութիւնն է, տարբերութիւններով:

Հետոմի թԱԳԱԽՈՐ ՀԱՅՈՑ:

Հաւաքածոն կը պարունակէ երկու դրամներ Քայքոսպատէն, չորս հատ Քայքոսովէն և կէս-դրամ մը Քայքոսովէն:

Հետում-Քայքոսպատ, Hetoum I-Kaikobad, Bed. No. *776, 776v.

Հետում-Քայքոսով, Hetoum I-Kaikhosrew, Bed. No. 807, 806v, 806v, *820.

Կէս-դրամներ, Half-trams, *841, *1286:

Հետում հասանք մեծ քանակութեամբ գեղեցիկ արծաթ դրամներ, չորս կարելի է բաժնել քանի մը մասերու: Այնպէս կ'երևի թէ նորէն գեղեցիկ դրամները կոխուած են սկզբնական շրջանին և ցած արուեստով դրամները՝ վերջի տարիներուն⁽²⁴⁾:

Այս արծաթներուն բայրին վրայ կը տեսնուի ա. կողմը թագաւորն ու թագուհին կանգնած դէմ դիմաց, արքայական զգեստով և երկուքը նոյն խաչը բռնած:

⁽²³⁾ P. Z. Bedoukian, «A Hoard of Bilingual Trams of Hetoum I of Cilician Armenia.» The American Numismatic Society Museum Notes 23, (1978), pp. 149-160. Pls. 32-35.

⁽²⁴⁾ P. Z. Bedoukian, «Two Hoards of Hetoum-Zabel Trams.» The American Numismatic Society Museum Notes VIII (1958), pp. 145-180. Pl. XXXIX.

1430

1525

1459v

1474v

1498

1556

1570

157x

1589

1586

1600

1624

1625

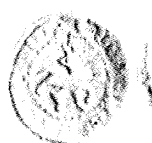
1637

1653

1664

1693

1694

1716

Թագաւորին պատկերին ներկայութիւնը յայտարարութիւն մըն է որ ան արքայական սերունդէ էր, իսկ Հեթում՝ կողմակից իշխան, թագաւոր պսակուած:

Ա. կողմին գրութիւնն է, տարբերանքներով.

ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ. ԱՍՏՈՒՆՈՅ:

Բ. կողմին վրայ կը տեսնուի առիւծ մը աջ դարձած, կոնակն ունենալով խաչ մը: Գրութիւնը՝ տարբերանքներով.

ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ:

Հեթումի արծաթները կոխուած են հետեւել տիպերով, ժամանակադրական կարգով.

Առիւծը աստղաւոր խաչը բռնած,

Առիւծը կէտով խաչը բռնած,

Առիւծը ձախ թաթը վեր բռնած և կէտաւոր խաչով,

Առիւծը ձախ թաթը վեր բռնած, առանց կէտի խաչով,

Նոյնը բայց առիւծը աստղով,

Նոյնը առանց խաչի,

Առիւծը առանց խաչի և առանց աստղի: Հաւաքածոն կը պարունակէ 56 արծաթներ, որոնք կը ներկայացնեն այս բոլոր տեսակները:

Հաւաքածոն ունի նաև կէս - գրամի օրինակը:

Դրամներ - առիւծը խաչը բռնած, Trams - lion holding the cross.

Պտ. թիւ 916v, 945, 952, *958, 971, 975, 977, 983, 984, 985, 986, 987, 988, 993, *1006, 1006a, 1017, 1029, 1029, 1049, 1060, 1060v, 1064, 1090, 1104:

Առիւծը աստղով - Lion with star.

Պտ. թիւ 1111, 1111v, *1112, 1138, 1150, 1162, 1163, 1165v, 1169, *1175, 1178, 1182, 1185a, 1192, 1194, *1228:

Առիւծը աստղով և առանց խաչի - Lion with star and without cross.

Պտ. թիւ *1245, 1262, 1265, *1268, 1271:

Հեթում տիրելով երկար տարիներ և համեմատաբար խաղաղ չըլնաներուն, կոխեց նաև զանազան տեսակ պղինձներ: Մեծ թանգ պղինձներէն զատ ան հատանց նաև փաթեղ կոչուած աւելի փոքր պղինձներ:

Թանգերը Լեւոնի պղինձներուն չափ են և ա. կողմին վրայ ունին գահակալ թագաւորը, Լեւոնի դրամներուն նման, իսկ Բ. կողմին՝ զարգաւոր խաչ մը:

Ա. կողմին գրութիւնն է.

ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ,

Իսկ Բ. կողմինը՝

ՇԻՆԵԱՆ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ՍԻՍ, զանազան տարբերութիւններով:

Քարեկներուն մէկ տեսակին վրայ կը տեսնուի նոյն տիպը - թագաւորը նստած գահի կամ աթոռակի մը վրայ, ունենալով խաչը ձախ ձեռքին և լախաւ աջ ձեռքին մէջ: Նոյն գրութեամբ:

Ուրիշ տեսակ փաթեղի մը վրայ կը տեսնուի ձիաւոր թագաւորը, երկկողմեան դրամներուն նման, իսկ Բ. կողմը խաչ մը՝ զանազան նշաններով:

Հաւաքածոն կը պարունակէ 8 թանգեր, 6 ձիաւոր փաթեղներ և 8 թանգի նման փաթեղներ:

Պղինձ քանդեր - Copper tanks.

Պտ. թիւ 1295, 1296, 1296v, 1296v, 1302, 1354v, *1354, 1356:

Քարեկներ - Kardez.

Պտ. թիւ *1384, 1384v, 1391, 1367, 137x, 137x, 1373. *1393, 1394, 1394v, 1396, 139x, 1399, *1408. 1417, 1420:

Լեւոն Բ. ի գրամները

Իր իշխանութեան նախնական շրջանին, Լեւոն, իր նախնիներուն նման, բարձր որակով արծաթէ դրամներ հատանց: Սակայն վերջին տարիներուն երկրին նիւնտական վիճակը վատթարացաւ և դրամներն ալ փոխանակ պարունակելու հարիւրին իննսուն արծաթ, իջան մինչև հարիւրին վաթսուներ:

Լեւոն Բ. արծաթները միտափայ են: Դրամներուն ա. կողմին վրայ կը տեսնուի թագաւորը՝ ձիաւոր, որ աջ կ'ընթանայ: Սկիզբի դրամներուն վրայ ձին քառամբակ կը վազէ:

Ա. կողմին գրութիւնն է՝ տարբերանքներով.

ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ԱՆԵՆԱՅԷ ՀԱՅՈՑ, կամ ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ:

Հետաքրքրական է որ մաքուր ար-

ծաթէ դրամները կը կրեն առաջին գրու-
թիւնը:

Դրամներու բ. կողմին վրայ կը տես-
նուի առիւծը խաչով: Բարձրորակ աք-
ծաթներուն վրայ առիւծը ձախ դարձած է
և աջ թաթը վեր բռնած: Միւս դրամնե-
րուն վրայ առիւծը աջ դարձած է և եր-
բեմն խաչը բռնած:

Բ. կողմին գրութիւնն է.

ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ՍԻՍ, տարբե-
րութիւններով:

Լեռն հատանից նաև կէս-դրամներ,
Ասոնք հազուադէպ են, իսկ տմբողջական
գրութեամբ կէս-դրամները՝ շատ հազուա-
դէպ:

Հաւաքածոն կը պարունակէ 15 դրամ-
ներ առիւծը ձախ դարձած, հինգ հատ
առիւծը աջ դարձած և մէկ հատ կէս դրամ:

Դրամներ, Պա. թիւ — Trams, Be-
doukian No.

*1430, 1430v, 1430v, 1434, 1435v,
1439, 1440, 1444v, 1445, 1446, *1459,
1460, 1471, *1474, *1498, 1500, 1515a,
1516, 1518.

Կէս-դրամ, Պա. թիւ — Half tram.
*1525:

Լեռն հատանից նաև պղտիկ փաթեղ-
ներ, որոնց մէկ կողմը կը տեսնուի խաչ
մը և միւս կողմը ձախ քաղով առիւծ մը:
Լեռնի տնունը կը տեսնուի մէկ կամ միւս
կողմին վրայ, և երբեմն երկու կողմին
վրայ:

Գրութիւնն է, ա. կողմին և բ. կող-
մին վրայ.

ԼԵՒՈՆ ԹԱԿԱԿՈՐ ՀԱՅՈՑ,

ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ՍԻՍ:

Հետաքրքրական է որ երբեմն Լեռնի
պղինձներուն բ. կողմին վրայ կը գոր-
ծածուի ՀԱՏԵԱԼ բառը ՇԻՆԵԱԼի տեղ:

Հաւաքածոն կը պարունակէ 7 հատ
փաթեղներ:

Պլինձ փաթեղ, Պա. թիւ — Copper
Kardez.

(Մնացեալը յաջորդիւ՝ 2)

1440, *1556, 1563, 1572, 1573, 156x,
156x, *157x.

ՀԵԹՈՒՄ Բ. — Հեթում Լեռնի անդրա-
նիկ քաղին էր և շատ կրօնասէր ըլլալով
թագաւոր չօծուեցաւ և ոչ ալ արծաթ
դրամներ հատանից: Ան գոհացաւ փոք-
րաթիւ Պիլոններով և պղինձ դրամներով:

Պիլոնները հազուադէպ են և հետա-
քրքրական: Անոնց ա. կողմին վրայ կը
տեսնուի թագաւորին կիսանդրին, իսկ
բ. կողմին վրայ խաչ մը:

Ա. կողմին գրութիւնն է.

ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԿԱԿՈՐ,

Իսկ բ. կողմինը՝

ԱՄԵՆԱՅԵ ՀԱՅՈՑ:

Պիլոններու ծաւալին փոքրութեան
համար գրութիւնները կրճատուած են
ընդհանրապէս:

Իսկ պղինձ փաթեղները երկու տեսակ
են. Առաջինն ա. կողմին վրայ կը տես-
նուի թագաւորին գլուխը՝ հետեւել դրու-
թեամբ.

ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԿԱԿՈՐ ՀԱՅՈՑ,

Իսկ բ. կողմին վրայ խաչ մը՝ գրու-
թեամբ՝

ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ՍԻՍ, տարբե-
րանքներով:

Երկրորդ պղինձներուն վրայ թագա-
ւորը նստած է ծալապատիկ, արևելեան
ոճով, և ա. կողմի և բ. կողմի նոյն
գրութեամբ: Այս պատկերաւորութեան
կը ցոլացնէ Հայ-Թաթարական բարեկա-
մական յարաբերութիւնները:

Հաւաքածոն կը պարունակէ երեք պի-
լոններ և 13 երկու տեսակի պղինձներ:

Հեթում Բ. 1289-1301 — Hetoum II
Պիլոն Պա. թիւ — Billons Bedoukian
No. *157c, 157x, *1586.

Պղինձ Պա. թիւ — Coppers Bedoukian
No. *1589, 1611, *1600, 1617, 161x,
161x, 1620v, 1620, 1623, *1624, *1637,
*1625, 1649v, 164x, 1642.

ՀԱՐԵՀ ՊՏՈՒԿԵԱՆ

ԴՐԱՄԱԳԻՏԱԿԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴՐԱՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ՆՈՐ ՀԱՒԱՔԱԾՈՆ

ԹԱՆԳԱՐԱՆԵՆ, ՆԵՐՍ

ՍՄԲԱՏ. — Ռուբինեան Ռշխանութեան պատմութենէն գիտենք որ Լեւոն ռանէր հինգ մասն զաւակներ, որոնք ժամանակի ընթացքին իրարու դէմ կռուեցան և ամէնն ալ ժամանակաւորապէս անցան իշխանութեան զլուխ: Երբ Հիթում Կ. Պալիս քնաց իր քրոջ Ռիթայի ամուսնութեան ներկայ ըլլալու համար, Սմբատ առիթէն օգտուեցաւ և ինքզինք թագաւոր հռչակեց և Սոսյ մէջ ալ հանդիսաւոր օծում տեղի ունեցաւ: Թէև Սմբատ հազիւ թագաւորեց երկու տարի, ան հառանց արծաթ և պղինձ դրամներ: Արծաթները կը յիշեցնեն Լեւոն Ա. ի դրամները, կարծես շեշտելով թէ ինք Սմբատ Մեծն Լեւոնի արծառաւոր յաջորդն է: Արծաթներուն ոմանց տիպը ճիշդ Լեւոնի դրամներուն պէտէ, իսկ երկրորդ դրամներուն ա. կողմին վրայ թէև թագաւորը նստած է առեւտրաւոր դահին վրայ, ան ձախ ձեռքին մէջ շուշանի տեղ բռնած է լախա մը:

Սմբատ արծաթները հազուադէպ են, անոնց ա. կողմին և բ. կողմին վրայ կը տեսնուի հետեւեալ գրութիւնը.

ՍՄԲԱՏ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ

ԿԱՐՈՂՈՒԹԵԱՄԲՆ ԱՍՏՈՒԾՈՑ,

Հաւաքածոն կը պարունակէ երեք հատ արծաթներ:

Արծաթ դրամ, Silver trams, *1653a, *1664, 1673:

Սմբատ թողած է նաեւ կէս-դրամներ, որոնք չափազանց հազուադէպ են:

Սմբատի պղինձ դրամները փոքրիկ են և տիպով կը յիշեցնեն Հիթում Ա. ի ձիւղաւոր պղինձները: Ա. կողմը կը տեսնուի թագաւորը որ աջ կ'ընթանայ, իսկ բ. կողմը կայ զարդարուն խաչ մը: Երկու

կողմի գրութիւններն են, բաղժաթիւ զանաքանութիւններով.

ՍՄԲԱՏ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ

ՇԻՆԵԱՒԻ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ՍԻՍ,

Հաւաքածոն կը պարունակէ ինը օրինակներ:

Պղինձ, Copper, *1693, *1694, 1626, 168x, 169x, 1690, 1701, 1686, 168x, 1711v, 1716:

ԿՈՍԱՆԴԻՆ Ա. — Ինչպէս գիտենք, Կոստանդին տեսնելով իր եղբոր՝ Սմբատի անօրէն ընթացքը, անոր դէմ ելաւ Սոսյ պարիսպներուն տակ և եղբայրասպան կոչուով յաջողեցաւ Սմբատի յաղթել և զահը գրաւել: Կոստանդինի իշխանութիւնը հազիւ տարի մը տևեց, բայց կ'երևի ինքզինքը ժողովուրդին ծանօթացնելու և սիրեցնելու համար հառանց շատ գեղեցիկ ոսկիէ, արծաթէ և պղինձէ դրամներ: Ոսկիներէն միայն երկու հատ գոյութիւն ունի, իսկ արծաթները չափազանց հազուադէպ և պղինձները շատ հազուադէպ են:

Արծաթ դրամներուն ա. կողմին վրայ ձիւղաւոր թագաւորը աջ կ'ընթանայ, և աջ ձեռքով վեր բռնած է սուր մը: Գրութիւնն է,

ԿՈՍԱՆԴԻՆԱՆՈՍ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ:

Իսկ բ. կողմին վրայ կը տեսնուի թագաւորը կանգնած արքայական պատմունքով, աջ ձեռքով վեր բռնած սուր մը և ձախով խաչ մը: Գրութիւնն է,

ԿԱՐՈՂՈՒԹԵԱՆ ԱՅ Է ԹԱԳԱՒՈՐ, տարբերանշաններով:

Պղինձներուն ա. կողմը կը նմանի արծաթներուն բ. կողմին, իսկ գրութիւնը՝

ԿՈՍՏԱՆԴՆԱՆՈՍ ԹԱԳՈՐ ՀԱՅՈՑ:

Իսկ բ. կողմին վրայ կը տեսնուի խաչ մը, և գրութիւնը՝

ՇԻՆԵԱՒ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ՍԻՍ:

Այս շատ հաղուադիւտ արծաթներէն և պղինձներէն հաւաքածոն կը պարունակէ մէկ մէկ օրինակ:

Արծաթ դրամ, Silver tram, *1726:

Պղինձ, Copper, *1730:

ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ:

Իսկ բ. կողմը կը տեսնուի խաչ մը, և գրութիւնը՝

ՇԻՆԵԱՒ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ՍԻՍ:

Հաւաքածոն կը պարունակէ հինգ պղինձներ:

Փող, Պա. թիւ, Pogh, Bed. No.

*1807, 1809, *1810, *1816, 181x, 181x, 181x, 181x:

ԼԵՒՈՆ Գ. — Հեթում Բ. իրեն յաջորդ կարգից իր Թորոս եղբոր զաւակը և քառուկացու վանք: Լեւոն թէ և թագաւոր օծուեցաւ պաշտօնապէս 1301ին, ան դահլիճէն եկող 1306ին, այնպէս որ դրամներ հատանայ 1301էն մինչև իր մահը՝ 1307ին:

Լեւոնի դահլիճութեան ժամանակ երկիրը թէ՛ քաղաքական և թէ՛ անտեսական ազդանպէս մէջ ըլլաւով, դրամներու կշիռը և թէ արծաթի պարունակութիւնը իջաւ և Լեւոնի դրամները սկսան ճանչցուիլ իբր քաղուորին: Վաճառականները և սեղանափոխները դրամները կը դառնին արծաթի պարունակութեան համեմատ:

Լեւոնի արծաթներուն ա. կողմին վրայ կը տեսնուի ձիաւոր թագաւորը որ ալ կ'ընթանայ: Զախ ձեռքով բռնած է ձիուն սանձը, իսկ ալ ձեռքով լակոտ մը, որ կ'երկարի ուսէն վեր:

Ա. կողմին գրութիւնն է, տարբերութիւններով՝

ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ:

Իսկ բ. կողմին վրայ կը տեսնուի աւելած որ ալ կը քալէ: Կայ հանակէն վեր բարձրացող խաչ մը: Գրութիւնն է՝

ՇԻՆԵԱՒ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ՍԻՍ:

Հաւաքածոն կը պարունակէ 11 համարծաթներ:

Քաղուորին Պա. թիւ, Takvorin Bedoukian No. *1734, 1735a, 1741, 1745, *1747, 1785v, 1779av, 1796a, 1796v, 1798, 1801v:

Լեւոնի պղինձները կը նմանին իր հորեղբոր՝ Հեթում Բ. ի պղինձներուն, որոնց վրայ կը տեսնուի թագաւորը նստած ծալլապատիկ, արեւիկան ձեռով:

Գրութիւնն է՝

ՕՇԻՆ. — Օշին յաջորդից իր եղբոր և արարականց 12 տարի: Այս միջոցին ան հատանից դրամներ, կէս-քաղուորիններ և փոքրիկ պղինձներ որ փող կը կոչուին: Այնպէս կ'երևի թէ հակառակ մշտական պատերազմներու Մահմադականներու դէմ, Կիլիկիան Հայաստանի դեռ կազմակերպուած պետութիւն էր և Օշին մասնաւոր ջանք թափած է վաճառականութեան զարկ տալու համար: Թերևս միջազգային առևտուրը զարգացնելու համար ան սկսաւ հատանել ընտիր արծաթով դրամներ, որոնք ծանրութեամբ և զտութեամբ կը հաւասարէին Լեւոն Ա. ի և Հեթում — Ջալալի դրամներուն: Ասոնք երբեմն կոչուած են օծման դրամներ, բայց իրականութեան մէջ անոնք բարձրորակ դրամներ են: Իսկ հասարակ արծաթները որ քաղուորին կը կոչուին շատ աւելի պակաս են ծանրութեամբ և կշիռով:

Օշինի դրամները շատ կը նմանին Լեւոն Ա. ի արծաթներուն, միայն թէ գահին բազմած թագաւորին ձախ ձեռքին վերեւ կը տեսնենք դէպի գլուխը երկարող ալ մը:

Ա. կողմին գրութիւնն է՝

ԱԻՇԻՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ,

Իսկ բ. կողմինը՝

ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ. ԱՍՏՈՒԾՈՑ, տարբերութիւններով:

Այս դրամները հաղուադիւտ են, և հաւաքածոն կը պարունակէ երեք օրինակ: Դրամ, Պա. թիւ, Tram, Bedoukian No. *1839av, 1844, *1845:

Օշինի քաղուորինները շատ կը նմանին Լեւոն Գ. ի քաղուորիններուն, գրութիւնն ըլլաւով՝

1726

1730

1734

1747v

1807

1810

1816

1839v

1845

1853

1867

1872

1941v

194x

1907

1973v

1990

ԱԻՇԻՆԻ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑՑ:

Իսկ բ. կողմի գրութիւնը նոյնն է, **ԼԵՈՆԻ ՆՄԱՆ,**

ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ՍԻՍ:

Հաւաքածոն կը պարունակէ վեց թագուորիններ:

Թագուորին **Պա. Թիւ, Takvorin, Bed. No. *1853, 1857v, *1867, *1872, 1905, 1908,**

Օշինի փողերը շատ փոքրիկ են և իրական փող են: Անոնց ա. կողմին վրայ կը տեսնուի թագաւորը, բազմաձև գահին վրայ, ունենալով խաչ մը աջ ձեռքին մէջ և շուշան մը ձախին: Դրութիւնն է՝

ԱԻՇԻՆԻ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑՑ:

Իսկ բ. կողմին վրայ կը տեսնուի խաչ մը, և

ՇԻՆԵԱԼ ԿԱԾ ՇԻՆԱՄ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ՍԻՍ:

Հաւաքածոն կը պարունակէ 6 փողեր:

Փող **Պա. Թիւ Pogh, Bed. No. *1941v, 1942v, 1941, *194x, 194x, 194x:**

ԼԵՒՈՆ Դ. — Օշինի յաջորդեց իր որդին **ԼԵՈՆ Դ.,** որ տիրեց 22 տարի: Ան հատանեց արծաթ թագուորիններ, որ տիպով շատ կը նմանին իր հօր արծաթեներուն: ԼԵՈՆԻ գրամները սակայն աւելի փոքր են և արծաթով աւելի պակաս, և պատրաստուած քիչ խնամքով: Ասոնք անշուշտ կը ցուցնեն երկրին տկարացումը:

Թագուորիններու վրայի գրութիւնն է՝ **ԼԵԻՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑՑ,**

և բ. կողմը՝

ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ՍԻՍ:

ԼԵՈՆ Մէմուքանբու յարձակումներէն ազատելու համար, ստիպուեցաւ խաղաղութիւն խնդրել և անոնց վճարեց մէկ միլիոն և երկու հարիւր հազար թագուորիններ տարեկան տուրք: Այս պատճառաւ **ԼԵՈՆ Դ.** ի բազմաթիւ դրամներուն վրայ կը տեսնուի Արարեքէն կրկնադրոշմ մը: Հաւաքածոն կը պարունակէ 19 թագուորիններ, որոնցմէ երկուքը կը կրեն Արարեքէն գրութիւն:

Թագուորին **Պա. Թիւ Takvorin, Bed. No. 1951, 1951v, 1954, 1954v, 1955,**

1966, *1967, 1968v, 1968v, 1970, *1973, 1973v, 1973v, 1976v, *1990, 1990v, 1992v, 2027, 2028:

Պղինձէ փողերուն վրայ **Թագաւորը** կը տեսնուի նստած առեւծազարդ գահին վրայ և կամ **աթոռակի նմանող գահին վրայ:** Հետաքրքրական է նաև տեսնել մեծ ու փոքր պղինձներ, որ թերեւ կը ծառայէին իբր բարեկ և փոլ:

Հաւաքածոն կը պարունակէ հինգ պղինձներ:

Պղինձ փող **Պա. Թիւ Copper Pogh, Bed. No. 1996, 200x, *2006, 2006v, 2010:**

ԿԻ ԼՈՒՍԻՆԵԱՆ. — ԼԵՈՆ զաւակ չունենալով իրեն յաջորդ նշանակած էր իր հեռուոր ազգականներէն **ԿԻ ԼՈՍԻՆԵԱՆ:** ԿԻ Թէև քաջարի զինուոր էր, բայց հայկական կրթութիւն չունենալով ինքզինք ձրանսացի կը նկատէր և չկրցաւ ինքզինքը սիրցնել տալ: Իր արարքները պատճառ եղան որ հայ իշխանները զինք սպաննեն հազիւ երկու տարուան գահակալութենէն վերջ: Այս երկու տարուան մէջ ԿԻ շատ քիչ դրամ հատանեց և անոր արծաթ և պղինձ դրամները հազուադէպ են:

Շարունակելով ընդունուած դրամական տիպը ան հատանեց դրամներ որ կը նմանին իր երկու նախորդներու արծաթներուն:

Ա. կողմին ձիաւոր **Թագաւորին** գրութիւնն է՝

ԿԻ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑՑ:

Իսկ բ. կողմին վրայ կը տեսնուի՝

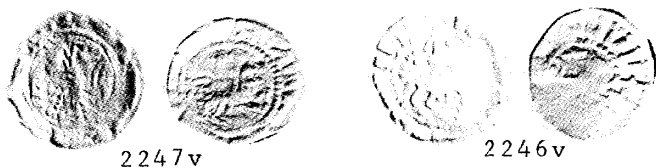
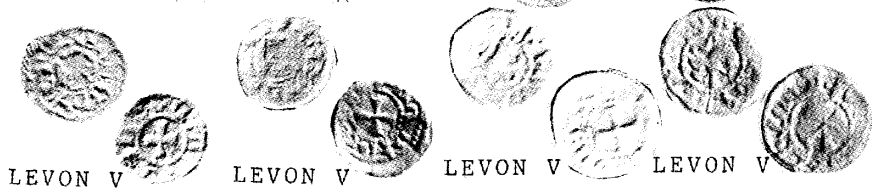
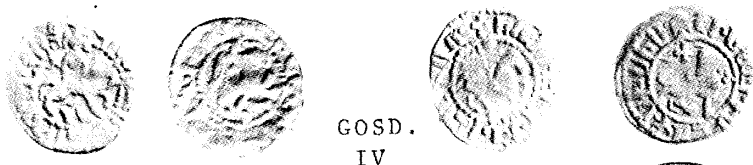
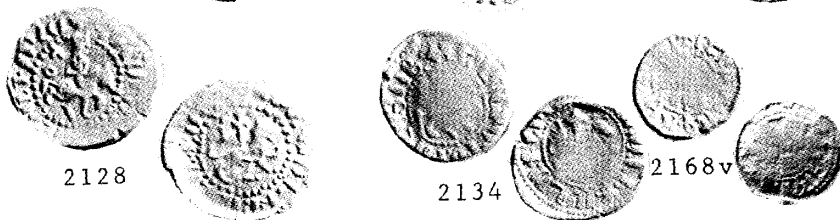
ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ՍԻՍ:

Հաւաքածոն կը պարունակէ երեք արծաթներ:

Թագուորին **Պա. Թիւ Takvorin, Bed. No. *2032, *2034:**

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Գ. — Կոստանդին արքայական սերունդէն չէր, բայց հեռուէն ազգականական կապ ունէր Ռուբինեաններու տան հետ: Ան իշխեց 19 տարի և իր թագաւորութիւնը եղաւ անկման շրջան մը Կիլիկիան Հայաստանի համար:

Շատ հետաքրքրական է որ Կոստան-

դիրն արծաթներէն ոճաւց վրայ կը տեսնենք ՇԻՆԵԱՆԻ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ՏԱՐՍՈՆ զբուժիւնը, ցուցնելով որ Տարսոնի մէջ ալ փողերանոց մը գոյութիւն ունէր: Չենք գիտեր թէ որքա՞ն ժամանակ այս փողերանոցը գոյութիւն ունեցած է և կոստանդինի դրամներէն զատ ի՞նչ դրամներ կոխուած են նոն:

Կոստանդինի քաղաւորինքը իր նախորդներէն նուազ արծաթ կը պարունակեն և աւելի քիչ խնամքով պատրաստուած են:

Կոստանդինի շարունակեց հատանել դրամներ ծանօթ տիպով, ա. կողմը թագաւորը ձիաւոր աջ կ'ընթանայ, իսկ բ. կողմը առիւծ մը որ աջ կը քալէ, կռնակին ունենալով խաչ մը:

Դրութիւնն է՝

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆԻ ԹԱԳԱՒՈՐ ԼԱՅՈՑ

ՇԻՆԵԱՆԻ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ՍԻՍ (կամ ՏԱՐՍ) զանազան տարբերութիւններով:

Հաւաքածոն կը պարունակէ 37 հատ կոստանդինի քաղաւորինքի:

Թագաւորին Պտ. Թիւ Takvorin, Bed. No. *2054, 2055, *2057v, 2069av, 2069, 2068v, 2070, *2081, 2080v, 2084v, 209x, 2092, 2093, 2094, 2096, 2100, 2100v, 2108, 2108, 2114, 2107, 209x, 209x, 209x, 210x, 210x, 210x, 210x, 210x, 210x, 210x, 210x, 210x, *2128:

Պղինձ փողերը բաւական հազուադէպ են և տիպով կը նմանին նախկիններուն:

Ա. կողմին կը տեսնուի գահանիստ թագաւորը, աջ ձեռքով բռնած խաչը, իսկ ձախով՝ շուշանը: Իսկ զբութիւնը՝

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆԻ ԹԱԳԱՒՈՐ ԼԱՅՈՑ,

իսկ բ. կողմը՝ խաչ մը:

ՇԻՆԵԱՆԻ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ՍԻՍ (կամ ՏԱՐ) զանազան տարբերութիւններով և կրճատուներով:

Հաւաքածոն կը պարունակէ երեք պղինձներ:

ԼԵՒՈՆ ԲՈՒՆԱԿԱՆ. — Կոստանդին Գ.ի մահէն վերջ, այնպէս կ'երևի թէ գահը ձեռքէն էր Լեւոն անունով անձի մը: Լեւոնի ով ըլլալը վստահօրէն յայտնի չէ, բայց

հաւանական է որ ան կոստանդինի որդիներէն մէկն էր: Գիտենք որ ան հանած է դրամներ իր անունով, և այսպէսով օրինաւոր թագաւոր էր և ուստի պատճառ չկայ զայն բռնակալ (usurper) կոչելու:

Որովհետեւ Լեւոն իշխեց միայն երկու տարի, նոր դրամները հազուադէպ են, Հետաքրքրական է նաեւ նկատել որ այս Լեւոնի դրամներուն վրայ անունը գրուած է ԼԵՎՈՆ և ոչ թէ ԼԵՒՈՆ:

Նորէն քաղաւորինքը և փողերը շատ կը նմանին նախորդներուն: Փողերը չափազանց հազուադէպ են:

Թագաւորինքներուն և փողերուն վրայի զբութիւնն է՝

ԼԵՎՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ԼԱՅՈՑ

ՇԻՆԵԱՆԻ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ՍԻՍ:

Հաւաքածոն կը պարունակէ չորս քաղաւորինք և մէկ իսկական փող: Թագաւորին Պտ. Թիւ Takvorin, Bed. No. 2132, 2133, *2134, 2165: Փող Պտ. Թիւ Pogh, Bed. No. *2168a:

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆԻ Գ. — Լեւոն կ'երևի գահէն հրաժարեցաւ և իր տեղը նստաւ Նեղրի Հեթումի որդին՝ Կոստանդինը: Երկրին կացութիւնը անտանելի դարձած էր և քաղաքական ու տնտեսական կացութիւնը կը ցուցուի կոստանդինի դրամներուն մէջ: Կոստանդին Գ. հատանեց մեծաքանակ դրամներ թշնամին գահացնելու համար, բայց կը տեսնուի որ այս դրամները կոխուած են հազնեպով և շատ քիչ արծաթ կը պարունակեն:

Կոստանդին Գ.ի և Գ.ի դրամները դժուար է իրարմէ զտնազանել, բայց երբ նկատի առնենք անոնց համեմատական կշիռը, որ արծաթի պարունակութեան չափն է, կրնանք վստահօրէն այն բոլոր դրամները որ Լ կամ Տ նշանները ունին ա. կողմին կամ բ. կողմին գաշտին մէջ, տալ Կոստանդին Գ.ի(?):

(*) P. Bedoukian, «The Coinage of Constantin III and IV, Kings of Lesser Armenia», The American Numismatic Society Museum Notes VI (1954), pp. 193-199, Pl. XX.

ինչպէս Լեվոնի, նոյնպէս ալ Կոստանդին Դ. ի իսկական փոքրիկ փողերը նոր մէջտեղեցած են և շատ հազուադէպ են:

Թագուորիցներու և փողերու վրայի գրուած իւնները նորէն սովորական են, այսինքն՝

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆԻ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ

և ՇԻՆԵԱԼԻ Ի ՔԱԶԱԿՆԻ Ի ՍԻՍ,
զանազանութիւններով և կրճատումներով:

Հաւաքածոն կը պարունակէ 33 հասթագուորիցներ և մէկ հասթական փող: Որովհետեւ Կոստանդին Գ. և Դ. մեծ քանակութեամբ թագուորիցներ կոխեցին հապենգով, անոնք լաւ շինուած չեն և անոնց վրայի անհատնում գրութիւնները կարելի չէ դաստորոշել: Այս պատճառով կարելի չէ հաւաքածոյին 33 թագուորիցներուն Պատկան forփուսի թիւ տալ:

ԼԵՒՈՆ Ե. ԼՈՒՍԻՆԵԱՆ. — Կոստանդին Դ. ի սպանութենէն յետոյ հայերը Կիպրոսի Պատրոս Թագաւորին դիմեցին որ Լեւոնը Կիլիկիա զրկէ երկրին թագաւոր ըլլալու համար:

Արդէն թագաւորութիւնը կը պարունակէ փոքր հողամաս մը լեւոնային շրջանի մէջ, մշտապէս ենթակայ թշնամիներու յարձակումին:

(Վերջ՝ 3)

Լեւոն Թագաւորեց աւելի քան տարի մը, մինչև Կիլիկիոյ իշխանութեան վերջնական անկումը:

Այս միջոցին ան հասանց փոքրիկ պիլոն (արծաթապղինձ) և պղինձ փողեր, որոնք բաւական հազուադէպ են:

Հաւաքածոն կը պարունակէ երեք պիլոններ և մէկ հասթական փող:

ՅԵՏ – ՌՈՒԲԻՆԵԱՆ ՇՐՋԱՆ. — Կը կարծելի թէ Սոսյ գրաւումէն և Կիլիկիոյ թագաւորութեան անկումէն յետոյ, հայկական դրամահատութիւնը դադարեցաւ:

Սակայն գոյութիւն ունին կարգ մը հազուադէպ պղինձներ, որոնք Կիլիկիան վերջին շրջանի Կոստանդիններու դրամներուն կը նմանին, բայց գրութիւնը շատ աղաւաղեալ ըլլալուն՝ կարելի չէ կարգաւ:

Չենք գէտեր թէ այս դրամները ո՞ր, ե՞րբ և որո՞ւ կողմէ կոխուած են, բայց տարակոյս չկայ թէ անոնք կոխուած են Կիլիկիոյ մէջ շրջաբերութեան համար:

Հաւաքածոն կը պարունակէ երկու օրինակներ այս հազուադէպ դրամներէն:

ԶԱՐԵՀ ՊՏՈՒԿԵԱՆ

A detailed account of a fine collection of 400 Cilician Armenian coins donated by the author in 1977 to the Museum of the Armenian Patriarchate in Jerusalem.

INDEX

- Abagha Khan, 26, 254
Abgarians M. 269
Achdjian A. 29, 424
Adan Baille, 18
Aderbed, 73, 425
Al-Ashraf, 169, 541
Alexander II of Armenia, 269, 396-413
Alishan P. M. 63, 344
Alishan L. M. 19, 63, 94, 97, 103, 107, 307, 336, 338, 344, 363, 506,
Al-Mansur, 27
Al-Nasir, 165
Al-Zahir, of Aleppo, 106, 392
Aluminum foil impressions, 77-82
Am. Numismatic Society, 2, 26, 89, 113, 396, 427
Ancient Armenia, numismatic publ., (1925-1963), 83-86
Antioch, 72, 103, 115, 414
Antiochus-Tigranes coins, 182-185, 420
Ariobarzanes II, 119, 269, 435
Arabic overstrikes, 161-171
Artavasdes I, 114, 269, 396-413
Artavasdes II, 114-141, 270, 396-413
Artavasdes III, 119-141, 186-190, 396-413, 435
Artavasdes IV, 121-141, 269, 396-413, 436
Artaxata, 114, 116
Artaxiads, Classification of coins, 113-141, 396-413
    Coinage, 113-141, 142-154, 269-276, 396-413, 432-437, 440
    Coin collections, 425-428
    Genealogy of kings, 122-3, 401
    Later kings, 186-189, 432-437
    Numismatic publications, 83-86, 414-419, 440
Artaxias I, 113, 269, 396-413
Artaxias II, 119-141, 144, 269, 432
Asdourian H. 115
Assises d'Antioch, 341
Ayas, 27, 165, 359, 455
Babelon E. 72, 135, 182, 269, 416
Baghdadlian K. 65, 346
Baghras (fort), 27, 105
Baibars, 26, 163

- Balog P. 68, 162, 349
- Bar Hebraeus, 21, 319
- Baronial coins, 95-102, 191-200, 384-388
- Basmadjian K. J. 1, 5, 16, 65, 67, 300, 337, 339, 445, 484
- Bates M. 320
- Bibliothèque Nationale, 65, 113, 182, 338, 344, 396, 426
- Bissancios Stauratos, 339-343, 360, 448
- Bohemond III of Antioch, 19, 103-111, 391-395
- Bohemond IV of Antioch, 103-111, 391-395
- Book reviews, 277, 484
- Bracteates, 351-353
- British Museum, 74, 113, 182, 344, 396, 426
- Brosset M. 98, 449, 507
- Cahen C. 16, 103, 106
- Caley E. R. 6, 13
- Cilician Armenia; Baronial coins, 95-102, 191-200, 384-388
  - Coin design, 351-356
  - Coins, 191-268, 442-448, 548-564
  - Coins overstruck in Arabic, 161-171
  - Coppers of later kings, 155-160, 429-431
  - Gold coins, 63-71, 344-350, 448, 504
  - Numismatic publications (1925-1963), 86-93
  - Purchasing power of coins, 359-370
  - Trade and commerce, 359-370
- Commagene, 115, 182
- Constantine — see Gosdantin
- Damascus, 182, 185
- Daphne Hoard, 280, 381
- Dardel chronicle, 6, 451-483
- De Beaumont, 355
- De Morgan J. 4, 16, 300, 338, 445
- Der Ghazarian H. 13, 100, 388
- Der Hovhanyantz H. 506
- Der Nersessian S. 96, 103, 305, 353, 384
- Desimoni C. 342, 359
- Donabedian A. 113, 269, 396, 434
- Erato, queen, 120-141, 186-189, 413
- Erevan Museum, 72, 357, 427
- Estoire d'Eracles, 105, 106, 304, 392
- Etchmiadsin Museum, 2, 72
- Gaban, fort, 18, 333, 542

- Garabetian B. 5, 65, 269, 280, 346, 382, 404, 453, 486
 Gardner P. 426
 Ghazan khan, 334, 542
 Gold Coins, Roupenian, 63-71, 298-301, 344-351, 355-356, 504
     Roupenian forgeries, 69, 350
     Tigranes forgeries, 72
 Gold medals struck in Holland, 506-537
 Gorige, see Kiurike
 Gosdantin I, prince, 95-102, 191-200, 385
 Gosdantin I, king, 155-160, 231, 334-338, 538-547
     Gold coins, 63-71, 229, 298-301, 335, 347, 445, 504, 545
 Gosdantin II (Guy), 155-160, 242
 Gosdantin III, 5-12, 155-160, 241, 430, 451-483
     Overstruck in Arabic, 169
 Gosdantin IV, 5-12, 155-160, 242, 430, 451-483
 Grousset R. 16, 94, 103, 107, 113, 389
 Grierson P. 449
 Guevrekian J. 269, 318, 434, 451
 Guy Lusignan of Armenia, see Gosdantin II
 Habeshian H. 65, 338, 447
 Habozian M. 68, 349
 Hagopian V. A. 305, 338
 Hetoum I, Bilingual coins, 13-25, 162, 213, 318-333
     Gold coins, 63-79, 298, 346, 355
     Trams and Tanks, 26-62, 215-218
 Hetoum II, 227-229, 334
     Overstruck in Arabic, 164
 Hoards, Ancient Armenian, 277, 484-487
     Artaxiad coins, 142-154
     Gosdantin III-Levon Usurper-Gosdantin IV, 451-483
     Hetoum I, bilingual, 318-333
     Hetoum-Zabel trams, 26-62
     Levon I, Double trams, 279-297, 381, 453
         Half double trams, 279-297
     Oshin-Levon IV-Gosdantin III, 381
     Oshin, 381, 453, 488-503
     Smpad, 380-383
 Holtzhoy J. G. 508
 Hospitallers, 20, 105
 Hovsepian G. 305, 338
 Ibn-al Athir, 20

- Ibn-Bibi, 18
 Impressions of coins, 77-82
 Isabel, see Zabel
 Istanbul Archeological Museum, 66
 Jerusalem Armenian Patriarchate, 548
 Kaikhusrew, sultan of Konya, 13-25, 28, 318-333
 Kaikobad, sultan of Konya, 13-25, 28, 165, 318-333
 Kalaijian K. 357
 Kapamadji, N. 65, 488
 Kalebjian N. 65
 Kalemkarian Fr. 63, 67, 345
 Khantamour K. M. 75
 Khatchigian I. S. 454
 Kiurike, 1-4, 253, 449
 Kurdian H. 75, 424
 Lalayan H. 73
 Lane-Poole S. 24
 Lang D. M. 449
 Langlois V. 1, 5, 16, 63, 72, 98, 107, 110, 161, 164, 182, 269, 280, 299, 306
     336, 339, 361, 445, 540
 Le Rider G. 72, 127, 269, 404, 418
 Levon II, prince, 95-102, 200, 388
 Levon I, king, Billions, 103-110, 205, 389-395
     Coronation coins, 204, 207, 302-317
     Design of coins, 351-355
     Double trams, 175-177, 205, 279-297
     Gold coins, 344-350, 355
 Levon II, king, Coins, 215-219
     Copper tanks, 177-181, 220, 502
     Gold coins, 63-71, 215-219
 Levon III, Coins of Hetoum-Zabel design, 29
     Coins, 233-235
     Overstruck in Arabic, 165
 Levon IV, 161, 240
     Overstruck in Arabic, 165
 Levon the Usurper, 6, 155-160, 245, 430, 451-483
     Overstruck in Arabic, 169
 Levon V, 6, 155-160, 250
 Lucullus, 116, 398
 Macler F. 508
 Macdonald G. 72, 122, 182, 188

- Mamluks, 165-171
 Manandian H. 113, 115, 270, 396
 Medals, struck in Holland, 506-537
     Survey of publications 1925-1963, 93-94
 Mekhitarians, Venice, 1, 65, 81-90, 337
 Mekhitarians, Vienna, 1, 7, 29, 65, 113, 336
 Metcalf D. M. 188, 280, 417, 437
 Miles G. C. 24, 30, 171, 269, 448
 Minasian L. K. 532
 Moses of Khoren, 114, 397, 419
 Mousheghian Kh. 72, 127, 277, 280, 418, 427, 484
 Nalbandian H. 546
 Newell E. I. 72, 125, 182, 403, 417
 Ormanian M. 540
 Orontids, dynasty, 439
 Oshin, king, 236, 488-503
     Coins overstruck in Arabic, 161-170
 Pegolotti, 368
 Petrowicz A. 114, 396
 Poladian A. 26, 74, 280, 336
 Prowe collection sale, 417, 442
 Purchasing power of Roupenian coins, 359-370
 Qalawun, sultan, 27, 163
 Raymond-Roupen, 19, 103-111, 389-395
 Recueil des Historiens Croisades, Doc. Arm. 6, 19, 105, 109, 355
 Reinach T. 115, 184, 397
 Rhodes N. G. 320
 Rohde T. 303
 Roupen I, 95, 196
 Roupen II, 99, 199, 388
 Rudt-Collenberg W. H. 303, 484, 539
 Runciman H. 16, 94, 103, 107
 Sakisian A. 506
 Sarkisian H. 510
 Saroukhan, 506
 Schlumberger G. 63, 95-102, 107, 111, 306, 338, 344, 392
 Schulman J. 509
 Sekoulian O. 355, 451-483
 Smpad, historian, 17, 104, 390
 Smpad, king, 229, 334, 380-383, 490, 538-547
 Setton K. M. 103, 279, 304, 384

- Seyrig H. 72, 122, 143, 269, 402, 417
 Shahnazarian A. 143
 Sibilian C. 2, 5, 16, 28, 63, 161, 280, 300, 307, 335, 339
 Slocum J. J. 174, 256
 Sophene, 115
 Spasski I. 509
 Specific gravity of coins, 6-10, 488-503
 Survey of publications on Armenian Numismatics (1925-1963), 83-94
 Tcheraz M. 507
 Templars, 20, 105
 Tiara, 182-185
 Tigranes I, 114-141, 402
 Tigranes II, the Great, 72, 114, 113-141, 144, 273, 396-413
     Gold forgeries, 72-76, 422-425
 Tigranes-Antiochus coins, 182-185, 420-422
 Tigranes III, 119-141, 273, 396-413, 433
 Tigranes IV, 120-141, 144, 186-189, 270, 273, 396-413, 432-437
 Tigranes IV-Erato, 186-189, 413, 428, 432-437
 Tigranes V, 121-141, 186-189, 396-413, 432-437
 Till-Hamdoun, 164, 541
 Toros I, 95-102, 172-175, 197, 384
 Toros II, 95-102, 198, 385
 Toumanoff C. 11, 114, 129, 396, 404, 432, 439
 Trade in Cilician Armenia 182-185
 Vartan, historian, 18
 Van der Meer, 508-537
 Van der Voort M. 508
 Van Loon G. 507
 Vartan, historian, 303
 Young J. H. 121, 402
 Zabel, 19-26, 33-71, 110
 Zariadres (Zareh), 113, 121, 130, 135, 144, 396, 402, 408